

**I - УМИН КОНФРОНСИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ
БАЙНИСОҲАВӢ: ИННОВАТСИЯ, РАҚАМИКУНОӢ ВА
ҲАМГИРОИИ ИЛМҲО ДАР ШАРОИТИ ТАҲАВВУЛОТИ
ҶАҲОНӢ**
(30 марти соли 2026)

**I МЕЖДУНАРОДНАЯ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ
КОНФЕРЕНЦИЯ: ИННОВАЦИИ,
ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ИНТЕГРАЦИЯ НАУК В
УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ**
(30 марта 2026 г.)

**THE 1.ST INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
CONFERENCE: INNOVATION, DIGITALIZATION AND
INTEGRATION OF SCIENCES IN THE CONTEXT OF
GLOBAL TRANSFORMATIONS**
(March 30, 2026)

УДК 001.89:001.3

ББК 72 + 60 + 22

I - умин Конфронси байналмилалии байнисоҳавӣ: Инноватсия, рақамикунонӣ ва ҳамгироии илмҳо дар шароити таҳаввулоти ҷаҳонӣ. Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Н.А. Қудратов ва доктор PhD Шохзода Н.И. – Душанбе: ДБССТ, 2026. 474 с.

I Международная междисциплинарная конференция: Инновации, цифровизация и интеграция наук в условиях глобальных трансформаций. Под редакцией доктора юридических наук, профессора Н.А. Кудратова и доктора PhD Шохзода Н.И. – Душанбе: МУТПТ, 2026. 474 с.

The 1.st International Interdisciplinary Conference: Innovation, Digitalization and Integration of Sciences in the Context of Global Transformations. Edited by Doctor of of Law, Professor N.A. Kudratov and PhD Shohzoda N.I. - Dushanbe: IUTET, 2026. 474 p.

Маҷмӯаи мазкур маводи I-умин Конфронси байналмилалии байнисоҳавиро дар бар мегирад, ки ба масъалаҳои мубрами инноватсия, рақамикунонӣ ва ҳамгироии илмҳо дар шароити таҳаввулоти босуръати ҷаҳонӣ бахшида шудааст. Дар мақолаҳои пешниҳодшуда паҳлуҳои гуногуни рушди устувори иҷтимоӣ иқтисодӣ, татбиқи технологияҳои рақамӣ, истифодаи зеҳни сунӣ, таҳкими иқтисоди илмӣ-тадқиқотӣ ва ҳамкориҳои байнисоҳавӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Ҳамзамон, масъалаҳои ҷамоаҳангсозии донишҳои иҷтимоӣ-гуманитарӣ ва дақиқ, рушди иқтисоди рақамӣ, тақмили идоракунии давлатӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии миллий дар шароити ҷаҳонишавӣ баррасӣ мешаванд. Маҷмӯа барои олимони, муҳаққиқон, омӯзгорон, докторантон, магистрантон ва донишҷӯён, инчунин барои мутахассисони соҳаҳои гуногуни иқтисод, ҳуқуқ, технологияҳои рақамӣ ва идоракунии тавсия дода мешавад.

Настоящий сборник включает материалы I Международной междисциплинарной конференции, посвящённой актуальным вопросам инноваций, цифровизации и интеграции наук в условиях стремительных глобальных трансформаций. В представленных статьях рассматриваются различные аспекты устойчивого социально-экономического развития, внедрения цифровых технологий, использования искусственного интеллекта, укрепления научно-исследовательского потенциала и междисциплинарного сотрудничества. Одновременно анализируются вопросы координации социально-гуманитарных и точных наук, развития цифровой экономики, совершенствования государственного управления и повышения национальной конкурентоспособности в условиях глобализации. Сборник предназначен для учёных, исследователей, преподавателей, докторантов, магистрантов и студентов, а также для специалистов в области экономики, права, цифровых технологий и управления.

This collection includes the materials of the First International Interdisciplinary Conference dedicated to actual issues of innovation, digitalization, and integration of sciences in the context of rapid global transformations. The presented papers examine various aspects of sustainable socio-economic development, the implementation of digital technologies, the use of artificial intelligence, the strengthening of research capacity, and interdisciplinary cooperation. At the same time, issues of coordination between social sciences, humanities, and exact sciences, the development of the digital economy, the improvement of public administration, and the enhancement of national competitiveness in the context of globalization are analyzed. The collection is intended for scholars, researchers, teachers, doctoral candidates, master's students, and undergraduate students, as well as for professionals in the fields of economics, law, digital technologies, and management.

ISBN:

©ДБССТ, МУТПТ, IUTET, 2026

ПЕШГУФТОР. ПРЕДИСЛОВИЕ. FOREWORD

Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ I-умин Конфронси байналмилалӣ байнисоҳавӣ дар мавзӯи «Инноватсия, рақамикунонӣ ва ҳамгироии илмҳо дар шароити таҳаввулоти ҷаҳонӣ», ки дар ДБССТ таҳия ва ба таъб расидааст, натиҷаи ҳамкориҳои густурдаи муҳаққиқон, омӯзгорон, докторантон ва мутахассисони соҳаҳои гуногуни илм ба ҳисоб меравад. Дар шароити ҷаҳонишавии босуръат, рушди технологияҳои рақамӣ, зеҳни сунъӣ ва тағйирёбии динамикии муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, зарурати ҳамгироии донишҳои илмӣ ва истифодаи равишҳои инноватсионӣ беш аз пеш эҳсос мегардад. Конфронси мазкур ҳамчун минбари муҳими илмӣ барои мубодилаи афкор, баррасии масъалаҳои мубрами замони муосир ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли онҳо хизмат менамояд.

Маҷмӯа бахшҳои гуногуни илмро дар бар гирифта, аз ҷумла бахши иқтисодиёт, ҳуқуқ, педагогика ва забонҳо, инчунин илмҳои дақиқро фаро мегирад. Дар бахши иқтисодиёт масъалаҳои муҳими рушди устувори иқтисодӣ, рақамикунонии соҳаҳои мухталиф, таҳкими амнияти иқтисодӣ, рушди соҳибкорӣ, бозорҳои молиявӣ ва сармоягузорӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Мақолаҳои пешниҳодшуда ба таҳқиқи равандҳои муосири иқтисодӣ, таъсири омилҳои дохилию хориҷӣ ба рушди иқтисоди миллӣ ва ҷорӣ намудани механизмҳои инноватсионӣ равона гардидаанд.

Бахши ҳуқуқ масъалаҳои мубрами мубориза бо ҷинояткорӣ, таҳмили қонунгузорӣ, таҳкими ҳамкориҳои байналмилалӣ, ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва таъсири технологияҳои нав ба муносибатҳои ҳуқуқиро фаро мегирад. Таваҷҷуҳи хоса ба таҳқиқи ҷинояткории муосир, аз ҷумла шаклҳои нави он дар фазои рақамӣ, дода шудааст.

Дар бахши педагогика ва забонҳо масъалаҳои рушди малакаҳои коммуникативӣ, таҳмили усулҳои таълим, масъалаҳои тарҷума, таҳқиқи забон ва адабиёт, инчунин тарбияи маънавияи фарҳангии насли ҷавон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Бахши илмҳои дақиқ бошад, ба масъалаҳои татбиқи зеҳни сунъӣ, рушди илмҳои табиатшиносӣ, ҳифзи муҳити зист ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ бахшида шудааст.

Маводи маҷмӯа дорои аҳамияти назариявӣ ва амалӣ буда, метавонад барои муҳаққиқон, омӯзгорон, донишҷӯён, магистрантон ва докторантон, инчунин барои мутахассисони соҳаҳои гуногун ҳамчун манбаи бозғамии илмӣ хизмат намояд.

Мураттибон изҳори умед менамоянд, ки натиҷаҳои илмӣ пешниҳодшуда ба рушди минбаъдаи таҳқиқоти байнисоҳавӣ, таҳкими ҳамкориҳои илмӣ байналмилалӣ ва татбиқи дастовардҳои илмӣ дар амалия мусоидат хоҳанд кард.

Сборник научных статей I Международной междисциплинарной конференции на тему «Инновации, цифровизация и интеграция наук в условиях глобальных трансформаций», подготовленный и изданный в Международном университете туризма и предпринимательства Таджикистана, является результатом широкого сотрудничества исследователей, преподавателей, докторантов и специалистов различных научных областей. В условиях стремительной глобализации, развития цифровых технологий, искусственного интеллекта и динамичных изменений социально-экономических отношений все более актуальной становится необходимость интеграции научных знаний и применения инновационных подходов. Данная конференция выступает важной научной площадкой для обмена мнениями, обсуждения актуальных проблем современности и поиска путей их решения.

Сборник охватывает различные области науки, включая экономику, право, педагогику и языки, а также точные науки. В экономическом разделе рассматриваются ключевые вопросы устойчивого экономического развития, цифровизации различных отраслей, укрепления экономической безопасности, развития предпринимательства, финансовых рынков и инвестиций. Представленные статьи направлены на исследование современных экономических процессов, влияния внутренних и внешних факторов на развитие национальной экономики и внедрение инновационных механизмов.

Раздел права посвящен актуальным вопросам противодействия преступности, совершенствования законодательства, укрепления международного сотрудничества, защиты прав и свобод человека, а также влияния новых технологий на правовые отношения. Особое внимание уделено изучению современной преступности, включая ее новые формы в цифровом пространстве.

В разделе педагогики и языков рассматриваются вопросы развития коммуникативных навыков, совершенствования методов обучения, проблем перевода, исследования языка и литературы, а также духовно-нравственного воспитания молодого поколения. Раздел точных наук посвящен вопросам применения искусственного интеллекта, развитию естественных наук, охране окружающей среды и рациональному использованию природных ресурсов.

Материалы сборника обладают как теоретической, так и практической значимостью и могут служить надежным научным источником для исследователей, преподавателей, студентов, магистрантов и докторантов, а также специалистов различных сфер.

Составители выражают надежду, что представленные научные результаты будут способствовать дальнейшему развитию междисциплинарных исследований, укреплению международного научного сотрудничества и внедрению научных достижений в практику.

The proceedings of the First International Interdisciplinary Conference entitled “Innovation, Digitalization and Integration of Sciences in the Context of Global Transformations,” prepared and published at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, represent the result of extensive collaboration among researchers, academic staff, doctoral candidates, and specialists from various scientific fields. In the context of rapid globalization, the advancement of digital technologies, artificial intelligence, and dynamic changes in socio-economic relations, the need for the integration of scientific knowledge and the application of innovative approaches is becoming increasingly evident. The conference serves as an important academic platform for the exchange of ideas, discussion of pressing contemporary issues, and the search for effective solutions.

The proceedings cover a wide range of scientific disciplines, including economics, law, pedagogy and languages, as well as the exact sciences. The economics section addresses key issues of sustainable economic development, digitalization of various sectors, strengthening economic security, development of entrepreneurship, financial markets, and investment. The presented papers focus on the study of modern economic processes, the impact of internal and external factors on national economic development, and the implementation of innovative mechanisms.

The law section is devoted to current issues of combating crime, improving legislation, strengthening international cooperation, protecting human rights and freedoms, and analyzing the impact of new technologies on legal relations. Special attention is given to the study of modern forms of crime, including those emerging in the digital environment.

The pedagogy and languages section explores the development of communicative skills, improvement of teaching methods, translation issues, linguistic and literary studies, as well as the moral and cultural education of the younger generation. The exact sciences section focuses on the application of artificial intelligence, the development of natural sciences, environmental protection, and the rational use of natural resources.

The materials of the proceedings possess both theoretical and practical significance and can serve as a reliable academic source for researchers, educators, students, master’s and doctoral candidates, as well as specialists from various fields.

The editors express their hope that the presented scientific results will contribute to the further development of interdisciplinary research, the strengthening of international academic cooperation, and the practical implementation of scientific achievements.

БАХШИ ИҚТИСОДИЁТ. СЕКЦИЯ ЭКОНОМИКИ. ECONOMY SECTION

УДК 330.322:338.24:349.6

**ТАКМИЛИ ЗАМИНАИ МЕЪЁРӢ-ҲУҚУҚӢ ВА ИНСТИТУТСИОНАЛИИ
ИДОРАКУНИИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИЧӢ ДАР НИЗОМИ
ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ЭКОЛОГӢ**

Шохзода Назира Изатулло

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Ходими калони
илмӣ Раёсати илм ва инноватсия, доктор PhD. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе.**

E-mail: nazirashohzoda@mail.ru

Дар мақола самтҳои тақмили заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва институтсионалии идоракунии сармоягузори хориҷӣ дар низоми хизматрасониҳои экологӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба таҳияи санадҳои ҳуқуқии махсусгардонидашуда равона гардидааст, ки шароити шаффоф ва пешгӯишавандаро барои сармоягузoron таъмин менамоянд, инчунин қорӣ намудани механизмҳои имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ барои ҷалби технологияҳои «сабз» асоснок карда мешавад. Зарурати муқаррар намудани қарорҳои давлатӣ ҳифзи ҳуқуқи сармоягузoron ва ҳамоҳангсозии қонунгузори милли бо стандартҳои байналмилалӣ сармоягузорӣ нишон дода мешавад. Қойҳои муҳим ба ворид намудани принципҳои ESG (экологӣ, иҷтимоӣ ва идоракунии) ба равандҳои банақшагири ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дода шудааст, ки ба баланд гардидани қобилияти сармоягузорӣ ва таъмини рушди устувор мусоидат менамояд. Ҳамзамон, таъсиси оператори миллии ҷалби сармоягузорӣ дар соҳаи хизматрасониҳои экологӣ, ки вазифаҳои ҳамоҳангсозӣ, иттилоотӣ ва хизматрасониро иҷро менамояд, пешниҳод мегардад. Хулоса карда мешавад, ки тақмили маҷмӯи муҳити ҳуқуқӣ ва институтсионалӣ имкон медиҳад рақобатпазирии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бозори ҷаҳонии сармоягузори «сабз» баланд бардошта шуда, рушди устувори иҷтимоӣ иқтисодӣ ва экологӣ таъмин гардад.

Калидвожаҳо: сармоягузори хориҷӣ, хизматрасониҳои экологӣ, заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ, низоми институтсионалӣ, ESG, иқтисоди сабз, сиёсати сармоягузорӣ, рушди устувор, қарорҳои давлатӣ, қобилияти сармоягузорӣ

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ И
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ БАЗЫ УПРАВЛЕНИЯ ИНОСТРАННЫМИ
ИНВЕСТИЦИЯМИ В СИСТЕМЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛУГ**

Шохзода Назира Изатулло

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.

Старший научный сотрудник управления науки и инновации, доктор PhD.

Республика Таджикистан, г. Душанбе. E-mail: nazirashohzoda@mail.ru

В статье рассматриваются направления совершенствования нормативно-правовой и институциональной базы управления иностранными инвестициями в системе экологических услуг. Особое внимание уделяется разработке специализированных

правовых актов, обеспечивающих прозрачные и предсказуемые условия для инвесторов, а также внедрению механизмов налоговых и таможенных преференций для привлечения «зеленых» технологий. Обосновывается необходимость закрепления государственных гарантий защиты прав инвесторов и гармонизации национального законодательства с международными инвестиционными стандартами. Значительное место отводится интеграции принципов ESG (Environmental, Social, Governance) в процессы планирования и реализации инвестиционных проектов, что способствует повышению инвестиционной привлекательности и устойчивому развитию. Также предлагается создание национального оператора по привлечению инвестиций в экологические услуги, выполняющего координационные, информационные и сервисные функции. Сделан вывод о том, что комплексное совершенствование правовой и институциональной среды позволит повысить конкурентоспособность Республики Таджикистан на глобальном рынке «зеленых» инвестиций и обеспечить устойчивое социально-экономическое и экологическое развитие.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, экологические услуги, нормативно-правовая база, институциональная система, ESG, зеленая экономика, инвестиционная политика, устойчивое развитие, государственные гарантии, инвестиционная привлекательность

IMPROVEMENT OF THE REGULATORY AND INSTITUTIONAL FRAMEWORK FOR MANAGING FOREIGN INVESTMENTS IN THE ENVIRONMENTAL SERVICES SYSTEM

Shohzoda Nazira Izatullo

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Senior Researcher, Department of Science and Innovation, doctor PhD. Republic of Tajikistan, Dushanbe. E-mail: nazirashohzoda@mail.ru

The article examines the key directions for improving the regulatory and institutional framework for managing foreign investments in the environmental services sector. Particular attention is paid to the development of specialized legal acts that ensure transparent and predictable conditions for investors, as well as to the introduction of tax and customs incentives aimed at promoting green technologies. The study substantiates the need to establish state guarantees for investor protection and to harmonize national legislation with international investment standards. A significant emphasis is placed on the integration of ESG (Environmental, Social, Governance) principles into the planning and implementation of investment projects, which enhances investment attractiveness and supports sustainable development. The paper also proposes the establishment of a national investment promotion operator in the environmental services sector, responsible for coordination, information support, and investor services. It is concluded that comprehensive improvement of the legal and institutional environment will increase the competitiveness of the Republic of Tajikistan in the global green investment market and contribute to sustainable socio-economic and environmental development.

Keywords: foreign investment, environmental services, regulatory framework, institutional system, ESG, green economy, investment policy, sustainable development, state guarantees, investment attractiveness

Таҳия ва қабули санадҳои меъёрий-ҳуқуқии махсус барои ҷалби сармояи хориҷӣ дар самти хизматрасониҳои экологӣ (коркарди партов, обтаъминкунӣ, энергетикаи сабз, тозакунии ҳаво) бояд ҳамчун як қадами стратегии баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузори Тоҷикистон дар бозори “сабз” амалӣ гардад. Ин санадҳо бояд заминаи ҳуқуқӣ ва қоидаҳои возеҳро барои сармоягузoron муқаррар намоянд, ки дар онҳо тартиби

интихоб, иҷозатдиҳӣ, татбиқ ва мониторинги лоиҳаҳои экологӣ ба таври шаффоф ва пешгуишаванда муайян карда шавад.

Дар чунин санадҳо зарур аст, ки пеш аз ҳама механизми имтиёзҳои андозӣ (дар Кодекси андози ҚТ) ва гумрукӣ (дар Кодекси гумрукии ҚТ) барои воридоти таҷҳизоти муосири экологӣ, аз ҷумла технологияҳои коркарди партовҳо, таҷҳизоти тозакунии обу ҳаво ва иншооти истеҳсоли неруи барқароршаванда пешбинӣ карда шавад. Илова бар ин, муҳим аст, ки дар қонунгузории сармоягузорӣ қафолатҳои возеҳи давлатӣ нисбат ба ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои сармоягузoron муқаррар шаванд, аз ҷумла ҳуқуқи озои интиқоли фоида, муҳофизати сармоя аз мусодираи ғайриқонунӣ ва таъмини иҷрои шартномаҳо, ки ҳамаи ин омилҳо барои ҷалби сармояи хориҷӣ ва рушди устувори соҳаи хизматрасониҳои экологӣ аҳамияти калидӣ доранд.

Санадҳои инчунин метавонанд принципҳои ESG (Environmental, Social, Governance) ва стандартҳои байналмилалӣ идоракунии муҳити зистро ба таври ҳатмӣ дар марҳилаҳои банақшагирӣ ва иҷрои лоиҳаҳо ворид кунанд, то ҳам сармоягузoron ва ҳам давлат мутмаин бошанд, ки натиҷаҳо ба талаботи устувори ҷаҳонӣ ҷавобгӯянд. Қабули қонунҳои мувофиқе, ки ба сармоягузoron хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қафолати ҳимоя ва дастгирии қонуниро медиҳанд, аҳамияти калон дорад. Ин қонунҳо бояд ба Конвенсия дар бораи танзими бахшҳои сармоягузорӣ байни давлатҳо ва шахсони воқеӣ ё ҳуқуқии дигар давлатҳо (Вашингтон, 18 март соли 1965)», Конвенсияи СММ дар бораи шаффофият дар робита ба баррасии бахшҳои сармоягузорӣ байни сармоягузoron ва давлатҳо, ки бар асоси шартномаҳои байналмилалӣ сурат мегиранд. «Қаъномаи Маҷмаи Умумии СММ аз 10 декабри соли 2014, № 69/11 6», «Конвенсияи Сеул дар бораи таъсиси Агентии бисёрҷониба оид ба қафолати сармоягузорӣ», «Конвенсия дар бораи ҳимояи ҳуқуқи сармоягузор аз 28 март соли 1997, шаҳри Москва» мувофиқ карда шавад.

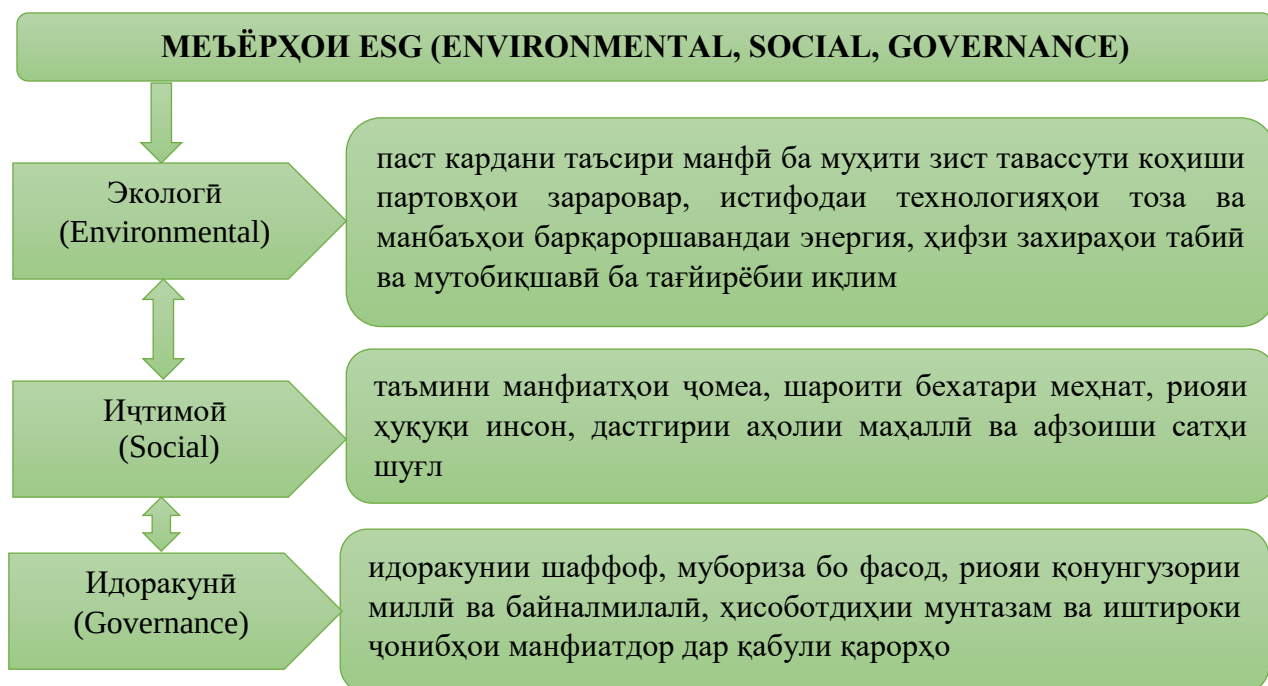
Татбиқи чунин санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ шароити заруриро барои системавӣ ва мутамарказ намудани равандҳои ҷалби сармоя ба бахши хизматрасониҳои экологӣ фароҳам меорад, ки ин на танҳо ба баланд гардидани рақобатпазирии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар минтақа ва бозори ҷаҳонии сармоягузории «сабз» мусоидат мекунад, балки инчунин таъсири мусбӣи иҷтимоӣ ва экологиро дар сатҳи миллий таъмин намуда, заминаи устувор барои рушди иқтисоди сабз ва татбиқи ҳадафҳои рушди устувор фароҳам месозад. «Таҳия ва қабули санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии махсус барои ҷалби сармояи хориҷӣ ба соҳаҳои хизматрасониҳои экологӣ бояд на танҳо як ҳуҷҷати умумӣ, балки маҷмӯи мукаммали қоидаҳо ва механизмҳои ҳавасмандгардонӣ, ҳимоя ва ҳамоҳангсозиро фаро гирад» [2, С. 99].

Дар ин раванд зарур аст, ки дар матни санадҳо: механизмҳои ҳавасмандгардонии сармоягузoron, тартиби содашудаи иҷозатдиҳӣ ва бақайдгирӣ барои лоиҳаҳои экологии хориҷӣ, механизмҳои ҳифзи ҳуқуқи сармоягузoron, меъёрҳои ҳатмӣи экологӣ ва иҷтимоӣ барои ҳамаи лоиҳаҳо, механизмҳои мониторинг ва ҳисоботдиҳӣ барои назорати иҷрои шартҳои сармоягузорӣ ва натиҷаҳои экологӣ, таъмини мутобикат бо стандартҳои байналмилалӣ ба инобат гирифта шаванд. Татбиқи чунин талаботҳо дар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ба Тоҷикистон имкон медиҳад, ки низомии ҷалби сармояи хориҷиро дар бахшҳои хизматрасониҳои экологӣ мутамарказ ва муосир гардонад, бо кишварҳои пешрафта дар бозори сармоягузории “сабз” рақобат кунад ва заминаи устувор барои рушди иқтисодии экологӣ-ориентатсияшуда фароҳам оварад [6].

Муқаррар намудани меъёрҳои ESG) дар лоиҳаҳои экологии сармоягузорӣ ва ҳамоҳанг кардани онҳо бо талаботи байналмилалӣ ҷанбаи дигари тақмили заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва институционалӣ ба шумор меравад. Муқаррар намудани меъёрҳои ESG дар лоиҳаҳои экологии сармоягузорӣ ва ҳамоҳанг кардани онҳо бо талаботи байналмилалӣ яке аз қадамҳои устувор барои табдил додани низомии идоракунии сармоягузории хориҷӣ ба сатҳи

мутобиқ бо стандартҳои ҷаҳонӣ мебошад. ESG, ин маҷмӯи меъёрҳо ва принципҳост, ки се ҷанбаҳои асосиро фаро мегиранд (нигаред расми 1.1.).

Ворид кардани ESG ба лоиҳаҳои сармоягузори соҳаи хизматрасониҳои экологӣ имкон медиҳад, ки ҳангоми ҷалби сармоягузoron на танҳо омилҳои молиявӣ, балки натиҷаҳои дарозмуддати иҷтимоӣ ва экологӣ ба назар гирифта шаванд. Ин раванд ба баланд бардоштани эътимоди сармоягузoronи хориҷӣ, беҳтар шудани мавқеи Тоҷикистон дар рейтингҳои байналмилалӣ, ҳимояи захираҳои табиӣ ва мусоидат ба рушди устувор мусоидат мекунад[5].

Расми 1.1. - Меъёрҳои ESG (Environmental, Social, Governance)

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Ҷамоҳангсозии меъёрҳои ESG бо талаботи байналмилалӣ, аз ҷумла стандартҳои СММ оид ба рушди устувор, Принципҳои масъулияти сармоягузорӣ ва дастурҳои IFC, кафолат медиҳад, ки лоиҳаҳои Тоҷикистон ба бозорҳои ҷаҳонӣ мувофиқ бошанд ва дар муҳити рақобатии сармоягузори “сабз” мавқеи мустаҳкам пайдо кунанд.

Илова бар ин, татбиқи меъёрҳои ESG дар лоиҳаҳои экологии сармоягузорӣ имконият медиҳад, ки дар марҳилаи интиҳоби лоиҳаҳо таҳлили сифатӣ ҷорӣ гардад, то маблағгузорӣ танҳо ба он ташаббусҳое равона шавад, ки ба меъёрҳои устувории муҳити зист, масъулияти иҷтимоӣ ва шаффофияти идоракуний ҷавобгӯ бошанд. Ин амал, аз як тараф, хавфҳои марбут ба осебҳои экологӣ, баҳсҳои иҷтимоӣ ва безътимодии сармоягузoronро коҳиш медиҳад, ва аз ҷониби дигар, имкониятҳои дастрасӣ ба манбаъҳои молиявии арзонтар, аз ҷумла грантҳо ва қарзҳои имтиёзноки институтҳои молиявии байналмилалиро зиёд менамояд.

Бо назардошти он, ки тамоюлҳои ҷаҳонӣ дар самти сармоягузори “сабз” ва иқтисодии устувор рӯ ба афзоиш доранд, ҷорӣ кардани ESG дар низоми хизматрасониҳои экологӣ барои Тоҷикистон на танҳо як унсур иловагии идоракуний, балки як шарт ҳатмӣ барои рақобатпазирӣ ва ворид шудан ба занҷираҳои ҷаҳонии арзиш мегардад. Мутобиқсозии пурраи меъёрҳои ESG бо талаботи байналмилалӣ ба яке аз сутунҳои асосии тақмили механизми ташкилӣ-иқтисодии идоракунии сармоягузори хориҷӣ дар низоми хизматрасониҳои экологӣ табдил хоҳад ёфт.

Ташикили оператори миллии ҷалби сармоя дар баҳии хизматрасониҳои экологӣ бо ваколати ҷамоҳангсозӣ, маркетинг ва дастгирии сармоягузoron ҷанбаи дигари тақмили

заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва институционалӣ ба шумор меравад. Ташкили оператори миллии ҷалби сармоя дар бахши хизматрасониҳои экологӣ бо ваколати Ҳамоҳангсозӣ, маркетинг ва дастгирии сармоягузoron як иқдоми муҳим барои мутамарказ ва муассир гардондани равандҳои идоракунии сармоягузории хориҷӣ дар соҳаҳои «сабз» мебошад [3].

Ин оператор, ки метавонад ҳамчун сохтори махсус дар доираи КДСИАД ё дар шакли корхонаи воҳиди давлатӣ (ба монанди КВД «Тоҷинвест») бо мақоми ҳуқуқии мустақил амал кунад, вазифаҳои асосӣ, аз ҷумла: Ҳамоҳангсозии фаъолияти Ҳамаи вазорату идораҳо, мақомоти маҳаллӣ ва шарикони рушд дар соҳаи ҷалби сармояи экологӣ; ташаккули сиёсати ягонаи маркетингӣ барои муаррифии Тоҷикистон дар бозорҳои байналмилалӣ сармоягузории «сабз»; таҳияи ва татбиқи барномаҳои ҳадафманд оид ба ҷалби сармояи мустақим барои лоиҳаҳои коркарди партовҳо, тозакунии об, энергетикаи барқароршаванда ва ҳифзи муҳити зист; таъмин намудани дастгирии ҳуқуқӣ, маъмурӣ ва иттилоотӣ ба сармоягузoron дар тамоми марҳилаҳои татбиқи лоиҳа аз «аз ғурудгоҳ то ғурудгоҳ»; таъсиси пойгоҳи маълумоти ягона дар бораи имкониятҳои сармоягузории экологӣ ва лоиҳаҳои афзалиятнок; инчунин ташкили механизмҳои мониторинг ва арзёбии самаранокии лоиҳаҳо дар бар гирад.

Ҳамзамон, оператори миллии метавонад ҳамчун маркази хизматрасонии яқравзана амал наояд, ки тамоми расмиёти иҷозатдиҳӣ, бақайдгирӣ ва Ҳамоҳангсозиро барои сармоягузор бо шаффофият, суръат ва сатҳи баланд иҷро наояд. Бо татбиқи ин ташаббус, ҷалби сармоя ба бахши хизматрасониҳои экологӣ дар Тоҷикистон на танҳо босуръат ва ҳадафманд, балки мутобик ба стандартҳои ҷаҳонӣ ва рақобатпазир дар минтақа мегардад.

Оператори миллии дар самти ҷалби сармояи хориҷӣ дар самти хизматрасониҳои экологӣ метавонад намоёндагӣҳои худро дар хориҷи кишвар, аз ҷумла, дар марказҳои машҳури молиявӣ ва сармоягузории ҷаҳон (масалан, Дубай, Сингапур, Брюссел, Пекин ва дигарҳо) таъсис диҳад, то робитаҳои мустақиму мутақобила бо сармоягузoronи эҳтимолӣ барқарор карда шаванд. Вазифаи ин намоёндагӣҳо на танҳо таблиғи муаррифии имкониятҳои сармоягузорӣ, балки ҳамчун пул байни сармоягузoron ва мақомоти дахлдори давлатии (зиёда аз 10 мақомот) Тоҷикистон амал наоянд, иттилооти дақиқро дар бораи низоми қонунгузорӣ, имкониятҳо, қоидаҳо, имтиёзҳои сармоягузории экологӣ ва дигар иттилоотро пешниҳод менамоянд.

Оператори миллии метавонад маркази соҳавии таҳияи лоиҳаҳои «сабз» бошад, ки дар ҳамкорӣ бо муассисаҳои илмӣ ва ширкатҳои машваратӣ таҳқиқоти техникӣ-иқтисодӣ, баҳодиҳии таъсири экологӣ ва моделсозии молиявии лоиҳаҳо ро анҷом дода, бо ин роҳ, сармоягузoron пеш аз ворид кардани маблағ маълумоти Ҳамаҷониба ва боэътимод мегиранд, ки дар асоси онҳо хавфи молиявӣ ва техникӣ кам мегардад. Дар баробари ин, оператори миллии метавонад вазифаи идоракунии портфели миллии лоиҳаҳо, аз ҷумла лоиҳаҳои хизматрасониҳои экологиро ба уҳда гирад, яъне Ҳамаи ташаббусҳои давлатӣ ва хусусиро дар як низоми мутамарказ сабт, тасниф (гурӯҳбандӣ) ва мувофиқ созад, то тақроркорӣ функсияҳо ва парокандагии захираҳо пешгирӣ карда шаванд [1; 4].

Ниҳоят, оператори миллии бояд бо институтҳои молиявии байналмилалӣ (IFC, EBRD, ADB, GCF ва ғайра) ҳамкориҳои фаъол дошта бошад, то дастрасӣ ба грантҳо, қарзҳои имтиёзнок ва суғуртаи хавфҳои сармоягузорӣ барои лоиҳаҳои Тоҷикистон шароити мусоид фароҳам орад [142, С. 380-381].

Метавон дар шакли математикӣ ин гуфтаҳо ро ҷунин ифода кард:

$$OM + \sum_{i=1}^n IMB \xrightarrow{\text{шарикӣ фаъол}} (\Gamma + K_{\text{имт}} + C_{\text{хавф сарм}}) \Rightarrow (M_{\text{уст}} + K_{\text{кам}} + B_{\text{баланд}}) \quad (3.1.)$$

Дар инҷо:

OM – Оператори Миллӣ;

IMB– Институтҳои молиявии байналмилалӣ (IFC, EBRD, ADB ...);

Г – Грантҳо;

Қимт – Қарзҳои имтиёзнok;

С – Суғуртаи хавфҳои сармоягузорӣ;

Муст – Молиякунонии устувор;

Қкам – Қоҳиши хавфҳои молиявӣ;

Ббаладо – Баландшавии ҷалбпазирии сармояи хориҷӣ.

Ин ҳамкорӣ, дар якҷоягӣ бо таблиғи мутамарказ ва дастгирии ҳамаҷониба, ба ҶТ имконият медиҳад, ки худро ҳамчун як маркази ҷолиб ва устувори сармоягузории хизматрасониҳои экологӣ дар минтақа муаррифӣ намояд.

АДАБИЁТ

1. Shohzoda, N.I. Seoul convention on the establishment of development of the multilateral investment guarantee agency as a source of investment / N.I. Shohzoda // Актуальные проблемы современного государства, общества и права. – 2025. – No. 4(8). – P. 76-83. – EDN YIDHLU.

2. Сафоев, А.К. Роҳҳои тақмили механизми идоракунии ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии тоҷикистон [Матн] / А.К. Сафоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 4. – С. 98–105.

3. Стратегияи ҷалби сармоя ба Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://mmih.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=169502> (санаи мурочиат: 04.02.2025).

4. Шохзода, Н.И. Обеспечение эффективного управления использованием иностранных инвестиций в системе экологических услуг: диссертация на соискание ученой степени Ph.D. / Шохзода Назира Изатулло. – Душанбе, 2025. – 220 с.

5. Шохзода, Н.И. Обеспечение эффективного управления использованием иностранных инвестиций в системе экологических услуг: автореферат диссертации на соискание ученой степени Ph.D. / Шохзода Назира Изатулло. – Душанбе, 2025. – 90 с.

6. Шохзода, Н. И. Ташаккули шаклҳои танзими давлатии дастгирии сармоягузории хориҷӣ барои рушди бозори хизматрасонии экологӣ / Н. И. Шохзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – No. 1. – P. 190-195. – EDN MNZCLT.

УДК 658.8:004

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ДИСТРИБУЦИИ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ МАРКЕТИНГОВОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Худоёров Шахриёр Худойкулович

**кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики
Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана.
734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Борбад 48/5. Тел: (+992) 918300363.**

В статье рассматривается цифровизация дистрибуции как системный фактор повышения маркетинговой эффективности компании в условиях трансформации рыночной среды и усиления конкуренции. Обосновывается, что внедрение цифровых технологий в процессы управления каналами сбыта, логистикой, взаимодействием с партнёрами и конечными потребителями формирует новые источники конкурентных преимуществ за счёт повышения прозрачности цепочек поставок, ускорения обмена данными и персонализации коммуникаций. Показано, что цифровая трансформация дистрибуционных систем способствует интеграции маркетинговых и операционных функций, переходу к омниканальным моделям взаимодействия с рынком и формированию клиенториентированных экосистем.

Ключевые слова: цифровизация, дистрибуция, маркетинговая эффективность, омниканальная стратегия, цифровая трансформация, каналы сбыта, Big Data, инновации, клиентский опыт, экосистема продаж.

DIGITALIZATION OF DISTRIBUTION AS A FACTOR IN INCREASING MARKETING EFFICIENCY

Khudoyorov Shahriyor Khudoiqulovich

**Associate Professor in the Department of World Economy of the International
University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. 734055, Republic of Tajikistan
Dushanbe, Borbad str 48/5 Phone: (+992) 918300363.**

The article examines the digitalization of distribution as a systemic factor in increasing a company's marketing efficiency in the context of the transformation of the market environment and intensifying competition. It substantiates that the implementation of digital technologies in the management of sales channels, logistics, interaction with partners, and end consumers creates new sources of competitive advantages by increasing supply chain transparency, accelerating data exchange, and personalizing communications.

It is shown that the digital transformation of distribution systems contributes to the integration of marketing and operational functions, the transition to omnichannel models of market interaction, and the formation of customer-oriented ecosystems.

Keywords: digitalization, distribution, marketing efficiency, omnichannel strategy, digital transformation, sales channels, Big Data, innovations, customer experience, sales ecosystem.

РАҚАМИКУНОНИИ ДИСТРИБУТСИЯ ҲАМЧУН ОМИЛИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ МАРКЕТИНГ

Худоёров Шахриёр Худойкулович

**номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳони Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон.
ш. Душанбе, кучаи Борбад 48/5 Тел: (+992) 918300363.**

Дар мақола рақамикунонии дистрибутиро ҳамчун омили системавии баланд бардоштани самаранокии маркетингии ширкат дар шароити тағйирёбии муҳити бозор ва шиддат гирифтани рақобат баррасӣ карда шудааст. Асоснок карда шудааст, ки татбиқи технологияҳои рақамӣ дар идоракунии маҷроҳҳои фурӯш, логистика, ҳамкорӣ бо шарикон ва истеъмолкунандагони ниҳойи манбаъҳои нави бартариҳои рақобатиро ба вуҷуд меорад, зеро шаффофияти занҷирҳои таъминотро зиёд мекунад, мубодилаи маълумотро метезонад ва иртиботро бештар фардӣ мегардонад.

Нишон дода шудааст, ки шакливозкунии рақамии системаҳои дистрибусионӣ ба ҳамгироии вазифаҳои маркетингӣ ва амалиётӣ мусоидат намуда, ба гузариш ба моделҳои омниканалии ҳамкорӣ бо бозор ва ташаккули экосистемаҳои ба мизоҷ нигаронидашуда оварда мерасонад.

Калидвожаҳо: рақамикунонӣ, дистрибутиро, самаранокии маркетинг, стратегияҳои омниканалӣ, трансформатсияи рақамӣ, каналҳои фурӯш, Big Data, инноватсияҳо, таҷрибаи муштарӣ, экосистемаи фурӯш.

В условиях цифровизации экономики дистрибуция перестаёт рассматриваться исключительно как вспомогательная логистическая функция и приобретает статус ключевого стратегического элемента маркетинговой системы компании. Современные каналы распределения формируют потребительскую ценность за счёт персонализации предложений, обеспечения непрерывного взаимодействия с клиентами и укрепления конкурентных преимуществ. Интеграция ERP- и CRM-систем, технологий Big Data, искусственного интеллекта и платформ электронной коммерции способствует объединению маркетинговых и логистических процессов, формируя омниканальную модель управления каналами сбыта и повышая качество управленческих решений. Вместе с тем внедрение цифровых технологий сопровождается значительными финансовыми затратами, необходимостью трансформации организационной структуры, повышенными требованиями к информационной безопасности и сложностью интеграции бизнес-процессов, что обуславливает необходимость комплексного и системного подхода к цифровой трансформации.

Научная проблематика исследования связана с недостаточной степенью изученности влияния цифровых инструментов на ключевые показатели маркетинговой эффективности, включая уровень конверсии, величину среднего чека, скорость оборачиваемости товарных запасов и возврат маркетинговых инвестиций, а также с выявлением факторов, ограничивающих эффективность цифровизации. Целью исследования является оценка воздействия цифровой трансформации дистрибуции на результативность маркетинга и качество управленческих решений в компаниях. Научная новизна работы заключается в комплексном рассмотрении интеграции маркетинга и логистики с использованием ERP-, CRM- и аналитических систем, всесторонней оценке роли омниканальных стратегий и персонализации коммерческих предложений, а также в выявлении ограничений цифровизации и разработке подходов к их преодолению в практике управления каналами распределения.

В условиях формирования цифровой экономики дистрибуция уже не рассматривается исключительно как вспомогательная логистическая функция, обеспечивающая перемещение продукции от производителя к конечному потребителю. Она постепенно трансформируется в важный стратегический компонент маркетинговой системы предприятия. Современные научные исследования отмечают, что «...каналы

распределения становятся ключевым фактором создания потребительской ценности» [5, с. 77]. Это связано с тем, что эффективное управление каналами сбыта позволяет реализовать возможности персонализации предложений, поддерживать непрерывность взаимодействия с клиентами и укреплять конкурентные позиции бренда на рынке. В цифровой среде дистрибуция перестает быть линейным процессом, ограниченным исключительно физическим перемещением товаров, и превращается в сложную информационно-коммуникационную систему, обеспечивающую постоянное взаимодействие между производителями, партнёрами, торговыми сетями и конечными потребителями в режиме реального времени.

Цифровая трансформация каналов распределения предполагает внедрение комплекса современных информационных и аналитических технологий. Прежде всего речь идет о системах планирования ресурсов предприятия, которые обеспечивают интеграцию производственных, управленческих и логистических процессов. Использование таких систем формирует единую цифровую платформу для контроля товарных запасов, обработки заказов и управления финансовыми потоками. Не менее важную роль играют системы управления взаимоотношениями с клиентами, позволяющие анализировать поведенческие характеристики потребителей, фиксировать историю взаимодействия, сегментировать аудиторию и разрабатывать персонализированные маркетинговые решения.

Значительный потенциал для повышения эффективности дистрибуции открывает применение технологий больших данных и инструментов искусственного интеллекта. Эти технологии позволяют прогнозировать спрос, выявлять рыночные тенденции, оптимизировать уровень складских запасов и совершенствовать управление цепями поставок в режиме реального времени. Их использование способствует сокращению затрат, связанных с избыточными запасами и неэффективной логистикой, а также позволяет оперативно реагировать на изменения в потребительских предпочтениях, что повышает результативность маркетинговой деятельности компаний.

Кроме того, процессы цифровизации охватывают платформы электронной коммерции и системы электронного документооборота. Их внедрение обеспечивает автоматизацию взаимодействия с партнёрами и клиентами, ускоряет согласование заказов и способствует интеграции традиционных и онлайн-каналов продаж. В результате формируется омниканальная модель взаимодействия с рынком, в рамках которой дистрибуция и маркетинг функционируют как взаимосвязанные элементы единой системы. Это позволяет компаниям создавать устойчивую ценность для потребителей на всех этапах их взаимодействия с брендом - от первого контакта до повторных покупок.

Одним из наиболее значимых результатов цифровизации дистрибуции является повышение прозрачности цепей поставок. Процессы, которые ранее характеризовались фрагментарностью и ограниченной доступностью информации, превращаются в управляемую и аналитически контролируемую систему. Благодаря внедрению современных информационных технологий, включая ERP-решения, электронные торговые платформы и системы электронного документооборота, компании получают оперативный доступ к данным о продажах, складских остатках, движении продукции по каналам распределения и поведении клиентов. Как отмечается в научной литературе, «...информационная прозрачность снижает транзакционные издержки и повышает управляемость процессов» [2, с. 39]. Наличие таких данных позволяет не только контролировать уровень запасов и скорость товарооборота, но и выявлять узкие места в логистических операциях, прогнозировать спрос различных сегментов рынка и своевременно корректировать ассортиментную политику.

Повышенная прозрачность цепей поставок оказывает значительное влияние и на эффективность маркетингового управления. Анализ фактических данных о спросе и

продажах дает возможность более точно направлять рекламные кампании в те регионы или точки реализации, где наблюдается потенциальный дефицит либо избыток продукции. Это способствует снижению финансовых потерь, уменьшает расходы на хранение и транспортировку товаров. Дополнительным преимуществом является интеграция данных дистрибуции с CRM-системами и маркетинговыми платформами, что позволяет более точно прогнозировать реакцию потребителей на новые предложения, формировать персонализированные коммерческие и рекламные коммуникации, а также ускорять вывод новых продуктов на рынок. Отмечается, что «...интеграция цифровых технологий в дистрибуционные процессы позволяет автоматизировать управление продажами, логистикой, клиентскими коммуникациями и маркетинговой аналитикой. Такие решения, как Smartup, WMS и TMS, создают единую архитектуру управления, где все этапы - от формирования заказа до доставки конечному потребителю - взаимосвязаны и прозрачно контролируются» [17].

Повышение прозрачности цепей поставок способствует не только снижению транзакционных и логистических расходов, но и формирует предпосылки для роста рентабельности маркетинговых мероприятий. Компании, активно применяющие цифровые инструменты мониторинга и анализа данных на всех уровнях дистрибуционной сети, демонстрируют более высокую гибкость в условиях рыночных изменений, эффективнее управляют затратами и повышают отдачу от маркетинговых инвестиций. Это подтверждает стратегическую роль цифровизации как одного из ключевых факторов повышения эффективности маркетинга и управления каналами сбыта.

Цифровизация дистрибуции существенно усиливает интеграцию маркетинга и логистики, превращая их из отдельных функциональных областей в единую управленческую систему, которые отражены на таблице 1.

Таблица 1.

Эффекты интеграции маркетинга и логистики через цифровизацию

Эффект	Описание	Цифровой инструмент	Пример применения
Реальное время	Получение оперативных данных о продажах и запасах	ERP, BI, IoT	Автоматическое перераспределение товара между точками продаж
Адаптивное управление спросом	Корректировка цен и промоакций под текущий спрос	AI/ML-модели прогнозирования	Персонализированные акции в онлайн-магазине
Омниканальная синхронизация	Координация онлайн и офлайн каналов	CRM, e-commerce, мобильные приложения	Обновление ассортимента офлайн-магазинов по результатам онлайн-продаж
Повышение точности маркетинга	Data-driven решения для таргетинга	BI-платформы, аналитика Big Data	Оптимизация рекламного бюджета и ROI

Источник // составлено автором

Из данных, приведенных в таблице можно сделать вывод о том, что интеграция маркетинга и логистики на основе цифровых технологий формирует синергетический эффект, благодаря которому управленческие решения становятся более точными и оперативными. Использование цифровых инструментов позволяет компаниям быстрее реагировать на изменения рыночной конъюнктуры, а также повышает прозрачность и прогнозируемость внутренних бизнес-процессов.

В традиционных системах управления информация о продажах и уровне товарных запасов поступала с определённой задержкой, что затрудняло своевременную адаптацию к колебаниям спроса и снижало эффективность маркетинговых решений. Применение современных цифровых платформ, включая ERP- и CRM-системы, аналитические панели и инструменты бизнес-аналитики, обеспечивает возможность сбора, хранения и обработки данных практически в реальном времени. Это создаёт условия для реализации принципов управления на основе данных, которое, как отмечается в научной литературе, «...повышает точность маркетинговых решений» [5, с. 51]. В результате менеджеры получают возможность оперативно корректировать ассортиментную политику, ценовые параметры, рекламные активности и коммуникационные стратегии с учётом текущей рыночной ситуации и поведения потребителей.

В этих условиях формируется адаптивная модель управления спросом, отличающаяся высокой гибкостью и способностью быстро реагировать на изменения внешней среды. Например, анализ фактических продаж в сочетании с прогнозными моделями на основе искусственного интеллекта позволяет выявлять закономерности потребительского поведения, уточнять прогнозируемые объёмы производства и оптимально распределять продукцию по каналам сбыта. Такой подход способствует снижению логистических и складских издержек, уменьшает вероятность возникновения дефицита либо избыточных запасов и повышает эффективность маркетинговых инвестиций.

Кроме того, цифровая интеграция маркетинга и логистики создает основу для реализации омниканальных стратегий продаж. В рамках данной модели информация о заказах клиентов, активности в онлайн-каналах и поведении покупателей в традиционных торговых точках объединяется в единую информационную систему. Это обеспечивает непрерывность взаимодействия с клиентом и способствует повышению уровня его удовлетворенности. Компании, применяющие подобные цифровые решения, получают конкурентные преимущества благодаря более точному таргетированию, персонализированным предложениям и возможности оперативной адаптации коммерческих решений к динамике рынка.

Особую роль в цифровой дистрибуции играет развитие омниканальных стратегий, которые позволяют объединить различные точки взаимодействия с клиентом в единую согласованную систему. Интеграция онлайн-каналов - интернет-магазинов, мобильных приложений и социальных сетей - с традиционными офлайн-точками продаж формирует единое пространство взаимодействия с потребителем, где каждый канал дополняет и усиливает другие. Как подчеркивается в исследованиях, «...омниканальность обеспечивает непрерывность клиентского опыта» [6, с. 88], поскольку потребитель может свободно переходить между каналами, сохраняя свои предпочтения, историю покупок и персонализированные предложения.

Реализация омниканального подхода также значительно расширяет возможности персонализации маркетинговых коммуникаций [18]. Использование CRM-систем и аналитики больших данных позволяет отслеживать поведение клиентов в различных каналах взаимодействия, сегментировать аудиторию по интересам и формировать индивидуализированные коммерческие предложения, рекламные акции и рекомендации товаров. Это способствует повышению удовлетворенности потребителей, стимулирует повторные покупки, укрепляет лояльность и увеличивает пожизненную ценность клиента для компании.

Помимо этого, омниканальные стратегии позволяют компаниям более гибко адаптировать ассортиментную политику и коммуникации к конкретным условиям рынка. Так, информация о популярности товаров в интернет-магазине может использоваться для оперативного пополнения запасов в офлайн-точках продаж, а данные о поведении

покупателей в традиционных магазинах помогают совершенствовать онлайн-рекомендации и маркетинговые предложения. Подобная интеграция обеспечивает синергетический эффект взаимодействия маркетинга и логистики, снижает риск дефицита или избыточных запасов и повышает способность компании быстро реагировать на изменения потребительских предпочтений.

Развитие омниканальных стратегий формирует для компаний существенные конкурентные преимущества. Повышается точность таргетирования, возрастает результативность маркетинговых кампаний и улучшается качество обслуживания клиентов, а путь потребителя становится более удобным и последовательным. Омниканальность в данном контексте выступает одним из ключевых инструментов цифровой трансформации дистрибуции, обеспечивая повышение эффективности маркетинговой деятельности и формирование долгосрочной ценности для потребителя [18].

Результаты исследования демонстрируют, что цифровизация дистрибуции оказывает значительное положительное влияние на ключевые показатели маркетинговой эффективности компании которые нашли свое отражение на таблице 2.

Таблица 2.

Влияние цифровизации на ключевые показатели маркетинговой эффективности

Показатель	Влияние цифровизации	Механизм воздействия	Пример инструментов
Конверсия	Рост конверсии за счёт персонализированных предложений	Анализ данных о поведении клиентов в реальном времени; таргетинг рекламных кампаний	CRM-системы, Big Data, AI-аналитика
Средний чек	Увеличение среднего чека	Персонализированные рекомендации, кросс-продажи, динамическое ценообразование	ERP, CRM, платформы e-commerce
Скорость оборота запасов	Более быстрый оборот товаров	Прогнозирование спроса, управление запасами в режиме реального времени	ERP, системы управления цепочками поставок
Возврат маркетинговых инвестиций (ROMI)	Повышение ROI маркетинговых кампаний	Data-driven анализ эффективности рекламных активностей	BI-платформы, аналитика Big Data

Источник // составлено автором

Анализ представленных в таблице данных свидетельствует о том, что цифровизация позволяет управлять ключевыми показателями не изолированно, а в их взаимосвязи. Так, повышение конверсии способствует увеличению среднего чека, более точное управление товарными запасами повышает результативность маркетинговых инвестиций, а использование аналитических инструментов обеспечивает более высокую предсказуемость результатов деятельности.

Применение современных цифровых платформ способствует росту конверсии, то есть увеличению доли посетителей, совершающих покупку. Это достигается благодаря использованию персонализированных предложений и оперативной адаптации маркетинговых кампаний в соответствии с изменениями потребительского поведения.

Аналитические системы позволяют отслеживать динамику среднего чека и выявлять закономерности покупательской активности, что дает возможность своевременно корректировать ассортиментную политику и ценовые стратегии. Кроме того, цифровые решения способствуют ускорению оборота товарных запасов, поскольку системы управления цепями поставок и аналитика продаж обеспечивают своевременное пополнение складских ресурсов и оптимальное распределение продукции по каналам сбыта.

Важным показателем эффективности становится также возврат маркетинговых инвестиций, который благодаря цифровым технологиям становится более измеримым и прогнозируемым. Интеграция ERP- и CRM-систем, применение технологий больших данных и аналитики клиентского поведения позволяют компаниям более точно оценивать влияние маркетинговых мероприятий на объем продаж. Как отмечается в исследованиях, «...цифровые инструменты обеспечивают измеримость и прогнозируемость маркетинговых результатов» [3, с. 67]. Компании, внедряющие комплексные цифровые платформы, получают возможность анализировать вклад каждого маркетингового действия в формирование продаж, что способствует оптимизации рекламных бюджетов и повышению эффективности инвестиций в продвижение.

Кроме того, цифровизация способствует повышению устойчивости компаний к рыночным колебаниям и кризисным ситуациям. Наличие актуальной информации о динамике спроса, объемах продаж и состоянии товарных запасов позволяет менеджерам оперативно реагировать на изменения рыночной конъюнктуры, корректировать каналы дистрибуции и адаптировать маркетинговые стратегии. В результате формируется гибкая и адаптивная система управления, которая снижает риски, связанные с неопределенностью внешней среды, и укрепляет конкурентные позиции компании.

Вместе с тем цифровая трансформация дистрибуции сопровождается рядом ограничений и вызовов, которые необходимо учитывать при её внедрении. Основные из них представлены в таблице 3.

Таблица 3

Ограничения и вызовы цифровой трансформации

Ограничение	Описание	Возможное решение
Финансовые	Высокие инвестиции в системы, обучение, интеграцию	Планирование бюджета, поэтапное внедрение, оценка ROI
Организационная культура	Сопrotивление персонала, необходимость смены подходов	Обучение, изменение процессов, внедрение data-driven культуры
Информационная безопасность	Риски утечек данных и кибератак	Внедрение протоколов безопасности, регулярный аудит, защита данных
Сложность интеграции	Необходимость синхронизации всех бизнес-процессов	Использование единой платформы ERP/CRM и омниканальных решений

Источник // составлено автором

Анализ данных, представленных в таблице 3, показывает, что ограничения цифровой трансформации связаны не только с технологическими факторами, но также с организационными и финансовыми аспектами деятельности компании. Их учет требует комплексного подхода к внедрению цифровых решений, что позволяет минимизировать потенциальные риски и повысить результативность цифровых преобразований.

Одним из ключевых факторов, ограничивающих цифровизацию, являются значительные инвестиционные затраты, необходимые для внедрения современных информационных систем. К таким расходам относятся приобретение и интеграция ERP- и

CRM-платформ, развитие систем электронной коммерции, внедрение аналитических инструментов, а также использование технологий искусственного интеллекта. Эти инвестиции включают не только затраты на программное обеспечение и техническую инфраструктуру, но и расходы на обучение персонала, адаптацию существующих бизнес-процессов и модернизацию управленческих систем в соответствии с новыми цифровыми стандартами.

Наряду с финансовыми ресурсами важным условием успешной цифровизации является трансформация организационной культуры компании. Традиционные управленческие практики и устоявшиеся рабочие процессы часто не соответствуют принципам управления на основе данных, омниканальности и постоянного обмена информацией между подразделениями. В этой связи возникает необходимость формирования новой корпоративной среды, ориентированной на использование аналитических данных при принятии решений, развитие межфункционального взаимодействия между маркетингом, логистикой и IT-подразделениями, а также готовность сотрудников к постоянным изменениям и инновациям.

Дополнительным ограничением выступают риски информационной безопасности. Цифровая трансформация предполагает обработку значительных массивов данных о продажах, клиентах и партнёрах, что увеличивает уязвимость компаний к киберугрозам, утечкам информации и нарушениям конфиденциальности. Для эффективного управления такими рисками необходимо внедрение надежных механизмов защиты данных, постоянный мониторинг информационных систем и соблюдение нормативных требований в сфере кибербезопасности.

Как отмечается в научной литературе, цифровая трансформация «...требует системных изменений бизнес-модели» [4, с. 24] и не может рассматриваться исключительно как технологическое обновление отдельных процессов. Результативность цифровизации определяется стратегической согласованностью действий руководства, интеграцией цифровых решений во все бизнес-процессы и способностью организации адаптироваться к новым рыночным условиям. Только при комплексном подходе цифровизация способна обеспечить синергетический эффект, повышая прозрачность управленческих процессов, эффективность координации подразделений и маркетинговую результативность деятельности компании.

Современные исследования подтверждают, что цифровизация дистрибуции является ключевым фактором повышения эффективности маркетинга и управления каналами сбыта. В частности, авторы указывают на роль ERP- и CRM-систем, аналитики больших данных и инструментов искусственного интеллекта в интеграции логистики и маркетинга, повышении прозрачности цепей поставок, ускорении оборота товарных запасов и увеличении конверсии. Отдельные исследования также рассматривают омниканальные стратегии как инструмент обеспечения непрерывности клиентского опыта и персонализации предложений.

В основе анализа лежат концепции управление на основе данных, предполагающие принятие управленческих решений на основе оперативного анализа данных о продажах, поведении потребителей и движении товаров. Теории интеграции маркетинга и логистики подчеркивают синергетический эффект от объединения этих функций, что позволяет повышать точность и скорость управленческих решений. Теоретическая база включает также модели омниканальных стратегий, обеспечивающих согласованное взаимодействие всех каналов продаж и точек контакта с клиентами.

Несмотря на активное изучение цифровизации дистрибуции, в научной литературе выявлены следующие ограничения:

- ✓ большинство исследований фокусируется на отдельных инструментах (ERP, CRM, Big Data) и их технических возможностях, но не анализирует комплексное влияние на маркетинговую эффективность;
- ✓ ограниченное внимание уделяется оценке синергетического эффекта интеграции маркетинга и логистики;
- ✓ недостаточно эмпирических данных о влиянии цифровизации на ключевые показатели, такие как средний чек, скорость оборота запасов и возврат маркетинговых инвестиций;
- ✓ мало изучены организационные, финансовые и информационные ограничения внедрения цифровых технологий.

На основании анализа литературы выявляются следующие научные пробелы: отсутствуют комплексные исследования, которые систематически связывают цифровизацию дистрибуции с показателями маркетинговой эффективности и учитывают при этом интеграцию всех каналов продаж, омниканальные стратегии и персонализированные подходы к клиентам. Также не полностью исследованы барьеры внедрения цифровых технологий и пути их преодоления, что затрудняет разработку практических рекомендаций для компаний.

Цифровизация дистрибуционных процессов выступает стратегическим фактором, оказывающим комплексное влияние на повышение маркетинговой эффективности компании. Её воздействие проявляется сразу по нескольким направлениям: в росте прозрачности и управляемости бизнес-процессов, интеграции функций маркетинга и логистики, развитии омниканальных стратегий взаимодействия с клиентами, а также в усилении аналитической поддержки управленческих решений. Наибольшая эффективность достигается при комплексном внедрении цифровых инструментов в рамках единой корпоративной стратегии. В этом случае информационные технологии, аналитические системы и платформы взаимодействия с клиентами функционируют синхронно, формируя единую цифровую экосистему компании. Такая интеграция обеспечивает возможность управления каналами сбыта и маркетинговыми инициативами в режиме реального времени, позволяет оперативно реагировать на изменения потребительских предпочтений, оптимизировать затраты и повышать рентабельность маркетинговых мероприятий.

Перспективы дальнейших исследований в данной области связаны с разработкой количественных моделей оценки влияния цифровизации на маркетинговые результаты. Особое значение имеют показатели конверсии, среднего чека, скорости оборота товарных запасов и возврата маркетинговых инвестиций. Кроме того, актуальным направлением научных исследований является изучение отраслевой специфики трансформации дистрибуционных систем, поскольку эффект цифровизации может существенно различаться в зависимости от структуры каналов сбыта, особенностей продукта и характеристик целевой аудитории. Разработка методов измерения и прогнозирования этих эффектов позволит компаниям более обоснованно принимать решения об инвестициях в цифровые технологии и формировать эффективные стратегии развития маркетинга и дистрибуции.

В целом цифровизация дистрибуции способствует формированию устойчивых конкурентных преимуществ, повышает адаптивность компаний к динамично меняющимся рыночным условиям и создает основу для долгосрочного роста ценности как для потребителей, так и для бизнеса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Iftikhar A., Ali I., Arslan A., Tarba S. и др. Digital Innovation, Data Analytics, and Supply Chain Resiliency: A Bibliometric-based Systematic Literature Review // Annals of Operations Research, Vol. 333. - 2022.

2. Jamoliddinov F. — Digital Transformation as a Factor Increasing the Effectiveness of Marketing Strategy in Distribution Companies (2025) *Economic Development and Analysis* 3. 12. 147–152
3. Jaruteerapan P., Kawiwangsakul N., Tantipatum M. - The development of distribution channels using digital marketing. *Journal of Industrial Business Administration* (2026) No. 2 (July-December 2025) 165–184
4. Боровских Н.В. Использование цифровых каналов распределения продукции как направление повышения конкурентоспособности // *Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права*. - 2025. - № 2. - С. 151–160. - DOI: <https://doi.org/10.21295/2223-5639-2025-2-151-160>
5. Джуха В. М., Мищенко К. Н., Батыргалиев А. В. - Цифровая трансформация маркетинговой деятельности организации // *Вестник Института экономических исследований* № 3(35) с 206 - 215 (2024)
6. Дудаков Г.С., Молчанов Н.Н. Роль маркетингового сопровождения в цифровизации каналов распределения // *Проблемы маркетинга*. - 2021. - № 3. - С. 35–40. - DOI:10.24412/2071-3762-2021-3289-35-40.
7. Кеннет Ролницки. Управление каналами дистрибуции/Кеннет Ролницки; пер.с.анг.-М.: Издательство «Добрая книга», 2006-368 с.
8. Котлер Ф. Основы маркетинга. - М.: Вильямс, 2022. 752 с.
9. Ли Ю. Цифровая трансформация распределительной логистики для компаний электронной коммерции в Беларуси // *Modern Economy Success*. - 2024. - № 5. - С. 274–280. - DOI: <https://doi.org/10.58224/2500-3747-2024-5-274-280>
10. Малхотра Н. Маркетинговые исследования. - М.: Вильямс, 2021.- 1186 с.
11. Моламусов З.Х., Дубинина М.А., Санников Г.Г. Маркетинг и логистика в современных условиях цифровой трансформации бизнес-моделей // *Экономика и управление*. - 2025. - Т. 11, № 08. - DOI: 10.36871/ek.up.r.2025.
12. Офицеров П.Ю. «Построение региональной дистрибуции/Лучшее практики России! /П.Ю.Офицеров. -М.:ООО «РИП»,2015,-368 с.
13. Прайснер А. Система сбалансированных показателей в маркетинге и сбыте. - М.: ИД «Гребенников», 2007. 320 С
14. Саркисова А. Р. - Трансформация маркетинговых инструментов в условиях цифровой экономики (2024) // *Актуальные исследования*. - 2024. - № 7(189). - С. 50-54.
15. Сорокина Т. Система дистрибуции: Инструменты создания конкурентного преимущества / Татьяна Сорокина.-М.: Альпина Паблишер, 2015.-150с
16. Тяпухин А.П., Клецко А.А. Дистрибуция: понятие, структура и место в коммерческой деятельности предприятия // *Экономика, управление, право*. 2013. № 10 (46). С. 18-21
17. Худоёров, Ш.Х. Современные подходы к маркетингово-логистическому обеспечению дистрибуции товаров в Республике Таджикистан в цифровую эпоху [Текст] / Ш.Х. Худоёров // *Вестник Таджикского государственного университета коммерции*. Научный журнал. №4/1 (59)-2025. Душанбе 2025 г. С 462-473 . ISSN 2308-054X
18. Худоёров, Ш.Х. Цифровизация дистрибуции как ключевой вектор развития маркетинговых стратегий в условиях цифровой экономики [Текст] / Ш.Х. Худоёров // *Вестник Таджикского государственного университета коммерции*. Научный журнал. №3 (58)-2025. Душанбе 2025 г. С 385-397

УДК 338.48(575.3) (091)

РУШДИ САЙЁҲӢ ДАР ТОҶИКИСТОН: ҶАНБАҲОИ ТАҲЛИЛИ РЕТРОСПЕКТИВӢ

Солиев Бехрузҷон Назарович

**номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва
соҳибкорӣ Тоҷикистон, 734055, ш. Душанбе, хиёбони Борбад , 48/5, Тел: 501050561.
E-mail: B.Soliev@mail.ru**

Шоимардонов Муҳаммадвуд Ҷумаевич

**ассистенти кафедраи «Таҳлили иқтисодӣ ва омор»-и Донишгоҳи байналмилалӣ
сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон . Телефон: (+992 98) 5292323;
Mukhammaddovud@mail.ru**

Дар мақола таҳлили рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон аз рӯи ҷанбаҳои саҳми сайёҳӣ дар рушди иқтисодиёти миллӣ, теъдоди ҷуғрофии сайёҳони хориҷӣ, аз ҷумла хориҷии дур ва ИДМ, нақши ширкатҳои сайёҳӣ дар хизматрасонии сайёҳон, арзёбии теъдоди воридшавии сайёҳони хориҷӣ тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ба минтақаҳои Тоҷикистон, рушди инфрасохтори сайёҳӣ, муайян намудани шумораи ҷойҳо дар меҳмонхонаю иншоотҳои ҳайатӣ ва ҷойгиркунии ташрифовардагон баррасӣ гардидааст.

Калидвожаҳо: рушди сайёҳӣ, саҳми сайёҳӣ, теъдоди ҷуғрофии сайёҳон, ширкатҳои сайёҳӣ, инфрасохтори сайёҳӣ, шумораи ҷойҳо, меҳмонхонаю иншоотҳои ҳайатӣ, ҷойгиркунии ташрифовардагон, хизматрасонии сайёҳӣ, коэффитсиенти ширкатҳои фаъолияткунанда.

РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА В ТАДЖИКИСТАНЕ: АСПЕКТЫ РЕТРОСПЕКТИВНОГО АНАЛИЗА

Солиев Бехрузҷон Назарович

**кандидат экономических наук, старший преподаватель Международного
университета туризма и предпринимательства Таджикистана, 734055, г. Душанбе,
проспект Борбад , 48/5, Тел: 501050561. E-mail: B.Soliev@mail.ru**

Шоимардонов Муҳаммадвуд Ҷумаевич

**ассистент кафедры «Экономического анализ и статистики Таджикского аграрного
университета имени Ш. Шотемур. Телефон: (+992 98) 5292323;
Mukhammaddovud@mail.ru**

В статье проводится анализ развития туризма в Таджикистане с точки зрения вклада туризма в развитие национальной экономики, географического распределения иностранных туристов, включая туристов из дальнего зарубежья и стран СНГ, роли туристических компаний в обслуживании туристов, оценки количества въездов иностранных туристов через туристические компании в регионы Таджикистана, развития туристической инфраструктуры, определения количества мест в гостиницах и временных объектах размещения, а также размещения посетителей.

Ключевые слова: развитие туризма, вклад туризма, географическое распределение туристов, туристические компании, туристическая инфраструктура, количество мест,

гостиницы и временные объекты размещения, размещение посетителей, туристическое обслуживание, коэффициент деятельности компаний.

TOURISM DEVELOPMENT IN TAJIKISTAN: ASPECTS OF RETROSPECTIVE ANALYSIS

Soliev Behruzhon Nazarovich

Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, 734055, Dushanbe, hiyoboni Borbad, 48/5, Tel: 501050561. E-mail: V.Soliev@mail.ru

Shoimardonov Mukhammaddovud Jumaevich

Assistant Professor of the Department of "Economic Analysis and Statistics" of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Phone: (+992 98) 5292323; Mukhammaddovud@mail.ru

The article analyzes the development of tourism in Tajikistan in terms of the contribution of tourism to the national economy, the geographical distribution of foreign tourists, including those from distant countries and CIS countries, the role of tourism companies in providing services to tourists, the assessment of the number of foreign tourist entries through tourism companies to various regions of Tajikistan, the development of tourism infrastructure, the determination of the number of places in hotels and temporary accommodation facilities, and the accommodation of visitors.

Keywords: tourism development, tourism contribution, geographical distribution of tourists, tourism companies, tourism infrastructure, number of places, hotels and temporary facilities, visitor accommodation, tourism services, coefficient of operating companies.

Таҳлили вазъи ҷорӣ рушди сайёҳӣ, ки ҳолати муносири соҳаи сайёҳиро дар давраи давраҳои муайян инъикос менамояд, дар маҷмӯъ бисёрҷанба мебошад. Аз ин лиҳоз, зарур доништа мешавад, ки ҷанбаҳои асосии вазъи ҷорӣ рушди сайёҳӣ мавриди арзёбӣ ва таҳлил қарор дода шавад. Хусусан Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди сайёҳӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, иқтидорҳои сайёҳии таърихӣ фарҳангӣ, қуллаҳои баланди кӯҳӣ, обҳои мусоффову шифобахш ва табиати нотақрори худро барои ҷалби бештари сайёҳон истифода бурда истодааст.

Дар давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта соҳми сайёҳӣ дар рушди иқтисодиёт аз рӯи нишондиҳандаҳои гуногун арзёбӣ ва муайян карда мешавад. Бинобар сабаби он ки ин масъала дар шароити имрузаи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқоти илмӣ навад ва барои гузаронидани таҳлил ва мониторинги соҳми сайёҳӣ дар рушди иқтисоди миллӣ бо мақсад мувофиқ арзёбӣ карда мешавад.

Мақсади мақола – арзёбӣ ва таҳлили ретроспективи ҷанбаҳои муҳими вазъи ҷорӣ рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018 - 2025 мебошад.

Айни замон соҳаи сайёҳӣ яке аз самтҳои сердаромадтарини иқтисодиёти ҷаҳон ба ҳисоб рафта дар таъмини шуғли пурмаҳсули аҳоли ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии шоистаи мардум нақши муҳим дорад. Бахусус дар ироаи Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” дар соли 2024 дарҷ гардидааст, ки “Ҳукумати мамлакат рушди соҳаи сайёҳиро самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии худ мешуморад. Маҳз шумораи сайёҳоне, ки соли 2024 – ум ба Тоҷикистон омадаанд, ба 1 миллиону 400 ҳазор нафар расида, нисбат ба соли 2019 – ум 12 фоиз афзудааст. Вале нишондиҳандаи мазкур ба имкониятҳои таърихӣ табиӣ, кӯҳнавардӣ, фарҳангӣ ва табобативу истироҳатӣ

кишвар мувофиқ нест. Дар баробари чалби сайёҳони хориҷӣ, ба рушди сайёҳии дохилӣ низ бояд таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир карда шавад”.

Маврид ба зикр аст, ки баъди ба даст овардани истиқлолият Тоҷикистон низоми кам инкишофёфтаи соҳаи сайёҳиро ба мерос гирифт, ки он ба талаботи муосири рушди иқтисоди бозорӣ мувофиқ набуд. Айни ҳол Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди сайёҳӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, иқтидорҳои сайёҳии таърихӣ фарҳангӣ, қуллаҳои баланди кӯҳӣ, обҳои мусаффову шифобахш ва табиати нотақрори худро барои чалби бештари сайёҳон истифода бурда истодааст.

Арзёбии вазъи ҷорӣ рушди сайёҳӣ, ки ҳолати муосири соҳаи сайёҳиро дар давраи муайян инъикос менамояд, дар маҷмӯъ бисёрҷанба мебошад. Аз ин лиҳоз, зарур доништа мешавад, ки ҷанбаҳои асосии вазъи ҷорӣ рушди сайёҳӣ мавриди таҳқиқот қарор дода шавад.

Ҷанбаи аввал ин муайян намудани саҳми сайёҳӣ дар руши иқтисодии милли аст. Бояд қайд кард, ки нишондиҳандаи саҳми сайёҳӣ дар рушди иқтисодии кишварҳои олам гуногун аст. Арзёбии саҳми сайёҳӣ дар рушди иқтисодии мамлакатҳои ҷаҳон тибқи нишондиҳандаҳои гуногун ҳисоб карда мешаванд. Хусусан нишондиҳандае, ки Ташкилоти Умумиҷаҳонӣ оид ба сайёҳӣ (UNWTO) барои таҳлили ҳисоботи солана татбиқ менамояд, муайян карда мешавад. Аслан нишондиҳандаи татбиқшаванда ҳамчун ҳиссаи даромадҳо аз сайёҳӣ аз ҳаҷми умумии содироти молҳо ва хизматҳо муайян карда мешавад. Дар ҳолате, ки критерияи нишондиҳандаи мазкур аз 5 фоиз паст аст, ин маънои онро дорад, ки рушди сайёҳӣ таъсироти ҷиддиро ба иқтисодии кишвар намерасонад.

Қобили таваҷҷуҳ аст, Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон маълумот оид ба саҳми сайёҳиро дар рушди маҷмӯи маҳсулоти дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоб менамояд.

Ҷадвали 1. Динамикаи саҳми сайёҳӣ дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017 – 2023.

Нишондиҳанда	2018с.	2019с.	2020с.	2021с.	2022с.	2023с.
Саҳми сайёҳӣ дар ММД, %	3,8	4,3	2,4	3,4	3,4	3,0

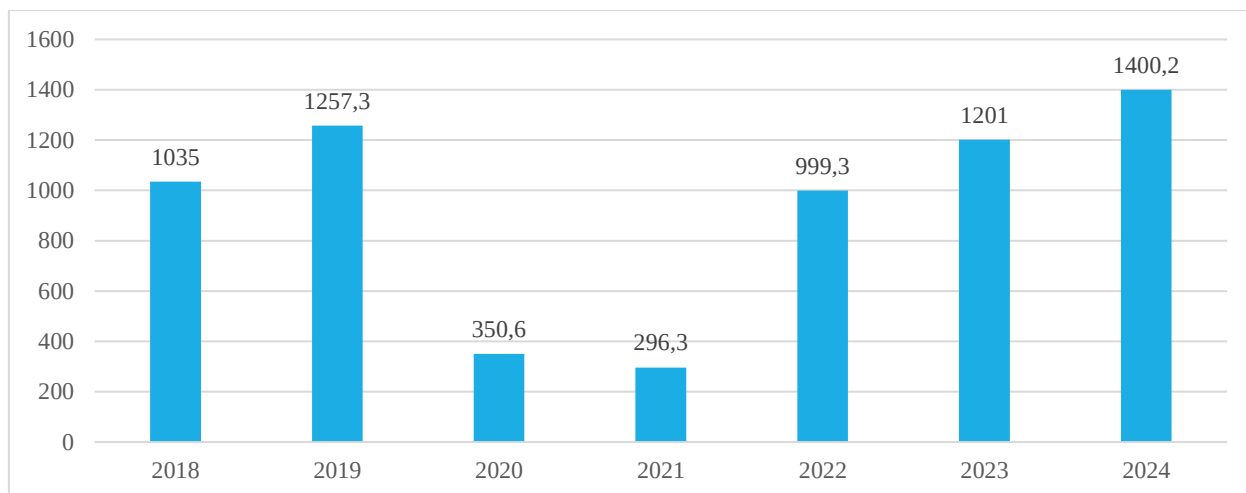
***Сарчашма: тибқи маълумотҳои пешакии Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидааст.**

Ҷанбаи дуюм – ин муайян намудани теъдоди ҷуғрофии сайёҳони хориҷӣ, аз ҷумла хориҷии дур ва ИДМ ва теъдоди умумии шаҳрвандони хориҷие, ки мутобики маълумоти мақомоти сарҳади давлатӣ (тибқи талаботи Созмони умумиҷаҳонии сайёҳӣ (СУС) ба ҷумҳурӣ ба ҳайси сайёҳ ворид гардидаанд. Дар соли 2023 аз 179 кишварҳои хориҷии дур 86 ҳазору 323 нафар (7,2 фоиз) ва аз 10 кишвари ИДМ 1 миллиону 114 ҳазору 657 нафар ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳайси сайёҳ ворид шудаанд.

Тавре ки аз расми 1 маълум мегардад, тамоюли теъдоди шаҳрвандони хориҷие, ки мутобики маълумоти мақомоти сарҳади давлатӣ ба ҷумҳурӣ ба ҳайси сайёҳ ворид шудаанд, тамоюли афзоиширо доранд. Аз ҷумла дар соли 2018 – 1 миллиону 35 ҳазор нафар, соли 2019 – 1 миллиону 257 ҳазор нафар, соли 2020 – 350 ҳазору 600 нафар, соли 2021 – 296 ҳазору 300 нафар, соли 2022 – 999 ҳазору 300 нафар, соли 2023 – 1 миллиону 201 ҳазор нафар ва соли 2024 – 1 миллиону 400 ҳазор нафарро ташкил медиҳанд. Суръатафзои шаҳрвандони хориҷие, ки ба ҳайси сайёҳ ба ҷумҳурӣ ворид шудаанд, дар солҳои 2018 – 2024 ба ҳисоби миёна 5,2 фоиз аст.

Шаҳрвандони хориҷие, ки дар маҷмӯъ ба ҳайси сайёҳ ба ҷумҳурӣ ташриф овардаанд дар умум 1 миллиону 201 ҳазор нафарро ташкил доданд, ки аз ҳама бештар аз Ҷумҳурии Ўзбекистон – 805 ҳазору 900 нафар (67,1 фоиз), Федератсияи Россия – 262 ҳазору 400 нафар

(21,8 Ҷоиз), Қазоқистон – 31 ҳазору 500 нафар (2,6 Ҷоиз), Туркия – 10 ҳазору 800 нафар (0,9 Ҷоиз) ба кишвар ворид шуданд.

Расми 1. Теъдоди шаҳрвандони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти мақомоти сарҳади давлатӣ ба ҷумҳурий ворид шудаанд дар соҳои 2018 – 2024, ҳазору нафар

***Сарчашма: тибқи маълумотҳои пешакии Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидааст.**

Бояд таъкид кард, ки ҳиссаи сайёҳон аз теъдоди умумии шаҳрвандони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти мақомоти сарҳади давлатӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид шудаанд, дар соли 2018 – 89,7 Ҷоиз, соли 2019 – 95,3 Ҷоиз, соли 2020 – 85,5 Ҷоиз, соли 2021 – 57,2 Ҷоиз, соли 2022 – 86,8 Ҷоиз, соли 2023 – 88,4 Ҷоиз ва соли 2024 – 87,3 Ҷоизро ташкил медиҳанд. Дар натиҷаи қабул ва татбиқи намунаи барномаи стратегияҳои соҳавӣ ва андешидани як қатор чорабиниҳои муассир теъдоди ташрифи сайёҳони хориҷӣ ба Тоҷикистон ба таври назаррас зиёд шуда истодааст. Бо вуҷуди он ки вобаста ба пандемияи Ковид дар солҳои 2020 – 2022 ташрифи сайёҳони хориҷӣ ба мамлакат коҳиш ёфтааст.

Ҷанбаи сеюм - ин ин муайян намудани нақши ширкатҳои сайёҳӣ дар хизматрасониҳои сайёҳони хориҷӣ аст. Тибқи нишондиҳандаҳои асосии омили сайёҳӣ шумораи ширкатҳои сайёҳии ба қайд гирифташуда дар соли 2018 – 146 адад, соли 2019 – 161 адад, соли 2020 – 224 адад, соли 2021 – 235 адад, соли 2022 – 242 адад, соли 2023 – 225 адад ва соли 2024 – 88,0 ададро ташкил медиҳанд. Яъне ба ҳисоби миёнаи солони шумораи ширкатҳои сайёҳии ба қайд гирифташуда 14,0 Ҷоиз коҳиш ёфтааст.

Мутаассифона ҳисоби нишондиҳандаи (коэффитсиенти) ширкатҳои сайёҳии фаъолияткунанда аз маҷмӯи умумии ширкатҳои сайёҳии ба қайд гирифташуда нишон медиҳад, ки дар сатҳи на он қадар назаррас қарор дорад. Яъне нишондиҳанда (коэффитсиенти) ширкатҳои сайёҳии фаъолияткунанда дар соли 2020 – 9,4 Ҷоиз, соли 2021 – 20,4 Ҷоиз, соли 2022 – 30,6 Ҷоиз, соли 2023 – 36,4 Ҷоиз ва соли 2024 - 32,5 Ҷоизро ташкил медиҳанд. Дар робита ба ин, ҳаҷми баланд бардоштани коэффитсиенти ширкатҳои сайёҳии фаъолияткунанда яке аз захираи муҳими иқтисодӣ, ки ба рушди соҳаи сайёҳӣ дар ҷумҳурий мусоидат менамояд.

Ҷанбаи чорум - ин тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ворид шудани сайёҳони хориҷӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Яъне тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ворид шудани сайёҳони хориҷӣ ба ҷумҳурий дар соли 2018 – 6699 нафар, соли 2019 – 7791 нафар, соли 2020 – 416 нафар, соли 2021 – 953 нафар, соли 2022 – 5771 нафар, соли 2023 – 12077 нафар ва соли 2024 – 13516 нафарро ташкил медиҳанд. Ба ҳар ширкати сайёҳии ба қайд гирифташуда теъдоди сайёҳони хориҷии ба Ҷумҳурии Тоҷикистон воридшуда дар соли

2018 – 49 нафар, соли 2019 – 48 нафар, соли 2020 – 2 нафар, соли 2021 – 4 нафар, соли 2022 – 24 нафар, соли 2023 -54 нафар ва соли 2024 – 68 нафар рост меояд.

Чанбаи панҷум - ин арзёбии теъдоди воридшавии сайёҳони хориҷӣ тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ба минтақаҳои Тоҷикистон мебошад.

Чадвали 2. Теъдоди сайёҳони хориҷие, ки тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ба минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018 – 2023 ворид шудаанд, нафар

Минтақа	2018 с.	2019 с.	2020с.	2021 с.	2022с.	2023с.	Суръатафзой (суръаткоҳишбӣ) миёнаи солоне, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон: ҳамагӣ, нафар фоиз (%)	6699 100,0	7791 100,0	416 100,0	953 100,0	5771 100,0	12077 100,0	15,0 -
Вилояти Сӯғд: ҳамагӣ, нафар ҳисса, %	3497 52,2	4251 54,6	21 5,0	444 46,4	2185 37,9	4559 37,7	6,6 -7,9
Вилояти Хатлон: нафар ҳисса,%	129 1,9	278 3,6	84 20,2	182 19,1	342 5,9	275 2,3	19,9 4,9
ВМКБ: нафар ҳисса,%	653 9,7	767 9,8	162 38,9	153 16,1	532 9,2	839 6,9	6,3 -8,4
ш. Душанбе: нафар ҳисса,%	2363 35,3	2479 31,8	149 35,8	153 16,1	1608 27,9	4208 34,8	15,2 -0,4
НТҚ: нафар ҳисса,%	57 0,9	16 0,2	-	21 2,3	1104 19,1	2196 18,3	13,4 маротиба 19,8

*** Сарчашма: тибқи маълумотҳои пешакии Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидааст.**

Тибқи маълумотҳои додасудаи чадвали 1 баръало намоён аст, ки дар солҳои 2018 – 2023 ба ҳисоби миёна динамикаи воридшавии сайёҳони хориҷӣ тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ба минтақаҳои Тоҷикистон рӯй ба афзоиш ниҳодааст, аз ҷумла дар вилояти Сӯғд - 6,6 фоиз, вилояти Хатлон – 19,9 фоиз, ВМКБ – 6,3 фоиз, ш. Душанбе – 15,2 фоиз ва Ноҳияҳои Тобеи Ҷумҳурии (НТҚ) – 13,4 маротиба.

Дар сохтори минтақаҳои ҷумҳурий дар соли 2024 ҳиссаи сайёҳони хориҷии ташрифоварда ба вилояти Сӯғд – 37,7 фоиз, шаҳри Душанбе – 34,8 фоиз, НТҚ – 18,3 фоиз, ВМКБ – 6,9 фоиз ва ба вилояти Хатлон – 2,3 фоизро ташкил медиҳанд.

Дар солҳои 2018 – 2023 тамоюли нобаробари ҳиссаи сайёҳони хориҷии ташрифоварда дар сохтори минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар мерасанд. Агар дар солҳои 2018 - 2023 ҳиссаи зиёда аз 70,фоиз сайёҳони хориҷӣ ба вилояти Сӯғд ва шаҳри

Душанбе ташриф оварда бошанд, вале дар минтақаҳои мазкур тамоюли коҳишёбии ҳиссаи ташрифоварии сайёҳон аз кишварҳои хориҷӣ мушоҳида мегардад. Яъне дар солҳои 2018 – 2023 ба ҳисоби миёна суръаткоҳишёбии ҳиссаи ташрифоварии сайёҳон аз кишварҳои хориҷӣ ба вилояти Суғд ва шаҳри Душанбе мувофиқан 7,9 фоиз ва 0,4 фоизро ташкил медиҳанд. Инчунин дар солҳои 2018 – 2023 ба ҳисоби миёна суръаткоҳишёбии ҳиссаи ташрифоварии сайёҳон аз кишварҳои хориҷӣ ба ВМКБ низ ҷой дошта, ба ҳисоби миёна 6,9 фоизро ташкил медиҳад.

Гарчанде, ки дар солҳои 2018 – 2023 аз маҷмӯи умумии сайёҳони хориҷӣ, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ташриф овардаанд, ҳиссаи ками онҳо вилояти Хатлон ва НТҚ интиҳоб намудаанд. Вале мушоҳида мегардад, ки суръатафзоии миёнаи солони ташрифоварии сайёҳони хориҷӣ ба минтақаҳои мазкур, андаке бошад ҳам, афзуда истодааст, яъне дар солҳои 2018 – 2024 ба ҳисоби миёна дар вилояти Хатлон – 4,9 фоиз ва НТҚ – 19,8 фоиз зиёд шудааст.

Чанбаи шашум - ин таҳлил намудани хизматрасониҳои ширкатҳои сайёҳӣ аз рӯи намудҳои хизматрасонӣ барои қонунгардондани дархост ва талаботи сайёҳон ҳангоми истифодаи хизматрасонии сайёҳӣ равона карда мешавад.

Ҷадвали 3. Динамикаи теъдоди сайёҳоне, ки дар дохили Ҷумҳурии Тоҷикистон ба онҳо аз ҷониби ширкатҳои сайёҳӣ хизмат расонида шудааст дар солҳои 2018 – 2023, нафар

Минтақа	2018с.	2019с.	2020с.	2021 с.	2022с.	2023с.	Суръатафзоӣ (суръаткоҳишёбӣ) миёнаи солони, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон - ҳамагӣ	5070	7929	8167	24419	35994	97058	105,4
Вилояти Суғд	310	586	435	656	857	1187	40,7
Вилояти Хатлон	389	588	70	802	716	462	4,6
ВМКБ	-	-	-	-	-	23	-
Ш. Душанбе	1166	1271	913	2983	8302	3525	33,2
НТҚ	3205	5484	6749	19978	26119	91861	129,1

***Сарчашма: тибқи маълумотҳои пешакии Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидааст.**

Дар солҳои 2018 – 2023 динамикаи хизматрасониҳо аз ҷониби ширкатҳои сайёҳӣ ба теъдоди сайёҳон дар дохили мамлакат бо суръатафзоии баланд мушоҳида мегардад. Яъне дар солҳои таҳлилий нишондиҳандаи суръатафзоӣ ба ҳисоби миёнаи солони дар сатҳи ҷумҳурӣ – 105,4 фоиз, аз ҷумла дар вилояти Суғд – 40,7 фоиз, вилояти Хатлон – 4,6 фоиз, шаҳри Душанбе – 33,2 фоиз ва НТҚ – 129,1 фоизро ташкил медиҳад. Зухуроти мазкур аз он далолат медиҳад, ки талаботи сайёҳон ба хизматрасониҳои ширкатҳои сайёҳӣ дар дохили мамлакат афзуда истодааст.

Чанбаи ҳафтум - ин рушди ин инфрасохтори сайёҳӣ мебошад. Тибқи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳӣ” (2020) инфрасохтори сайёҳиро маҷмӯи муассисаҳо, корхонаҳо, меҳмонхонаҳо, меҳмонхона барои сайёҳон дар манзилҳои (хонаҳои) истиқоматӣ, хизматрасониҳои хонагӣ (хонаист), озоишгоҳҳои табобатӣ, истироҳатгоҳҳо, фароғатгоҳҳо, марказҳои хизматрасонӣ (сарироҳӣ, боғҳои фарҳангии фароғатӣ, мавзеоҳои фарҳангии таърихӣ ва динӣ, инфрасохтори моҳигирӣ ва шикор, тарабхонаҳо, ошхонаҳо, ҷойхонаҳо, қаҳвахонаҳо, марказҳои истеҳсол ва фурӯши

маҳсулоти ҳунармандӣ, пойгоҳҳои мутобиқгардонии минтақаҳои баландкӯҳ барои сайёҳон, маҷмааҳои лижаронӣ, марказҳои омӯзишӣ барои кӯҳнавардӣ, лижаронӣ ва роҳбаладӣ) ташкил медиҳад.

Чадвали 4. Динамикаи шумораи меҳмонхонаҳо, хостел, мотел, осоишгоҳҳо, базаи сайёҳӣ ва истироҳатӣ, пансионат ва кемпинг дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018 – 2023

Номгӯи инфрасохтори сайёҳӣ	2018с.	2019с.	2020с.	2021с.	2022с.	2023с.	Суръатафзӣ (суръаткӯшишӣ) миёнасолана, %
Меҳмонхонаҳо	170	184	188	182	187	190	3,1
Хостел, мотел ва дигар намуди меҳмонхонаҳо	19	26	26	29	29	39	21,3
Осоишгоҳҳо	44	44	46	49	52	52	4,7
Осоишгоҳҳои кӯдакона ва лагерҳои солимгардонӣ	4	5	5	7	6	5	4,6
Марказҳои муолиҷавӣ ва дармонгоҳҳои солимгардонӣ	8	9	8	8	7	8	-
Хонаҳои истироҳатӣ	9	9	10	7	8	10	2,1
Пансионат ва кемпинг	2	2	2	4	1	3	8,7
Базаи сайёҳӣ ва истироҳатӣ	3	3	4	2	5	4	6,2

***Сарчашма: тибқи маълумотҳои пешакии Агетии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидааст.**

Дар солҳои 2018 – 2023 тамоюли рушди инфрасохтори сайёҳӣ дар ҷумҳурӣ мушоҳида мегардад. Воқеан дар давраи таҳқиқшаванда суръатафзоии миёнаи соланаи теъдоди меҳмонхонаҳо - 3,1 фоиз, хостел, мотел ва дигар намуди меҳмонхонаҳо – 21,3 фоиз, осоишгоҳҳо – 4,7 фоиз, осоишгоҳҳои кӯдакона ва лагерҳои солимгардонӣ – 4,6 фоиз, хонаҳои истироҳатӣ – 2,1 фоиз, пансионат ва кемпинг – 8,7 фоиз ва базаи сайёҳӣ ва истироҳатӣ – 6,2 фоизро ташкил медиҳанд.

Чанбаи ҳаштум ин муайян намудани шумораи ҷойҳо дар меҳмонхонаю иншоотҳои ҳайатӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар ин ҷода бояд қайд намуд, ки дар солҳои 2018 – 2023 шумораи ҷойҳо дар меҳмонхонаю иншоотҳои ҳайатӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯй ба афзоиш ниҳодааст.

Чадвали 4. Динамикаи шумораи ҷойҳо дар меҳмонхонаю иншоотҳои ҳайатӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018 – 2023, адад.

Минтақа	2018 с.	2019 с.	2020с.	2021 с.	2022с.	2023с.	Суръатафзӣ (суръаткӯшишӣ) миёнаи солана, %

Ҷумҳурии Тоҷикистон - ҳамагӣ	15428	16470	17456	17713	18816	19551	5,1
Вилояти Суғд	6185	6547	6731	6927	7203	7377	3,8
Вилояти Хатлон	1905	2059	2244	2315	2503	2516	6,2
ВМКБ	1023	1190	1171	1210	1057	1471	8,2
Ш. Душанбе	2757	2958	3678	3206	3537	3720	6,8
НТҚ	3558	3716	3632	4055	4516	4467	5,2

***Сарчашма: тибқи маълумотҳои пешакии Агетии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидааст.**

Бояд ибтидо дошт, ки дар солҳои 2018 – 2023 суръатафзои миёнаи солони шумораи ҷойҳо дар меҳмонхонаю иншоотҳои ҳаёти дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар мерасанд. Агар дар сатҳи ҷумҳурӣ суръатафзои миёнаи солони шумораи ҷойҳо дар меҳмонхонаю иншоотҳои ҳаёти 5,1 фоизро ташкил диҳад, пас нишондиҳандаи мазкур дар ВМКБ – 8,2 фоиз, ш. Душанбе – 6,8 фоиз, вилояти Хатлон – 6,2 фоиз, НТҚ – 5,2 фоиз ва вилояти Суғд – 3,8 фоиз аст.

Ҷанбаи нухум ин ҷойгиркунии ташрифовардагон, яъне сайёҳони дохилӣ ва хориҷӣ дар меҳмонхонаю иншоотҳои ҳаёти аз рӯи минтақаҳо дигар ҷанбаи арзёбӣ ва таҳлили вазъи рушди сайёҳӣ дар кишвар ба ҳисоб меравад.

Ҷадвали 5. Динамикаи ҷойгиркунии ташрифовардагон (сайёҳон) дар меҳмонхонаю иншоотҳои ҳаёти дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018 – 2023, адад.

Минтақа	2018 с.	2019 с.	2020с.	2021 с.	2022с.	2023с.	Суръатафзои (суръаткоҳишбӣ) миёнаи солони, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон – ҳамагӣ	342314	403471	185598	316164	411876	434398	5,5
аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ	277994	37358	170441	227758	324445	334662	4,3
хориҷӣ	64320	86113	15157	38406	87431	99736	10,4
Вилояти Суғд ҳамагӣ	108401	112300	58565	96950	116974	129085	4,1
аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ	95606	90093	56037	92739	103072	108858	3,1
хориҷӣ	12795	16207	2528	4211	13902	20227	11,3

Вилояти Хатлон ҳамагӣ аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ хориҷӣ	22154	33305	22714	28009	40409	30139	7,3
	21458	31820	22489	27444	39544	29145	7,3
	696	1485	225	465	865	994	8,6
ВМКБ ҳамагӣ аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ хориҷӣ	8946	7381	2809	3601	2954	9478	1,4
	4729	3217	2733	3330	1586	6701	8,6
	4217	4164	76	271	1368	2777	-8,8
Ш. Душанбе ҳамагӣ аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ хориҷӣ	72843	96226	28644	73712	112014	115444	12,3
	30005	37800	19957	46191	47929	49001	11,4
	42838	58426	8687	27521	64085	66343	10,2
НТҚ ҳамагӣ аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ хориҷӣ	129970	154259	72866	113892	39525	150352	3,3
	126196	148428	69225	107954	132314	140957	2,5
	3774	5831	3641	5938	7211	9395	23,0

***Сарчашма: тибқи маълумотҳои пешакии Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидааст.**

Бояд таъкид намуд, ки дар баробари тамоюли рушди инфрасохтори сайёҳӣ дар ҷумҳурӣ ва манотиқи он, инчунин ҷойгиркунии ташрифовардагон, яъне сайёҳони дохилӣ ва хориҷӣ дар меҳмонхонаю иншоотҳои ҳайатӣ мушохида мегардад. Дар солҳои 2018 – 2023 ба ҳисоби миёна суръатафзоии ҷойгиркунии ташрифовардагони дохилӣ ва хориҷӣ назаррас мебошанд. Агар дар сатҳи ҷумҳурӣ суръатафзоии миёнаи солони ташрифовардагон дар давраи баррасишуда дар меҳмонхонаю иншоотҳои ҳайатӣ 5,5 фоиз, аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ - 4,3 фоиз ва хориҷӣ – 10,3 фоизро ташкил диҳад, пас нишондиҳандаи мазкур дар вилояти Суғд 4,1 фоиз, аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ – 3,1 фоиз ва хориҷӣ – 11,3 фоиз, вилояти Хатлон 7,3 фоиз, аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ – 7,3 фоиз ва хориҷӣ – 8,6 фоиз, ш. Душанбе – 12,9 фоиз, аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ – 11,4 фоиз ва хориҷӣ – 10,2 фоиз ва НТҚ 3,3 фоиз, аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ – 2,5 фоиз ва хориҷӣ – 23,0 фоиз афзудааст. Вале дар ВМКБ – 1,4 фоиз, аз ҷумла шаҳрвандони дохилӣ – 8,6 фоиз афзудааст, аммо шаҳрвандони хориҷӣ коҳиш ёфтааст.

Тавре, ки дар боло қайд карда шуд, Ҳукумати мамлакат рушди соҳаи сайёҳиро самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии худ мешуморад. Агар самти афзалиятноки соҳаи сайёҳӣ дар низоми томи хоҷагидорӣ нодуруст интихоб карда шавад, рушди сайёҳӣ метавонад натиҷаи дилхоҳ надиҳад. Хусусан дар шароити гузариш (трансформатсияи) низоми хоҷагидорӣ ба иқтисоди “сабз” дар ҷумҳурӣ имкониятҳои калон барои рушди самтҳои

афзалиятноки сайёҳӣ, ба монанди сайёҳии экологӣ, табобатию солимгардонӣ, саёҳати сайругаштӣ, таърихию фарҳангӣ, кӯҳнавардӣ ва шикор мавҷуданд.

Бинобар ин, масъалаи муҳим дар айни амалӣ намудани иқтисоди “сабз” ин роҳандозӣ кардани сайёҳии “сабз”, ҷорӣ намудани технологияи сабз дар соҳаи сайёҳӣ мебошад. Гарчанде, ки дар адабиётҳои илмӣ фикру ақидаи ягона оид ба сайёҳии сабз пешниҳод нагардидааст. Бешак то дараҷаи муайян дар адабиётҳои иқтисодӣ сайёҳии сабз бо сайёҳии экологӣ мафҳуми ҳаммаъно эътироф карда шудааст. Сайёҳии сабз шаклҳои гуногуни зоҳиршавӣ дошта, ба онҳо экологизатсияи барномаҳои сайёҳӣ, рушди сайрхатҳои сабзи экологӣ ва истифодаи технологияҳои сабз дар баҳши меҳмонхонаю иншоотҳои ҳайатӣ дохил мешаванд.

Ҳамзамон бояд илова намуд, ки масъалаи ташаккулёбии иқтисоди рақамӣ ба мади аввал баромадааст, зеро ки чунин типи мазкури иқтисодиёт зухуроти нав аст. Дар иқтисодиёти рақамӣ бештар масъалаҳое, ки бо коркард, нигоҳдорӣ, интиқол ва истифодаи зиёдшавии ҳаҷми маълумотҳо алоқаманд мебошанд, баррасӣ мегардад. . Индустрияи сайёҳӣ бо таври ғаёл ҷорӣ намудан ва истифода кардани технологияҳои рақамиро тақозо менамояд. Соҳаи сайёҳӣ низ бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ба таври назаррас рушд менамояд. Технологияҳои муосир, аз қабилӣ интернет, барномаҳои мобилӣ ва платформаҳои онлайнӣ, на танҳо таҷрибаи сайёҳонро беҳтар менамояд, балки барои операторони сайёҳӣ низ имкониятҳои зиёд ва навро фароҳам меорад.

Бефосила ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар соҳаи сайёҳӣ ба пайдоиши тамоюлҳои гуногун оварда мерасонад, ки инҳоянд:

- баланд шудани рушди ҷаҳонишавии баҳши сайёҳӣ;
- пайдоиши каналҳои нави фуруш;
- кутоҳшавии вақт барои наздик шудан ба интиқолдиҳандаҳо, ки хизматрасониҳои сайёҳиро пешниҳод менамоянд;
- имкониятҳои баромадани ташкилотҳои сайёҳӣ ба шабакаҳои интернетӣ ва ғайра.

Афзалиятдории асосии ҷорӣ намудани технологияи рақамӣ дар соҳаи сайёҳӣ аз инҳо иборат мебошад:

- автоматикунории ғаёлияти фирмаҳои сайёҳӣ ва бизнес, яъне раванди ширкатҳои сайёҳӣ;
- бунёди барномаҳо барои идоракунии самараноки базаи маълумот ва сервисҳои иттилоотӣ барои брон кардани ҷиптаҳо;
- истифода кардани технологияҳои мултимедиаӣ: онлайн – сервисҳои сайёҳӣ, сайёҳати виртуалӣ, каталогҳои элетронӣ.

Ҳамин тавр, вазъи ҷорӣ рушди сайёҳиро дар кишвар тавсф намуда, дар хотима метавон қайд кард, ки тақвиятбахшии соҳаи сайёҳӣ дар кишвар бартарӣ ва камбудииҳои худро дорад, ки мумкин аст ба таври мушахас дарҷ гардонид:

Бартариҳои рушди сайёҳӣ:

- афзоиши маҷмӯи маҳсулоти миллӣ;
- зиёдшавии ҷараёни пулӣ, аз ҷумла вуруди асъори хориҷӣ;
- бунёди ҷойҳои нави қорӣ;
- ислоҳоти сохтори истироҳат, ки метавонанд дар баробари сайёҳон, инчунин аҳолии маҳаллӣ мавриди истифода қарор диҳанд;
- ҷалби сармоя, аз ҷумла сармояи хориҷӣ;
- зиёдшавии ҷамъовариҳои андозҳо аз ҷониби мамлакати қабулкунанда.

Камбудииҳои рушди сайёҳӣ:

- таъсиррасонӣ ба болоравии нархҳои мол ва хизматрасониҳои маҳаллӣ, ба захираҳои замин ва дигари табиӣ ва амволи ғайриманқул;
- пайдоиши масъалаҳои экологӣ ва иҷтимоӣ;

- расонидани зарар ба рушди дигари соҳаҳои иқтисодиёт, аз ҷумла кишоварзӣ.

Дар хотима бояд зикр намуд, ки дар Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 таъмини рушди устувори сайёҳии кишвар муайян шудааст. Тавсия дода мешавад, ки дар амалӣ намудани вазифаи гузошташуда оид ба тақвияти корҳои илмӣ – таҳқиқотӣ дар таъмини рушди устувори соҳаи сайёҳии кишвар диққати ҷиддӣ дода шавад. Ҳамзамон тақвияти таҳқиқотҳои махсус ҷиҳати муайян кардани роҳҳои рушд ва ошкор намудани мушкилиҳои ба вучудодада дар сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурӣ ба миён омадааст, аз ҷумла барои муайян намудани шартҳои дастрасӣ (сабук ё вазнин) барои сайёҳат дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби сайёҳони хориҷӣ ва маҳаллӣ.

АДАБИЁТ

1. Азар В. И., Туманов С. Ю. Экономика туристского рынка. М.:, 1998.
2. Балабанов И. Т., Балабанов А. И. Экономика туризма М.: Финансы и статистика, 2003.
3. Боголюбов В. С. Экономика туризма. – М. Академия, 2005.
4. Солиев Н. Н., Мадиев С. А., Солиев Б.Н., Назарзода Н.,Н.,Азизов С.А. Омори сайёҳӣ (Васоити таълимӣ) // Душанбе, 2024,
5. Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, 2018

УДК 338.45:621.311:339.13(575.3)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ РЫНКА СБЫТА ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Бобохонова Шахрбону Холназаровна

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.

**Кандидат экономических наук, доцент кафедры государственного и местного
управления. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада
48/5. E-mail: b.bonu1974@mail.ru**

Существуют определенные трудности в процессе формировании рынка сбыта электроэнергии, так как этот рынок совершенно не похож на рынки других товаров.

Данная статья основана на работах ученых и исследователей по теории и методологии формирования и развития рынка сбыта электроэнергии и основано на информации Государственной корпорации «Барки Точик», Министерства энергетики и водных ресурсов Республики Таджикистан, материалов конференций, научных работ и периодических изданий, связанных с рынком сбыта электроэнергии.

В данной статье предпринята попытка разработать и представить соответствующие рекомендации по совершенствованию рынка сбыта электроэнергии в Республике Таджикистан с учетом национальных особенностей электроэнергетического сектора.

Понятие рынка сбыта электроэнергии еще не нашло подробного разъяснения в литературе, в его трактовке имеется много спорных моментов.

Однако, согласно определению понятия рынка, предложенному классиками экономической науки, рынок сбыта электроэнергии представляет собой структуру отношений между производителями и потребителями электроэнергии, в которой реализуется процесс продажи и покупки основного товара данного рынка – электроэнергии.

Ключевые слова. Рынок сбыта, электроэнергетика, электроснабжение, развитие, формирование, социально-экономический, стратегический, стабильный, устойчивый, ускоренная индустриализация, монополия, субъекты.

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ БОЗОРИ ФУРУШИ БАРҚ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Бобохонова Шахрбону Холназаровна

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.

Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ.

Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5.

E-mail: b.bonu1974@mail.ru

Аннотатсия. Дар рушди бозори фурӯши нерӯи барқ мушкилоти муайяне вучуд доранд, зеро ин бозор аз бозорҳои дигар молҳо қомилан фарқ мекунад. Мақолаи мазкур бар асоси қори олимони ва муҳаққиқон дар бораи назария ва методологияи ташаккул ва рушди бозори фурӯши нерӯи барқ ва аз маълумоти ШСХК "Барки Тоҷик", Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон, маводи конференсияҳо, асарҳои илмӣ ва интишороти даврии ба бозори фурӯши нерӯи барқ алоқаманд асос ёфтааст. Дар ин мақола тавсияҳои мувофиқ барои беҳтар кардани бозори фурӯши нерӯи барқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти хусусиятҳои миллии бахши нерӯи барқ таҳия ва пешниҳод шудаанд. Мафҳуми бозори фурӯши нерӯи барқ ҳанӯз дар адабиёт пурра шарҳ дода нашудааст ва тафсири он ба бисёр масъалаҳои баҳсбарангез дучор мешавад. Аммо, мувофиқи таърифи бозоре, ки иқтисоддонҳои классикӣ пешниҳод кардаанд, бозори фурӯши нерӯи барқ сохтори

муносибатҳо байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони нерӯи барқро ифода мекунад, ки дар он фурӯш ва хариди моли асосии ин бозор - нерӯи барқ - сурат мебошад.

Калидвожа: Бозори фурӯш, эгногияи барқӣ, таъминоти барқ, рушд, ташаккул, иҷтимоию иқтисодӣ, стратегӣ, устувор, пойдор, саноатикунонии босуръат, монополия, субъектҳо.

IMPROVING THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE ELECTRICITY MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Bobokhonova Shakhronu Kholnazarovna

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of State and Local Governance. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5.

E-mail: b.bonu1974@mail.ru

There are certain difficulties in developing an electricity sales market, as this market is completely different from markets for other commodities. This article is based on the work of scholars and researchers on the theory and methodology of forming and developing an electricity sales market and draws on information from the Barki Tojik State Corporation, the Ministry of Energy and Water Resources of the Republic of Tajikistan, conference materials, scientific papers, and periodicals related to the electricity sales market. This article attempts to develop and present relevant recommendations for improving the electricity sales market in the Republic of Tajikistan, taking into account the national characteristics of the electricity sector. The concept of an electricity sales market has not yet been fully explained in the literature, and its interpretation is fraught with controversy. However, according to the definition of a market proposed by classic economists, an electricity sales market represents a structure of relations between electricity producers and consumers, in which the sale and purchase of the market's primary commodity electricity is realized.

Key words: Sales market, electric power industry, electricity supply, development, formation, socio-economic, strategic, stable, sustainable, accelerated industrialization, monopoly, entities.

Электроснабжение в Республике Таджикистан является стратегическим направлением экономики, и вопрос его развития поставлен твердо. Рынок сбыта электроэнергии, осуществляющий поставку электроэнергии, являются важными направлениями экономики, и его состояние и проблемы оказывают существенное влияние как на общее развитие, так и на развитие отдельных отраслей национальной экономики. Поэтому рынок сбыта электроэнергии всегда находится в центре внимания Правительства Республики Таджикистан.[3]

Рынок сбыта электроэнергии вносит важный вклад в обеспечение различных программ социально-экономического развития, стабильности и устойчивости национальной экономики, вытекающие из Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года и связанные с решением проблемы энергонеуязвимости страны. Также развитие рынка электроэнергии является основной предпосылкой для реализации четвертой стратегической цели страны – ускоренной индустриализации.

На самом деле сегодня невозможно представить нормальную жизнь общества без электричества. Однако развитие самого рынка сбыта электроэнергии зависит от успешной работы его субъектов, которые служат для обеспечения электроэнергией различных отраслей экономики и населения страны. С этой точки зрения формирование и развитие рынка сбыта электроэнергии имеет особое значение в обеспечении стратегических целей страны.

Высокая социально-экономическая значимость обеспечения электроэнергией повышает ответственность субъектов рынка сбыта электроэнергии и государственных органов, регулирующих деятельность этой отрасли. Более того, свойства электроэнергии как товара влияют на процессы организации и развития рынка сбыта электроэнергии. Следствием влияния свойств электроэнергии как особого товара является сложность реализации конкурентных отношений на рынке сбыта электроэнергии. В большинстве стран этот рынок находится под монополией государства. [4]

В Республике Таджикистан, как и в других постсоветских странах, электроэнергетика относится к сфере применения правил естественной монополии. Товары, производимые естественными монополиями, часто не заменимы, и это влияет на уровень их цен. Зачастую субъекты монопольного рынка устанавливают цену на электроэнергию без учета пожеланий потребителей. В таком случае государство берет на себя ответственность за регулирование цен на этом рынке, так как монопольные цены могут негативно сказаться на процессах развития других отраслей экономики.

Более того, сегодня на мировом энергетическом рынке происходят существенные изменения. Научно-технические достижения в области электроэнергетики открывают перед участниками этого рынка широкие возможности в процессах производства, передачи и потребления электроэнергии, создают жесткую конкуренцию продукции других отраслей топливно-энергетического комплекса.

Государства меняют свой подход к регулированию рынка электроэнергии, расширяется состав источников производства электроэнергии, государства пересматривают свою политику в сфере электроэнергетики. Вышеизложенное определяет актуальность вопросов формирования и развития рынка сбыта электроэнергии и ставит задачу разработки теоретико-методических положений и практических рекомендаций по совершенствованию этого рынка. [5]

В мировой практике имеется значительный опыт формирования и развития рынка сбыта электроэнергии. Теоретико-методологические и практические аспекты формирования и развития рынка сбыта электроэнергии рассматривались в научных трудах зарубежных исследователей Д.В. Агафонова, А.В. Андриенко, В.Я. Афанасьева, Д.В. и др.

Вопросы формирования и развития отдельных рынков исследовались в трудах отечественных ученых - И. Аминова, Д.С. Амоновой, Н.Ф., Толибова, М.К. Файзулло, Х.Н. Факерова, Ф.Р. Шаропова и других.

Отмечая значительный вклад этих исследователей в изучение и развитие электроэнергетики, следует отметить, что в отечественной науке детальное исследование вопросов формирования и развития рынка сбыта электроэнергии не проводилось. Поэтому необходимы дополнительные исследования теоретических, методологических и практических аспектов формирования и развития рынка сбыта электроэнергии в Республике Таджикистан.

Основные результаты имеют связь с Национальной стратегией развития Республики Таджикистан на период до 2030 года (Постановление Правительства Республики Таджикистан от 1 октября 2016 года № 392).

Целью является разработка теоретико-методологических аспектов, разработка предложений и практических рекомендаций по совершенствованию рынка сбыта электроэнергии.

Для достижения цели поставлены следующие задачи:

- исследование теоретических аспектов и концептуальных основ формирования рынка сбыта электроэнергии, определение особенностей его функционирования в современном периоде;

- на основе изучения зарубежного опыта и с учетом национальных особенностей электроэнергетики, обоснование необходимости проведения реформ на рынке сбыта электроэнергии;

- оценка текущего экономического состояния сферы обеспечения электроэнергией в Республике Таджикистан с целью определения предпосылок развития рынка сбыта электроэнергии в стране;

- изучение бизнес-среды деятельности на рынке сбыта электроэнергии и определение возможности интеграции национальных и региональных электроэнергетических систем;

- определение факторов и направлений развития рынка сбыта электроэнергии на основе использования малых источников генерации электроэнергии;

- изучение возможностей и разработка практических рекомендаций по внедрению инноваций на рынке сбыта электроэнергии;

- разработка модели развития рынка сбыта электроэнергии в условиях изменения климата и процессов глобализации экономических отношений.

В качестве объекта выбраны предприятия, работающие на рынке сбыта электроэнергии Республики Таджикистан. [3]

Существуют определенные трудности в процессе формировании рынка сбыта электроэнергии, так как этот рынок совершенно не похож на рынки других товаров. Накладывают свой отпечаток на формирование и развитие рынка сбыта электроэнергии характеристики электроэнергии как товара, технологические условия ее производства и потребления, а также особенности национальной экономики.

Понятие рынка сбыта электроэнергии еще не нашло подробного разъяснения в литературе, в его трактовке имеется много спорных моментов.

Согласно определению понятия рынка, предложенному классиками экономической науки, рынок сбыта электроэнергии представляет собой структуру отношений между производителями и потребителями электроэнергии, в которой реализуется процесс продажи и покупки основного товара данного рынка – электроэнергии. То есть рынок сбыта электроэнергии – это место, где происходит купля-продажа, распределение и передача электроэнергии, обеспечивается эффективная работа электрических сетей и поддержка нормативных качеств электроэнергии. С начала его формирования в конце XIX века и до сегодняшнего дня на рынке сбыта электроэнергии широко используются инструменты государственного регулирования. В силу многих факторов, несмотря на изначально конкурентный характер, эта сфера бизнеса до конца XX века считалась сферой монопольной предпринимательской деятельности. Вмешательство в нем регулирующих органов против механизма свободной конкуренции признавалось полезным и эффективным. В результате этого процесс конкурентного сотрудничества между поставщиками и покупателями электроэнергии искажается и регулируется действиями органов государственного регулирования при непосредственном участии субъектов монополии, получивших право на поставку и продажу электроэнергии в зоне своей деятельности. Государственное регулирование цен (тарифов) на электроэнергию позволяет правительствам стран таким образом влиять на экономические и социальные процессы. Ценовая политика в сфере электроэнергии используется государством как средство обеспечения социально-экономического развития страны, механизм развития различных отраслей народного хозяйства. [7]

На рынке сбыта электроэнергии рыночные отношения действуют только в рамках, установленных самим государством. Государство устанавливает правила функционирования и развития рынка, порядок заключения и исполнения договоров, защищает права потребителей в сфере реализации и потребления электроэнергии.

В процессе формирования рынка сбыта электроэнергии все постсоветские страны столкнулись с определенными проблемами, так как этот рынок совершенно не похож на другие рынки. Свойства электроэнергии как товар, технологические условия ее производства и потребления, а также экономика конкретной страны оказывают влияние на рынок сбыта электроэнергии. Поскольку этот рынок имеет дело с абстрактным товаром, совершенный рынок на практике не встречается. Он содержит разного рода ограничения, препятствующие формированию цен на основе правил совершенного рынка. Поэтому при формировании рынка сбыта электроэнергии необходимо разработать специальные методы торговли, учитывающие особенности производства и потребления электроэнергии.

Рынок сбыта электроэнергии характеризуется большим объемом, сильными потоками финансовых ресурсов и отсутствием инновационных продуктов, что придает этой отрасли свойства структурной устойчивости и, благодаря этому, уровень деловой привлекательности в ней высок. [3]

Продукция, предлагаемая на рынке электроэнергии, уникальна и всегда имеет своего покупателя. Несмотря на то, что электроэнергия как носитель энергии не имеет своего заменителя на рынке, ее цена регулируется государством и приемлема для основных потребителей.

Проведение экономических реформ в сферах, где действуют естественные монополии, в том числе на рынке электроэнергии, приемлемо лишь при условии минимизации вмешательства государства в конкуренцию. Поэтому предлагается вывести из состава естественных монополий отдельные виды деятельности и создать условия для конкуренции участников, вновь выходящих на рынок сбыта электроэнергии.

Выделяем свойства электроэнергии как товара, влияющие на организацию рынка сбыта электроэнергии (рисунок 1):

Рисунок 1. – Свойства электроэнергии как товара

Источник: разработка автора

При организации и совершенствовании рынка сбыта электроэнергии государством должны учитываться его особенности а также условия развития энергетики. Поэтому сейчас в большинстве развивающихся стран на рынке сбыта электроэнергии применяются ограниченные рыночные отношения, а другие страны, в том числе Республика Таджикистан проведя реформы в сфере, отказались от создания полноценного рынка торговли электроэнергией и находятся в условиях государственного регулирования электроснабжения.

Также выделяем факторы, влияющие на рынок сбыта электроэнергии (рисунок 2).

В силу названных особенностей и факторов с учетом социально-экономической значимости электроэнергии процесс формирования рынка сбыта отличается от процессов формирования других рынков. На рынке сбыта электроэнергии в большинстве стран формируется конкурентный рынок под контролем государства путем проведения реформ отрасли. В процессе реформирования электроэнергетической системы Республики Таджикистан, берущего свое начало с первых лет государственной независимости, возникло и требует решения множество проблем по реструктуризации рынка электроэнергии.

В результате реформ структура рынка сбыта электроэнергии, имевшая черты государственной монополии, несколько изменилась, создав условия для дальнейшего развития конкуренции. Однако, имея особенности, электроэнергетическая система страны создает препятствия для вхождения признаков конкуренции на данный рынок.

Поэтому для осуществления эффективных реформ в национальной электроэнергетической системе важно изучение зарубежного опыта формирования и развития рынка сбыта электроэнергии. [6]

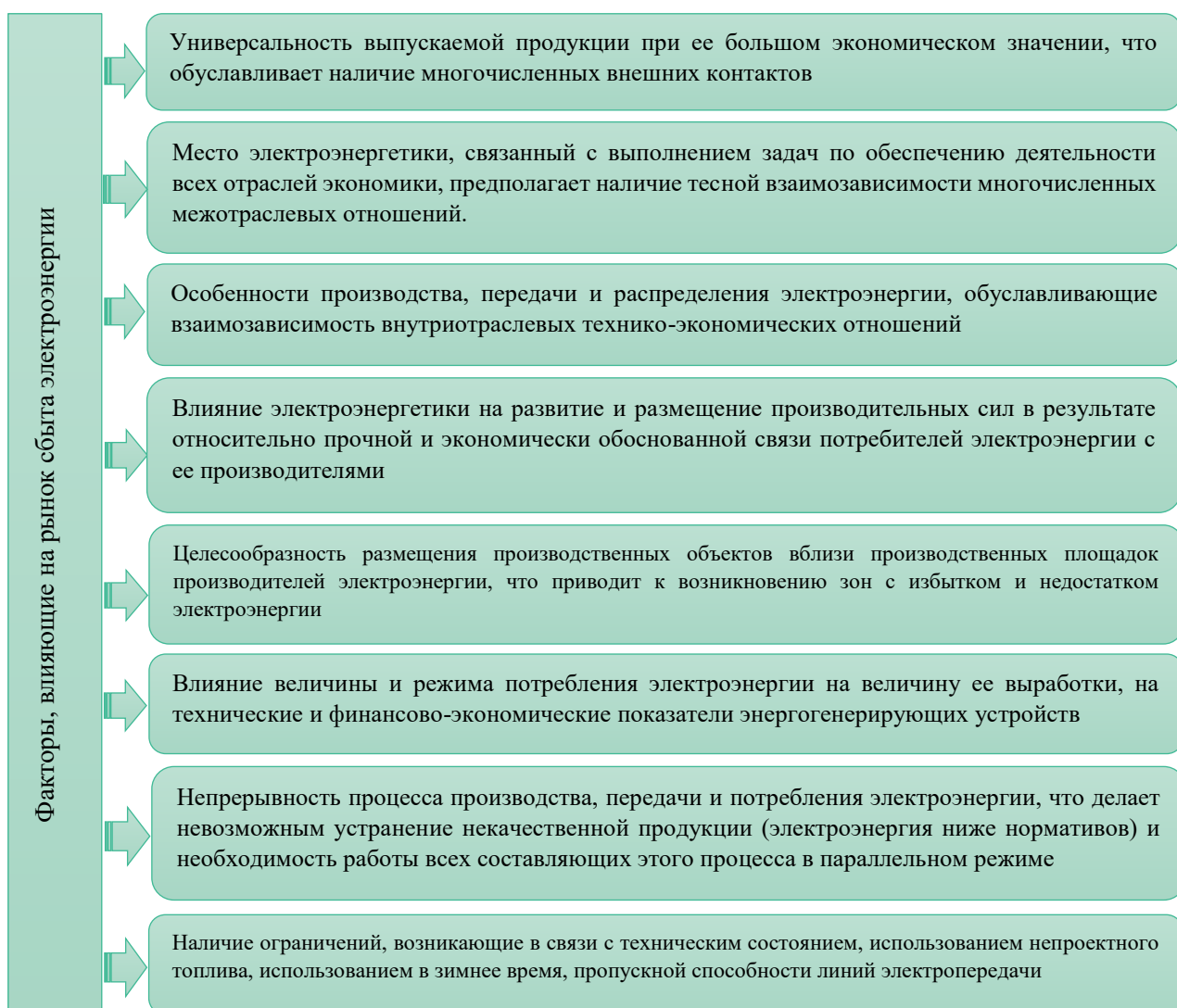

Рисунок 2. – Факторы, влияющие на рынок сбыта электроэнергии
Источник: разработка автора на основе изучения литературы

Республика Таджикистан, наряду с Российской Федерацией, Казахстаном, Узбекистаном и другими странами постсоветского пространства, имеет более выгодное положение, чем большинство стран дальнего зарубежья, поскольку имеет некоторые предпосылки для формирования эффективного рынка сбыта электроэнергии на базе энергокомплекса, сформированного во времена Советского Союза. В то время существовала четко развитая система подчиненности в управлении отраслью. Переход Республики Таджикистан, как и других постсоветских стран, к условиям рыночной экономики обусловил необходимость проведения структурных реформ на рынке сбыта электроэнергии. Инфляция и неуплаты за электроэнергию подорвала финансово-хозяйственную деятельность предприятий отрасли, в том числе Открытая акционерная холдинговая компания (ОАХК) «Барки Тоҷик». Поэтому для восстановления электроэнергетической системы Республики Таджикистан выгодно использовать положительные стороны зарубежного опыта работы рынка сбыта электроэнергии. [6]

ЛИТЕРАТУРА

1. Annual Energy Outlook 2022 [Electronic resource] / Access mode: URL:https://www.eia.gov/outlooks/aeo/pdf/AEO2022_ReleasePresentation.pdf
2. Bloomberg New Energy Finance [Electronic resource] / Access mode: <https://www.bloomberg.com/>
3. Бобохонова Ш.Х. Хусусиятҳои амалкунии бозори фуруши барқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ш.Х. Бобохонова // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. 4/2-(50) Душанбе, 2023. С. –86-92.
4. Бобохонова, Ш.Х. Рушди бозори фуруши барқ бо истифода аз манбаъҳои хурди тавлиди нерӯ / Ш.Х. Бобохонова // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2023. - № 1 (44). – С. 103-112
5. Бобохонова, Ш.Х. Таҷрибаи хориҷии ислоҳоти бозори савдои нерӯи барқ [Матн] / Ш.Х. Бобохонова // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. - № 1 (35). – С. 281-294
6. Бобохонова, Ш.Х. Мухити тичоратии фаъолияти субъектҳои бозори фуруши барқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ш.Х. Бобохонова // Идоракунии давлатӣ. – 2023. - № 1 (60). – С. 140-150
7. Генеральный план развития энергетического сектора - заключительный отчет. Региональный проект по передаче электроэнергии - улучшение операционной деятельности сектора [Электронный ресурс] / Режим доступа: URL: https://mewr.tj/wp-content/uploads/files/Plan_razv_engo_tom1.pdf (Дата обращения: 01.11.2021)
8. Попадюк, Т.Г., Купреев, Д.А. Стимулирование инновационного развития распределенной энергетики [Текст] / Т.Г. Попадюк, Д.А. Купреев // Стратегические решения и риск-менеджмент. – 2018. - № 3 (106). – С. 54-59
9. Ховалова, Т.В. Инновации в электроэнергетике: виды, классификация и эффекты внедрения [Текст] / Т.В. Ховалова // Стратегические решения и риск-менеджмент. - 2019. - Т. 10. - № 3. - С. 274–283
10. Lazard's levelized cost of energy analysis - version 11.0 (2017) [Electronic resource] // Lazard / Access mode: URL:<https://www.lazard.com/media/450337/lazard-levelized-cost-of-energy-version-110.pdf>
11. Rubin, E.S. A review of learning rates for electricity supply technologies [Text] / E.S. Rubin // Energy Policy. – 2015. - Vol. 86. - P. 198–218
12. Ядыкин, В.К. Анализ реализации инновационных стратегий развития мировой и российской электроэнергетики [Текст] / В.К. Ядыкин // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки. – 2015. - № 4 (223). - С. 140-156

УДК: 330.131.7:334(575.3)

ХУСУСИЯТҲО, ОМИЛҲОИ ТАШАККУЛ ВА ЗУҲУРОТИ ТАВАККАЛ ДАР МУҲИТИ СОҲИБКОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Зарипова Гулнисо Абдуллоҷонова

**Ассистенти кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ
ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, 734055. Тел. (+992) 901211903**

Дар шароити муносири рушди иқтисодиёти бозории Ҷумҳурии Тоҷикистон, масъалаи таҳқиқи хусусиятҳои ташаккул ва зухуроти таваккал дар муҳити соҳибкорӣ аҳамияти илмӣ амалӣ дорад, зеро таваккал ҳамчун унсурӣ ҷудонашавандаи фаъолияти хоҷагидорӣ на танҳо хусусияти иқтисодӣ, балки хусусияти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва институтсионалӣ низ дорад. Муҳити соҳибкорӣ дар кишвар ҳамеша дар ҳолати тағйирёбии сохторӣ қарор дошта, ин раванди доимӣ сатҳи ноустувории қарорҳои истехсолӣ ва молиявиро афзоиш медиҳад.

Калидвожаҳо: таваккали соҳибкорӣ, муҳити соҳибкорӣ, омилҳои ташаккули таваккал, номуайянии иқтисодӣ, омилҳои макроиқтисодӣ

ОСОБЕННОСТИ, ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ПРОЯВЛЕНИЯ РИСКОВ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ СРЕДЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Зарипова Гулнисо Абдуллоҷонова

**Ассистент кафедры экономической теории Международного университета
туризма и предпринимательства Таджикистана, 734055. Тел. (+992) 901211903**

В современных условиях развития рыночной экономики Республики Таджикистан вопрос исследования особенностей формирования и проявления рисков в предпринимательской среде приобретает важное научно-практическое значение, поскольку риск как неотъемлемый элемент хозяйственной деятельности имеет не только экономический, но и социальный, политический и институциональный характер. Предпринимательская среда в стране постоянно находится в состоянии структурных изменений, и этот непрерывный процесс усиливает уровень неопределённости производственных и финансовых решений.

Ключевые слова: предпринимательские риски, предпринимательская среда, факторы формирования рисков, экономическая неопределённость, макроэкономические факторы

Zaripova G.A.

CHARACTERISTICS, FORMATION FACTORS AND MANIFESTATIONS OF RISK IN THE ENTREPRENEURIAL ENVIRONMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Zaripova Gulniso Abdulodjonovna

**Assistant at the department of economic theory of International university of tourism
and entrepreneurship of Tajikistan, 734055. Tel. (+992) 901211903**

In the modern conditions of the development of the market economy of the Republic of Tajikistan, the issue of studying the characteristics of the formation and manifestation of risks in the entrepreneurial environment has significant scientific and practical importance. This is because risk, as an integral element of economic activity, possesses not only an economic nature but also

social, political, and institutional characteristics. The entrepreneurial environment in the country is constantly undergoing structural changes, and this continuous process increases the level of uncertainty in production and financial decision-making.

Keywords: entrepreneurial risk, business environment, risk formation factors, economic uncertainty, macroeconomic factors

Дар адбиёти иқтисодии муосир таваккал ҳамчун категорияи муҳими иқтисодӣ шинохта мешавад. Аз нигоҳи назариявӣ, он на танҳо эҳтимолияти талафоти молиявӣ, балки маҷмӯи ноустуворӣ ва номуайянии оянда мебошад, ки ба қарорҳои идоракунӣ таъсири мустақим мерасонад. Олимони хориҷӣ, аз ҷумла П. Самуэлсон [7, с.370], Ф. Найт [13, с.32] ва Ҷ. Акерлоф [11, с.500], таваккалро ҳамчун шакли номуайянии иқтисодӣ маънидод карда, онро дар робита бо сатҳи рушди институтсионалӣ ва сифати сиёсати макроиқтисодӣ арзёбӣ менамоянд. Ин равиш ҷиҳати таҳлили муҳити соҳибкорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аҳамияти назариявӣ дорад, зеро шаффофияти институтсионалӣ, сатҳи рақобат, таъмини қонунмандӣ ва устувории сиёсӣ унсурҳои калидии шаклгирии таваккал дар фаъолияти соҳибкорӣ ба шумор мераванд.

А.С. Власова дар таҳқиқоти худ “Таваккал ҳамчун нишонаи фаъолияти соҳибкорӣ” [1, с.209] ба таҳқиқи табиати таваккали соҳибкорӣ ҳамчун нишонаи ҳуди фаъолияти соҳибкорӣ тавачҷӯх намуда, қайд менамояд, ки барои ташаккули таърифҳои асосӣ ва равишҳои ҳуқуқӣ муфид мебошад. Таваккал на танҳо як хатар ё имконият аст, балки ҷузъи муҳими сохти фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Аз нуқтаи назари назарияи иқтисодӣ, таваккал ҳамчун нишонаи фаъолияти соҳибкорӣ нишон медиҳад, ки қабули қарорҳо ҳамеша бо нобаробарӣ ва имкониятҳои гуногун алоқаманд аст.

Таҳқиқгар Чан Тхи Бик Нгок дар таҳқиқоти худ “Таваккали соҳибкорӣ ва роҳҳои паст кардани он” [9, с.186] таваккалро ҳамчун унсури фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити иқтисоди гузариш баррасӣ намуда, тавсияҳо оид ба коҳиши таваккалҳо пешниҳод мекунад. Тавсия ва пешниҳодҳои таҳқиқот маҳз барои ташаккул ва зухуроти таваккал мувофиқ буда, ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон хос мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои макроиқтисодӣ яке аз манбаъҳои асосии ташаккули таваккал барои соҳибкорон ба ҳисоб мераванд. Тағйирёбии сатҳи таваррум, ки дар солҳои охир дар сатҳи миёнаи солоне аз 7 то 9 фоиз қарор дошт, барои соҳибкорон муҳити ноустувори нархгузорию ба вучуд меорад. Бинобар ин, соҳибкорон маҷбуранд, ки стратегияи худро дар асоси пешгӯии тағйирёбии эҳтимолии бозор тарҳрезӣ намоянд. Омили дигар, тағйирёбии қурби асъор мебошад, ки он дар солҳои охир ба воситаи раванди ҷаҳонишавӣ ва вобастагии иқтисод аз воридоти молу ашё бештар шудааст. Ин омилҳо ба хусусияти фаъолияти истеҳсолӣ, хароҷоти энергия, ашёи хом ва маводи воридотӣ таъсир расонида, дар натиҷа сатҳи таваккалро афзоиш медиҳанд.

Дар баробари омилҳои макроиқтисодӣ, омилҳои сиёсӣ низ ба сатҳи таваккал дар муҳити соҳибкорӣ таъсири назаррас мерасонанд. Сиёсати давлатии дастгирии соҳибкорӣ, ки дар Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Преиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пайваста баррасӣ мешавад, имконоти рушди устувори соҳибкориро фароҳам овардааст. Аммо дар баробари ин, иҷроиши сусти баъзе қарорҳо, тағйирёбии зуд-зуди санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ноустувории механизми иҷозатномадиҳӣ ба сатҳи муайяни таваккал барои соҳибкорон оварда мерасонад. Аз ин рӯ, таҳлили таъсири омилҳои сиёсӣ ба муҳити соҳибкорӣ зарур мебошад.

Омилҳои иҷтимоӣ низ дар ташаккули таваккал нақши калидӣ доранд. Масъалаи муҳочирати меҳнатӣ, ки солоне зиёда аз як миллион шаҳрвандони кишварро фаро мегирад, ба бозори меҳнат таъсир расонида, боиси тағйирёбии сатҳи даромадҳо ва истеъмоли дохилӣ мегардад. Ин ҳолат ба қобилияти пардохтпазирии аҳоли таъсир расонида, бозори маҳсулот

ва хизматрасониҳоро ноустувор месозад. Илова бар ин, сатҳи пасти маърифати молиявӣ ва иқтисодии қисми зиёди аҳоли боиси он мегардад, ки соҳибкорон дар ҳолатҳои номуайян қарор гиранд.

Шарҳи мухтасари муҳити соҳибқориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки он дар марҳилаи рушди тадриҷӣ қарор дошта, аз ҷиҳати институтсионалӣ дар даҳсолаи охир пешравиҳои назаррас ба назар мерасад. Иҷрои Барномаи давлатии рушди соҳибқорӣ, таъсиси Марказҳои ягонаи хизматрасонии давлатӣ ва содда шудани қисман механизми бақайдгирии ширкатҳо имконият фароҳам овард, ки шумораи субъектҳои соҳибқорӣ зиёд гардад. Бо вуҷуди ин, омилҳои монанди сатҳи баланди хароҷоти транзаксионӣ, норасоии дастрасӣ ба қарзҳои имтиёзнок, сатҳи пасти рақобат дар баъзе соҳаҳо ва талаботи зиёд ба ҳуҷҷатгузорӣ то ҳол ҳамчун манбаи таваккал боқӣ мемонанд.

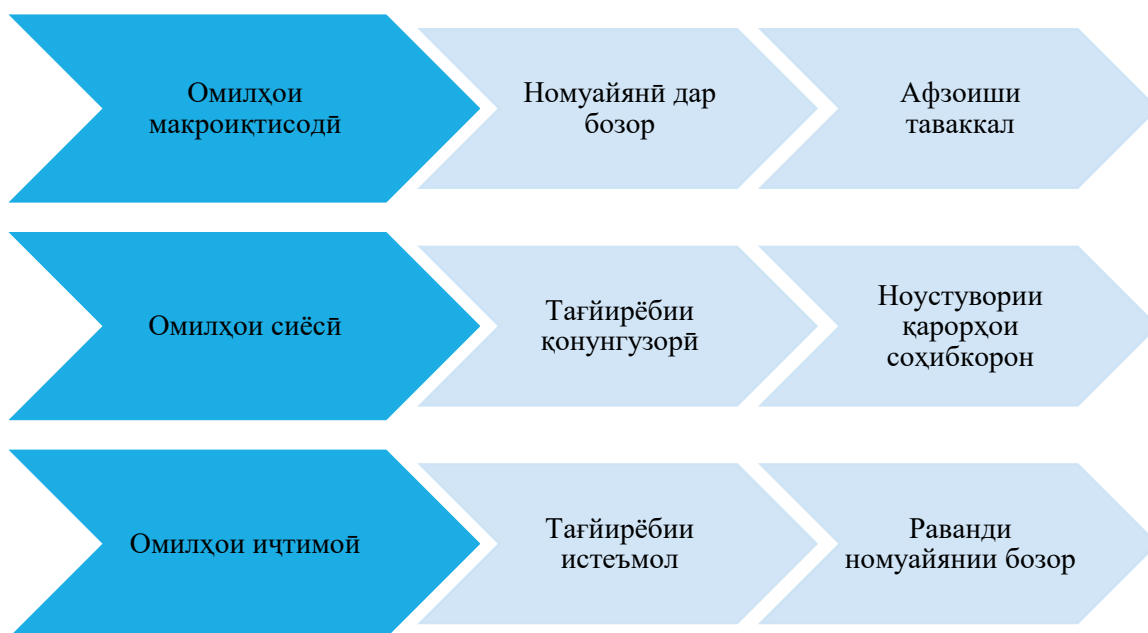
Чадвали зерин нишон медиҳад, ки омилҳои макроиқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар ташаккули сатҳи таваккал чӣ гуна таъсир мегузоранд:

Чадвал 1. Омилҳои ташаккули таваккал дар фаъолияти соҳибқорӣ

Омилҳо	Тавсифи омилҳо
Омилҳои макроиқтисодӣ	Таваррум, қурби асъор, хароҷоти энергия.
Омилҳои сиёсӣ	Тағйирёбии қонунгузорӣ, устувории сиёсӣ, сиёсати дастгирии соҳибқорӣ
Омилҳои иҷтимоӣ	Муҳоҷират, даромади аҳоли, истеъмол, сатҳи саводи иқтисодӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Схема тавсиф мекунад, ки чӣ гуна омилҳои макроиқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба ташаккули сатҳи таваккал таъсир мерасонанд.

Расми 1. Механизми таъсири омилҳо ба таваккал

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Тавачҷуҳ ба масъалаи таваккал дар муҳити соҳибқорӣ дар адабиёти иқтисодӣ дар солҳои охир афзоиш ёфтааст. Ташаккули таваккали соҳибқорӣ дар иқтисодиёти кишварҳои рӯ ба инкишоф зич бо омилҳои макроиқтисодӣ, ба монанди ноустувории бозор, сиёсати нисбатан тағйирёбандаи молиявӣ ва вобастагии иқтисод аз воридот алоқаманд аст. Ноустувории нархҳо ва тағйирёбии қурби асъор ба қарордодҳои истеҳсолӣ ва лоиҳаҳои соҳибқорон бо таҳлили вазъи кишвар низ таъсири мустақим мерасонад.

Муҳити соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи ташаккули институтсионалӣ қарор дошта, имкониятҳо ва хатарҳои ҳамзамон дорад. Норасоии сиёсати қарзии устувор, дастрасии маҳдуд ба захираҳои молиявӣ ва сатҳи баланди хароҷоти транзаксионӣ яке аз сабабҳои асосии афзоиши таваккали соҳибкорон ба шумор меравад.

Таваккал дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар хусусияти институтсионалӣ дорад, зеро тартиботи номукаммали иҷозатномадихӣ, сатҳи пасти рақобат ва маҳдудияти муҳити ҳуқуқӣ имконияти фаъолияти устувори соҳибкоронро коҳиш медиҳад. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки сатҳи таваккал бе рушди устувори институтсионалӣ коҳиш намеёбад.

Таваккал аз номуайяний фарқ дорад, зеро он имконияти ҳисоб кардани эҳтимолиятҳоро фароҳам меорад, дар ҳоле ки номуайяний умуман имкони пешгӯиро маҳдуд мекунад. Ин назария дар муҳити соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқи амалӣ дорад, зеро бисёре аз хатарҳои соҳибкорӣ дар кишвар дар марҳилаи номуайяний қарор доранд ва на ҳама вақт ҳисобшавандаанд.

Олими рус А.В. Клочкова дар диссертатсияи худ бо номи “Назарияи номуайяний ва таваккал ҳамчун омили фаъолияти соҳибкорӣ” [3, с.182] таҳқиқ мекунад, ки чӣ гуна омилҳои ноустуворӣ ва таваккал ба рафтори субъекти иқтисодӣ таъсир мерасонанд, усулҳои кам кардани оқибатҳои манфии таваккалро пешниҳод мекунад, ки барои баҳодихии таваккал дар қарорҳои соҳибкорӣ муҳим мебошад.

Таҳлили хусусиятҳои ташаккул ва зухуроти таваккал дар муҳити соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки сохтори таваккалдорӣ дар кишвар дорои хусусияти бисёрқабата буда, зери таъсири омилҳои гуногуни макроиқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва геоиқтисодӣ ташаккул меёбад. Дар ин замина хусусияти ҳоси иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла сатҳи баланди вобастагӣ аз омилҳои беруна, хусусияти даврии бозори қор, сатҳи ғайрирасмии соҳибкорӣ, норасоии рақамикунонии амиқ, пасти густариши захираҳои кадрӣ рақамӣ, камбуди захираҳои сармоявӣ ва нобаробарии рушди минтақавӣ ба ташаккули таваккал таъсир мерасонад.

Дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон пайдоиши таваккал бештар ба омилҳои идорӣ, норасоии инфрасохтори бозор, баланд будани сатҳи хароҷоти амалиётӣ ва паст будани дастрасӣ ба маблағгузори дарахмуддат вобаста аст. Барои мамлакатҳои иқтисодиёти рӯ ба инкишоф ба мисли Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои устувори макроиқтисодӣ, суботи сиёсӣ иҷтимоӣ ва шароити институтсионалии ҳифзи ҳуқуқи соҳибкорӣ нақши калидӣ доранд. Аз ин рӯ, баррасии омилҳои таъсиррасон ба таваккал имкон медиҳад, ки механизми идоракунии таваккал дар муҳити соҳибкории мамлакат ба таври илмӣ асоснок карда шавад.

Дар чадвали зерин гурӯҳҳои калидии омилҳои таъсиррасон ба таваккали таъсири бештар мерасонанд, бо тавсифи хусусиятҳои ҳоси онҳо дар шароити иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст.

Чадвали 2. Гурӯҳҳои асосии омилҳои таъсиррасон ба таваккали соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Гурӯҳи омилҳо	Хусусиятҳои ҳоси таъсир дар Тоҷикистон	Натиҷаи эҳтимолии таваккал
Макроиқтисодӣ	Ноустувории қурби сомонӣ; вобастагӣ аз воридот; бозори маҳдуди истеъмолӣ; суръати пасти рушди истеҳсолот	Хатари болоравии арзиши ашёи хом; паст шудани даромадноқӣ; зиёдшавии хароҷот
Сиёсӣ ва институтсионалӣ	Равандҳои ислоҳоти иҷозатномадихӣ, камбуди ҳифзи ҳуқуқи соҳибкор, сатҳи муайяни фасод	Хатари таъхири лоиҳаҳо; хатари ҳуқуқӣ; ноустувории танзимгарӣ
Иҷтимоӣ ва демографӣ	Муҳоҷирати кадрҳо; камбуди мутахассисони баландихтисос; рақамикунонии нопурра	Хатари паст шудани сифати идоракунии; коҳиши самаранокӣ меҳнат

Инфрасохторӣ	Норасоии инфрасохтори логистикӣ; дастрасии маҳдуд ба шабакаҳои энергетикӣ дар минтақаҳо	Хатари хаттӣ дар таъминоти барқ; зиёдшавии хароҷоти логистикӣ
Молиявӣ	Сатҳи баланди ғоизҳои қарз; норасоии кредитҳои дарозмуддат; талаботи гарони таъмини молиявӣ	Хатари нотаъминии маблағгузории ғаёлият; афзоиши хароҷоти молиявӣ
Рақобат ва бозор	Рақобати нобаробар; сатҳи пасти эътимод ба маҳсулоти маҳаллӣ; вобастагӣ аз молҳои воридотӣ	Хатари камшавии ҳиссаи бозор; пастшавии талабот ба маҳсулоти маҳаллӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Бо назардошти таҳлили муфассал метавон гуфт, ки муҳити соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои хусусиятҳои хоси ташаккули таваккал мебошад, ки он аз таъсири мутақобилаи омилҳои макроиктисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва молиявӣ шакл мегирад. Ин омилҳо зарурияти таҳияи модели миллӣ-мутабоқати идоракунии таваккалро ба миён меоранд, ки бояд бо назардошти хусусиятҳои иқтисодиёти миллӣ, ба монанди бозори маҳдуди дохилӣ, хусусияти минтақавӣ рушди соҳибкорӣ, сатҳи пасти рақамсозӣ ва нобаробарии дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ таҳия карда шавад.

Таҳқиқгар К.А. Ажбакова дар таҳқиқотҳои худ ба се вазифаи таваккалии соҳибкорӣ диққат медиҳад, чунончӣ: «Вазифаҳои таваккалии соҳибкорӣ ин ноустуворӣ, зарурати интиҳоб ва пешгӯинашавандагӣ мебошанд. Ин барои асоснок кардани табиати таваккал мувофиқ аст». [12] Ин ҷумла ба он ишора мекунад, ки таваккали соҳибкорӣ на танҳо як ҳолати хавф аст, балки дорои се ғаёлияти асосӣ мебошад:

- Ноустуворӣ - дар муҳити соҳибкорӣ омилҳои иқтисодӣ, бозорӣ, сиёсӣ ва технологӣ пайваستا тағйир меёбанд. Ин тағйирот боиси он мегардад, ки соҳибкор наметавонад ҳамаи натиҷаҳои имконпазирро қомилан муайян кунад. Ноустуворӣ дар илм ҳамчун омилҳои аввалини таваккал ба ҳисоб меравад;

- Зарурати интиҳоб - таваккал ҳамеша бо қабули қарорҳо алоқаманд аст. Соҳибкор маҷбур мешавад аз байни чандин имконот - сармоягузорӣ, стратегия, бозор ё технология - як интиҳоб кунад, ки ин худ решаи таваккал мебошад. Аз нуқтаи назари назарияи иқтисодӣ, интиҳоб ҳамеша бо эҳтимоли хато ва гум кардани ғоёда алоқаманд аст;

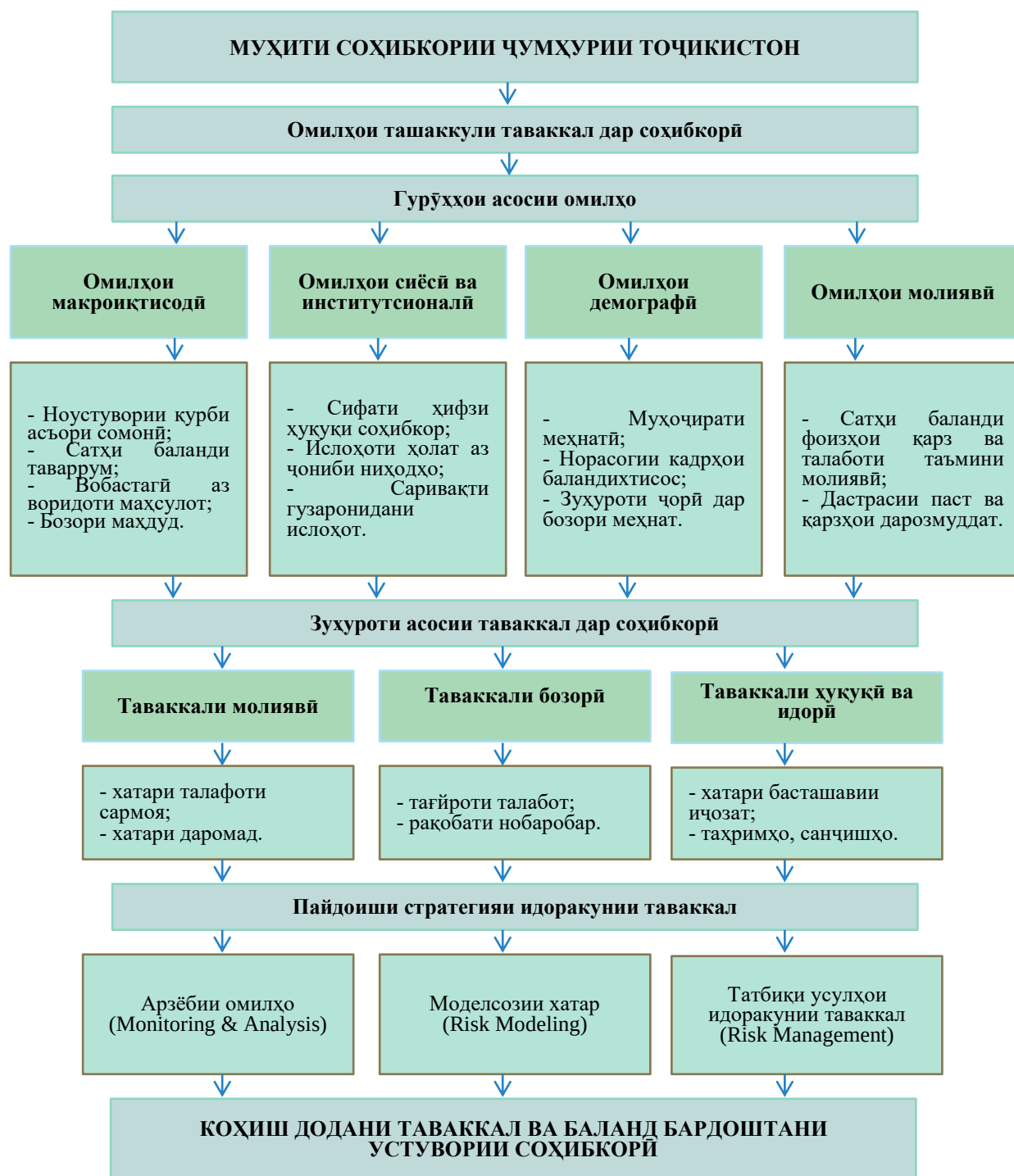
- Пешгӯинашавандагӣ - ҳатто агар соҳибкор ҳамаи иттилоотро ҷамъ кунад, натиҷаи нисбӣ метавонад фарқ кунад. Ин пешгӯинашавандагӣ аз таъсири омилҳои беруна ва дохилӣ ба вуҷуд меояд. Дар илми таваккалшиносӣ, ин хусусият бо табиати стохастикӣ равандҳои иқтисодӣ тавсиф мешавад.

Ин се функсия - ноустуворӣ, зарурати интиҳоб ва пешгӯинашавандагӣ - табиати асосии таваккали соҳибкориро ташкил медиҳанд. Онҳо нишон медиҳанд, ки чаро таваккал дар ғаёлияти соҳибкорӣ ногузир аст ва чӣ гуна ба қабули қарорҳо, самаранокӣ ва рушди иқтисодиёт таъсир мерасонад.

Таҳқиқгари рус А.Н. Степанов [8, с.155] дар таҳқиқотҳои худ оид ба таваккалии соҳибкорӣ дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ бештар ба асоси назарияи методологии категорияи «таваккали соҳибкорӣ» ҳамчун падидаи иқтисодӣ дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ асоснок карда, табиати таваккал, нақши он дар соҳибкорӣ ва робитаи он бо ноустувории иқтисодӣ таҳлил намудааст.

М.А. Петрова дар таҳқиқоти худ оид ба “Рақобатпазирӣ сохтори соҳибкорӣ дар шароити номуайяни” [5, с.185] масъалаи рақобат ва қобилияти рақобатпазирӣ бизнесро бо омилҳои ноустуворӣ пайваст мекунад. Воситаҳои барои таҳлили таваккалҳо, ки бо муҳити беруна ва рақобат алоқаманданд, пешниҳод мекунад. Ғаёлияти соҳибкорӣ ҳамеша дар муҳити рақобатӣ сурат мегирад, ки натиҷаҳои он ноустувор ва пешгӯинашаванда мебошанд. Аз нуқтаи назари назарияи иқтисодӣ, ин равиш **асоси системаи идоракунии таваккалро** дар ширкатҳо месозад.

Ҳамин тавр, таҳлили таваккал дар муҳити соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд бо истифода аз нишондиҳандаҳои макроиктисодӣ, арзёбиҳои сиёсӣ, мониторинги иҷтимоӣ, таҳлили инфрасохторӣ ва моделсозии молиявӣ иҷро гардад.

Расми 2. Механизми ташаккул ва зухуроти таваккал дар муҳити соҳибкорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Расми пешниҳодгардида моҳияти умумии ташаккул ва зухуроти таваккалро дар муҳити соҳибкорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шакли концептуалӣ инъикос мекунад. Дар маркази он муҳити соҳибкорӣ ҳамчун системаи мураккаби иқтисодию иҷтимоӣ қарор гирифта, таҳти таъсири омилҳои макроиктисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва молиявӣ тағйир меёбад.

Ин омилҳо, ҳамчун манбаи асосии ноустуворӣ ва хатари эҳтимолӣ дар фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ арзёбӣ мегарданд.

Дар сатҳи дувум гурӯҳбандии омилҳои таъсиррасон оварда шудааст, ки ҳар яке хусусияти хоси худро дар иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дорад. Масалан, ноустувории қурби миллий ва вобастагии иқтисод аз воридот таваккали молиявиро зиёд менамояд, дар ҳоле ки норасоии кадрҳо ва камбуди рақамикунонӣ таваккали иҷтимоиро афзоиш медиҳад. Аз ин рӯ, барои соҳибкорони тоҷик истифодаи моделҳои муносири идоракунии таваккал, аз ҷумла моделҳои омӯрӣ, системаҳои мониторинг ва усулҳои диверсификация аҳамияти калидӣ пайдо кардааст.

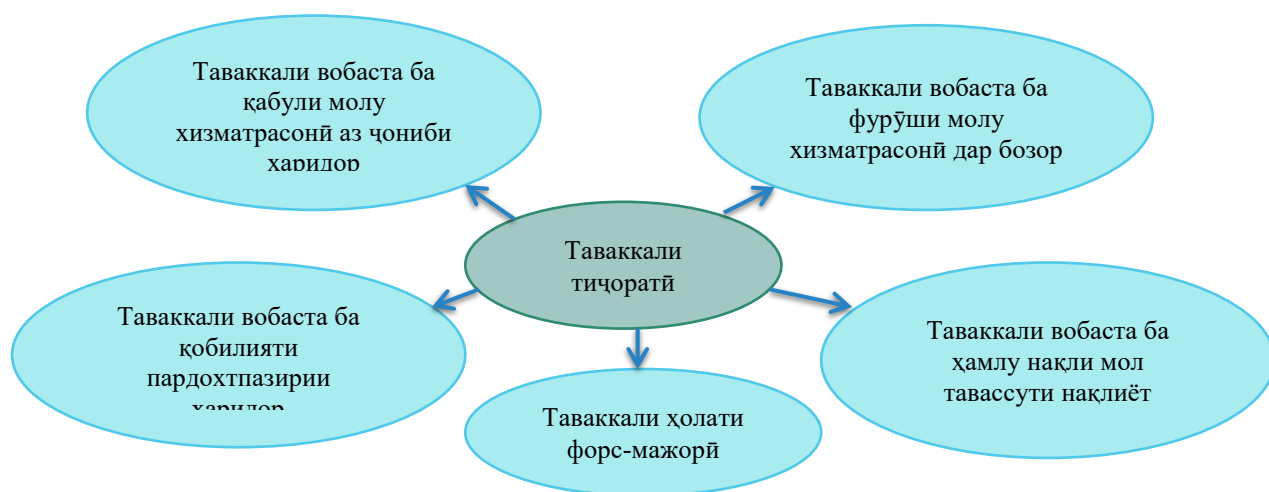
Зинаи сеюм зухуроти таваккалро таҷассум мекунад, ки дар он таваккали бозорӣ, молиявӣ, идорӣ ва ҳуқуқӣ бештар маъмул мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таваккали идорӣ ва ҳуқуқӣ ҳамчун бузургтарин монетаи рушд барои соҳибкорӣ боқӣ мондааст, ки ин аз камбуди устувори институционалӣ ва сатҳи муайяни фасод сарчашма мегирад.

Дар зинаи охир, механизми идоракунии таваккал ҷойгир шудааст, ки аз марҳилаҳои таҳлил, моделсозӣ ва татбиқи усулҳои коҳиши таваккал иборат мебошад. Ин раванд бояд ба хусусиятҳои иқтисодии миллий мутобиқ карда шавад, зеро моделҳои омодаи кишварҳои пешрафта дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон пурра кор намеkunанд. Барои ҳамин, дар илм зарурати таҳияи **моделҳои миллии идоракунии таваккал** ба миён меояд, ки он хулосаи асосии ин қисмати тадқиқот мебошад.

Таҳқиқгар А.Р. Самохвалова дар таҳқиқоти худ “Идоракунии таваккали соҳибкорӣ” [6, с.155] бештар ба усулҳои баҳогузорӣ ва идоракунии таваккал, ҳамчунин таваккалҳое, ки ба иқтисоди бозорӣ хосанд, фаро мегирад. Таҳқиқот барои ташкили низоми идоракунии таваккал дар корхона муфид мебошад.

В.А. Маришева дар таҳқиқоти худ оид ба “Моделҳои ҳамгироии идоракунии сохтори таваккали соҳибкорӣ” [4, с.128] бештар ба ҳамгироии низомии равишҳои гуногун ба идоракунии таваккал, гурӯҳбандии таваккалҳо (берунӣ/дарунӣ) ва методикаи сохтани модели идоракунии пешниҳод мекунад, ки барои пояи назариявӣ методӣ муфид мебошад.

Таҳқиқгар Т.Д. Экажева дар пажӯҳиши худ “Идоракунии таваккал дар корхонаҳои тичорати хурд” [10, с.117] таваҷҷуҳ бештар ба соҳибкории хурд намудааст. Ӯ қайд менамояд, ки таваккалҳои асосӣ ва усулҳои идоракунии маҳз дар корхонаҳои хурд муайян карда мешаванд, ин метавонад ба Ҷумҳурии Тоҷикистон барои пешбурди соҳибкории хурд миёна муҳим бошад.

Расми 3. Сохтори таваккали тичоратӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ
Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Хамин тавр, маълумотҳои дар расм тасвиргардидаро метавон чунин тавсиф намуд:

1. Таваккали вобаста ба қабули молу хизматрасонӣ аз ҷониби харидор. Ин таваккал ба эҳтимоли он ишора мекунад, ки харидор маҳсулот ё хизматрасониро қабул намекунад (масалан, бинобар иваз шудани талабот, норозигӣ аз сифат, ё тағйири шартҳои шартнома). Ин ба соҳибкор талафоти мустақим (захираҳои сарфшуда) ва ғайримустақим (коҳиши гардиши маблағ) меорад;

2. Таваккали вобаста ба қобилияти пардохтпазирии харидор. Ин намуд таваккал ба хатари иҷро нашудани ўҳдадории молиявӣ аз ҷониби харидор марбут аст. Омилҳо - ноустувории маблағгузории харидор, қарздорӣ, коҳиши даромад. Дар иқтисодиёт онро “хавфи қарзӣ (кредитный риск)” меноманд ва он ба гардиши сармоя ва нақдии соҳибкор таъсири ҷиддӣ мерасонад;

3. Таваккали вобаста ба фурӯши молу хизматрасонӣ дар бозор. Ин таваккал аз тағйирёбии талабот, рақобати бозорӣ, нархҳо ва тамоюлҳои бозор сар мезанад. Агар бозор маҳсулотро қабул накунад ё рақобат қавӣ шавад, фурӯш коҳиш ёфта, фоидаи соҳибкорӣ зери хатар мемонад;

4. Таваккали вобаста ба ҳамлу нақли мол тавассути нақлиёт. Ин таваккал ба эҳтимоли осеб دیدан, гум шудан, таъхир ё вайроншавии мол дар рафти интиқол дахл дорад. Инчунин, ба омилҳои беруна, мисли ҳолати нақлиёт, роҳҳо, инфрасохтор ва иқлим вобаста аст. Дар таҳқиқотҳои Ҷонов Г.Д. оид ба ин самт бештар маълумот оварда шудааст. [2, с.192];

5. Таваккали ҳолати форс-мажорӣ. Ин таваккал ҳолатҳои ғайричашидмдошт ва идоранашавандаро дар бар мегирад, мисли офатҳои табиӣ, маҳдудиятҳои давлатӣ, ҷанг, муноқиша, пандемия ва дигар ҳолатҳои, ки фаъолияти тижоратиро қатъ ё маҳдуд мекунанд. Ин навъи таваккал ба соҳибкор таъсири системавӣ мерасонад.

Хамин тавр, пас аз таҳлили пажӯҳиш чунин хулосагирӣ намудан мумкин аст:

1. Дар муҳити соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон таваккал ҳамчун падидаи бисёрсатҳавӣ ва бисёрманбаъ ташаккул меёбад: дар сатҳи умумӣ он аз се гурӯҳи калидӣ - омилҳои макроиқтисодӣ, сиёсӣ (институтсионалӣ) ва иҷтимоӣ - оғоз мегардад, вале дар сатҳи татбиқӣ ин таъсирҳо ба гурӯҳҳои муфассали омилҳо тақсим шуда, ба маҷмӯи хавфҳои молиявӣ, ҳуқуқӣ, инфрасохторӣ, рақобатӣ ва кадрӣ табдил меёбанд. Яъне, “омил” ҳамчун сабаб, “таваккал” ҳамчун натиҷаи ҳисобшавандаи эҳтимолий ва “зуҳурот” ҳамчун шакли мушаххаси зарар/коҳиши самаранокӣ дар як занҷири ягона қарор мегиранд;

2. Механизми таъсири омилҳо ба таваккал дар параграф ҳамчун раванди пайдарпайи «сабаб → интиқол → зуҳурот» асоснок шудааст: омилҳои макроиқтисодӣ (таваккул, қурб, арзиши энергия) пеш аз ҳама ба хароҷот, нархгузори ва гардиши маблағ таъсир карда, таваккали молиявӣ ва бозорино боло мебаранд; омилҳои сиёсӣ-институтсионалӣ (тағйири қонунгузори, иҷозатномадиҳӣ, ҳифзи ҳуқуқ) таваккали ҳуқуқӣ ва идорино пурқувват намуда, давраи татбиқи лоиҳа ва хароҷоти транзаксиониро зиёд мекунанд; омилҳои иҷтимоӣ (муҳоҷират, саводи иқтисодӣ, қобилияти пардохтпазирӣ) таваккали талабот, кадр ва пардохтнопазиро ташаккул медиҳанд;

3. Сохтори таваккали тижоратӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ нишон медиҳад, ки “таваккал” дар сатҳи амалиётӣ бештар дар нуқтаҳои муомилавӣ ва занҷири арзиш зуҳур мекунад: хавфи қабул накардани мол/хизмат, хавфи пардохтнопазирӣ харидор, хавфи фурӯш дар бозор, хавфи ҳамлу нақл ва хавфи форс-мажор. Ин сохтор аз ҷиҳати иқтисодӣ маънои онро дорад, ки дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон таваккал танҳо “хатарҳои беруна” нест, балки дар ҳар марҳилаи табдили маҳсулот ба даромад (аз бозор то нақдшавӣ) нуқтаҳои осебпазир вучуд доранд; бинобар ин, идоракунии таваккал бояд на якмарҳила, балки бо мантиқи «занҷири қарор-муомила-натиҷа» ташкил карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Власова А.С. Риск как признак предпринимательской деятельности / дисс. канд. экон. наук. Москва. – 2009. – 209 с.
2. Джонов Г.Д. Снижение коммерческого риска в деятельности предприятий: На примере транспортных предприятий Республики Таджикистан / дисс. канд. экон. наук. Душанбе, 2004. – 192 с.
3. Ключкова А.В. Теория неопределенности и риска как факторов предпринимательской деятельности. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург. – 2002. – 182 с.
4. Марышева В.А. Интегрированная модель управления рисками предпринимательских структур. Дисс. канд. экон. наук. Омск. – 2006. – 128 с.
5. Петрова М.А. Конкурентоспособность предпринимательских структур в условиях неопределенности / дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург. – 2010. – 185 с.
6. Самохвалова А.Р. Управление предпринимательскими рисками / А.Р. Самохвалова – дисс. канд. экон. наук. Москва. – 2004. – 155 с.
7. Самуэльсон П. Э. Монополистическая конкуренция - революция в теории // Вехи экономической мысли. Том 2. Теория фирмы / Под общ. ред. В. М. Гальперина. - СПб: Экономическая школа. 1999. - С. 354-370. - ISBN 5-900428-49-4
8. Степанов А.Н. Предпринимательский риск в системе экономических отношений / А.Н. Степанов – дисс. канд. экон. наук. Чебоксары. – 2004. – 155 с.
9. Чан Тхи Бик Нгок Предпринимательские риски и пути их снижения / Чан Т.Б.Н. – дисс. канд. экон. наук. Москва. – 2000. – 186 с.
10. Экажева Т.Д. Управление рисками на предприятиях малого бизнеса / Т.Д. Экажева – дисс. канд. экон. наук. Москва. – 2015. – 117 с.
11. Akerlof, G. A. «The Market for “Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism» - 1970, Quarterly Journal of Economics, 488-500.
12. <https://scienceforum.ru/2022/article/2018029073> Ажбакова К.А. Функции предпринимательского риска (Санай тафтиш 23.11.2025, сомонаи кушода)
13. Knight F.H. Risk, Uncertainty and Profit. Boston MA: Hart, Schaffner and Marx; Houghton Mifflin, 1921, p. 32.

УДК 339.9:338.2(575.3)

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ТАДЖИКИСТАНА В СФЕРЕ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Адолати Курбонали

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.

кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики.

Декан совместного факультета международного туризма МУТиПТ и МИТФР.

Email: adolat.k@mail.ru

Статья посвящена вопросам обеспечения экономической безопасности Таджикистана в условиях глобализации и динамично развивающихся международных экономических отношений. Рассматривается взаимосвязь между внешнеэкономической деятельностью и национальной безопасностью, подчёркивается важность адаптации к внешним вызовам и минимизации рисков. Акцент сделан на необходимости диверсификации структуры экспорта, модернизации промышленности, усилении торговых связей и развитии человеческого капитала. Особое внимание уделено анализу текущей экономической ситуации, включая узкую специализацию экспорта, зависимость от внешних рынков и значительный торговый дефицит. Обоснована потребность в формировании комплексной стратегии, включающей развитие инфраструктуры, привлечение инвестиций, расширение географии торговых партнёров и внедрение инновационных технологий.

Ключевые слова: экономическая безопасность, внешнеэкономическая деятельность, экспорт, импорт, торговый оборот, торговое сальдо, таможенная служба, устойчивое развитие, энергетическая безопасность, логистика, финансовая устойчивость, конкурентоспособность, инфраструктурное развитие, инновационные технологии, государственное регулирование,

АМНИЯТИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОҲАИ ҶАЪОЛИЯТИ ИҚТИСОДИИ ХОРИҶӢ

Адолати Курбонали

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.

**Н.и.и., дотсенти кафедраи иқтисоди ҷаҳон. Декани факултети муштаракӣ
сайёҳӣ байналмилалӣ ДБССТ ва ДБСХТФР. Email: adolat.k@mail.ru**

Мақола ба масъалаҳои таъмин намудани амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ бахшида шудааст. Дар мақола робитаи байни ҷаъолияти иқтисоди хориҷӣ ва амнияти милли баррасӣ гардида, зарурати мутобиқшавӣ ба таҳдидҳои беруна ва коҳиш додани хатарҳо таъкид мешавад. Таъкид ба зарурати диверсификасияи соҳтори содирот, муосирсозии саноат, таъвияти робитаҳои тичоратӣ ва рушди сармояи инсонӣ равона шудааст. Ба таҳлили вазъияти кунунии иқтисодӣ, аз ҷумла ихтисоснокии маҳдуди содирот, вобастагӣ ба бозорҳои хориҷӣ ва касри назарраси савдо диққати махсус дода шудааст. Зарурати ташаккули стратегияи мукамал, ки рушди инфрасохтор, ҷалби сармоягузорӣ, тавсеаи ҷуғрофияи шарикони тичоратӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои навоҷаронаро дар бар мегирад, асоснок карда шудааст.

Калидвожаҳо: амнияти иқтисодӣ, ҷаъолияти иқтисоди хориҷӣ, содирот, воридот, гардиши савдо, тавозуни тичоратӣ, хадамоти гумрукӣ, рушди устувор, амнияти энергетикӣ,

логистика, устувории молиявӣ, рақобатпазирӣ, Тоҷикистон, рушди инфрасохтор, технологияҳои навоварона.

ECONOMIC SECURITY OF TAJIKISTAN IN THE SPHERE OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY

Adolati Kurbonali

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of World Economy.

Dean of the Joint Faculty of International Tourism of IUTET and MITFR.

Email: adolat.k@mail.ru

The article is dedicated to the issues of ensuring Tajikistan's economic security in the context of globalization and rapidly evolving international economic relations. It examines the interconnection between foreign economic activity and national security, emphasizing the importance of adapting to external challenges and minimizing risks. The article highlights the necessity of export structure diversification, industrial modernization, strengthening trade ties, and developing human capital. Special attention is given to analyzing the current economic situation, including narrow export specialization, dependence on foreign markets, and a significant trade deficit. The need for a comprehensive strategy involving infrastructure development, investment attraction, expansion of trade partner geography, and the introduction of innovative technologies is substantiated.

Keywords: economic security, foreign economic activity, export, import, trade turnover, trade balance, customs service, sustainable development, energy security, logistics, financial stability, competitiveness, Tajikistan, infrastructure development, innovative technologies.

Экономическая безопасность страны является одним из ключевых элементов национальной безопасности. В условиях глобализации и ускоряющегося обмена товарами и услугами между странами особую значимость приобретает защита интересов государства в сфере внешнеэкономической деятельности. Для Таджикистана, обладающего стратегическим географическим положением и ограниченной ресурсной базой, разработка эффективной внешнеэкономической стратегии становится вопросом национальной важности. Как справедливо отмечает Каримова М.Т. « Политика обеспечения внешнеэкономической безопасности в любой стране направлена, прежде всего, на обеспечение экономического суверенитета, достижения конкурентоспособности национальной экономики, а также защиту интересов отечественных производителей на внешнем и внутреннем рынках при изменениях в мировых экономических процессах» [1,С.161]. Экономическая безопасность государства представляет собой состояние национальной экономики, при котором обеспечивается устойчивое развитие, защита экономических интересов и способность противостоять внутренним и внешним угрозам. Экономическая безопасность ВЭД определяется способностью государства адаптироваться к внешним вызовам, минимизировать риски и использовать свои конкурентные преимущества. Однако, узкая экспортная специализация Таджикистана (основными статьями экспорта остаются алюминий и хлопок) создает дисбаланс в торговом обороте и повышает зависимость от мировых цен. Более того, ограниченный доступ к передовым технологиям и слабая рыночная инфраструктура усугубляют ситуацию, ограничивая способность страны конкурировать на международной арене.

Таблица 1

Основные показатели развития мировой экономики за 2026 г. [2]

Страны и регионы	Темп прироста населения, %	ВВП, млрд долл.	Темп прироста ВВП, %	Доля в мировом ВВП, %	ВВП на душу населения (ППС), долл.
Мир	0,88	184257,5	3,03	100	22871
Развитые страны	0,49	73140,5	1,6	39,69	63052
Развивающиеся страны	1,00	96707,8	4,7	52,49	14895
СНГ	1,17	9591,6	3,8	5,21	32590
Таджикистан	1,80	51,5	8,3	0,03	5148
Казахстан	1,15	783,8	5,1	0,43	39463
Узбекистан	2,14	396	6,3	0,21	10992
Киргизия	2,00	50,5	6,2	0,03	7279
Туркмения	1,32	169,3	2,0	0,09	25978

Основные показатели развития мировой экономики за 2026 г. [2]

Таблица 1 представляет собой сравнение данных по экономическим показателям разных стран и групп стран, с фокусом на Таджикистан. Как видим Таджикистан имеет относительно высокий темп прироста среди представленных в таблице стран (1,80%), при этом ВВП Таджикистана в 2026 году - около 18,9 млрд долларов США (номинальный ВВП).

В 2025 году ВВП составил около 176,9 млрд сомони (примерно 18 млрд долларов).

Экономический рост в 2026 году прогнозируется на уровне примерно 7–8 %.

✓ Поэтому в научном тексте можно написать так:

«В 2026 году валовой внутренний продукт Республики Таджикистан составил около 18,9 млрд долларов США, при темпах экономического роста примерно 7–8 %.» Страна занимает очень маленькую долю (0,03%) в глобальной экономике, что отражает её относительно небольшую экономику на фоне мирового масштаба и свидетельствует о её ограниченном влиянии на глобальный рынок. ВВП на душу населения, долл. США в Таджикистане он составляет 5148 долларов, что значительно ниже, чем в развитых странах (63052 доллара на душу населения) и в странах СНГ.

Показатель ВВП на душу населения (по ППС) в 5148 долларов является достаточно низким по сравнению с развитыми странами (63052 доллара) и даже со странами СНГ, такими как Казахстан (39463 доллара). В общем, несмотря на свою скромную роль в мировой экономике, Таджикистан демонстрирует хорошие темпы роста и имеет потенциал для улучшения экономических показателей в будущем.

Метод исследования. Таджикистан имеет меньшую долю в экономике СНГ по сравнению с Казахстаном и Узбекистаном, однако темпы роста экономики и темпы роста населения превышают показатели большинства соседей, что может говорить о хорошем потенциале для дальнейшего роста.

При этом, ВВП на душу населения в среднем по миру примерно в 4,45 раза больше, чем в Таджикистане. Это означает, что средний доход на человека в мире значительно выше, чем в Таджикистане. Среди стран СНГ: в Казахстане ВВП на душу населения почти в 7,66 раза выше, чем в Таджикистане, что отражает более высокий уровень экономического развития и дохода на человека. В Узбекистане ВВП на душу населения примерно в 2,14 раза больше, чем в Таджикистане. Это также указывает на то, что экономика Узбекистана более развита в расчете на душу населения. В Киргизии ВВП на душу населения лишь в 1,42 раза больше, чем в Таджикистане, что говорит о менее заметном различии в уровнях благосостояния. В Туркменистане ВВП на душу населения в 5,05 раза больше, чем в Таджикистане, что также подтверждает более высокий уровень жизни и развития экономики.

Эти данные подчеркивают, что, несмотря на относительно высокие темпы роста экономики в Таджикистане, его ВВП на душу населения значительно ниже, чем в большинстве стран мира и в СНГ.

В результате этих сравнений мы видим, что хотя Таджикистан демонстрирует высокие темпы роста экономики и имеет определенный потенциал для дальнейшего развития, его экономическая ситуация остается относительно слабой в сравнении с соседними странами и мировыми показателями. Это создает определенные риски и угрозы для экономической безопасности страны.

Во-первых, низкий уровень ВВП на душу населения указывает на значительные различия в уровне жизни и доходах, что может привести к социальной нестабильности. Во-вторых, высокая зависимость от внешних источников дохода, таких как переводы мигрантов, делает экономику уязвимой к внешним экономическим потрясениям и колебаниям на мировых рынках. В-третьих, ограниченные ресурсы и недостаточная диверсификация экономики создают риски для долгосрочного устойчивого развития, увеличивая зависимость от отдельных отраслей, таких как сельское хозяйство и добыча природных ресурсов.

Таким образом, несмотря на положительные тенденции, эти факторы представляют собой серьезные угрозы для экономической безопасности Таджикистана, что требует разработки эффективных стратегий для укрепления внутренней экономики, диверсификации источников доходов и повышения устойчивости к внешним шокам.

Как справедливо отмечала Каримова М.Т. «направления экономического сотрудничества Республики Таджикистан с государствами Центральноазиатского региона требуют постоянного анализа и исследования, учитывая значительные масштабы взаимной торговли и инвестиционного партнёрства. [3, с.152]. Согласно данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, внешнеэкономическая деятельность страны характеризуется следующими показателями: в 2026 году объем экспорта составил около 1,26 млрд долларов США. Основными экспортными товарами Республики Таджикистан остаются золото, алюминий, хлопок, электроэнергия и минеральные ресурсы. География экспорта представлена такими странами, как Китай, Швейцария, Турция, Казахстан и Узбекистан, что свидетельствует о постепенной диверсификации внешнеэкономических связей страны. Основными экспортными товарами являются алюминий, электроэнергия, хлопок, фрукты, растительное масло и текстильные изделия. В 2026 году объем импорта Республики Таджикистан достиг 5,182 млрд долларов США. Ключевые импортные товары включают нефтепродукты, глинозем (оксид алюминия), машины и оборудование, а также продовольственные товары. Наблюдается значительный торговый дефицит, обусловленный превышением импорта над экспортом. Основными торговыми партнерами по экспорту выступили: крупнейшими странами-импортерами таджикской продукции являются Турция (25,6 %), Швейцария (17,1 %), Узбекистан (11,4 %), Казахстан (7,5 %), Россия (6,1 %) и Китай (6,04 %).

Основными странами-поставщиками импортируемых товаров являются Россия (31,8 %), Казахстан (22,7 %), Китай (14,2 %), Узбекистан (6,7 %) и Турция (5,3 %). Эти данные подчеркивают необходимость диверсификации экспорта и снижения зависимости от импорта, особенно в стратегически важных секторах экономики [4].

Расчёт торгового дефицита Таджикистана за 2026 год (это усиливает научную часть);

- небольшую таблицу «Экспорт–импорт Таджикистана»;
- очень сильный аналитический абзац о рисках для экономической безопасности..

Расчёт торгового дефицита

Если:

- экспорт $\approx$ 1,26 млрд долл.

- импорт = 5,182 млрд долл.

то:

Торговый дефицит = $5,182 - 1,26 = 3,922$ млрд долл.

Таким образом, по итогам 2026 года во внешней торговле Республики Таджикистан сохраняется значительный отрицательный торговый баланс. При объеме экспорта около 1,26 млрд долларов США и импорта 5,182 млрд долларов США торговый дефицит составил примерно 3,9 млрд долларов США. Подобная структура внешней торговли свидетельствует о высокой зависимости экономики страны от импорта, особенно по стратегически важным товарам, таким как энергоресурсы, промышленное оборудование и продовольственная продукция.

Для углубления экономического сотрудничества, как верно отмечают Каримова М.Т. и Носирзода А.А. «необходимо разработать стратегию формирования и развития водно-энергетического, транспортного и продовольственного консорциумов» [5, с.197]. Угрозы экономической безопасности Таджикистана в ВЭД можно разделить на две категории: реальные и потенциальные потери: связанные с изменениями мировых цен на экспортируемые товары, торговыми санкциями или ограничениями. К упущенным выгодам можно отнести недостаточную диверсификацию экспорта и неспособность производить инновационные товары с высокой добавленной стоимостью.

Целью обеспечения экономической безопасности во ВЭД выступает не только сдерживание национальной экономики от снижения её темпов роста, но и обеспечение ее экономического роста и развития посредством выявления, минимизации или ликвидации влияния внешних угроз, имеющих негативный характер.

Высокая зависимость от импорта продовольственных товаров и топлива создает уязвимость экономики Таджикистана перед внешними факторами. Это означает, что любые изменения в мировой торговле или геополитической обстановке могут серьезно повлиять на экономическое положение страны и жизненный уровень её населения. Сырьевая структура экономики Таджикистана подчёркивает необходимость развития диверсификации промышленности и стимулирования инноваций для создания более устойчивой экономической базы. Развитие технологий и науки также играет ключевую роль в уменьшении технологического отставания и повышении конкурентоспособности страны на мировой арене.

Одним из ключевых элементов стратегии внешнеэкономической безопасности является организация системы комплексного мониторинга, которая позволит отслеживать изменения в ВЭД в режиме реального времени. Такая система должна включать: анализ макроэкономических показателей; оценку диверсификации экспорта и импорта; контроль технологической зависимости и эффективности использования международной "мягкой силы".

Таможенная служба Таджикистана играет центральную роль в обеспечении экономической безопасности, поскольку именно она первой сталкивается с движением товаров через границу. В задачи службы входит: регулирование тарифов и контроль за исполнением таможенного законодательства; минимизация рисков контрабанды и других нарушений; содействие в продвижении товаров с высокой добавленной стоимостью на международный рынок.

Для обеспечения экономической безопасности Таджикистана в ВЭД необходимо разработать стратегию, включающую: определение внутренних и внешних угроз; прогнозирование и мониторинг ключевых показателей; минимизацию рисков через диверсификацию экспорта и модернизацию национальной экономики; введение цифровых сервисов для мониторинга данных.

Диверсификация экспорта подразумевает акцент на производстве конкурентоспособных товаров с высокой добавленной стоимостью. Создание устойчивой

рыночной инфраструктуры: включая транспортные коридоры и логистические хабы. Интеграция цифровых технологий предполагает использование аналитических систем для управления экономическими рисками. Развитие международной кооперации предполагает привлечение инвесторов и установление стратегических партнерств с другими странами.

Обеспечение экономической безопасности Республики Таджикистан в сфере ВЭД требует комплексного подхода, включающего разработку стратегий, модернизацию инфраструктуры и применение современных технологий.

Для укрепления экономической безопасности важно уделять внимание: развитию экспортного потенциала, т.е. стимулированию производства и экспорта товаров с высокой добавленной стоимостью, таких как переработанная сельскохозяйственная продукция и промышленные изделия; развитию отечественного производства для сокращения зависимости от импорта критически важных товаров, включая продовольствие и энергетические ресурсы; укреплению торговых связей, т.е. расширению географии экспорта и установление новых торговых партнерств для уменьшения зависимости от ограниченного числа стран; инфраструктурному развитию, т.е. модернизации транспортной и логистической инфраструктуры для облегчения доступа таджикских товаров на международные рынки; проведению институциональных реформ, улучшение делового климата, упрощению процедур ведения бизнеса и усиление мер по борьбе с коррупцией для привлечения иностранных инвестиций; увеличению доли товаров с высокой добавленной стоимостью для снижения зависимости от экспорта сырьевых товаров и стимулирование отечественного производства для уменьшения зависимости от импорта, особенно в стратегически важных секторах; расширению географии торговых партнеров: установлению новых торговых связей и рынков сбыта для повышения устойчивости внешнеэкономической деятельности.

Реализация данных мер позволит Таджикистану укрепить свою экономическую безопасность, защитить интересы отечественных товаропроизводителей, повысить конкурентоспособность на мировом рынке и обеспечить устойчивое развитие национальной экономики и снизить уязвимость перед внешними угрозами. В условиях усиливающейся глобализации и углубляющегося международного разделения труда ни одно государство не способно самостоятельно справиться с жесткой конкуренцией на мировом рынке. Это обстоятельство создает потребность в поиске новых форм международного сотрудничества, которые бы способствовали стабильному развитию каждой отдельной страны с учетом обеспечения своей национальной безопасности.

Следует отметить, что в современных условиях глобализации защита экономической безопасности Таджикистана невозможна без комплексного подхода, который учитывает не только внутренние факторы (такие как институциональная среда, уровень технологического развития и диверсификация производства), но и внешние условия. Высокая доля сырьевого экспорта и зависимость от импорта в ключевых секторах требуют формирования сбалансированной политики, которая смогла бы одновременно решать проблему уязвимости перед внешними шоками и создавать условия для устойчивого роста.

Следует также обратить внимание на значительный потенциал водных ресурсов, которыми располагает Таджикистан. Страна может стать не только поставщиком сельскохозяйственной продукции, но и более активно развивать гидроэнергетику, обеспечивая не только внутренние потребности, но и экспорт электроэнергии в соседние страны. Этот шаг не только укрепит энергетическую безопасность республики, но и сформирует дополнительный источник поступления валюты. Однако для реализации подобных проектов необходима четко выстроенная система государственно-частного партнерства, которая позволила бы привлекать долгосрочные инвестиции и обеспечивать необходимую инфраструктурную поддержку.

В этом контексте важную роль играет реформирование системы образования и профессиональной подготовки кадров, направленное на повышение квалификации и развитие компетенций, востребованных на внутреннем рынке труда и в потенциальных экспортных отраслях (например, ИТ, лёгкая промышленность, сельскохозяйственное перерабатывающее производство). Приоритет в развитии цифровых технологий, особенно в сферах финансовых услуг и электронной коммерции, не только повышает конкурентоспособность национальной экономики, но и способствует её большей прозрачности и устойчивости к коррупционным проявлениям.

Кроме того, укрепление экономической безопасности предполагает развитие институциональной среды, ориентированной на обеспечение справедливой конкуренции и снижение регуляторных барьеров для малого и среднего предпринимательства [7,8]. Продвижение принципов открытости, прозрачности и предсказуемости в принятии государственных решений позитивно отражается на инвестиционном климате, стимулирует приток капитала и защищает интересы отечественных предпринимателей. Также необходимо совершенствовать правовое поле в области интеллектуальной собственности, чтобы стимулировать инновации и технологический трансфер в обрабатывающие секторы [9,10].

Не следует забывать и о факторах экологической безопасности: климатические изменения, деградация почв и риск водного дефицита могут нанести ущерб сельскохозяйственному производству и тем самым поставить под угрозу продовольственную безопасность [11]. Поэтому государственной политике необходимо уделять внимание вопросам рационального природопользования и адаптации сельского хозяйства к изменяющимся климатическим условиям [12]. Разработка современных агротехнологий, систем орошения и мероприятий по сохранению водных ресурсов станет дополнительным вкладом в повышение устойчивости Таджикистана к внешним шокам.

Таким образом, расширение экспорта за счёт новых товаров и услуг с высокой добавленной стоимостью, диверсификация внешнеэкономических связей, модернизация ключевых отраслей и усиление человеческого капитала представляют собой взаимосвязанные меры, направленные на повышение устойчивости и конкурентоспособности таджикской экономики. Формирование такой политики требует комплексного взаимодействия государства, частного сектора и международных партнёров для создания благоприятной среды, и эффективного использования геостратегического потенциала страны [13,14,15]. В долгосрочной перспективе это позволит Таджикистану не только укрепить свою экономическую безопасность, но и занять более весомое место в мировой экономической системе, закрепив за собой роль динамично развивающегося и привлекательного для инвестиций государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каримова, М.Т. Проблемы обеспечения экономической безопасности во внешнеэкономической деятельности Таджикистана / М. Т. Каримова, Ч. Р. Хасанов // Экономика Таджикистана. – 2022. – № 4-1. – С. 161-166. – EDN WSKZFC.
2. Основные показатели развития мировой экономики. Мир в 2023г. (по ППС национальных валют к доллару 22023г)// <https://www.imemo.ru/publications/electronic-resources/oprme/archive/2024/mir-v-2023-g>
3. Каримова, М. Т. Перспективы экономического сотрудничества Таджикистана со странами Центральной Азии / М. Т. Каримова, К. Адолати // Экономика Таджикистана. – 2024. – № 1. – С. 152-158. – EDN BCSUTM.
4. Внешнеэкономическая деятельность //Статистический ежегодник. –Душанбе. Агентство по статистике при Президенте РТ., 2023г.-С.15-18.

5. Каримова, М. Т. Таджикистан и ШОС: направления сотрудничества / М.Т. Каримова, А.А. Носирзода // Экономика Таджикистана. – 2024. – № 3. – С. 189-198.
6. Каримова, М. Т. Глобальная экономическая обстановка и общие условия экономического развития Таджикистана в рамках ШОС / М. Т. Каримова // Экономика Таджикистана. – 2022. – № 4-2. – С. 184-189.
7. Насреддинов А.Б. Теоретические основы внешнеэкономической безопасности переходной экономики Республики Таджикистан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук.-Худжанд, 2013-22с.
8. Пустынникова Е.В., Титова Н.С. Современные подходы обеспечения экономической безопасности государства в сфере внешнеэкономической деятельности // http://www.vectoreconomy.ru/images/publications/2019/3/worldeconomy/Pustynnikova_Titova.pdf
9. Сажин. Д. Государственная поддержка развития промышленности и технологий США//Мировая экономика и международные экономические отношения. -М.,1999. -№12. - С.60-63.
10. Сандалов Х.А. Теоретические основы внешнеэкономической безопасности в условиях открытой и переходной экономики (на примере Республики Таджикистан). Автореферат диссертационной работы на соискание ученой степени к.э.н. - Душанбе, 2012-с. 10.
11. Теория и практика оценки экономической безопасности. -Новосибирск: Изд-во ИЭОПП СО РАН, 2017. – 146 с.
12. Экономическая и национальная безопасность: Учебник /Под ред. Е.А.Олейникова. - М.: Издательство «Экзамен», 2004. -С 127.
13. Шаламов Г.А., Кудров А.С. Особенности развития Китая в условиях пандемии коронавируса//Финансовая экономика. -2020. -№7.-С.194-196.
14. Чиниев Дж.Б. Экономическая безопасность Республики Таджикистан в условиях глобализации. Автореферат дис.к.э.н. Москва. -2010. -24с;
15. Чиниев Дж.Б, Шкваря Л.В. Особенности энергетической безопасности Республики Таджикистан //Горный информационно-аналитический бюллетень. - М.: МГУ. -2010.- №4- С.114
16. Шохзода, Н.И. Обеспечение эффективного управления использованием иностранных инвестиций в системе экологических услуг: диссертация на соискание ученой степени Ph.D. / Шохзода Назира Изатулло. – Душанбе, 2025. – 220 с.
17. Шохзода, Н.И. Обеспечение эффективного управления использованием иностранных инвестиций в системе экологических услуг: автореферат диссертации на соискание ученой степени Ph.D. / Шохзода Назира Изатулло. – Душанбе, 2025. – 90 с.

УДК 338.23:338.124.4(575.3)

АМАЛИ СИЁСАТИ ИҚТИСОДӢ ДАР ЗАМОНИ БУҲРОНҲО ВА ТАЪСИРИ ОН БА ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН

Сархатов Р.И.

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.
Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти бонкӣ.
e-mail: sarkhatov93@inbox.ru**

Бӯҳронҳои иқтисодӣ ҳамчун давраҳои номутавозини рушди иқтисодӣ маънидод мешаванд. Зеро Тоҷикистони соҳибистиклоли мо низ қисми ҷудонашавандаи ҷаҳони иқтисодии ҷаҳонӣ мебошад. Яке аз ин ҳолатҳои бисёр муҳими методологӣ он аст, ки ҳар як мамлакат таъсири бӯҳронро ба таври худаш эҳсос мекунад. Ин ба тангшавии зарфияти бозори ҷаҳонӣ дар марҳилаҳои муайяни вақт (давраи инкишоф, давраи таназзул) вобастаги зиҷ дорад.

Калидвожаҳо: Бӯҳрони молиявӣ иқтисодӣ, тангшавии бозори ҷаҳонӣ, интиқоли пули муҳоҷирони меҳнатӣ ва таваррум.

РЕАЛИЗАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСОВ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ ТАДЖИКИСТАНА

Сархатов Р.И.

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.
Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти бонкӣ.
E-mail: sarkhatov93@inbox.ru**

Экономические кризисы рассматриваются как периоды неравновесного развития экономики. Республика Таджикистан, являясь неотъемлемой частью мирового экономического пространства, также испытывает влияние глобальных кризисных явлений. Одним из важных методологических аспектов является то, что каждая страна воспринимает и переживает последствия кризиса по-своему. Это тесно связано с сужением емкости мирового рынка на определенных этапах (фазы роста и спада).

Ключевые слова: финансово-экономический кризис, сужение мирового рынка, денежные переводы трудовых мигрантов, инфляция.

IMPLEMENTATION OF ECONOMIC POLICY DURING CRISES AND ITS IMPACT ON THE ECONOMY OF TAJIKISTAN

Sarkhatov R.I.

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Banking.
E-mail: sarkhatov93@inbox.ru**

Economic crises are defined as periods of unbalanced economic development. Because our independent Tajikistan is also an integral part of the global economic space. One of the most important methodological circumstances is that each country experiences the impact of the crisis in its own way. This is closely related to the narrowing of the capacity of the world market at certain stages of time (growth period, recession period).

Key words: Financial and economic crisis, global market contraction, labor migrants' remittances, and inflation.

Бӯҳронҳои иқтисодӣ ҳамчун давраҳои номутавозини рушди иқтисодӣ маънидод мешаванд, ки бо коҳиши назарраси истеҳсолот, афзоиши бекорӣ, нобаробарии иҷтимоӣ ва бӯҳрони молиявӣ зоҳир мешаванд. Амали сиёсати иқтисодӣ дар чунин замонҳо нақши ҳалкунанда дорад, зеро он метавонад роҳи барқарорсозӣ ва рушди устуворро барои кишварҳо фароҳам оварад. Зеро Тоҷикистони соҳибистиклоли мо низ қисми ҷудонашавандаи фазои иқтисодии ҷаҳонӣ мебошад ва имрӯз воқеияти таъсири бӯҳрони ҷаҳонии молиявӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон раднашаванда аст.

Бӯҳрони молиявӣ иқтисодие, ки аз соли 2024 ба иқтисодиёти тамоми кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла ба иқтисодиёти Тоҷикистон таъсир расонид “бӯҳрони молиявӣ иқтисодӣ” мебошад. Чӣ тавре, ки дар моҳҳои аввали пайдоиши бӯҳрони молиявӣ дарк намудем ин бӯҳрон ба ғайр аз соҳаҳои молиявӣ ба дигар соҳаҳои иқтисодиёти кишвар таъсири худро намерасонид, вале бо гузашти мӯҳлати муайяни вақт таъсири ин бӯҳрон ба соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти кишвар, аз ҷумла сохтори ҳақиқии иқтисодиёт, коҳиш ёфтани нархи маводҳои хӯрокаи (орд, равшан, шакар) ва маҳсулотҳои ғайрихӯрокаи маводи сухт (бензин) як қатор маҳсулотҳои аввалиндараҷа оварда расонид. Ин гувоҳи он аст, ки бӯҳроне, ки ба иқтисодиёти кишварҳои ҷаҳон таъсир расонид.

Дар ҳолати бӯҳрон вазифаҳои мутахассисон ва коршиносон аз он иборат аст, ки барои паст кардани таъсири сатҳи бӯҳрон ба рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишвар тавсияҳои илман асоснок пешниҳод намоянд. Чунин тавсияҳо метавонанд дар асоси як қатор ҳолатҳои методологӣ кор карда баромада шаванд. Яке аз ин ҳолатҳои бисёр муҳими методологӣ он аст, ки ҳар як мамлакат таъсири бӯҳронро ба таври хушбахонад ҳисоб мекунад. Ин гуна маҳсулот аз омилҳои гуногун, аз ҷумла сатҳи умумии инкишофи иқтисодии кишвар, хусусиятҳои ҳосили сиёсати иқтисодӣ, хусусияти сохтори иқтисодӣ, таносуби байни воридот ва содироти мол, хизматрасонӣ ва сохтори он ва ҳамчунин аз фаъолияти самараноки он воситаҳои, ки иқтисодиёти кишварро бо иқтисодиёти ҷаҳон мепайвандад, вобаста мебошад.

Таъсири ҳамаи омилҳои, ки дар боло зикршуда метавонад ифодаи худро дар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ иникос ёбад. Дар инҷо бояд қайд намуд, ки пеш аз ҳама дар бораи чунин нишондиҳандаҳо, ба монанди ҳаҷми умумии маҳсулоти миллий (ҲУММ) ва ҳаҷми умумии маҳсулоти дохилӣ (ҲУМД) ба инобат гирифт.

Албатта бӯҳрони молиявӣ нисбат ба ҲУМД дида ба ҲУММ бештар таъсир мерасонад, зеро нишондиҳандаи ҲУММ дар муқоиса бо ҲУМД бештар бо иқтисодиёти ҷаҳонӣ вобастагӣ дорад. Ин аз таъсири бузургии содироти ҳолис вобаста мебошад, ҳамоно тавр аз таъсири ҳаҷми интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатии хориҷи кишвар вобаста аст.

Бӯҳрони ҷаҳонии молиявӣ ба иқтисодиёти миллии мамлакатҳои аз тариқи тағйири ҳаҷми содирот таъсир худро мерасонад. Ин ба тангшавии зарфияти бозори ҷаҳонӣ дар марҳилаҳои муайяни вақт (давраи инкишоф, давраи таназзул) вобаста мебошад. Зарари чунин таъсир метавонад ҳангоми гузаштан аз мамлакатҳои дорои дараҷаи баланди арзиши изофӣ ба мамлакатҳои асосан истеҳсолкунандаи ашёи хом афзоиш ёбад. Дар таркиби сохтори содироти Тоҷикистон беш аз 80%-ро алюминии хом ва нахи пахта ташкил медиҳад, ки ашёи хоми саноатӣ ба шумор мераванд. Дар робита бо воридот бошад, кам шудани ҳаҷми он дар шароити бӯҳронӣ метавонад бо сабаби тангшавии манбаҳои маблағгузорӣ ба амал рух диҳад. Дар мамлақати мо ду манбаи асосии маблағгузорӣ – воридот, содирот ва интиқоли пули муҳоҷирони меҳнатӣ мавҷуд аст. Ҳар ду манбаъ дар давраи шиддатнокии бӯҳрони молиявӣ ҷаҳонӣ ба фишори ҷидди дучор омада буданд, ки имрӯзҳо ба ҳолати пешинашон майл карда истодаанд.

Дар шароити Тоҷикистон махсусияти дар боло зикршуда метавонад дар афзоиши нисбии камчини мувозинаи (баланси) пардохт ифода ёбад. Ин на танҳо ба структураи афзалиятдоштаи содирот вобаста аст (азбаски дар бозори ҷаҳонӣ бо таъсири бӯҳрон нархи ашёи хом нисбат ба маҳсулоти нимтайёр в тайёр тезтар паст мешавад), балки вай инчунин ба он вобаста аст, ки дар бозори байналхалқии меҳнат кормандони соҳаҳои сохтмон, хоҷагии манзилию коммуналӣ, саноати масолеҳи сохтмонӣ ва як қатор соҳаҳои дигар бештар аз кор ҳолӣ мегарданд. Қисми асосии муҳочирони тоҷик дар соҳаҳои дар боло номбаршуда кор мекунанд. Дар аксарияти кишварҳои истифодабарандаи қувваи кори хориҷӣ бештар қисми ихтисосноки муҳочирон аз кор ҳолӣ мешаванд. Вобаста ба Тоҷикистон ин чунин маъно дорад, ки коҳиши суръат ва ҳаҷми интиқоли маблағҳои муҳочирон аз коҳиши суръату ҳаҷми аз кор озодшавии ин кормандон пеш мегузарад. Ин бошад, ҳатман ба динамикаи мувозинаи пардохт ба таври манфӣ таъсир хоҳад расонд.

Масалан, ҳаҷми интиқоли маблағҳо дар чоряки якуми соли 2024 (278 млн. доллар) нисбат ба чоряки сеюми соли 2024 (925 млн. доллар) якбора 3,3 маротиба коҳиш ёфтааст. Дар нимсолаи аввали соли 2025 ҳаҷми маблағҳои аз ҳисоби муҳочирони меҳнати ба ҷумҳури воридшуда 696,6 млн. доллари ИМА ро ташкил дод, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2025 45% кам мебошад.

Коҳишёбии ҳаҷми интиқоли маблағҳо боиси ба миён омадани мушкилии ғайриқобилипардохт (неплатежеспособный) шудани системаи бонкӣ, ноустувории молиявӣ, пастшавии талабот, кам шудани даромади аҳоли ва болоравии сатҳи камбизоатӣ оварда расонид, ки боиси ташвиш гардид. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ҳаҷми интиқоли маблағҳои пули ба Тоҷикистон рӯз аз рӯз барқарор гардида истодааст. Агар дар моҳи июни соли 2025 ҳаҷми он 35% кам шуда бошад, дар моҳи сентябри ҳамон сол камшавӣ 27%-ро ташкил додааст, ки дар се моҳ нишондиҳандаи мазкур ба 8% зиёд шудааст. Дар давоми панҷ моҳи соли 2024 тамоюли зиёдшавии даромадҳои пулии аҳоли ба назар мерасад, ки ин аз як тараф аз ҳисоби зиёдшавии музди меҳнат ва аз тарафи дигар ин аз ҳисоби зиёдшавии интиқоли ҳаҷми маблағҳои пулии муҳочирони меҳнатӣ мебошад. Даромади пулии аҳоли дар чор моҳи соли ҷорӣ 22,8 Ҷоиз, музди меҳнати воқеӣ 13,6 Ҷоиз, ё ин ки ҳаҷми миёнаи номиналӣ 347,4 сомонӣ ва маблағҳои интиқолшуда дар ин давра (тибқи маълумотҳои Бонки миллии Тоҷикистон) 482,4 млн. доллари ИМА-ро ташкил медиҳад ва ин нисбат ба нишондиҳандаи ҳамин давраи соли гузашта 23,6 Ҷоиз зиёд мебошад.

Бояд таъakkур дод, ки интиқоли маблағҳои пулии муҳочирони меҳнатӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти калон дошта сарчашмаи муҳим баҳри баланд гардидани сатҳу сифати зиндагии аҳоли ба ҳисоб меравад.

Маблағҳои пулие, ки аз хориҷа ворид мешаванд, ба сохтори иҷтимоии Тоҷикистон таъсири мусбат расонда, шумораи аҳолии табақаи миёнаро зиёд намуда, мутаносибан, шумораи аҳолии табақаи камбизоат ва қашшоқро кам мегардонанд. Аксари оилаҳо имрӯз сатҳи зиндагии худро аз ҳисоби интиқоли маблағҳои пулии муҳочирон – фарзандон, бародарон, волидайн нигоҳ медоранд. Вазъи моддии хонавода, ки аъзоёшон ба муҳочирати меҳнатӣ ҷалб карда шудааст, дар ҳолати нисбатан мусоид қарор доранд. Онҳо имкониятҳои зиёди бартараф кардани таҳдидҳои давраи трансформатсияи ҷамъиятиро доранд.

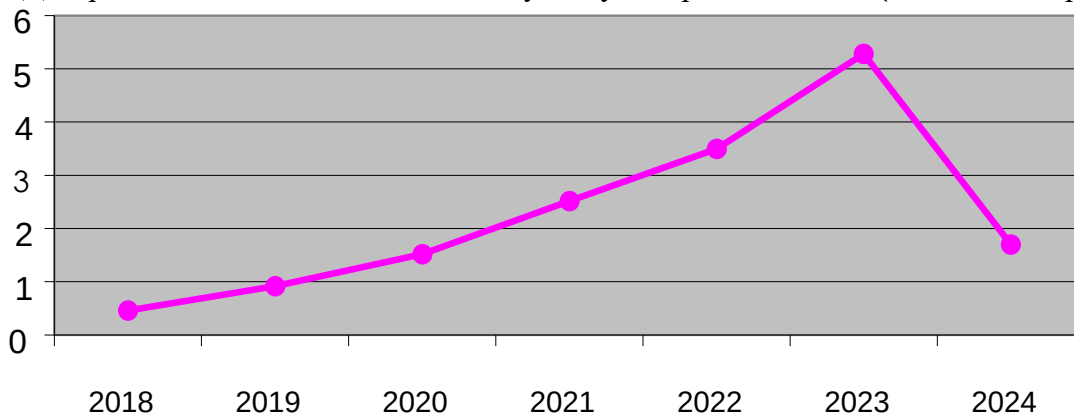
Дар соли 2018 ҳаҷми интиқоли маблағҳо дар Тоҷикистон 2,8 млрд. долл. ИМА-ро ташкил дод, ки ба 52 % ММД-и Тоҷикистон дар ҳамин сол баробар аст. Ба ҳар сар сокини кишвар маблағҳои интиқолшуда дар як сол 370,6 долл. ё дар як моҳ ба 30,8 долл. рост меомад. Барои муқоиса, даромад ба ҳар сари аҳоли тибқи маълумоти омори ҷорӣ дар ин давра 376 долл. ва аз рӯи маълумоти таҳқиқоти хонавода бошад 535,8 долларро ташкил кардааст.

Фоидои умумии Ширкати алюминийи Тоҷикистон «ТАЛКО» дар соли 2014. аз рӯи ҳисобҳои гуногун аз 200 то 300 млн. долларро ташкил дод, ки 10 маротиба аз маблағҳои интиқолшавандаи муҳочирони хориҷии кишвар камтар аст, маблағи умумии аз фурӯши пахта бадастомада бошад, ҳамагӣ 127 млн. долларро ташкил дод, ки аз маблағҳои пулии интиқолшуда 20 маротиба камтар мебошад.

Ба муҳочирати меҳнатӣ аз нуктаи назари содирот назар кунем, ҳаҷми интиқоли маблағҳо баъд аз содироти алюминий ҷойи дуҷумро ишғол намуда сеяки ҳаҷми умумии содиротро дар бар мегирад. Чунин муайян карда шудааст, ки дар натиҷаи коҳиш ёфтани ҳаҷми интиқоли маблағҳо то 5% ба болоравии сатҳи камбизоатӣ ба 1% оварда мерасонад.

Сарфи назар аз таҷрибаи калони дар амалияи ҷаҳонӣ ҷойдошта, имрӯз дар Тоҷикистон механизми самараноки истифодаи дурусти маблағҳои интиқолшаванда дар иқтисодиёт ба вучуд оварда нашудааст. Дар шароити имрӯза то 70% ҳаҷми интиқоли маблағҳои аҳоли барои ба даст овардани молҳои воридотӣ равона мегардад ва мутаносибан 30%-и ин маблағҳо барои харидори намудани молҳои ватанӣ, ё ин ки пасандоз мегарданд. Ин нишондиҳандаҳо дар иқтисодиёти кишвар ниҳоят ташвишовар буда аз мақомоти ҳокимияти давлатӣ нигаронии зиёдеро талаб мекунад.

Диаграмаи 1. Интиқоли маблағҳои пули муҳочирони меҳнати (бо ҳаз. доллар)

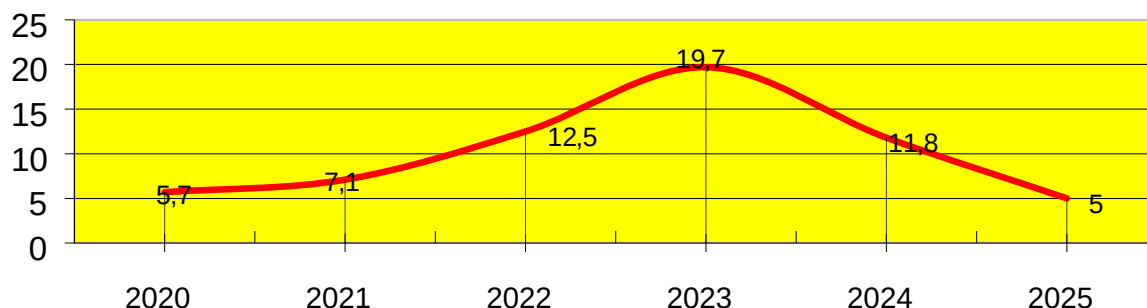
Бӯҳрони молиявӣ иқтисодие, ки дар солҳои 2020 дар кишварҳои ҷаҳон сар зад ба иқтисодиёти кишвари Тоҷикистон низ таъсири манфии худро расонид. Таъсири ин бӯҳронро ба таври зерин шарҳ додан мумкин аст:

- паст шудани нарҳи маҳсулотҳои содиротии кишвар дар бозори ҷаҳонӣ (пахта ва алюминий), ки ба пастшавии даромади буҷаи кишвар оварда расонид;
- ба бӯҳрон гирифтор шудани ташкилоту муассисаҳо ва корхонаҳои истеҳсоли, ки дар онҳо шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон қору фаъолияти худро анҷом медиҳанд;
- паст шудани даромаднокии шаҳрвандон аз ҳисоби кам шудани музди меҳнати онҳо дар Федератсияи Россия, ки оқибат ба кам шудани ҳаҷми интиқоли пули шаҳрвандон оварда расонид ва ба ҳисоби миёна дар соли 2022 ин камшавӣ ба 40% расид;
- ихтисор шудани ҷойҳои корӣ дар мамлакатҳои ҳамсоя махсусан дар кишвари Россия;
- сари вақт бар нагаштани қарзҳои бонкӣ аз ҷониби шаҳрвандон, ки ба кам шудани пардохтпазирии бонкҳои кишвар оварда расонид;
- кам ворид шудани қарзи хориҷии кишвар аз сабаби ба мушкилоти пардохтпазирӣ гирифтор шудани ташкилотҳои молиявии хориҷӣ;
- тобовар набудани маҳсулоти содиротии кишвар дар рақобати бозорҳои ҷаҳонӣ, ки ба кам шудани воридоти андозҳо ба буҷети давлатӣ асос мегардад ва хизматрасонии қарзии берунаи мамлакат гарон мешавад.

Бо таври дигар агар гӯем таъсири бӯҳрон ба иқтисодиёти ҷумҳурӣ бо сар задани се омили асосии зерин ифода мегардад:

- Шиддатнок гардидани сатҳи умумии муҳити таваррум. Якбора афзоиш ёфтани сатҳи таваррум дар соли 2023, дар соли 2021-ум низ идома ёфт.

Диаграммаи 2. Динамикаи таваррум дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

- Омили дуввум ин характери кушода доштани иқтисодиёти Тоҷикистон. Дар бисёре аз мамлакатҳои дунё дар соли 2008 зиёдшавии нархҳои истеъмоли ба назар расида, он ба вусъатёбии равандҳои инфлятсионӣ дар бозори истеъмолии ватанӣ инъикос гардид. Мувофиқи маълумоти Кумитаи омили Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи таваррум дар ҷумҳури дар соли 2024 14,8%-ро ташкил дод. Ба афзудани таваррум болоравии нархҳои маҳсулоти хӯрока ба 13%, маҳсулоти ғайри хӯрока ба 5%, пардохти ҳаққи хизматрасониҳо ба 20,6%, таъсир расонид. Чи хеле, ки таҳлили сатҳи монетарии таваррум (бе назардошти омилҳои маъмурӣ, мавсимӣ ва таъсири беруна) нишон медиҳад, сатҳи он дар ин давра ба 6,3% баробар шудааст.

Бӯҳрони молиявӣ иқтисодии ҷаҳонӣ новобаста аз он, ки кишвар дар кадом сатҳ қарор дорад таъсири худро мерасонад, яъне новобаста аз он, ки мамлакат тараққикарда аст ва ё иқтисодиёти вай дар ҳолати рӯ ба тараққӣ қарор дорад. Агар аз нишондиҳандаи таваррум мисол биёрем, онро чунин шарҳ додан мумкин аст. Солҳои пеш сар задани таваррум дар як кишвар ба кишвари дигар таъсири худро намерасонид. Вале дар солҳои охир аз сабаби алоқамандии зич пайдо кардани иқтисодиёти кишварҳои олам таварруми бавуқӯмадаи як кишвар боиси сар задани таваррум дар кишварҳои дигар мегардад, ки онро таварруми воридотӣ гуфтан мумкин аст. Айнан ба монанди ҳамин нишондиҳанда бӯҳрони молиявӣ иқтисодии як кишвар ҳатман ба иқтисодиёти кишвари дигар таъсири манфии худро мерасонад.

Бояд қайд кард, ки омилҳои дигаре низ мавҷуданд, ки дорои хусусиятҳои дарозмуддат ва минтақавӣ буда ба раванди таваррум таъсири худро гузоштаанд.

Аз ҷумла:

- баландшавии нархи ашёи хом, сӯзишворӣ ва металл дар бозори ҷаҳонӣ;
- бо тадриҷ фаъолшавии савдои байниминтақавӣ, ки ба гардиши мол байни давлатҳо ва баробаркунии сатҳи нархҳо дар минтақа оварда мерасонад;
- болоравии нархҳо дар давлатҳое, ки маҳсулоти истеъмолии ба Тоҷикистон воридшавандаро истеҳсол мекунанд, авалхусус маҳсулоти ғалладонагӣ ва рағани растанӣ.

Болоравии нархҳои маҳсулоти хӯрока дар иқтисодиёти ҷаҳон бӯҳрони хӯроквориро ба миён овард. Дар навбати аввал аз зиёдшавии нархи хӯрока давлатҳои камбағал ва табақаи камбизоат хисороти калон دیدанд, чунки беш аз нисфи даромадашонро барои хӯрока сарф мекунанд.

Дар соли 2024 аз сабаби ҳосили хуби ғалладона ба даст наомадан, нархи гандум то 50-70%, офтобпараст 80-90%, рағани офтобпараст ба 35%, маҳсулоти ползӣ ва мевачот ба 30%, гӯшт ба 80 % афзоиш ёфт.

- Омили дигар ин зиёдшавии нақши истеҳсолоти содиротӣ дар рушди иқтисодиёт. Аз авали сол оҳиста-оҳиста афзоиши истеҳсоли молҳои воридотӣ ва азнавтақсимкунии манбаҳои молиявӣ дар иқтисодиёт аз ҳама секторҳо ба сектори истеҳсоли ашёи хом ва маҳсулоти содиротӣ аз ҷумла ба воситаи системаи бонкӣ, ба ҷашм мерасид.

Аз ҳама ҳаҷми зиёди қарзҳо дар 9 моҳи соли 2022 ба сектори хоҷагии қишлоқи ҷумҳури равона шудааст, ки 2549 млн. сомони ро ташкил медиҳад. Дар муқоиса бо ҳамина давраи соли 2021 он дар ҳаҷми 1,9 маротиба афзудааст.

Ҳаҷмҳои муҳими манбаҳои қарз дар ин давра ба соҳаҳои саноат ва савдо ҷалб карда шудаанд. Муқтаносибан 531,8 млн.сомонӣ ба соҳаи саноат ва 434,5 млн.сомонӣ ба соҳаи савдо. Ҳаҷми аз ҳама бештари қарзҳо дар соҳаи савдо равона гардида он 22 маротиба афзудааст.

Бояд қайд намуд, ки сиёсати иқтисодӣ дар замони бӯҳрон нақши ҳалкунанда ва бисёрчанба дошта бошад. Истифодаи мутавозуни сиёсати пулӣ, буҷетӣ ва танзимои метавонад роҳҳои барқарорсозӣ ва рушди устуворро фароҳам оварад. Бо вучуди мушкilotу таҳдидҳо, барномаҳои беҳтаршуда ва таҷрибаҳои байналмилалӣ, ки тарҳи дуруст ва татбиқи масъулона, сиёсати иқтисодро барои бартаараф намудани бӯҳронҳо заминаи устувор фароҳам оварад.

АДАБИЁТ

1. Банковский статистический бюллетень – Апрель 2009, с.-15
2. Внешняя торговля стран Содружества Независимых Государств. Статистический сборник, М.: - 2002, - стр. 11.
3. Гуломджон Дж.Бобозода. Современный мировой финансовый кризис и его влияние на экономику Республики Таджикистан.-Душанбе.2009.
4. Гузориши Вазири Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои нимсолаи авали соли 2010 оиди вазъи иқтисоди миллӣ.
5. Газетаи «Бочу Хироч», №6. (631) аз 29.01.2009// Бӯҳрони молиявӣ дар меқӯбад... Аз он чи гуна раҳи бояд ёфт?
6. Ғаниев Т.Б. Менечмент, қисми 3,6. Душанбе, Ирфон, 2006,2010- 1090с.
7. Карпенко В. Конкуренция на глобальном финансовом рынке //7 банковский журнал. -2004 - №1. – с.31-56.
8. Медведев В.А. Глобализация экономики: тенденции и противоречия. // Мировая экономика и международные отношения. – 2004 - №2. – с. 3-10.

УДК: 331.1

РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ ВА ИННОВАТСИОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: АСОСҶО ВА САМТҶОИ СТРАТЕГӢ

Абдуҳамидзода Асрор Абдуҳамид

Ассистенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллии Донишгоҳи
байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/27, тел.: +992 55 555 54 99; e-mail: asror26@mail.ru.

Дар мақолаи мазкур механизми татбиқи иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор гирифта, самтҳо ва хусусиятҳои асосии сиёсати давлатии кишвар дар ин замина баррасӣ шудаанд. Муаллиф, бо таъя ба таҷрибаи олимони ватанӣ ва хориҷӣ, як қатор пешниҳодҳо ва тавсияҳоро ҷиҳати тақмили низоми рақамикунонии иқтисодиёти миллӣ пешниҳод намудааст. Мақола дорои ҷанбаҳои назариявӣ ва қисман амалӣ буда, омилҳои асосии таъсиррасон ба рушди иқтисодиёти рақамӣ дар шароити муосирро таҳлил мекунад. Дар доираи омӯзиши масъала муаллиф кӯшидааст, ки назари шахсӣ ва таҳлили илмӣ худро нисбат ба мушкилот ва имкониятҳои татбиқи иқтисодиёти рақамӣ баён намояд. Дар қисмати хотимавӣ пешниҳодҳои илман асоснок барои рушди минбаъдаи иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ироа гардидаанд, ки метавонанд барои таҳияи сиёсати давлатӣ ва барномаҳои инноватсионии соҳавӣ истифода шаванд.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, технология, иттилоот, раванд, инкишоф, рақамикунонӣ, тамоюл, тақмил, ташаккул, инноватсия, тиҷорат, соҳибкорӣ.

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ И ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН: ОСНОВЫ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Абдуҳамидзода Асрор Абдуҳамид

ассистент кафедры государственного и местного управления Международного
университета туризма и предпринимательства Таджикистана, 734055, Республика
Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад 48/27; тел.: +992 55 555 54 99; e-mail:
asror26@mail.ru.

В данной статье рассмотрен механизм внедрения цифровой экономики в Республике Таджикистан, а также определены основные направления государственной политики в этой области. На основе анализа отечественного и зарубежного опыта автором предложен ряд рекомендаций, направленных на совершенствование системы цифровизации национальной экономики. Исследование охватывает теоретические и частично практические аспекты изучаемой проблемы, раскрывает ключевые факторы, оказывающие влияние на развитие цифровых процессов в экономике. В ходе анализа автор стремился изложить собственное видение и научное обоснование путей эффективной реализации цифровой экономики в стране. В заключительной части статьи представлены научно аргументированные предложения, направленные на дальнейшее развитие цифровой экономики в Республике Таджикистан, которые могут служить основой для разработки государственных стратегий и программ цифровой трансформации.

Ключевые слова: экономика, технология, информация, процесс, развитие, цифровизация, тенденция, совершенствование, формирование, инновации, бизнес, предпринимательство.

DEVELOPMENT OF THE DIGITAL AND INNOVATIVE ECONOMY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: FOUNDATIONS AND STRATEGIC DIRECTIONS

Abduhamidzoda Asror Abduhamid

Assistant at the Department of Public and Local Administration, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 48/27 Borbad Avenue; tel.: +992 55 555 54 99; e-mail: asror26@mail.ru.

This article examines the mechanism for implementing the digital economy in the Republic of Tajikistan and identifies the main directions of the country's state policy in this field. Based on an analysis of the experience of both domestic and foreign scholars, the author proposes several recommendations aimed at improving the system of digitalization within the national economy. The study encompasses theoretical and partially practical aspects of the research problem, highlighting the key factors that influence the development of digital processes in the economic sphere. In the course of this analysis, the author sought to express a personal perspective and provide a scientific justification for the effective implementation of the digital economy in the Republic of Tajikistan. In conclusion, the author presents a number of scientifically substantiated proposals for the further advancement of the digital economy in Tajikistan, which may serve as a foundation for developing state strategies and programs related to digital transformation.

Keywords: economy, technology, information, process, development, digitalization, trend, improvement, formation, innovation, business, entrepreneurship.

Дар марҳилаи кунунии рушди ҷаҳонӣ иқтисодиёти кишварҳо ба низоми рақамӣ ворид шуда, усулҳои анъанавии идоракунии тадриҷан ҷойи худро ба технологияи рақамӣ медиҳанд. Дар ин замина мақомоти гумрук яке аз ниҳодҳои калидӣ ба ҳисоб мераванд, ки фаъолияти онҳо ба таъмини амнияти иқтисодӣ, назорати гардиши мол ва рушди савдои хориҷӣ иртиботи мустақим дорад.

Содагардонии низоми хизматрасониҳои гумрукӣ дар чунин шароит на танҳо воситаи кам кардани бюрократия, балки омиле барои боло бурдани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Тавассути рақамизунонии хизматрасониҳо суръати барасмиятдарорӣ афзуда, шаффофият ва эътимоди соҳибкорон ба мақомоти гумрук зиёд мегардад.

Содагардонии хизматрасониҳои гумрукӣ маҷмӯи тадбирҳои соҳибдорӣ, ки ба беҳсозии равандҳои идоракунии, коҳиши вақти расмиятҳо, содагардонии ҳуҷҷатгузорӣ ва беҳтар намудани муносибати кормандони гумрук бо соҳибкорон равона шудааст.

Аҳамияти асосии ин раванд дар он ифода меёбад, ки он ба таъмини шаффофият ва ҳисоботдихӣ дар фаъолияти гумрук, кам кардани вақти барасмиятдарорӣ, паст кардани хароҷоти маъмурӣ ва молиявӣ, коҳиши хавфи коррупсия ва таҳкими ҳамкориҳои байналмилалӣ мусоидат менамояд.

Бо дигар суҳан, содагардонӣ барои соҳибкор ва давлат бурди дучониба ба вучуд меорад: соҳибкор вақт ва маблағро сарфа мекунад, давлат бошад даромад, эътимод ва назорати самаранокро меафзояд.

Иқтисоди рақамӣ маънои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ барои беҳсозии истеҳсол, савдо, молия ва хизматрасониҳо дорад. Дар соҳаи гумрук он имкониятҳои наф фароҳам меорад.

Истифодаи системаи ягонаи иттилоотии ASYCUDA World имкон медиҳад, ки тамоми маълумот дар бораи мол, интиқол ва пардохт дар шакли электронӣ нигоҳ дошта шавад. Декларатсияи электронӣ ё E-declaration ба соҳибкорон имкон медиҳад бе ҳузури шахсӣ ҳуҷҷатҳоро пешниҳод кунанд. Пардохтҳои ғайринақдӣ ва имзои рақамӣ суръати амалиётро меафзоянд. Татбиқи равзанаи ягона барои ҳамроҳсозии тамоми идораҳои

марбута ва истифодаи системаҳои зехнии таҳлил барои муайян кардани хавф низ аҳамияти калон доранд.

Ҳамаи ин равандҳо ба содагардонии амалӣ ва рақамисозии пурраи низоми гумрук мусоидат мекунанд.

Дар солҳои охир мақомоти гумруки Тоҷикистон бо дастгирии созмонҳои байналмилалӣ як қатор қадамҳои муҳим гузоштанд. Аз ҷумла татбиқи системаи иттилоотии ASYCUDA World дар тамоми гумрукҳои ҷумҳурӣ, таъсиси базаи ягонаи маълумотҳои гумрукӣ, ҷорӣ шудани пардохтҳои электронии бочи гумрукӣ тавассути низоми бонкӣ, таъсиси маркази хизматрасонии ягона барои содирот ва воридот ва татбиқи барномаи “Гумруки электронӣ – 2025”.

Тибқи маълумоти Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2020 то 2024 вақти миёнаи барасмиятдарории гумрукӣ барои борҳои содиротӣ аз 36 соат то 10 соат ва барои воридотӣ аз 48 соат то 14 соат коҳиш ёфтааст. Ин нишондиҳанда аз беҳбуди воқеии равандҳои хизматрасонӣ шаҳодат медиҳад.

Бо вучуди дастовардҳо як қатор мушкилот ҳанӯз боқӣ мондаанд. Норасоии инфрасохтори рақамӣ дар минтақаҳои дурдаст, сатҳи пасти саводи рақамии кормандони гумрук, ҳамоҳанг набудани фаъолияти байниидоравӣ, мушкилоти киберамният ва давом доштани шаклҳои қоғазии ҳуҷҷатгузорӣ аз ҷумлаи монеаҳои асосӣ мебошанд.

Барои бартараф кардани ин мушкилот татбиқи сиёсати ислоҳоти сохторӣ, сармоягузорӣ ба инфрасохтори рақамӣ ва омӯзиши кадрҳои соҳавӣ зарур аст.

Барои пурра содагардонӣ ва рақамисозии хизматрасониҳои гумрукӣ дар Тоҷикистон зарур аст, ки меъёрҳои қонунгузорӣ бо стандартҳои байналмилалӣ мутобиқ гарданд, низоми таҳлили хавф дар асоси зехни сунъӣ татбиқ шавад, ҳамкориҳои байниидоравӣ пурзӯр гарданд ва технологияҳои блокчейн барои сабти шаффофи маълумот истифода шаванд.

Баланд бардоштани саводи рақамии кормандон ва соҳибкорон, ҳамгироии иттилоот бо системаи андоз ва сабти тиҷорат, инчунин гузариш ба идоракунии пурраи электронӣ қадамҳои муҳим ба ҳисоб мераванд.

Татбиқи ин тадбирҳо имкон медиҳад, ки Тоҷикистон то соли 2030 ба низоми пурраи гумруки интеллектуалӣ гузарад.

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ содагардонии гумрукӣ яке аз шароити асосии рушди савдои электронӣ ба ҳисоб меравад. Дар Сингапур системаи TradeNet имкон медиҳад тамоми амалиётҳои гумрукӣ дар давоми 30 дақиқа анҷом дода шаванд. Дар Кореяи Ҷанубӣ бо татбиқи e-Customs сатҳи шаффофият ба 99 фоиз расидааст. Дар Қазоқистон низ системаи ASTANA-1 қисми зиёди равандҳоро рақамӣ кард.

Аз таҷрибаи ин кишварҳо метавон хулоса кард, ки сармоягузорӣ ба инфрасохтори рақамӣ ва омодагии кадрҳо нақши ҳалкунанда дорад.

Дар шароити муосир яке аз масъалаҳои муҳими ҷаҳонӣ, ки ба рушди устувори ҳар як давлат таъсири мустақим дорад, ин гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ мебошад. Технологияҳои инноватсионӣ дар рушди иқтисодиёти муосир нақши калидӣ дошта, аз ҳар як кишвар талаб мекунанд, ки бо суръати баланд ба ин раванд ҳамроҳ гардад.

Иқтисодиёти рақамӣ шакли нави фаъолияти иқтисодӣ буда, дар он омилҳои асосӣ - технологияи иттилоотӣ, техникаи пешрафта, инноватсия ва иттилооти рақамӣ - нақши ҳалкунанда мебозанд. Ба гуфтаи муҳаққиқон, “иқтисодиёти рақамӣ шабакаи ҷаҳонии муносибатҳои иқтисодӣ буда, ҳамчун унсури муҳими рушди иқтисоди миллӣ баромад менамояд ва дар натиҷаҳои воқеии иқтисодӣ таҷассум меёбад” [1].

Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки иқтисодиёти рақамӣ бо технологияҳои инноватсионӣ робитаи зич дошта, татбиқи он аз омилҳои вобаста аст, ки хусусияти навоарӣ доранд ва барои рушди низоми иқтисодӣ мусоид мебошанд.

Иқтисодиёти рақамӣ таърихи тӯлонӣ надорад, вале бо суръати назаррас рушд мекунад. Аввалин маротиба мафҳуми “иқтисодиёти рақамӣ” дар даҳсолаи охири асри XX ба миён омада, минбаъд марҳила ба марҳила таҳким ёфт.

Истилоҳи мазкурро нахустин бор олими амрикоӣ “Николас Негропонт” ба гардиши илмӣ ворид кардааст. Ба андешаи ӯ, “бартариҳои иқтисодиёти нав дар набудани маҳдудиятҳои классикӣ-монанди вазн, нақлиёт ва масофа-ифода меёбанд, зеро маҳсулот ва хизматрасониҳо дар муҳити виртуалӣ ҷойивазкунии фаврӣ доранд” [3].

Ин назария нишон медиҳад, ки иқтисодиёти рақамӣ хусусияти хоси худро дошта, дар асоси имкониятҳои нави технологӣ ташаккул меёбад.

Яке аз аввалин муҳаққиқоне, ки ба таҳлили таъсири технологияҳои иттилоотӣ ба иқтисодиёт пардохт, “Билл Гейтс” мебошад. Ӯ соли 1999 дар асари маъруфи худ “Бизнес бо суръати андеша” ғояи инқилоби иттилоотиро пешниҳод намуда, чунин таъкид кардааст:

“Дар ояндаи наздик дар бозор танҳо ду навъи ширкат боқӣ мемонанд: ширкатҳое, ки пурра тавассути интернет фаъолият мекунанд ва ширкатҳое, ки аз бозор хориҷ мешаванд” [7].

Ба андешаи Билл Гейтс, рушди технологияҳои иттилоотӣ на танҳо ҳаёти иҷтимоиро тағйир медиҳад, балки фаъолияти соҳибкорӣ ва муносибатҳои иқтисодиро низ ба шакли нав мебарад. Ҳамаи равандҳои истеҳсолӣ, савдо ва хизматрасонӣ ба муҳити рақамӣ мегузаранд, ки ин боиси самаранокии бештари фаъолияти иқтисодӣ мегардад.

Ба гуфтаи муҳаққиқ “Энговатова”, “иқтисодиёти рақамӣ шакли нави иқтисодиёт мебошад, ки дар он фаъолияти иқтисодӣ бо истифодаи усулҳои муосири технологӣ, техникӣ ва инноватсионӣ амалӣ мегардад” [2].

Дар ин замина, метавон гуфт, ки рушди иқтисодиёти рақамӣ аз омилҳои зерин вобастагӣ дорад:

- сатҳи дастрасии технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ;
- омодагии кадрҳои баландихтисос дар соҳаи рақамисозӣ;
- фароҳам овардани инфрасохтори техникӣ иттилоотӣ;
- ҷорӣ кардани интеллекти сунъӣ ва автоматикунонии равандҳои истеҳсолӣ.

Аз ин рӯ, татбиқи иқтисодиёти рақамӣ бе инфрасохтори мустаҳкам ва муҳити ҳукукии мувофиқ ғайриимкон аст.

Имрӯз аксари кишварҳои ҷаҳон гузариш ба иқтисодиёти рақамиро яке аз ҳадафҳои стратегияи рушди иҷтимоӣ иқтисодии худ меҳисобанд. Ин раванд ба афзоиши самаранокии истеҳсолот, ташкили ҷойҳои нави корӣ, таъмини шуғли пурмаҳсул ва пешгирии фирори мағзҳо мусоидат мекунад.

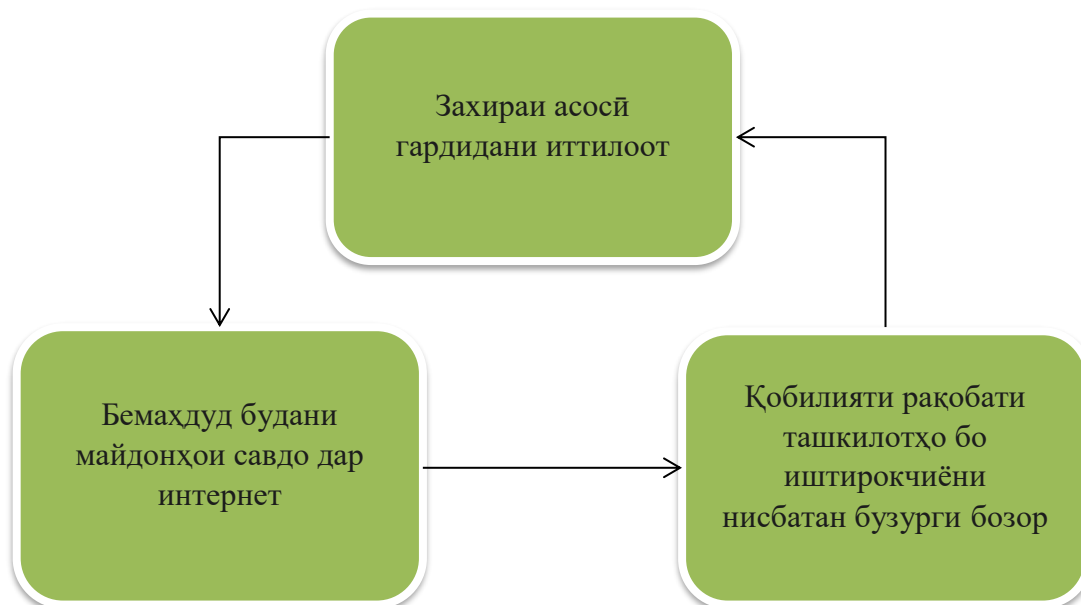
Мувофиқи арзёбиҳои коршиносон, дар даҳсолаи наздик технологияи рақамӣ метавонад ҷойгузини бисёр шаклҳои анъанавии фаъолияти иқтисодӣ гардад. Дар натиҷа, рақамисозии пурраи истеҳсолот ва идоракунии амалӣ шуда, сатҳи устувории иқтисоди миллӣ ва ҷаҳонӣ таҳким меёбад [8].

Аммо барои татбиқи босамари иқтисодиёти рақамӣ, қабл аз ҳама, зарур аст, ки инфрасохтори техникӣ ва ҳукукии дахлдор фароҳам оварда шавад. Танҳо дар ин сурат, иқтисодиёти рақамӣ метавонад ба ҳалли масъалаҳои муҳими макроиқтисодӣ, аз қабili коҳиши бекорӣ, рушди иҷтимоӣ ва афзоиши иқтисодии истеҳсолӣ мусоидат кунад.

Дар замони муосир иқтисодиёти рақамӣ ҳамчун самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлатҳо шинохта шудааст. Он на танҳо воситаи баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ, балки заминаи асосии гузариш ба марҳилаи нави рушди иҷтимоиву технологӣ мебошад.

Дар Тоҷикистон низ татбиқи иқтисодиёти рақамӣ бо суръати устувор идома дорад. Пешрафти соҳаҳои телекоммуникатсия, хизматрасониҳои электронӣ, бонкдорӣ рақамӣ ва идоракунии давлатӣ далели равшани он аст, ки кишвар тадриҷан ба иқтисоди рақамӣ ворид мегардад.

Пас, метавон хулоса кард, ки иқтисодиёти рақамӣ шакли нави ҳамгирии иҷтимоиву иқтисодӣ буда, ҳамчун муҳаррики рушди устувори ҷомеа ва таҳкими амнияти иқтисодӣ амал мекунад.

Расми 1. Гузариши раванди иқтисодиёти рақамӣ ва таъсири он ба бозори ҷаҳонӣ

Чунонки аз таҳлили расмҳо ва маълумотҳои тадқиқотӣ бармеояд, раванди рушди иқтисодиёти рақамӣ ва таъсири он ба бозори ҷаҳонӣ хеле бузург аст. Ин раванд талаботҳои навро барои ҷорисозии васеи он ба миён меорад ва аз кишварҳо талаб мекунад, ки имкониятҳои технологӣ ва инфрасохтори худро мутобиқ ба меъёрҳои ҷаҳонӣ рушд диҳанд.

Татбиқи самараноки иқтисодиёти рақамӣ танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки суръати интиқоли иттилоот баланд, шабакаи интернет устувор ва инфрасохтори муосири технологӣ фаъол бошад. Набудани чунин заминаҳо метавонад равандҳои рақамисозиро суғардонад ва самаранокии иқтисодро паст намояд.

Дар марҳалаи ибтидоии ташаккули иқтисодиёти рақамӣ заминаи асосии он бизнеси савдои электронӣ ва хизматрасониҳои интернетӣ ба ҳисоб мерафт. Вале дар натиҷаи ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати илму техника доираи таъбиқи иқтисодиёти рақамӣ аз ин марҳила хеле фаротар рафта, имрӯз ба тамоми соҳаҳои иқтисоди миллӣ аз ҷумла саноат, кишоварзӣ, молия ва маориф низ таъсир расонида истодааст.

Аз ин рӯ барои кишварҳои рӯ ба рушд аз ҷумла Тоҷикистон муҳим аст, ки раванди рақамикунони иқтисодиёт марҳила ба марҳила ва бо дарназардошти воқеиятҳои дохилӣ амалӣ карда шавад. Ин раванд бояд бо ислоҳоти инфрасохторӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ ва мутобиқсозии низоми ҳуқуқиву меъёрӣ ҳамроҳанг сурат гирад.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон хулоса кард, ки рақамикунони иқтисодиёт хусусияти хоси худро дошта, дар он технологияҳои нав, таҷҳизоти муосир, намудҳои нави хизматрасонӣ ва муносибатҳои иқтисодии нав ба вучуд меоянд, ки аз усулҳои классикӣ фарқ доранд.

Бо вучуди ин бояд таъкид намуд, ки дар шароити муосир қобилияти коркарди маълумотҳои оморӣ ва иттилоотии иқтисодӣ аҳамияти махсус пайдо кардааст. Аз ин рӯ масъулияти ниҳодҳои давлатӣ ва сохторҳои иқтисодӣ дар таҳлили маълумоти рақамӣ дучанд мегардад.

Дар сатҳи байналмилалӣ иқтисодиёти рақамӣ ҳамчун омили асосии таъсиррасон ба бозори ҷаҳонӣ шинохта мешавад, зеро дараҷаи фарогирии он васеъ буда, ба тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон ворид шудааст [1].

Бо дарназардошти ин ҳолат иқтисодиёти рақамӣ бояд тибқи стратегияи пешақӣ тарҳрезӣшуда ва бо назардошти афзалиятҳои миллӣ ба роҳ монда шавад. Танҳо дар ин сурат натиҷаҳои назаррас ва устувори иқтисодӣ ба даст меоянд.

Технологияи ҷорисозии иқтисодиёти рақамӣ дар доираи моделҳои муосири рушди технологӣ амалӣ мегардад. Он маҷмӯи омилҳои таъсиррасон аз инфрасохтори техникӣ то захираҳои инсонӣ ро фаро мегирад ва дар натиҷа самаранокии идоракунӣ ва рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ба маротиб афзун мегардад.

Расми 2. “Соҳаҳои рушди шабакаҳои саросарӣ” [4].

Чунонки аз таҳлили расмҳо ва маълумотҳои тадқиқотӣ бармеояд, раванди рушди иқтисодиёти рақамӣ ва таъсири он ба бозори ҷаҳонӣ хеле бузург аст. Ин раванд талаботҳои навро барои ҷорисозии васеи он ба миён меорад ва аз кишварҳо талаб мекунад, ки имкониятҳои технологӣ ва инфрасохтори худро мутобиқ ба меъёрҳои ҷаҳонӣ рушд диҳанд.

Татбиқи самаранокии иқтисодиёти рақамӣ танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки суръати интиқоли иттилоот баланд, шабакаи интернет устувор ва инфрасохтори муосири технологӣ фаъол бошад. Набудани чунин заминаҳо метавонад равандҳои рақамисозиро суғардонад ва самаранокии иқтисодро паст намояд.

Дар марҳалаи ибтидоии ташаккули иқтисодиёти рақамӣ заминаи асосии он бизнеси савдои электронӣ ва хизматрасониҳои интернетӣ ба ҳисоб мерафт. Вале дар натиҷаи ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати илму техника доираи татбиқи иқтисодиёти рақамӣ аз ин марҳила хеле фаротар рафта, имрӯз ба тамоми соҳаҳои иқтисоди миллӣ аз ҷумла саноат, кишоварзӣ, молия ва маориф низ таъсир расонида истодааст.

Аз ин рӯ барои кишварҳои рӯ ба рушд аз ҷумла Тоҷикистон муҳим аст, ки раванди рақамикунории иқтисодиёт марҳила ба марҳила ва бо дарназардошти воқеиятҳои дохилӣ амалӣ карда шавад. Ин раванд бояд бо ислоҳоти инфрасохторӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ ва мутобиқсозии низоми ҳуқуқиву меъёрӣ ҳамоҳанг сурат гирад.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон хулоса кард, ки рақамикунонии иқтисодиёт хусусияти хоси худро дошта, дар он технологияҳои нав, таҷҳизоти муосир, намудҳои нави хизматрасонӣ ва муносибатҳои иқтисодии нав ба вучуд меоянд, ки аз усулҳои классикӣ фарқ доранд.

Бо вучуди ин бояд таъкид намуд, ки дар шароити муосир қобилияти коркарди маълумотҳои оморӣ ва иттилоотии иқтисодӣ аҳамияти махсус пайдо кардааст. Аз ин рӯ масъулияти ниҳодҳои давлатӣ ва сохторҳои иқтисодӣ дар таҳлили маълумоти рақамӣ дучанд мегардад.

Дар сатҳи байналмилалӣ иқтисодиёти рақамӣ ҳамчун омилҳои асосии таъсиррасон ба бозори ҷаҳонӣ шинохта мешавад, зеро дараҷаи фарогирии он васеъ буда, ба тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон ворид шудааст [1].

Бо дарназардошти ин ҳолат иқтисодиёти рақамӣ бояд тибқи стратегияи пешақӣ тарҳрезӣшуда ва бо назардошти афзалиятҳои миллӣ ба роҳ монда шавад. Танҳо дар ин сурат натиҷаҳои назаррас ва устувори иқтисодӣ ба даст меоянд.

Технологияи ҷорисозии иқтисодиёти рақамӣ дар доираи моделҳои муносири рушди технологӣ амалӣ мегардад. Он маҷмӯи омилҳои таъсиррасон аз инфрасохтори техникӣ то захираҳои инсонӣ ро фаро мегирад ва дар натиҷа самаранокии идоракунӣ ва рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ба маротиб афзун мегардад.

Рушди иқтисодиёти рақамӣ пеш аз ҳама аз афзоиши бозорҳои мустақим вобаста аст, ки дар асоси технологияҳои рақамӣ ва мобилӣ амал мекунад. Ба сохтори иқтисодиёти рақамӣ соҳаҳои гуногуни фаъолият шомил мебошанд, аз ҷумла тижорати онлайн ё тижорати электронӣ, хизматрасониҳои молиявӣ (мисли онлайн-банкинг), хизматрасониҳои иҷтимоии интернетӣ (шабакаҳои иҷтимоӣ, ҷараёнҳои онлайн, бозичҳои рақамӣ), маорифи электронӣ, тандурустии рақамӣ (кортҳои электронии амбулаторӣ, системаи саломатии рақамӣ), инчунин хизматрасониҳои давлатӣ [6].

Имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ тибқи нақша ва барномаҳои қабулшуда амалӣ шуда истодааст. Бо вучуди ин, баъзе аз самтҳои муҳим ҳанӯз ниёз ба такмил ва рушди бештар доранд. Ҳарчанд дастовардҳои ибтидоӣ ба назар мерасанд, аммо мушкilotи техникӣ ва ташкилӣ то ҳол пурра бартараф нашудаанд. Бо вучуди ин, интизор меравад, ки дар ояндаи наздик ин мушкilot ҳал гардида, рушди соҳа бо суръати бештар амалӣ хоҳад шуд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти рушди иқтисодиёти рақамӣ ва татбиқи хизматрасониҳои электронӣ сиёсати пайгиронаро роҳандозӣ намудааст. Дар сатҳи ҷумҳурӣ тамоми тадбирҳои барои иҷрои дастури супоришҳои Пешвои муаззами миллат, ки ба баланд бардоштани сатҳи рақамисозии кишвар равона шудаанд, амалӣ мегарданд.

Бо дарназардошти аҳамияти ин раванд, баҳри пурра татбиқ гардидани иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳодҳои зеринро метавон муҳим шумурд:

1. Қабули барномаҳои соҳавӣ дар доираи Консепсияи рушди иқтисодиёти рақамӣ ва татбиқи онҳо дар тамоми сатҳҳои идоракунӣ.
2. Афзоиш додани ҳаҷми маблағгузории бучетӣ барои амалисозии лоиҳаҳои марбут ба иқтисодиёти рақамӣ.
3. Ҷалби сармоягузори хориҷӣ барои татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва корҳои илмӣ тадқиқотӣ, инчунин истифодаи грантҳо ва барномаҳои ҳамкории байналмилалӣ.
4. Баланд бардоштани саводнокии технологӣ ва рақамии аҳоли, бахусус кормандони бахши давлатӣ ва соҳибкории ҷавон.
5. Таъмини дастрасии пурра ва босифати аҳоли ба шабакаи интернет ва хизматрасониҳои рақамӣ дар тамоми минтақаҳои кишвар.

Татбиқи ин чорабиниҳо имкон медиҳад, ки иқтисодиёти рақамӣ дар Тоҷикистон ба таври устувор рушд ёбад, сифати хизматрасониҳо беҳтар шавад ва рақобатпазирии иқтисоди миллӣ дар бозори байналмилалӣ баланд гардад.

Содагардонии низоми хизматрасониҳои гумрукӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ ба беҳсозии иқлими сармоягузорӣ, баланд бардоштани эътимоди соҳибкорон ва рушди савдои хориҷӣ мусоидат мекунад.

Барои татбиқи муассири он дар Тоҷикистон чунин тадбирҳо муҳим мебошанд:

1. Пурра рақамисозии барасмиятдарории гумрукӣ ва бекор кардани шаклҳои қоғазӣ.
 2. Таъмини ҳамгироии иттилоотии байниидоравӣ дар сатҳи миллӣ.
 3. Эҷоди портали ягонаи хизматрасониҳои гумрукӣ барои соҳибкорон.
 4. Ҷорӣ намудани низоми баҳодиҳии самаранокии хизматрасониҳо дар асоси нишондиҳандаҳои рақамӣ.
 5. Баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ва фарҳанги хизматрасонӣ дар гумрук.
 6. Таъмини амнияти киберӣ ва ҳифзи маълумот дар тамоми платформаҳои рақамӣ.
- Дар натиҷаи татбиқи ин тадбирҳо Тоҷикистон метавонад ба яке аз кишварҳои пешсаф дар минтақа дар соҳаи гумруки рақамӣ ва хизматрасонии содашуда табдил ёбад.

АДАБИЁТ

1. Азизкулов, Д. М. Цифровая экономика: понятие, особенности и перспективы на российском рынке / Д. М. Азизкулов // Вектор экономики. – 2018. – № 3(21). – С. 62.
2. Александра Энговатова. «Иқтисодиёти инноватсионӣ»- учебные пособие. М., 2020- 234 с.
3. Гафуров П. Дж., Турахонзода Ш.Н., Сафаров С.А. Цифровые индикаторы в бизнесе и экономике. Курс лекции. Душанбе-2021, 78 с.
4. Маркова В.Д. Цифровая экономика. Учебник. 21. ИНФРА-М, 2019. – 253 с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ. 26.12.2019 с.
6. Сомонаи интернетӣ: АМИТ «Ховар», Шаҳзода Қаюмова.
7. Сомонаи электронии: <https://ru.citaty.net/tsitaty/618394-bill-geits>.
8. Тербов А.С. Цифровая экономике. Учебный пособие, Москва-2019. – 148 с.

УДК. 338.485

СОҶАИ САЙЁҲӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

Алишоев Хуршедшоҳ Ҳасратович
н.и.и., дотсенти кафедраи молияи Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, суроға: х. Борбад 48/5 734055, ш. Душанбе. Тел: (+992) 935926943; E-mail: akhurikshoh@mail.ru

Қурбонов Элмурод Турсунмуродович
сармутахассиси шӯъбаи таъминоти ҳуқуқӣ ва кадрҳои Институти илмию тадқиқотии сайёҳӣ ва соҳибкории Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, суроға: х. Борбад 48/5 734055, ш. Душанбе. Тел: (+992) 933109361

Дар мақолаи мазкур сайёҳӣ ҳамчун омили рушди иқтисодиёти мамлакат ба таври бояду шояд шарҳ дода шудааст. Асосан ба паҳлӯҳои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа, ки сайёҳӣ ҳамчун омили асосии пешрафти он ба ҳисоб меравад, диққати махсус дода шудааст. Инчунин соҳаи сайёҳӣ ва даромади он бо дигар давлатҳои пешрафта муқоиса ва баррасӣ карда шудааст. Вобаста ба пешбурд ва дурнамои соҳаи сайёҳӣ дар мамлакат пешниҳодҳои мушаххас дода шудааст.

Қайд карда шудааст, ки дар замони тезу тунд шудани муносибатҳои бозорӣ ва раванди ҷаҳонишавии иқтисодиёт рушди сайёҳӣ, ҷалби бештари сайёҳон ба малакат ва ба ин васила ғанӣ гардонидани буҷети давлатӣ нақши калидӣ дорад.

Калидкалимаҳо: иқтисодиёт, иҷтимоиёт, буҷети давлатӣ, рушди иқтисодӣ, сайёҳӣ, рушди сайёҳӣ, маблағгузориҳои сайёҳӣ, имтиёзҳои сайёҳӣ, объект ва субъектҳои сайёҳӣ ва ғ.

ТУРИСТИЧЕСКИЙ СЕКТОР И ЕГО РОЛЬ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Алишоев Хуршедшоҳ Ҳасратшоевич
кандидат экономических наук, доцент, кафедры «Финансов» Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана; пр. Борбад, 48/5. 734055, г. Душанбе. Тел: (+992) 935926943; E-mail: akhurikshoh@mail.ru

Курбанов Элмурод Турсунмуродович
главный специалист отдела юридического и управления персоналом Научно-Исследовательского Института Туризма и Предпринимательства Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана; пр. Борбад, 48/5. 734055, г. Душанбе. Тел: (+992) 933109361

В данной статье туризм адекватно рассматривается как фактор экономического развития страны. Особое внимание уделяется аспектам экономического и социального развития общества, где туризм является ключевым фактором его развития. Сектор туризма и его доходы также сравниваются и обсуждаются с другими развитыми странами. Были внесены конкретные предложения относительно развития и перспектив туризма в стране.

Было отмечено, что в период активизации рыночных отношений и процесса глобализации экономики ключевую роль играет развитие туризма, привлечение большего количества туристов в страну и, таким образом, обогащение государственного бюджета.

Ключевые слова: экономика, общество, государственный бюджет, экономическое развитие, туризм, развитие туризма, финансирование туризма, туристические льготы, объекты и субъекты туризма и др.

TOURISM SECTOR AND ITS ROLE IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Alishoev Khurshedshoh Hasratshoevich

c.e.s., Associate Professor of the Department of Finance at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan; Borbad Ave. 734055, Dushanbe. Тел: (+992) 935926943; E-mail: akhurikshoh@mail.ru

Kurbanov Elmurod Tursunmurodovich

chief specialist of the legal and personnel management department of the Scientific Research Institute of Tourism and Entrepreneurship of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan; Borbad Ave., 48/5. 734055, Dushanbe. Tel.: (+992) 933109361

In this article, tourism is adequately considered as a factor in the country's economic development. Particular attention is paid to aspects of the economic and social development of society, where tourism is a key factor in its development. The tourism sector and its revenues are also compared and discussed with other developed countries. Concrete proposals were made regarding the development and prospects of tourism in the country.

It was noted that during the period of activation of market relations and the process of globalization of the economy, the development of tourism, attracting more tourists to the country and, thus, enriching the state budget plays a key role.

Key words: economy, society, state budget, economic development, tourism, tourism development, tourism financing, tourist benefits, objects and subjects of tourism, etc.

«Сайёҳӣ яке аз соҳаҳои муҳими бо шугл фаро гирифтани аҳолии қобили меҳнат, баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум, рушди дигар соҳаҳои хизматрасониву истеҳсолӣ, инчунин муаррифии таъриху фарҳанг, табиат ва анъанаҳои миллӣ ба ҳисоб меравад».

Эмомалӣ Раҳмон.

Сайёҳӣ яке аз бахшҳои мебошад, ки дар рушди иқтисодиёт, ташаккули сармояи хориҷӣ ва некӯаҳволии мардумон нақши калидӣ дорад. Ин бахш табиат ва зебоии кишварро инъикос мекунад. Он ба мардуми манотиқи дурдаст дар таблиғи фарҳанг ва урфу одатҳои онҳо кӯмак мерасонад, инчунин ба беҳбуд бахшидани некӯаҳволии кишвар ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли имконият фароҳам меорад.

Рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва инфрасохтори мусоиди сайёҳӣ, эҷоди тавонмандӣ низ яке аз ҷузъҳои асосии ҷараёни сайёҳӣ мебошанд. Умуман, инфрасохтори туристӣ, роҳҳо, меҳмонхонаҳо, корҳои ҷамъиятӣ, корхонаҳои ҳуруқхӯрӣ ҳамаи ин ҷузъҳои меҳмондӯстӣ, ки занҷири бароҳати хизматрасонии сайёҳиро таъмин мекунанд, сайёҳони бештарро ҷалб мекунанд.

Хусусияти муҳимтарини фаъолияти иқтисодии марбут ба бахши сайёҳӣ дар он аст, ки онҳо ба се афзалияти баландтарини кишварҳои рӯ ба тараққӣ сахм мегузоранд: ба даст овардани даромад, шугл ва даромади асёр, дар ин робита бахши сайёҳӣ метавонад ҳамчун омили рушди иқтисодиёт нақши муҳим бозад.

Дар шароити тезу тунд шудани муносибатҳои бозорӣ ва раванди ҷаҳонишавии иқтисодиёт ҳар як мамлакат, танҳо дар шароите рақобатпазир буда метавонад, ки вобаста

ба ташкил ва рушди иқтисодиёти худ устувор бошад ва ё таҳкурсии устувори иҷтимоии иқтисодӣ ва маънавиро доро бошад. Дар робита ба ин солҳои рушди сайёҳӣ, деҳот ва ҳунарҳои мардумӣ эълон гардидани солҳои 2019-2021 яке аз масъалаҳо ва заминаҳои асосии расидан ба иқтисодиёти иҷтимоии устувор ва рақобатпазир ба ҳисоб меравад. Барои таъмини ин соҳа ва рушди устувори сайёҳӣ ҳамчун манбаи иҷтимоии иқтисодӣ ва маънавӣ, тамоми мардуми тоҷикро зарур аст, ки аз аҳамият ва нақши сайёҳӣ дар ҷаҳони муосир, таҷрибаи давлатҳои пешқадам, имкониятҳои пешрафти соҳа ва дурнамои он ҷиҳати истифодаи самараноки захираҳо дар кишвар баҳраманд бошанд.

Сайёҳӣ дар сатҳи ҷаҳон дар солҳои охир аҳамият ва мавқеи хоси худро пайдо карда, бо самтҳои гуногун ва шакли намудҳои фасеҳи хизматрасонӣ давра ба давра, рӯз ба рӯз рушд ёфта истодааст.

Дар бораи таъсири сайёҳӣ ба рушди иқтисодиёти миллии ақидаи мустақим мавҷуд аст. Яъне, ки сайёҳӣ ба таъсири ҷойҳои нави корӣ, коҳиши касри пардохтҳои асбӯрӣ дар кишвар, тақвияти иқтисодиёт, рушди истеҳсоли молу хизматрасонӣ, ки мустақиман ё ғайримустақим ниёзҳо ва хоҳишҳои сайёҳонро қонеъ мекунад, яъне тақсимои даромадро иҷро мекунад. Зарур аст, ки рушди сайёҳӣ дар баробари рушди соҳаҳои дигар амалӣ карда шавад.

Таъсири назарраси сайёҳӣ ба ташаккули ММД-и мамлакат, кам шудани сатҳи бекорӣ ва тавозуни пардохтҳои асбӯрӣ ба он оварда мерасонад, ки иқтисодиёти сайёҳӣ ҳангоми банақшагирии рушди иқтисодиёти кишвар ба назар гирифта мешавад. Рушди сайёҳиро дар муддати тӯлонӣ ба нақша гирифтани ва пешгӯӣ кардани душвор аст, зеро омилҳои зиёд ба он таъсир мерасонанд. Аммо онро тавре ташкил кардани мумкин аст, ки ба зудӣ ба дигаргуниҳои муҳталифи иқтисодиёт, сиёсат, эҳтиёҷот ва ғайра мутобиқ карда шавад. Дар ин сурат, сайёҳӣ омили муҳими пешрафти иқтисодии кишвар ҳоҳад буд.

Бояд қайд кард, ки барои ворид намудани сайёҳон ба раванди рушди иқтисодиёти кишвар, банақшагирӣ ва назорати соҳаи он зарур мебошад. Пеш аз ҳама, муайян кардани миқдори захираҳо барои рушди сайёҳӣ, маҳдудиятҳои рушди сайёҳӣ, натиҷаҳои манфии азхудкунӣ бо назардошти таҷрибаи солҳои гузашта ва дигар кишварҳо зарур мебошад.

Дар паёми сарвари давлат қайд карда шуд, ки соли 2025 маҷмуи маҳсулоти дохилии кишвар ба 173 миллиард сомонӣ расида, суръати рушди воқеии он 8,4 фоизро ташкил дод.

Аз тарафи президенти кишвар оид ба рушди сайёҳӣ низ якчанд имтиёзҳо ва пешниҳодҳои назаррас ба миён гузошта шуд. Аз ҷумла қайд карда шуд, ки рушди соҳаи сайёҳӣ самти афзалиятноки сиёсати давлати мо ба ҳисоб рафта, ҷиҳати боз ҳам тараққӣ додани он аз ҷониби Ҳукумати мамлакат вобаста ба пардохти андоз ва бочҳои гумрукӣ як қатор имтиёзҳо пешбинӣ гардидаанд. Бо ташаббус ва дастгирии Ҳукумати мамлакат то имрӯз дар кишвар зиёда аз 200 ширкати сайёҳӣ фаъолият намуда истодаанд ва 15 лоиҳаи инфрасохтори сайёҳӣ аз имтиёзҳои пешбинишуда бархурдор гардидаанд. Инчунин сафи сайёҳони хориҷӣ дар кишвар сол аз сол хело зиёд шуда дар соли 2025 беш аз 1,8 миллион нафар сайёҳон аз мавзевҳои нодири кишвари мо дидан кардаанд, ки нисбат ба соли 2019 66% фоиз зиёд мебошад. Албатта ҳар як сайёҳе, ки вориди Тоҷикистон мегардад, аз хароҷотҳои ӯ тамоми мардуми мо баҳра мегирад ва инчунин боиси ғани гаштани буҷаи давлатӣ мегардад. Боиси зикр аст, ки мувофиқи таҳқиқоти олимони аз як долларе, ки сайёҳ дар кишвар харҷ менамояд ҳафтод сенти он ба буҷаи давлат ворид мегардад. Фикр мекунам мо имруз кӯшиш ба харҷ диҳем, ки сатҳи хизматрасонӣ ва инфрасохтори рушди соҳаҳои дахлдорро ба роҳ монем ва ин боиси пешравии қор ва рушди соҳа ҳоҳад буд.

Вобаста ба ин пешниҳод гардид, ки дар соли 2026 ва солҳои минбаъда шароити инфрасохтори сайёҳӣ дар ҳамаи мавзевҳои сайёҳӣ беҳтар карда, сатҳи сифати хизматрасонӣ боз ҳам баланд бардошта шавад. Бо мақсади рақобатпазир гардонидани соҳа дар бозори ҷаҳонии сайёҳӣ моро зарур аст, ки мутахассисони забондон, донандаи фарҳангу таърих ва технологияҳои муосирро омода кунем, кормандони ширкатҳои сайёҳӣ, роҳбаладҳо,

тарҷумонҳо ва дигар мутахассисони соҳаро мутобиқ ба талаботи бозори сайёҳӣ ба воя расонем. Зеро имрӯз соҳаи сайёҳии кишвар ба қардрҳои баландхисос ва донандагони забонҳои хориҷӣ ниёз дорад. Бовар дорам, ки ба хоҳири рушди ин соҳаи муҳим тамоми сохторҳои давлатӣ, соҳибкорон, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ташкилоту созмонҳои ғайриҳукуматӣ якҷоя фаъолият намуда, ҷиҳати муаррифии фарҳанги бойи ғании Тоҷикистони азиз талоши бештар мекунад.

Инчунин пешниҳоди муҳиме, ки баҳри боз ҳам рушд намудани соҳаи сайёҳӣ ва фазои сармоягузорӣ дар кишвар заминаи арзанда мегузорад, аз тарафи пешвои муаззами миллат арзёбӣ карда шуд. Яъне бо мақсади боз ҳам бештар намудани фазои сармоягузорӣ ва ҳавасмандгардонии соҳибкорони хориҷие, ки ба иқтисодиёти Тоҷикистон зиёда аз як миллион доллари амрикоӣ сармоягузорӣ менамоянд, ба онҳо аз ҷониби Вазорати қорҳои хориҷӣ ва намоёндагҳои дипломатии Тоҷикистон дар хориҷи кишвар равониди бисёрқаратаи панҷсола дода шуд.

Барои рушди устувори соҳаи сайёҳӣ дар мамлакат амалӣ гардонидани тадбирҳои муайян, ки тақозои бозори ҷаҳонии сайёҳӣ мебошанд, муҳим арзёбӣ мегарданд:

-якум, иштироки дастаҷамъонаи сохторҳои ҷомеа;

-дуюм, ташвиқи таблиғи захираҳо ва имкониятҳои сайёҳӣ бар асоси стандартҳои байналмилалӣ;

-сеюм, ташкили инфрасохтори сайёҳӣ бо шарту шароити фаъолияти судбахш ва ҳавасмандгардонии доираи соҳибкорон;

-чорум, омодагии кадрҳо, яъне мутахассисони соҳаи сайёҳӣ;

-панҷум, ба меъёрҳои байналмилалӣ мутобиқ сохтани низоми хизматрасонии сайёҳӣ.

Роҷеъ ба гуфтаҳои боло, Тоҷикистон бо мавзӯҳои зебо, обу ҳавои соф ва иқлими мусоид, объектҳои табиӣ солимгардонӣ ва мероси бойи таърихӣ фарҳангӣ барои ҷалби бештари сайёҳон имкониятҳои зиёд дорад. Дар баробари ин, саёҳати дохилӣ ба сокинони ғушаву қанори гуногуни мамлакат имкон медиҳад, ки бо расму оин, анъанаҳои қадимии этникии фарҳангии ҳамдигар ошноӣ пайдо намојанд.

Миллати тоҷик аз азал ҳунарманду хирадманд буда ва ҳунару ҳунарварию бунёд намудаву инкишоф додааст. Минбаъд, бо мурури замон дар тараққӣ ва пешрафти ҷаҳони моддиву маънавии ҷомеаи инсонӣ нақши ҳешро гузоштааст.

Қайд намудан ба маврид аст, ки аз ҳисоби соҳаи сайёҳӣ даромади кишварҳои ҷаҳон сол аз сол меафзояд. Мувофиқи иттилои Созмони ҷаҳонии туризм, мизони даромади кишварҳо аз соҳаи сайёҳӣ солҳои охир дар маҷмӯъ 1200 млрд долларро ташкил намудааст. Аз ин миқдор даромади солони Туркия аз туризм 27,7 млрд доллар, Макао 27,8 млрд доллар, Австралия 31,4 млрд, Британия 36,115 млрд, Тайиланд 42,1 млрд, Италия 43,9 млрд, Чин 51,7 млрд, Фаронса 56,1 млрд, Испания 60,4 млрд ва Амрико 139,6 млрд долларри ИМА-ро ташкил намудааст.

Дар фарҷом чунин ҳулоса намудан мумкин аст, ки албатта нақши сайёҳӣ дар пешрафти иқтисоди миллӣ бениҳоят бузург арзёбӣ карда мешавад. Барои рушди минбаъдаи иқтисоди кишвар ва муаррифии ватани азизамон ба ҷаҳониён нақши беназир дорад.

АДАБИЁТ

1. Белоногов А.Г. Безопасность туризма как социо-эколого-экономической системы/Материалы Международной научно-практической конференции. — М.: Изд-во МГУ, 2016.

2. Гуляев В.Г. Туризм: экономика и социальное развитие. — М.: Финансы и статистика, 2013.

3. Global Report on City Tourism — Cities 2016 Project (AM Reports: Volume six). Madrid: UNWTO, 2016. p. 8

4. International Tourism: A Global Perspective. Madrid: UNWTO, 2015. — 406 p.

5. Thesaurus on Tourism and Leisure Activities. — Madrid: WTO, 2015.
6. Xiao H., Smith S.L.J. The Making of Tourism Research: Insights from a Social Sciences Journal // Annals of Tourism Research, № 33 (2), 2016. - pp. 490-507.
7. <http://khovar.tj/2020/02>
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ. 26.12.2019.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26.12.2018
7. Шохзода, Н.И. Обеспечение эффективного управления использованием иностранных инвестиций в системе экологических услуг: диссертация на соискание ученой степени Ph.D. / Шохзода Назира Изатулло. – Душанбе, 2025. – 220 с.
8. Шохзода, Н.И. Обеспечение эффективного управления использованием иностранных инвестиций в системе экологических услуг: автореферат диссертации на соискание ученой степени Ph.D. / Шохзода Назира Изатулло. – Душанбе, 2025. – 90 с.

УДК 332.1:334.7

КЛАСТЕР КАК РЫНОЧНЫЙ ИНСТИТУТ РАЗВИТИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

Сархатов Р.И.

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.
Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти бонкӣ.
E-mail: sarkhatov93@inbox.ru**

Умарзода З.М.

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.
Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти бонкӣ. E-mail:
sarkhatov93@inbox.ru**

В статье рассматриваются современные теории региона, исследуются сущность, структура и особенности региональной и пространственной экономики. Обоснована роль и значение кластера как важного института пространственной экономики и фактора социально-экономического развития региона. Методологические и методологические положения были рационализированы для создания промышленных кластерных образований в Душанбе. Обосновано, что развитие предприятий столичных отраслей стало ядром экономических союзов и кластерных формирований в районах Гиссарской долины как особого экономического района и экономического пространства страны.

Ключевые слова: региональная и пространственная экономика, институциональная структура экономики, кластер, промышленный кластер, социально-экономическая эффективность, синергетический эффект, сетевая и виртуальная экономика, инвестиционная и инновационная среда и другие.

КЛАСТЕР ҲАМЧУН ИНСТИТУТИ БОЗОРИИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ ФАЗОЙ

Сархатов Р.И.

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.
Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти бонкӣ.
E-mail: sarkhatov93@inbox.ru**

Умарзода З.М.

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.
Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти бонкӣ.
E-mail: sarkhatov93@inbox.ru**

Дар мақола назарияҳои муосири минтақа баррасӣ гардида, моҳият, сохтор ва хусусиятҳои иқтисодии минтақаӣ ва фазоӣ таҳқиқ шудаанд. Нақш ва аҳамияти кластер ҳамчун институти муҳими иқтисодии фазоӣ ва омили рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа асоснок карда шудааст. Асосҳои методологӣ барои ташаккули кластерҳои саноатӣ дар шаҳри Душанбе таҳлил ва тақмил дода шудаанд. Исбот мегардад, ки рушди корхонаҳои соҳаҳои пойтахт ба ядроии иттиҳодияҳои иқтисодӣ ва ташаккулҳои кластерӣ дар ноҳияҳои водии Ҳисор ҳамчун минтақаи махсуси иқтисодӣ ва фазоии иқтисодии кишвар табдил ёфтааст.

Калимаҳои калидӣ: иқтисодии минтақаӣ ва фазоӣ, сохтори институтсионалии иқтисодӣ, кластер, кластери саноатӣ, самаранокии иҷтимоию иқтисодӣ, таъсири

синергетикӣ, иқтисодиёти шабакавӣ ва виртуалӣ, муҳити сармоягузорӣ ва инноватсионӣ ва ғайра.

CLUSTER AS A MARKET INSTITUTION FOR THE DEVELOPMENT OF SPATIAL ECONOMICS

Sarkhatov R.I.

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Banking.

E-mail: sarkhatov93@inbox.ru

Umarzoda Z.M.

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Banking.

E-mail: sarkhatov93@inbox.ru

On the basis of the modern theory of the region studied the nature, structure and specific properties of regional and spatial economics. It has been justified the role and importance of the cluster as an important institute of spatial economy and a factor of social and economic development of the region. It is rationalized the methodological and methodical aspects of the creation of industrial cluster formations in Dushanbe, justified that the development of enterprises of industries of the capital becomes the core of the formation of economic alliances and cluster formations in the areas of Gissar valley as a special economic area and economic space of the country.

Key words: regional and spatial economics, the institutional structure of the economy, cluster, industrial cluster, the socio-economic efficiency, synergies and network virtual economy, investment and innovation environment, and others.

В экономике Республики Таджикистан в ходе проводимых экономических реформ произошли структурные, технологические и институциональные сдвиги в социально-экономическом развитии как регионов, так и республики в целом. В связи с этим механизмы управления структурными сдвигами и преобразованиями постепенно формируются и развиваются, и все больше и больше новых механизмов управления находятся в поиске. Как отмечалось выше, структурные изменения произошли и в экономике регионов республики.

В система эффективного и стратегического управления структурными преобразованиями еще не сформирована, местные органы власти не могут эффективно управлять имеющимися в регионе ресурсами и определять приоритеты в направлении структурных преобразований региона. Таким образом, что в республике до сих пор не существует новых научно обоснованных концептуальных подходов к управлению экономикой региона, и в настоящее время парадигма регионального развития утратила свое традиционное значение, основанное прежде всего на приоритетности материальных факторов размещения. Поскольку они не способны объяснить современные пространственные процессы, эти процессы должны разрабатывать новые теории и подходы, которые могут раскрыть (с учетом текущих процессов) и изменения в пространственном аспекте и, соответственно, разработать новую региональную политику. Таким образом, происходящие реальные изменения и изменения на уровне национальной экономики и на региональном уровне создали предпосылки для перехода от отраслевого подхода к структурированию и управлению к новой сетевой системе для организации структуры производства и экономики в целом.

В современных условиях важнейшим фактором обеспечения конкурентоспособности национальной экономики и экономики регионов страны является внедрение в производство высоких технологий и инноваций. Как известно, возникновение и распространение инноваций (или диффузии нововведений Й. Шумпетера) в экономике страны и её регионов зависит от уровня развития информационных и сетевых ресурсов. Именно поэтому сегодня наиболее ярко наблюдается тенденция развития и возрастания роли информации и сетевых коммуникаций. Эти ресурсы становятся важными факторами развития региональной экономики и конкурентных преимуществ территории. Фактически они изменяют не только систему факторов размещения, но и структуру самого экономического пространства. В результате развития сетевой структуры экономического пространства укрепляется его единство и целостность. Эти реальные процессы вызывают адекватные изменения в характере взаимоотношений между различными субъектами экономики, что создает условия для формирования новых мобильных структурных образований рыночного типа. Одним из таких новых структурных объектов является кластер.

Кластер как экономическая категория выражает новые тенденции и отношения в сфере формирования конкурентоспособных структур экономики. Эта категория была введена в научный оборот Майклом Портером. Он обосновал роль кластеров в развитии пространственной конкурентоспособности, а также исторический и интеллектуальный фон теории кластеров. В настоящее время в экономической литературе кластерный подход считается одним из наиболее эффективных механизмов развития промышленности и инновационной системы, а также структурного развития экономики. Среди экономистов ученые придерживаются разных подходов к определению экономической природы кластеров. Однако, все авторы подчеркивают высокий уровень агрегации, которая охватывает «интегральные связи различных отраслей и секторов экономики в рамках территориальной сетизации». В научной литературе экономическому содержанию кластера уделяется значительное внимание. Поэтому мы не будем останавливаться на раскрытии экономического содержания кластера, а рассмотрим кластер как важный рыночный институт пространственной экономики. Но следует подчеркнуть, что, по нашему мнению, целесообразно сначала определить сущность пространственной экономики.

В экономической литературе существуют различные подходы к определению понятия или термина пространственной экономики. Многие авторы ограничивают суть этого термина определенными географическими рамками, где происходят экономические процессы и существует экономическая система. Однако, по нашему мнению, концепция пространственной экономики имеет более глубокую сущность. Изучение и изучение его природы и свойств позволит разработать новые подходы для реализации на практике скрытых резервов и возможностей для развития и развертывания производительных сил. Прежде всего, теоретические основы изучения экономического пространства основаны на следующих диалектически взаимосвязанных фундаментальных научных направлениях и теориях:

- географические и геополитические концепции и подходы;
- теория распределения производительных сил;
- современные парадигмы регионального развития.

В современных условиях концепции и теории регионального развития существенно трансформировались. Приоритет основных факторов местоположения изменяет функцию и содержание территории. В системе оценки территории, как места расположения материальных (ресурсных) факторов производства, значение пространственной среды для развития человеческого капитала, инноваций и саморазвития в регионе выходит на первый план. В новых условиях роль виртуальных ресурсов разработки, таких как нематериальные активы. К этим ресурсам относятся, прежде всего, информация, инновации,

инфраструктура (связь), которые также являются источником конкурентных преимуществ территорий и их хозяйствующих субъектов. При описании экономического пространства необходимо учитывать сложную сущность, охватывающую территорию, совокупность экономических субъектов и среду развития, а также результат взаимодействия экономических субъектов и макроэкономической среды на территории как проявление и развитие космической функции в направлении повышения роли взаимодействия хозяйствующих субъектов с целью самоорганизации.

Экономическое пространство - это территория проживания, где система отношений и отношений между хозяйствующими субъектами этой территории формируется в конкретной социально-экономической среде и в институциональных условиях. Другими словами, экономическое пространство является результатом сочетания физической основы и среды развития. Содержание экономического пространства проявляется в его свойствах, которые приведены в таблице 1.

Для перехода экономики республики к индустриально-инновационному развитию возрастающая роль принадлежит проявлению и активизации функции пространства как среды и условия развития. Например, именно инновационная среда территории или региона играет ключевую роль в размещении высокотехнологичного производства. Благоприятная среда территорий, в рамках которой происходит эффективное взаимодействие хозяйствующих субъектов, создает синергетический эффект в виде создания дополнительной добавленной стоимости.

Таблица 1. Основные свойства (характеристики) экономического пространства

	Свойства	Краткая характеристика
1	Как физического базиса для размещения объектов	- протяжённость, размер территорий размещенных; - плотность размещения; - конфигурация размещения
2	Как среды, где происходит взаимодействие хозяйствующих субъектов	1. Статические и структурные свойства: - иерархичность; - неоднородность; - поляризованность; - целостность, единство. 2. Динамические и системные свойства: - самоорганизация; - саморазвитие; - воспроизводство; - взаимодействие подсистем; - цикличность развития (сжатие- расширение).

Экономическое пространство может быть представлено как сетевая структура взаимодействий, которые формируются в процессе хозяйственной деятельности субъектов хозяйствования. Сетевая структура взаимодействий или сетевая экономика обуславливает создание новых бизнес условий для перевода деятельности хозяйствующих субъектов региона в сетевую среду. С развитием рыночных отношений в пространственной экономике сетевая структура взаимодействий (сетевая экономика) расширяется все больше и больше. В этом пространстве кластерные образования выступают в качестве одного из ведущих институтов.

Мы даем определение кластера, известного в экономической литературе, а именно: «географически сконцентрированные группы взаимосвязанных компаний, специализированных поставщиков услуг, фирм в соответствующих отраслях, а также организаций, связанных с их деятельностью (например, университеты, агентства по стандартизации, торговые объединения) определенных областей, конкурирующих, но в то же время и ведущих совместную работу ». Однако, по нашему мнению, кластер как рыночный организационно-структурный институт имеет более широкое содержание. Помимо производственных и технологических особенностей, он также концентрирует

социальные, экономические, институциональные и культурно-психологические отношения и параметры региона, что дает кластерному образованию более высокий потенциал для мобильности, устойчивости и конкурентоспособности.

Как известно, на определенной территории кластерное образование объединяет группы взаимосвязанных экономических субъектов. В результате углубления вертикальных и горизонтальных связей между участвующими предприятиями укрепляются социальные связи и создаются стабильные интегрированные сети. Кластер, имеющий совокупные структурирующие свойства, действует как особое организованное пространство, которое создает мощный социально-экономический стимул для объединения различных экономических субъектов. Наличие синергетического эффекта и, соответственно, снижение транзакционных издержек является основным критерием прибыльности участия в кластерных формированиях. В результате проявления этих эффектов доля положительных внешних эффектов в экономической системе увеличивается, и система взаимодействия между рыночными агентами достигается на уровне Парето оптимального (рисунок 1.)

Институционализация и совместное использование инвестиционных и инновационных ресурсов в рамках кластерного образования, рационализация производственных и технологических процессов, оптимизация различных видов рисков и снижение неопределенности на рынке создают синергетический эффект как источник дополнительной добавленной стоимости.

Основной задачей при создании кластерных образований является изменение психологии и представлений предпринимателей, лидеров бизнеса. Они должны четко понимать возможности взаимовыгодного сотрудничества совокупности участников ради общих экономических выгод. Как отмечалось выше, в рамках кластерного образования сетевое взаимодействие участвующих субъектов усиливает конкурентные преимущества отдельных предприятий и кластера в целом и создает мощный стимул для объединения в единую систему функционирования. В этой связи мы Кратко опишите содержание и структуру экономической сети.

Экономическая сеть является, с одной стороны, организационно-правовой формой взаимодействия и сотрудничества между участниками интегрированных субъектов, а с другой стороны - институтом, определяющим правила взаимодействия и взаимодействия между субъектами хозяйствования, разделяющими тесные связи. система интересов. В систему экономических сетей входят независимые хозяйствующие субъекты, которые строят свои отношения на партнерской основе. Внутри экономической сети происходит оптимальное сочетание централизации и децентрализации отношений между членами кластера, что обеспечивает мобильность, гибкость, прочность отношений и сотрудничества. Экономические сети могут быть классифицированы по различным критериям (устойчивость, степень открытости, формы собственности, время существования, географическое положение, организационно-правовая форма и т. д.). По критерию сферы деятельности можно выделить производственные, информационные, инфраструктурные, социально-экономические и инновационные сети, характеристики которых приведены на рисунке 2.

В современных условиях в пространственной экономике функционирует множество разнородных сетевых структур. Таким образом, современной стратегии развития экономики республики и ее регионов, развитие инновационных, социально-экономических и институциональных сетей является более важным и перспективным. Активизация этих сетей будет способствовать переходу экономики страны на путь инновационного развития. Инновационные сети формируются на основе мягкой интеграции и характеризуются набором взаимосвязей между участниками инновационного процесса, в основе которых

лежат долгосрочные и устойчивые организационно-экономические, производственно-кооперационные, информационные и другие связи.

Здесь также следует отметить неформальные отношения, которые играют значительную роль в инновациях. Инновационные сети по сравнению с другими сетями имеют ряд особенностей:

- Во-первых, в отличие от традиционных активных инновационных предприятий, субъекты - участники инновационных сетей имеют общие активы. В результате структура сети становится более гибкой, а их способность адаптироваться к меняющимся экономическим условиям расширяется;

- Во-вторых, управление ресурсными потоками инновационных сетей основано на использовании рыночных механизмов для обмена информацией и, следовательно, на активном взаимодействии участников сети;

- В-третьих, развитие инновационных сетей приводит к разработке совместных инновационных проектов. Это повышает интерес участников сети, одновременно повышает эффективность всей сети;

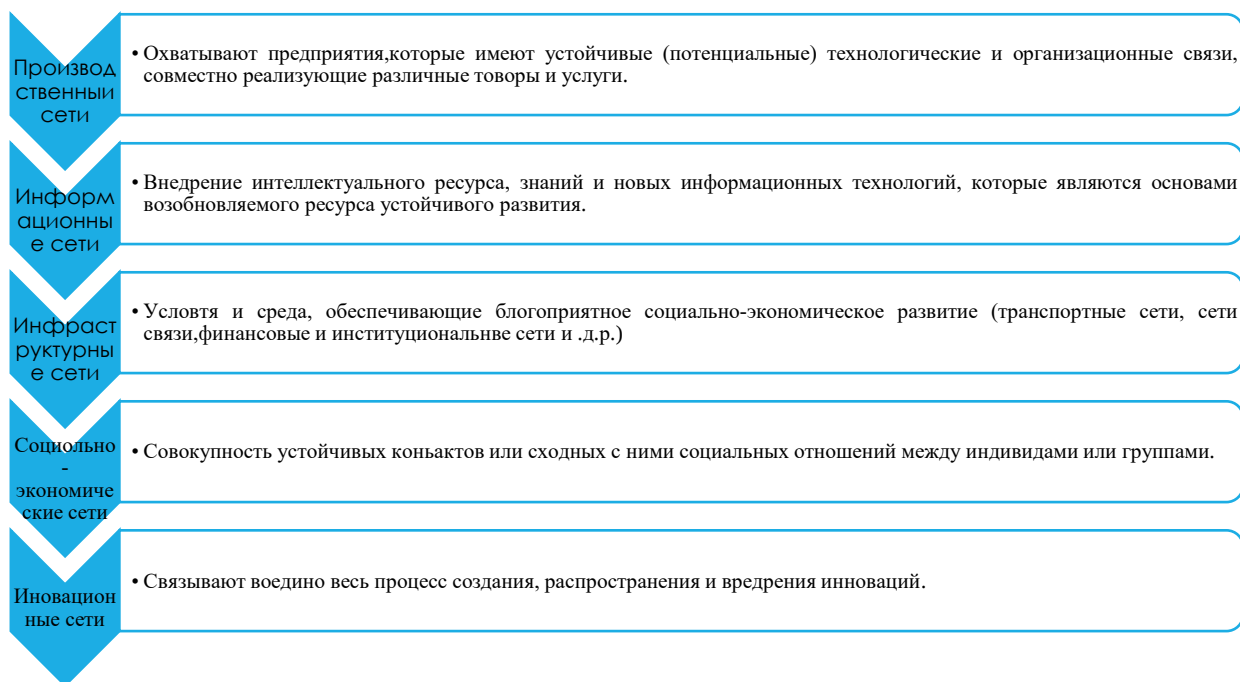
Рисунок 1. Социально-экономические эффекты кластерных образований.

Выгоды из совместного расположения в определенной территории	Институционализации интересов и их реализации	Достижение синергетического эффекта
Способствует специализации и углублению разделения труда в регионе, предоставляя возможность отдельным хозяйствам сочетать преимущества гибкости, которые следуют из малого масштаба на уровне предприятий с экономиками масштаба и границ на уровне кластера.	Сочетается сконцентрированной на определенной территории группы взаимосвязанных компаний и организаций, ведущих совместную работу с целью снижения транзакционных издержек и роста синергетического эффекта, а также интересов населения, проживающего на данной территории.	На основе комплексного и рационального использования производственных ресурсов с учетом специфики и состояния рыночной и природной среды регионов, значимость которых как целого превышает сумму составных частей.

Рисунок 2. Виды экономических сетей по сфере деятельности.

- В-четвертых, с развитием инновационных сетей возникают объективные предпосылки для объединения поставщиков, производителей и институтов финансового рынка на основе взаимного владения акциями. Это расширяет возможности для внедрения экономически эффективного взаимодействия, разработки и реализации совместной рыночной стратегии, основанной на повышении интереса всех участников сети.

Таким образом, в основе формирования инновационных сетей лежат методологические принципы, которые исходят из идей Й. Шумпетера: конкуренция на основе инноваций является главным фактором экономического роста; институциональная структура инновационной деятельности является фактором, который прямо влияет на ее содержание и структуру. Реальные инновационные сети формируются на основе следующих принципов: добровольности, единства, самостоятельности участников сети, определения взаимосвязи между членами сети, экономической устойчивости, диалектического распределения прав и ответственности, постоянного обновления и развития, целенаправленной концентрации собственности, обеспечения оптимального взаимоотношения индивида и команды, координации.

В современных условиях наблюдается нелинейность экономической динамики, нестабильность социально-экономических систем всех типов экономик усиливается. Поэтому большинство экономистов выдвигают идею перехода от интеграции к формированию экономических инновационных структур или структур, основанных на развитии институтов сетевого типа. Сетевая модель объединяет различных действующих лиц вокруг инноваций путем усиления их сетевого взаимодействия.

Таким образом, что сетевая модель имеет более высокую степень организационной и системной интеграции, что обеспечивает гибкую организационную структуру, эффективные внешние каналы связи, мобильность ресурсов, эффективные механизмы обмена внутренними и внешними знаниями, механизмы выявления, измерения и управления нематериальными активами, активы и привлечение высшего руководства. Как отмечалось выше, важной экономической средой для развития сетевого рынка организации новых структур (кластерное образование) является наличие следующих эндогенных компонентов: выгодное географическое и территориальное расположение, наличие дешевых экономических ресурсов, развитая инфраструктура и поставщики услуг, научно-технические услуги, наличие научных и образовательных учреждений и т. д. В рамках кластерного образования развиваются творческие связи, а также координация инновационной деятельности по реализации совместных инновационных и образовательных проектов, усиливаются тенденции альянса. В рамках кластерного образования происходят генерация и капитализация экономических выгод (от совместного сотрудничества), сближение новых структур и распространение технологических инноваций, а также новые типы комбинаций факторов производства ¹. Формируется стратегический альянс с государством, университетами, исследовательскими центрами, потребителями, консультантами и другими учреждениями, которые обеспечивают эффективный механизм развития структурной конкурентоспособности пространственной экономики.

Таким образом, что кластер как институт пространственной экономики государства (региональные институты власти) должен присутствовать как полноценный субъект управления. Он должен определять состав участников кластера, их системы взаимосвязи и координации, пакет проектов, предоставлять субсидии, инвестиции, осуществлять контроль за эффективным использованием ресурсов участников кластера и т.д. Для

Республики Таджикистан создание объектов кластера это новое явление. Для создания кластеров, прежде всего, необходима научно обоснованная оценка возможности его создания, что становится предпосылкой для действий со стороны государственных органов.

Необходимо определить два интегральных показателя:

а) привлекательность - как оценка способности кластерного образования, которое стимулирует и способствует социально-экономическому развитию региона

б) адаптация - как оценка в регионе конкретных условий, способствующих успешному функционированию кластеров.

Как известно, на социально-экономическое развитие региона влияют как объективные факторы (географические, производственные, исторические, демографические, ресурсные, информационные, социально-культурные и т.д.), так и субъективные факторы, связанные с воздействием субъектов государства и регионов. управление и регулирование. При наличии соответствующих региональных предпосылок для создания кластерных образований возникает целесообразность государственной поддержки. В экономике четкий механизм создания кластеров еще не сформирован. Практика их создания основана на опыте других стран и заинтересованности предприятий отраслей, продукция которых преобладает в регионе.

Осуществимость и возможность формирования отраслевых региональных кластеров начинается с выбора потенциальных отраслей. Выбор потенциальных отраслей основан на расчете коэффициента локализации. Коэффициент локализации можно рассчитать как отношение удельного веса отрасли в отраслевой структуре исследуемой территории к удельному весу той же отрасли в отраслевой структуре базовой территории или страны. Если коэффициент локализации больше или равен единице, то на основе этой отрасли вы можете создать кластерное образование. Кроме того, все еще необходимо определить привлекательность отраслевого кластера, в основе которого лежит оценка влияния его результатов на показатели социально-экономического развития региона. Способность кластерного образования стимулировать и способствовать достижению целей социально-экономического развития региона или региона характеризуется уровнем привлекательности отраслевого кластера. Показатели или коэффициенты привлекательности отраслевого кластера приведены в таблице 2.

Таблица 2. Показатели (коэффициенты) привлекательности отраслевого кластера.

	Коэффициенты	Методы расчета
1	Коэффициент среднемесячной заработной платы в отрасли	$K = Z_{от} / Z_{рег}$ где $Z_{от}$ – среднемесячная заработная плата в отрасли региона; $Z_{рег}$ – среднемесячная заработная плата в регионе
2	Коэффициент занятости населения	$K = T_o / T_{р}$ где T_o – доля занятого населения в конкретной отрасли; $T_{р}$ – доля занятого населения в регионе
3	Коэффициент инвестиционной привлекательности	$K_i = K_o / K_{р}$ K_o - сумма инвестиций в основной капитал, приходящаяся на отрасль
4	Коэффициент содействия экономическому развитию региона	$K_{сэр} = B_{по} / B_{рп}$ $B_{по}$ - объем производства отрасли региона $B_{рп}$ - вал. рег. продукт

Таким образом, коэффициент локализации для производства этого продукта составляет 8,5 (0,017 / 0,002). Это доказывает потенциальные возможности и целесообразность создания кластера образования на базе промышленных предприятий, производящих кожаные изделия и обувь, а также свидетельствует об интеграции различных экономических субъектов столицы и прилегающих районов, которые имеют прямые и

косвенные связи с производство этих товаров. Что касается показателей привлекательности, то они действительно существуют.

ЛИТЕРАТУРА

1. Портер М. Конкуренция. М.: Издат. дом «Вильямс», 2003.
2. Горшенева О.В. Кластеры: сущность, виды, принципы организации и создания в регионах // Экон. вестн. Ростов. гос. ун-та. 2006. № 4. С. 32
3. Лаврикова Ю.Г. Кластеры: стратегия формирования и развития в экономическом пространстве региона. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2008. – 232 с. С. 25
4. Портер М. Конкуренция. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2002. - 496с. С.67
- 5.Егоров О.И., Чигаркина О. А. Зарубежный опыт региональной науки, региональной политики и территориального развития // Регион: экономика и социология . 2006. № 1. С. 54–55.
6. Ларионова Н.А. Кластерный подход в управлении конкурентоспособностью региона // Экон. вестн. Ростов. гос. ун-та . 2007. № 1. С. 22–23.
7. Хасаев Г.Р., Михеев Ю.В. Кластеры - современные инструменты повышения конкурентоспособности региона (через партнерство к будущему) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.compass-r.ru>, свободный.
8. Сархатов Р.И. Анализ современного состояния рынка труда и занятости населения в сельском хозяйстве Республики Таджикистан // Финансовая экономика. - 2020. - № 4. – С.91-96.
9. Сафиуллин Л.Н. Вклад трудовых мигрантов в экономическое развитие Республики Таджикистан / Сафиуллин Л.Н., Сархатов Р.И. // Экономические науки. - 2021. – № 6 (199). – С.181-187.
10. Сархатов Р.И. Межгосударственное сотрудничество в сфере регулирования экспорта-импорта рабочей силы // Экономические науки. - 2022. – № 3. – С.
11. Сархатов Р.И., Кашбразиев Р.В. Государственное регулирование миграционной политики в Республике Таджикистан / Сархатов Р.И., Кашбразиев Р.В. // Экономические науки. - 2022. – № 3.

УДК 336.14 (575.3)

ТАҲЛИЛИ ДАРОМАД ВА ХАРОҶОТИ БУҶЕТИ ДАВЛАТӢ ВА САРМОЯГУЗОРИҶОИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Сафаров Хуррам Абдусатторович

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

**Дотсенти кафедраи молия. Суроға: 734055, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5, E-mail:
khurram88@mail.ru**

Арбобов Хайём Муқаддамович

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

**Муаллими калони кафедраи технологияи иттилоотӣ. Суроға: 734055, ш. Душанбе,
хиёбони Борбад 48/5, E-mail: arbobov86@mail.ru**

Ибодуллозода Мунира Ибодулло

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

**Муаллими калони кафедраи молия ва сугурта. Суроға: 734025, ш. Душанбе,
маҳаллаи Буниҳисорак, шаҳраки донишҷӯёни факултети молиявию иқтисодӣ. E-
mail: munirabonu@mail.ru**

Дар мақола мафҳум ва таҳлили даромад ва хароҷоти буҷети давлатӣ ва сармоягузориҳои он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дарч гардидааст. Буҷети давлатӣ воситаи асосист, ки тавасути он Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқи сиёсати андозию-буҷетиро тавасути Вазорати молия ва дигар сохторҳои мутасаддии давлатӣ амалӣ менамояд. Аз ҷумла, ҳазинадорӣ марказии Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мақомоти масъул оид ба иҷрои буҷети давлатӣ, ҷудо намудани маблағ ба ташкилоту муассисаҳои гуногуни буҷетии кишвар, инчунин гузаронидани мониторинги истифодаи мақсадноки маблағ аз рӯи гурӯҳбандии вазифавӣ, иқтисодӣ ва маъмурӣ таъмин менамояд.

Калидвожаҳо: мафҳуми буҷети давлатӣ, танзимӣ буҷети давлатӣ, даромад ва хароҷоти буҷети давлатӣ, низоми буҷети давлатӣ, буҷети ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ, маблағҳои махсуси давлатӣ.

АНАЛИЗ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА И ЕГО ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Сафаров Хуррам Абдусатторович

**Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.
Доцент, кафедры финансы. Адрес: 734055, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. E-
mail: khurram88@mail.ru**

Арбобов Хайём Муқаддамович

**Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.
Старший преподаватель кафедры информационных технологий. Адрес: 734055, г.
Душанбе, проспект Борбад 48/5. E-mail: arbobov86@mail.ru**

Ибодуллозода Мунира Ибодулло

**Старший преподаватель кафедры финансы страхования, Адрес: 734025, г.
Душанбе, микрорайон Буниҳисорак, студенческий городок финансово-
экономического факультет. E-mail: munirabonu@mail.ru**

В статье представлены концепция и анализ доходов и расходов государственного бюджета, а также его инвестиций в Республике Таджикистан. Государственный бюджет является основным инструментом, с помощью которого правительство Республики Таджикистан реализует свои фискальную и налоговую политику через Министерство финансов и другие компетентные государственные органы. В частности, Центральное казначейство Министерства финансов Республики Таджикистан является органом, ответственным за исполнение государственного бюджета, распределение средств между различными бюджетными организациями и учреждениями страны, а также обеспечения контроля целевого использования средств в соответствии с функциональной, экономической и административной классификациями.

Ключевые слова: концепция государственного бюджета, регулирование государственного бюджета, доходы и расходы государственного бюджета, система государственного бюджета, республиканский и местный бюджет, государственные инвестиционные проекты, специальные государственные фонды.

ANALYSIS OF REVENUE AND EXPENDITURE OF THE STATE BUDGET AND ITS INVESTMENTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Safarov Khurram Abdusattorovich

International university of tourism and entrepreneurship of Tajikistan.

Associate professor of the department of finance. Address: 734055, Dushanbe highway, Borbad avenue 48/5. E-mail: khurram88@mail.ru

Arbobov Khaiyom Muqaddamovich

International university of tourism and entrepreneurship of Tajikistan.

senior teacher department of information technology. Address: 734055, Dushanbe highway, Borbad avenue 48/5. E-mail: arbobov86@mail.ru

Ibodullozoda Munira Ibodullo

senior teacher department of finance and insurance Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Bunikhisorak microdistrict, student campus of the Faculty of finance and Economics and economics. E-mail: munirabonu@mail.ru

The article presents the concept and analysis of state budget revenues and expenditures, as well as its investments in the Republic of Tajikistan. The state budget is the main instrument through which the government of the Republic of Tajikistan implements its fiscal and tax policies through the Ministry of finance and other competent state bodies. In particular, the Central Treasury of the Ministry of finance of the Republic of Tajikistan is body responsible for executing the state budget, distributing funds among various budgetary organizations and institutions in the country, and ensuring control over the targeted use of funds in accordance with functional, economic, and administrative classifications.

Keywords: concept of the state budget, regulation of the state budget, revenue and expenditure of the state budget, federal and local budget, federal and local budget, government investment projects, special government funds.

Бучети давлатӣ маҷмуи муносибатҳои иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, тамоми пешбиниҳои молиявии корхонаҳои давлатӣ, хизматрасониҳои давлатӣ ва барномаҳои ҳукуматиро

муайян менамояд. Бо ёрии бучети давлатӣ манбаҳо ва ҳаҷми даромадҳои дар пеш истода ба ҳазинадории давлат нишон дода мешавад.

Бучети давлатӣ ба кишвар имконият медиҳад, ки сиёсати иҷтимоӣ ва иқтисодиро дар амал татбиқ намояд. Фаъолияти пешравиӣ мамлакатҳо бо роҳи иқтисоди бозорӣ, рушди инноватсионии иқтисоди миллӣ, бо шарофати фаъолияти самараноки низоми бучети давлатӣ амалӣ мегардад.

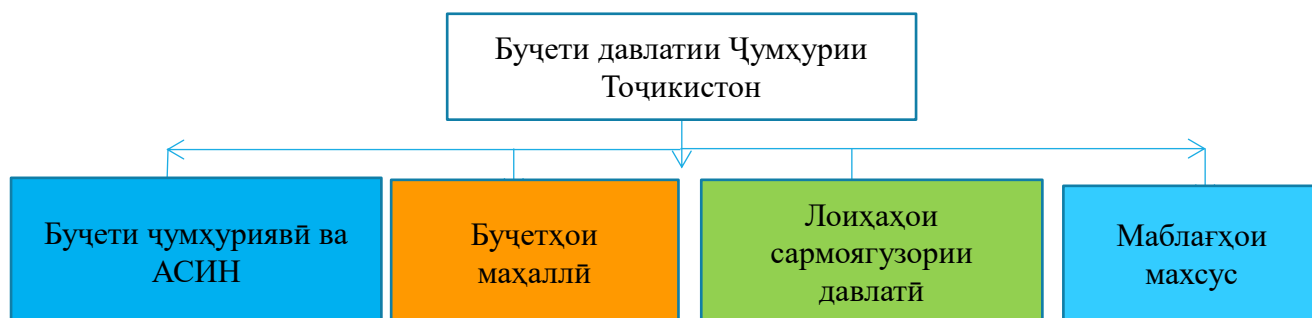
Бучети давлатӣ яке аз сохторҳои асосии низоми молиявии мамлакат ба шумор рафта оиди ташаккул, тақсим ва азнавтақсимкунии фондҳои пули марказонидашударо инъикос менамояд. Бучети давлатӣ имкон дорад, ки захираҳои молиявиро ба самтҳои муҳими рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ равона созад. Тавассути он азнавтақсимкунии даромади миллӣ байни минтақаҳо ва бахшҳои фаъолияти ҷамъиятӣ амали карда мешавад.

Бучети давлатӣ бар асоси пешгӯиҳои рушди иқтисодӣ, даромадҳои андозӣ ва ғайри андозӣ ва ниёзҳои иҷтимоӣ таҳия карда мешавад. Ин раванд банақшагирӣ, баррасӣ, тасдиқ ва иҷроиро дар бар мегирад:

1) бо ёрии бучети давлатӣ мамлакат вазъи иқтисодиро арзёби карда ҳисоб мекунад, ки чи қадар пул метавонад дарёфт ва харҷ кунад. Дар ин давра онҳо қарор медиҳанд, ки кадом вазифаҳо ва лоиҳаҳо афзалият дода мешаванд.

2) лоиҳаи бучети давлатӣ аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва баррасӣ гардида, пас аз он ба барои баррасӣ ва тасдиқ ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод мегардад. Пас аз тасдиқ барои имзо ба Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод мешавад.

Сохтори бучети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Расми 1. Сохтори бучети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Бучети ҷумҳуриявӣ- фонди марказонидашудаи пулӣ баҳисоб рафта аз андоз ва дигар даромадҳое, ки бо қонунгузори миллӣ муайян шудааст, ташкил ёфта, барои таъмини дастгирии молиявӣ дар иҷрои вазифаҳо ва функсияҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ташкилотҳои давлатӣ ва амали намудани сиёсати давлатӣ дар саросари ҷумҳурӣ пешбини шудааст.

Бучети ҷумҳуриявӣ пайванди асосӣ низоми молиявӣ буда, самтҳои асосии сиёсати молиявии давлатро дар ҷумҳурӣ таъмин мекунад. Фонди бучетӣ (захираҳои пулӣ) тавассути бучети ҷумҳуриявӣ ташкил ва истифода мешавад. Давлат тавассути бучети ҷумҳуриявӣ тақсмоти захираҳоро ба соҳаҳои истеҳсолӣ ва ғайристеҳсолӣ ташкил менамояд.

Бучети маҳаллӣ шакли даромад ва хароҷоти маблағҳое мебошад, ки барои маблағгузориҳои вазифаҳо ва функсияи худидоракунии маҳаллӣ пешбини шудааст.

Бучети маҳаллӣ даромаду хароҷотро дар бар гирифта ба намуди воҳиди маъмурии маҳаллӣ вобаста аст. Ба бучети маҳаллӣ дохил мешавад ноҳияҳои шаҳрӣ, шаҳракҳо, деҳот ва ғайраҳо.

Мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ҳуқуқ дорад, ки бучети маҳалиро таҳия ва баррасӣ намуда, баъди тасдиқ шудан иҷроӣ онро назорат намояд.

Лоиҳаҳои сармоягузори давлатӣ лоиҳаҳое мебошанд, ки аз ҷониби ҳукумат ва ниҳодҳои давлатӣ маблағгузори мешаванд. Лоиҳаҳои давлатӣ одатан дарозмудат буда, бо мақсади дастгирии барномаҳои давлатӣ пешбини шудаанд.

Сармоягузори давлатӣ ба лоиҳаҳое раван карда мешаванд, ки барои сармояи хусусӣ ҷолиб нестанд аз ҷумла мактабҳо, беморхонаҳо ва дигар муассисаҳои давлатӣ.

Маблағҳои махсус маблағҳои давлатие мебошанд, ки барои мақсадҳои мушаххас пешбинӣ шудаанд. Онҳо иборатанд аз маблағҳои ғайрибучетӣ ва маблағҳои махсус, ки аз ҷониби ҳукумат барои мақсадҳои давлатӣ ва махсусан муҳим тасдиқ шудаанд.

Расми 2. Низомии буҷети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ҷадвали 1. Даромади буҷети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025

Номгӯи даромадҳо	Нақша	Иҷроиш	Ҷоизи иҷроиш
Ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ	53 314,2	60 349,1	113,2
1. Воридоти андозӣ	32 410,2	37 466,6	115,6
2. Воридоти ғайриандозӣ	4 102,0	6 355,7	154,9
3. Грантҳо	1 192,0	1 121,9	94,1
4. Маблағҳои махсуси ташкилотҳои буҷетӣ	4 086,8	4 135,5	101,2
5. Лоиҳаҳои инвестиционӣ:	8 454,0	8 200,2	97,0
6. Ҳисоббаробаркуниҳо	3 069,2	3 069,2	100,0

Сарчашма: Ҳисоботи вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иҷроиши буҷети давлатӣ дар соли 2025.

Тавре аз ҷадвали 1 бар меояд, ки дар соли 2025 ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ 53 314,3 млн. сомонӣ ба нақша гирифта, иҷроиш бошад 60 349,1 млн. сомонро дар бар мегирад. Аз ин бар меояд, ки ҷоизи иҷрои буҷети давлатӣ 113,2%-ро ташкил дод.

Ҷадвали 2. Харочоти буҷети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025

Номгӯи харочотҳо	Нақша	Иҷро	Ҷоизи иҷро
1. Сектори ҳокимият ва идоракунии давлатӣ	3 566,7	3 285,9	92,1
4. Маориф	11 739,6	11 273,6	96,0
5. Нигоҳдории тандурустӣ	4516,3	4364,5	96,6
6. Суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ	7287,0	7124,3	97,8
7. Агентии суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақа	5772,6	5625,8	97,5

8. Хоҷагию манзилию коммуналӣ, экология, хоҷагии ҷангал	2570,0	2555,4	99,4
9. Фарҳанг ва варзиш	2582,2	2514,6	97,4
10. Комплекси сӯзишворию энергетикӣ	11306,1	10912,8	96,5
11. Кишоварзӣ, моҳидорӣ ва шикор	1293,1	1294,4	100,1
12. Саноат ва сохтмон	394,8	386,1	97,8
13. Нақлиёт ва коммуникатсия	2699,9	2711,9	100,4
14. Фаъолияти дигари иқтисодӣ ва хизматҳои дигар	165,1	163,5	99,0
15. Харочотҳои, ки ба гурӯҳҳои дигар шомил нашудаанд	5083,3	4951,6	97,4
Ҷамагӣ	58 938,2	57108,2	96,9

Сарчашма: Ҳисоботи вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иҷроиши буҷети давлатӣ дар соли 2025.

Таҳлили ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки хароҷоти буҷети давлатӣ дар соли 2025, 58 938,2 млн сомонӣ ба нақша гирифта иҷроиш бошад 57 108,2 млн. сомони ро ташкил дод. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки хароҷоти буҷет.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025» // Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 07.12.2024 №2115.

2. Сомонаи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: [Манбаи электронӣ]. - URL: www.minfin.tj

3. Грязнова А.Г. Финансы. Учебник. 2-е изд. /А.Г.Грязнова, Е.В. маркина, М.Л.Седова. – М.: Финансы и статистика, 2014. – 186 с.

4. Обидов Ф.С., Улугходжаева Х.Р., Рахимов З.А. Финансы. [Текст]: учебник. Ф.С.Обидов, Х.Р.Улугходжаева, З.А. Рахимов.– Душанбе: Ирфон, 2010. - 150 с.

5. Сафаров Х.А. Роҳҳои васеънамоии сарчашмаҳои танзими касри буҷети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис... номзади илмҳои иқтисодӣ 08.00.07 - Молия, муомилоти пулӣ ва қарз – Душанбе, 2022. – 17 с.

6. Ржевская, Т.Г. Финансовая система и пропорциональность российского бюджета (теория и практика формирования бюджетных пропорций): Монография / Т.Г. Ржевская. — М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2017, - 159 с. - ISBN 978-5-238-01415-9.

7. Сенчагов В.К. Бюджет России: развитие и обеспечение экономической безопасности: Монография / В.К.Сенчагов - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2015. - 384 с.: 60х90 1/16. - (Научная мысль) (Переплёт) ISBN 978-5-16-010597-0 - Режим доступа: <http://znanium.com/catalog/product/49587>

8. Серегина С.Ф. Макроэкономика: учебник/ С.Ф. Серегина // - М.: ЮРАЙТ, 2019. - 527 с.

УДК 338.1:334.7:338.45

РУШДИ УСТУВОРИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ ДАР ШАРОИТИ САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТ

Одинаев Бахриддин Ҳакимович

**муаллими калони кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи байналмилалӣ
сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон, кӯчаи Борбад 48/5, 734055, Душанбе, Ҷумҳурии
Тоҷикистон. Тел.: (+992) 904 21 23 05. Почтаи электронӣ: odinaevtj@mail.ru**

Дар мақолаи мазкур равандҳои саноатикунонии босуръати иқтисоди мамлакат ва рақамикунонии иқтисодӣ ва масъалаҳои дигар, аз ҷумла дигаргунсозӣҳои ҷиддӣ дар сохтори истеҳсолот, бозори меҳнат, истеъмолот ва ғайраҳо таҳқиқ гардидааст. Вобаста ба ин, таҳқиқи самарабахшии воситаҳо ва фишангҳои мавҷудаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ ва таҳияи равишҳои нави муқаммалсозии онҳо дар шароити кунунӣ, вазифаи хеле муҳим арзёбӣ мегардад. Инчунин ҷойгиршавии ҳудудҳои ин доира дар баробари рушди низом шакли дигарро касб мекунад ва дар баробари ин, ҳаҷми доираи устуворӣ вобаста ба таъсири омилҳои тағйир меёбад. Вобаста ба ин, таҳқиқи адабиёти илмӣ ба мо имкон фароҳам месозад, ки чунин марҳилаҳои асосии таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкори дида шудааст.

Калидвожаҳо: иқтисоди сабз, ММД, саноатикунонӣ, соҳибкорӣ, саноатикунонии инноватсионӣ, рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ, сармоягузорӣ

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ УСКОРЕННОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ

Одинаев Бахриддин Ҳакимович

**старший преподаватель кафедры экономического анализа и статистики
Таджикского международного университета туризма и предпринимательства, ул.
Борбад, 48/5, 734055, Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: (+992) 904 21 23 05. Эл.
почта: odinaevtj@mail.ru**

В данной статье рассматриваются процессы стремительной индустриализации экономики страны и экономической цифровизации, а также другие вопросы, включая серьезные изменения в структуре производства, рынка труда, потребления и т. д. В этой связи изучение эффективности существующих инструментов и рычагов государственной поддержки предпринимательства и разработка новых подходов к их совершенствованию в современных условиях рассматривается как весьма актуальная задача. Также по мере развития системы меняется форма границ этого круга, и одновременно размер круга стабильности изменяется в зависимости от влияния факторов. В этой связи изучение научной литературы позволяет выделить следующие основные этапы обеспечения устойчивого развития предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: зеленая экономика, ВВП, индустриализация, предпринимательство, инновационная индустриализация, устойчивое развитие предпринимательской деятельности, инвестиции

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY UNDER CONDITIONS OF RAPID INDUSTRIALIZATION

Odinaev Bahriddin Khakimovich

Senior Lecturer, Department of Economic Analysis and Statistics, Tajik International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, 48/5 Borbad Street, 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan. Tel.: (+992) 904 21 23 05. E-mail: odinaevtj@mail.ru

This article examines the rapid industrialization and digitalization of the country's economy, as well as other issues, including significant changes in the structure of production, the labor market, consumption, and more. Therefore, studying the effectiveness of existing instruments and levers of state support for entrepreneurship and developing new approaches to improving them in modern conditions is considered a highly pressing task. As the system develops, the shape of the boundaries of this circle changes, and simultaneously, the size of the circle of stability changes depending on the influence of these factors. Therefore, a study of the scientific literature allows us to identify the following key stages in ensuring the sustainable development of entrepreneurship.

Keywords: green economy, GDP, industrialization, entrepreneurship, innovative industrialization, sustainable development of entrepreneurial activity, investment.

Дар шароити саноатикунони босуръати иқтисоди мамлакат, муҳити иқтисодӣ бо равандҳои пуршиддати ҷаҳонишавӣ рӯ ба рӯ мегардад, ки дар назди субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ вазифаҳои навро ба вучуд меорад. Дар навбати ҳеш, равандҳои саноатикунони босуръати иқтисоди мамлакат ва рақамикунони иқтисод масъалаҳои дигар, аз ҷумла дигаргунсозии ҷиддӣ дар сохтори истеҳсолот, бозори меҳнат, истеъмолот ва ғайраҳо ро ба миён мегузорад.

Баҳри ҳалли масоили мубрами инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат, инкишофи истеҳсолоти саноатӣ, таъмини суръати устувори афзоиши ММД ва ба ин васила андешидани тадбирҳои зарурӣ доир ба баланд бардоштани сатҳи сифати аҳолии санаи 26-уми декабри соли 2018 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон саноатикунони босуръати иқтисодиётро ҳадафи чоруми миллӣ эълон намуданд.

Бояд иброн намуд, ки дар аксар кишварҳои ҷаҳон саноатикунони босуръат ё худ саноатикунони инноватсионӣ ҳамчун муҳаррики асосии рушди иқтисод баррасӣ карда мешавад. Вале, мавриди зикр аст, ки раванди мазкур бо як қатор мушкилот, аз ҷумла нобаробарии рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар минтақаҳо, нобаробарии иҷтимоӣ ва сатҳи зиндагӣ, масъалаҳои экологӣ, ноустувории вазъи бозор ва амсоли инҳо рӯ ба рӯ мебошад. Дар мавриди ҳеш, омилҳои мазкур ба фаъолияти соҳибкорӣ, ки асоси рушди иқтисод мебошад, таъсири ҷиддӣ мерасонанд.

Дар шароити муосир масъала ва вазифаҳои болозикр аз субъектҳои соҳибкорӣ мутобиқшавӣ ба шароити зудтағйирёбанда, татбиқи инноватсияҳо дар истеҳсолот ва тавонмандии фаъолиятро ҷиҳати таъмини рушди устувори соҳибкорӣ тақозо менамоянд.

Бо ибораи дигар, омилҳои болозикр дар заминаи татбиқи равишҳои методӣ зарурати таҳияи стратегияро тақозо менамоянд, ки ба субъектҳои соҳибкорӣ имконоти мутобиқшудан ба шароитҳои навро ба ноилгардӣ ба рушди устувори фаъолиятро фароҳам месозад.

Аз ин рӯ, ҳолатҳои зикршуда таҳқиқи равишҳои методӣ ва омилҳои, ки устувории фаъолияти соҳибкориро таъмин менамоянд, хеле муҳим ва мубрам мегардонад.

Маврид ба зикр аст, ки дар шароити саноатикунони босуръати иқтисод соҳибкорӣ бо зарурати татбиқи инноватсияҳо дар пешбурди фаъолият, роҳандозии низоми рақамикунонӣ ва мутобиқсозии бизнес-равандҳо рӯ ба рӯ мегардад. Дар баробари ин, талабот ба моделҳои устувори пешбурди фаъолият афзун мегардад, ки ҷанбаҳои экологӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодиро дар бар мегирад.

Вобаста ба ин, дар шароити муосири пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ таҳқиқи равишҳои методие, ки ба таҳияи чунин моделҳо нигаронида шудаанд, дар самти таъмини рақобатпазирии соҳибкорӣ дар давраи дарозмуддат нақши муассир доранд.

Қабул аз таҳқиқи равишҳои методии таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ маънидоди мафҳуми “рушди устувор”-ро аз ҷониби муҳаққиқону олимони дида мебароем.

Тадқиқотчиён Рамановская Е.В ва Козлова Е.П. таҳти рушди устувор “ҳолати комил ва бисёрҷанбаеро мефаҳманд, ки ҷиҳати ноилгардӣ ба он ҳамгирӣ, муайянсозӣ, ҳамроҳангсозӣ ва такмили пайвасти ҳадафҳо, стратегияҳо ва механизмҳо зарур мебошад” [5].

Аз ҷониби дигар, олимони Ротар Т.С. ва Ниязьян В.Г. рушди устуворро ҳамчун “раванди ягонае маънидод менамоянд, ки дар натиҷаи ноилгардӣ ба он пайвасти беҳбудии нишондиҳандаҳои асосии иқтисодии субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ мушоҳида мегардад. Дар баробари ин, беҳбудии доимии нишондиҳандаҳои молиявии фаъолияти соҳибкорӣ ба назар расида, самаранокии истифодаи амвол ва иҷрои пурраи уҳдадорӣҳо таъмин карда мешавад” [6].

Муҳаққиқи дигари рус Кортеев И.И. рушди устуворро чунин маънидод менамояд: «раванди идоракунии бевфосилаи фаврӣ ва стратегӣ бо воқуниши саривақтӣ ба таъминоти ҳадафҳо ва рушди нишондиҳандаҳои муҳимтарин барои корхона, ки ҳамаи намудҳои фаъолияти онро дар бар мегирад» [2].

Ҳамин тавр, аз натиҷаи таҳқиқоти олимону муҳаққиқон ва гуфтаҳои боло чунин хулоса кардан мумкин аст, ки ҳолати рушди устувори соҳибкорӣ – таъмини мувозинат байни ҷабаҳои иҷтимоӣ, экологӣ, молиявӣ иқтисодӣ ва шароити тағйирёбандаи муҳити берунаи фаъолияти он мебошад. Дар сурати таъмини инкишофи баробари тамоми самтҳои зикршуда, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти соҳибкорӣ ва таъмини рушди устувори он имконпазир мегардад.

Дар робита ба ин, рушди устувор дар шароити зудтағйирёбандаи ҷаҳони муосир унсурҳои муҳими фаъолияти соҳибкорӣ маҳсуб ёфта, ба муайянсозии самтҳо ва дурнамоҳои минбаъдаи он мусоидат менамояд.

Таърифҳои олимону муҳаққиқонро баррасӣ намуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, устуворӣ - ин қобилияти низом доир ба таъмини унсурҳои муҳити дохилии ҳеш аз ҳисоби тағйирдиҳии сохтори унсурҳои алоҳида ва роҳҳои ҳамкории мутақобила бо муҳити ихотакунанда мебошад. Дилхоҳ низом дорои майдони устувории худ мебошад, ки аз дигар низомҳо ба қулли фарқ менамояд. Қойғиршавии ҳудудҳои ин доира дар баробари рушди низом шакли дигарро касб мекунад ва дар баробари ин, ҳаҷми доираи устуворӣ вобаста ба таъсири омилҳои тағйир меёбад. Вобаста ба ин, таҳқиқи адабиёти илмӣ ба мо имкон фароҳам месозад, ки чунин марҳилаҳои асосии таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкориро ҷудо намоем:

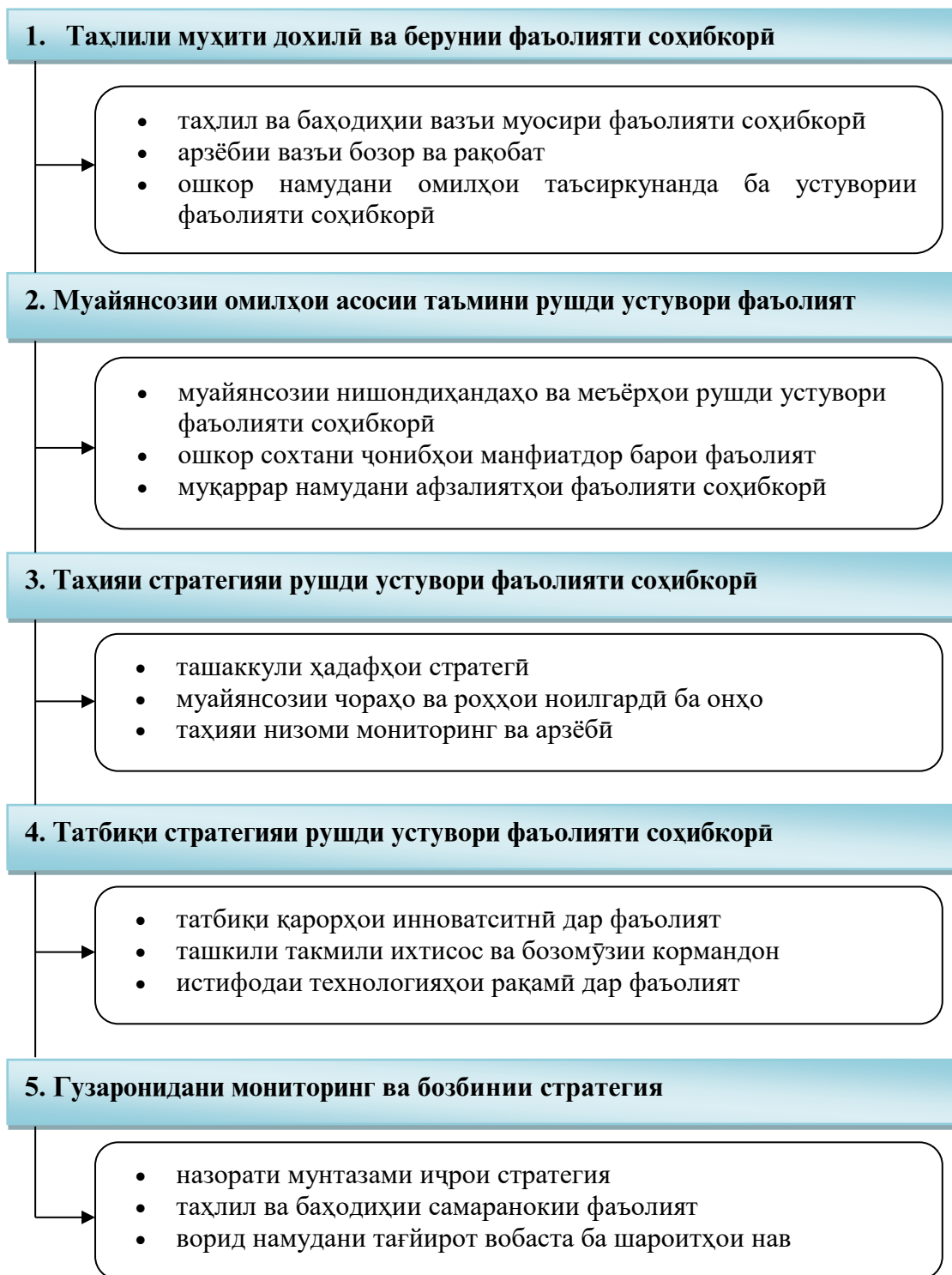
Таҳлили мазкур имкон фароҳам месозад, ки дар марҳилаи минбаъда стратегияи рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ таҳия карда шавад. Дар стратегияи мазкур бояд ҳадафҳои стратегияи фаъолият муқаррар карда шуда, тадбирҳои асосӣ ва роҳҳои ноилгардӣ ба онҳо муайян карда шаванд. Ҳамзамон, дар доираи стратегияи мазкур бояд низомии мониторинг ва арзёбии фаъолият муайян карда шавад.

Ҳамин тариқ, дар марҳилаи нахустин, ҷиҳати таъмини рушди устувори соҳибкорӣ вазъи фаъолият бояд таҳлил ва баҳо дода шавад. Сипас, таҳқиқоти маркетингии вазъи бозор ва муҳити рақобат гузаронида шуда, омилҳои асосии ба устувории фаъолияти соҳибкорӣ таъсиркунонда ошкор карда шаванд.

Дар марҳилаи дуюм, дар заминаи омӯзиши бозор ва омилҳои калидии ба устувории фаъолияти соҳибкорӣ таъсиркунонда нишондиҳандаҳо ва меъёрҳои асосии таъмини рушди устувори соҳибкорӣ бояд муайян карда шаванд. Дар баробари ин, дар марҳилаи мазкур

ҷонибҳои манфиатдори соҳибкорӣ ошкор карда шуда, афзалиятҳои фаъолият муқаррар карда мешаванд.

Дар марҳилаи панҷум мониторинги иҷрои стратегия гузаронида шуда, бозбинии стратегияи ӯ худ тағйиру иловаҳо ба он ворид карда мешавад. Дар ин марҳила назорати мунтазами иҷрои стратегияи таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ гузаронида шуда, самаранокии фаъолият арзёбӣ карда мешавад. Вобаста ба мушкилоти ҷойдошта дар раванди фаъолият ва муҳити зудтағйирёбандаи берунӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ тағйирот ба стратегия ворид карда мешаванд.

Расми 1. Марҳилаҳои асосии таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон

Тавре аз марҳилаҳои асосии зикршуда бармеояд, таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ равиши маҷмуиро тақозо менамояд, ки заминаи асосии онро механизми ҳамгирии инноватсионӣ, идоракунии ва рақамӣ ташкил медиҳад. Таҳияи стратегияи таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ бо дарназардошти манфиати тамоми ҷонибҳои манфиатдор ва мониторинги пайвастаи амалисозии он ҷиҳати ноилгардӣ ба ҳадафҳои дарозмуддат мусоидат менамояд.

Дар робита ба ин, муҳаққиқ Иванов П.А. дуруст қайд менамояд, ки: “амалисозии пайдарпайи марҳилаҳои таъмини рушди устувори ташкилотҳо, на танҳо нишондиҳандаҳои иқтисодии фаъолияти соҳибкориро беҳтар мегардонад, балки барои саҳм гузоштан дар ҳалли масъалаҳои умумибашарии экологӣ ва иҷтимоӣ имкон фароҳам месозад” [1].

Дар шароити муносири ҷорисозии технологияҳои рақамӣ ва инноватсионӣ дар истеҳсолот, дар баробари омилҳои болозикр нақши сармояи инсонӣ дар таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ назаррас мебошад. Кадрҳои баладихтисосе, ки дар татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ва мутобиқшавӣ ба тағйироти куллии муҳити бозорӣ қодир мебошанд, дар ин раванд ҳамчун захираи стратегӣ баромад менамоянд. Аз ин нуқтаи назар, ташаккули равишҳои самарабахш дар самти сармояи инсонӣ бояд ҳамчун унсuri калидии таъмини рушди устувори соҳибкорӣ баррасӣ гардад.

Имрӯз омили дигари муҳимми таъмини рушди устувори соҳибкорӣ дастгирии давлатӣ маҳсуб меёбад, зеро дар шароити саноатикунонии босуръати иқтисоди кишвар зарурати ташаккули муҳити институтсионалие зарур мебошад, ки имтиёзҳои андозӣ, дастрасӣ ба сармоягузорӣ, барномаи дастгирии лоиҳаҳои инноватсионӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои соҳибкоронро фарогир бошад.

Вобаста ба ин, таҳқиқи самарабахшии воситаҳо ва фишангҳои мавҷудаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ ва таҳияи равишҳои нави мукамалсозии онҳо дар шароити кунунӣ вазифаи ҳеле мубрам арзёбӣ мегардад.

Дар ин раванд, дар шароити татбиқи принципҳои “иқтисоди сабз” дар иқтисодиёт ҷанбаҳои энергетикӣ ва экологӣ низ дар таъмини рушди устувори соҳибкорӣ нақши калидиро иҷро менамоянд. Гузариш ба технологияҳои самараноки истифодаи захираҳо, кам намудани партовҳо, истифодаи захираҳои барқароршавандаи энергия омилҳои мебошанд, ки дар самти таъмини рақобатпазирии фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити таҳдидҳои экологии умумибашарӣ нақши ҳеле муҳим доранд. Аз ин нуқтаи назар, равишҳои методӣ доир ба ҳамгирии принципҳои рушди устувор дар амалияи фаъолияти соҳибкорӣ, таҳлили амиқ ва мутобиқсозиро дар соҳаҳои мухталифи иқтисоди миллӣ тақозо менамояд.

Ҳамзамон, дар пасманзари равандҳои рақамикунонӣ ва саноатикунонии босуръати иқтисод зарурати таҳияи равишҳои доир ба ҷорисозии технологияҳои рақамӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ пеш меояд. Маврид ба зикр аст, ки рақамикунонӣ ба мутобиқсозии бизнес-равандҳо, коҳиши хароҷот ва баландбардории самаранокии истеҳсолот мусоидат менамояд, вале сармоягузориҳои зиёд ва сатҳи баланди дараҷаи таҳассуси кадрҳоро тақозо менамояд. Аз ин рӯ, омӯзиши омилҳои асосие, ки рақамикунонии бомуваффақияти фаъолияти соҳибкорӣ муайян месозанд, самти муҳимми таҳқиқот мебошад.

Маврид ба зикр аст, ки консепсияи рушди устувор яке аз принципҳои муайянкунандаи фаъолият дар сатҳи байналмилалӣ ва миллӣ пазируфта шудааст ва чунин рушдERO дар назар дорад, ки наслҳои имрӯза ниёзҳои худро бидуни зарар ба ниёзҳои наслҳои оянда қонеъ мегардонанд.

Бояд иброз намуд, ки чунин принцип бояд дар фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ низ риоя гардад. Аз инҷост, ки дар шароити муносири зудтағйирёбанда дар фаъолияти соҳибкорон ба ин ҷанба аҳамияти хоса дода мешавад ва тавре аз андешаҳои илмӣ боло бармеояд, таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ яке аз масъалаҳои мураккаб дар шароити рақобати шадид мебошад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки имрӯз усули ягона барои таҳияи методологияи баҳодихии рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ мавҷуд нест. Вале, бояд ибраз намуд, ки дар назария ва амалияи хоҷагидорӣ якчанд равишҳо истифода карда мешаванд, аз ҷумла равиши маҷмӯӣ, таҳияи модели тавсифӣ ва таҳияи нишондиҳандаи интегралӣ ва ғайраҳо.

Муҳаққиқон ибраз менамоянд, ки равиши маҷмӯӣ вобаста ба рушди устувори фаъолият маҷмуи нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоиро фаро мегирад [4].

Гурӯҳи олимони дигар дар ин самт моделҳои тавсифиро таҳия намудаанд, ки баҳодихии сифатии рушди устуворро бидуни татбиқи воситаҳои математикӣ пешниҳод менамояд [3]. Аз ҷумла, дар ин сурат баҳодихии фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ аз рӯйи низоми духола баррасӣ мегардад: 1 ҳол - сатҳи мутобиқат барои талаботи мушаххас; 0 ҳол – номутобиқатӣ. Сипас, сатҳи устуворӣ ҳамчун нисбати ҳолҳои бадастоварда ба маҷмӯи умумии ҳолҳо ҳисоб карда мешавад.

Дар самти муайянсозии рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ усули дигаре мавҷуд аст, ки дар асоси нишондиҳандаи интегралӣ таҳия мегардад, ки дараҷаи устувории объектро тавассути маҷмуи нишондиҳандаҳои устувории иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоӣ инъикос менамояд [8].

Дар баробари ин, мониторинг ва идоракунии рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ, инчунин баҳодихии сатҳи иҷроӣ ҳадафҳои муайяншуда, зарурати таҳияи нишондиҳандаҳои махсусро талаб мекунад. Нишондиҳандаҳои мазкур бояд аз маълумоти аввалия таҳия шуда, имкон диҳанд, ки дар бораи ҳолат ва тағйироти омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ ҳулоса бароварда шавад.

Дар ҷунин ҳолат, тавре муҳаққиқ Фукина С.П. ибраз менамояд: “нишондиҳандаҳои истифодашаванда бояд мазмуни рушди устуворро бо дақиқӣ, пуррагӣ ва бозътимодӣ инъикос кунанд; ба низоми қабулшудаи баҳодихии натиҷаҳои фаъолият мутобиқ бошанд, ҳамзамон шумораи онҳо бояд мувофиқ интиҳоб карда шавад” [7].

Таҳқиқи масъалаҳои мазкур имкон фароҳам месозад, ки тавсияҳои методӣ ва соҳибкорону мақомоти давлатӣ таҳия карда шаванд, ҳамзамон дар самти рушди назария ва методологияи рушди устувори соҳибкорӣ саҳми арзишманд гузошта шавад.

Маврид ба зикр аст, ки аз нигоҳи равишҳои методӣ таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонии иқтисод фарогири самтҳои асосии зерин мебошанд:

1. *Таҳияи стратегияи таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ.* Таҳияи нақшаи дарозмуддати фаъолияти соҳибкорӣ ҷиҳати ноилгардӣ ба мувозинат байни ҳадафҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ. Марҳилаи мазкур ҳамгирии технологияҳои инноватсионӣ, муносибгардонии истифодаи захираҳо ва мутобиқшавӣ ба шароитҳои тағйирёбандаи муҳити беруниро фарогир мебошад.

2. *Арзёбии таваккал ва имконоти ҷойдошта.* Дар марҳилаи мазкур таҳлили омилҳои муҳити дохилӣ ва берунӣ соҳибкорӣ ҷиҳати муайянсозии устувории фаъолият гузаронида мешавад. Дар ин раванд, ҳавҳои экологӣ, тағйирёбии муҳити бозорӣ, тамоюлҳои иҷтимоӣ ва технологӣ ба назари эътибор гирифта мешаванд.

3. *Ҷорисозии технологияҳои инноватсионӣ ва рақамӣ.* Истифодаи технологияҳои рақамӣ ва қарорҳои инноватсионӣ барои баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, сифати маҳсулот ва хизматрасонӣ, инчунин ташаққули моделҳои муосири пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ дар назар дошта шудааст.

4. *Таъмини уҳдадорӣҳои иҷтимоӣ.* Дар ин марҳила манфиатҳои кормандон, ҷомеа ва дигар ҷонибҳои манфиатдор бояд ба эътибор гирифта шавад. Амали мазкур имкон фароҳам месозад, ки боварии кормандон, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва шарикон ба фаъолияти соҳибкорӣ баланд бардошта шавад.

5. *Таъмини устувориҳои экологӣ.* Таҳия ва амалисозии тадбирҳо чихати коҳиш додани таъсири манфӣ ба муҳити берунӣ, аз ҷумла кам намудани ихроҷҳо ва партовҳо, истифодаи манбаъҳои барқароршавандаи энергия.

6. *Таъмини устувориҳои молиявӣ.* Дар марҳилаи мазкур бояд устувориҳои даромадҳо ва хароҷотҳо, муносибгардонии хароҷот, идоракунии қарзҳо ва ташаккули захираҳо барои бартараф намудани ҳолатҳои буҳронӣ таъмин карда шавад.

7. *Мониторинг ва назорати иҷрои муқаррароти стратегия.* Марҳилаи мазкур истифодаи низомии идоракуниро тақозо менамояд, ки мониторинги нишондиҳандаҳои асосии таъмини устувориҳои фаъолиятро дар бар мегирад. Натиҷаи мониторинг имкон фароҳам месозад, ки стратегия бо дарназардошти омилҳои муҳити дохилӣ ва берунӣ бозбинӣ карда шавад.

8. *Рушди сармояи инсонӣ.* Бояд иброз намуд, ки рушди сармояи инсонӣ яке аз марҳилаҳои муҳим дар татбиқи стратегия маҳсуб ёфта, сармоягузорӣ ба омодагии касбии кормандон, рушди малакаҳо ва касбиятро фаро мегирад, ки барои мутобиқшавӣ ба шароитҳо ва технологияҳои нав зарур мебошад.

Бояд иброз намуд, ки татбиқи босамари стратегия ва риояи ҷанбаҳои болозикр ба сохторҳои соҳибкорӣ имкон фароҳам месозад, ки ба тағйироти мавҷуда мутобиқ гарданд, таваккалро камнамоянд ва рақобатпазирии фаъолиятро барои давраи дарозмуддат нигоҳдоранд.

Ҳамин тавр, дар интиҳо чунин хулоса кардан мумкин аст, ки таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити саноатикунони босуръат ва рақамикунони иқтисоди миллӣ ба яке аз ҳадафҳои асосӣ табдил ёфтааст. Таъмини ин раванд на танҳо таҳлили ҳамаҷонибаи бозор ва ошкор кардани омилҳои калидии таъсиркунанда ба устувориҳои фаъолиятро талаб мекунад, балки ҳамзамон таҳияи стратегияҳои инноватсионӣ ва мутобиқ ба муҳити зудтағйирёбандаи иқтисодиро низ дар бар мегирад. Стратегияҳои мазкур бояд истифодаи самараноки технологияҳои рақамӣ, ҳамгирии экосистемаи иҷтимоӣ ва экологӣ, инчунин баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва хизматрасониро фаро гиранд.

Илова бар ин, рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ бе таъмини устувориҳои молиявӣ ва сармояи инсонӣ ғайриимкон аст. Сармоягузорӣ ба омодагии кадрҳои баландихтисос, рушди захираҳои инсонӣ ва татбиқи технологияҳои рақамӣ имконияти мутобиқшавӣ ба шароитҳои нави иқтисодиро фароҳам месозад. Ҳамзамон, дастгирии институтсионалии давлатӣ, аз ҷумла имтиёзҳои андозӣ ва маблағгузорӣ ба лоиҳаҳои инноватсионӣ, заминаҳои мусоидро барои баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва ноил шудан ба ҳадафҳои дарозмуддати устувориҳои иқтисодӣ фароҳам меоварад.

АДАБИЁТ

1. Иванов П.А. Экологический менеджмент в системе устойчивого развития, СПб: Питер, 2020, стр. 112-135.
2. Кортоев И.И., Зенкина И.В. Основные аспекты устойчивого развития организации в современных условиях // Международный научно-исследовательский журнал. 2021. № 2 (104). Ч. 2. С. 57–63.
3. Магомедова, М. Оценка устойчивого развития предприятий моделями дескриптивного и предикативного типа [Электронный ресурс] / М. Магомедова // Моск. экон. журн. — 2016. — № 2.
4. Микитась, М. А. Механизм устойчивого развития предприятия с использованием его организационного потенциала / М. А. Микитась, П. П. Табурчак // Упр. экон. системами. — 2012. — № 4. — С. 84–92.

5. Романовская Е.В., Козлова Е.П. Содержание механизма устойчивого развития промышленного предприятия // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. 2018. № 2 (50). С. 25–30.
6. Ротарь Т.С., Ниязян В.Г. Устойчивое развитие предприятия: сущность и методика расчета интегрального индекса устойчивого развития авиакомпаний // Экономика, Статистика и Информатика. 2015. № 4. С. 149–153.
7. Фукина, С. П. К вопросу об устойчивом развитии предприятия в нестабильной среде / С.П. Фукина // Актуал. пробл. экономики и права. — 2008. — № 4. — С. 48–55.
8. Хомяченкова, Н. А. Методика многокритериальной классификации промышленных предприятий по группам устойчивого развития / Н. А. Хомяченкова // Вестн. Твер. гос. ун-та. — 2010. — № 8. — С. 23–27.

УДК 004:338.43:330.34

РАҚАМИКУНОНИ ПОЯИ РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗӢ.

Марипова Ф.А.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.
Ассистенти кафедраи менеҷмент ва маркетинги Институти технологияҳои
рақамӣ ва зеҳни сунъӣ. fmaripova@list.ru

Мақола ба таҳлили раванди рақамикунонии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шуда, аҳамияти стратегӣ ва иҷтимоию иқтисодии он дар шароити ҷаҳонишавӣ баррасӣ мегардад. Муаллиф нақши санадҳои меъёрии давлатӣ, аз ҷумла Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар ташаккули заминаҳои ҳуқуқӣ ва институтсионалии рушди иқтисоди рақамӣ таъкид менамояд. Дар мақола махсусан ба табили рақамии бахши аграрӣ таваҷҷуҳ зоҳир гардида, имкониятҳои истифодаи технологияҳои «оқил» мониторинги рақамии замин, сенсорҳо, таҳлили додаҳо ва системаҳои автоматикунонидашуда ҳамчун омили баланд бардоштани ҳосилноқӣ, коҳиши хароҷот ва таъмини амнияти озуқаворӣ арзёбӣ мешаванд. Бо истинод ба маълумоти Asian Development Bank ва World Bank, дурнамои мусбати рушди иқтисодӣ ва нақши табили рақамӣ дар таъмини рушди дарозмуддат асоснок карда мешавад. Хулоса карда мешавад, ки рақамикунонӣ барои Тоҷикистон на танҳо ислоҳоти технологӣ, балки омили муҳими рушди устувор, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва ҷалби сармоягузорӣ ба шумор меравад.

Калимаҳои калидӣ: иқтисоди рақамӣ; рақамисозӣ; табили рақамӣ; бахши кишоварзӣ; технологияҳои интеллектуалӣ; амнияти озуқаворӣ; рушди устувор; навоарӣ; инфрасохтори рақамӣ; ҷолибияти сармоягузорӣ.

DIGITALIZATION AS A FOUNDATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TAJIKISTAN'S ECONOMY IN THE AGRICULTURAL SECTOR

Maripova F.A.

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.
Assistant at the Department of Management and Marketing, Institute of Digital
Technologies and Artificial Intelligence.
E-mail: fmaripova@list.ru

The article is devoted to the analysis of the digitalization process of the economy of the Republic of Tajikistan and examines its strategic and socio-economic significance in the context of globalization. The author emphasizes the role of state regulatory documents, including the Concept of the Digital Economy in the Republic of Tajikistan, in forming the legal and institutional foundations for the development of the digital economy. Referring to data from the Asian Development Bank and the World Bank, the article substantiates the positive economic growth prospects and the role of digital transformation in ensuring long-term development. It is concluded that digitalization in Tajikistan represents not only a technological reform but also an important driver of sustainable development, increased competitiveness, and investment attraction.

Keywords: digital economy; digitalization; digital transformation; agricultural sector; smart technologies; food security; sustainable development; innovation; digital infrastructure; investment attractiveness.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК ОСНОВА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ ТАДЖИКИСТАНА В СФЕРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Марипова Ф.А.

**Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.
Ассистент кафедры менеджмента и маркетинга Института цифровой технологии и
искусственного интеллекта. E-mail: fmaripova@list.ru**

Статья посвящена анализу процесса цифровизации экономики Республики Таджикистан и рассмотрению её стратегического и социально-экономического значения в условиях глобализации. Автор подчёркивает роль нормативно-правовых государственных документов, в том числе Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан, в формировании правовой и институциональной базы развития цифровой экономики. С опорой на данные Asian Development Bank и World Bank обосновываются позитивные перспективы экономического роста и роль цифровой трансформации в обеспечении долгосрочного развития. Делается вывод, что цифровизация для Таджикистана является не только технологической реформой, но и важным фактором устойчивого развития, повышения конкурентоспособности и привлечения инвестиций.

Ключевые слова: Цифровая экономика; цифровизация; цифровая трансформация; аграрный сектор; умные технологии; продовольственная безопасность; устойчивое развитие; инновации; цифровая инфраструктура; инвестиционная привлекательность.

Дар ҷаҳони муосир рақамикунонӣ ба яке аз омилҳои асосии рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ табдил ёфтааст. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, зеҳни сунӣ, автоматикунонӣ ва платформаҳои рақамӣ имкон медиҳад, ки самаранокии истеҳсолот баланд бардошта шуда, шаффофият ва рақобатпазирӣ дар иқтисоди миллӣ таъмин гардад. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар ин раванд қадамҳои устувор гузошта, заминаҳои ҳуқуқӣ ва ташкилӣ барои ташаккули иқтисоди рақамиро фароҳам овардааст.

Қабули Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642) оғози марҳилаи нави ислоҳоти рақамӣ дар кишвар гардид. Ҳадафи асосии он фароҳам овардани шароити мусоид барои гузариш ба иқтисоди рақамӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ ва рушди хизматрасониҳои электронӣ.

Рақамикунонӣ шартӣ зарурии соҳаи аграрӣ мебошад, зеро он барои ташкили ҷаҳони ягонаи иттилоотӣ, аз ҷумла шабакаҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ ва системаҳои дорой маҳзанҳои гуногуни маълумот имконият фароҳам меорад. Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар соҳаи аграрӣ фаъолона кор мебарад. Соли 2019 консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шуд. Ҳадафи асосии он табдилдиҳии рақамии кишоварзӣ мебошад [1]. Истеҳсолоти кишоварзӣ дар иқтисодиёти Тоҷикистон яке аз ҷойҳои пешқадамро ишғол мекунад. Он тақрибан 24,1 ҶМД-и истеҳсолшавандаро ташкил медиҳад ва 60,6 ҶМД шумораи умумии аҳолии дар соҳаҳои иқтисодии ҷумҳурӣ машғули кор дар ин раванд кор мекунад [2, с. 51]. Ҳоҷатиҳои аз ҳама бештар ояндадор, аз нуқтаи назари имкониятҳои ҷорӣ намудани қомеъҳои прогресси илмӣ-техникӣ ташкилотҳои кишоварзӣ мебошанд.

Технологияҳои «оқил» аз қабili мониторинги рақамии замин, истифодаи сенсорҳо, таҳлили додаҳо, системаҳои идоракунии автоматикунонидашуда имконият медиҳанд:

- ✓ ҳосилнокии зироатҳо афзоиш ёбад;
- ✓ хароҷоти истеҳсолот коҳиш ёбад;
- ✓ истифодаи захираҳои обу замин самаранок гардад;
- ✓ ҳатари вобаста ба тағйирёбии иқлим кам карда шавад;

✓ занҷири таъминот аз истехсолкунанда то истеъмолкунанда содда гардад.

Бо вучуди ин, сатҳи ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар кишоварзии кишвар ҳанӯз маҳдуд аст. Сабабҳои асосӣ инҳоянд:

- ✓ бартарияти шаклҳои хурди хоҷагидорӣ (хоҷагиҳои деҳқонӣ ва аҳоли);
- ✓ маҳдудияти имкониятҳои молиявӣ барои хариди техникаи муосир;
- ✓ инфрасохтори нокифояи иттилоотӣ дар деҳот;
- ✓ сатҳи пасти омодагии кадрҳои соҳавӣ.

Дар ҳулоса бояд қайд кард, ки ҳамгирии технологияҳои рақамӣ ба соҳаи аграрӣ барои табдили он ба баҳши баланди технологӣ дар иқтисодиёт замина фароҳам меорад. Ин аз ҳисоби кам кардани хароҷоти бемаҳсул ва хеле баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат имконпазир мегардад. Бо як қатор сабабҳои объективӣ, табдили рақамии баҳши аграрӣ дар Тоҷикистон дар марҳалаи аввали рушди худ қарордорад. Давлат заминаи қонунгузорино ташаққул медиҳад ва барномаҳои рақамикунони иқтисодиётро дар маҷмӯъ, инчунин барои соҳаҳои алоҳида тасдиқ мекунад. Рақамикунонӣ ба баланд бардоштани самаранокии корхонаҳои аграрӣ, баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти онҳо, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва ҷалби сармоягузори ба соҳа нигаронида шудааст. Технологияҳои рақамӣ иқтидори таъмини амнияти озуқаворино дар маҷмӯъ дар кишвар доранд.

Ҳукумати электронӣ имкон медиҳад, ки:

- 1.Вақти мурочиат ва хароҷоти шаҳрвандон коҳиш ёбад;
- 2.Равандҳои маъмурий шаффоф гарданд;
- 3.Омилҳои коррупсионӣ кам карда шаванд;
- 4.Дастрасӣ ба хизматрасониҳои давлатӣ беҳтар шавад.

Дар шароити рушди босуръати технологияҳои рақамӣ, ташаққули фарҳанги истифодаи хизматрасониҳои электронӣ ва баланд бардоштани маърифати рақамии аҳоли аҳамияти аввалиндараҷа касб мекунад.

Низоми бонкии кишвар яке аз соҳаҳои пешсаф дар раванди рақамикунонӣ мебошад. Рушди финтех, ҷорӣ намудани пардохтҳои ғайринақдӣ, истифодаи QR-рамзҳо, ҳамёнҳои электронӣ ва муайянкунии биометрӣ нишон медиҳанд, ки баҳши молиявӣ ба марҳилаи нави рушд ворид гардидааст.

Тибқи маълумоти Asian Development Bank, рушди иқтисодиёти Тоҷикистон дар солҳои наздик тамоюли мусбат дошта, табдили рақамӣ метавонад омили муҳими рушди дарозмуддат гардад. Ҳамзамон, World Bank татбиқи лоиҳаҳои тақвияти инфрасохтори рақамӣ ва баланд бардоштани фарогирии молиявиро дастгирӣ мекунад.[4,31.34]

Афзоиши шумораи корбарони бонкдорӣи мобилӣ, густариши амалиётҳои онлайн ва истифодаи технологияҳои зеҳни сунъӣ барои баҳогузори қарзҳо нишон медиҳад, ки рақамикунони баҳши молиявӣ ба беҳтар гардидани дастрасии аҳоли ба хизматрасониҳо мусоидат менамояд, бахусус дар минтақаҳои дурдаст.

Бо вучуди дастовардҳои назаррас, раванди рақамикунонӣ бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мебошад:

- а) норасоии мутахассисони баландихтисос дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ;
- б) маҳдудияти дастрасӣ ба интернетӣ босуръат дар баъзе минтақаҳои деҳот;
- в) хавфҳои марбут ба амнияти киберӣ;
- г) сатҳи нокифояи саводнокии рақамӣ ва молиявии аҳоли.

Ҳалли ин масъалаҳо тақозо менамояд, ки ҳамкориҳои давлат, баҳши хусусӣ ва шарикони рушд тақвият ёбад.

Рақамикунонӣ барои Тоҷикистон на танҳо як раванд ё ислоҳоти технологӣ, балки омили муҳими таъмини рушди устувор ва рақобатпазирии иқтисоди миллӣ мебошад. Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар баҳшҳои аграрӣ, молиявӣ ва идоракунии давлатӣ

заминаи мусоид барои баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, коҳиш додани хароҷоти бемаҳсул ва ҷалби сармоягузорӣ фароҳам меорад.

Эълон гардидани солҳои 2025–2030 ҳамчун солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия собит месозад, ки давлат ба ояндаи рақамӣ бо диди стратегӣ менигарад. Бо татбиқи пайгириҳои барномаҳои қабулгардида, Тоҷикистон метавонад то соли 2030 ба ҳамгирии фарогири хизматрасониҳои рақамӣ ноил гардида, заминаи мустаҳкам барои шукуфоии иқтисодӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ ва молиявии кишварро фароҳам оварад.[5,с 144,147]

Ояндаи рушди миллий бо рақамикунонӣ пайванд дорад ва ин оянда аллакай оғоз ёфтааст. Ҳамчунин, Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 8 январи соли 2025, №911Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия 2025–2030ба раванди рақамикунонӣ тақони ҷиддӣ бахшид. Эълон гардидани солҳои 2025–2030 ҳамчун солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия нишон медиҳад, ки табдили рақамӣ ба яке аз афзалиятҳои стратегияи давлатӣ таъдил ёфтааст.

Ин ташаббус ба рақамикунонии соҳаҳои калидӣ тичорат, хизматрасониҳои давлатӣ, маориф, тандурустӣ, низоми молиявӣ ва бахши аграрӣ равона гардида, ба рушди устувор ва беҳтар гардидани сатҳи зиндагии аҳоли мусоидат мекунад. Соҳаи кишоварзӣ дар иқтисодиёти Тоҷикистон мавқеи муҳим дорад. Он беш аз чоряки маҷмӯи маҳсулоти дохилро ташкил дода, қисми зиёди аҳолии кишварро бо ҷойи кор таъмин менамояд. Аз ин рӯ, рақамикунонии бахши аграрӣ аҳамияти стратегӣ дорад. Барои бартараф намудани ин мушкилот ташаккули инфрасохтори иттилоотӣ коммуникатсионӣ, таъсиси маҳзанҳои дониш, рушди платформаҳои тичоратии рақамӣ ва тайёр намудани мутахассисони баландихтисос зарур мебошад. Яке аз самтҳои муҳими рушди иқтисоди рақамӣ ҷорӣ намудани низоми ҳукумати электронӣ мебошад. Дар Тоҷикистон заминаи гузариш ба ин низоми ханӯз аз солҳои аввали асри XXI гузошта шудааст. Имрӯз аксари вазорату идораҳои хизматрасониҳои худро тавассути порталҳои интернетӣ пешниҳод мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642.
2. Косимов Т.А. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди зеркомплекси сабзавоту картошка дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2024. – 178с.
3. Липатова Н.Н. Экономия затрат в сельском хозяйстве за счет внедрения цифровых технологий / Н.Н. Липатова Л.П. Федорова, Т.Н. Шлыкова // Развитие агропромышленного комплекса в условиях цифровой экономики: сб. науч. тр. – Кинель: РИО СамГАУ, 2019. – С. 31- 34.
4. Мамай О.В. Управление информационным и правовым обеспечением организаций агропромышленного комплекса региона в условиях инновационной экономики / О.В. Мамай, А.Г. Волконская, Н.Н. Галенко, О.И. Курлыков, И.Н. Мамай, С.В. Машков, О.В. Пашкина, М.Н. Купряева, Е.С. Казакова, А.В. Ермакова, Н.С. Шустова // Отчет о НИР № АААА-А17- 117070620017.
5. Мамай О.В. Организационные формы трансфера технологий в аграрном секторе экономики // Проблемы развития предприятий: теория и практика: материалы 12-й Международной научно-практической конференции. – Самара, 2013. – С. 144-147.

УДК 338.24:346.26(575.3)

ЗАХИРАҲОИ МОДДИИ ДАВЛАТӢ: АСОСҲОИ ҲУҚУҚӢ ВА МЕХАНИЗМҲОИ ИДОРАКУНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ниёззода Саиднуъмони Саидхонид
докторанти PhD-и Институти иқтисод ва демографияи АМИТ. Раёсати
ташкил ва идораи захираи давлатӣ Агентии захираҳои моддии давлатии назди
Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон ш.Душанбе, кучаи
Абдуллобеков 6/1. E.-mail: abr.0093@mail.ru

Мақолаи илмӣ ба таҳлили захираҳои моддии давлатӣ ҳамчун унсuri муҳими амнияти иқтисодӣ ва иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он асосҳои ҳуқуқии ташаккул ва ғайрияти захираҳои моддӣ, аз ҷумла қонунгузориҳои миллӣ ва санадҳои меъёрии марбут баррасӣ гардидаанд. Ҳамчунин, механизмҳои асосии идоракунии, аз қабилӣ ташаккул, нигоҳдорӣ, навосӣ ва истифодаи мақсадноки захираҳо таҳлил шудаанд. Муаллиф ба масъалаҳои мавҷуда, аз ҷумла маҳдудияти инфрасохтор, нокифоягии ҳамоҳангсозии байниидоравӣ ва сатҳи нокифояи рақамисозӣ таваҷҷуҳ намуда, роҳҳои тақмили низомро пешниҳод мекунад. Дар мақола зарурати қорӣ намудани технологияҳои муосир, тақвияти ҳамкорӣ бо бахши хусусӣ ва истифодаи таҷрибаи байналмилалӣ таъкид шудааст.

Калидвожаҳо: захираҳои моддии давлатӣ, амнияти иқтисодӣ, идоракунии давлатӣ, қонунгузорӣ, ҳолатҳои ғавқулода, рақамисозӣ, инфрасохтор, Тоҷикистон.

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ МАТЕРИАЛЬНЫЕ РЕЗЕРВЫ: ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ И МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Ниёззода Саиднуъмон Саидхонид
докторант (PhD) Института экономики и демографии Национальной академии наук
Таджикистана. Управление организации и управления государственными резервами
Агентства государственных материальных резервов при Правительстве Республики
Таджикистан. 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Абдуллобекова, 6/1.
E-mail: abr.0093@mail.ru

Научная статья посвящена анализу государственных материальных резервов как важного элемента экономической и социальной безопасности Республики Таджикистан. Рассматриваются правовые основы формирования и функционирования резервов, включая национальное законодательство и нормативно-правовые акты. Особое внимание уделено механизмам управления, таким как формирование, хранение, обновление и целевое использование ресурсов. Автор анализирует существующие проблемы, включая недостаточную инфраструктуру, слабую межведомственную координацию и ограниченный уровень цифровизации, а также предлагает пути совершенствования системы. Подчеркивается необходимость внедрения современных технологий, расширения сотрудничества с частным сектором и использования международного опыта.

Ключевые слова: государственные материальные резервы, экономическая безопасность, государственное управление, законодательство, чрезвычайные ситуации, цифровизация, инфраструктура, Таджикистан.

STATE MATERIAL RESERVES: LEGAL FOUNDATIONS AND MANAGEMENT MECHANISMS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Niyozzoda Saidnumoni Saidkhomid

**PhD Candidate Institute of Economics and Demography, National Academy of Sciences of
Tajikistan Department for Organization and Management of State Reserves, Agency of
State Material Reserves under the Government of the Republic of Tajikistan Dushanbe
734042, Republic of Tajikistan Street Address: 6/1 Abdullobekov Street
E-mail: abr.0093@mail.ru**

The article analyzes state material reserves as a key component of economic and social security in the Republic of Tajikistan. It examines the legal framework governing the formation and operation of these reserves, including national laws and regulatory acts. The study also explores the main management mechanisms such as formation, storage, renewal, and targeted use of reserves. The author identifies existing challenges, including limited infrastructure, insufficient interagency coordination, and a low level of digitalization, and proposes measures for system improvement. The importance of implementing modern technologies, strengthening cooperation with the private sector, and adopting international best practices is emphasized.

Keywords: state material reserves, economic security, public administration, legislation, emergency situations, digitalization, infrastructure, Tajikistan.

Дар шароити муносири рушди устувори иқтисоди миллӣ ва ҳамзамон афзоиши хавфҳои табиӣ, иҷтимоӣ ва геополитикӣ, масъалаи таъмини амнияти иқтисодиву иҷтимоии давлат аҳамияти аввалиндараҷа касб менамояд. Тағйирёбии иқлим, зиёд гардидани офатҳои табиӣ, ноустувории бозорҳои ҷаҳонӣ ва равандҳои геоиқтисодӣ зарурати ташаккули механизмҳои боэътимоди ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва таъмини суботи иқтисодиро боз ҳам тақвият медиҳанд. Дар чунин шароит, захираҳои моддии давлатӣ ҳамчун яке аз абзорҳои калидии сиёсати давлатӣ барои пешгирӣ ва бартарафсозии оқибатҳои ҳолатҳои бӯхронӣ баромад мекунад.

Захираҳои моддии давлатӣ ҷузъи муҳими низоми амнияти иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, барои воқуниши саривактӣ ба ҳолатҳои ғавқулода, таъмини талаботи аввалиндараҷаи аҳоли ва дастгирии соҳаҳои калидии иқтисодиёт дар шароити бӯхронӣ истифода бурда мешаванд. Мавҷудият ва идоракунии самараноки чунин захираҳо ба давлат имкон медиҳад, ки таъсири манфии омилҳои беруна ва дохилиро коҳиш дода, ғайриамнияти мунтазами низоми иҷтимоӣ ва иқтисодиро нигоҳ дорад. Дар баробари ин, захираҳои моддӣ метавонанд ҳамчун воситаи танзими бозор ва устуворсозии таъминоти молҳои ҳаётан муҳим хизмат намоёнд.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо хусусиятҳои ҷуғрофии кӯҳӣ, дурии баъзе минтақаҳо аз марказҳои иқтисодӣ ва хавфи баланди офатҳои табиӣ (аз қабилҳои сел, ярҷ, заминларза ва тармафарой) фарқ мекунад, аҳамияти захираҳои моддии давлатӣ боз ҳам бештар мегардад. Дар чунин шароит, таъмини амнияти озуқаворӣ, энергетикӣ ва иҷтимоии аҳоли бевосита ба сатҳи омодагии давлат барои воқуниш ба ҳолатҳои ғайриҷашмдошт вобаста мебошад. Қатъи роҳҳои нақлиётӣ, норасоии сӯзишворӣ, болоравии нархи молҳои асосӣ ва дигар омилҳо метавонанд ба суботи иқтисодӣ таъсири ҷиддӣ расонанд, ки дар чунин ҳолатҳо истифодаи самараноки захираҳои моддӣ аҳамияти ҳаётан муҳим пайдо мекунад.

Бо дарназардошти ин омилҳо, ташаккули заминаи мукаммали ҳуқуқӣ ва институтсионалии идоракунии захираҳои моддии давлатӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ ба ҳисоб меравад. Дар солҳои охир Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тақмили қонунгузорӣ, рушди сохторҳои идоракунии ва баланд бардоштани самаранокии низоми захираҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудааст. Ин раванд ба фароҳам овардани

шароити мусоид барои идоракунии устувор, истифодаи оқилона ва тақвияти нақши захираҳои моддӣ дар таъмини амнияти иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар равона гардидааст.

Ҳамин тавр, омӯзиши ҳамаҷонибаи асосҳои ҳуқуқӣ ва механизмҳои идоракунии захираҳои моддӣ давлатӣ, инчунин муайян намудани самтҳои тақмили онҳо дар шароити муосир аҳамияти муҳими илмӣ ва амалӣ дошта, ба рушди устувори иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии аҳоли мусоидат менамояд.

Асосҳои ҳуқуқии ташаккул ва ҷаъолияти захираҳои моддӣ давлатӣ. Ҷаъолияти вобаста ба ташкили, нигоҳдорӣ ва истифодаи захираҳои моддӣ давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба роҳ монда шудааст. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи захираҳои моддӣ давлатӣ» 15 декабри соли 2006 № 246 (бо тағйироти соли 2025) санади асосии танзимкунада ба шумор меравад.

Бар асоси моддаи 3-и ин қонун, захираҳои моддӣ давлатӣ маҷмӯи молу мавод, ашё, сӯзишворӣ, озуқаворӣ ва дигар воситаҳои мебошанд, ки барои таъмини амнияти иқтисодӣ, мудофиавии давлат ва ҳифзи аҳоли аз оқибатҳои ҳолатҳои ҷавқулода пешбинӣ шудаанд.

Мақсад аз таъсиси захираҳои моддӣ давлатӣ — таъмини амнияти иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакат дар давраҳои бӯҳронӣ ва ҷавқулода, дастгирии истеҳсолот ва бозор, инчунин нигоҳ доштани устувори системаи таъминот мебошад.

Барои иҷрои ин вазифаҳо, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон №652 аз 30 декабри соли 2007, Агентии захираҳои моддӣ давлатӣ назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфт. Агентӣ ваколатдор аст, ки ташаккули захираҳо, нигоҳдорӣ, назорат ва истифодаи мақсадноки онҳо ба роҳ монад.

Ғайр аз ин, қонунгузори соҳавӣ — аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи аҳоли ва ҳудудҳои ҳолатҳои ҷавқулодаи характери табиӣ ва техногенӣ» соли 2004 «Дар бораи амнияти озуқаворӣ» (2010), ва Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 — самтҳои ҳуқуқӣ ва идоракунии захираҳоро пурра муайян мекунанд.

Дар асоси ин ҳуҷҷатҳои меъёрий, захираҳои моддӣ метавонанд ба ду гурӯҳ ҷудо шаванд:

Захираҳои стратегӣ (захираи моддӣ давлатӣ) — захираи эҳтиётии махсуси стратегияи масолаҳ ва молҳо, захираи сарватҳои моддӣ, ки барои эҳтиёҷоти сафарбарӣ ва таъмини қорҳои таъхирнопазир ҳангоми бартарафкунии оқибатҳои ҳолатҳои ҷавқулода, расонидани ёрии башардӯстона, дастгирии соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ давлат ва ташқишготҳо, расонидани таъсири танзимкунада ба бозор пешбинӣ шудааст

Захираи сафарбарӣ — захираи эҳтиётии сарватҳои моддӣ ва масолаҳ барои эҳтиёҷоти сафарбарии давлат, ки барои вуъат додани истеҳсоли маҳсулоти саноатии таъиноти ҳарбӣ ва дигар намудҳои маҳсулоти саноатӣ, таъмири техника ва амволи ҳарбӣ дар давраи махсус, вуъат бахшидан ба қори барқароркунии роҳҳои автомобилгард ва роҳи оҳан, аэродромҳо, хати алоқа ва иншоотҳои он, кубурҳои нафту газ, системаи обтаъминкунӣ ва таъминоти барқ дар давраи ҷанг, бо мақсади таъмини қори мунтазами соҳаҳои саноат, нақлиёт ва алоқа, расонидани ёрии тиббӣ пешбинӣ карда мешавад.

Идоракунии захираҳои моддӣ давлатӣ як системаи бисёрзинагӣ ва мураккаби иқтисодиву маъмурӣ мебошад. Механизмҳои асосии он инҳоянд:

Бақайдгирӣ ва ташаккули захираҳо — муайян намудани намуд, ҳаҷм ва ҷойи ҷойгиршавии мавод бо дарназардошти эҳтиёҷоти миллӣ ва тавоноии иқтисодӣ. Барои ин ҳар сол нақшаи давлатӣ таҳия мегардад, ки дар он ҳаҷми захираҳои стратегӣ, маҳалли анборҳо ва манбаи молиявӣ муайян карда мешавад.

Нигоҳдорӣ ва навсозии захираҳо — молу мавод бояд дар шароити мувофиқ бо талаботи техникаи санитарӣ нигоҳ дошта шаванд. Агентӣ барои ҳар як намуди захира муҳлати нигоҳдорӣ ва тартиби навсозиро муқаррар мекунад, то сифати онҳо нигоҳ дошта шавад.

Истифодаи мақсаднок — захираҳо танҳо дар ҳолатҳои муайяншуда истифода мешаванд: ҳолатҳои фавқулода, бӯҳрони иқтисодӣ, ё камёфтҳои молҳои ҳаётан муҳим. Дар чунин ҳолат, Агентӣ бо тавсияи Кумитаи ҳолатҳои фавқулода ва қарори Ҳукумат истифодаи онҳоро оғоз мекунад.

Дар айни замон, Агентӣ дорои анборҳои минтақавӣ дар вилоятҳо ва ноҳияҳои калон мебошад. Ин анборҳо барои нигоҳдории маводи сӯзишворӣ, ғизо, масолеҳи сохтмонӣ ва дигар маводҳои ҳаётан муҳим пешбинӣ шудаанд.

Дар давоми солҳои охир, бо дастгирии Ҳукумат ва шарикони рушд як қатор анборҳои нав ва марказҳои логистикӣ сохта шуданд, ки имкони нигоҳдории дарозмуддат ва интиқоли фавриро фароҳам меоранд.

Бо вучуди таҳкими асосҳои ҳуқуқӣ ва ташаккули сохтори муассири идоракунӣ, соҳаи захираҳои моддии давлатӣ ҳанӯз дар марҳалаи тақмили минбаъда қарор дорад. Дар қараёни фаъолияти он як қатор масъалаҳо ва омилҳои мушоҳида мешаванд, ки ҳалли онҳо барои боз ҳам беҳтар намудани самаранокӣ, устуворӣ ва сатҳи идоракунӣ захираҳо заминаи мусоид фароҳам меорад.

Дар баъзе минтақаҳои кӯҳӣ шароити инфрасохторӣ ҳанӯз пурра инкишоф наёфтааст. Аз ҷумла, анборҳои муосир ва роҳҳои логистикӣ дар ин мавзӯҳо маҳдуд мебошанд. Бо вучуди ин, ин ҳолат имконият фароҳам меорад, ки дар оянда тавассути ҷалби сармоягузориҳо ва татбиқи барномаҳои марбутаи иқтисодии инфрасохторӣ дар ин минтақаҳо тақвият ёбад.

Ҳамоҳангсозии байниидоравӣ қараёни доимии тақмил мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо зарурати тақвияти ҳамкории саривақтӣ байни Агентии захираҳои моддии давлатӣ, Кумитаи ҳолатҳои фавқулода ва мақомоти маҳаллӣ эҳсос мегардад, ки ин имкони боз ҳам беҳтар намудани натиҷаҳо фароҳам месозад.

Татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар раванди қорӣ ҳанӯз ниёз ба тақмил дорад. Механизмҳои назорат ва ҳисоботдиҳӣ қисман рақамӣ гардонида шудаанд, аммо имкони боз ҳам густариш додани ин раванд барои баланд бардоштани самаранокӣ ва шаффофият мавҷуд аст. Бо таҳкими иқтисодҳои техникаву кадрӣ ва қорӣ намудани системаҳои муосири рақамӣ, интизор меравад, ки сатҳи идоракунӣ ва назорат дар оянда боз ҳам беҳтар гардад.

Барои беҳтар намудани самаранокӣ ва устуворӣ дар идоракунӣ захираҳои моддии давлатӣ, як қатор тадбирҳои муҳим пешниҳод мегардад:

1. Рақамсозии пурраи низоми бақайдгирӣ ва назорати захираҳо. Қорӣ намудани системаҳои рақамӣ имкон медиҳад, ки ҳама маълумотҳо дар вақти воқеӣ дастрас бошанд, назорат беҳтар сурат гирад ва истифодаи захираҳо самараноктар гардад.

2. Сохтмони анборҳои нави логистикӣ дар минтақаҳо ва вилоятҳо. Ин тадбир ба таъмини нигоҳдорӣ ва тақсироти саривақтии молу маҳсулоти захиравӣ мусоидат намуда, ҳамзамон таҳкими инфрасохтори маҳаллӣ ва дастрасӣ ба захираҳо осон мекунад.

3. Қорӣ намудани меъёрҳои ягонаи миллии барои идоракунӣ захираҳо. Ҳадафи асосӣ фароҳам овардани стандартҳои ягона ва ҳамоҳанг барои тамоми минтақаҳо мебошад, ки истифода ва назорати захираҳо содда ва шаффоф мегардонад.

4. Гузаронидани омӯзишҳои мунтазам барои кормандони соҳа. Тақмили доимии малака ва дониши кадрҳо барои татбиқи усулҳои нави идоракунӣ ва технологияҳои муосир муҳим аст, ки натиҷаи фаъолияти соҳа босамар ва устувор гардад.

5. Тақвияти ҳамкории байниминтақавӣ ва байналмилалӣ. Истифодаи таҷриба ва роҳҳои пешқадам аз кишварҳои дигар ва ҳамкории фаъоли минтақавӣ имконият медиҳад, ки низоми захираҳои моддӣ ҳам дар доираи миллии ва ҳам дар сатҳи байналмилалӣ бо стандартҳои муосир мутобиқ гардад.

Ҳамчунин зарур аст, ки сатҳи ҳамқорӣ бо бахши хусусӣ минбаъд низ густариш ёбад. Ҷалби ширкатҳо ва муассисаҳои хусусӣ ба раванди нигоҳдорӣ, нақлиёт ва идоракунӣ молҳои захиравӣ метавонад ба баланд бардоштани самаранокӣ фаъолияти соҳа, истифодаи

оқилонаи захираҳои давлатӣ ва татбиқи таҷрибаи пешқадам мусоидат намояд. Ин ҳамкорӣ имконият медиҳад, ки захираҳои мавҷуда муассиртар истифода шаванд ва шароити мусоид барои рушди шарикӣ давлатӣ ва хусусӣ фароҳам гардад.

Захираҳои моддии давлатӣ ҳамчун чузъи муҳим ва ҷудонашавандаи сиёсати амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши калидӣ доранд. Онҳо кафолати устуворӣ ва суботи низоми иҷтимоӣ ва иқтисодиро дар ҳама ҳолатҳо, аз ҷумла дар ҳолатҳои бӯхронӣ, фароҳам меоранд. Таҷриба нишон медиҳад, ки ташкилоти дуруст, назорати мунтазам ва истифодаи оқилонаи захираҳои моддӣ имконият медиҳад, ки давлат ба ҳар гуна таҳдидҳои иқтисодӣ, экологӣ ва табиӣ омода бошад ва ба самаранокӣ ба манфиати ҷомеа хизмат кунад. Дар солҳои оянда барои таъмини самаранокӣ ва устуворӣ муҳим аст, ки низоми идоракунии захираҳои моддии давлатӣ бо истифодаи технологияҳои муосири рақамӣ, таҳлили пешгӯишаванда ва ҳамоҳангии фаъол байни идораҳои дахлдор таҷдид ва такмил дода шавад. Ин тадбирҳо ба баланд бардоштани шаффофият, самаранокӣ истифодаи захираҳо ва эътимоди ҷомеа ба низоми давлатӣ мусоидат мекунанд. Танҳо бо татбиқи чунин роҳҳои инноватсионӣ низоми захираҳои моддии давлатӣ метавонад нақши воқеан муассир дар таъмини амнияти иқтисодӣ ва иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон бозад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи захираҳои моддии давлатӣ». Душанбе, 15 декабри соли 2006 № 246 (бо тағйироти соли 2025).
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи аҳоли ва ҳудудҳо аз ҳолатҳои фавқулодаи характери табиӣ ва техногенӣ». Душанбе, 15 июли соли 2004 № 53.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амнияти озуқаворӣ». Душанбе, 2010.
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 феввали соли 2009, №93 «Дар бораи тасдиқи Низомнома оид ба Агентии захираҳои моддии давлатӣ».
5. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030. Душанбе, 2016.
6. Ниёззода С.С.. Захираҳои моддии давлатӣ ва нақши онҳо дар таъмини амнияти иқтисодӣ. — Маҷаллаи “Иқтисодиёт ва амнияти миллӣ”, №4.

УДК 004.738.5:339.138:378

ТАМОЮЛҲОИ МУОСИР ДАР МАРКЕТИНГИ РАҚАМӢ: ИДОРАКУНИИ БРЕНДҲО ВА ТАЪЛИМИ ДОНИШҚҶӢН

Марипова Ф.А.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.
Ассистенти кафедраи менеҷмент ва маркетинги Институти технологияҳои
рақамӣ ва зеҳни сунӣ. fmaripova@list.ru

Матни мазкур ба масъалаҳои рушди маркетинги рақамӣ ва идоракунии бренд дар шароити рақамисозии ҷаҳонӣ бахшида шудааст. Дар он моҳият, афзалиятҳо ва абзорҳои асосии маркетинги рақамӣ, аз ҷумла шабакаҳои иҷтимоӣ, контент-маркетинг ва таҳлили додаҳо баррасӣ мешаванд. Нақши просюмерҳо дар ташаккули арзиши муштарак ва таъсири онҳо ба стратегияҳои ширкатҳо шарҳ дода мешавад. Ҳамчун намунаҳои муваффақ, маъракаи «Share a Coke»-и ширкати Coca-Cola ва таҷрибаи маркетингии Nike таҳлил гардидаанд. Инчунин, зарурати мутобиксозии барномаҳои таълимии донишгоҳӣ ба талаботи иқтисоди рақамӣ таъкид мешавад. Бо истинод ба таҳқиқоти McKinsey & Company, Gartner ва PwC, аҳамияти саводнокии технологӣ, омӯзиши амалӣ ва маркетинги ахлоқӣ асоснок карда мешавад. Муаллиф ба хулоса меояд, ки омодагории мутахассисони рақобатпазир дар соҳаи маркетинг талаб мекунад, ки донишҳои назариявӣ бо малакаҳои амалӣ ва инноватсионӣ ҷамоҳанг гарданд.

Калимаҳои калидӣ: маркетинги рақамӣ, идоракунии бренд, просюмер, шабакаҳои иҷтимоӣ, таҳлили додаҳо, иқтисоди иштирок, маркетинги ахлоқӣ, саводнокии технологӣ, инноватсия.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ЦИФРОВОМ МАРКЕТИНГЕ: УПРАВЛЕНИЕ БРЕНДАМИ И ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ

Марипова Ф.А.

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.
Ассистент кафедры менеджмента и маркетинга Института цифровой технологии и
искусственного интеллекта. E-mail: fmaripova@list.ru

В статье рассматриваются вопросы развития цифрового маркетинга и управления брендом в условиях глобальной цифровизации. Раскрываются сущность, преимущества и основные инструменты цифрового маркетинга, включая социальные сети, контент-маркетинг и анализ данных. Особое внимание уделяется роли просюмеров и их участию в создании совместной ценности. В качестве успешных примеров анализируются кампания «Share a Coke» компании Coca-Cola и маркетинговая стратегия Nike. На основе исследований McKinsey & Company, Gartner и PwC обосновывается необходимость развития технологической грамотности, практико-ориентированного обучения и этического маркетинга в системе высшего образования. Делается вывод о том, что подготовка конкурентоспособных специалистов требует интеграции теоретических знаний, практических навыков и инновационного мышления.

Ключевые слова: цифровой маркетинг, управление брендом, просюмер, социальные сети, анализ данных, экономика участия, этический маркетинг, технологическая грамотность, инновации.

MODERN TRENDS IN DIGITAL MARKETING: BRAND MANAGEMENT AND STUDENT EDUCATION

Maripova F.A.

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.
Assistant at the Department of Management and Marketing, Institute of Digital
Technologies and Artificial Intelligence.
E-mail: fmaripova@list.ru.**

The article discusses the development of digital marketing and brand management in the context of global digitalization. The essence, advantages and main tools of digital marketing, including social networks, content marketing and data analysis are revealed. Special attention is paid to the role of prosumers and their involvement in creating shared value. The Coca-Cola company's "Share a Coke" campaign and Nike's marketing strategy are analyzed as successful examples. Based on the research of McKinsey & Company, Gartner and PwC, the necessity of developing technological literacy, practice-oriented learning and ethical marketing in the higher education system is substantiated. It is concluded that the training of competitive specialists requires the integration of theoretical knowledge, practical skills and innovative thinking.

Keywords: digital marketing, brand management, prosumer, social networks, data analysis, participatory economics, ethical marketing, technological literacy, innovation.

Дар ҷаҳони муосир рақамисозӣ тамоми соҳаҳои ҳаёти фаро гирифта, равишҳои анъанавии маркетингро куллан тағйир додааст. Ширкатҳо ҳарчи бештар аз захираҳои интернетӣ барои пешбурди молу хизматрасониҳои худ истифода мебаранд, ки ин имкон медиҳад на танҳо аудиторияи васеъ гардад, балки самаранокии маъракаи маркетингӣ тавассути сегментатсияи дақиқ ва таҳлил баланд бардошта шавад.

Маркетинги рақамӣ маҷмӯи стратегияҳо ва абзорҳои мебошад, ки ба пешбурди молу хизматрасонӣ бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ равона шудаанд. Бар хилофи маркетинги классикӣ, ки ба усулҳои офлайнӣ ва каналҳои маҳдуд асос меёбад, маркетинги рақамӣ аз чунин платформаҳо, ба мисли шабакаи иҷтимоӣ, низомҳои ҷустуҷӯӣ, почтаи электронӣ ва замимаҳои мобилӣ истифода бурда, имкон медиҳад ба аудиторияи мақсаднок бо дақиқии баланд дастрасӣ пайдо карда шавад.

Шабакаи иҷтимоӣ — платформа барои гузаронидани маъракаи таблиғотӣ, ташаккули бренд ва робитаи бозгашт бо истеъмолкунандагон [1, с.18]. Контент-маркетинг — эҷод ва паҳн намудани муҳтавои ҷолиб ва арзишманд, ки аудиторияро ҷалб ва нигоҳ медорад. Таҳлили додаҳо ҷамъоварӣ ва коркарди иттилоот дар бораи рафтори корбарон дар шабака, ки ба баланд бардоштани самаранокии таблиғ, ислоҳи паёмҳо ва қабули қарорҳои стратегӣ мусоидат мекунад [2].

Афзалиятҳои маркетинги рақамӣ сегментатсияи дақиқ, интерактивият, воқуниши ғавҷӣ ва имкони арзёбии натиҷаҳои маъракаҳо дар вақти воқеӣ дар бар мегиранд.

Дар давраи технологияҳои рақамӣ идоракунии бренд аз доираи усулҳои анъанавӣ берун рафтааст. Имрӯз обрӯи ширкат асосан дар фазои онлайн ташаккул ва нигоҳ дошта мешавад, ки дар он шабакаи иҷтимоӣ ва платформаҳои мавзӯӣ имкони муоширати мустақим бо аудиторияи мақсаднокро фароҳам меоранд.

Ҷаҳлиятҳои ғавҷӣ ва пайдарпай оид ба рушди ҳузури бренд дар каналҳои рақамӣ имкон медиҳанд на танҳо сатҳи шинохт баланд гардад, балки садоқати муштариён низ таҳким ёбад. Стратегияҳои муассир чунинанд:

✓ Эҷоди нақшаи нодири контент нашрияҳои, ки воқуниши аудиторияро ба вуҷуд меоранд.

- ✓ Муошират дар шабакаҳои иҷтимоӣ ҷавоб додан ба шарҳҳо, ташкили аксияҳо ва озмунҳо.
- ✓ Бунёди ҷомеа атрофи бренд, ки дар он истеъмолкунандагон таҷриба ва тавсияҳои худро мубодила мекунанд.

Ин гуна равиш ба ташаккули симои мусбат, баланд шудани эътимод ва барқарорсозии муносибатҳои дарозмуддат бо муштариён мусоидат мекунад.

Яке аз бузургтарин тағйирот дар маркетинги муосир пайдоиши просюмер мебошад. Истеъмолкунандагон дигар танҳо маҳсулоти ширкатро истифода намебаранд; онҳо дар таҳия, фардикунонӣ ва пешбурди молу хизматрасонӣ фаъолон иштирок мекунанд.

Яке аз намунаҳои равшани татбиқи муваффақонаи стратегияи маркетинги рақамӣ маъракаи «Share a Coke»-и Coca-Cola мебошад. Дар соли 2014 бренд логотипро дар тамғаҳои шишаҳо бо номҳо ва ибораҳои маъмул иваз намуда, истеъмолкунандагонро барои мубодилаи аксҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ ҳавасманд сохт [3]. Дар натиҷа сатҳи ҷалби аудитория баланд гардида, ҳаҷми фурӯш афзоиш ёфт ва миллионҳо наشريя ва репост ба кайд гирифта шуд.

Намунаи дигар Nike мебошад, ки аз Instagram ва YouTube барои роҳандозии челленҷҳои брендӣ, қиссаҳои варзишӣ ва роликҳои таблиғотӣ фаъолон истифода мебарад [4]. Ширкат муҳтавои эҳсосотангез эҷод намуда, диққати аудиторияро нигоҳ медорад, ҳисси ҷомеаро ташаккул медиҳад ва садоқати устуворро нисбат ба бренд ба вучуд меорад.

Тамоюли ҷалби муштариён соҳахоро тағйир медиҳад. Ширкатҳо бояд усулҳои ҳамкорӣ бо харидорони эҳтимолиро бозбинӣ намоянд, то робитаҳои устувортар барқарор созанд, сатҳи ҷалб ва садоқатро баланд бардоранд ва арзишро якҷо эҷод намоянд. Тибқи таҳқиқоти McKinsey, ширкатҳое, ки дар эҷоди муштарак иштирок мекунанд, аз афзоиши 20-фоизаи қаноатмандӣ ва садоқати истеъмолкунандагон хабар медиҳанд.

Барои таҳияи маъракаҳо ва пешбурди маҳсулот дар шароити иқтисоди иштирок, донишҷӯёне, ки ба фаъолияти тиҷоратӣ равона шудаанд, бояд мафҳумҳои дизайн-тафаккур, психологияи истеъмолкунанда ва идоракунии инноватсияро аз худ намоянд. Бо ин малакаҳо хатмкунандагон мефаҳманд, ки чӣ гуна муштариёро ба просюмерҳои содик табдил диҳанд.

Барои омода намудани донишҷӯён ба муваффақият дар соҳаи рушдбандаи маркетинг, муассисаҳои Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Точикистон бояд ба се самти асосӣ диққати аввалиндарача диҳанд [5]:

1. Омӯзиши таҷрибавӣ ва амалӣ. Муассисаҳои таълимӣ метавонанд фарқият байни назария ва амалияро тавассути пешниҳоди имкониятҳои ҳамкорӣ бо ширкатҳои воқеӣ коҳиш диҳанд. Масалан, донишҷӯён метавонанд маъракаҳои маркетинги рақамиро барои ширкатҳои хурд таҳия намоянд ё рафтори истеъмолкунандагонро дар бозорҳои рушдбанда таҳлил кунанд. Илова бар ин, донишҷӯён метавонанд тавассути иштирок дар симулятсияҳои тиҷоратӣ таҷрибаи амалӣ ба даст оранд.

Тавассути моделсозӣ ва лоиҳаҳои воқеӣ донишҷӯён фаҳмиши амиқтар аз мушкilotи воқеӣ пайдо намуда, усулҳои эҷодии ҳалли масъалахоро амалӣ мекунанд ва таҷрибаи арзишманд касб менамоянд.

2. Саводнокии технологӣ. Азбаски абзорҳои маркетинголог имрӯз ИИ, додаҳои калон ва воситаҳои автоматизатсияро дар бар мегиранд, салоҳияти технологӣ зарурӣ мебошад. Тибқи гузориши Gartner, 63% маркетингологҳо ҳанӯз дар фардикунонӣ мушкилӣ доранд ва танҳо тақрибан 17% аз ИИ дар вазифаҳои гуногун истифода мебаранд. Бо вучуди ин, маркетингологҳо метавонанд тавассути истифодаи чат-ботҳо, барномаҳои таҳлили пешгӯишаванда ва абзорҳои эҷоди контент фарогириро васеъ намоянд. Масалан, ширкати Salesforce платформаи Marketing Cloud-ро барои ҳамкорӣ фардикунонидашуда пешниҳод намудааст.

Барои рушди малакаҳои технологӣ муассисаҳо метавонанд омӯзиши амалӣ ва сертификатсия аз рӯи чунин абзорҳо, ба мисли Google Analytics, Tableau ва HubSpot-ро пешниҳод намоянд. Инчунин, ворида намудани стратегияҳои маркетингии асосёфта бар ИИ ба барномаҳои таълимӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки ба оянда омода бошанд.

3. Маркетинги ахлоқӣ ва устувор. Имрӯз хангоми қабули қарорҳои харид, истеъмолкунандагон ба обрӯи ширкат дар самти ахлоқ ва устувории рушд аҳамияти зиёд медиҳанд. Тибқи гузориши PwC (2023), 88% харидорон омодаанд барои маҳсулоти маҳаллӣ маблағи бештар пардохт намоянд. Ин нишондиҳанда ба 87% мерасад, агар маҳсулот аз маводи коркардшуда, экологӣ ё устувор истеҳсол шуда бошад ё ширкат дорои обрӯи ахлоқии баланд бошад [6, с.98].

Маркетинги рақамӣ ва идоракунии брендҳо имрӯз дар ҳолати рушди доимӣ қарор доранд. Технологияҳои муосир, таҳлил ва автоматизатсия ба маркетингологҳо имкониятҳои нав барои ҳамкориҳои муассир бо аудитория ва таҳкими бренд фароҳам меоранд. Аммо муваффақият аз қобилияти мутабаққавӣ ба тамоюлҳои тағйирёбанда, татбиқи абзорҳои инноватсионӣ ва эҷоди муҳтавои арзишманд вобаста аст.

Стандартҳои муосири тайёр намудани мутахассисони соҳаи маркетинг талаб мекунанд, ки на танҳо донишҳои назариявӣ амиқ омӯхта шаванд, балки малакаҳои амалӣ низ рушд дода шаванд. Асосҳои таҳсилоти маркетингии донишҷӯён бояд ба аз худ намудани мафҳумҳои дизайн-тафаккур, психологияи истеъмолкунанда ва идоракунии инноватсия асос ёбанд.

Барои ноил шудан ба рақобатпазирӣ ва муваффақият дар соҳаи маркетинг, муассисаҳои донишгоҳ бояд ба се самти калидӣ тамаркуз намоянд. Интеграцияи ин ҷанбаҳо ба барномаҳои таълимӣ имкон медиҳад, ки донишҷӯён ба рушди касбӣ омода гардида, дар шароити бозори меҳнати рақамӣ рақобатпазир бошанд.

АДАБИЁТ

1. Арокина В.И. Социальные сети - инструмент маркетинга // Экономика и бизнес: теория и практика. 2021. №2-1. С. 18-20.
2. Инструменты интернет-маркетинга. URL: webcom.academy/articles/internet_marketing/instrumentyi_internet_marketinga/ (дата обращения: 12.10.2025).
3. Анализ маркетинговой кампании «Share a Coke». URL: deziiign.com/project/0b291500be4a4b1796bfd63dc540e938 (дата обращения: 12.10.2025).
4. Образцовый Инстаграм: секрет успеха Nike и недоеденный пирог от Mastercard. onlypult.com/ru/blog/obraztsovyj-instagram-sekret-uspeha-nike-i-nedoedennyj-pirog-ot-mastercard (дата обращения: 12.10.2025).
5. The Transformation of Marketing in the Digital Age. URL: www.aacsb.edu/insights/articles/2025/02/the-transformation-of-marketing-in-the-digital-age (дата обращения: 13.10.2025).
6. Global PwC Service Study 2023. 140 с.

УДК 331.101.262:330.43

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗМЕРЕНИЮ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Гурезов Сирочиддин Изатуллоевич

Международный университет туризма и предпринимательства.

Кандидат экономических наук, завкафедрой статистика, 734055, г. Душанбе, пр.

Борбада, 48/5, Республика Таджикистан. E-mail: sirojiddini@mail.ru

В современном обществе человеческий капитал рассматривается как один из ключевых факторов устойчивого экономического роста. Его измерение требует комплексного подхода, учитывающего как количественные, так и качественные характеристики. Методические подходы к оценке человеческого капитала включают эконометрические модели, статистические индикаторы и социологические исследования. Важным направлением является использование индекса человеческого развития, который отражает уровень образования, здравоохранения и доходов населения. Существенную роль играет анализ инвестиций в образование и подготовку кадров. Важным элементом является также учет практического опыта работников и их способности к инновационной деятельности.

Ключевые слова: человеческий капитал, методические подходы, измерение, образование, компетенции, навыки, индекс человеческого развития, экономика, рынок труда, инвестиции в образование, профессиональная подготовка, инновации, цифровая грамотность.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO MEASURING HUMAN CAPITAL

Gurezov Sirojiddin Izatulloevich

Candidate of Economic Sciences, Head of the Department of Statistics, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5. E-mail: sirojiddini@mail.ru

In modern society, human capital is regarded as one of the key factors of sustainable economic growth. Its measurement requires a comprehensive approach that takes into account both quantitative and qualitative characteristics. Methodological approaches to assessing human capital include econometric models, statistical indicators, and sociological research. An important direction is the use of the Human Development Index, which reflects the level of education, healthcare, and income of the population. A significant role is played by the analysis of investments in education and workforce training. Another essential element is the consideration of employees' practical experience and their ability to engage in innovative activities.

Keywords: human capital, methodological approaches, measurement, education, competencies, skills, Human Development Index, economy, labor market, investment in education, professional training, innovation, digital literacy.

УСУЛҲОИ МЕТОДОЛОҒӢ БАРОИ АНДОЗАГИРИИ САРМОЯИ ИНСОНӢ

Гурезов Сирочиддин Изатуллоевич

Номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи оморӣ Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.

Душанбе, хиёбони Борбад 48/5. E-mail: sirojiddini@mail.ru

Дар ҷомеаи муосир сармояи инсонӣ ҳамчун яке аз омилҳои калидии рушди устувори иқтисодӣ арзёбӣ мегадарад. Ченкунии он нисбат ба равиши мукамал дорад, ки ҳам хусусиятҳои микдорӣ ва ҳам сифатиро дар бар мегирад. Равишҳои методӣ ба арзёбии сармояи инсонӣ моделҳои иқтисодсанҷӣ, нишондиҳандаҳои омӯрӣ ва таҳқиқоти сотсиологиро фаро мегиранд. Самти муҳим истифодаи Индекси рушди инсонӣ мебошад, ки сатҳи маориф, тандурустӣ ва даромади аҳолиро инъикос мекунад. Нақши назаррасро таҳлили сармоягузорӣ ба маориф ва омодагии кадрҳо мебошад. Унсурҳои муҳими дигар ба ҳисоб гирифтани таҷрибаи амалӣ ва қобилияти кормандон ба фаъолияти инноватсионӣ мебошад.

Калидвожаҳо: сармояи инсонӣ, равишҳои методӣ, ченкунӣ, маориф, компетенсияҳо, малакаҳо, индекси рушди инсонӣ, бозори меҳнат, сармоягузорӣ ба маориф, тайёр кардани мутахассисон, инноватсия, саводнокии рақамӣ.

«Современные тенденции развития рынка диктуют предприятиям и организациям свои правила, в соответствии с которыми им необходимо иметь собственную политику, направленную на повышение конкурентоспособности бизнеса на основе эффективного использования имеющегося человеческого капитала и трудовых ресурсов. В свою очередь современные материально-технические и природные ресурсы для этого недостаточны, так как одним из главных факторов является человеческий капитал (ЧК). От того, насколько сформирован ЧК работников предприятий и организаций, зависит степень его формирования и использования в условиях становления инновационной экономики» [4].

Необходимо отметить, что каждый человек имеет определенный потенциал, отличающий его от другого индивидуума. Как часто бывало, что руководство компаний/организаций редко обращали на это внимание, так как человека рассматривали исключительно в качестве ресурса «рабочей лошадкой». Такая концепция очень хорошо отражена в конце XIX века и продлилась до 1960 года прошлого века.

Для характеристики показателей использования человеческого капитала в основном использовались: «затраты рабочего времени, объем произведенной продукции, заработная плата работника» [18, 92-96].

Хозяйствующие субъекты прошлого периода были в основном ориентированы в увеличении объемов выпускаемой ими продукции и соответственно конечный результат – прибыль. Работники данных предприятий выполняли четко выверенные порядки и правила в ходе выполнения работ, но позже данный подход к рабочим изменился, где во главу угла была концепция управления персоналом.

Указанная концепция в основном отражает результаты работы предприятия в целом, в связи с чем стали уделять такому подходу значительное внимание многие специалисты этой области.

В Японии концепции управления человеком, уделяют особое внимание, так как там сотрудник рассматривается как главный элемент в производстве. В своих работах Овчинникова Т.И. отмечает, что: «...необходимо полностью учитывать потребности и желания работника, а его способности и творческие идеи обязательно должны использоваться на предприятии» [12].

Важно заметить, что выделение средств в человеческий капитал дают свои плоды через определенное время в виде роста прибыли (товаров, работ, услуг и т.д.). На сегодняшний день человеческий капитал начинает формироваться с самого раннего возраста, где основными вкладчиками являются родители. Так они вкладывают в его обучение, следят за его здоровьем и т.д. Впоследствии, индивидуум самостоятельно принимает решение о дальнейшем улучшении своего развития и как следствие, устраиваясь на работу становится одним из элементов общей системы. Здесь необходимо отметить, что

финансирование в улучшении личностного роста направлено на его формирование (человеческий капитал).

«Делая определенные вложения в начальную профессиональную подготовку работников, повышение квалификации, поддержание здоровья и морального духа, предприятие лишь дает работнику возможность сформировать и воспроизвести человеческий капитал, а использование полученных знаний и умений в производственном процессе будет этапом его реализации»[12].

Существуют множество подходов, которые используются в настоящее время. В целом можно выделить следующие методы оценки стоимости ЧК (рис.3).

Анализ показывает, что обычно прямой подход используется на основе учета стоимости расходов, дохода на протяжении всей жизни и основных показателей, характеризующий результаты работы предприятий и организаций. Косвенный подход проводится на основе остаточного метода.

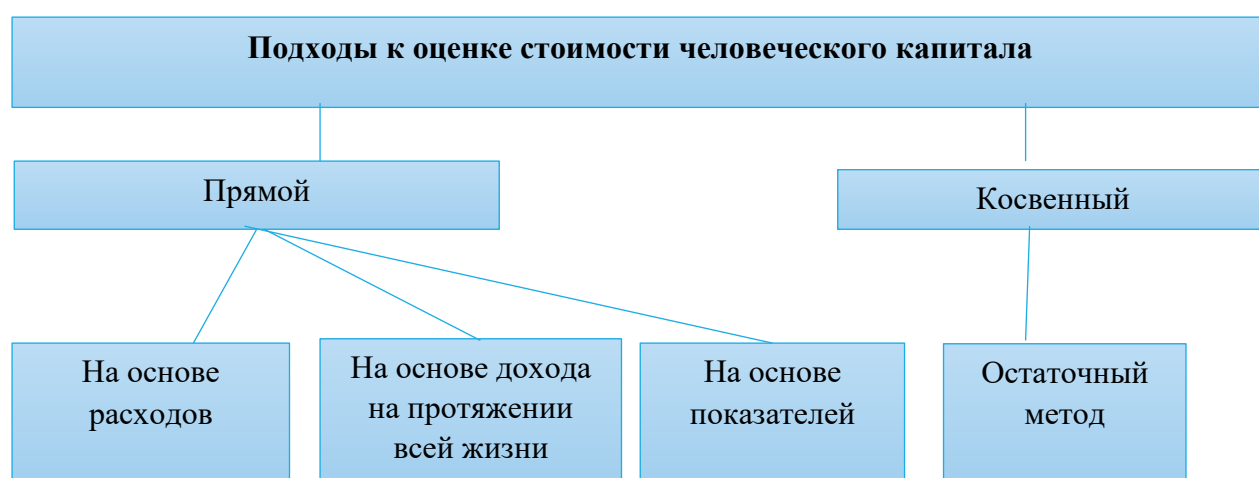

Рисунок 3 – Существующие подходы к оценке стоимости ЧК
(составлено автором на основе [5, 785-797])

Нами установлено, что при рассмотрении указанных подходов важным считается оценка расходы, результаты и доходы сектора образования. Расходы, результаты и доходы сектора образования представлены на рисунке 4.

Анализ рисунка 4 показывает, что важным считается рассмотрение факторов внешней среды (врожденные способности, социально-экономические условия, политико-институциональное окружение), которые следует учитывать при оценки расходов, результатов и доходах сферы образования, так как именно сфера образования играет важную роль в формировании человеческого капитала.

Анализ использования ЧК «в конкретных условиях и со стороны конкретных субъектов» необходим не только с целью определения эффективности инвестиций в него, но и для выявления факторов, препятствующих его полноценной отдаче» [3, 11].

Поэтому ЧК следует рассматривать не только в зависимости от объема его использования. Например, И. Фишер рассматривает «особенности использования человеческого капитала, как дисконтируемая сумма будущих доходов и составляет величину применяемого капитала» [16, 4-13].

Значимым на сегодняшний день является оценка качества ЧК. При этом важное место отводится изучению влияния различных факторов для оценки формирования качества человеческого капитала, особенно индивидуального. Многие авторы к внутренним факторам формирования качества индивидуального человеческого капитала рекомендуют использовать «здоровье, включающее в себя совокупность психофизиологических качеств человека; образование как совокупность знаний, умений и

навыков личности; культуру как совокупность этических и эстетических установок личности»[6, 87-90].

Нами установлено, что среди этих факторов основным считается фактор образования. Это, прежде всего, связано с оценкой жизнедеятельности, что требует роста компетенций, особенно способности к сбору и обработке информации. Вместе с тем следует выделить роль системы образования в обеспечении устойчивого развития общества [11, 270-273].

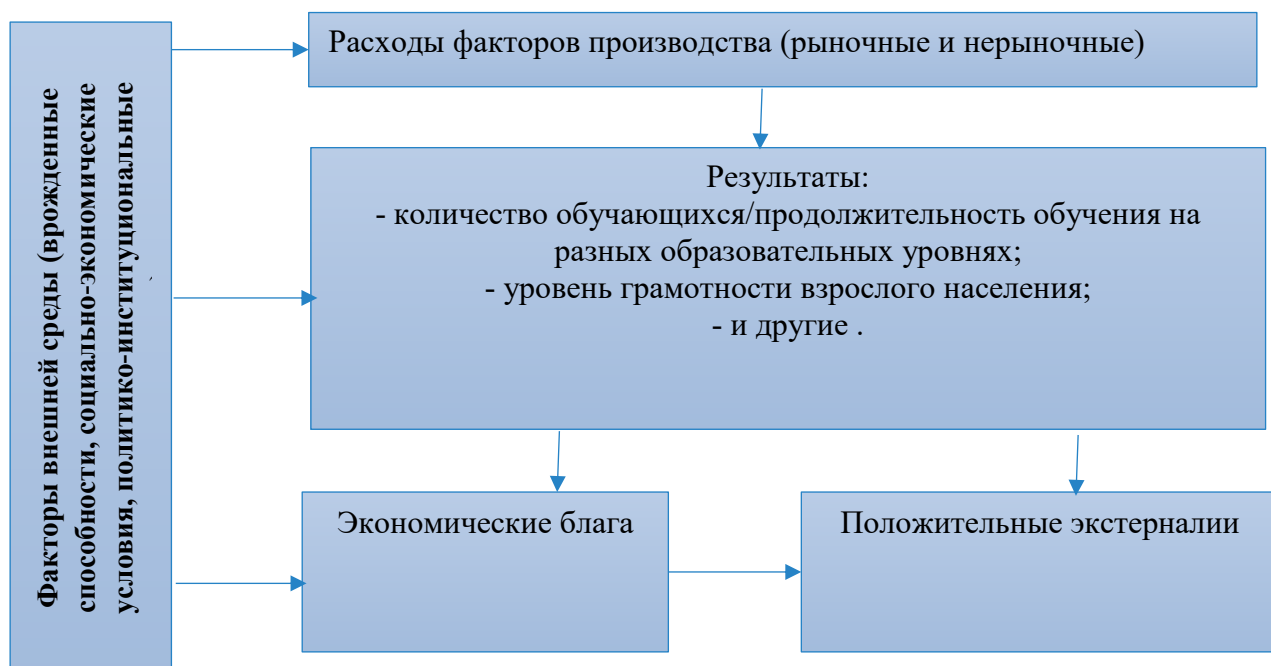

Рисунок 4-Расходы, результаты и доходы сектора образования (составлено автором)

Кроме того целесообразно, выделить внешние факторы. Эти факторы прежде всего связаны с развитием информационно-коммуникационных технологий (развитие компьютеризации, телефонизации, сети Интернет и др.). Также эти факторы существенно влияют на внутренние факторы. Также необходимо отметить инвестиции в ЧК, которые образуют необходимые условия для создания нужных компетенций.

Исследования, проведенные Беккером Г. и Чисуиком Б., позволили им предложить формулу прибыли и оценить ЧК» [16].

В разработанной теории не берется во внимание большинство показателей, характеризующие ЧК.Я. Фитценц придерживается точки зрения, согласно которой «работодатель, не измеряя то, что имеет, не сможет эффективно управлять этим, в частности, человеческим капиталом» [17]. В данном случае рассматривается ЧК в хозяйствующем субъекте как доход на каждого работника:

Доход=	<u>Сумма прибыли–(Расходы–Заработнаяплата–льготы)</u> Эквивалент полной занятости

Расчет эффективности вложений в ЧК рассчитывается через величину коэффициента окупаемости инвестиций в ЧК:

Ки=	<u>Сумма прибыли – (Расходы – Заработная плата – Льготы)</u> (Заработная плата + Льготы).

Используя походы Я. Фитценц считает, что: «...матрица оценки исполнения процесса с тремя основными составляющими – сервис, качество, производительность – и

факторами, влияющими на них, – расходы, время, количество, ошибки, реакции» используются в практике. Каждое действие человека влияет на любой квадрант матрицы. Исследователь также рассматривает систему сбалансированных показателей в применении к человеческому капиталу» [17].

Ученый Чеботарев Н.Ф. ЧК рассматривает как: «...систему совокупных элементов – интеллектуального капитала, структурного капитала, социального капитала, клиентского капитала» [19, – С. 262–272. –С. 265–267.].

С другой стороны «Н.Ф. Чеботарев уделяет методу выигрыша в себестоимости» [19]. Данный подход используется при рассмотрении структурного капитала.

Кроме того, «Н.Ф. Чеботарев рассматривает его как количество и качество социальных норм, связей и ценностей. Критериями его оценки выступают: уровень продаж постоянным клиентам; цена продукции предприятия; количество заключенных договоров о сотрудничестве с предприятием» [19].

Поэтому мы считаем, что каждый элемент ЧК влияет на конкурентоспособность хозяйствующего субъекта, а выводы делаются по совокупности стоимости потенциала каждого работающего человека.

«Г. Тугускина дополняет данный подход оценки кадрового потенциала инвестициями в него, а Гудвилл рассматривает как сумму показателей: индекс прибыли человеческого капитала, индекс стоимости человеческого капитала и коэффициент профессиональной перспективности. Индекс прибыли человеческого капитала определяется как отношение прибыли к эквиваленту полного рабочего времени работника, а индекс стоимости человеческого капитала – как отношение общих расходов на персонал к эквиваленту полного рабочего времени сотрудника» [16].

«В коэффициенте профессиональной перспективности учитывается оценка уровня образования и стаж работы по специальности» [16]. При использовании данного подхода оценка человеческого потенциала сотрудников проводится с учетом предполагаемой и реализуемой их стоимости. «Ожидаемая условная стоимость работника заключается в определении объема услуг, которые работник в период своей трудовой деятельности предоставит или реализует. Ожидаемая реализуемая стоимость рассматривает его ценность с учетом продолжительности работы на данном предприятии. Зависимость этих понятий математически были представлены в виде уравнений» [14, 28].

К.К. Арабян в своей работе рассматривает «три метода оценки человеческого капитала» [2, 105–109]. Данный ученый относительно методов оценки предлагает: «...метод качественной оценки человеческого капитала состоит в определении ключевых качественных показателей работников при помощи весовых коэффициентов. Второй метод оценки ЧК используется из объема направленных инвестиций в него. Третий метод, ЧК оценивается по аналогии с физическим. Если первоначальная стоимость работника оценивается по результатам тестирований и аттестации, то коэффициент износа определяется исходя из статистических данных, отражающих уровень усвоения и забывания новых знаний» [2, 105–108].

В.В. Царев и А.Ю. Евстратов для оценки кадрового потенциала работника предприятия используют дисконтированную сумму затрат работника на получение начального профессионального образования, доходов, полученных работником на предприятии за определенный период, долю прибыли созданной работником и инвестиции, вкладываемые в повышение его квалификации» [16, 4–13].

Указанные методы оценки человеческого потенциала компании имеют свои критерии, в ходе применения которых существуют затруднения из-за нехватки детальных анализов. К таким можно отнести данные по расходам самого человека по формированию ЧК до принятия на ту или иную должность, а именно, наличие первичного профобразования и последующего которые могут определить реальные навыки и знания.

В связи с этим на сегодняшний день традиционный подход к оценке человеческого потенциала компании можно выделить, как прямые расходы на персонал или же затратный метод. Такой подход не является сложным, так как он рассчитывается на основе учета всех инвестиций в ЧК сотрудников компании, а именно, расходы на обучение и переподготовку кадров, расходы на медобслуживание, заработную плату, премиальные и налоги.

Однако данный метод имеет свои недостатки в виде не полной точностью измерения и конкурентной оценки человеческого капитала. Такой подход учитывает только расходы и возможные убытки компании в случае потери сотрудника по разным родам причин.

Также, используемый метод сложен в применении по поиску данных конкурентных компаний, так как данные о них не имеют полной информации. Несмотря на это, по отношению к методу прямых затрат он является более приемлем и применяется для оценки менеджерами. Согласно данного метода определяются эффективность деятельности менеджеров на внешних рынках, что указывает полноту картины его человеческого капитала, что в перспективе позволяет сделать прогноз деятельности всего предприятия.

«Именно поэтому владельцы компаний, как правило, не жалеют средств на обучение и развитие ведущих менеджеров своих компаний» [13]. В Республике Таджикистан вопросы выявления роли человеческого потенциала рассмотрены в работах Акрамова А.А.[1], Гаффорзода Дж.Г. [7], Исмоилова Ш.М. [10], Джураевой Ш.А. [8], Содикзода Х.С.[15, 69-74] и других.

На основе проведенного анализа нами в целом обобщены методические подходы к оценке человеческого капитала[9, 69-74] и результаты приведены в таблице 1.1.

Таблица 1.1

Существующие подходы к оценке человеческого капитала в современных условиях

Модели	Этапы и порядок расчета
Анализ человеческого капитала	I. Работа с работниками: 1.1. Отбор работников 1.2. Распределение ресурсов на развитие кадров. 1.3. Выбор кадровой политики. 1.4. Расстановка работников. 1.5. Сохранение работников. 1.6. Система оценки и стимулирования работников. 1.7. Использование работников II. Расчет стоимости ЧК 2.1. Первоначальные издержки. 2.2. Затраты для набора и выбора. 2.3. Затраты для подготовки работников. 2.4. Затраты для восстановления III. Измерение индивидуальной стоимости рабочей силы
Индивидуальная стоимость рабочей силы	Индивидуальная стоимость рабочей силы определяется по формулам: $PC = UC * P(O);$ $P(T) = 1 - P(O);$ $АИТ = UC - PC = PC * P(T);$ где UC и PC - ожидаемые условная и реализуемая стоимости, тыс. сомони; P(O) - вероятность того, что работник останется работать в организации через некоторый промежуток времени; P(T) - текучесть кадров; АИТ-альтернативные издержки текучести кадров, сомони.

Баланс движения человеческого капитала	Параметры определяются так: а) Коэффициент интенсивности оборота по приёму: $K_{\text{инт}} = L_{\text{п}}/L_{\text{сп}}$; б) Коэффициент оборота по выбытию: $K_{\text{ов}} = L_{\text{п}}/L_{\text{сп}}$; в) Коэффициент выбытия $K_{\text{в}} = L_{\text{п}}/L_{\text{сп}}$; г) Коэффициент замещения: $K_{\text{з}} = (L_{\text{п}} - L_{\text{в}})/L_{\text{сп}}$; д) Коэффициент постоянства кадров: $K_{\text{пк}} = L_{\text{пост}}/L_{\text{спк}}$; где, $K_{\text{инт}}$ - Коэффициент интенсивности оборота по приёму; $K_{\text{ов}}$ - Коэффициент оборота по выбытию; $K_{\text{в}}$ - Коэффициент выбытия; $K_{\text{з}}$ - Коэффициент замещения; Коэффициент постоянства кадров- $K_{\text{пк}}$; $L_{\text{п}}$ -число принятых за период работников, чел.; $L_{\text{сп}}$-среднесписочная количество работников, чел.; $L_{\text{в}}$- количество выбывших за период работников, чел.; $L_{\text{вг}}$ - количество выбывших работников вследствие текучести кадров, чел.; $L_{\text{пост}}$ -количество работников, проработавших весь отчетный период, чел.; $L_{\text{спк}}$ -количество работников, на конец отчетного периода, чел.

Источник: составлено автором на основе: Галаган А.И. О человеческом капитале России, его развитии и оценке // Соц.-гуман. знания, 2008. -С.21-28; Методы оценки и критерии экономической эффективности человеческого капитала. -<http://www.economer.khv.ru/content/n040/metods>. (дата обращения 21 мая 2020).

Поэтому, использование такого метода дает возможность воссоздать всю необходимую информацию относительно ЧК и выявить слабые стороны с целью улучшения деятельности компании в целом.

Также, периодически проводить оценку ЧК дает возможность делать выводы в политике менеджмента человеческими ресурсами в компании для эффективного финансирования, так как делая упор на развитие человеческого потенциала компании создается фундамент для развития конкурентоспособности хозяйствующего субъекта.

В целом следует отметить, что рассмотренные подходы дают возможность использовать важнейшие методы для измерения человеческого капитала. При этом важным считаем учет влияния общего среднего образования в формирование человеческого капитала в современных условиях развития рыночных преобразований на основе анализа состояния и развития современного состояния общесреднего образования в Республике Таджикистан.

Список использованной литературы

1. Акрамов А.А. Роль человеческого капитала в развитии национальной экономики (на примере Республики Таджикистан): дисс...канд.экон наук:08.00.01/Азиз Акбарович Акрамов.-Душанбе, 2020.-200с.
2. Арабян К.К. Измерение человеческого капитала // Российское предпринимательство. 2007. № 4. Вып. 2. С. 105–109. -С.105-108.
3. Валинурова Л.С., Казакова О.Б., Мазур Н.З. Возможности использования результатов интеллектуальной деятельности в холдинговых структурах // Современные технологии управления. 2015. № 1. С. 10–14. -С.11.
4. Владыкина Л.Б. Человеческий капитал как один из основных факторов развития предприятия. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: http://journal.kfrgteu.ru/files/1/2012_5_11.pdf (дата обращения 12 июня 2021).

5. Габдуллин Н.М. Современные подходы и методы измерения человеческого капитала // Вопросы инновационной экономики Том 8, № 4 Октябрь-декабрь 2018.-С.785-797.
6. Гаврикова А. Факторы формирования качества человеческого капитала в условиях информационного общества // Экономика и управление: научно-практический журнал, № 4 (138), 2017.-с.87-90.
7. Гаффорзода Дж. Г. Развитие организационно-экономического механизма система услуг средних профессиональных образовательных услуг в условиях рыночных отношений: монография (на таджикском языке).– Душанбе: «Ирфон», 2020 –145с.
8. Джураева Ш.А. Совершенствование системы управления развитием образовательных услуг (на примере общеобразовательных учреждений Республики Таджикистан): дисс...канд. экон. наук:08.00.05/Шахноза Абдукаюмовна Джураева.- Душанбе, 2021.-150с.
9. Ефимова Л.А. Методические подходы к оценке человеческого капитала // Вестник ТвГУ. Экономика и управление, 2015, №1, т.1.-С.69-74.
10. Исмоилов Ш.М. Организационно-экономический механизм инновационного развития сферы образования (на примере Республики Таджикистан): дисс...канд. экон. наук:08.00.05/Шухратджон Маппарахимович Исмоилов.-Душанбе, 2017.-158с.
11. Ишмуратова Д.Ф. Роль системы образования в обеспечении устойчивого развития общества // Инновационные технологии управления социально-экономическим развитием регионов России: материалы VIII Всерос. науч.-практ. конф. с межд. участием. -Уфа: Институт социально-экономических исследований УНЦ РАН, 2016. С. 270–273.
12. Овчинникова Т.И. Человеческий капитал как фактор экономического роста современного предприятия // Кадры предприятия. 2005. № 10. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://managment-study.ru/koncepcii-upravleniya-personalom.html> (дата обращения 15 мая 2020).
13. Основные подходы к оценке величины человеческого капитала компании. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.strategplann.ru/stadii-i-urovnirazvitiya-proizvod-go-kollektiva/the-main-approaches-to-assessing-the-value-of-humancapital.html> (дата обращения 15.07.2021)
14. Романтеев П.В. Аналитический обзор методик оценки человеческого капитала // Экономика, предпринимательство и право. 2011. № 2. С. 25–37. -С.28
15. Содикзода Х.С. Организационно-экономический механизм обеспечения качества образовательных услуг (на примере системы высшего профессионального образования): дисс...канд. экон. наук:08.00.05/Хурсанд Сафар Содикзода.-Душанбе, 2018.-158с.
16. Тугускина Г.Н. Методика оценки человеческого капитала предприятий // Управление персоналом. 2009. № 5. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.top-personal.ru/issue.html?1936> .-С.4. (дата обращения 13.07.2021).
17. Фитц-енц Я. Рентабельность инвестиций в персонал. Измерение экономической ценности персонала. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://baguzin.ru/wp/?p=4678> (дата обращения 15.07.2021).
18. Худякова Е. Анализ подходов к оценке человеческого капитала и возможности их использования // Вопросы теории. 2008.-С.92-96.
19. Чеботарев Н.Ф. Оценка конкурентоспособности предприятия: человеческий капитал // Аудит и финансовый анализ. 2005. № 4. С. 262–272.-С.265-267.

УДК 334.7:338.2(575.3)

РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ ВА БАХШИ ХУСУСӢ ДАР ЗАМИНАИ ҲАДАФҲОИ СТРАТЕГИИ КИШВАР

Пирова Ш.С.

**Ассистенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллии факултети ҳуқуқ ва
гумруки ДБССТ ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48\5. Тел: 939493773**

Дар мақола сухан дар бораи сиёсати иқтисодии давлатӣ дар даврони соҳибистиклол, чихати бартараф намудани монеаҳои сунъиву ҳуқуқӣ нисбат ба субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ, воридоти сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шумораи субъектҳои фаъолияткунанда мунтазам сухан меравад. Муаллиф қайд менамояд, ки шумораи соҳибкорон дар солҳои соҳибистиклолӣ пайваста афзоиш меёбад ва ҳиссаи онҳо дар рушди нишондиҳандаҳои макроиқтисодии кишвар бештар мегардад.

Калидвожаҳо: созишномаи сармоягузорӣ, фаъолияти соҳибкори, воридот, сармояи хориҷӣ, ташкилот, қарзи молиявӣ.

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ЧАСТНОГО СЕКТОРА В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ЦЕЛЕЙ СТРАНЫ

Пирова Ш.С.

**ассистент кафедры государственного и местного управления факультета права и
таможенного дела Международного университета туризма и предпринимательства
Таджикистана. г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. Тел.: 939493773**

В статье рассматривается государственная экономическая политика в период независимости, направленная на устранение искусственных и правовых барьеров для субъектов предпринимательства, притока иностранного капитала в экономику Республики Таджикистан, а также количества действующих субъектов. Автор отмечает, что за годы независимости численность предпринимателей неуклонно растет, а их вклад в развитие макроэкономических показателей страны увеличивается.

Ключевые слова: инвестиционный договор, предпринимательская деятельность, импорт, иностранный капитал, организация, финансовый долг.

DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP AND PRIVATE SECTOR WITHIN THE CONTEXT OF THE COUNTRY'S STRATEGIC GOALS

Pirova Sh.S.

**Assistant of the Department of State and Local Governance, Faculty of Law and Customs,
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Dushanbe,
Borbad Avenue 48/5. Tel.: 939493773**

The article discusses state economic policy during the period of independence, aimed at eliminating artificial and legal barriers to business entities, the influx of foreign capital into the economy of the Republic of Tajikistan, and the number of operating entities. The author notes that the number of entrepreneurs has been steadily increasing in the years of independence, and their contribution to the development of the country's macroeconomic indicators is increasing.

Key words: investment agreement, business activity, import, foreign capital, organization, financial debt.

Сиёсати иқтисодии давлатӣ дар даври соҳибистиклолӣ мунтазам бо дастгириҳои бевоситаи Пешвои миллат мукамал гардид. Дар ин чода ҷиҳати бартараф намудани монеаҳои сунъиву ҳуқуқӣ нисбат ба субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ қорҳои зиёд анҷом дода шуданд. Нақши фаъолияти соҳибкорӣ ва бахши хусусӣ дар рушди иқтисодиёти милли назаррас мебошад.

Дар баробари ин, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъмини рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва бахши хусусӣ шароити мусоид фароҳам оварда, тадбирҳои зеринро дар амал тадбиқ намудааст:

- Як қатор санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ ва стратегияву барномаҳои давлатӣ қабул шуданд, аз қабил қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ”, “Дар бораи низоми иҷозатдиҳӣ”, “Дар бораи шарикии давлат ва бахши хусусӣ”, “Дар бораи мораторияи санҷишҳои фаъолияти субъектҳои соҳибкории хурду миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Дар бораи созишномаи сармоягузорӣ”, Консепсияи сиёсати давлатии ҷалб ва Ҳимояи сармоягузори Ҷумҳурии Тоҷикистон.

- Қабули санадҳои зикршуда ҳамчун асоси ҳуқуқии рушди соҳибкорӣ пеш аз ҳама ба тавсеаи соҳибкории хурду миёна, густариши ҷалби сармоя, воридоти технологияҳои муосир барои қоркарди ашёи хоми маҳаллӣ, ташкили ҷойҳои нави қорӣ, инчунин, тақвияти ҳамкориҳои давлат бо бахши хусусӣ мусоидат намуд.

- Барои беҳтар намудани фазои соҳибкорӣ “Барномаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ барои солҳои 2012-2020” татбиқ гардид, ки барои рушди фаъолияти соҳибкорӣ таъсири мусбат расонид ва ҳоло дар ҷумҳурӣ “Барномаи дастгирии давлатӣ ва рушди бахши хусусӣ барои солҳои 2023-2027” мавриди татбиқ қарор дорад.

Бо дарназардошти содда гардонидани оғози фаъолияти соҳибкорӣ раванди бақайдгирии субъектҳои соҳибкорӣ, мувофиқи принсипи “Равзанаи ягона” ба роҳ монда шуд, ки муҳлати анҷоми амали бақайдгирии давлатӣ аз 3-5 рӯзи қорӣ ба 24 соат ва имкониятҳои истифодаи тартиби электронии бақайдгирии давлатӣ пешбинӣ карда шуд.

Бо расонидани кумаки методӣ дар самти татбиқи лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ бо мақсади хизматрасонии иҷтимоӣ муассисаи давлатии “Маркази татбиқи лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ” таъсис дода шуд, ки механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ муваффақона дар соҳаҳои тиб, нақлиёт, маориф, энергетика ва шаҳрдорӣ амалӣ гардида истодаанд. Ҳамзамон, дар Феҳристи имтиёзҳои андозӣ гумрукӣ, маҷмуан 104 номгӯи имтиёзҳо муқаррар шудааст. Аз шумораи умумии имтиёзҳо 55 ададро имтиёзҳои андозӣ ва 49 ададро имтиёзҳои гумрукӣ ташкил медиҳанд.

Имтиёзҳо асосан ба бахши саноат 39 имтиёз, кишоварзӣ 14 имтиёз, энергетика 10 имтиёз, нақлиёт 7 имтиёз, қарзӣ-молиявӣ 5 имтиёз, сайёҳӣ 3 имтиёз, тандурустӣ 3 имтиёз, сармоягузорӣ дар соҳаҳои муҳталифи иқтисодиёт 13 имтиёз ва дигар соҳаҳо 10 имтиёз рост меоянд.

Ҳамзамон, бо мақсади дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ, аз байн бурдани санҷишҳои беасосу тақорӣ, устувор қардани иқтисоди саноатии ҷумҳурӣ ва фароҳам овардани фазои мусоид барои соҳибқориву сармоягузорӣ бо иқдоми хирадмандонаи Сарвари давлат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар даври 34 соли истиқлоли давлатӣ солҳои 2008, 2011, 2018, 2022 ва 2025 ба санҷишҳои фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ маратория эълон карда шуд, ки таъсири мустақим ба рушди фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ расонида истодааст ва барои фароҳам овардани фазои мусоид ҷиҳати ҷалби сармояи дохиливу хориҷӣ ба иқтисодиёти милли михим арзёби мегардад.

Афзоиши ҳаҷми пешниҳоди қарзҳо аз тарафи ташкилотҳои қарзи молиявӣ мунтазам рӯ ба афзоиш ниҳода, он ҳамчун таъминкунандаи рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ ва бахши хусусӣ баромад мекунад. Дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати дастгирии

фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди баҳши хусусӣ ва фароҳам овардани фазои мусоиди молиявӣ то санаи 30 июни соли 2025 дар маҷмӯъ 65 ташкилоти қарзии молиявӣ фаъолият менамоянд.

Аз шумораи умумии ташкилотҳои қарзии молиявӣ, 15 бонки анъанавӣ, 1 бонки исломӣ, 1 ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ, 23 ташкилоти амонатии қарзии хурд, 3 ташкилоти қарзии хурд ва 22 фонди қарзии хурд фаъолият намуда истодаанд. Дар баробари ин, солҳои охир аз ҷониби ташкилотҳои қарзии молиявӣ ба соҳибкорон додани қарзҳои ҳадафманд афзоиш ёфта истодааст.

Масалан, дар моҳҳои январ-июни соли 2025 аз ҷониби ташкилотҳои қарзии молиявӣ ба ҳаҷми 13,7 млрд. сомонӣ қарз ба соҳибкоруни шахрвандон пешниҳод карда шуд, ки дар муқоиса нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 3,1 млрд. сомонӣ ё 28,9 дарсад зиёд мебошад.

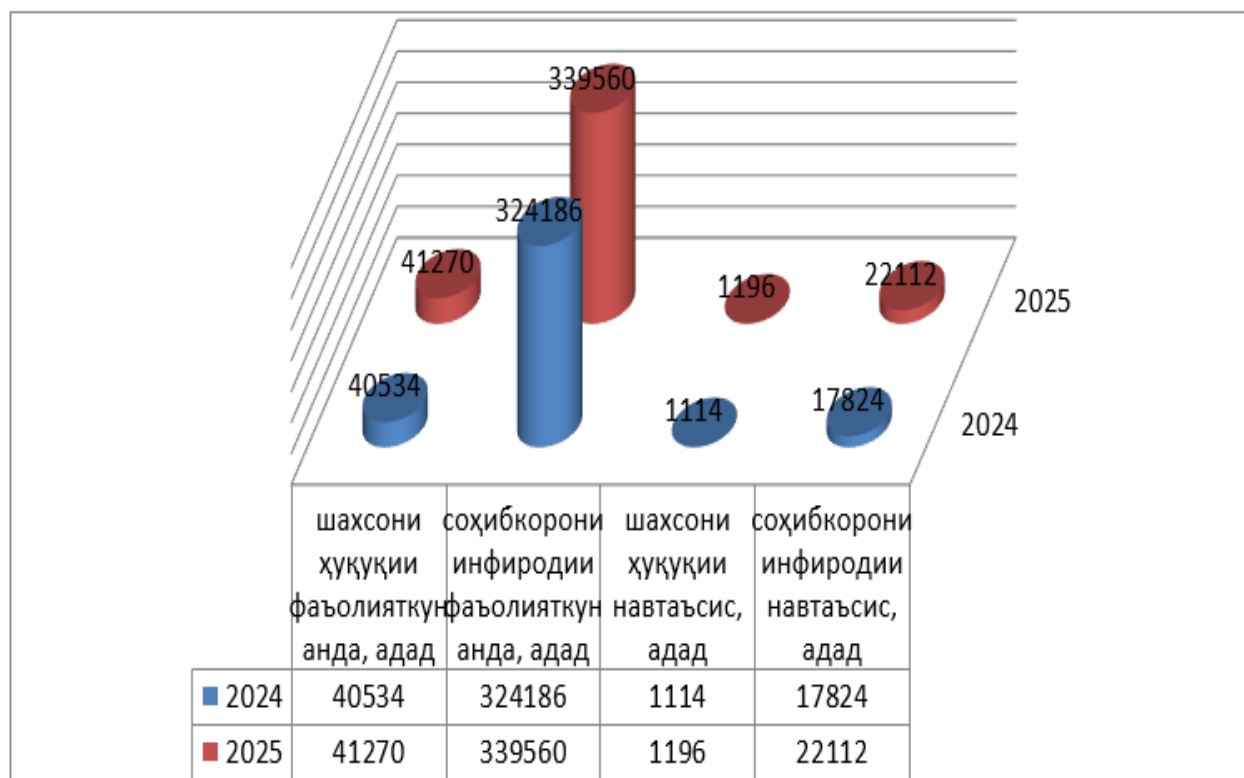
Аз ҳаҷми умумии қарзҳои додашуда, дар нимсолаи якуми соли 2025 ба соҳаҳои истеъмолот 49,8 дарсад, савдои хориҷӣ 15,1 дарсад, кишоварзӣ 12,6 дарсад, саноат 9,3 дарсад, хизматрасонӣ 6,4 дарсад, соҳтмон 3,6 дарсад ва дигар соҳаҳо 3,2 дарсад рост меояд. Инчунин, бояд қайд намуд, ки аз ҳаҷми умумии қарзҳои додашуда аз ҷониби ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар нимсолаи якум соли 2025 – 3,8 млрд. сомонӣ ё 27,7 дарсад ба соҳибкориҳои истеҳсолӣ рост меояд.

Дар натиҷаи чунин тадбирирандешӣҳо шумораи субъектҳои фаъолияткунанда мунтазам афзоиш ёфта, танҳо ба ҳолати 1 июли соли 2025-ум ба 380,8 ҳазор адад расид, ки нисбати ҳамин давраи соли гузашта 16110 адад ё 4,4 дарсад зиёд мебошад. Дар шумораи умумии субъектҳои фаъолияткунанда шахсони ҳуқуқӣ 41270 ҳазор адад ва соҳибкоруни инфиродӣ бошад, 339560 ҳазор ададро ташкил медиҳанд.

Инчунин, шумораи субъектҳои нартаъсис, ки дар моҳҳои январ-июни соли 2025 ба қайд гирифта шудаанд, ба 23308 адад баробар гардид, ки нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 23 дарсад, аз ҷумла шахсони ҳуқуқӣ 7,3 дарсад ва соҳибкоруни инфиродӣ 24 дарсад афзоиш ёфтаанд (Диаграммаи 1).

Диаграммаи 1.

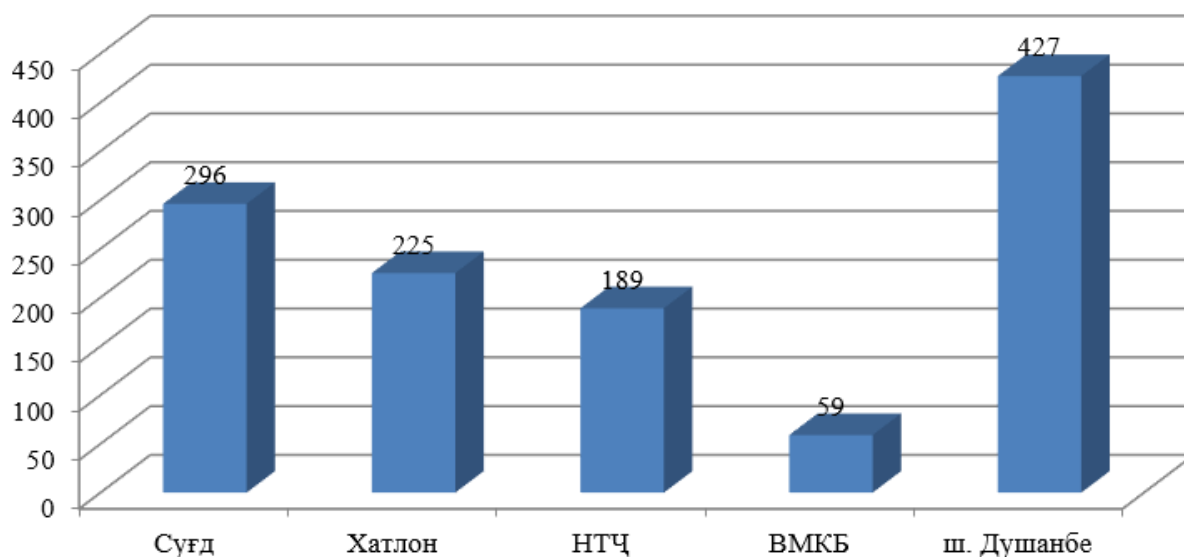
Шумораи субъектҳои фаъолияткунанда ва нартаъсис дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моҳҳои январ – июни соли 2024-2025 бо воҳид [3, с. 62]

Ҳамзамон, агар ба тақсимои шахсони ҳуқуқии нафтаъсис дар ҷумҳури назар андозем, маълум мегардад, ки дар шаҳри Душанбе 35,7 дарсад, дар вилояти Суғд 24,8 дарсад, дар вилояти Хатлон 18,8 дарсад, дар Ноҳияҳои Тобеъи Марказ 15,8 дарсад ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 4,9 дарсад рост меояд (Диаграммаи 2).

Диаграммаи 2.

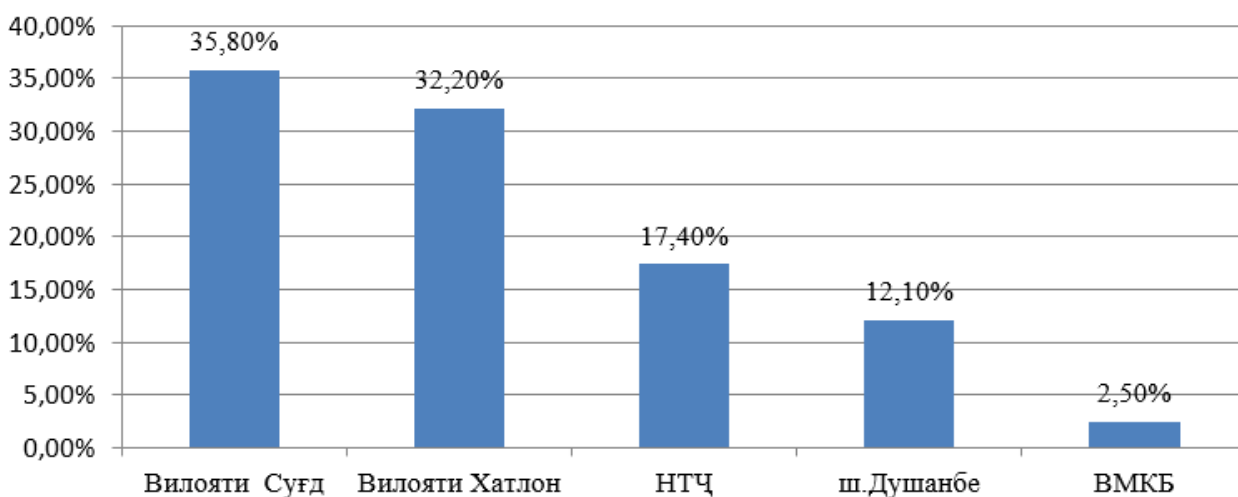
Шахсони ҳуқуқии нафтаъсис аз рӯи минтақаҳои ҷумҳури дар моҳҳои январ-июни соли 2025, бо воҳид [3, с. 63]

Дар ин давра, шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ фермерӣ 181,2 ҳазор адад, соҳибкорони инфиродии тибқи патент фаъолияткунанда 64,9 ҳазор адад, соҳибкорони инфиродии тибқи шаҳодатнома бо шартҳои махсус 54,6 ҳазор адад ва соҳибкорони инфиродии тибқи шаҳодатнома фаъолияткунанда 38,9 ҳазор ададро ташкил намуда, ки нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта шумораи соҳибкори инфиродии хоҷагии деҳқонӣ 2,6 ҳазор, соҳибкорони инфиродии тибқи патент фаъолияткунанда 5,4 ҳазор, соҳибкорони инфиродии тибқи шаҳодатнома бо шартҳои махсус 5,4 ҳазор ва соҳибкорони инфиродии тибқи шаҳодатнома 2,0 ҳазор зиёд шудааст.

Диаграммаи 3.

Таносуби соҳибкорони инфиродии фаъолияткунанда аз рӯи минтақаҳо то 1 июли соли 2025, бо фоиз [3, с. 66]

Аз маълумоти диаграммаи 3 муайян карда мешавад, ки аз шумораи умумии соҳибкорони инфиродии фаъолияткунанда 35,8 дарсад ба вилояти Суғд, 32,2 дарсад ба вилояти Хатлон, 17,4 дарсад ба ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, 12,1 дарсад шаҳри Душанбе ва 2,5 дарсад бошад ба Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон рост меояд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки вилояти Суғд аз ҷиҳати шумораи соҳибкорони инфиродии фаъолияткунанда дар нисбат ба дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ бартарӣ дорад.

Инчунин, тибқи маълумоти Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар нимсолаи аввали соли 2025 воридоти сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон 3 303,9 млн. доллари ИМА-ро ташкил додааст, ки ин нишодиҳанда нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 дар ҳаҷми 1 231,1 млн. доллари ИМА ё 59,4 фоиз зиёд мебошад. Аз ин маблағи зикршуда ҳаҷми сармояи мустақим 144,7 млн. доллари ИМА-ро ташкил медиҳад.

Ҳамин тавр, ҳоло соҳибкорон қариб дар тамоми соҳаҳои иқтисодӣ фаъолияти худро пеш мебаранд, аз ҷумла дар соҳаи савдо ва сохтмон, саноат нақлиёт, кишоварзӣ ва сахми соҳибкорон сол ба сол дар устувор нигоҳ даштани иқтисодиёти кишвар мушоҳида мегардад. Айни замон, дар Тоҷикистон сахми бахши хусусӣ 70 дарсади ММД ва 77 дарсади даромади андозии буҷети давлатиро ташкил медиҳад.

Бо дарназардошти ин, Ҳукумати мамлакат рушди бахши хусусӣ ва фаъолияти соҳибкориро дар “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” ҳамчун омили муҳимми расидан ба ҳадафҳои миллии муайян кардааст. Дар баробари ин, Роҳбарияти Олии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади таъмин намудани рушди фаъолияти соҳибкорӣ пайвасти имтиёзҳои андозии гумрукӣ ва пешбинӣ гардидани қарзҳои имтиёзноро дар амал тадбиқ менамояд.

Андешидани чунин тадбирҳои судманди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон буд, ки шумораи соҳибкорон дар солҳои соҳибистиқлолӣ пайвасти афзоиш меёбад ва ҳиссаи онҳо дар рушди нишондиҳандаҳои макроиқтисодии кишвар бештар мегардад. Инчунин, дар бунёду азнавсозии иншоотҳои маорифу тандурустӣ ва фарҳангиро варзишӣ сахми арзандаи худро мегузоранд.

АДАБИЁТ:

1. <https://prezident.tj/event/news/52039> [Захираи электронӣ], (Санаи мурочиат: 29.08.2025);
2. Маҷмӯаи оморӣ “Вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон” Январ-июн соли 2024, АОНПҚТ, с.59
3. Маҷмӯаи оморӣ “Вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон” Январ-июн соли 2025, АОНПҚТ, с.62;
4. Шарҳи низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шашмоҳаи аввали соли 2025 (Захираи Электронӣ) URL: <https://www.nbt.tj/tj/>
5. <https://investcom.tj/presscenter/news/600-muarifii-forumi-bajnalmlalii-dushanbe-invest-2025-va-strategijai.html>
9. Шохзода, Н.И. Обеспечение эффективного управления использованием иностранных инвестиций в системе экологических услуг: диссертация на соискание ученой степени Ph.D. / Шохзода Назира Изатулло. – Душанбе, 2025. – 220 с.
10. Шохзода, Н.И. Обеспечение эффективного управления использованием иностранных инвестиций в системе экологических услуг: автореферат диссертации на соискание ученой степени Ph.D. / Шохзода Назира Изатулло. – Душанбе, 2025. – 90 с.

УДК 334.012.64:001.895:338.45

РУШДИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ОИД БА САМАРАНОКИИ ФАӢОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ХУРД

Ассоев Муслихиддин Муссоевич
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.
Ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омор. E-mail: asoevmm@mail.ru

Дар мақолаи мазкур нақши рушди технологияҳои инноватсионӣ дар баланд бардоштани самаранокии фаъолияти соҳибкорӣ хурд баррасӣ мегардад. Асосҳои назариявии соҳибкорӣ инноватсионӣ, шаклҳои татбиқи он дар комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъсири инноватсия ба рушди истеҳсолот таҳлил шудаанд. Муаллиф бо истифода аз усулҳои таҳлили иқтисодӣ ва оморӣ вобастагии нишондиҳандаҳои истеҳсолиро аз омилҳои илмӣ-техникӣ асоснок намуда, самтҳои асосии тақмили муҳити инноватсиониро муайян мекунад. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки қорӣ намудани технологияҳои муосир ба баланд гардидани рақобатпазирӣ, беҳтар шудани сифати маҳсулот ва таъмини рушди устувори иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Вожаҳои калидӣ: соҳибкорӣ хурд, инноватсия, самаранокӣ, кишоварзӣ, иқтисодиёт, рушди устувор, таваккал.

РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАПРАВЛЕНИИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Ассоев Муслихиддин Муссоевич
Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.
Ассистент кафедры экономического анализа и статистики.
E-mail: asoevmm@mail.ru

В статье рассматривается роль развития инновационных технологий в повышении эффективности деятельности малого предпринимательства. Проанализированы теоретические основы инновационного предпринимательства, формы его реализации в агропромышленном комплексе Республики Таджикистан и влияние инноваций на развитие производства. Автор с использованием экономических и статистических методов обосновывает зависимость производственных показателей от научно-технических факторов и определяет приоритетные направления совершенствования инновационной среды. Результаты исследования свидетельствуют о том, что внедрение современных технологий способствует росту конкурентоспособности, улучшению качества продукции и обеспечению устойчивого экономического развития.

Ключевые слова: малое предпринимательство, инновации, эффективность, сельское хозяйство, экономика, устойчивое развитие, риск.

DEVELOPMENT OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES AIMED AT IMPROVING THE EFFICIENCY OF SMALL BUSINESS ACTIVITIES

Assoev Muslihiddin Mussoevich
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.
Assistant of the Department of Economic Analysis and Statistics.
E-mail: asoevmm@mail.ru

This article examines the role of innovative technologies in increasing the efficiency of small business activities. The theoretical foundations of innovative entrepreneurship, its implementation in the agro-industrial complex of the Republic of Tajikistan, and the impact of innovation on production development are analyzed. Using economic and statistical methods, the author substantiates the relationship between production indicators and scientific and technological factors and identifies priority areas for improving the innovation environment. The research findings indicate that the introduction of modern technologies enhances competitiveness, improves product quality, and ensures sustainable economic development.

Keywords: small business, innovation, efficiency, agriculture, economy, sustainable development, risk.

Дар шароити гузариш ба иқтисоди рақобатпазир ва ҷаҳонишавии равандҳои иқтисодӣ нақши соҳибкории хурд дар рушди устувори иқтисоди миллӣ мунтазам афзоиш меёбад. Соҳибкории хурд ҳамчун бахши чандир ва мутобикшаванда метавонад ба тағйирёбии бозор, талаботи истеъмолкунандагон ва пешрафти илмӣ-техникӣ зуд вокуниш нишон диҳад. Махсусан, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар фаъолияти соҳибкории хурд имконият фароҳам меорад, ки самаранокии истеҳсолот баланд бардошта шуда, рақобатпазирӣ маҳсулот таъмин гардад.

Дар адабиёти илмӣ инноватсия ҳамчун раванди ҷорӣ намудани ғояҳо, маҳсулот, хизматрасонӣ ё технологияҳои нав, ки арзиши иқтисодӣ ва иҷтимоӣ доранд, маънидод мешавад. Барои соҳибкории хурд инноватсия метавонад дар шаклҳои гуногун татбиқ гардад: навсозии технологияҳои истеҳсолӣ, истифодаи таҷҳизоти каммасраф, ҷорӣ намудани усулҳои муосири идоракунии, рақамсозии равандҳои ҳисобдорӣ ва маркетинг, инчунин истифодаи платформаҳои рақамӣ барои фурӯши маҳсулот.

Яке аз самтҳои муҳими рушди соҳибкории хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон комплекси агросаноатӣ мебошад. Кишоварзӣ ҳамчун соҳаи стратегӣ на танҳо таъмини амнияти озуқавориро ба уҳда дорад, балки манбаи асосии шуғли аҳолии деҳот низ маҳсуб меёбад. Дар ин замина, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар фаъолияти хоҷагиҳои хурд ва миёна метавонад ба афзоиши ҳосилнокӣ, коҳиши талафоти маҳсулот ва баланд бардоштани сифати истеҳсолот мусоидат намояд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҷорӣ намудани технологияҳои сарфакунандаи захираҳо, аз ҷумла обёрии қатрагӣ, истифодаи тухмиҳои серҳосил ва устувор ба тағйирёбии иқлим, инчунин механикони равандҳои истеҳсолӣ ба баланд шудани самаранокии фаъолияти соҳибкории хурд таъсири мусбат мерасонад. Масалан, истифодаи обёрии қатрагӣ имкон медиҳад, ки сарфи об то 30–40 фоиз коҳиш ёбад, дар ҳоле ки ҳосилнокии зироатҳо афзоиш меёбад.

Илова бар ин, рушди соҳибкории инноватсионӣ ба беҳтар гардидани нишондиҳандаҳои молиявии субъектҳои соҳибкорӣ мусоидат мекунад. Бо истифода аз технологияҳои муосир хароҷоти истеҳсолӣ кам гардида, даромаднокӣ зиёд мешавад. Ин ҳолат имконият фароҳам меорад, ки соҳибкорон қисми муайяни фоида ба рушди минбаъдаи фаъолият, аз ҷумла сармоягузорӣ ба илм ва инноватсия, равона намоянд.

Аз нуқтаи назари иқтисодӣ вобастагии мустақим байни сатҳи ҷорӣ намудани инноватсияҳо ва ҳаҷми истеҳсолот мушоҳида мегардад. Бо истифода аз усулҳои таҳлили иқтисодӣ, аз ҷумла усули коррелятсионӣ-регрессионӣ, муайян карда шудааст, ки афзоиши хароҷот ба тадқиқоти илмӣ ва технологӣ боиси афзоиши ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда мегардад. Ин далел нишон медиҳад, ки сармоягузорӣ ба инноватсия ҳамчун омилҳои муҳими рушди соҳибкории хурд баромад мекунад.

Дар баробари ин, дар роҳи рушди соҳибкории инноватсионӣ як қатор мушкилот мавҷуданд. Аз ҷумла, маҳдуд будани захираҳои молиявӣ, дастрасии нокифоя ба қарзҳои

имтиёзнок, сатҳи пасти омодагии кадрҳо ва набудани инфрасохтори зарурии инноватсионӣ аз ҷумлаи омилҳои боздоранда мебошанд. Бо вучуди ин, дастгирии давлатии соҳибкории хурд, аз ҷумла тавассути барномаҳои мақсаднок, имтиёзҳои андозӣ ва ҷалби сармоягузории хориҷӣ метавонад ин мушкилотро коҳиш диҳад.

Ҳамин тариқ, рушди технологияҳои инноватсионӣ дар фаъолияти соҳибкории хурд омили калидии баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, рушди иқтисоди миллӣ ва бехтар гардидани сатҳи зиндагии аҳоли ба шумор меравад. Аз ин рӯ, ташаккули сиёсати самараноки давлатӣ дар самти дастгирии соҳибкории инноватсионӣ аҳамияти хос дорад.

ҶАДВАЛ

Таъсири ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ ба нишондиҳандаҳои фаъолияти соҳибкории хурд

Нишондиҳанда	Пеш аз инноватсия	Пас аз инноватсия	Тағйирот (%)
Ҳаҷми истеҳсолот (тонна)	100	135	+35
Ҳароҷоти истеҳсолӣ (сомонӣ)	80 000	65 000	-18,7
Ҳосилнокӣ (ц га)	22	30	+36
Ҷоидаи соф (сомонӣ)	15 000	28 000	+86,7
Сарфи об (м³)	100	65	-35

АДАБИЁТ

1. Деҳқонова Н.С. Роль инновационного предпринимательства в сельском хозяйстве. Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. – 2015. – №4(9). – С. 85–90.
2. Саломатин В.А. Инновационные процессы в АПК: сущность и направления развития. Теория и практика общественного развития. – 2011. – №1. – С. 290–296.
3. Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://oldstat.www.tj>
4. Одинаев А.И. Таҳлилу арзёбии вазифаю дастовардҳои рушди соҳибкорӣ, сармоягузорӣ ва бахши хусусӣ аз Паём то Паём. Конфронси илмӣ-амалӣ. – Душанбе, 2022.
5. Одинаев А.И. Арзёбии низоми андозбандӣ ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ. Конфронси илмӣ-амалӣ. – Душанбе, 2022.
6. Одинаев А.И. Рушди соҳибкории истеҳсолӣ дар кишвар: вазъ, мушкилот ва роҳҳои ҳалли он. Конфронси илмӣ-амалӣ. – Душанбе, 2023.
7. Шохзода, Н. И. Проблемы и пути решения привлечения иностранных инвестиций на рынок экологических услуг Республики Таджикистан / Н. И. Шохзода, Д.К. Пирова // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2024. – № 4-1(54).
8. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part I / Z. M. Kurbonova, F. R. Sharopov, N. A. Kudratov // International Journal of Professional Science. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 63-69.
9. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part II / Z.M. Kurbonova, F.R. Sharopov, N.A. Kudratov // International Journal of Professional Science. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 70-76.

УДК 001.895:338.45

МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ РАВАНДҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ САНОАТӢ

Ганиев Сомон Амирхонович

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон, ассистенти кафедраи
молия. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5.**

Неъматуллозода Фаридун Неъматулло

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон, ассистенти кафедраи
соҳибкорӣ ва иқтисодиёти соҳавӣ. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.
Душанбе, хиёбони Борбад 48/5.**

Дар мақола моҳият ва хусусиятҳои равандҳои инноватсионӣ дар иқтисодиёти саноатӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд. Назарияҳои гуногун оид ба таърифи инноватсия баррасӣ шуда, сохтори давраи инноватсионӣ таҳлил мегардад ва хусусиятҳои хоси бахши саноатӣ, аз ҷумла сармоябандии баланд, мураккабии технологӣ ва маҳдудиятҳои институтсионалӣ муайян карда мешаванд. Ба таъсири рақамисозӣ, рушди экосистемаҳои Industry 4.0 ва механизмҳои ташаққули потенциали инноватсионӣ тавачҷуҳи махсус дода шудааст. Мақола ҳамчунин ба тавсифи соҳибкорӣ ва инноватсия дар ташкилотҳои кишвар бахшида шуда, мафҳумҳо ва таърифҳои соҳибкорӣ муҳокима мегарданд, сипас раванд, воқеа ва моделҳои соҳибкорӣ тавсиф мешаванд. Ҷадвалҳои таҳлилии ва моделҳои сохторӣ пешниҳод шудаанд, ки таъсири омилҳоро ба самаранокии фаъолияти инноватсионӣ инъикос мекунанд. Дар идома равандҳои инноватсионӣ ва намудҳои он, инчунин намудҳо ва марҳилаҳои соҳибкорӣ шарҳ дода мешаванд. Дар анҷом, мушкilotи соҳибкорӣи саноатӣ дар кишвар баррасӣ шуда, модели миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод мегардад.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, моделҳои равандҳои соҳибкорӣ, инноватсия, иқтисодиёти саноатӣ, равандҳои инноватсионӣ, рақамисозӣ, низоми технологӣ, сиёсати саноатӣ.

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ПРОМЫШЛЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Ганиев Сомон Амирхонович

**Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана,
ассистент кафедры финансов. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе,
проспект Борбада, 48/5.**

Неъматуллозода Фаридун Неъматулло

**Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана,
ассистент кафедры предпринимательства и отраслевой экономика. Адрес: 734055,
Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада, 48/5.**

В статье исследуется сущность и особенности инновационных процессов в промышленной экономике. Проанализированы теоретические подходы к определению инноваций, рассмотрена структура инновационного цикла, выявлены специфические черты промышленного сектора, включая капиталоемкость, технологическую сложность и институциональные ограничения. Отдельное внимание уделено влиянию цифровизации, развитию экосистем Industry 4.0 и механизмам формирования инновационного потенциала. Статья, посвящена описанию предпринимательства и инноваций в организациях страны, обсуждается концепции и определения предпринимательства, затем описываются процесс,

событие и модели предпринимательства. Представлены аналитические таблицы и структурные модели, отражающие влияние факторов на эффективность инновационной деятельности. Далее описывается инновационный процесс и его типы, затем типы и этапы предпринимательства, и, наконец, описываются проблемы промышленного предпринимательства в стране, представлена его национальная модель в Таджикистане.

Ключевые слова: предпринимательство, модели процесса предпринимательства, инновация, промышленная экономика, инновационный процесс, цифровизация, технологический уклад, промышленная политика.

CONCEPT AND FEATURES OF INNOVATION PROCESSES IN INDUSTRIAL ECONOMY ABSTRACT

Ganiev Somon Amirkhonovich

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Assistant of the Department of Finance. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5.

Nematullozoda Faridun Nematullo

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Assistant of the Department of Entrepreneurship and Sectoral Economics. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5.

The article explores the essence and characteristics of innovation processes in the industrial economy. Theoretical approaches to the definition of innovation are analyzed, the structure of the innovation cycle is examined, and the specific features of the industrial sector are identified, including capital intensity, technological complexity, and institutional constraints. Special attention is given to the impact of digitalization, the development of Industry 4.0 ecosystems, and mechanisms for building innovation potential. The article also addresses entrepreneurship and innovation within national organizations, discussing concepts and definitions of entrepreneurship, followed by descriptions of processes, events, and entrepreneurial models. Analytical tables and structural models are presented to reflect the influence of various factors on the effectiveness of innovation activities. Furthermore, the innovation process and its types are described, along with the types and stages of entrepreneurship. Finally, the article highlights the challenges of industrial entrepreneurship in the country and presents its national model in Tajikistan.

Keywords: entrepreneurship, models of the entrepreneurial process, innovation, industrial economy, innovation process, digitalization, technological paradigm, industrial policy.

Равандҳои инноватсионӣ дар асри 21 ҳамчун заминаи асосии рақобатпазирӣ иқтисодӣ саноатӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ маънидод мешаванд. Ҳодисаҳои ҷаҳонӣ ҳамчун рақобати глобалӣ, кӯтоҳшавии давраи мӯҳлати маҳсулот, рақамсозӣ ва технологияҳои нави саноатӣ зарурати таҷдиди системавии технологӣ, равандҳои истеҳсолӣ ва шаклҳои ташкилӣ дар баҳши саноатро таъҷият медиҳанд [1]. М.Д. Фуфаев бовар дорад, ки рақамсозӣ ба таҷриба ва талаботи истеъмолгарон шакл ва хусусияти нави шахсозияшударо медиҳад ва ҳамин омил нақши инноватсияро дар фаъолияти ширкатҳо хеле афзун мекунад [2]. Аз ин рӯ, барои рушди муассир ва муваффақи иқтисодӣ саноатӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, лозим аст, ки захираҳои мавҷуда бо эҷоди ядроҳои соҳибкорӣ корхонаҳо ва ҷалби онҳо ба раванди таъҷияву татбиқи технологияи нав инкишоф дода шаванд.

Дар шароити ҷаҳонии мураккаб, бисёре аз андешамандон ин давраро «давраи шикастан» меноманд, чун таҷрибаи гузаштаи иқтисодӣ барои ҳаллу фасли мушкилоти кунуна ва ояндаи ташкилотҳо кофӣ нест. Барои ҳамин ба ҷойи барқарор кардани қоидаҳои кӯҳнаи идоракуний, ба сохтани созмонҳо бо сохтори нав ва усулҳои фаъолияти

инноватсионӣ – истеъмоли захираҳои камтар барои натиҷаҳои беҳтари истеҳсолот – рӯ овардан лозим аст. Аз ин ҷиҳат, рушди иқтисод ва рақобат метавонад ба афзоиши мавҷудияти ширкатҳои соҳибқории мустақил ва эҷодӣ дар муҳити рақобатпазир мусоидат намояд. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки инноватсия аксар вақт дар ширкати хурд ва миёна мерӯяд: сохтори монолитии ниҳодҳои давлатӣ ва ширкатҳои калон маъмулан нисбат ба нигоҳҳои сиёсати саноатӣ чандон серғайт нестанд. Аз ҳамин рӯ, стратегияҳои рушд ва диверсификасияи истеҳсолоти нави саноатӣ бояд асосан ба рушди корхонаҳои миёна ва хурд таъя кунанд.

Раванди инноватсионӣ дар бахши саноатӣ як муҳити пайдарпаии таҷрибаҳо ва тадқиқотҳо буда, ҳар марҳила воситаҳо, хатарҳо ва хусусиятҳои идоракуниашро дорад. Мисли таҳлили академикон, метавон се қисмро фарқ кард: пайдарҳамии фикрсозӣ (генерацияи идея), тадқиқот (аз илмӣ то таҷрибавӣ), ва коммерсиализатсия. Ба таври мисол, марҳилаи *генерацияи идея* охири натиҷаҳои илмӣ ва таҳқиқоти дарбар мегирад, ки хатарҳои асосаш бо норавшании илмӣ тавсиф мешавад. *Тадқиқоти фундаменталӣ* асоси назариявии инноватсияҳоро месозад, аммо сарфаи вақт ва хароҷоти баландро талаб мекунад. Дар *тадқиқоти табиқӣ* прототипҳо сохта мешаванд ва хатарҳои, ки ба ноҳамчоягӣ ва ноустувории технологӣ марбутанд, пешбинӣ мешаванд. Дар *омодасозии конструкторӣ* бунёди прототип ва санҷишҳо анҷом меёбанд ва хатар дар мувофиқат набудани технологияҳои мавҷуда зоҳир мегардад. Дар *омодасозии истеҳсолӣ* инфрасохтор эҷод мешавад (хатар: сармоягузори зиёд). Ниҳоят, дар марҳилаи *коммерсиализатсия* маҳсулот ба бозор мебарояд (хатар: хатари бозорӣ), ва сипас *диффузия* (пахнсозӣ) ба роҳ монда мешавад (хатар: пайдоиши аналогҳо). Ин тарҳбандӣ мувофиқи модели анъанавии хаттӣ ва навоариҳои кушод ташкил ёфтааст.

Саноат ба меъёрҳои саҳт ва стандартҳои қатъӣ (ISO 9001, ISO 14001, меъёрҳои экологӣ ва амнияти саноатӣ) зери таъсир аст; ин омилҳо воридсозии навоариҳоро мураккаб мекунад, муҳлатҳоро тӯлонӣ ва захираҳои лозимаро бештар мегардонанд. Дар муқоиса, рақамсозӣ ва технологияи саноатӣ (ёнантернет-чизҳо, ёдгирӣ, платформаҳои абрӣ, технологияҳои ҳамгирӣ) самаранокии равандҳои инноватсионро ба таври назаррас баланд мебардоранд [1]. Дар асл, гузоришҳои байналмилалӣ таъкид мекунад, ки ширкатҳои, ки дар таҳқиқоту рушд ва захираҳои иттилоотӣ сармоягузори зиёдеро мекунад, аксар вақт аз рақибонашон дар истеҳсолнокӣ фарқнокии назаррас доранд [1]. Муҳимтарин омилҳо барои самаранокии инноватсионӣ дар корхонаҳои саноатӣ иборатанд аз омилҳои дохилӣ (стратегияи корхона, маблағгузорӣ, захираи кадрҳо, фарҳанги ташкилотӣ, технология ва инфраструктура) ва омилҳои берунӣ (муҳити бозор, дараҷаи рақобат, дастгирии давлатӣ, рақамсозӣ ва партнёрӣ, талаботи иҷтимоӣ–экологӣ). Ин омилҳо барҳамдиҳанда ва тавоноии корхонаву минтақаҳоро барои ҳамгироии инноватсия ва мусоидат ба рақобатпазирӣ дарозмуддат муайян мекунад. Масалан, стратегияҳо ва сармояҳои устувори инноватсионӣ аз як тараф эътимод ва таҳиягарию, ва аз тарафи дигар тичорат ва барномаҳои ҳукуматиро ба вучуд меоранд.

Ҷадвал 1. Моделҳои инноватсионӣ ва хусусиятҳои онҳо

Моделҳои инноватсионӣ	Механизмҳои асосӣ	Афзалиятҳо	Маҳдудиятҳо	Намунаҳо
Моделҳои хаттӣ (линейӣ)	Пайдарҳамии «илм – таҳқиқ – истеҳсолот»	Сохтори муқаррар, осонии тартиб	Новобаста аз фикрсозӣ, алоқаи баръакс нест	Аксарият, ш. ғ. “R&D-институтҳо”
Инноватсияи кушод	Истифодаи захираҳо ва идеяҳои беруна ва дохилӣ[3]	Шӯру ғояҳо, ҳамкорӣҳои мултимилатс	Ҳифзи идораи IP, тобеияти шарикон	Ҳамкорӣҳои бастаҳои технология (e.g., Nokia)

Моделҳои инноватсионӣ	Механизмҳои асосӣ	Афзалиятҳо	Маҳдудиятҳо	Намунаҳо
Спирали сеҳелка (Triple Helix)	Ҳамкории университет, саноат, давлат[4]	Созмони ниҳодҳои нави миёнарав, рушди иқтисод	Вобастагӣ ба қарорҳои сиёсӣ	Силикон Валлей (Универ. – саноат)
Моделҳои шабакавӣ (Ecosystem)	Торбадодани якҷанд ширкатҳо, ташкилотҳо, ҳукумат	Бештар қардани захираҳо, суръати инноватсия	Ниёз ба ҳамроҳангсозии пурзӯри омилҳо	Кластерҳои саноатӣ (e.g., фармацевтика)

Ҷадвал дар асоси адабиёти [3,4] омода шудааст.

Раёсати муваффақи инноватсия дар баҳши саноатӣ низ ба «моделҳои хаттӣ» ва «моделҳои навоари кушод» таъяс мекунад. **Моделҳои хаттӣ** инноватсияро ҳамчун раванди пайдарпайи тез ва бе вобастагӣ аз тадқиқотҳои илмӣ (аз нақшаи «илм – таҳқиқот – истеҳсолот») мебиндорад. Яъне, донишгоҳ ва марказҳои илмӣ натиҷаҳоро таҳия мекунад ва пас ширкатҳо онҳоро ба маҳсулоти тичорӣ табдил медиҳанд. Ин модел, ҳарчанд соддатарин василаи таҳлили равандҳои инноватсионӣ аст, бо он қадар “баръакс” ё воридаи навоарӣ дар марҳилаҳои гуногунҳо ба назар намегирад.

Баръакс, **моделҳои инноватсияи кушод** ба қорхонаҳо таҳлили фаъолна ва истифодаи захираҳои донишу технологияҳои берунаро пешниҳод мекунад [3]. Бино ба таъриф, ин модели инноватсия “парадигма” маънидод мекунад, ки дар он ширкатҳо бояд ҳам ғояҳои дохилӣ ва ҳам ғояҳои берунаро бо роҳи фаъол ба қор баранд [3]. Яъне, онро бо қорӣ қардани ихтироҳои дохилии маҳдуд қардан ва рӯй қардан ба қустуҷӯи фароғирии захираҳои беруна тасвир қардан мумкин аст. Ин тамоюл барои саноати Тоҷикистон низ аҳамияти қалон дорад: таъмини ҳамкории боз ҳам наздики ширкатҳо бо донишгоҳҳо, марказҳои тадқиқотӣ ва дигар соҳаву бозорҳои глобалӣ раванди гузариш ба технологияҳои навро суръат мебахшад ва сифати маҳсулотро меафзояд.

Моделҳои шабакавӣ ва экосистемавӣ дар инноватсияи саноатӣ ба василаи ташкили пайвастиҳои баробарҳуқуқи ширкатҳо, марказҳои илмӣ, сармоягузорон ва соҳторҳои давлатӣ ишора мекунад. Дар ин модел ширкатҳо захираҳои худро муттаҳид қарда, барои ҳадафҳои умумии инноватсионӣ ҳамқорӣ мекунад. Амалишавии ин модели шабака пешрафти босуръати технологиро имқонпазир мекунад, қун иттилоот ва таҷриба байни узвҳо бо суръати қаланд гузаронда мешавад. Масалан, ҳамкории фаъол байни ширкатҳо ва институтҳои илмӣ арзиши амалӣ ва тадбиқи бизнесси таҳқиқотро зиёд мекунад. Инчунин, шабакавӣ хатарҳои навоариҳоро бо тақсими онҳо байни шарикон қоҳиш медиҳад ва қобилияти мутобиқшавии ширкатҳоро ба тағйироти беруна фароҳам меорад. Рақамисозӣ ва платформаҳои муқобиротӣ ин моделро боз ҳам пуриктидортар меқардонанд, зеро ҳамроҳангсозии лоиҳаҳои муштарак ва идорақунии занқирҳои инноватсионӣ осон мешавад. Барои мисол, роҳандозии платформаҳои рақамӣ метавонад ширкатҳои минтақаи гуногунро бо ҳам мепаивандад ва монеаҳои қорӣ намудани навоариҳоро қам мекунад. Дар Тоҷикистон, ташкили кластери саноатӣ (маҳсусан дар соҳаҳои қорқарди ашӯи қом ва саноати қишварзӣ) ва рушди нерӯоҳу марказҳои инноватсионӣ метавонад пойдоғии қунин шабақаҳоро таъмин намояд. Дар маҷмӯъ, муассисаҳои давлатӣ бо барномаҳои дастғирии соҳибқорӣ ва ташкили иншооти инноватсионӣ (масалан, технопаркҳо ва инкубаторҳо) асоси устувори ин намуд ҳамқориро фароҳам меоранд.

Моделҳои «спирали сеҳелка» ҳамкории стратегиро байни давлат, донишгоҳ ва бизнесси дар заминаи рушди инноватсионӣ муаррифӣ мекунад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ин модел донишгоҳҳо манбаи дониш ва технологияи наво, соҳибқорӣ василаи тадбиқи ин технологияи наво ба бозор ва давлат қонуниятро шароити мусоидро фароҳам меоварад [4].

Ҳамгирии ин се субъект раванди инноватсиониро суръат мебахшад ва миқдори манбаъҳои дар бахши саноат истифодашуда барои эҷоди самараҳои баландро зиёд мекунад. Ин концепсия барои кишварҳои таҳти рушд, аз ҷумла Тоҷикистон, имконият медиҳад, ки инфрасохтори илмӣ–соҳибкорию муттаҳид кунанд: шарикӣ муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва корхонаҳои саноатӣ навовариҳоро зудтар ворид менамояд, дастгирии давлатӣ лоиҳаҳои навро ба роҳ монанд ва тайёр кардани мутахассисони мувофиқ ба талаботи саноати муосирро таъмин мекунад. Дар натиҷа, Тоҷикистон метавонад истифодабарии захираҳои ҳуди миллий ва робитаҳои байналмилалиро беҳтар созад ва вобастагии техникии иқтисодашро коҳиш диҳад. Мувофиқи ақидаи бисёре аз муҳаққиқон, модели тройной спирали ҳамчун омилҳои системавии инноватсия бар ҳисоб меравад ва рушди соҳибкорию саноатиро дар Тоҷикистон тезон медиҳад [4].

Ҷадвали 2. Муқоисаи омилҳои таъсиррасон ба равандҳои инноватсионӣ

Категория	Мисолҳо	Таъсир ба навоарӣ
Доҳилӣ	Стратегия (R&D, рақамӣ), кадрҳо (иқтисоддон, муҳандис), фарҳанг (эҷодкорӣ), сармоя (R&D)	Мавқеи ширкат дар қабули навовариҳо; қобилияти сармоягузорӣ
Берунӣ	Шароити бозор (талабот), рақобат, дастгирии давлатӣ (грант, андозбандии сабук), шарикӣ (олову байналхалқ)	Суръати воридшавии навовариҳо, меҳварҳои ҳавасмандкунӣ
Технологӣ	Автоматизатсия, Интернетӣ ашёҳо, ИИ, платформаҳои абрӣ	Сурат ва сифатро баланд мебардорад; давраи инноватсияро кӯтоҳ мекунад
Иҷтимоию экологӣ	Стандартҳои экологӣ, рушди устувор, талаботи иҷтимоӣ	Таъсири дарозмуддат ба рақобатпазирӣ; шароити баробар дар бозор

Дар маҷмӯъ, равандҳои инноватсионӣ дар иқтисодиёти саноатӣ сохтори мураккаб, бисёркомпонентӣ ва сармояталабдоранд. Самаранокии онҳо натиҷаи ҳамкориҳои мутақобилан мутавозӣ байни технология, институтсия, сармоягузорӣ ва захираи инсонӣ мебошад. Ҳозира давраи рушд бо рақамисозӣ ва рушди экосистемаҳои саноати 4.0 тавсиф мешавад, ки имкониятҳои навоарӣ барои рушди инноватсионӣ фароҳам меорад [1]. Аз ин рӯ, идоракунии системавии навоарӣ, рушди инфрасохтор, баланд бардоштани қобилияти кадрӣ ва ҳамгирии таҳқиқоти илмӣ – ин ҳама шартҳои асосӣ барои устувории рақобатпазирӣ саноат мебошанд.

Рӯйхати адабиёт:

1. Oslo Manual 2018 | OECD
2. https://www.oecd.org/en/publications/oslo-manual-2018_9789264304604-en.html
- Факторы, определяющие эффективность инновационной деятельности в условиях цифровой трансформации бизнеса - Прогрессивная экономика https://progressive-economy.ru/vypusk_1/factory-opredelyayushhie-effektivnost-innovaczionnoj-deyatelnosti-v-usloviyah-cifrovoj-transformaczii-biznesa/
3. Open innovation – Wikipedia https://en.wikipedia.org/wiki/Open_innovation
4. Triple helix model of innovation – Wikipedia https://en.wikipedia.org/wiki/Triple_helix_model_of_innovation
5. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part I / Z. M. Kurbonova, F. R. Sharopov, N. A. Kudratov // International Journal of Professional Science. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 63-69.
6. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part II / Z.M. Kurbonova, F.R. Sharopov, N.A. Kudratov // International Journal of Professional Science. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 70-76.

УДК 334.72:338.24

ЧАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ

Бобоназарова С.М.

**ассистенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллии Донишгоҳи
байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон. Суроға: 734055, Ҷумҳурии
Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5. Телефон: (+992) 987-42-55-42. E-mail:
bobonazarovas.97@mail.ru.**

Мухтаво. Мақолаи мазкур ба таҳқиқи ҷанбаҳои назариявии идоракунии давлатии рушди соҳибкорӣи истеҳсолӣ бахшида шудааст. Дар он моҳият ва нақши соҳибкорӣи истеҳсолӣ дар иқтисоди миллӣ, принципҳо ва механизмҳои идоракунии давлатӣ, инчунин самтҳои асосии сиёсати давлатӣ дар ин соҳа баррасӣ гардидаанд. Муаллиф аҳамияти муҳити институтсионалӣ, дастгирӣи молиявӣ ва ҷорӣ намудани инноватсияро ҳамчун омилҳои асосии рушди устувори соҳибкорӣи истеҳсолӣ асоснок менамояд. Ҳамзамон, мушкилоти мавҷуда ва роҳҳои такмили сиёсати давлатӣ пешниҳод карда мешаванд.
Калидвожаҳо: соҳибкорӣи истеҳсолӣ, идоракунии давлатӣ, сиёсати иқтисодӣ, инноватсия, рақобатпазирӣ, рушди устувор.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Бобоназарова С.М.

**Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана,
ассистент кафедры государственного и муниципального управления. Адрес: 734055,
Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5. Телефон: (+992) 987-42-
55-42. E-mail: bobonazarovas.97@mail.ru.**

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию теоретических аспектов государственного управления развитием производственного предпринимательства. В ней рассматриваются сущность и роль производственного предпринимательства в национальной экономике, принципы и механизмы государственного управления, а также основные направления государственной политики в данной сфере. Автор обосновывает значение институциональной среды, финансовой поддержки и внедрения инноваций как ключевых факторов устойчивого развития производственного предпринимательства. Вместе с тем выявляются существующие проблемы и предлагаются пути совершенствования государственной политики.

Ключевые слова: производственное предпринимательство, государственное управление, экономическая политика, инновации, конкурентоспособность, устойчивое развитие.

THEORETICAL ASPECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE DEVELOPMENT OF PRODUCTION ENTREPRENEURSHIP

Bobonazarova S.M.

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, assistant
of the Department of State and Municipal Administration. Address: 734055, Republic of**

Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue, 48/5. Phone: (+992) 987-42-55-42 E-mail: bobonazarovas.97@mail.ru

Abstract. This article is devoted to the study of the theoretical aspects of public administration in the development of production entrepreneurship. It examines the essence and role of production entrepreneurship in the national economy, the principles and mechanisms of public administration, as well as the main directions of state policy in this field. The author substantiates the importance of the institutional environment, financial support, and the introduction of innovations as key factors for the sustainable development of production entrepreneurship. At the same time, existing problems are identified and ways to improve state policy are proposed.

Keywords: production entrepreneurship, public administration, economic policy, innovation, competitiveness, sustainable development.

Дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ рушди соҳибкории истеҳсолӣ ҳамчун яке аз омилҳои калидии таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли баромад мекунад. Соҳибкории истеҳсолӣ на танҳо манбаи таъсиси ҷойҳои нави корӣ мебошад, балки ҳамчун воситаи муҳими рушди инноватсия, баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ва таъмини амнияти иқтисодӣ хизмат мекунад [1]. Соҳибкории истеҳсолӣ ин фаъолияти иқтисодист, ки ба истеҳсоли маҳсулот, корҳо ва хизматрасониҳо бо мақсади ба даст овардани фоида равона гардидааст. Он аз дигар шаклҳои соҳибкорӣ (тиҷоратӣ, молиявӣ ва хизматрасонӣ) бо он фарқ мекунад, ки дар он раванди эҷоди арзиши иловашуда тавассути коркарди захираҳо амалӣ мегардад [2].

Аз нуқтаи назари назариявӣ, соҳибкории истеҳсолӣ ҳамчун системаи мураккаби муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва институтсионалӣ баррасӣ мешавад, ки дар он нақши давлат ҳамчун танзимкунанда ва ҳавасмандкунанда хеле муҳим аст [3]. Идоракунии давлатии рушди соҳибкории истеҳсолӣ маҷмӯи чораҳо ва механизмҳоеро дар бар мегирад, ки ба фароҳам овардани шароити мусоид барои фаъолияти соҳибкорон равона шудаанд. Ин раванд тавассути сиёсати иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ амалӣ мегардад [4].

Давлат дар ин самт вазифаҳои зеринро иҷро менамояд:

- таҳияи заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ барои фаъолияти соҳибкорӣ;
- дастгирии молиявӣ ва андозии субъектҳои соҳибкорӣ;
- рушди инфрасохтори истеҳсолӣ ва бозорӣ;
- ҷорӣ намудани технологияҳои нав ва ҳавасмандгардонии инноватсия [5].

Ҷанбаҳои назариявии идоракунии давлатӣ Аз ҷиҳати назариявӣ, идоракунии давлатии рушди соҳибкории истеҳсолӣ ба як қатор принципҳо тақия мекунад:

1. Принципи системавӣ – баррасии соҳибкорӣ ҳамчун як қисми системаи умумии иқтисодӣ [6].
2. Принципи мутобикшавӣ – мутобик намудани сиёсати давлатӣ ба шароити тағйирёбандаи бозор [7].
3. Принципи самаранокӣ – истифодаи оқилонаи захираҳо барои ба даст овардани натиҷаҳои баланд [8].
4. Принципи ҳамоҳангсозӣ – ҳамоҳангии фаъолияти сохторҳои давлатӣ ва бахши хусусӣ [9].

Дар доираи ин принципҳо механизмҳои идоракунии давлатӣ, аз ҷумла банақшагирии стратегӣ, барномаҳои давлатӣ, сиёсати андозӣ ва сармоягузорӣ татбиқ мегарданд.

Механизмҳои идоракунии давлатӣ Механизми идоракунии давлатӣ маҷмӯи воситаҳо ва усулҳоест, ки давлат барои таъсиррасонӣ ба рушди соҳибкорӣ истифода мебарад. Ба онҳо дохил мешаванд:

- механизмҳои иқтисодӣ (андоз, субсидия, грант);

- механизмҳои ҳуқуқӣ (қонунҳо, меъёрҳо, стандартҳо);
- механизмҳои институтсионалӣ (сохторҳои дастгирии соҳибкорӣ);
- механизмҳои инноватсионӣ (технологияҳои нав, рақамикунонӣ) [10].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар солҳои охир тавассути барномаҳои давлатӣ ва стратегияҳои миллӣ барои рушди соҳибкории истеҳсолӣ шароити мусоид фароҳам оварда шудааст. Ҳамин тавр, соҳибкории истеҳсолӣ ҳамчун асоси рушди иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии кишвар аҳамияти хоса дорад. Идоракунии давлатии самараноки ин соҳа бояд ба принципҳои илмӣ, механизмҳои муосир ва ҳамоҳангии сиёсати давлатӣ бо талаботи бозор таъмин намояд. Танҳо дар ин сурат метавон рушди устувор ва дарозмуддати иқтисодиётро таъмин намуд. Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва рақобати шадиди бозорӣ, муайян намудани самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ барои рушди соҳибкории истеҳсолӣ аҳамияти муҳим дорад. Аз ҷумла, чунин самтҳо метавонанд фарогир бошанд:

- рушди саноати коркард ва афзоиши арзиши иловашуда;
- дастгирии истеҳсолоти содиротӣ ва воридотивазкунанда;
- рушди соҳибкории хурду миёна дар бахши истеҳсолӣ;
- ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ ва “саноати 4.0” [1].

Ин самтҳо имкон медиҳанд, ки иқтисоди миллӣ аз вобастагии ашёи хом раҳо ёфта, ба иқтисодиёти истеҳсолӣ ва донишбунёд гузарад [2]. Яке аз абзорҳои муҳими идоракунии давлатӣ сиёсати андозӣ ва молиявӣ мебошад. Тавассути имтиёзҳои андозӣ, қарзҳои имтиёзнок ва субсидияҳо давлат метавонад рушди соҳибкории истеҳсолиро ҳавасманд намояд [3]. Дар назарияи иқтисодӣ қайд мегардад, ки паст намудани сарбории андозӣ барои корхонаҳои истеҳсолӣ, махсусан дар марҳилаи ибтидоӣ, метавонад фаъолияти онҳоро фаъол гардонад ва ба афзоиши истеҳсолот мусоидат намояд [4]. Ҳамзамон, дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ яке аз мушкилоти асосии соҳибкорон мебошад. Аз ин рӯ, рушди низоми қарзидхӣ, бозори сармоя ва фондҳои дастгирии соҳибкорӣ зарур аст [5].

Рушди муҳити институтсионалӣ ва инфрасохторӣ Муҳити институтсионалӣ маҷмӯи қонунҳо, қоидаҳо ва институтҳои мебошад, ки фаъолияти соҳибкориро танзим мекунанд. Муҳити мусоиди институтсионалӣ ба коҳиш додани хавфҳо ва баланд бардоштани эътимоди соҳибкорон мусоидат мекунад [6].

Инфрасохтори соҳибкорӣ, аз ҷумла минтақаҳои озоди иқтисодӣ, паркҳои саноатӣ, марказҳои логистикӣ ва технологӣ, барои рушди истеҳсолот аҳамияти калон дорад [7].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодӣ ва дастгирии кластерҳои саноатӣ яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлатӣ ба ҳисоб меравад. Дар шароити иқтисодиёти муосир, рушди соҳибкории истеҳсолӣ бе ҷорӣ намудани инноватсия ва технологияҳои рақамӣ ғайриимкон аст. Истифодаи технологияҳои нав, автоматизатсия ва рақамикунонӣ ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва коҳиш додани хароҷот мусоидат мекунад [8].

Давлат метавонад тавассути барномаҳои дастгирии инноватсия, сармоягузорӣ ба илм ва таҳқиқот, инчунин ташкили инфрасохтори инноватсионӣ рушди ин равандро таъмин намояд [9].

Таҷрибаи кишварҳои пешрафта нишон медиҳад, ки рушди соҳибкории истеҳсолӣ бе дастгирии фаъоли давлат имконнопазир аст. Масалан, дар кишварҳои Осиёи Шарқӣ (Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ) давлат тавассути сиёсати саноатӣ ва дастгирии содирот ба рушди босуръати истеҳсолот ноил гардидааст [10].

Дар кишварҳои аврупоӣ бошад, таваччуҳӣ асосӣ ба рушди инноватсия, иқтисоди сабз ва дастгирии соҳибкории хурду миёна равона шудааст [2]. Бо вучуди пешравиҳо, дар рушди соҳибкории истеҳсолӣ як қатор мушкилот вучуд доранд:

- норасоии сармоя ва дастрасӣ ба қарз;
- сатҳи пастии технология ва таҷҳизот;

- маҳдудияти бозорҳои фурӯш;
- сатҳи нокифояи омодагии кадрҳо;
- мушкилоти маъмурӣ ва бюрократӣ [3].

Бартараф намудани ин мушкилот талаб менамояд, ки сиёсати давлатӣ боз ҳам такмил дода шавад ва механизмҳои идоракунии самараноктар гарданд. Дар маҷмӯъ, рушди соҳибқориҳои истеҳсолӣ яке аз самтҳои калидии сиёсати иқтисодии давлат мебошад. Ҷанбаҳои назариявии идоракунии давлатӣ нишон медиҳанд, ки барои рушди устувори ин соҳа ҳамоҳангии сиёсати иқтисодӣ, институтсионалӣ ва инноватсионӣ зарур аст.

Татбиқи самараноки сиёсати давлатӣ, рушди инфрасохтор, дастгирии молиявӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои муосир метавонанд заминаи бозғатимод барои рушди соҳибқориҳои истеҳсолӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ фароҳам оваранд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ. 26.12.2019.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ. 26.12.2018.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ. 22.12. 2017 с.
4. Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Аз 30 декабри соли 2011, №643.
5. Консепсияи иқтисодӣ рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. 30.12.2019, №642.саҳ. 3.
6. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Душанбе-2016 с.
7. Агентство по статистике при Президента Республики Таджикистан (АСРТ) Таджикистан в цифрах. - Душанбе: (АСРТ), 2017. На русском/таджикском языке.
8. Главный редактор: Кодирзода Д.Б. Таджикистан и современный мир. Центр стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. №3(66). Душанбе-2019 г. E-mail: info@mts.tj
9. Азизкулов Д.М. Цифровая экономика: понятие, особенности и перспективы на Российском рынке. Экономист, выпускник Таджикский Национальный Университет. г. Душанбе, Республика Таджикистан.
10. Цифровая экономика. Программа развития цифровой экономики в Российской Федерации до 2035 года.
11. Шохзода, Н. И. Проблемы и пути решения привлечения иностранных инвестиций на рынок экологических услуг Республики Таджикистан / Н. И. Шохзода, Д.К. Пирова // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2024. – № 4-1(54).
12. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part I / Z. M. Kurbonova, F. R. Sharopov, N. A. Kudratov // International Journal of Professional Science. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 63-69.
13. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part II / Z.M. Kurbonova, F.R. Sharopov, N.A. Kudratov // International Journal of Professional Science. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 70-76.

УДК 330.34:551.583(575.3)

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА СОСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ ТАДЖИКИСТАНА

Саидова Мавлуда Саъдуллоевна

**Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, к.э.н.,
доцент кафедры экономической теории. Тел. 900993733, e-mail: saidova tj @mail.ru**

В данной статье рассматривается одна из важных актуальных проблем современности, влияния изменения климата на состояние и развитие экономики Таджикистана. Проблема изменения климата является одной из основных проблем современности, так как изменение климата несет с собой не только множество различного рода стихийных бедствий. Оно влияет на все происходящие в обществе процессы: социальные, экономические, демографические, и последствия этих процессов разрушительны.

Ключевые слова: изменение климата, глобальное потепление, стихийные бедствия, экономический ущерб, адаптация, климатические риски, социально-экономическое развитие.

ТАЪСИРИ ТАҒЙИРЁБИИ ИҚЛИМ БА ВАЗЪ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН

Саидова Мавлуда Саъдуллоевна

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, номзади илмҳои
иқтисодӣ, дотсенти кафедраи назарияи иқтисодӣ. Тел.: 900993733. E-mail:
saidovatj@mail.ru**

Дар мақола яке аз муҳимтарин масъалаҳои замони муосир, таъсири тағйирёбии иқлим ба вазъ ва рушди иқтисоди Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Муаммои тағйирёбии иқлим яке аз муаммоҳои асосии замони муосир ба ҳисоб меравад. Тағйирёбии иқлим ба тамоми равандҳои дар ҷомеа ба амал омада таъсир мерасонад. Аз он ҷумла: иҷтимоӣ, иқтисодӣ, демографӣ. Оқибатҳои ин равандҳо харобиоваранд.

Калидвожаҳо: тағйирёбии иқлим, гармшавии глобалӣ, офатҳои табиӣ, зарари иқтисодӣ, мутобиқшавӣ, ҳатарҳои иқлим, рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ.

THE IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON THE STATE AND DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF TAJIKISTAN

Saidova Mavluda Sadulloevna

**Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic
Theory of the Moscow University of Industrial and Applied Technologies. Contact
information: tel. 900993733, e-mail: saidova tj@mail.ru**

This article examines one of the most important contemporary issues, the impact of climate change on the state and development of the economy of Tajikistan. The problem of climate change is one of the main problems of our time, since climate change brings with it not only many different kinds of natural disasters. It influences all processes occurring in society: social, economic, demographic, and the consequences of these processes are destructive.

Key words: climate change, global warming, natural disasters, economic damage, adaptation, climate risks, socio-economic development.

В последние десятилетия население Земли все чаще сталкивается с проявлениями изменения климата на планете: постоянно фиксируются новые погодные рекорды – самое жаркое лето, самая продолжительная засуха или самый большой лесной пожар в истории. Среди климатологов преобладает мнение, что климатические изменения носят антропогенный характер: в результате человеческой деятельности, в частности сжигания ископаемого топлива, концентрация парниковых газов (ПГ) постоянно растет, разогревая нижние слои атмосферы Земли, а также верхние слои Мирового океана.

В результате климатические изменения происходят гораздо быстрее, чем в прошлом и быстрее, чем прогнозировалось. Изменение климата – одна из самых больших угроз, стоящих перед человечеством, с далеко идущими и разрушительными последствиями для людей, окружающей среды и экономики. Климатические последствия затрагивают все регионы мира и все слои общества.

Рост среднегодовой температуры приводит к разбалансировке всех природных систем: изменению режима выпадения осадков, температурным аномалиям, таянию полярных льдов и ледников, повышению уровня Мирового океана и его кислотности за счет поглощения CO₂ из атмосферы. В результате растет частота экстремальных событий (ураганов, наводнений, засух и т.д.), создающих не только серьезную угрозу населению, флоре и фауне, но и наносящих экономический ущерб всем странам.

Международные институты (ООН, Международный валютный фонд (МВФ), Всемирный банк (ВБ), Всемирный экономический форум (ВЭФ)) рассматривают глобальное потепление как один из самых серьезных экономических рисков начавшегося десятилетия. В 2020 г. в ежегодно публикуемом ВЭФ десятилетнем прогнозе крупнейших угроз для мировой экономики среди наиболее вероятных глобальных рисков первые пять мест (впервые с 2006 г.) заняли риски, так или иначе обусловленные климатическими изменениями [5,50].

К ним, в частности, относятся экстремальные погодные явления, приводящие к гибели людей и наносящие ущерб недвижимости и инфраструктуре антропогенный экологический ущерб; значительная утрата биоразнообразия и разрушение наземных и морских экосистем, поставляющих необходимые человечеству ресурсы; крупные стихийные бедствия.

Экстремальные погодные явления, связанные с изменением климата, могут привести к серьезным глобальным экономическим потерям, если выбросы ПГ не будут значительно сокращены в ближайшие два-три десятилетия.

Однако, несмотря на широкое признание проблемы изменения климата, выбросы ПГ продолжают увеличиваться. Относительно безопасным считается повышение глобальной температуры на 2°C по сравнению с доиндустриальной эпохой. Именно эта величина была зафиксирована в Парижском соглашении по климату (ПС). Однако, учитывая скорость и масштабы климатических изменений, эксперты Межправительственной группы экспертов по изменению климата (МГЭИК) предложили мировому сообществу принять меры по ограничению повышения глобальной температуры на 1,5°C по сравнению с доиндустриальным периодом. Для этого к 2050 г. необходимо свести к нулю баланс между объемом антропогенных выбросов ПГ и поглотительной способностью земной экосистемы. Переход к «нулевым выбросам» к 2050 г. потребует кардинального пересмотра принципов землепользования, сельского хозяйства, градостроительства и промышленности в целом, а также разработки и внедрения новых технологий в области возобновляемых источников энергии (ВИЭ) и энергоэффективности.

В противном случае температура на планете поднимется на 4,5–5°C, а возможно и больше, что угрожает самому существованию человеческой цивилизации[5,50].

Республика Таджикистан, 93 процентов территории которой составляют горы, является одной из наиболее уязвимых стран к последствиям изменения климата и ежегодно сталкивается с наводнениями, оползнями, сходами лавин и другими стихийными бедствиями, связанными с водой.

Стихийные бедствия, связанные с водой, ежегодно наносят стране большой финансовый и материальный ущерб.

В 1992 году Организация Объединенных Наций подготовила Рамочную конвенцию ООН об изменении климата (РКИК ООН), призвав все страны мира решать проблему изменения климата путем ограничения выбросов парниковых газов в атмосферу посредством данной Конвенции (РКИК ООН).

Правительство Республики Таджикистан, понимая реальность изменения климата и его последствия для страны, принимает важные меры для решения этих проблем, а также направляет все усилия на устранение рисков изменения климата.

Республика Таджикистан подписала Конвенцию в 1998 году как «сторона, не включенная в Приложение 1», а в 2008 году страна подписала и ратифицировала Киотский протокол. Первое национальное сообщение было подготовлено и представлено правительством Республики Таджикистан в рамках Рамочной конвенции Организации Объединенных Наций об изменении климата в 2002 году, второй-в 2008 году, третий-в 2014 году и четвертый-в 2021 году[3,с.2].

Разработаны Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года и Среднесрочная программа развития Республики Таджикистан на 2021-2025 годы. Правительство Республики Таджикистан утвердило Национальную стратегию адаптации к изменению климата Республики Таджикистан на период до 2030 года. Национальная стратегия адаптации к изменению климата Республики Таджикистан на период до 2030 года, принятая Правительством Республики Таджикистан 2 октября 2019 года, №482, стала стратегическим документом для реализации Парижского соглашения. Стратегия обобщает информацию, необходимую для определения рисков, угроз и адаптивных мер, связанных с изменением климата.

Правительство Республики Таджикистан определило четыре приоритетных сектора, которые чувствительны к изменению климата и нуждаются в развитии: 1) энергетика; 2) водные ресурсы; 3) транспорт; и 4) сельское хозяйство. В стратегии изложены адаптивные меры в ключевых секторах экономики, предложены механизмы и источники финансирования.

В Таджикистане регионы производства и передачи электроэнергии чувствительны к изменению климата и экстремальным климатическим явлениям. Поскольку энергетические и водные системы взаимосвязаны, колебания количества осадков, высокий риск засухи, выпадение снега и таяние ледников могут негативно сказаться на производстве и электроснабжении.

Сельское хозяйство, являющееся одной из приоритетных отраслей Республики Таджикистан, служащей для значительной части населения Таджикистана источником дохода, а также занятости, изменение климата может повлиять на эту отрасль. Из-за засухи изменение климата, снижение продуктивности пахотных земель, снижение урожайности и производства, а также снижение продуктивности растениеводства и потеря животноводства могут негативно сказаться на таджикских дехканах.

Транспортный сектор также может быть напрямую подвержен влиянию изменения климата из-за проблем с инфраструктурой. Транспортные и железные дороги будут подвержены большим или сильным наводнениям. Из-за сильных дождей и наводнений дорожная инфраструктура может ухудшиться. Другим фактором является постоянное

таяние льда в высокогорье и сильные ветры, которые могут привести к повреждению линий электропередач, разрушению дорог и мостов в высокогорных районах. Изменение климата повлияет на другие важные области, такие как здравоохранение, гендер, биоразнообразие и образование.

Последствия изменения климата очевидны на всех системных уровнях: глобальном, региональном, субрегиональном, национальном и местном. В то же время таяние и сокращение ледников, связанные с изменением климата, вызывают тревогу у Таджикистана, поскольку ледники и снежные ресурсы Таджикистана являются основным источником водных ресурсов в регионе. Около 30% объема ледников исчезло с 1930 года: годовой уровень таяния колеблется от 0,5% до 0,8% [4,с.2].

Таджикистан также является одной из ведущих стран на планете по проценту производства «зеленой энергии».

Таджикистан 98 процентов своей электроэнергии производит на гидроэлектростанциях и занимает шестое место в мире по проценту генерации «зеленой энергии» из возобновляемых источников.

С целью эффективного использования природных ресурсов и привлечения инвестиций и «зелёных» технологий в экономику, Правительством Таджикистана принята и реализуется «Стратегия развития зеленой экономики» на 2023-2037 годы.

В целях обеспечения продовольственной безопасности, Таджикистан принимает практические меры, направленные на рациональное использование воды, земли и современных технологий для повышения эффективности аграрного сектора.

Изменение климата, в первую очередь, негативно влияет на источники водных ресурсов. Деградация водных ресурсов является одним из негативных индикаторов изменения климата.

По инициативе Таджикистана принята резолюция Генеральной Ассамблеи ООН об объявлении 2025 года «Международным годом сохранения ледников» и 21 марта – «Всемирным днем ледников», а также создан «Международный целевой фонд по вопросам сохранения ледников».

Таджикистан принял решение внести свой первоначальный финансовый взнос в этот целевой Фонд [3,с.2].

В заключении можно отметить:

1. Риски, связанные с изменением климата, являются самыми значительными по размеру убытков.
2. В настоящее время мировому сообществу не удастся в полной мере минимизировать их последствия.
3. Климатические изменения происходят под воздействием различных факторов. Эти изменения оказывают негативные последствия для качества жизни населения, окружающей среды, отраслей экономики и определяют необходимость разработки системных адаптационных мер.

ЛИТЕРАТУРА

1.Абдуллаева С.Х. Экономические аспекты изменения климата в Центральной Азии – влияние изменения климата на ВВП, миграцию, урбанизацию и другие сферы экономики. Душанбе.2022. 256 с.

2.Влияние глобальных климатических изменений на социально-экономическое развитие территории России и зарубежных стран. Е.А. Некрасова, Т.Д. Стрельникова. Экономика. Финансы. Общество. №1(5). 2023.

3.Выступление на Пленарном заседании 28-й Конференции сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата. Министерство иностранных дел республики Таджикистана // <https://www.mfa.tj/ru/main/view/13921/vystuplenie-na-plenarnom-zasedanii-28-i-konferentsii-storon-ramochnoi-konventsii-oon-ob-izmenenii-klimata>

4. Изменение климата и его влияние для отраслей народного хозяйства. Агентство по гидрометеорологии. Комитета по охране окружающей среды при Правительстве Республики Таджикистан [Электронный ресурс] https://unfccc.int/sites/default/files/resource/4NC_TJK_ru_0.pdf .

5. Экономические последствия изменения климата. Россия и мир в XXI веке. И.Ю. Жилина. Россия и мир в XXI веке .2020

6. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part I / Z. M. Kurbonova, F. R. Sharopov, N. A. Kudratov // International Journal of Professional Science. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 63-69.

7. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part II / Z.M. Kurbonova, F.R. Sharopov, N.A. Kudratov // International Journal of Professional Science. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 70-76.

УДК: 336.71

ХАВФҲО ВА УСТУВОРИИ ФАЪОЛИЯТИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ БУҲРОН**Юсуфзода Алишер Курбонали****Ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5. Тел.: +992 200-03-00-01. E-mail: alisher.doston@bk.ru**

Дар мақола ҷанбаҳои зиддибуҳронии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо таваҷҷуҳ ба осебпазирии он ба зарбаҳои дохилӣ ва берунӣ баррасӣ мешаванд. Дар асоси таҳлили муназзам омилҳои асосие, ки боиси паст шудани устувории бонкҳо дар шароити носуботӣ мегарданд, ҷудо карда мешаванд: тамаркузи баланди дороиҳо, вобастагӣ аз интиқоли асъор, дастрасии маҳдуд ба маблағгузори дарозмуддат, инчунин камолоти нокифояи институтсионалӣ. Ба нақши Бонки миллии Тоҷикистон дар ба эътидол овардани бахши бонкӣ тавассути татбиқи чораҳои макропруденсиалӣ, аз қабili коҳиши меъёрҳои захираҳои ҳатмӣ, бозбинии меъёри бозтамвил, мораторий ба ситонидани қарз ва ислоҳоти солимгардонӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир мешавад.

Намунаҳои мушаххаси воқуниш ба ҳолатҳои буҳронӣ (аз ҷумла давраҳои солҳои 2016 ва 2020) оварда шуда, самаранокии тадбирҳои роҳандозишуда арзёбӣ карда мешавад. Муайян карда мешавад, ки стратегияҳои татбиқшаванда на ҳамеша бо тағйироти институтсионалии зарурӣ барои ташаққули инфрасохтори устувори молиявӣ ҳамрадиф мебошанд.

Ҳамчун як самти тақмили идоракунии зиддибуҳронӣ тадбирҳо оид ба таҳкими идоракунии хавфҳо, рушди воситаҳои рақамии мониторинг ва ояндабинӣ, баланд бардоштани шаффофӣ ва аз ҷиҳати институтсионалӣ таҳким додани бахши бонкӣ пешниҳод шудаанд. Дар бораи зарурати гузариш ба амсилаи пешгирикунандаи идоракунии зиддибуҳронӣ, ки табиқи рақамӣ, ислоҳоти назоратӣ ва ташаққули низоми ҳамаҷонибаи огоҳсозии барвақтиро муттаҳид мекунад, ҳулоса бароварда мешавад.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, идоракунии зиддибуҳронӣ, хавфҳо, устуворӣ, танзимкунанда, пардохтпазирӣ, рақамикунонӣ, сиёсати макропруденсиалӣ, суботи молиявӣ.

АНТИКРИЗИСНЫЕ АСПЕКТЫ УЯЗВИМОСТИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**Юсуфзода Алишер Курбонали****ассистент кафедры банковского дела Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Борбад, 48/5. Тел.: +992 200-03-00-01. E-mail: alisher.doston@bk.ru**

В статье рассмотрены антикризисные аспекты функционирования банковской системы Республики Таджикистан с акцентом на ее уязвимость к внутренним и внешним шокам. На основе системного анализа выделены ключевые факторы, обуславливающие снижение устойчивости банков в условиях нестабильности: высокая концентрация активов, зависимость от валютных переводов, ограниченный доступ к долгосрочному фондированию, а также недостаточная институциональная зрелость. Особое внимание уделено роли Национального банка Таджикистана в стабилизации банковского сектора путем реализации макропруденциальных мер, таких как снижение нормативов

обязательных резервов, пересмотр ставки рефинансирования, мораторий на взыскание задолженности и санационные реформы.

Представлены конкретные примеры реагирования на кризисные ситуации (включая периоды 2016 и 2020 годов), проведена оценка результативности принятых мер. Выявлено, что реализуемые стратегии не всегда сопровождались институциональными изменениями, необходимыми для формирования устойчивой финансовой инфраструктуры.

В качестве направления совершенствования антикризисного управления предложены меры по усилению управления рисками, развитию цифровых инструментов мониторинга и прогнозирования, повышению прозрачности, а также институциональному укреплению банковского сектора. Сделан вывод о необходимости перехода к превентивной модели антикризисного управления, интегрирующей цифровую трансформацию, реформу надзора и формирование комплексной системы раннего предупреждения.

Ключевые слова: банковская система, антикризисное управление, риски, устойчивость, регулятор, ликвидность, цифровизация, макропруденциальная политика, финансовая стабильность.

ANTI-CRISIS ASPECTS OF VULNERABILITY OF THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Yusufzoda Alisher Qurbonali

Assistant of the Department of Banking, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Ave., 48/5. Tel.: +992 200-03-00-01. E-mail: alisher.doston@bk.ru

The article examines the anti-crisis aspects of the functioning of the banking system of the Republic of Tajikistan with an emphasis on its vulnerability to internal and external shocks. Based on the system analysis, the key factors that cause a decrease in the stability of banks in unstable conditions are identified: high asset concentration, dependence on foreign exchange transfers, limited access to long-term funding, as well as insufficient institutional maturity. Particular attention is paid to the role of the National Bank of Tajikistan in stabilizing the banking sector by implementing macroprudential measures, such as reducing mandatory reserve ratios, revising the refinancing rate, a moratorium on debt collection, and rehabilitation reforms.

Specific examples of responses to crisis situations (including the periods of 2016 and 2020) are presented, and the effectiveness of the measures taken is assessed. It is revealed that the implemented strategies were not always accompanied by the institutional changes necessary to form a sustainable financial infrastructure.

Measures to strengthen risk management, develop digital monitoring and forecasting tools, increase transparency, and institutionally strengthen the banking sector are proposed as a direction for improving anti-crisis management. A conclusion is made about the need to move to a preventive model of anti-crisis management that integrates digital transformation, supervisory reform, and the formation of a comprehensive early warning system.

Keywords: banking system, crisis management, risks, stability, regulator, liquidity, digitalization, macroprudential policy, financial stability.

Тағйироти муосир дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва минтақаӣ таваҷҷуҳро ба мушкилоти арзёбии хавфҳо ва таъмини устувории фаъолияти бонкӣ, баҳусус дар мамлакатҳои дорои низомҳои молиявии дар ҳоли рушд қарордошта афзоиш додааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳши бонкӣ дар таъмини фаъолияти иқтисодиёти миллий нақши асосиро мебозад, вале он дар шароити бӯҳронӣ ба сатҳи баланди осебапзирӣ дучор мешавад. Сабабҳои ин ҳам сохторӣ ва ҳам институционалӣ мебошанд, аз ҷумла: ҳиссаи зиёди дороиҳои мушкилидор,

долларикунонӣ, дастрасии маҳдуд ба манбаъҳои берунии маблағгузорӣ ва рушди сусти бозори молиявии дохилӣ.

Мушкилоти устуворӣ махсусан дар давраи бӯҳронҳои муназзами солҳои охир, аз ҷумла бӯҳрони бонкии солҳои 2015-2017, инчунин дар давраи пандемияи COVID-19 шадидтар шуданд. Дар ин шароит зарурати таҳия ва корбурди равишҳои объективии арзёбии хавфҳо, ки қодир бошанд на танҳо вазъи муносири бонкҳоро ба қайд гиранд, балки аксуламали онҳоро ба зарбаҳои оянда низ пешгӯӣ кунанд, шадидтар шудааст.

Мақсади мақолаи мазкур ташаккули равиши асосноки арзёбии хавфҳо ва устувории бонкҳои тичоратӣ дар шароити бӯҳронӣ бо истифода аз мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар доираи таҳқиқот баррасии асосҳои назариявии арзёбии устувории бонкҳои тичоратӣ, таҳлили вазъи муносири баҳши бонкии мамлакат, ошкор намудани самтҳои мушкилот ва пешниҳоди тавсияҳои методологӣ оид ба тақмили низоми арзёбии хавфҳо дар назар аст.

Асоси методологии таҳқиқотро усулҳои таҳлили қиёсӣ, унсурҳои амсиласозии стресс, таҳлили маълумоти оморӣ, омӯзиши ҳисоботи танзимкунанда ва молиявии бонкҳо ташкил медиҳанд. Аҳамияти амалии мақола дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои он метавонанд дар таҳияи стратегияҳои зиддибӯҳронӣ ҳам дар сатҳи бонкҳои алоҳида ва ҳам дар доираи танзими макропруденсиалӣ истифода шаванд.

Масъалаҳои арзёбии устувории баҳши бонкӣ ва механизмҳои танзими зиддибӯҳронӣ мавзӯи таваҷҷуҳи илмӣ як идда муҳаққиқони тоҷик аст. Таҳлили интишороти пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки самтҳои асосии таҳқиқоти илмӣ, инчунин равишҳои мавҷудаи методологӣ ва амалӣ оид ба масъалаҳои мавриди омӯзиш муайян карда шаванд. Ҳамин тавр, Ф.С. Обидов оид ба зарурати ташаккули низоми самараноки идоракунии зиддибӯҳронӣ дар баҳши бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти хусусиятҳои сохтори иқтисодӣ ва камолоти институтсионалии муассисаҳои молиявии миллӣ таъкид мекунад [5]. Б.Ҳ. Каримов ҷанбаҳои таъмини устувории молиявии бонкҳои тичоратиро дар давраи бӯҳронӣ баррасӣ намуда [3], аҳамияти механизмҳои азнавсармоякунонӣ, таҷдиди сохтори дороиҳои мушкилидор ва танзими давлатиро таъкид кардааст [4]. Ф.Н. Икромов ҷанбаҳои амалии беҳтар намудани вазъи молиявии бонкҳои тичоратиро таҳлил кардааст [2]. Н.Қ. Икромов тадбирҳои стратегии баланд бардоштани устувории бонкҳои тичоратиро пешниҳод мекунад [1]. Ҳамин тариқ, дар адабиёти илмӣ аҳамияти равиши муназзами арзёбии устувории фаъолияти бонкӣ ва зарурати таҳияи усулҳои маҳаллии идоракунии хавфҳо таъкид шудааст, ки аҳамият ва талаботро барои таҳқиқоти минбаъда дар ин самт тасдиқ мекунад.

Фаъолияти бонкӣ аслан як тичорати дорои хавфи баланд аст, зеро бонкҳо дар муҳити ноустувори иқтисодӣ ҳамчун миёнарави молиявӣ байни қарздиҳандагон ва қарзгирандагон амал мекунанд. Дар давраи бӯҳронҳо хавфҳои, ки ба низоми бонкӣ хос аст, тезу тунд шуда, муназзам мешаванд ва метавонанд ба суботи умумии молиявии мамлакат таҳдид кунанд.

Хавфҳои асосӣ дар давраи бӯҳрон инҳоянд:

- хавфи қарзӣ (эҳтимолияти баргардонидани уҳдадориҳои қарзгирандагон);
- хавфи пардохтпазирӣ (бонк уҳдадориҳои худро дар назди амонатгуздорон ва кредиторон сари вақт иҷро карда наметавонад);
- хавфи бозорӣ (талафоти эҳтимолӣ аз тағирёбии меъёрҳои фоида, қурби асъор ва арзиши дороиҳо);
- хавфи амалиётӣ (талафоте, ки аз ноқомии дохилӣ, хатоҳои техникӣ ё қаллобӣ бармеоянд);
- хавфи эътибор, ки махсусан дар давраи бӯҳрон аҳамияти калон дорад ва бевосита ба хуруҷи муштарӣ ва шарикон таъсир мерасонад.

Дар шароити тақдирҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ ин хавфҳо ҳамзамон зухур карда, ҳамдигарро тақвият мебахшанд, ки муносибати муназзамро ба арзёбӣ ва идоракунии онҳо тақозо мекунад.

Устувории молиявӣ бонки тижоратӣ ҳамчун қобилияти иҷрои пурра ва саривақтии ухдадорихо ба зиммагирифтааш новобаста аз таъсири омилҳои номусоиди берунӣ ва дохилӣ муайян карда мешавад. Ба маънои васеътар, ин қобилияти нигоҳ доштани ғайолият ва иҷрои вазифаҳои асосӣ ҳатто дар шароити ноустувор аст.

Устувории бонк бо истифода аз низоми нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва сифатӣ арзёбӣ мешавад. Нишондиҳандаҳои асосии миқдорӣ инҳоянд:

- коэффисиенти кифоятии сармояи худӣ (меъёри H1);
- сатҳи пардохтпазирӣ (меъёрҳои H2, H3 ва ғ.),
- ҳиссаи дороиҳои мушкилидор дар сандуки қарзӣ;
- даромаднокӣ дороиҳо (ROA) ва сармоя (ROE);
- сатҳи хавфҳои асёрӣ ва ғайрӣ.

Илова бар ин, нишондиҳандаҳои сифатӣ ба назар гирифта мешаванд, аз қабилӣ: сохтори дороиҳо ва ухдадорихо, диверсификатсияи сандуки қарзӣ, сатҳи рақамикунонии равандҳо, дараҷаи шаффофияти идоракунии корпоративӣ ва самаранокӣ назорати дохилӣ.

Устувории молиявӣ дар шароити бухрон омилҳои муайянкунандаи зинда мондани бонкҳо ва нигоҳ доштани эътимоди муштариён, танзимгарон ва сармоягузoron мегардад.

Дар амалияи ҷаҳонӣ устувории бонкҳо ҳам дар сатҳи ниҳодҳои молиявӣ алоҳида ва ҳам дар сатҳи низом арзёбӣ карда мешавад. Яке аз воситаҳои васеъ истифодашаванда амсилаи CAMELS мебошад, ки аз ҷониби танзимгари ИМА (FDIC) таҳия шудааст, ки арзёбии шаш унсурро дар бар мегирад: C - Capital adequacy (кифоятии сармоя), A - Asset quality (сифати дороиҳо), M - Management (менеджмент), E - Earnings (даромаднокӣ), L - Liquidity (бозоргирӣ, пардохтпазирӣ), S - Sensitivity to market risk (ҳассосият ба хавфҳои бозор).

Методикаи дигари муҳим ин санҷиши стресс мебошад, ки аз ҷониби бонкҳои марказии мамлакатҳои пешрафта (Бонки Марказии Аврупо, Бонки Англия, Захираи Федералии ИМА) ғайолана истифода мешавад. Ин равиш амсиласозии таъсири зарбаҳои фарзиявӣ, вале воқеӣ (масалан, хуруҷи якбораи пасандозҳо, коҳиши нархи молҳои содиротӣ, беқурбшавӣ) ба вазъи молиявӣ бонкҳоро дар бар мегирад. Натиҷаҳои санҷишҳои стресс имкон медиҳанд, ки камбудҳои муайян карда ва захираҳои ҷораҳои ислоҳӣ пешақӣ ташаккул дода шаванд.

Илова бар ин, ташкилотҳои байналмилалӣ (Ҳазинаи Байналмилалӣ Асёр, Кумитаи Базел, Бонки Ҷаҳонӣ) концепсияи назорати макропруденсиалиро, ки ба нигоҳ доштани устувории тамоми низоми молиявӣ нигаронида шудааст, ғайолана рушд медиҳанд. Воситаҳои асосӣ буферҳои контрсиклӣ, меъёрҳои концентратсияи хавфҳо ва маҳдудиятҳои фишанги қарзиро дар бар мегиранд.

Барои мамлакатҳои рӯ ба рушд, ба мисли Ҷумҳурии Тоҷикистон, мутобиқ кардани ин равишҳо ба хусусиятҳои маҳаллӣ, аз ҷумла захираҳои маҳдуди бонкӣ, ҳассосияти баланд ба тағйирёбии асёр ва сатҳи нисбатан пастӣ идоракунии корпоративӣ вазифаи муҳим мебошад.

Дар даҳ соли охир низоми молиявӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ноустувории зиёд ва дастрасии маҳдуд ба манобеъи берунии маблағгузорӣ қор кардааст. Ин боиси афзоиши як қатор хавфҳо гардид, ки муҳимтарини онҳо хавфҳои қарзӣ, асёрӣ, пардохтпазирӣ ва эътиборӣ боқӣ мемонанд. Хавфи қарзӣ дар бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон маъмулан баланд аст. Бино ба маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон (БМТ), дар солҳои 2016-2018 ҳиссаи қарзҳои номуносиб (NPL) дар як қатор бонкҳо, аз ҷумла бонкҳои низомсоз аз 35 ғайз гузашт. Сабабҳои асосӣ бад шудани пардохтпазирӣ қарзгирандагон, паст будани сифати гарав ва тартиби сусти арзёбии хавфи қарзӣ буданд.

Хавфи асър низ аҳамияти худро нигоҳ медорад: қисми зиёди дороиҳо ва уҳдадориҳо бо доллари ИМА ифода карда мешаванд, ки ҳангоми беқурбшавии пули милли - сомонӣ боиси аз даст додани устувории тавозуни бонкҳо мегардад. Беқурбшавии пули милли дар солҳои 2015-2016 беш аз 30% сифати сандуки асърро якбора бад кард ва сарбории муштариёнеро, ки ба қарзҳои доллари хизмат мерасонанд, зиёд кард.

Хавфи пардохтпазирӣ дар давраҳои хуруҷи зиёди пасандозҳо ва суштшавии гардиши пул бадтар шуд. Нишондиҳандаҳои пардохтпазирӣ дар баъзе бонкҳо аз сатҳи танзимкунанда поинтар шуданд, ки даҳолати танзимкунандаро тақозо мекард. Ин махсусан дар солҳои 2015-2017, вақте ки се бонки бузургтарини мамлакат имкони хизматрасонии уҳдадориҳои худро бе дастгирии берунӣ аз даст доданд, ба таври баръало зоҳир гардид. Илова бар ин, бахши бонкӣ хавфҳои амалиётӣ ва эътибори марбут ба рақамикунонии нокифоя, идоракунии сусти корпоративӣ ва шаффофияти маҳдуди амалиётҳоро аз сар гузаронидааст.

Низомии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷиҳати миқёс нисбатан хурд ва осебпазир ба омилҳои экзогенӣ боқӣ мемонад. То соли 2023 дар мамлакат камтар аз 15 бонки фаъол мавҷуд буда, дар ин маврид, ҳиссаи дороиҳо дар 3-4 муассисаи калон мутамарказ шуда буданд.

Хусусиятҳои сохторӣ, ки осебпазирро зиёд мекунанд:

- долларизатсияи баланд (дар баъзе бонкҳо зиёда аз 50% пасандозҳо ва қарзҳо);
- сармояи кам;
- диверсификатсияи нокифояи дороиҳо (қисми зиёди қарзҳо ба бахшҳои маҳдуди иқтисодиёт, махсусан тичорат ва агробизнес равона карда шудааст);
- сатҳи пасти табдилдиҳии рақамӣ, махсусан дар бонкҳои минтақавӣ;
- вобастагии зиёд аз маблағҳои интиқолии муҳоҷирон, ки қисми муҳими пардохтпазирӣ низомро ташкил медиҳанд.

Илова бар ин, бонкҳо дастрасии маҳдуд ба қарздиҳии байнибонкӣ доранд, ки имкони қорбурди онҳоро дар баробари тақонҳои бозор коҳиш медиҳад. Воситаҳои маҳдуди маблағгузорӣ ва ҳассосияти баланд ба омилҳои сиёсӣ ва иқтисодии хориҷӣ низомро ба шикастҳои муназзам ҳатто бо тағйироти нисбатан хурди берунӣ дучор мегардонад.

Солҳои 2016-2020 барои низомии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳим буд. Бухрон дар солҳои 2016-2017 шадидтар буд, вақте ки чанд бонки бузург, аз ҷумла Агроинвестбанк ва Тоҷиксодиротбанк дар ҳолати пеш аз дефолт қарор гирифтанд. Мушкilot хуруҷи зиёди пасандозҳо, беқурбшавии дороиҳо, ноқоии техникӣ оид ба уҳдадориҳо ва коҳиши эътимоди мардумро дар бар мегирифт.

Дар посух Бонки миллии Тоҷикистон як қатор тадбирҳои зиддибухронӣ роҳандозӣ кард:

- татбиқи нақшаи солимгардонӣ ва таҷдиди сохтори дороиҳои бонкҳои мушкилидор;
- таъмини пардохтпазирӣ дар шакли қарзҳои муваққатӣ;
- пурзӯр намудани назорати меъёрӣ ва аз нав дида баромадани як қатор меъёрҳо, аз ҷумла Н1 (кифояти сармоя) ва Н2-Н3 (бозоргирӣ ва пардохтпазирӣ);
- сабукгардонии муваққатии талаботи танзимкунанда (дар соли 2020 кам кардани захираҳои ҳатмӣ барои нигоҳ доштани пардохтпазирӣ);
- маҳдуд кардани пардохти дивидендҳо ва дигар амалиёти дорои хавфи баланд.

Давраи пандемияи COVID-19 (соли 2020) як санҷиши иловагӣ барои устувории бонкӣ гардид. Баъзе бонкҳо (масалан, Алиф Бонк, Имон Интернешнл) ба шарофати инфрасохтори рақамӣ тавонистанд, ки каналҳои хизматрасониро зуд таҷдид кунанд ва ба муштариён ба таъхир андохтани пардохтҳоро пешниҳод кунанд ва ба ин васила хавфҳои қарзиро кам кунанд. Бо вучуди ин, дар маҷмӯъ, сатҳи устуворӣ паст боқӣ монд, ки зарурати навсозии равишҳои арзёбӣ ва идоракунии хавфҳоро тасдиқ кард.

Таҳлили гузаронидашуда нишон дод, ки низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари таконҳои берунӣ ва дохилӣ осебпазир боқӣ мемонад, ки ҳам бо шароитҳои объективии иқтисодӣ ва ҳам бо маҳдудиятҳои институтсионалӣ ва технологӣ алоқаманд аст. Дар чунин шароит вазифаи муҳимтарин ташаккули амсилаи устувори амалкунии бонкҳои тижоратӣ мебошад, ки ба бухронҳо мутобиқ шуда, хавфҳои муназзамро коҳиш дода метавонад. Дар зер самтҳои асосие оварда шудаанд, ки татбиқи онҳо устувории низоми бонкии мамлакатро афзоиш медиҳад. Ин самтҳо бо ҳам алоқаманд буда, дар сурати ба таври муназзам амалӣ шудани онҳо ҳамдигарро таҳким медиҳанд.

1. Такмили идоракунии хавфҳо. Бонкҳо бояд аз вокуниши ногаҳонӣ ба низоми пешгирикунандаи идоракунии хавфҳо гузаранд. Ин татбиқи механизмҳои огоҳкунии пешакӣ, гузаронидани санҷишҳои стрессии мунтазам ва ташкили кумитаҳои дохилии хавфҳо дар бар мегирад. Татбиқи стратегияи ягонаи хавфҳо, ки ҳамаи гурӯҳҳои хавфҳо ро фаро мегирад, муҳим аст.

2. Рушди технологияҳои рақамӣ. Рақамикунонӣ ҳам ба коҳиш додани хароҷоти амалиётӣ ва ҳам ба таҳкими устувории бонкҳо ба зарбаҳои берунӣ мусоидат мекунад. Технологияҳои муосири IT ба бонкҳо имкон медиҳанд, ки ба тағйирот дар рафтори муштариён зуд мутобиқ шаванд, шаффофияти амалиётро таъмин кунанд ва ҳатто дар шароити карантин ва маҳдудиятҳо муттасилии хизматрасониҳо ро нигоҳ доранд.

3. Баланд бардоштани камолоти институтсионалӣ ва шаффофият. Мавҷудияти ниҳодҳои муассири идоракунӣ ва танзимкунанда унсури асосии устуворӣ мебошад. Баланд бардоштани сифати идоракунии корпоративӣ, ифшои иттилооти судманд, пешниҳоди ҳисобот дар назди ҷомеа ва татбиқи стандартҳои байналмилалӣ (IFRS, ESG, Basel III) қадамҳои муҳим барои таҳкими эътимод ба бахши бонкӣ мебошанд.

Ҳамин тариқ, таъмини устувории бонкҳо на танҳо роҳҳои техникии ҳалли масъала, балки иродаи сиёсӣ, ислоҳоти институтсионалӣ ва тафаккури стратегиро аз тамоми иштирокчиёни низоми молиявӣ талаб мекунад. Дар оянда таҳқиқот метавонанд ба таҳияи амсилаҳои арзёбии микдории устуворӣ, ки ба шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ карда шудаанд, инчунин омӯзиши таъсири омилҳои ESG ва стандартҳои байналмилалӣ бонкдорӣ ро устувор равана карда шаванд.

АДАБИЁТ

1. Икромов, Н.Қ. Стратегия ва дурнамои танзими зиддибухронии бонкҳои тижоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н.Қ. Икромов, Ф.Н. Икромов // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2022. – № 4-2(51). – С. 170-178

2. Икромов, Ф.Н. Масоили солимгардонии вазъи молиявии бонкҳои тижоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф.Н. Икромов, Н.Қ. Икромов, П. Содикзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – № 5. – С. 43-49

3. Каримов, Б.Х. Обеспечение финансовой устойчивости коммерческих банков Республики Таджикистан в условиях финансового кризиса / Б.Х. Каримов, К.А. Хаёев // Актуальные вопросы экономики: Сборник статей XIV Международной научно-практической конференции, Пенза, 28 февраля 2023 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2023. – С. 30-35

4. Каримов, Б.Х. Таъмини устувории молиявии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бухрони молиявӣ / Б.Х. Каримов, Қ.А. Хаёев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – № 4-1. – С. 97-105

5. Обидов, Ф.С. Назария ва амалияи танзими зиддибухронии низоми бонкӣ / Ф.С. Обидов, Н.Қ. Икромов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – № 6. – С. 95-103

УДК 330.34:330.341

НАҚШИ ИНСТИТУТҲО ДАР РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДӢ**Негматова Зебоҷон Абдугафуровна****ассистенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ, таҳлил ва аудити МД “Донишқадаи байналмилалӣи Хучанд”и МД “ДБССТ”**

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи нақши институтҳо дар рушди устувори иқтисодӣ бахшида шудааст. Дар он моҳият ва мазмунҳои институтҳо ҳамчун маҷмӯи қоидаҳо ва механизмҳои танзимкунондаи рафтори иқтисодӣ баррасӣ гардида, таъсири онҳо ба таъмини устувори иқтисодӣ таҳлил шудааст. Муаллиф робитаи байни сифати институтҳо ва рушди устувори иқтисодиро дар се самт, яъне иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ асоснок менамояд. Ҳамчунин, вазъи институтҳои иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор гирифта, самтҳои асосии тақмили онҳо пешниҳод шудаанд.

Калидвожаҳо: институтҳо, рушди устувор, иқтисод, институтҳои иқтисодӣ, ҳукуки молияӣ, идоракунии давлатӣ, низоми молиявӣ.

РОЛЬ ИНСТИТУТОВ В УСТОЙЧИВОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ**Негматова Зебоҷон Абдугафуровна****ассистент кафедры бухгалтерского учета, анализа и аудита Государственного учреждения «Международный институт Худжанда» Государственного учреждения «Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана»**

В данной статье исследуется роль институтов в обеспечении устойчивого экономического развития. Рассматривается сущность и содержание институтов как системы правил и механизмов регулирования экономического поведения, а также анализируется их влияние на устойчивость экономики. Обосновывается взаимосвязь между качеством институтов и устойчивым развитием в экономической, социальной и экологической сферах. Кроме того, проводится анализ состояния экономических институтов в Республике Таджикистан и предлагаются основные направления их совершенствования.

Ключевые слова: институты, устойчивое развитие, экономика, экономические институты, право собственности, государственное управление, финансовая система.

THE ROLE OF INSTITUTIONS IN SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT**Negmatova Zebojon Abdugafurovna****Assistant of the Department of Accounting, Analysis and Audit, State Institution “Khujand International Institute” of the State Institution “International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan”**

This article examines the role of institutions in ensuring sustainable economic development. It explores the essence and content of institutions as a system of rules and mechanisms regulating economic behavior, and analyzes their impact on economic sustainability. The study substantiates the relationship between the quality of institutions and sustainable development across economic, social, and environmental dimensions. In addition, the current state of economic institutions in the Republic of Tajikistan is analyzed, and key directions for their improvement are proposed.

Keywords: institutions, sustainable development, economy, economic institutions, property rights, public governance, financial system.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тағйирёбии босуръати муҳити иқтисодӣ, масъалаи рушди устувори иқтисодӣ ба яке аз самтҳои калидии сиёсати давлатӣ ва таҳқиқоти илмӣ табдил ёфтааст. Рушди устувор на танҳо афзоиши нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, балки таъмини тавозуни байни рушди иқтисодӣ, ҳифзи муҳити зист ва беҳбудии иҷтимоиро дар бар мегирад. Дар ин раванд, нақши институтҳо ҳамчун низоми қоидаҳо, меъёрҳо ва механизмҳои танзимкунанда аҳамияти махсус пайдо мекунад. Бидуни институтҳои самаранок, фаъолияти бозор ба ноустуворӣ, афзоиши хавфҳо ва пастшавии эътимоди иштирокчиёни иқтисодӣ дучор мегардад. Аз ин лиҳоз, омӯзиши моҳият ва нақши институтҳо дар таъмини рушди устувори иқтисодӣ дорои аҳамияти назариявӣ ва амалӣ мебошад.

Масъалаи институтҳо дар иқтисод аз ҷониби намоёндагони мактаби институтсионалӣ ва неоиноститутсионалӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, Д. Норт институтҳоро ҳамчун “қоидаҳои бозӣ” дар ҷомеа маънидод намуда, нақши онҳоро дар кам кардани номуайяний таъкид мекунад [1,3]. Дар илми иқтисодии русзабон, масъалаҳои институтсионалӣ дар асарҳои О. Иншаков, В. Тамбовцев ва дигарон баррасӣ гардидаанд. [8,33] [9,55] Дар доираи илми тоҷик, масъалаҳои рушди иқтисодӣ ва нақши механизмҳои танзимкунанда дар асарҳои олимони, аз ҷумла С. Қосимов, Н. Раҳимов, Ҳ. Умаров таҳлил шудаанд, ки онҳо ба аҳамияти институтҳои давлатӣ ва ҳуқуқӣ дар рушди иқтисоди миллӣ ишора менамоянд. [10,112] [11,85] Бо вучуди ин, таҳқиқоти мукаммал оид ба робитаи бевоситаи институтҳо ва рушди устувори иқтисодӣ дар шароити иқтисодиёти гузариш, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳанӯз нокифоя мебошад.

Мақсади таҳқиқоти мазкур муайян намудани нақш ва таъсири институтҳо ба рушди устувори иқтисодӣ мебошад. Дар доираи таҳқиқот пеш аз ҳама баррасии моҳият ва мазмунӣ мафҳуми институтҳо дар назарияи иқтисодӣ пешбинӣ мегардад. Ҳамзамон, таҳлили равишҳои асосии назариявӣ нисбат ба институтҳо ва таснифи онҳо ба институтҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ анҷом дода мешавад. Илова бар ин, муайян намудани механизмҳои таъсири институтҳо ба рушди иқтисодӣ ва таҳлили робитаи сифати онҳо бо рушди устувор аз вазифаҳои муҳими таҳқиқот ба ҳисоб мераванд. Дар баробари ин, омӯзиши таҷрибаи байналмилалӣ ва арзёбии вазъи институтҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ гардида, дар асоси он пешниҳодҳои илмӣ оид ба тақмили институтҳо барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ таҳия карда мешаванд.

Дар таҳқиқот усулҳои таҳлили институтсионалӣ, муқоисавӣ ва системавӣ истифода шудаанд. Ҳамчунин, таҳлили манбаъҳои илмӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои ошкор намудани хусусиятҳои институтҳои иқтисодӣ ба кор бурда шудааст.

Дар назарияи иқтисодӣ, институтҳо ҳамчун низоми устувори қоидаҳо ва маҳдудиятҳо муайян карда мешаванд, ки рафтори субъектҳои иқтисодиро шакл медиҳанд. Ба таъбири Д. Норт, институтҳо “қоидаҳои бозӣ” мебошанд, дар ҳоле ки ташкилотҳо “бозингарон”-и ин бозӣ ба ҳисоб мераванд. [1,3]. Ин фарқгузорӣ барои дарки моҳияти институтҳо аҳамияти методологӣ дорад, зеро он нишон медиҳад, ки рушди иқтисодӣ пеш аз ҳама ба сифати қоидаҳо вобаста аст, на танҳо ба фаъолияти иштирокчиён. Назарияи неоиноститутсионалӣ институтҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад:

- **институтҳои расмӣ** (қонунгузорӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, сиёсати давлатӣ);
- **институтҳои ғайрирасмӣ** (анъанаҳо, фарҳанг, меъёрҳои иҷтимоӣ).

Ин тақсимои нишон медиҳад, ки рушди иқтисодӣ танҳо бо ислоҳоти қонунгузорӣ маҳдуд намешавад. Агар институтҳои ғайрирасмӣ (масалан, сатҳи эътимод дар ҷомеа) бо институтҳои расмӣ мутобиқат накунад, самаранокии онҳо коҳиш меёбад.

Тибқи назарияи харочоти муомилотӣ (transaction costs), ки аз ҷониби Р. Коуз ва баъдан О. Уилямсон инкишоф дода шудааст, институтҳо харочоти ҳамкориҳои иқтисодиро коҳиш медиҳанд. [2,390], [3,45] Харочоти муомилотӣ, яъне ин харочот барои пайдо кардани маълумот, бастанӣ шартнома ва назорати иҷроӣ он мебошад. Дар сурати набудани институтҳои самаранок, ин харочот афзоиш ёфта, рушди иқтисодӣ суст мегардад. Дар таҳқиқоти олимони тоҷик низ ба ин масъала таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир шудааст. Аз ҷумла, С. Қосимов таъкид мекунад, ки рушди иқтисоди миллӣ бидуни тақмили институтҳои давлатӣ ва бозорӣ ғайриимкон аст, зеро маҳз онҳо муҳити устувори фаъолияти соҳибкориҳо таъмин менамоянд. [10,115] Ҳ. Умаров бошад, нақши институтҳои молиявиро дар таъмини суботи макроиқтисодӣ ва ҷалби сармоягузори махсус қайд мекунад. [11,86]

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки институтҳо на танҳо унсурҳои ғайрирасони низоми иқтисодӣ, балки механизми калидии ташаккули рушди устувор мебошанд. Ин ҳолатро метавон тавассути робитаи сабабию натиҷавӣ шарҳ дод: сифати институтҳо бевосита ба рафтори иқтисодии субъектҳо таъсир расонида, дар навбати худ ба нишондиҳандаҳои рушди иқтисодӣ таъсир мерасонад.

Аввалан, институтҳо муҳити пешгуишавандаи иқтисодиро таъмин менамоянд. Тибқи назарияи Д. Норт, кам гардидани номуайяний шартӣ асосии рушди иқтисодӣ мебошад. Дар шароите, ки қоидаҳо устувор ва иҷроӣ онҳо қаноат дода мешавад, субъектҳои иқтисодӣ омода мешаванд, ки сармоягузориҳои дарозмуддат анҷом диҳанд. Баръакс, номуайяний ва заъфи институтҳо боиси афзоиши хавф ва коҳиши фаъолиятҳои истеҳсоли мегардад. [1,8]

Дуюм, институтҳо системаи ҳавасмандгардонии иқтисодиро ташкил медиҳанд. Аз нуқтаи назари неоинститутсионалӣ, рафтори инсон на танҳо аз манфиатҳои шахсӣ, балки аз маҳдудиятҳои институтсионалӣ вобаста аст. Агар институтҳо фаъолияти қонунӣ ва истеҳсолиро ҳавасманд кунанд, рушди иқтисодӣ суръат мегирад. Агар онҳо ба фаъолияти ғайрирасмӣ ё фасодкорӣ шароит фароҳам оваранд, захираҳо ба самтҳои ғайрисамаранок равона мешаванд.

Сеюм, институтҳо тавассути коҳиши харочоти муомилотӣ самаранокӣ иқтисодиро баланд мебардоранд. Р. Коуз нишон додааст, ки мавҷудияти институтҳои мукамал харочоти бастанӣ ва иҷроӣ шартномаҳо кам мекунад. [2,395] О. Уилямсон ин фикро инкишоф дода, таъкид менамояд, ки сохторҳои институтсионалӣ барои оптимизатсияи муомилоти иқтисодӣ хизмат мекунанд. [3,47] Дар натиҷа, иқтисод ба истифодаи самаранокӣ захираҳо ноил мегардад.

Чорум, институтҳо дар таъмини рушди устувор дар се андозаи асосӣ, яъне иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ нақши ҳамоҳангкунанда доранд. Институтҳои иқтисодӣ рушди истеҳсолотро таъмин мекунанд, институтҳои иҷтимоӣ адолат ва суботи ҷомеаро нигоҳ медоранд, дар ҳоле ки институтҳои экологӣ истифодаи оқилонаи захираҳои табииро танзим менамоянд. Танҳо дар сурати ҳамоҳангии ин се гурӯҳи институтҳо рушди воқеан устувор имконпазир аст.

Панҷум, таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ нишон медиҳад, ки байни сифати институтҳо ва сатҳи рушди иқтисодӣ вобастагии устувор вучуд дорад. Таҳқиқоти Д. Асеомғлу ва Ҷ. Робинсон исбот менамоянд, ки институтҳои фарогир (inclusive institutions) ба рушди дарозмуддати иқтисодӣ мусоидат мекунанд, дар ҳоле ки институтҳои истиснокунанда (extractive institutions) рушди иқтисодиро маҳдуд месозанд. [4,75]

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, рушди устувори иқтисодӣ на танҳо ба захираҳои табиӣ ё сармояи инсонӣ, балки пеш аз ҳама ба сифати муҳити институтсионалӣ вобастагӣ дорад. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки маҳз институтҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ шароити асосиро барои фаъолияти самаранокӣ бозор фароҳам меоранд. Агар ин институтҳо номукамал бошанд, ҳатто мавҷудияти захираҳои иқтисодӣ наметавонад рушди устуворро таъмин намояд. [4,75]

Пеш аз ҳама, масъалаи ҳифзи ҳуқуқи моликият аҳамияти калидӣ дорад. Тибқи назарияи институтсионалӣ, бидуни кафолати ҳуқуқи моликият субъектҳои иқтисодӣ омода нестанд, ки сармоягузориҳои дарозмуддат анҷом диҳанд, зеро сатҳи номуайяни баланд боқӣ мемонад. Дар шароити Тоҷикистон, таҳкими ин институт метавонад сатҳи сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷиро афзоиш диҳад. Ин мавқеъ дар таҳқиқоти Бонки ҷаҳонӣ низ тасдиқ мегардад, ки ҳифзи ҳуқуқи моликиятро омили муҳими рушди иқтисодӣ мешуморад. [7,45]

Сониян, шаффофияти идоракунии давлатӣ ҳамчун омили муҳими коҳиши ғасод ва баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ баромад менамояд. Дар шароите, ки қарорҳои давлатӣ шаффоф ва пешгӯишаванда мебошанд, эътимоди субъектҳои иқтисодӣ меафзояд ва муҳити соҳибкорӣ беҳтар мегардад. Таҳқиқоти байналмилалӣ нишон медиҳанд, ки сатҳи баланди шаффофият ва идоракунии хуб бо рушди устувори иқтисодӣ робитаи мустақим дорад. [6,5] Барои Тоҷикистон, баланд бардоштани шаффофият метавонад ба коҳиши иқтисоди пинҳонӣ ва таҳкими рақобати солим мусоидат намояд.

Сипас, рушди институтҳои молиявӣ ҳамчун механизми асосии тақсимои самараноки захираҳо аҳамияти калон дорад. Институтҳои молиявӣ имконият медиҳанд, ки сармоя ба соҳаҳои истеҳсолӣ раवона гардад ва ғайолияти соҳибкорӣ васеъ шавад. Тибқи таҳқиқоти иқтисодӣ, рушди низоми молиявӣ бо афзоиши рушди иқтисодӣ робитаи мусбат дорад. [5,877] Дар доираи илми миллӣ, Ҳ. Умаров таъкид менамояд, ки институтҳои молиявӣ дар таъмини суботи макроиқтисодӣ ва ҷалби сармоягузорӣ нақши калидӣ мебозанд. [11,90]

Илова бар ин, робитаи байни ин самтҳо хусусияти системавӣ дорад. Ҳифзи ҳуқуқи моликият бидуни идоракунии шаффоф ва муассир амалӣ намешавад, дар ҳоле ки рушди институтҳои молиявӣ бидуни эътимод ба низоми ҳуқуқӣ имконнопазир аст. Тибқи назарияи институтсионалӣ, самаранокии иқтисодӣ натиҷаи ҳамоҳангии тамоми институтҳо мебошад, на ғайолияти ҷудогонаи онҳо. [3,49].

Ҳамин тариқ, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, рушди устувори иқтисодӣ бевосита аз сатҳи тақмили институтҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ вобаста буда, таҳкими ҳифзи ҳуқуқи моликият, баланд бардоштани шаффофияти идоракунии давлатӣ ва рушди институтҳои молиявӣ ҳамчун самтҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодӣ баромад менамоянд.

Ҳулоса, таҳқиқоти анҷомдодашуда нишон медиҳад, ки институтҳо ҳамчун маҷмӯи қоидаҳо, меъёрҳо ва механизмҳои танзимкунандаи рафтори иқтисодӣ, унсурҳои бунёдии низоми иқтисодӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо на танҳо ғайолияти субъектҳои иқтисодиро танзим мекунанд, балки муҳити устувор ва пешгӯишавандаи иқтисодиро таъмин намуда, барои қабули қарорҳои дарозмуддат замина фароҳам меоранд. [1,10]

Дар раванди таҳлил муайян гардид, ки институтҳо тавассути коҳиш додани хароҷоти муомилотӣ, таъмини ҳифзи ҳуқуқи моликият ва баланд бардоштани сатҳи эътимод дар ҷомеа ба рушди иқтисодӣ таъсири мустақим мерасонанд. Ин мавқеъ дар қарорҳои намоёндогани неоинститутсионализм, аз ҷумла Р. Коуз ва О. Уилямсон низ асоснок карда шудааст, ки онҳо институтҳоро омили коҳиши хароҷоти муомилотӣ арзёбӣ менамоянд. [2,392], [3,50]. Ҳамчунин бояд тасдиқ намуд, ки сифати институтҳо омили калидии рушди устувори иқтисодӣ мебошад. Тибқи таҳқиқоти муосир, кишварҳое, ки дорои институтҳои устувор ва самаранок мебошанд, сатҳи баландтари рушди иқтисодӣ ва иқтимоиро таъмин менамоянд. [4,80] Дар доираи илми иқтисодии миллӣ, олимони тоҷик низ ба аҳамияти институтҳо дар рушди иқтисодӣ ишора намудаанд. Аз ҷумла, С. Қосимов таъкид менамояд, ки тақмили институтҳои давлатӣ ва бозорӣ шартҳои муҳими рушди иқтисоди миллӣ мебошад. [10,118] Ҳ. Умаров бошад, нақши институтҳои молиявиро дар таъмини суботи иқтисодӣ ва ҷалби сармоягузорӣ асоснок мекунад. [11,90]

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ ва вазъи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шуд, ки тақмили институтҳои ҳуқуқӣ, молиявӣ ва идоракунии давлатӣ шартҳои зарурии таъмини рушди устувори иқтисодӣ мебошад. Ҳусусан, таҳкими

хифзи ҳукуки моликият, баланд бардоштани шаффофият ва самаранокии идоракунии давлатӣ, инчунин рушди институтҳои бозорӣ метавонанд ба беҳтар гардидани муҳити иқтисодӣ мусоидат намоянд.

АДАБИЁТ

1. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 152 p.
2. Coase R. H. The Nature of the Firm // *Economica*. – 1937. – Vol. 4, No. 16. – P. 386–405.
3. Williamson O. E. The Economic Institutions of Capitalism. – New York: Free Press, 1985. – 450 p.
4. Acemoglu D., Robinson J. A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. – New York: Crown Business, 2012. – 529 p.
5. Levine R. Finance and Growth: Theory and Evidence // *Handbook of Economic Growth*. – 2005. – Vol. 1. – P. 865–934.
6. Kaufmann D., Kraay A. Governance Indicators: Where Are We, Where Should We Be Going? // *World Bank Research Observer*. – 2019. – Vol. 34, No. 2. – P. 1–26.
7. World Bank. World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains. – Washington, DC: World Bank, 2020. – 240 p.
8. Тамбовцев В. Л. Теория институтов. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 256 с.
9. Иншаков О. В. Институциональная экономика. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2002. – 320 с.
10. Қосимов С. Масъалаҳои рушди иқтисоди миллӣ. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 280 с.
11. Умаров Ҳ. Иқтисодиёти муосир ва рушди он. – Душанбе: Маориф, 2020. – 312 с.
12. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part I / Z. M. Kurbonova, F. R. Sharopov, N. A. Kudratov // *International Journal of Professional Science*. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 63-69.
13. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part II / Z.M. Kurbonova, F.R. Sharopov, N.A. Kudratov // *International Journal of Professional Science*. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 70-76.

УДК 330.341.1:338.45

**АСОСҲО ВА САМТҲОИ ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ
ДАВЛАТИИ РУШДИ ИНДУСТРИАЛӢ-ИННОВАТСИОНИИ КОРХОНАҲОИ
САНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ**

Ғафурзода Сорбон Ҳушдил

**доктори фалсафа (PhD) - доктор аз рӯи ихтисоси 6D051000 – Идоракунии
давлатӣ ва маҳаллӣ (Амнияти иқтисодӣ), устои калони кафедраи идоракунии
давлатӣ ва маҳаллӣ Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ
Тоҷикистон 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/27, тел.:
93-417-66-65; email: sorbon9314@mail.ru.**

Таваккалов Комрон Қосимбекович

**ассистенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ Донишгоҳи
байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/27, тел.: 93-343-99-98; email: komron2026@mail.ru.**

Дар мақолаи мазкур асосҳои назариявӣ механизми идоракунии давлатии рушди инноватсионии корхонаҳои саноатӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Дар асоси таҳлили назарияҳои илмӣ олимони пешбар назарияи муаллиф оид ба алоқамандии категорияҳои инноватсия ва навгонӣ оварда шудааст, таҳлили функционалии пайдарҳамии раванди инноватсионӣ пешниҳод мегардад.

Калимаҳои калидӣ: инноватсия, навгонӣ, наҷорисозӣ, раванди инноватсионӣ.

**ОСНОВЫ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА
ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ИНДУСТРИАЛЬНО-
ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В
УСЛОВИЯХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

Ғафурзода Сорбон Ҳушдил

**доктор философии (PhD) по специальности 6D051000 – Государственное и
местное управление (Экономическая безопасность), старший преподаватель
кафедры государственного и местного управления Международного университета
туризма и предпринимательства Таджикистана, 734055, Республика Таджикистан, г.
Душанбе, проспект Борбад 48/27; тел.: +992 93 417 66 65; e-mail: sorbon9314@mail.ru.**

Таваккалов Комрон Косимбекович

**Ассистент кафедры государственного и местного управления
Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана,
734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад 48/27; тел.: +992 93
343 99 98; e-mail: komron2026@mail.ru.**

В настоящей статье рассматриваются теоретические основы механизма государственного управления индустриально-инновационным развитием промышленных предприятий. На основе обобщения научных теорий ведущих ученых представлена авторская позиция по трактовке и соотношению категорий инноваций и новшество, представлена функциональная последовательность инновационного процесса.

Ключевые слова: инновация, новшество, нововведение, инновационный процесс.

FOUNDATIONS AND DIRECTIONS FOR IMPROVING THE MECHANISM OF STATE MANAGEMENT OF THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL-INNOVATIVE ACTIVITIES OF INDUSTRIAL ENTERPRISES UNDER CONDITIONS OF ENSURING ECONOMIC SECURITY

Gafurzoda Sorbon Khushdil

Doctor of Philosophy (PhD) in Public Administration (Economic Security), specialty 6D051000 – Public and Local Administration; Senior Lecturer at the Department of Public and Local Administration, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 48/27 Borbad Avenue; tel.: +992 93 417 66 65; email: sorbon9314@mail.ru.

Tavakkalov Komron Qosimbekovich

Assistant at the Department of Public and Local Administration, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 48/27 Borbad Avenue; tel.: +992 93 343 99 98; email: komron2026@mail.ru.

The given paper investigates theoretical basis of innovation and innovative activity research. Based on aggregation of theories of the leading scientists the author's position upon the categories of innovation and novation and the functional representation of innovation process presented.

Key words: innovation, novation, innovation process, functional innovation process.

Мафҳуми инноватсия барои ҷомеаи илмӣ ва доираи фаъолияти иқтисодию иҷтимоии кишвар мафҳуми нисбатан нав арзёбӣ мегардад. Аз ин рӯ яке аз ҳадафҳои стратегии рушди иқтисодиёти миллии кишвар табдил ёфтааст.

Яке аз ҳадафҳои Ҳукумати ҷумҳурӣ ин таъмини устуворнокии иқтисодиёти миллий дар заминаи фаъолияти самараноки инноватсионӣ арзёбӣ мегардад. Чуноне, ки аз ҳадафҳои Стратегия миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 бармеояд нақши марказии фаъолияти инноватсионӣ ин пурзур намудани иқтисодиёти миллий дар заминаи истифодаи самараноки захираҳои табиӣ мавҷуда маҳсуб меёбад.

Боназардошти таъмини рушди устувори кишвар интиҳоби принципҳои илман асоснокшудаи заминавии таракқиёти минбаъдаи иқтисодиёти миллий ва ҷомеаро дар назар дорад. Равиши муназзами таҳияи СМР-2030 ба се принциби асосии рушди минбаъда асос ёфтааст:

(1) превентивӣ (тадбирнокӣ), яъне пешгирии (коҳишдиҳии) осебпазирии рушди оянда;

(2) индустриалӣ, яъне баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои миллий;

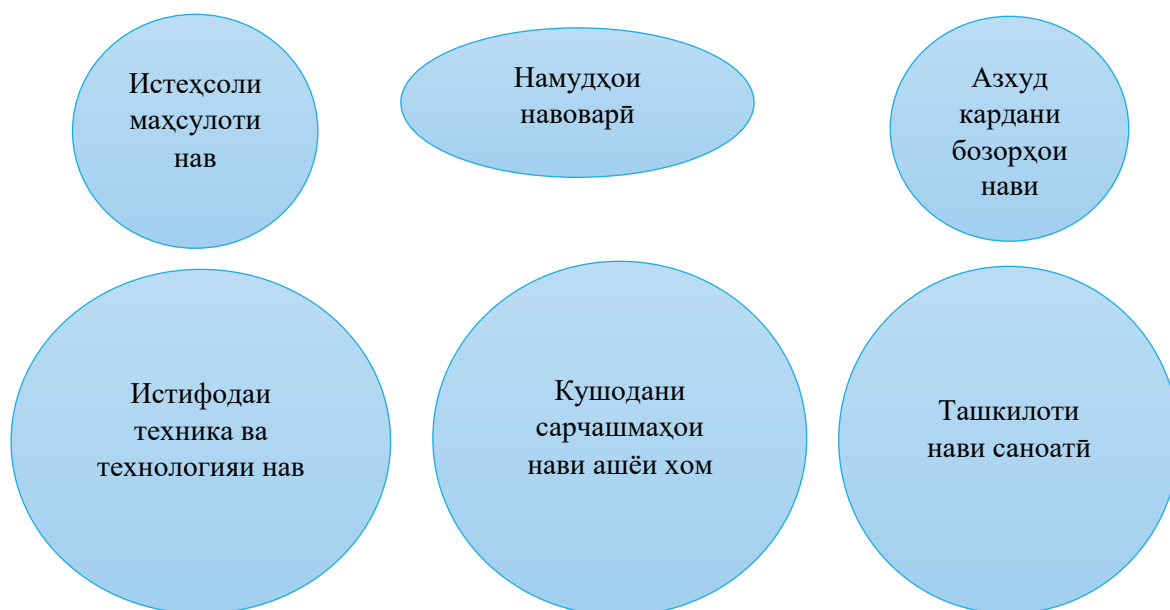
(3) инноватсионӣ, яъне рушд дар асоси навоариҳо дар ҳама соҳаҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодии кишвар. [12]

Аз аҳдофи болоовардашуда гуфтан мумкин аст, ки инкишофи фаъолияти инноватсионӣ яке аз мақсадҳои асосии Ҳукумати кишвар мебошад. Аз ин рӯ таҳқиқи ин масъала дар шароити муосир зарур арзёбӣ мегардад. Таҳқиқи масъалаҳои вобаста ба фаъолияти инноватсионӣ ҳамеша дар мадди назари олимони ватаниву хориҷӣ қарор доштааст.

Истилоҳи «инноватсия» ба таври фаъолона дар иқтисодиёти давраи гузариши қарордошта, барои ифодаи хусусияти стратегияи инноватсионӣ ва барои ифодаи як қатор мафҳумҳои ба ҳам монанд аз қабилӣ «фаъолияти инноватсионӣ», «ҷараёни инноватсионӣ», «раванди инноватсионӣ», «менечменти инноватсионӣ» ва ғайра, истифода мегардад. Дар адабиёти илмӣ якқатор нишонаҳои баҳодиҳии инноватсия ва таърифҳои онди инноватсия мавҷуданд.

Оиди вожаи инноватсия ва пайдоиши он як қатор назарияҳои гуногун мавҷуданд. Истилоҳи инноватсия аз калимаи англисии «innovation» гирифта шуда, маънои навоарӣ, навагонӣ ва наваҷорисозиро дорад ва дар амал ба кор гирифта шуда, арзишафзоиро дар худ касб мекунад. Гарчанде, ки мафҳуми инноватсия дар пажӯҳиши олимони асри XIX пайдо гардида бошад ҳам, аммо дар таҳқиқоти олими австро-америкой Й. Шумпетр дар аввалҳои асри XX сифатан мафҳуми навро ба худ касб намуд. Ба ақидаи Й. Шумпетр “инноватсия – ин ҷорӣ намудани тағйирот ё навагонӣ ба мол ё маҳсулоти нава бо мақсади қонеъ намудани талаботи истеъмолкунандагон, ихтирои воситаҳои истеҳсолӣ ва эҷоди бозори ягона дар соҳаи саноат мебошад”. Шумпетр чунин мешуморад, ки инноватсия сарчашмаи асосии бадастории ғоида мебошад. [15]

Шумпетр панҷ шакли тағйиротҳоро дар наваҷорисозӣ пешниҳод намудааст, ки мо онҳоро дар расми зер тасвир менамоем.

Расми 1. Намудҳои навоарӣ ба ақидаи Й. Шумпетр

Гуфтан ба маврид аст, ки на ҳамаи навагонӣҳо ва ё тағйиротҳоро инноватсия ҳисобидан мумкин аст, инноватсия он аст, ки сифату самаранокии соҳаи мавҷударо ба маротиб боло барад.

Дар айни замон оиди инноватсия таърифи ягонае мавҷуд нест ва олимони ватаниву хориҷӣ мафҳуми инноватсияро аз нуқтаи назари гуногун шарҳ додаанд. Аз ин рӯ мо тасмим гирифтаем, ки таҳқиқоти якҷанд олимони ватаниву хориҷиро матраҳ намоем.

Ба ақидаи Афонин “...Навоарӣ ва ё наваҷорисозӣ ин натиҷаи ниҳони фаъолияти инноватсионӣ буда, нуқтаи охири он ин тавлиди ин ё он мол ва маҳсулот мебошад, ки арзишро ба миён меорад. [1]

Аз нуқтаи назари Лапин Н.В. “... инноватсия – ин маҷмӯи ҷорабиниҳое навоваронае мебошад, ки бо мақсади қонеъ намудани талаботи истеъмолкунандагон ва таъмини бозор бо мол ва маҳсулотҳои хусусияти навагонӣ дошта мебошад”. [7]

Ба ақидаи Уткин Э.А. “... инноватсия – ин объекте мебошад, ки дар натиҷаи пайвастании назарияҳои илмӣ ва татбиқи онҳо дар раванди истеҳсолот, мол ё маҳсулоти нава тавлид меёбад, мебошад”. [13]

Тибқи ақидаи Санто Б “... инноватсия ҳамчун раванди иҷтимоӣ, иқтисодӣ, техникӣ ва технологӣ маҳсуб ёфта, унсури муҳими манфиаторандаи бахши иқтисодӣ мебошад”. [11]

Гохберг Л.М. чунин мешуморад, ки “...инноватсия-ин натиҷаи ниҳоии фаъолияти инноватсионӣ, ки дар шакли маҳсулоти нав ё такмилёфтаи технологӣ, ки дар амал истифода гардида, муносибатҳои нави иҷтимоиро ба миён меорад” [3]

Ф. Никсон ақида дорад, ки “... инноватсия-ин маҷмӯи фаъолияти техникӣ, истеҳсолӣ, тичоратӣ мебошад, ки боиси пайдошавии технологияҳои нав ва такмилёфта дар бозор мегардад”. [9]

Тибқи назарияи Мединский В.Г. “...инноватсия ҳамчун раванди техникӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошад, ки ба истеҳсоли маҳсулот (хизматрасонӣ)-и нав замина гузошта, тавассути татбиқи навоариҳо амалӣ карда мешавад”. [8]

Ҳамин тариқ тибқи ақидаи Бердникова Л.Ф. инноватсия ин “...натиҷаи ниҳоии навоариҳо дар шакли маҳсулот, хидмати нав, инчунин технологияҳои беҳтаре мебошад, ки ҳангоми татбиқи раванди инноватсионӣ ба даст оварда шудааст. Инноватсия тағйироти ночизи берунаи маҳсулотро (намуд, ранг, дизайн ва ғайра), ки ба хусусиятҳои маҳсулот ба қадри кофӣ таъсир намерасонанд, дар бар намегирад”. [2]

Солҳои охир олимони ватанӣ масъалаҳои фаъолияти инноватсиониро дар бахшҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, техникӣ ва истифодаи самараноки он ҷиҳати рушди корхонаҳои саноатии кишвар дида истодаанд. Ҳар яке аз онҳо кӯшиш ба ҳарч дода истодаанд, ки назарияҳои хешро ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи иқтисодиёти миллӣ бо роҳи истифодаи ҷараёнҳои инноватсионӣ пешниҳод намоянд.

Тибқи назарияи Комилов С.Ҷ. ва Алиева Г.Ш. “...Инноватсияро ҳамчун динамикӣ ва ҳам статикӣ баррасӣ кардан мумкин аст. Дар нуқтаи охирин, инноватсия бояд, ҳамчун натиҷаи ниҳоии давраи тадқиқот ва истеҳсолот дар натиҷаи навоарӣ ва қонеъ кардани талаботи муайяни инноватсионӣ арзёбӣ карда мешавад”. [5]

Ҷумаев У.М. “...инноватсияро ҳамчун мафҳуми умумии иқтисодӣ шуморида, чунин меҳисобад, ки дар раванди истифодаи оқилонаи ҷараёни инноватсионӣ, заминаи муфид баҳри рушди секторҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, техникӣ муҳайё гардида, натиҷаи дилхлҳ ба даст меояд”. [4]

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “дар бораи фаъолияти инноватсионӣ” “...инноватсия –ин навоарӣ дар соҳаи техника, технология, кор, хизматрасонӣ ё идоракунӣ буда, ба истифодаи комёбиҳои илм ва технологияи пешқадаме асос ёфтааст, ки самаранокии баланди истеҳсолӣ ва ҷамъиятӣ дорад” [6]

Аз таърифи дар Қонун дарҷгардида бармеояд, ки инноватсия фарогири тамоми соҳаҳо буда, тақондиҳандаи сатҳи рушдноки мебошад.

Аз назарияҳои олимони дар боло овардашуда чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки фаъолияти инноватсионӣ дар шароити муосир яке аз фишангҳои асосии инкишофи иқтисодиёт гардидааст. Фаъолияти инноватсионӣ самаранокии худро замоне муайян мекунад, ки мол ё маҳсулоти дар натиҷаи фаъолияти инноватсионӣ тавлидёфта заминаи соҳибқориро муҳайё мекунад, яъне дар бозор истеъмолкунандаи хешро дармеёбад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки на ҳамаи навлҳои ҷаҳонӣ ё тағйироти навоарӣ буда метавонад, навоарӣ он аст, ки сифату самаранокии соҳае, ки дар он фаъолияти инноватсионӣ истифода гардидааст, боло барад. Тибқи ақидаҳои олимони ва муҳаққиқон инноватсия ба намудҳои зерин ҷудо мешавад:

- технологӣ
- иҷтимоӣ
- хуруқворӣ
- мудирият
- бозорёбӣ

Аз намудҳои инноватсия мушоҳида намудан мумкин аст, ки инноватсия хусусияти универсалӣ дошта, метавонад барои дилхоҳ соҳа заминаи инкишофро фароҳам орад. Аз ин рӯ қайд намудан ба маврид аст, ки масъалаи рушди фаъолияти инноватсионӣ имрӯзҳо дар

зери таваҷҷӯи Ҳукумати кишвар қарор гирифтаанд. Баҳри муҳайё намудани заминаи инкишофи фаъолияти инноватсионӣ аз ҷониби Ҳукумати ҷумҳурӣ силсила ҳуҷҷатҳое қабул гардидаанд, ки бозгӯӣ талошҳо баҳри инкишофи соҳа мебошанд:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “дар бораи фаъолияти инноватсионӣ” (Қарори ҲҚТ аз 30 майи соли 2017 таҳти №1415)
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “дар бораи паркҳои технологӣ” (Қарори ҲҚТ аз 21 июли соли 2010, таҳти № 629)
3. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030. – Душанбе: ООО «Контраст». 2016. – С.87.
4. Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020 (Қарори ҲҚТ аз 30 апрели соли 2011 таҳти № 227).
5. Концепсияи рушди инноватсионии комплекси агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (қарори ҲҚТ аз 03 марти соли 2014 таҳти № 144)

Бояд тазаққур дод, ки яке аз ҳадафҳои стратегияи Ҳукумати ҷумҳурӣ ин гузаштан аз кишварӣ агросаноатӣ ба кишвари саноатӣ-аграрӣ мебошад. Бо ҳамин мақсад бо ташаббуси бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон саноатикунони босуръати кишвар ҳадафи чоруми стратегӣ эълон гардид. Бо мақсади амалисозии ҳадафҳои дарозмуҳлат ва афзалиятҳои рушди кишвар лоиҳаи Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.03.2018, №159 тасдиқ гардид.

Масоили саноатикунонӣ дар кишвари мо аз даврони шӯравӣ оғоз гардидааст. Ба ақидаи профессор Хоналиев Н. низ таърихи ташаккули саноати Тоҷикистонро ба давраҳои аввали ҳукумати Шуравӣ мансуб медонад. Дар ин бора ӯ чунин қайд кардааст: «Аз давраи ташкилшавии Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии автономӣ то давраи ба даст овардани истиқлолият (1991) хусусиятҳои ташаккул, тараққиёт ва тағйирёбии сохтори соҳавии саноати мамлакат бо заминаҳои муайяни табиӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ ва нақши ҷумҳурӣ дар тақсмоти ҷамъиятии меҳнат дар собиқ Шуравӣ алоқаманд буданд».[14]

Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ масъалаи саноатикунонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз солҳои 1933 шуруъ гардидааст. Ташкилшавии аввалин корхонаҳои саноатӣ дар миқёси Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар ҷадвали зер мушоҳида намудан мумкин аст.

Ҷадвали 1.

Ташкили аввалин корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон
дар солҳои 1933-1937*

Соли ташкилшавӣ	Корхонаҳои ташкилшуда	Соҳаи фаъолият
1933	Заводи таъмирӣ-механикии ба номи Орджоникидзе (ш.Душанбе)	Саноати коркарди метал
1934	Заводи таъмирӣ-механикии Қурғонтеппа (ш. Қурғонтеппа)	Саноати коркарди метал
1934	Фабрикаи абрешимбофии «Бофандаи Сурх» (ш. Хучанд)	Саноати бофандагӣ
1934	Фабрикаи абрешимбофии «Коммуна» (ш.Душанбе)	Саноати бофандагӣ
1933	Фабрикаи дӯзандагии Душанбе	Саноати дӯзандагӣ
1933-1937	-Комбинати орди Қурғонтеппа; - Комбинати орди Орҷоникидзеобод; -Комбинати меваю консерваи Ленинобод; -Заводи консерваи Исфара; - Заводи консерваи Чкаловск	Саноати хӯрокворӣ

1933- 1937	18 заводи нонпазӣ дар марказҳои ноҳияҳои ҷумҳурий	Саноати хӯрокворӣ

***Сарчашма:** История таджикского народа: переход к социализму // Под ред. Антоненко Б.А. том 3., кн. первая. – Москва: Наука, 1964. – С.286-290

Масалан, танҳо дар панҷ соли охир дар дохили кишвар ба маблағи беш аз 44 миллиард сомонӣ маҳсулоти ивазкунандаи воридот истеҳсол карда шудааст, ки боиси коҳиш ёфтани ҳаҷми воридоти маҳсулоти ниёзи мардум гардидааст. Соли 1991 дар ҳудуди мамлакат ҳамагӣ 358 корхонаи саноатӣ фаъолият мекард ва танҳо дар соли 2020 дар ҳудуди мамлакат 300 корхонаи нави саноатӣ бунёд гардидааст. То имрӯз дар миқёси ҷумҳурий зиёда аз 2274 корхона ба қайд гирифта шудааст, ки тибқи ҳадафҳои гузошташуда дар ҳафт соли охир ин нишондиҳанда бояд ба 3500 адад расад, ки 54 фоиз афзоиширо нишон хоҳад дод. Воқеан ташаббус ва иқдоми Сарвари давлат саривақтӣ ва айни муддао маҳсуб меёбад, зеро ки Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз кишварҳои дорои захираҳои зиёди канданиҳои ғоиданок мебошад. Дар ин замина нақши фаъолияти инноватсионӣ калидӣ арзёбӣ мегардад. Сохтори саноати ҷумҳуриро дар ҷадвали зерин мушоҳида намудан мумкин аст:

Ҷадвали 2

Сохтори саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон

САНОАТ		100%
1.	Саноати маъданҳои кӯҳӣ ва металлҳои қиматбаҳо	(34,4%)
2.	Саноати хӯрокворӣ	(26,9%)
3.	Саноати масолеҳи сохтмон	(13,7%)
4.	Саноати истихроҷи ангишт	(1,6%)
5.	Саноати сабук	(15,9%)
6.	Саноати мошинсозӣ, коркарди металл ва кимиё	(7,6%)

* Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2018. – С.5

Масоили рушди соҳаи саноат ҳамон вақт имконпазир хоҳад буд, ки технологияҳои навин ва замонавӣ дар истеҳсолот истифода гарданд. Вобаста ба масъалаи таъмини рушди инноватсионии соҳаҳои иқтисодӣ Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Паёми соли 2017 чунин ибрози ақида намуданд: «...Бо дарназардошти тағйирёбии вазъи талаботи бозори ҷаҳонӣ ва таъмини рушди устувори иқтисодӣ тараққӣ додани соҳаи саноат ва коркарди маҳсулоти он то ҳадди ниҳой аз ҷумлаи вазифаҳои муҳимтарин мебошад. Хотиррасон менамоям, ки пешрафти ояндаи Тоҷикистон дар шакли индустриалӣ ва инноватсионӣ пешбинӣ гардида, ҷиҳати татбиқи ин ҳадаф бо истифода аз технологияҳои муосир баланд бардоштани самаранокии саноати коркард ва қобилияти рақобати маҳсулоти ватанӣ бисёр муҳим мебошад...». [10]

Бояд қайд намуд, ки фишанги асосии инкишофи соҳаи саноат фаъолияти инноватсионӣ маҳсуб меёбад. Ташкили корхонаҳои саноатӣ ва бо ин васила коҳиш додани сатҳи бекорӣ яке аз самтҳои афзалиятноки Ҳукумати кишвар арзёбӣ мегардад. Бо ҳамин мақсад барои ташкил ва инкишоф додани корхонаҳои саноатӣ истифодаи технологияҳои инноватсионӣ заруранд.

Қайд намудан ба маврид аст, ки дар ҳоли ҳозир вазъи самаранокии истеҳсолии якқатор корхонаҳои саноатиро қаноатбахш ҳисобидан ғайримумкин аст, зеро ки аксари онҳо то ҳол дар раванди истеҳсолот аз техникаву технологияҳои муосир истифода намебаранд. Чуноне, ки ба мо маълум аст барои коркард ва ба бозор баровардани он намунаи маҳсулот вақти тӯлонӣ зарур аст. Ба ғайр аз ин дараҷанокии суръати истеҳсол аз технологияи истеҳсолӣ саҳт алоқамандӣ дорад. Аз ин нуктаи назар гуфтан мумкин аст, ки маҳз технологияи нав таъминкунандаи воситаҳои истеҳсолӣ мебошад.

Асос дар илми иқтисодӣ пеш аз ҳама барои гирифтани фоида муддати вақти кам кулай м ва муфид аст. Аз ин рӯ технология ҳамчун унсур дар ин чараён баромад намуда, заминасози манбаи даромадноқ мегардад. Қисми муҳими низоми танзими давлатии саноат ин сохтори ташкилӣ, яъне мақомтҳои идоракунии, аз рӯи нишонаҳои соҳавӣ, функционалӣ ва ҳудудӣ таъсис дода шудаанд, ба ҳисоб мераванд. Танзими соҳавӣ инкишофи инноватсионии соҳаи муайян ва назорати давлатиро аз болои ҳолати он таъмин менамояд. Соҳаи саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сохторҳои таркибии он, Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сохторҳои таркибияш ва дигар мақомоти дахлдори давлатии соҳавӣ танзим карда мешаванд.

Хуллас гуфтан ба маврид аст, ки масоили таҳқиқи фаъолияти инноватсионӣ ҳамеша мавриди омӯзиши олимон қарор дошт. Имрӯзо дар кишвари азизи мо низ ин масъала мавриди назари олимон гардидааст ва дар ин замина як қатор рисолаву мақолаҳои илмӣ чоп ва пешкаши хонандагон гардидааст.

Рӯйхати адабиёти истифодашуда:

1. Афонин И.В. Инновационный менеджмент: учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2005, с.18.
2. Бердникова Л.Ф. Интеллектуальный потенциал в инновационном развитии современной организации/ Л.Ф. Бердникова// Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – Тольятти: Тольяттинский государственный университет, 2012. - №4.- С. 220-223
3. Гохберг Л.М. Статистика науки и инноваций. Краткий терминологический словарь. М., 1996, с.45.
4. Джумаев У.М. Инновационное предпринимательство как фактор устойчивого роста промышленного производства Республики Таджикистан// Автореф.дисс. на соиск. Уч. Степ. Канд. Экон. наук. – М., 2010.-с.
5. Комилов С.Дж., Алиева Г.Ш. Основы инновационного менеджмента. Душанбе: ТГНУ, 2004, с. 6.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “ дар бораи фаъолияти инноватсионӣ” (Қарори ХҚТ аз 30 майи соли 2017 таҳти №1415)
7. Лапин В.Н. Социальные аспекты управления нововведениями. Таллин, 1981, с.21.
8. Медынский В.Г. Инновационное предпринимательство. М.: ИНФРА-М, 1997, с.8.
9. Никсон Ф. Инновационный менеджмент. М.: Экономика, 1997, с. 23.
10. Паёми Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ. Душанбе, 22.12. 2017
11. Санто Б. Инновация как средство экономического развития. М.: Прогресс, 1990, с.14.
12. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030. – Душанбе: ООО «Контраст». 2016. – С.87.
13. Уткин Э.А. Инновационный менеджмент. М.: Акапис, 1996, с.17.
14. Хоналиев Н. Промышленность Таджикистана: современное состояние и перспективы развития.- Монография. Душанбе: Ирфон, 2007, С.25-26
15. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982, с.67.

УДК 339.543:351.74

**ТАКМИЛИ ҲАМОҲАНГСОЗИИ ФАЪОЛИЯТИ МАҚОМОТИ ГУМРУК БО
МАҚОМОТИ ҲИФЗИ ҲУҚУҚ ДАР САМТИ ПЕШГИРИИ
ҲУҚУҚВАЙРОНКУНИҲОИ ГУМРУКӢ**

Орипов Амитабх Султонович

**Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи фаъолияти гумрукии
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон. ш. Душанбе,
Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тел.: (+992) 977-69-55-55. E-mail: amit-1988@mail.ru**

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гумрук бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар самти пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ баҳшида шудааст. Дар он асосҳои ҳуқуқӣ, шаклҳо ва усулҳои ҳамкорӣи байниидоравӣ таҳлил гардида, мушкилоти мавҷуда ва роҳҳои такмили онҳо баррасӣ мешаванд. Муаллиф ба нақши мубодилаи иттилоот, идоракунии хавфҳо ва истифодаи технологияҳои муосир диққати махсус медиҳад. Дар натиҷа, пешниҳодҳои илмӣ-амалӣ барои баланд бардоштани самаранокии ҳамкорӣи байниидоравӣ пешниҳод мегарданд.

Вожаҳои калидӣ: ҳамоҳангсозӣ, мақомоти гумрук, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ, қочок, идоракунии хавфҳо, назорати гумрукӣ, мубодилаи иттилоот, технологияҳои иттилоотӣ, амнияти иқтисодӣ.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КООРДИНАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТАМОЖЕННЫХ
ОРГАНОВ С ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫМИ ОРГАНАМИ В СФЕРЕ
ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ТАМОЖЕННЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ**

Орипов Амитабх Султонович

**к.э.н., доцент, заведующий кафедрой таможенной деятельности Международного
университета туризма и предпринимательства Таджикистана. г. Душанбе,
Республика Таджикистан. Тел: (+992) 977-69-55-55, E-mail: amit-1988@mail.ru**

В данной статье представлен вопрос координации деятельности таможенных органов с правоохранительными органами в сфере предупреждения таможенных правонарушений. Анализируются правовые основы, формы и методы межведомственного взаимодействия, выявляются существующие проблемы и пути их решения. Особое внимание уделяется обмену информацией, управлению рисками и внедрению современных технологий. В заключении предлагаются практические рекомендации по повышению эффективности взаимодействия.

Ключевые слова: координация, таможенные органы, правоохранительные органы, таможенные правонарушения, контрабанда, управление рисками, таможенный контроль, обмен информацией, информационные технологии, экономическая безопасность.

**IMPROVEMENT OF COORDINATION BETWEEN CUSTOMS AUTHORITIES AND
LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN THE FIELD OF PREVENTION OF CUSTOMS
OFFENSES**

Oripov Amitabh Sultonovich

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Customs

**Activity, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.
Dushanbe, Republic of Tajikistan. Tel.: (+992) 977-69-55-55. E-mail: amit-1988@mail.ru**

This article presents the coordination of customs authorities with law enforcement agencies in preventing customs offenses. It analyzes legal frameworks, forms, and methods of interagency cooperation, identifies existing challenges, and suggests ways to improve them. Special attention is given to information exchange, risk management, and the use of modern technologies. The study provides practical recommendations to enhance the effectiveness of interagency cooperation.

Key words: coordination, customs authorities, law enforcement agencies, customs violations, smuggling, risk management, customs control, information exchange, information technologies, economic security.

Дар шароити ҷаҳонишавии муносибатҳои иқтисодӣ, афзоиши ҳаҷми гардиши молу воситаҳои нақлиёт ва рушди тиҷорати байналмилалӣ масъалаи мубориза бар зидди ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ аз ҷониби кормандони мақомоти гумрук аҳаммияти махсус касб намудааст. Ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ, аз ҷумла қочоқ, саркашӣ аз пардохти бочу андозҳои гумрукӣ, пешниҳоди маълумоти бардурӯғ ҳангоми барасмиятдарории гумрукӣ ва дигар амалҳои ғайриқонунӣ на танҳо ба манфиатҳои иқтисодии давлат зарари ҷиддӣ мерасонанд балки ба амнияти миллӣ, суботи иҷтимоӣ ва рушди устувори иқтисодӣ таҳдид мекунанд. Дар ин замина, самаранокӣ фаъолияти мақомоти гумрук мустақиман аз сатҳи ҳамоҳангсозии онҳо бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ вобаста мебошад.

Мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти асосии таъмини сиёсати гумрукии давлат дар самти назорат ва барасмиятдарории молу воситаҳои нақлиёт аз сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон амал намуда, ҳамзамон вазифаи пешгирӣ, ошкорсозӣ ва рафъи ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукиро ба уҳда доранд. Аммо хусусияти мураккаб ва фаромарзии бисёр ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ талаб менамояд, ки фаъолияти мақомоти гумрук бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, аз ҷумла мақомоти қорҳои дохилӣ, мақомоти амнияти миллӣ, прокуратура ва мақомоти тафтишотӣ дар ҳамоҳангии зич сурат гирад. Бе чунин ҳамкориҳои байнидоравӣ муборизаи муассир бар зидди ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ ғайриимкон мегардад.

Ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гумрук бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ пеш аз ҳама дар заминаи асосҳои ҳуқуқӣ ва қонунгузори амалӣ карда мешавад. Қонунгузориҳои миллӣ, аз ҷумла қонунҳои соҳавӣ, кодексҳои ҷиноятӣ ва маъмурӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ, созишномаҳои байнидоравӣ ва байналмилалӣ заминаи ҳуқуқии ҳамкориҳои мақомоти мазкурро муайян менамоянд. Ин санадҳо тартиби мубодилаи иттилоот, гузаронидани амалиётҳои муштарак, ташкили гурӯҳҳои қорӣ, ҳамоҳангсозии ҷорабиниҳои оперативӣ ва тафтишотиро ба танзим мебароранд.

Дар амал, ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гумрук бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ шаклҳои гуногунро касб менамояд. Яке аз шаклҳои муҳим мубодилаи иттилооти оперативӣ ва таҳлиلى мебошад. Маълумоте, ки мақомоти гумрук дар раванди назорати гумрукӣ, таҳлили хавфҳо ва барасмиятдарории молҳо ба даст мебаранд, метавонанд барои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар ошкорсозии ҷиноятҳои иқтисодӣ, қочоқи маводи мухаддир, силоҳ, ашёи стратегӣ ва дигар ҳуқуқвайронкуниҳо аҳаммияти қалбӣ дошта бошад. Дар навбати худ, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ низ метавонанд ба мақомоти гумрук маълумоти муҳим дар бораи шахсони гумонбар, гурӯҳҳои ҷиноятӣ ва нақшаҳои эҳтимолии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукиро пешниҳод намоянд.

Шакли дигари муҳими ҳамоҳангсозӣ гузаронидани ҷорабиниҳои муштарак мебошад. Амалиётҳои махсуси муштарак, рейдҳо, тафтишот дар минтақаҳои марзӣ, нуктаҳои гузаргоҳи гумрукӣ ва роҳҳои транзитӣ имконият медиҳанд, ки ҳуқуқвайронкуниҳои мураккаб ва муташаккил сари вақт ошкор ва пешгирӣ карда шаванд. Чунин ҷорабиниҳо махсусан дар ҳолатҳои самаранок мебошанд, ки ҳуқуқвайронкуниҳои

гумрукӣ бо дигар ҷинойтҳо, аз қабилӣ шустушӯӣ маблағҳои ғайриқонунӣ, фасод, ҷинойтҳои фаромарзӣ ва терроризм алоқаманд мебошанд.

Дар низоми муосири идоракунии гумрук ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гумрук бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бо истифода аз усулҳои идоракунии хавфҳо аҳамияти хоса пайдо кардааст. Таҳлили муштараки хавфҳо, муайян намудани самтҳои осебпазир, таҳияи нишондиҳандаҳои хавф ва табодули натиҷаҳои таҳлилӣ имкон медиҳад, ки захираҳои мавҷуда самаранок истифода шаванд ва диққат ба самтҳои воқеан хатарнок равона гардад. Ин равиш на танҳо сатҳи ошкорсозии ҳуқуқвайронкуниҳоро баланд мебардорад, балки ба соддагардонии расмиёти гумрукӣ барои иштирокчиёни софдили фаъолияти иқтисодии хориҷӣ мусоидат мекунад.

Бо вучуди аҳамияти баланди ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, дар амал як қатор мушкилот вучуд доранд. Аз ҷумла, норасоии механизмҳои муассири мубодилаи иттилоот, маҳдудиятҳои ҳуқуқӣ дар истифодаи маълумот, такроршавии ваколатҳо, сатҳи нокифояи ҳамоҳангии амалӣ ва камбуди омодагии касбии баъзе кормандон метавонанд самаранокӣи ҳамкориҳои байниидоравиро коҳиш диҳанд. Илова бар ин, рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва истифодаи усулҳои нави ҳуқуқвайронкуниҳо аз ҷониби гурӯҳҳои ҷинойтӣ талаб менамояд, ки мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ доимо малака ва усулҳои фаъолияти худро такмил диҳанд.

Дар ин замина, такмили ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гумрук бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бояд дар чанд самт амалӣ карда шавад. Пеш аз ҳама, зарур аст, ки заминаи меъёрии ҳуқуқии ҳамкориҳои байниидоравӣ такмил дода шуда, тартиби дақиқи мубодилаи иттилоот, маълумот ва ҳамкориҳои амалӣ муайян гардад. Дуюм, рушди инфрасохтори рақамӣ ва таъсиси пойгоҳҳои ягонаи иттилоотӣ метавонад раванди табодули маълумотро суръат бахшад ва шаффофиятро таъмин намояд. Сеюм, гузаронидани омӯзишҳо ва чорабиниҳои муштараки такмили ихтисос барои кормандони мақомоти гумрук ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба баланд бардоштани сатҳи касбӣ ва фаҳмиши муштараки вазифаҳо мусоидат хоҳад кард.

Ҳамчунин, истифодаи таҷрибаи байналмилалӣ дар самти ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ аҳамияти калон дорад. Созмонҳои байналмилалӣ, аз қабилӣ Созмони умумиҷаҳонии гумрук, механизмҳои тавсияҳои амалиро барои таҳкими ҳамкориҳои байниидоравӣ пешниҳод менамоянд. Татбиқи мубокиқшудаи ин таҷриба бо назардошти хусусиятҳои миллӣ метавонад самаранокӣи мубориза бар зидди ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукиро ба таври назаррас баланд бардорад.

Пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ дар илми ҳуқуқ ҳамчун маҷмӯи чораҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иттилоотӣ ва тарбиявӣ фаҳмида мешавад, ки ба коҳиш додан ё бартараф намудани сабабҳо ва шароитҳои мусоидаткунандаи содиршавии ҳуқуқвайронкуниҳо равона гардидааст. Хусусияти пешгирикунандаи фаъолияти гумрукӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар он зоҳир мегардад, ки мақсади асосӣ на танҳо ошкор ва ҷазо додани ҳуқуқвайронкунандагон, балки пеш аз ҳама пешгирии содиршавии ҷунин амалҳо мебошад. Ин равиш ба принципҳои умумии ҳуқуқ, аз ҷумла қонуният, адолат ва самаранокӣи фаъолияти давлатӣ мубокиқат мекунад.

Асоси ҳуқуқии пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ аз меъёрҳои қонунгузории миллӣ ва санадҳои байналмилалӣ иборат мебошад. Қонунҳои соҳаи гумрук, меъёрҳои ҳуқуқӣ маъмурий ва ҷинойтӣ, инчунин санадҳои меъёрии зерқонунӣ ваколатҳо, усулҳо ва шаклҳои фаъолияти пешгирикунандаи мақомоти гумрукро муайян менамоянд. Ин заминаи ҳуқуқӣ ба мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки чораҳои пешгирикунандаро дар доираи қонун татбиқ намоянд ва ҳамзамон ҳуқуқу манфиатҳои иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷиро ҳифз кунанд.

Дар низоми пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ нақши асосӣ ба фаъолияти назоратии мақомоти гумрук тааллуқ дорад. Назорати гумрукӣ ҳамчун воситаи

пешгирикунандаи ҳуқуқвайронкуниҳо тавассути санчиши ҳуччатҳо, назорати молу воситаҳои нақлиёт, истифодаи воситаҳои техникии назорат ва таҳлили маълумоти пешниҳодшуда амалӣ мегардад. Самаранокии назорати гумрукӣ на танҳо аз сатҳи касбияти кормандон, балки аз истифодаи усулҳои муосири идоракунии хавфҳо низ вобаста мебошад.

Идоракунии хавфҳо дар фаъолияти гумрукӣ ҳамчун механизми муҳими пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо баррасӣ мегардад. Ин усул имкон медиҳад, ки диққати мақомоти гумрук ба он амалиётҳо, молҳо ва шахсоне равона карда шавад, ки эҳтимоли содиршавии ҳуқуқвайронкуниҳо дар онҳо баланд аст. Таҳлили хавфҳо, муайян намудани нишондиҳандаҳои хавф ва татбиқи назорати интиҳобӣ ба коҳиш додани сарбории маъмурӣ ва ҳамзамон баланд бардоштани сатҳи ошкорсозии ҳуқуқвайронкуниҳо мусоидат менамояд.

Яке аз самтҳои муҳими пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ фаъолияти иттилоотӣ ва фаҳмондадихӣ мебошад. Огоҳ намудани иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ дар бораи талаботи қонунгузории гумрук, тартиби барасмиятдарории гумрукии молҳо ва воситаҳои нақлиёт, масъулияти ҳуқуқӣ барои вайрон кардани меъёрҳои гумрукӣ ва оқибатҳои ҳуқуқвайронкуниҳо метавонад сатҳи қонуниятро дар ин соҳа баланд бардорад. Таҷриба нишон медиҳад, ки қисми муайяни ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ на аз қасд, балки аз надоништан ё нодуруст фаҳмидани меъёрҳои ҳуқуқӣ сар мезананд.

Дар низоми пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар мақомоти давлатӣ, аз ҷумла мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, аҳаммияти хоса дорад. Ҳамкориҳои байниидоравӣ имкон медиҳад, ки чораҳои пешгирикунанда ба таври маҷмӯӣ ва муназзам амалӣ гарданд. Мубодилаи иттилоот, гузаронидани чорабиниҳои муштарак ва таҳлили якҷояи вазъи ҳуқуқвайронкуниҳо ба ошкор намудани сабабҳо ва шароитҳои мусоидаткунандаи онҳо мусоидат менамояд.

Пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ инчунин бо баланд бардоштани сатҳи интизоми хизматӣ ва муқовимат бо коррупсия дар мақомоти гумрук зич алоқаманд аст. Амалҳои коррупсионӣ метавонанд самаранокии чораҳои пешгирикунандаро коҳиш диҳанд ва ба афзоиши ҳуқуқвайронкуниҳо мусоидат намоянд. Аз ин рӯ, таҳкими назорати дохилӣ, тақмили механизмҳои масъулияти хизматӣ ва ташаққули фарҳанги ҳуқуқии кормандони мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои муҳими пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо ба ҳисоб меравад.

Дар шароити рақамикунории иқтисодиёт, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ аҳаммияти рӯзафзун пайдо мекунад. Ҷорӣ намудани низомҳои электронии барасмиятдарории гумрукии молу воситаҳои нақлиёт, пойгоҳҳои ягонаи иттилоотӣ ва табодули электронии маълумот шаффофияти расмиёти гумрукиро баланд мебардорад ва имконияти содир намудани ҳуқуқвайронкуниҳоро маҳдуд менамояд. Инчунин, истифодаи таҳлили рақамӣ ва зеҳни сунъӣ дар муайян намудани хавфҳо метавонад сатҳи пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳоро ба марҳилаи нав барорад.

Ҷанбаи муҳими пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ фаъолияти ҳуқуқофарин ва тақмили қонунгузорӣ мебошад. Тағйироти иқтисодӣ ва рушди шаклҳои нави фаъолияти иқтисодии хориҷӣ талаб менамоянд, ки меъёрҳои ҳуқуқӣ гумрукӣ доимо тақмил дода шаванд. Бартараф намудани ҳолигии ҳуқуқӣ, дақиқ намудани меъёрҳо ва мутобиксозии қонунгузорӣ ба стандартҳои байналмилалӣ метавонанд сабабҳои содиршавии ҳуқуқвайронкуниҳоро коҳиш диҳанд.

Пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ инчунин дорои ҷанбаи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мебошад. Таъмини шароити мусоиди фаъолияти соҳибкорӣ, соддагардонии расмиёти гумрукии моли воситаҳои нақлиёт ва коҳиш додани монеаҳои маъмурӣ метавонанд ҳавасмандии иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷиро ба риояи қонунгузорӣ баланд бардоранд. Дар ин ҳолат, пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо на танҳо

ҳамчун маҷмӯи чораҳои назоратӣ, балки ҳамчун воситаи ташаккули муҳити ҳукукии мусоид баррасӣ мегардад.

Дар маҷмӯъ, пешгирии ҳукуквайронкуниҳои гумрукӣ як раванди мураккаб ва бисёрҷанба мебошад, ки татбиқи ҳамзамони чораҳои ҳуқуқӣ, ташкиливу иттилоотӣ ва иқтисодиро талаб менамояд. Самаранокии ин раванд аз сатҳи ҷамоҳангсозии ҷаҳолияти мақомоти гумрук, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва дигар субъектҳои давлатӣ вобаста аст. Дар шароити муосир, равиши пешгирикунанда бояд ҳамчун афзалияти асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи гумрук баррасӣ гардад.

Бо назардошти аҳамияти назариявӣ ва амалии масъалаи пешгирии ҳукуквайронкуниҳои гумрукӣ, таҳқиқоти илмӣ дар ин самт метавонанд барои тақмили қонунгузорӣ, баланд бардоштани самаранокии ҷаҳолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъмини амнияти иқтисодии давлат заминаи бозғатимод фароҳам оваранд. Аз ин рӯ, масъалаи пешгирии ҳукуквайронкуниҳои гумрукӣ ҳамчун объекти таҳқиқоти илмӣ соҳаи ҳуқуқ ва гумрук дорои аҳамияти устувор мебошад.

Ҷамоҳангсозии ҷаҳолияти мақомоти гумрук бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ яке аз омилҳои калидии таъмини амнияти иқтисодӣ ва ҳукукии давлат ба шумор меравад. Танҳо дар шароити ҳамкории муназзам, мубодилаи самараноки иттилоот, ҷамоҳангсозии чорабиниҳои амалӣ ва тақмили доимии механизмҳои ҳуқуқӣ ва ташкилӣ мумкин аст ба натиҷаҳои устувор дар мубориза бар зидди ҳукуквайронкуниҳои гумрукӣ ноил гардид. Аз ин рӯ, масъалаи мазкур ҳамчун самти муҳими таҳқиқоти илмӣ ва амалии ҳуқуқӣ боқӣ монда, таҳияи пешниҳодҳои илмӣ-амалӣ дар ин соҳа аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Баклыкова Е.А. Роль государства в инновационном развитии // Европейский журнал социальных наук» – 2015. – №3.
2. Белов В.Н. К вопросу о российской инновационной политике. Зарубежный опыт // Инновационная политика и инновационный бизнес в России. Аналитический Вестник.- 2006.-№ 5/-С. 16-27
3. Шохзода, Н.И. Монеаҳо ва мушкilotҳо дар идоракунии сармоягузориҳои хориҷӣ дар низомии хизматрасониҳои экологӣ / Н. И. Шохзода // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2025. – № 2(57). – С. 489- 496.
4. Шохзода, Н.И. Истифодаи технологияҳои рақамӣ дар идоракунии сармоягузориҳои хориҷӣ дар низомии хизматрасониҳои экологӣ / Н. И. Шохзода // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2025. – №. 3(58). – С. 503-511
5. Шохзода, Н. И. Проблемы и пути решения привлечения иностранных инвестиций на рынок экологических услуг Республики Таджикистан / Н. И. Шохзода, Д.К. Пирова // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2024. – № 4-1(54).
6. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part I / Z. M. Kurbonova, F. R. Sharopov, N. A. Kudratov // International Journal of Professional Science. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 63-69.
7. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part II / Z.M. Kurbonova, F.R. Sharopov, N.A. Kudratov // International Journal of Professional Science. – 2024. – Vol. 2, No. 12-1. – P. 70-76.

УДК 338.486

**ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЕНОВСКОГО ИНСТИТУТА
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ПЕДАГОГИКИ**

Рузиев Ойбек Абдимуминович

кандидат экономических наук, доцент, ректор Деновского института
предпринимательства и педагогики, 190507, Республика Узбекистан, Сурхандарьинская
область, район Денов, улица Ш. Рашидова, 360. Тел.: (+998) 762-28-08-27. E-mail:
oybekkruziev@dtpi.uz

Икромов Нуриддин Киём

кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой финансов
Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, 734055,
Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5. Тел.: (+992) 933-76-76-76. E-
mail: ikromov65@bk.ru

Ашурова Мафтуна Ортик кизи

преподаватель-стажёр кафедры цифровой экономики Деновского института
предпринимательства и педагогики, 190507, Республика Узбекистан, Сурхандарьинская
область, район Денов, улица Ш. Рашидова, 360. Тел.: (+998) 762-28-08-27. E-mail:
info@dtpi

Аннотация. В данной статье анализируются возможности развития туристической отрасли в Сурхандарьинской области, а также рассматривается значение имеющихся природных, историко-культурных и социально-экономических ресурсов региона для формирования привлекательной туристической среды. Особое внимание уделяется потенциалу региона в сфере внутреннего и международного туризма, а также перспективам более эффективного использования местных ресурсов для устойчивого развития территории.

Кроме того, в работе освещается роль высших образовательных учреждений в процессе социально-экономического развития региона. В частности, рассматривается вклад Деновского института предпринимательства и педагогики в подготовку квалифицированных специалистов, способных активно участвовать в развитии предпринимательства, туризма и других сфер экономики. Отмечается значение создания современной образовательной среды, внедрения инновационных методов обучения и поддержки инициатив студентов.

Также в статье рассматриваются возможности, которые институт предоставляет студентам для получения качественного образования, профессионального роста и практического опыта. Особое внимание уделяется вопросам привлечения молодежи к обучению, развитию их предпринимательского мышления и формированию перспектив дальнейшей профессиональной деятельности. Основной целью статьи является популяризация образовательных возможностей института и стимулирование интереса молодежи к обучению в данном высшем учебном заведении.

Ключевые слова: туризм Сурхандарьи, туристический потенциал, Деновский институт предпринимательства и педагогики, развитие туризма, предпринимательство, система образования, молодежная политика, сфера услуг.

**ИҚТИДОРИ САЙЁҲИИ ВИЛОЯТИ СУРХОНДАРЁ ВА ИМКОНИЯТҲОИ
ТАЪЛИМИИ ИНСТИТУТИ СОҲИБКОРӢ ВА ПЕДАГОГИКАИ ДЕНОВ**

Рузиев Ойбек Абдимуминович

номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ректори Институти соҳибкорӣ ва педагогикаи Денов,
190507, Ҷумҳурии Ўзбекистон, вилояти Сурхондарё, ноҳияи Денов, кӯчаи Ш.Рашидов, 360.
Тел.: (+998) 762-28-08-27. E-mail: oybekkruziev@dtpi.uz

Икромӣ Нуриддин Қиём

номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи молия дар Донишгоҳи байналмилалӣ
сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони
Борбад, 48/5. Тел.: (+992) 933-76-76-76. E-mail: ikromov65@bk.ru

Ашурова Мафтуна Ортик қизи

муаллим-таҷрибаомӯзи кафедраи иқтисоди рақамӣ дар Институти соҳибкорӣ ва
педагогикаи Денов, 190507, Ҷумҳурии Ўзбекистон, вилояти Сурхондарё, ноҳияи
Денов, кӯчаи Ш.Рашидов, 360., Тел.: (+998) 762-28-08-27. E-mail: info@dtpi

Аннотатсия. Дар ин мақола имкониятҳои рушди соҳаи сайёҳӣ дар вилояти Сурхондарё таҳлил гардида, аҳамияти захираҳои мавҷудаи табиӣ, таърихӣ фарҳангӣ ва иҷтимоӣ иқтисодии минтақа барои ташаккули муҳити ҷолиби сайёҳӣ баррасӣ карда мешавад. Ба иқтидори минтақа дар рушди сайёҳии дохилӣ ва байналмилалӣ, инчунин ба дурнамои истифодаи самараноки захираҳои маҳаллӣ барои рушди устувори ҳудуд диққати махсус дода шудааст.

Ҳамзамон, дар мақола нақши муассисаҳои таҳсилоти олии дар раванди рушди иҷтимоӣ иқтисодии минтақа нишон дода мешавад. Аз ҷумла, саҳми Институти соҳибкорӣ ва педагогикаи Денов дар омода намудани мутахассисони баландихтисос, ки метавонанд дар рушди соҳибкорӣ, сайёҳӣ ва дигар соҳаҳои иқтисод ҷаҳлона иштирок намоянд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Инчунин аҳамияти фароҳам овардани муҳити муносири таълимӣ, ҷорӣ намудани усулҳои инноватсионӣ омӯзиш ва дастгирии ташаббусҳои донишҷӯён таъкид мегардад.

Ғайр аз ин, дар мақола имкониятҳои, ки институт барои донишҷӯён ҷиҳати гирифтани таҳсилоти босифат, рушди касбӣ ва ба даст овардани таҷрибаи амалӣ фароҳам меорад, баррасӣ шудаанд. Ба масъалаҳои ҷалби ҷавонон ба таҳсил, рушди тафаккури соҳибкорӣ ва ташаккули дурнамои ҷаҳолияти касбии онҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир шудааст. Ҳадафи асосии мақола муаррифии имкониятҳои таълимии институт ва баланд бардоштани таваҷҷуҳи ҷавонон ба таҳсил дар ин муассисаи таҳсилоти олии мебошад.

Калидвожаҳо: сайёҳии Сурхондарё, иқтидори сайёҳӣ, Институти соҳибкорӣ ва педагогикаи Денов, рушди сайёҳӣ, соҳибкорӣ, низоми маориф, сиёсати ҷавонон, соҳаи хизматрасонӣ.

**TOURISM POTENTIAL OF THE SURKHANDARYA REGION AND EDUCATIONAL
OPPORTUNITIES OF THE DENOV INSTITUTE OF ENTREPRENEURSHIP AND
PEDAGOGY**

Ruziev Oybek Abdimuminovich

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Rector of the Denov Institute of
Entrepreneurship and Pedagogy, 190507, Republic of Uzbekistan, Surkhandarya Region, Denov
District, Sh. Rashidov Street, 360. Tel.: (+998) 762-28-08-27. E-mail: oybekkruziev@dtpi.uz

Ikromi Nuriddin Kiyom

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Finance Department at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Quarter, 48/5. Tel.: (+992) 933-76-76-76. E-mail: ikromov65@bk.ru

Ashurova Maftuna Ortik qizi

Trainee Lecturer of the Department of Digital Economics at the Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, 190507, Republic of Uzbekistan, Surkhandarya Region, Denov District, Sh. Rashidov Street, 360. Tel.: (+998) 762-28-08-27. E-mail: info@dpi

Abstract. This article analyzes the opportunities for the development of the tourism sector in the Surkhandarya region and examines the importance of the region's existing natural, historical-cultural, and socio-economic resources in creating an attractive tourism environment. Particular attention is given to the region's potential in both domestic and international tourism, as well as to the prospects for more efficient use of local resources to ensure sustainable territorial development.

In addition, the paper highlights the role of higher education institutions in the socio-economic development of the region. In particular, it considers the contribution of the Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy to the training of qualified specialists capable of actively participating in the development of entrepreneurship, tourism, and other sectors of the economy. The importance of creating a modern educational environment, introducing innovative teaching methods, and supporting students' initiatives is also emphasized.

The article also discusses the opportunities that the institute provides for students to obtain quality education, achieve professional growth, and gain practical experience. Special attention is paid to attracting young people to education, developing their entrepreneurial thinking, and shaping prospects for their future professional activities. The main purpose of the article is to promote the educational opportunities of the institute and to stimulate young people's interest in studying at this higher educational institution.

Keywords: Surkhandarya tourism, tourism potential, Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, tourism development, entrepreneurship, education system, youth policy, service sector.

В последние годы развитие сферы туризма в Узбекистане, повышение экономического потенциала регионов и ориентация молодежи на современные знания и профессии стали одними из приоритетных направлений государственной политики. В частности, Сурхандарьинская область, обладающая богатым историческим наследием, является одним из регионов с огромными возможностями для развития туризма. Древняя культура региона, исторические памятники, природные красоты и национальные традиции вызывают большой интерес у туристов.

Развитие сферы туризма неразрывно связано с подготовкой квалифицированных специалистов. В этом контексте Деновский институт предпринимательства и педагогики является одним из важнейших образовательных учреждений региона, готовящих высококвалифицированные кадры [6].

Сурхандарьинская область - самый южный регион Узбекистана, представляющий собой исторический центр, сохранивший следы древних цивилизаций. Будучи важным перекрестком Великого шелкового пути, этот регион богат археологическими памятниками, руинами древних городов и историческими объектами. Расположенные здесь исторические достопримечательности, святыни, горные массивы, а также национальная культура и традиции гостеприимства являются ключевыми факторами развития туризма. Существуют

огромные возможности для продвижения экологического, паломнического, культурного и гастрономического туризма. В частности:

- Комплекс Ал-Хаким ат-Термези: место захоронения великого мухаддиса и философа.
- Ансамбль Султан Саодат: древний некрополь термезских сейидов.
- Комплекс Абула Хасана аль-Харакани, православная церковь Александра Невского, крепость Кырк-кыз, мавзолей Зул-Кифля, комплекс Абу Исо Термези.
- Пещера Тешик-Таш: памятник мустьерской культуры (100–40 тыс. лет до н. э.).
- Оздоровительный центр Омонхона в Байсунском районе, мавзолей Суфи Оллоёра, санаторий Хужайпок, мавзолей Ок-Астана-баба, мавзолей Ходжи Алауддина Аттара, медресе Саид Аталык.
- Водопад Сангардак, пещера Бой-Булок (Ходжагур-гурота) — одна из глубочайших пещер мира, «Эверест наоборот», пик Хазрет Султан, городище Халчаян.

В регионе сосредоточены сотни туристических объектов, памятников архитектуры, а также природные источники, пещеры и лечебные зоны.

В процессе исследования в качестве источников информации использовались данные из «Сборника нормативно-правовых актов об охране окружающей среды и природопользовании», материалы Деновского института предпринимательства и педагогики, постановления Президента Республики Узбекистан и другие источники.

Объектом исследования является туристический потенциал Сурхандарьинской области и его возможности.

Рисунок 1. Туристический регион Сурхандарьинской области
Источник: согласно данным следующего источника: [2]

В процессе исследования были использованы различные научные методы, такие как: монографический метод, который позволил подробно изучить литературу и имеющиеся данные и сделать обоснованные выводы. Аналитический и сравнительный методы помогли сопоставить полученные данные с научными источниками и сформулировать глубокие научные выводы.

Изучение научных источников с целью анализа туристического региона Сурхандарьинской области и оценки его влияния на уровень жизни населения.

Ознакомление с туристическим регионом и оценка необходимой инфраструктуры. Сегодня в Сурхандарье ведется широкомасштабная работа по развитию туристической инфраструктуры, улучшению гостиничного сервиса, объектов обслуживания и транспортных услуг. Это играет важную роль не только в продвижении туризма, но и в укреплении экономики региона и создании новых рабочих мест. Карта «Сурханский оазис — туристический треугольник» объединяет исторические памятники, музеи, святыни, центры национальной культуры и природные ландшафты Сурхандарьинской области в единый трехточечный маршрут[2].

Эта карта представляет наиболее важные туристические объекты Сурхандарьи в логичном и удобном направлении — в форме треугольника. На карте отмечены древние мавзолеи и крепости, центры местных ремесел, исторические музеи и архитектурные памятники, при этом о каждом объекте представлена краткая информация. Карта позволяет путешественникам легко планировать поездки и открывать для себя даже менее известные места за пределами городов.

В развитии сферы образования Сурхандарьинской области важное место занимает Деновский институт предпринимательства и педагогики. В институте ведется подготовка квалифицированных специалистов по таким направлениям, как экономика, туризм, цифровая экономика, педагогика и многим другим.

В целях вывода системы подготовки высококвалифицированных кадров на южных рубежах нашей республики на новый уровень, создания дополнительных возможностей для обучения молодежи с использованием передовых педагогических технологий, а также гармоничного развития традиций предпринимательства в регионе с научными изысканиями и инновационной деятельностью, был создан Деновский институт предпринимательства и педагогики.

Институт организован на основании постановления Президента Республики Узбекистан от 17 апреля 2020 года № ПП-4681 «О мерах по расширению и дальнейшему совершенствованию системы подготовки высококвалифицированных кадров в Сурхандарьинской области»[5]. Данный документ предусматривает качественную подготовку специалистов в сферах предпринимательства, управления, педагогики и точных наук в соответствии с национальными и международными стандартами.

Основными задачами нашей деятельности являются:

- Подготовка кадров для востребованных отраслей на основе совместных образовательных программ, исходя из современных тенденций развития предпринимательства и потребностей рынка труда.

- Внедрение передовых образовательных технологий, включая методы дистанционного обучения, в процесс подготовки специалистов, обладающих современными знаниями и навыками, в сотрудничестве с ведущими зарубежными вузами.

- Сотрудничество с ведущими республиканскими и зарубежными высшими образовательными и научно-исследовательскими учреждениями.

- Реализация научно-практических исследований, направленных на решение актуальных задач науки и производства, а также выполнение учебных и научных проектов.

- Организация курсов переподготовки и повышения квалификации для критически важных отраслей социальной сферы и экономики с привлечением высококвалифицированных профессоров и специалистов.

- Систематическое повышение научно-педагогического потенциала института и направление перспективной молодежи в магистратуру и докторантуру ведущих образовательных и научных центров.

За прошедший период Деновский институт предпринимательства и педагогики, начинавший свою деятельность с 8 направлений образования, расширил их количество до 26 направлений в 2025/2026 учебном году. Научный потенциал вуза вырос с 14% до 32%, что позволило институту занять достойные места в международных и республиканских рейтингах. На сегодняшний день в институте представлено 18 направлений, охватывающих различные сферы, при этом особое внимание уделяется изучению иностранных языков. Студенты изучают около 10 иностранных языков, включая английский, русский, китайский, арабский, итальянский, немецкий, а также корейский в качестве второго иностранного языка[2].

Образовательный процесс в институте организован на основе современных педагогических технологий, что позволяет студентам получать не только теоретические знания, но и практические навыки. Научный потенциал профессорско-преподавательского состава, исследования и инновационные подходы постоянно повышают престиж учебного заведения.

При институте открыт центр «Карьера», где организованы курсы по изучению корейского, японского, китайского, немецкого, турецкого, английского, итальянского и русского языков. Занятия ведут квалифицированные преподаватели, а также одаренные студенты бакалавриата и магистратуры, имеющие международные языковые сертификаты. Кроме того, в центре обучают прикладным профессиям: кондитерскому делу, шитью, парикмахерскому искусству и другим ремеслам.

Студенты института также имеют возможность реализовывать различные проекты и стартап-инициативы в сферах туризма, сервиса и предпринимательства. Это способствует их становлению как конкурентоспособных специалистов в будущем.

Туристические возможности Сурхандарьинской области служат полем для практического опыта студентов Деновского института предпринимательства и педагогики. Студенты получают реальный опыт, проходя практику на туристических объектах, в гостиницах, на предприятиях сферы услуг и в культурных центрах.

Это способствует подготовке профессиональных кадров для индустрии туризма, повышению интереса молодежи к предпринимательской деятельности и общему экономическому развитию региона.

Выводы и предложения. В заключение следует отметить, что Сурхандарьинская область - это регион с огромным потенциалом для развития туризма. Эффективное использование этих возможностей неразрывно связано с подготовкой квалифицированных кадров. Деновский институт предпринимательства и педагогики является одним из ведущих образовательных учреждений, обеспечивающих подготовку именно таких специалистов.

По инициативе ректора в институте был открыт туристический центр «Чаганиан». Основная цель деятельности центра заключается в том, чтобы студенты направления «Туризм» могли применять полученные теоретические знания на практике. Кроме того, центр регулярно знакомит студентов, приехавших на обучение из других областей республики, со всеми туристическими объектами Сурхандарьи.

Созданная в институте современная образовательная среда, широкие возможности для научных исследований и деятельность, проводимая в гармонии с туристическим потенциалом региона, вдохновляют молодежь на получение качественного образования, обретение новых знаний и ценного опыта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аветисян, А. Г. Инвестиционная привлекательность страны: анализ основных факторов. *Финансы: теория и практика*, 2020; 24(4): 58–74.
2. Взгляд на туристический потенциал Сурханского оазиса — <https://review.uz/uz/post/surxon-vohasining-turizm-salohiyatiga-bir-nazar>
3. Закон Республики Узбекистан от 10.05.2019 г. № ЗРУ-537 «О государственно-частном партнёрстве»
4. Исмаилов, К. Қ. Инвестиционный рынок Узбекистана и пути его совершенствования: Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд.экон.наук. – Ташкент, 2003. – 23 с.
5. Мировое влияние туризма и путешествий на экономику и актуальные вопросы 2024 г. // Всемирный совет по туризму и путешествиям (WTTC), Великобритания, 2024.
6. Официальный сайт Деновского института предпринимательства и педагогики — <https://dtpi.uz/>
7. Пардаев, М. К., Атабаев, Р., Пардаев, Б. Р. Возможности развития сферы туризма. Брошюра. – Т.: «Фан ва технология», 2007. – 28 с.
8. Пардаев, М. К., Тухлиев, И. С. Формирование, развитие и особенности туристического рынка. – Т.: Издательство «Ноширлик ёгдуси», 2010. – 74 с.
9. Постановление Президента Республики Узбекистан от 20.12.2018 г. № ПП-3857 «О мерах по повышению эффективности подготовки и реализации проектов с участием международных финансовых институтов и иностранных правительственных финансовых организаций».
10. Сборник нормативно-правовых актов об охране окружающей среды и природопользовании. – Т.: Министерство юстиции РУз, 2024. – 660 с.
11. Управление туризмом, том 20, № 6, стр. 673–682. Аберкулов, К. Н., Хожиматов, А. Н., Ражабов, Н. Р. Охрана окружающей среды. Учебное пособие. – Т.: ТГЭУ, 2023.
12. Хайдаров, Н. Х. Возможности прямых инвестиций // *Экономика и инновационные технологии*, № 1, 2011.
13. Hufbauer, G., Schott, J., Elliott, K. *Economic Sanctions Reconsidered*, 2-е изд. Вашингтон: Institute for International Economics, 1990.
14. International Monetary Fund. *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia: Mounting Challenges, Decisive Times*. Вашингтон, DC: International Monetary Fund, 2022.
15. Kozlov, K., Manaenkov, D. Firms with Foreign Participation and Their Influence on Export Activity in Russia: Firm-Level Panel Evidence. – Москва: New Economic School Working Paper, 2000. – 40 с.
16. Lankes, H. P., Venables, A. J. Прямые иностранные инвестиции в переходной экономике: изменение структуры инвестиций // *The Economics of Transition*. – Лондон, 1996. – Т. 4, № 2, с. 331–347.
17. Vernon, R. Международная торговля и международные инвестиции в цикле продукта // *The Quarterly Journal of Economics*. – Гарвард, 1966. – Т. 83, № 1, с. 190–207.

УДК 339.564

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА И ФАКТОРЫ РАСКРЫТИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Рузиев Ойбек Абдимуминович

кандидат экономических наук, доцент, ректор Деновского института
предпринимательства и педагогики, 190507, Республика Узбекистан, Сурхандарьинская
область, район Денов, улица Ш. Рашидова, 360. Тел.: (+998) 762-28-08-27. E-mail:
oybekkruziev@dtpi.uz

Икромов Нуриддин Киём

кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой финансов
Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, 734055,
Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5. Тел.: (+992) 933-76-76-76. E-
mail: ikromov65@bk.ru

Аннотация. В статье детально рассматриваются особенности сельскохозяйственного производства в Сурхандарьинской области, где уникальные природно-климатические условия обеспечивают благоприятные возможности для выращивания разнообразных редких сельскохозяйственных культур, необходимых для поддержания здоровья человека. Акцент делается на потенциал региона в удовлетворении потребностей внутреннего рынка, а также на возможности поставок продукции в соседние страны и значении экспортноориентированных культур для укрепления экономического развития области.

Особое внимание уделяется производству экологически чистой продукции, сохранению и повышению естественной плодородности почв за счет рационального и сбалансированного применения органических и минеральных удобрений. Это позволяет одновременно повышать урожайность, сохранять качество почвы и обеспечивать устойчивое развитие аграрного сектора.

В работе также анализируются современные тенденции фармацевтической отрасли, включая растущий спрос на натуральные лекарственные растения по сравнению с искусственными препаратами. Различия в почвенно-климатических условиях, типы почв и множество других факторов создают сложности при разработке технологий выращивания лекарственных растений. Представлены возможности Сурхандарьинской области по культивированию таких культур, их разнообразие и перспективы расширения производства для внутреннего потребления и экспорта.

Ключевые слова: сельскохозяйственные продукты, особенности Сурхандарьинской области, специализация, плодородие почв, рациональное применение минеральных удобрений, экологически чистая продукция, продовольственная безопасность, бахчевые и овощные культуры, фрукты, виноградарство, гранатоводство, выращивание лекарственных растений, экспортные продукты, тенденции роста, спрос.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ ИСТЕҲСОЛИ КИШОВАРЗӢ ВА ОМИЛҲОИ ОШКОРСОЗИИ ИҚТИДОРИ СОДИРОТИИ ВИЛОЯТИ СУРХАНДАРӢ

Рузиев Ойбек Абдимуминович

номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ректори Институти соҳибкорӣ ва педагогикаи Денов,
190507, Ҷумҳурии Ўзбекистон, вилояти Сурхондарё, ноҳияи Денов, кӯчаи Ш.Рашидов,
360. Тел.: (+998) 762-28-08-27. E-mail: oybekkruziev@dtpi.uz

Икромӣ Нуриддин Қиём

**номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи молия дар Донишгоҳи байналмилалӣ
сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони
Борбад, 48/5. Тел.: (+992) 933-76-76-76. E-mail: ikromov65@bk.ru**

Аннотатсия. Дар мақола хусусиятҳои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар вилояти Сурхандарё ба таври муфассал таҳлил карда мешаванд, ки дар он шароити нодир ва беназири табиӣ ва иқлимӣ имкониятҳои мусоид барои парвариши намудҳои гуногуни маҳсулоти кишоварзӣ нодир ва зарур барои саломатии инсон фароҳам оварда шудааст. Эътибор ба потенциали минтақа дар қонё кардани талаботи бозори дохилӣ, инчунин имкониятҳои содироти маҳсулот ба кишварҳои ҳамсоя ва аҳамияти маҳсулоти содиротӣ барои тақвияти рушди иқтисодии вилоят дода мешавад.

Тавачҷуҳи маҳсус ба истеҳсоли маҳсулоти экологӣ тоза, нигоҳдорӣ ва баланд бардоштани ҳосилнокии табиӣ ва сифати замин тавассути истифодаи мувофиқ ва мувозинати нуриҳои органикӣ ва минералӣ равона шудааст. Ин тадбир ҳамзамон имкон медиҳад, ки ҳосилнокӣ афзояд, сифати замин ҳифз шавад ва рушди устувори соҳаи кишоварзӣ таъмин гардад.

Ҳамзамон дар мақола раванҷҳои муосири соҳаи фармацевтикӣ, аз ҷумла афзоиши талабот ба растаниҳои табиӣ дар муқоиса бо доруҳои сунъӣ таҳлил карда мешавад. Фарқияти шароити замин ва иқлим, намудҳои замин ва омилҳои дигар мушкilotро дар рушди технологияҳои парвариши растаниҳои шифобахш ба вучуд меоранд. Имкониятҳо ва гуногунрангии парвариши чунин растаниҳо дар вилояти Сурхандарё ва дурнамои васеъшавии истеҳсолот барои талаботи дохилӣ ва содирот пешниҳод шудаанд.

Калимаҳои калидӣ: маҳсулоти кишоварзӣ, хусусиятҳои вилояти Сурхандарё, ихтисос, ҳосилнокии замин, истифодаи мувофиқи нуриҳои минералӣ, маҳсулоти экологӣ тоза, амният дар таъминоти озуқаворӣ, маҳсулоти боғу сабзавот, меваҳо, тоқпарварӣ, анорпарварӣ, парвариши растаниҳои шифобахш, маҳсулоти содиротӣ, тамоюли афзоиш, талабот.

FEATURES OF ORGANIZING AGRICULTURAL PRODUCTION AND FACTORS FOR UNLOCKING THE EXPORT CAPACITY OF SURKHANDARYA REGION

Ruziev Oybek Abdimuminovich

**Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Rector of the Denov Institute of
Entrepreneurship and Pedagogy, 190507, Republic of Uzbekistan, Surkhandarya Region, Denov
District, Sh. Rashidov Street, 360. Tel.: (+998) 762-28-08-27. E-mail: oybekruziev@dtpi.uz**

Ikromi Nuriddin Kiyom

**Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Finance Department at the
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, 734055, Republic of
Tajikistan, Dushanbe, Borbad Quarter, 48/5. Tel.: (+992) 933-76-76-76. E-mail: ikromov65@bk.ru**

Abstract. The article provides a detailed analysis of the characteristics of agricultural production in Surkhandarya region, where unique natural and climatic conditions create favorable opportunities for cultivating various rare agricultural products that are essential for human health. The focus is placed on the region's potential to meet domestic market demand, as well as on the possibilities for exporting products to neighboring countries and the importance of export-oriented crops for strengthening the region's economic development.

Special attention is given to the production of environmentally friendly products, maintaining and enhancing soil fertility through the rational and balanced use of organic and mineral fertilizers. This approach allows for increased yields, preservation of soil quality, and sustainable development of the agricultural sector.

The article also examines current trends in the pharmaceutical industry, including the growing demand for natural medicinal plants compared to synthetic drugs. Differences in soil and climatic conditions, soil types, and other factors create challenges in developing technologies for cultivating medicinal plants. The study presents the opportunities and diversity of cultivating such plants in Surkhandarya region, as well as the prospects for expanding production for both domestic consumption and export.

Keywords: agricultural products, features of Surkhandarya region, specialization, soil fertility, rational use of mineral fertilizers, environmentally friendly products, food security, melons and vegetables, fruits, viticulture, pomegranate cultivation, medicinal plant cultivation, export products, growth trends, demand.

Сурхандарьинская область имеет долгий опыт в выращивании сельскохозяйственной продукции, и население региона с давних времён занималось земледелием и животноводством. С древних времён передавались из поколения в поколение простые методы обработки почвы, орошения, удобрения и мелиорации, не требующие больших материальных затрат. Сегодня сохранение естественного плодородия почв и производство экологически чистой продукции рассматриваются как приоритетные задачи.

Согласно традиции, в Сурхандарьинской области Узбекистана выращиваются разнообразные редкие сельскохозяйственные продукты, необходимые для здоровья человека. В частности, это картофель (второй хлеб), овощи, бахчевые и садовые культуры. В последние годы отрасль уделяет особое внимание выращиванию лекарственных растений. Создаются специальные плантации, а объём их производства увеличивается. В животноводстве производятся продукты, богатые белком и полезные для здоровья человека.

Кроме того, в животноводстве выращиваются продукты, способствующие развитию растениеводства и отдельных направлений животноводства. Например, навоз животных улучшает плодородие почвы и используется как органическое удобрение для растений.

Особенность сельскохозяйственного производства в Сурхандарьинской области заключается в том, что оно специализируется на производстве исключительно экологически чистой продукции. Конечно, применение удобрений является основным агротехническим методом повышения урожайности сельскохозяйственных культур. Однако внесение минеральных удобрений в норму и в срок помогает сохранять и повышать естественное плодородие почвы, а также обеспечивает устойчивость продовольственной безопасности.

Для этого можно определить количество дополнительного урожая за счёт минеральных удобрений в процентах, используя линейную экстраполяцию на основе многолетних полевых опытов, с учётом разницы между планируемыми нормами и фактическим количеством питательных веществ, содержащихся в удобрениях.

Определение массы сельскохозяйственной продукции, полученной с использованием минеральных и химических средств, позволяет оценить экономическую эффективность применения удобрений.

Количество питательных веществ, усваиваемых растениями из удобрений, относительно количества питательных веществ, содержащихся в почве, варьируется в зависимости от свойств почвы, климатических условий, биологических особенностей культуры, типа и способа внесения удобрений.

Информация и методы. В процессе исследования в качестве источников данных использовались материалы Национального комитета Республики Узбекистан по статистике, Министерства сельского хозяйства Республики Узбекистан, а также исследования отечественных и зарубежных ученых.

Одновременно для получения информации о производстве сельскохозяйственной продукции в Сурхандарьинской области использовались исследования специалистов в данной области.

Для правильной оценки научного уровня статьи использовались международные информационно-аналитические базы данных Scopus, Web of Science и Google Scholar.

Объект исследования составляет оценка сельскохозяйственной продукции Сурхандарьинской области Республики Узбекистан.

В процессе исследования использовались различные научные методы, такие как: метод монографии, который позволил изучить литературу и данные необходимым образом и сделать точные выводы. Аналитический и сравнительный методы помогли сопоставить данные с научными источниками и сделать глубокие научные выводы.

Цель исследования: Анализ научных источников с целью изучения эффективности производства сельскохозяйственной продукции Сурхандарьинской области Республики Узбекистан и предложения современных механизмов и методов.

Результаты исследования: Управление процессом производства сельскохозяйственной продукции и необходимая инфраструктура. При расчёте нормы удобрений необходимо учитывать урожайность без удобрений (контрольный вариант) или среднюю норму удобрений, применявшуюся ранее. При расчёте нормы удобрений для планируемого урожая учитывается также часть подвижных питательных элементов в почве, которая будет выведена с урожаем. Коэффициент использования подвижных элементов почвы не является постоянной величиной: для фосфора он варьируется от 2% до 20%, для калия – от 10% до 55%. Поэтому данные величины используются только при наличии экспериментальных данных.

Количество питательных элементов в удобрениях, необходимых для получения дополнительного урожая, определяется с учётом поправки на плодородие почвы и коэффициента усвоения питательных веществ растениями.

Для расчёта нормы удобрений по планируемому дополнительному урожаю применяется следующая формула:

$$M_{\text{НРК}} = \frac{100 \times (X_p - X_a \times Ч \times С)}{K_{\text{уф}}}$$

Бу ерда: $M_{\text{НРК}}$ – норма внесения удобрений, кг/га;

X_p – планируемый урожай, ц/га;

X_a – фактический средний урожай, ц/га;

$Ч$ – количество питательных веществ, выносимых с единицей урожая (в тоннах), кг;

$С$ – Коэффициент корректировки, учитывающий агрохимические свойства почвы;

$K_{\text{уф}}$ – Коэффициент усвоения питательных веществ из удобрений, %;

Следует отметить, что нарушение требований агрохимической карты или полное их игнорирование приводит к вымыванию питательных веществ из почвы растениями и их некомпенсации (или чрезмерному внесению минеральных удобрений). В результате ухудшается состояние почвы, снижается урожайность культур и нарушается экологическая обстановка.

По этой причине анализ обеспечения почвы питательными веществами на орошаемых землях на основе статистических данных представляется целесообразным.

В настоящее время при размещении сельскохозяйственных культур учитываются природно-экономические условия, государственная политика и рыночный спрос. В частности, в последние годы при углублении экономических реформ в сельском хозяйстве

особое внимание уделяется укреплению материально-технической базы отрасли, развитию сельскохозяйственной экономики, поддержке фермерского движения, структурному обновлению производства и выпуску экспортно-ориентированной продукции в соответствии с требованиями мирового рынка.

В рамках этой благородной цели развитие крестьянских и фермерских хозяйств в сельской местности продолжается, предоставляются льготные, низкопроцентные и долгосрочные кредиты коммерческими банками, что является важным фактором их экономического роста.

Меры по всесторонней поддержке, модернизации, интенсификации и диверсификации производства сельскохозяйственной продукции обеспечивают качественные изменения в аграрном секторе. Достигнуты высокие результаты в выращивании хлопка, зерновых, бахчевых и овощных культур. В частности, в Сурхандарьинской области в 2024 году наблюдались положительные тенденции роста в этой отрасли (см. таблицу 1).

Таблица 1. Производство сельскохозяйственной продукции в Сурхандарьинской области в 2024 году по сравнению с 2023 годом

Показатели	Все категории хозяйств			в том числе:					
				Фермерские хозяйства			Крестьянские хозяйства		
	2023 г.	2024 г.	Рост (%)	2023 г.	2024 г.	Рост (%)	2023 г.	2024 г.	Рост (%)
Картофель (тонн)	357 901,0	373 225,0	104,3	36 365,0	37 923,0	104,3	317 196,0	330 048,0	104,1
Овощи (тонн)	1 169 173,0	1 209 797,0	103,5	310 211,0	318 527,0	102,7	772 154,0	803 734,0	104,1
Бахчевые (тонн)	340 331,0	351 504,0	103,3	130 700,0	135 730,0	103,8	198 951,0	203 904,0	102,5
Фрукты (тонн)	182 315,0	190 557,0	104,5	72 551,0	75 662,0	104,3	103 918,0	108 548,0	104,5
Виноград (тонн)	76 316,0	91 072,0	119,3	32 357,0	45 626,0	141,0	41 040,0	41 864,0	102,0

Источник: Составлено авторами на основе следующих источников: [6]

Сурхандарьинская область смогла создать бренд на зарубежных рынках благодаря своим гранатам, винограду, персикам, вишне и абрикосам, известным своим неповторимым вкусом. В настоящее время эти продукты экспортируются в больших объёмах в такие страны, как Европа, Россия и Казахстан.

Эффективность выращивания этой сельскохозяйственной продукции во многом достигается за счёт специализации. Например, район Ольгинсой в области специализируется на виноградарстве, где выращиваемые сорта винограда, такие как Жовуз, Тойфи и Хусайни, сохраняют свои сладкие вкусовые качества и целебные свойства до марта–апреля. Этот район является уникальным драйвером развития виноградарства в области. Почти 44% всех виноградников региона сосредоточены именно в этой территории.

Рисунок 1. – Урожай виноградарника в Сурхандарьинской области

Источник: Составлено авторами

Район Шеробод известен своими сладкими гранатами. Учитывая плодородие почв и сухой климат района, благоприятный для выращивания гранатов, а также возможность достижения определённых результатов в земледелии, в Шерободе год от года увеличиваются площади гранатовых садов. Подобную тенденцию можно наблюдать во всех районах области.

Рисунок 2. – Урожай гранатника в Сурхандарьинской области

Источник: Составлено авторами

В настоящее время во многих зарубежных странах наблюдается растущий спрос на натуральные лекарственные растения, целебные источники воды, молоко верблюдов, соляные пещеры, песок и глину для лечебных процедур в народной медицине, поскольку они считаются более безопасными по сравнению с синтетическими лекарственными препаратами. В связи с этим в Сурхандарьинской области уделяется особое внимание выращиванию лекарственных растений [14].

Известно, что препараты, изготовленные из целебных растений, не оставляют негативных последствий для организма человека. Поэтому спрос на лекарственные препараты растительного происхождения значительно увеличился. Внимание к сбору дикорастущих лекарственных, пищевых и некоторых промышленных растений в республике находится под государственным контролем.

По богатству лекарственными растениями, Центральная Азия занимает второе место после Тибета. В частности, Узбекистан является регионом, богатым лекарственными травами. В Сурхандарьинской области, особенно в районах Узун и Сариосиё, встречается более 1200 видов лекарственных растений.

Лекарственные растения выращиваются не только в дикой природе, но и в качестве культурных растений в фермерских и крестьянских хозяйствах и поставляются на предприятия фармацевтической промышленности.

Существуют планы на 2022–2026 годы по расширению использования лекарственных растений в фармацевтической промышленности, включающие увеличение плантаций и усиление научных исследований.

10 апреля 2020 года Президентом Республики Узбекистан был принят Указ ПК-4670 «О мерах по охране дикорастущих лекарственных растений, их культурному выращиванию, переработке и рациональному использованию имеющихся ресурсов», направленный на усиление охраны лекарственных растений, создание дополнительных цепочек добавленной стоимости через плантации, а также интеграцию образования, науки и производственного процесса [7].

К культурным лекарственным и пищевым растениям, выращиваемым в регионе, относятся: горький миндаль, лук анзур, зирк, макка-попуги, майчечак, наъматак, тирнокгул, таджикский коврак, топинамбур, чаканда, чилонжийда и другие, пользующиеся высоким спросом на мировом рынке.

В хозяйствах Сурхандарьинской области выращиваются следующие лекарственные растения: хин-дерево, куст коки, виды алоэ, ортосифон, дихроа, катта келла, сано (кассия), мексиканская бангидевона, виды каланхоэ, мимоза уятчанг, пассифлора темно-красная, раувольфия, пушти катарантус (боригул), стефания с округлыми листьями, виды эвкалипта, булочные итузум и другие.

Организация культурного выращивания и переработки лекарственных растений, поддержка создания плантаций лекарственных растений, а также их широкое применение для профилактики и лечения заболеваний закреплены Указом Президента Республики Узбекистан ПК-251 от 20 мая 2022 года «О мерах по культурному выращиванию и переработке лекарственных растений и организации их широкого использования в лечении» [8].

Проводимые реформы показывают, что в Узбекистане наблюдается рост числа фермеров и специализированных хозяйств, которые будут выращивать лекарственные растения для обеспечения фармацевтической промышленности сырьём в ближайшие годы.

Выводы и предложения. На основании вышеизложенных мыслей, замечаний и результатов проведённого исследования, можно сделать вывод, что в условиях углубления процессов интеграции в мировой экономике сотрудничество в различных сферах, в том числе в производстве сельскохозяйственной продукции, с использованием имеющихся возможностей способствует развитию двусторонних и многосторонних связей.

Сезонность сельскохозяйственных работ, необходимость своевременного выполнения агротехнических мероприятий, ежегодная изменчивость погодных условий, значительные различия в почвенно-климатических условиях различных регионов и другие факторы создают определённые трудности при выращивании сельскохозяйственной продукции.

Организация производства сельскохозяйственной продукции должна учитывать особенности региона. Необходимо специализировать производство с учётом существующего состояния и потенциала сельского хозяйства территории.

С давних времён люди использовали дикорастущие растения для лечения различных заболеваний. В настоящее время разнообразие лекарственных растений увеличилось, а народная медицина обогатилась целебными растениями. При этом широкое развитие фармацевтической промышленности способствует росту спроса на лекарственные растения. Однако, как отмечалось выше, выращивание лекарственных растений возможно не везде. Большая часть территории Сурхандарьинской области состоит из горных и предгорных районов, где с древних времён занимались выращиванием лекарственных растений, что обеспечивает достаточный опыт для масштабного производства и возможности их экспорта в зарубежные страны.

Таким образом, можно сделать вывод, что организация и развитие системы производства сельскохозяйственной продукции позволит:

- повысить уровень обеспеченности населения продуктами сельского хозяйства;
- увеличить доходы производителей сельскохозяйственной продукции;
- расширить экспортные возможности региона;
- а также достичь целого ряда других положительных результатов.

Литература

1. Аветисян, А.Г. Инвестиционная привлекательность страны: анализ основных факторов. *Финансы: теория и практика / Finance: Theory and Practice*. 2020;24(4):58-74.
2. Болтаев, Б., Болтаев, Х. Economic efficiency of highly concentrated phosphorus and compound fertilizers for fine-fiber cotton // *EPRA International Journal of Research & Development (IJRD)*. India, 2020. P. 348-352. IMPACT FACTOR: 7.001. ISSN: 2455-7838.
3. Закон Республики Узбекистан от 10.05.2019 г. № ЗРУ-537 "О государственно-частном партнёрстве".
4. Исмаилов, К.Қ. Инвестиционный рынок Узбекистана и пути его совершенствования: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук. Ташкент, 2003. – 23 с.
5. Постановление Президента Республики Узбекистан от 20.12.2018 г. № ПП-3857 "О мерах по повышению эффективности подготовки и реализации проектов с участием международных финансовых институтов и иностранных правительственных финансовых организаций".
6. Сурхондарё вилояти, шаҳар ва туманлар паспорт кўрсаткичлари (2024 йил IV чорак якунлари). Сурхондарё вилоят ҳокимлиги маълумотлари асосида.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёввойи ҳолда ўсувчи доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, маданий ҳолда етиштириш, қайта ишлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2020 йил 10 апрелдаги ПҚ-4670- сонли қарори.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 20 майдаги “Доривор ўсимликларни маданий ҳолда етиштириш ва қайта ишлаш ҳамда даволашда улардан кенг фойдаланишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-251-сонли қарори.
9. Хайдаров, Н.Х. Тўғридан-тўғри инвестициялар имкониятлари // *Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар*. №1, 2011.
10. Hufbauer, G., Schott, J., Elliott, K. *Economic Sanctions Reconsidered*, 2nd edn. Washington: Institute for International Economics, 1990.
11. International Monetary Fund. *Regional Economic Outlook. Middle East and Central Asia: Mounting Challenges, Decisive Times*. Washington, DC: International Monetary Fund, 2022.
12. Kozlov, K., Manaenkov, D. Firms with foreign participation and their influence on export activity in Russia: firm-level panel evidence. Moscow: New Economic School Working Paper, 2000. – 40 p.
13. Lankes, H.P., Venables, A.J. Foreign direct investment in economic transition: the changing pattern of investments // *The Economics of Transition*. London, 1996. Vol. 4, No. 2. – P. 331-347.
14. Rajabov, U.D. The need and methods for the state regulation of private medical services in the conditions of the COVID-19 pandemic.
15. Vernon, R. International trade and international investment in the product cycle // *The Quarterly Journal of Economics*. Harvard, 1966. Vol. 83, No.1. – P. 190-207.

УДК 331.101.262:330.34

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ТАҲКИМИ САРМОЯИ ИНСОНӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Нуров Нусратулло Қудратуллоевич

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон, устои калони
кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.
Душанбе, хиёбони Борбд 48/5 E-mail: nusratullo.nurov.82@inbox.ru Тел. 988810148**

Дар мақола моҳият, самтҳо ва афзалиятҳои самояи инсонӣ дар рушди иқтисодиёт мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар мақола нишон дода шудааст, ки иқтисодиёти муосир бе рушди сармоияи инсонӣ, воридсозии технологияҳои рақамӣ, истифодаи зеҳни сунъӣ, системаҳои иттилоотӣ, шабакаҳои интернетӣ ва амсолиҳо устувории худро аз даст медиҳад. Ҳамчунин ба масъалаҳои рушди бозори меҳнат иқтисодиёт ва идоракунӣ дар шароити муосири рақамикунонӣ, зарурати баланд бардоштани саводнокии рақамии аҳоли ва роҳҳои дастгирии давлатӣ дар ин самт тавачҷуҳ зоҳир шудааст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, идоракунӣ, сармоияи инсонӣ, кадрҳо, маориф, инноватсия, самаранокӣ, рушди устувор, рақобатпазирӣ.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УКРЕПЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Нуров Нусратулло Қудратуллоевич

**Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана,
старший преподаватель кафедры государственного и местного управления.
Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5.
E-mail: nusratullo.nurov.82@inbox.ru**

В статье анализируются сущность, направления и приоритеты человеческого капитала в экономическом развитии. Показано, что без развития человеческого капитала, внедрения цифровых технологий, использования искусственного интеллекта, информационных систем, сетей Интернет и т.д. современная экономика потеряет устойчивость. Также уделено внимание вопросам развития рынка труда, экономики и управления в современных условиях цифровизации, необходимости повышения цифровой грамотности населения и направлениям государственной поддержки в этой сфере.

Ключевые слова: экономика, управление, человеческий капитал, персонал, образование, инновации, эффективность, устойчивое развитие, конкурентоспособность.

PRIORITY DIRECTIONS FOR STRENGTHENING HUMAN CAPITAL AS A FACTOR OF SUSTAINABLE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

Nurov Nusratullo Kudratulloevich

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Senior Lecturer
of the Department of State and Local Governance.
Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5.
E-mail: nusratullo.nurov.82@inbox.ru**

This article analyzes the nature, directions, and priorities of human capital in economic development. It demonstrates that without human capital development, the implementation of digital technologies, the use of artificial intelligence, information systems, the internet, and other technologies, the modern economy will lose its sustainability. It also addresses the development of the labor market, the economy, and management in the current context of digitalization, the need to improve digital literacy, and the areas of government support in this area.

Keywords: economics, management, human capital, personnel, education, innovation, efficiency, sustainable development, competitiveness.

Назарияи сармояи инсонӣ муҳимтарин назарияест, ки ҳамчун пайванди байни назарияҳои рушди иқтисодӣ ва мафҳуми рушди инсон хизмат мекунад. Концепсияи сармояи инсонӣ, хусусан бо назардошти пешравиҳои илмӣ ва технологӣ, таҳаввулотро аз сар гузаронидааст. Ин дигаргуниҳо ҳам дар ҳуди инсон ва ҳам дар моҳияти фаъолияти меҳнатӣ ва усулҳои татбиқи он инъикос ёфта, дар иқтисодиёт ва дигар ҷанбаҳои ҷомеа таъсир гузоштаанд. Раванди такмил ва густариши сармояи инсонӣ ба рушди ҷомеа ва пешрафти донишҳои илмӣ дар бораи инсон алоқаманд аст. Сармояи инсонӣ мақсаднок дар як ё якчанд самтҳои истеҳсолоти иҷтимоӣ истифода мешавад, ки ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва самаранокии истеҳсолот таъсир мерасонад ва бо ин васила ба афзоиши музди меҳнат, қобилият, саломатӣ ва ангезаи шахси мушаххас оварда мерасонад. Дар ин робита, таъсиси сохтори махсуси сармояи инсонӣ хеле муҳим аст.

Идоракунии захираҳои инсонӣ (аз англ. Human Resources Management – HRM) яке аз самтҳои муҳими илми идоракунии буда, ҳамчун раванд ва низоми ташкили фаъолияти меҳнатӣ фаҳмида мешавад, ки маҷмӯи технологияҳо, усулҳо ва механизмҳои таъсиррасониро ба кормандон барои расидан ба ҳадафҳои стратегияи корхона дар бар мегирад. [4; С.8].

Унсурҳои асосии идоракунии захираҳои инсонӣ [6.]

Зери мафҳуми захираҳои инсонӣ кормандони ташкилоту корхонаҳо фаҳмида мешаванд, ки дорои маҷмӯи хислатҳои шахсӣ, ангезаҳо, савияи таҳассус ва дигар сифатҳои иҷтимоӣ муҳим мебошанд. Онҳо на танҳо ба баланд бардоштани самаранокии меҳнат дар ҷараёни фаъолияти меҳнатӣ мусоидат менамоянд, балки имконияти рушду такомули касбӣ

ва шахсиро дар мувофиқа бо ҳадафҳои шахсӣ ва вазифаҳои стратегияи истеҳсолии корхона таъмин мекунанд[7; С.7].

Дар шароити муосири рушди иқтисоди бозорӣ, идоракунии самараноки захираҳои инсонӣ ба унсури калидии рақобатпазирии корхонаю ташкилотҳо табдил ёфтааст. Мақсади асосии ин раванд аз нуктаи назари субъекти идоракунии (яъне роҳбарият ё маъмурияти ташкилоту корхонаҳо)- ба даст овардани манфиати иқтисодӣ ва афзоиши самаранокии истеҳсолот тавассути истифодаи қобилият, дониш, малака ва салоҳиятҳои кормандон инчунин такмил ва баландбардории онҳо мебошад. Дар ҳамин ҳол, аз нуктаи назари объекти идорашаванда (яъне кормандон), ҳадаф- таъмини манфиати моддӣ (маош, мукофот, имтиёзҳо) дар асоси шароити бозори меҳнат, ҳамзамон ба даст овардани қаноатмандии иҷтимоӣ ва равонӣ аз ғайриқобилияти меҳнатӣ, эҳсоси арзиши иҷтимоии меҳнати худ, амнияти касбӣ ва мақоми иҷтимоиву касбии муносиб дар дохил ва берун аз корхонаву ташкилот аст[4;С.8].

Дар Паёми навбатии худ 28.12.2024, Пешвои миллат ба вазорату идораҳои дахлдор супориш доданд, ки то охири соли 2025-ум лоиҳаи «Барномаи миёнамуҳлати рушд барои солҳои 2026 – 2030»-ро таҳия ва ба Ҳукумати мамлакат пешниҳод намояд. Қайд карда шуд, ки «Дар ҳуҷҷати зикршуда ба масъалаҳои рушди сармояи инсонӣ, тақвияти иқтидорҳои истеҳсолӣ ва истифодаи технологияҳои муосир, ташкили истеҳсоли молу маҳсулоти рақобатнок бо арзиши баланди иловашуда, пайванди илм бо истеҳсолот ва ташаққул додани иқтисоди ба дониш ва ихтироъкориву навоарӣ асосёфта тавачҷуҳи аввалиндараҷа зоҳир карда шавад»[1].

Захираҳои инсонӣ маҷмӯи муайяни сифатҳо ва хусусиятҳои шахс мебошанд, ки қобилияти ӯро барои иҷрои намуди муайяни ғайриқобилият тавсиф мекунанд. Илова бар ин, бояд қайд кард, ки ин мафҳумро метавон дар заминаи як корхонаи алоҳида, минтақа ё тамоми давлат баррасӣ кард[5;. С.5].

Дар ин хусус Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ, ки 28.12.2023 ироа гардид чунин ибрози ақида намуданд, ки «Рушди муосири иқтисодӣ ва баланд бардоштани рақобатнокии он бидуни рушди сармояи инсонӣ ғайриимкон мебошад.

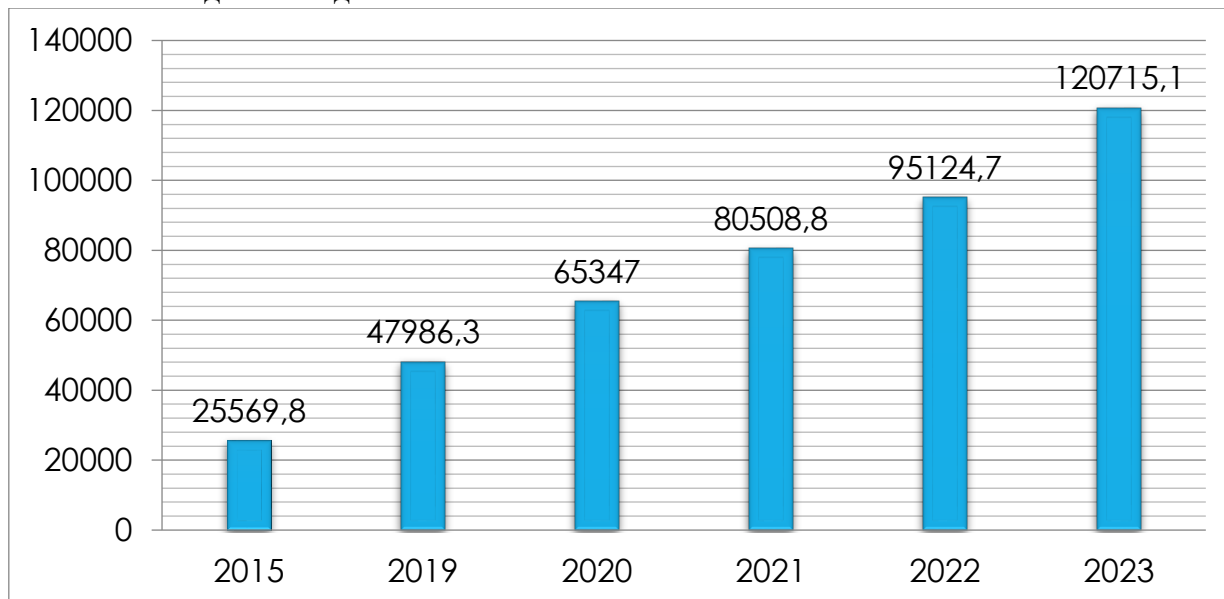
Вобаста ба ин, сатҳи рушд ва самаранокии истифодаи сармояи инсонӣ барои давлату Ҳукумат аҳамияти аввалиндараҷа дорад.

Рушди сармояи инсонӣ омили калидии баланд бардоштани сатҳи сифат ва самаранокии соҳаҳои иҷтимоӣ, маҳсусан, маорифу тандурустӣ, илму инноватсия, инчунин, ғайриқобилияти самараноки муассисаҳои илмӣ мебошад»[2].

Тибқи таҳқиқоте, ки аз тарафи мутахассисони соҳа гузаронида шудаанд, сатҳи самаранокии сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ дар кишварҳои пешрафта аз ғайриқобилияти инсонӣ аз дигар омилҳо беш аз ду маротиба зиёдтар аст. Бо дарназардошти таҷрибаи кишварҳои пешрафта, давлат имкон дорад, ки бо татбиқи ин ташаббус, ки қадаме ба сӯи ҳадафҳои бузург аз нигоҳи дурнамои рушди стратегӣ аст, пойгоҳи қавии сармояи инсониро бо малакаҳои зеҳнӣ ва баланди идоракунии бунёд кунад.

Дар ҷаҳони муосир, ояндаи ҳар як кишвар бо сатҳи маориф дар он кишвар чен карда мешавад. Рушди маориф ҷузъи муҳими концепсияи рушд дар ҳар як кишвар аст. Бо ташаббусҳои Пешвои миллат, низоми маориф ба яке аз самтҳои муҳими стратегияи рушди устувори табдил ёфтааст. Тоҷикистон, ки бо захираҳои ғании табиӣ худ дар маркази тавачҷуҳи ҷаҳон қарор дорад, рушди минбаъдаи сармояи инсониро тавассути истифодаи самаранокии ин захираҳо ҳамчун самти асосӣ интихоб кардааст. Дар маҷмӯъ, дар тули солҳои соҳибистиклолӣ дар Тоҷикистон, зиёда аз 3670 мактаби нав, 262 муассисаи томактабӣ ва 35 донишгоҳу донишқадаҳои олии бунёд ва мавриди баҳрабардорӣ қарор дода шуданд.

Дар ин давра сатҳ ва сифати зиндагии аҳоли боло рафта даромади пулии аҳоли аз 25569,8 млн сомони соли 2015 ба 120715,1 млн сомони соли 2023 расидааст, ки 95145,3 млн сомонӣ зиёд мебошад.

Даромади пулии аҳоли дар тули солҳои 2015-2023 [3;С 52]

Ин ин раванд, аз муҳайё сохтани шароити хуб ҷиҳати тарбияи кадрҳо, пешниҳоди имтиёзу ҳавасмандгардонии, баландшавии маҳорату малакаи касбӣ дар бахшҳои гуногун ва рушди сатҳи сифати зиндагии аҳолии кишвар далолат медиҳад.

Рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар шароити муосир аз сатҳи рушди сармояи инсонӣ вобаста мебошад. Сармояи инсонӣ ҳамчун маҷмӯи дониш, малака, сифатҳои шахсӣ, саломатӣ ва қобилияти навоварии аҳоли барои ҳосилнокии меҳнат, рақобатпазирӣ иқтисод ва пешрафти иҷтимоӣ нақши калидӣ мебошад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ҷомеае, ки ба таҳсилоти босифат, сиёсати самараноки тандурустӣ, саводнокии рақамӣ, муҳити инноватсионӣ ва дастгирии ҷавонон афзалият дода мешавад, нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ назаррасанд. Ҳамчунин таъмини ҳамгирӣ миёни сиёсати давлатӣ, бахши хусусӣ ва институтҳои илмӣ-таҳқиқотӣ барои ташаккули захираи инсонии рақобатпазир муҳим арзёбӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ Душанбе- 28.12.2024.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» Душанбе-28.12.2023
3. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. С 52.
4. Гончарова, Н. В. Управление человеческими ресурсами организации в условиях современного рынка труда : учебное пособие / Н. В. Гончарова, Л. В. Дайнеко, Е. В. Зайцева ; под общ. ред. Е. В. Зайцевой; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Уральский федеральный университет. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2021. – 162 с.С.8.
5. Гунина И.А. Управление человеческими ресурсами: учеб. - метод. пособие / И.А. Гунина, И.В. Логунова, В.Ю. Пестов. – Воронеж: ФГБОУ ВО «Воронежский государственный техни-ческий университет», 2017. 218 с. С.5.
6. Гунина И.А. Управление человеческими ресурсами: учеб. - метод. пособие / И.А. Гунина, И.В. Логунова, В.Ю. Пестов. – Воронеж: ФГБОУ ВО «Воронежский государственный техни-ческий университет», 2017. 218 с. С.5..

7. Идоракунии захираҳои инсонӣ дар хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Дастури таълимӣ). — Душанбе: «Эҷод», 2009. — 120 сах.
8. Шапиро С. А., Самраилова Е. К., Баландина О. В., Вешкурова А. Б. Концепции управления человеческими ресурсами. М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015. С. 7.
8. Kurbonova, Z.M. Green Diplomacy as a priority in the foreign policy of the Republic of Tajikistan. Part I / Z. M. Kurbonova, F. R. Sharopov, N. A. Kudratov // International Journal of Professional Science. — 2024. — Vol. 2, No. 12-1. — P. 63-69.

УДК 336.71

АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ БОНКҶОИ НИЗОМСОЗ ДАР НИЗОМИ МОЛИЯВИИ МУОСИР

Шарифзода Муҳаммад Шариф
ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон
Телефон: +992000330533 E-mail: sharifzodamsh.01@gmail.com

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамисозии имрӯза, бонкҳои танзимшаванда дар таъмини суботи молиявӣ, ҳифзи манфиатҳои амонатгуздорон ва нигоҳ доштани эътимод ба низоми иқтисодӣ нақши калидӣ мебозанд. Асосҳои назариявии ташаккули бонкҳои танзимшаванда ба маҷмӯи мафҳумҳои танзими иқтисодӣ, идоракунии хавфҳо ва масъулияти иҷтимоӣ иқтисодӣ асос ёфтаанд.

Калидвожаҳо: бонк, бонкҳои низоМСОЗ, иқтисодиёт, низоми бонкӣ, иқтисодиёти муосир.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ СИСТЕМООБРАЗУЮЩИХ БАНКОВ В СОВРЕМЕННОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЕ

Шарифзода Муҳаммад Шариф
Ассистент кафедры банковского дела
Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана
Тел.: +992000330533 E-mail: sharifzodamsh.01@gmail.com

В современных условиях глобализации и цифровизации регулируемые банки играют ключевую роль в обеспечении финансовой стабильности, защите интересов вкладчиков и поддержании доверия к экономической системе. Теоретические основы формирования регулируемых банков базируются на сочетании концепций экономического регулирования, управления рисками и социально-экономической ответственности.

Ключевые слова: банк, регулирующие банки, экономика, банковская система, современная экономика.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SYSTEMICALLY IMPORTANT BANKS IN THE MODERN FINANCIAL SYSTEM

Sharifzoda Muhammad Sharif
Assistant of the Department of Banking Activities
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan
Phone: +992000330533 E-mail: sharifzodamsh.01@gmail.com

In the modern conditions of globalization and digitalization, regulated banks play a key role in ensuring financial stability, protecting the interests of depositors and maintaining confidence in the economic system. The theoretical foundations for the formation of regulated banks are based on a combination of the concepts of economic regulation, risk management and socio-economic responsibility.

Key words: bank, regulating banks, economy, banking system, modern economy.

Дар замони муосир соҳаи молиявию бонкӣ яке аз бахшҳи муҳим ва таъсиргузори низоми иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Хусусан, мавқеи бонкҳои низомсоз дар таъмини суботи молиявӣ ва рушди устувори иқтисодӣ хеле калидӣ арзёбӣ мегардад. Мавзӯи ташаккули бонкҳои низомсоз дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва мураккаб гардидани шабакаҳои молиявӣ аҳамияти тоза пайдо кардааст. Таҳлили назариявии ин раванд имкон медиҳад, ки сабабу омилҳои асосии шаклгирии чунин бонкҳо дарк карда шаванд. Масоили вобаста ба низоми молиявию бонкӣ дар шароити муосири рушди иқтисодӣ ҳамчун самти муҳими таҳқиқоти илмӣ зуҳур намуда, таъсири онҳо дар раванди таъмин намудани суботи молиявӣ аҳамияти калидӣ касб кардааст.

Дар низоми бонкии дилхоҳ давлат метавон доира ва ё гурӯҳи муайянеро пайдо намуд, ки на танҳо ба низоми молиявӣ, балки ба низоми иқтисодӣ низ таъсиргузор мебошанд. Новобаста аз низоми хуби идоранамоӣ, муфлисшавии чунин муассисаҳо аз эҳтимол дур нест, яъне новобаста аз мавқеъ ва нуфузи дошта, ин бонкҳо таҳти хавфҳои мухталиф қарор доранд. Бухрони молиявии ҷаҳонии солҳои 2008-2009 далели воқеии чунин гуфтаҳо мебошад, зеро дар натиҷаи ба вуқӯъ пайвастании бухрони молиявӣ низоми молиявӣ маҳз дар натиҷаи муфлисшавии бонкҳои бузурги низомсоз рӯ ба таназзул ниҳод, барои пешгирии чунин ҳолат, ҳукуматҳои кишварҳо иҷборан воситаҳои бузурги молиявиро ҳамчун кӯмакҳои молиявӣ ҷиҳати дастгирии онҳо сафарбар намуданд. Ба унвони мисол, барои дастгирии молиявии 16 бонки бузурги ҷаҳонӣ, зиёда аз 1 трлн доллари ИМА чудо гардида буд.

Далели аслии чунин як кӯмаки назарраси молиявии давлатҳо ин иштибоҳот ва ё камтаваҷҷӯии бонкҳои марказӣ маҳсуб меёбад, зеро назорат дар самти муайян ва пешгирии ҳафҳо ба тавриқонеъкунанда роҳандозӣ нагардида буд. Бо тавачҷӯх ба он ки ҳукуматҳо онҳоро дастгирӣ менамоянд барои гирифтани даврамадҳои барзиёд хавҳои аз ҳад зиёдро нодида мегирифтанд. Муфлисшавии яке аз и ИМА - Lehman Brothers мақомоти танзимгарро ба он андеша бурд, ки мумкин аст суботи молиявиро куллан аз даст диҳанд ва ҳукуматҳои кишварҳо натавонанд ин муассисаҳои молиявиро аз доми муфлисшавӣ наҷот диҳанд.

Мувофиқ ба назароти Бертай А.С., ва Демиргюч-Кунта А., маҳз чунин далел, ки ҳукуматҳо наметавонанд суботи молияро дар сурати муфлисшавии таъмин намоянд, боис ба қабули қонуни Дод-Франк гардид, тибқи ин қонун дар ИМА якҷояшавии бонкҳо манъ карда шуд, яъне агар дар натиҷаи якҷояшавӣ муассисаи молиявие бунёд ёбад, ки дороиҳои он ба 10%-и ҳаҷми умумии дороиҳои бахши бонкӣ баробар бошанд, он гоҳ чунин якҷояшавӣ ғайриқонунӣ дониста мешавад.

Муаммои асосии мавҷудияти дар он аст, ки онҳо дар ҳама ҳолат метавонанд кӯмаки ҳамаҷонибаи давлатро ба даст оваранд, аз ин хотир даст ба ҳамагуна амалиётҳо мезананд. Аз ин хотир, ба андешаи мо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба рушду тавсеаи бонкҳои оддӣ тавачҷӯх зоҳир намуд, зеро мувофиқ ба мушоҳидаҳо барои давлатҳо як бори гарон маҳсуб меёбанд, аз тарафи дигар таҷрибаи талхи муфлисшавии и кишвар ва дар ин замина коҳиши пасандозҳои аҳоли бояд ҳукумати кишвар ва мақомоти танзимгарро водор намояд то ғайолияти ингуна муассисаҳоро таҳти назорати ҷиддӣ қарор диҳанд.

Страхан П.Е., дар заҳматҳои худ чунин иброз доштааст, ки ҳукуматҳои кишварҳо дар сурати бо мушшакли рӯдар рӯ шудани , наметавонанд аз кӯмакнамоӣ ба даст кашанд. Мавҷудияти чунин бонкҳое, ки дар ҳама ҳолат метавонанд аз кӯмакҳои давлатӣ бархурдор бошанд, на танҳо боиси маҳдудшавии рақобат, балки сабаби афзоишҳои инҳисорот ва тамаркузии қудрат дар дасти якчанд бонк хоҳад шуд. Дар таҳқиқоти худ, муаллиф ба чунин натиҷа расидааст, ки баъд аз бухрони молиявии солҳои 2008-2009 тамаркузии бонкҳо зиёд ба мушоҳида мерасад, аз ин хотир мутахассисон ба ин назаранд, ки хавфи ширкатҳои молиявӣ дар қиёс бо давраи бухронӣ бамаротиб афзоиш ёфтаанд.

Моос И., ин масъаларо умқтар фарогиршуда, иброз доштааст, ки шиори “... онҳо ниҳоят бузурганд, то ки муфлис шаванд”-як назариест, ки тибқи он набояд муфлис гарданд, чунки муфлисшавии чунин як бонки бузург метавонад мисли як занҷира дигар бахшхоро низ бо мушкилиҳо рӯ дар рӯ созад, ин ҳолат боис ба харобшавии фаъолияти дигар соҳаҳо ва ҳатто иқтисоди миллӣ дар умум хоҳад гардид. Замоне, ки бо мушкилиҳо дучор мегарданд, онҳо бо ҳар роҳу восита аз ҳукуматҳо имтиёзҳои зиёдеро талаб менамоянд, ингуна ҳолта бори гаронро барои андозсупорандагон ба бор меоварад. Муаллиф иброз доштааст, ки ниҳоят муҳим мебошанд, бинобар ин дастгирии молиявии онҳо амрест зарурӣ, аз ин хотир танзиму назорати чунин бонкҳо бояд ранги дигарро дар худ ҷой диҳад, яъне назорати ингуна бонкҳо дар қиёс бо бонкҳои хурд ҷиддитар гардад, барои онҳо абзорҳои мухталифи назоратӣ бояд иловатан эҷод ва дар амал татбиқ карда шаванд. Иловатан, муаллиф иброз доштааст, ки бояд ин амал барои озоднамоии аҳоли аз тарғиби сиёсати ба тарс бунёдёфтаи муассисаҳои молиявӣ ва зулме, ки ин муассисаҳо дар борзорҳои молиявӣ мерасонанд пайгирӣ карда шавад.

Трайн Ҷ., афонсо Г., Санос Ҷ.А., дар таҳқиқоти худ таъсири дастгирии давлатии ро роҳандозӣ намуда, қайд доштаанд, ки ин имтиёзро барои расидан ба ҳадафҳои худ мавриди истифода қарор додаанд. Дар натиҷаи таҳқиқи тавозуни бонки бузург дар 45 кишвари олам, ин муаллифон ба чунин натиҷа расиданд, ки дар ин муассисаҳо бинобар сабаби афзоишҳои дастгириҳои давлатӣ, сатҳи баланди қарзҳои батаъхир афтода мушоҳида карда мешавад. Муаллифон, натиҷаи ба дастовардари бо чунин тарз шарҳ додаанд- бо истифода аз чунин афзалиятҳои амалиётҳои бо хавфҳои зиёд иртиботдоштаро бе чуну-чаро амалӣ менамоянд, зеро давлат ҳама вақт ва дар ҳар сурат ба кӯмаки онҳо хоҳад расид.

Таҳлили адабиётҳои ва сарашмаҳои бо зуҳури ин бонкҳо алоқаманд, гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки бо истифода аз шиори “мо ниҳоят бузургем, то ки муфлис шавем” ин муассисаҳо ба чунин ҷанбаҳои муҳим тамаркуз доштанд:

- ✓ танзими заифи дар саросари ҷаҳон боиси бавукуъ пайвастании бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ ва натиҷаҳои хароибовар барои ҷомеаи ҷаҳонӣ гардид;

- ✓ миёси ва таъсири онҳо ба низоми бонкию иқтисодӣ, ҳукуматҳоро водор мекарданд то ба ин муассисаҳо кӯмакҳои бузурги молиявӣ расонида, онҳоро аз доми муфлисшавӣ наҷот бахшанд;

- ✓ дар фаъолияти худ бештар даст ба амалиётҳои хавфи баланд дошта мезананд, зеро онҳо муътақиданд, ки аз кӯмакҳои молиявии давлатӣ бархурдор мебошанд.

Дар давоми солҳои охир, новобаста аз хавфҳои марбут ба фаъолияти онҳо бозҳам бузургтар шуда истодаанд, вале бахши бонкӣ бошад нисбатан тамаркузтар. Чунин вазъият дар аксари маврид бо муосидатҳои молиявии давлатӣ вобастагии зиёд дорад, зеро ин воситаҳои сафарбаршуда натиҷаҳои тавозунии афзоишбанди ин бонкҳоро боз ҳам бузургтар намуда истодаанд.

Бо дарки таҳдиду хатароте, ки дар худ ҷой додаанд, мутафаккирон ва мутахассисони соҳа назароти мухталифро бобати фаъолияти ояндаи чунин бонкҳо пиёда намудаанд. Бархе аз мутахассисон ва ҳатто мақомоти танзимгар ба ин назаранд, ки ин бонкҳо бояд шаддидан аз байн бурда шаванд ва ба ивази онҳо бонкҳои хурду миёна таъсис дода шаванд. Қисмати дигари мутахассисон бошад, тақозогари боздиди сиёсатҳои назоратӣ мебошанд, яъне ба назари онҳо бояд назорат аз болои чунин муассисаҳо бор назардошти таъсири онҳо ба низоми молиявӣ, бояд ҷиддӣ гардад. Лозим ба зикр аст, ки чунин назароти дар оянда амалан татбиқ хоҳад шуд.

АДАБИЁТ

1. Daly, S. Banks and economic growth in developing countries: Whatabout Islamic banks? / S. Daly, M. Frikha // Cogent Economics & Finance. – 2016

2. Nguyen, T. Basel III: where should we go from here? / T. Nguyen // Journal of Financial Economic Policy. – 2019.
3. Абалкина, А.А. Активизация роли банков в развитии экономики России / А.А. Абалкина // Банковские услуги. – 2010.
4. Игонина, Л.Л. Роль банков в финансовом обеспечении инвестиций в основной капитал / Л.Л. Игонина // Финансы и кредит. – 2015.
5. Глотова, И.И. Роль банков в поддержке субъектов малого и среднего предпринимательства в условиях пандемии: монография / И.И. Глотова, Е.П. Томилина, Е.С. Лихачева. – Пенза: Наука и Просвещение, 2021.
6. Лаврушин, О.И. О модернизации регулирования и новых моделях развития банковской деятельности / О.И. Лаврушин // Экономика. Налоги. Право. – 2018.
7. Financial Services Modernization Act of 1999 (Gramm-Leach-Bliley) // The Federal Reserve System : official website. - 2021.
8. Bertay, A. C. Do we need big banks? Evidence on performance, strategy and market discipline / A.C. Bertay, A. Demirgüç-Kunt, H. Huizinga // Journal of Financial Intermediation. – 2013.
9. Strahan, P.E. Too big to fail: Causes, consequences, and policy responses / P.E. Strahan // Annual Review of Financial Economics. – 2013.
10. Afonso, G. Too-Big-To-Fail' Banks Take on More Risk? / G. Afonso, J. Santos, J. Traina // Journal of Financial Perspectives. – 2015.

УДК 658.5:351.712

ТАКМИЛИ УНСУРҲОИ АРЗЁБИИ САМАРАНОКИИ КОРХОНАҲОИ НИГОҲДОРИИ ЗАХИРАҲОИ МОДДИИ ДАВЛАТӢ

Ниёззода Саиднуъмони Саидхонид
докторанти PhD-и Институти иқтисод ва демографияи АМИТ. Раёсати
ташкил ва идораи захираи давлатӣ Агентии захираҳои моддии давлатии назди
Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон ш.Душанбе, кучаи
Абдуллобеков 6/1. E.-mail: abr.0093@mail.ru

Мақолаи мазкур ба масъалаҳои такмили унсурҳои арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ дар шароити муносири рушди иқтисоди миллӣ бахшида шудааст. Дар таҳқиқот нақши захираҳои моддии давлатӣ ҳамчун унсури муҳими таъмини амнияти иқтисодии давлат ва механизми коҳиш додани хавфҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ баррасӣ мегардад. Муаллиф зарурати истифодаи равиши комплексӣ ва бисёрҷенака дар арзёбии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳоро асоснок намуда, нишон медиҳад, ки арзёбӣ бояд на танҳо нишондиҳандаҳои молиявӣ, балки омилҳои логистикӣ, амниятӣ, институтсионалӣ ва идоракунии хавфҳоро низ дар бар гирад. Дар асоси таҳлили таҷрибаи илмӣ ва амалии кишварҳои дигар, инчунин бо дарназардошти хусусиятҳои иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон, пешниҳод мегардад, ки барои арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддӣ нишондиҳандаҳои интегралӣ ва индексҳои маҷмӯӣ истифода бурда шаванд. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд барои такмили сиёсати давлатӣ дар соҳаи захираҳои моддии давлатӣ ва баланд бардоштани устувории иқтисоди миллӣ истифода шаванд.

Калидвожаҳо: захираҳои моддии давлатӣ, самаранокии иқтисодӣ, амнияти иқтисодӣ, корхонаҳои нигоҳдорӣ, логистика, идоракунии хавфҳо, индексҳои самаранокӣ, сиёсати давлатӣ.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПО ХРАНЕНИЮ ГОСУДАРСТВЕННЫХ МАТЕРИАЛЬНЫХ РЕЗЕРВОВ

Ниёззода Саиднуъмон Саидхонид
докторант (PhD) Института экономики и демографии Национальной академии
наук Таджикистана. Управление организации и управления государственными
резервами Агентства государственных материальных резервов при Правительстве
Республики Таджикистан. 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.
Абдуллобекова, 6/1. E-mail: abr.0093@mail.ru

Данная статья посвящена вопросам совершенствования элементов оценки эффективности деятельности предприятий по хранению государственных материальных резервов в современных условиях развития национальной экономики. В исследовании рассматривается роль государственных материальных резервов как важного инструмента обеспечения экономической безопасности государства и механизма снижения экономических и социальных рисков. Обосновывается необходимость применения комплексного и многоуровневого подхода к оценке деятельности предприятий хранения резервов, при котором учитываются не только финансовые показатели, но и логистические, институциональные, управленческие и рискованные факторы. На основе анализа научных исследований и практического опыта других стран, а также с учетом особенностей

экономики Республики Таджикистан предлагается использовать интегральные показатели и комплексные индексы для оценки эффективности деятельности предприятий по хранению материальных резервов. Полученные результаты могут быть использованы при совершенствовании государственной политики в сфере управления материальными резервами и укреплении экономической устойчивости страны.

Ключевые слова: государственный материальный резерв, экономическая эффективность, экономическая безопасность, предприятия хранения, логистика, управление рисками, интегральные показатели, государственная политика.

IMPROVEMENT OF EVALUATION ELEMENTS FOR THE EFFICIENCY OF STATE MATERIAL RESERVES STORAGE ENTERPRISES

Niyozzoda Saidnumoni Saidkhomid

PhD Candidate Institute of Economics and Demography, National Academy of Sciences of Tajikistan Department for Organization and Management of State Reserves, Agency of State Material Reserves under the Government of the Republic of Tajikistan Dushanbe 734042, Republic of Tajikistan Street Address: 6/1 Abdullobekov Street.

E-mail: abr.0093@mail.ru

This article examines the improvement of the elements used to evaluate the efficiency of enterprises responsible for storing state material reserves in the context of modern national economic development. The study analyzes the role of state material reserves as an important instrument for ensuring economic security and reducing economic and social risks. The author substantiates the necessity of applying a comprehensive and multidimensional approach to the evaluation of the activities of storage enterprises, which should include not only financial indicators but also logistical, institutional, security-related, and risk management factors. Based on the analysis of scientific research and international practices, as well as considering the specific features of the economy of the Republic of Tajikistan, the use of integrated indicators and composite indices for assessing the efficiency of material reserve storage enterprises is proposed. The results of the research may be applied in improving state policy in the field of material reserve management and strengthening national economic stability.

Keywords: state material reserves, economic efficiency, economic security, storage enterprises, logistics, risk management, efficiency indicators, public policy.

Дар замони муосир, ки низоми иқтисоди ҷаҳонӣ бо таҳдидҳои гуногун, аз ҷумла бухронҳои молиявӣ, тағйирёбии нархҳо ва осебпазирии занҷирҳои таъминот рӯ ба рӯ мебошад, захираҳои моддии давлатӣ ҳамчун унсурҳои стратегӣ ва муҳими амнияти иқтисодӣ аҳамияти афзоянда пайдо кардаанд. Муҳофизати захираҳои моддии давлатӣ на танҳо ба хифзи дороиҳои захиравӣ маҳдуд намегардад, балки нақши ҷаҳиши танзими иқтисодӣ ва коҳиш додани хатари макроиқтисодӣ ва иҷтимоиро низ ба ӯҳда мегирад. Аз ин лиҳоз, самаранокии корхонаҳое, ки вазифаи нигоҳдорӣ, таҷдид ва омодагии захираҳои моддии давлатӣ доранд, бояд ҳамчун нишондиҳандаи асосии устувории иқтисодӣ ва омодагии давлат ба таҳдидҳои дохилӣ ва беруна баррасӣ гардад.

Таҳқиқоти илмӣ нишон медиҳад, ки захираҳои моддии давлатӣ на танҳо ҳамчун маҷмӯи дороиҳои захиравӣ, балки ҳамчун институти махсуси амнияти иқтисодӣ амал менамоянд. Ба андешаи олимон, аз ҷумла Уланов В.Л. ва Ковалева А.И., иқтисодии захираҳои моддии давлатӣ қобилияти иқтисоди миллиро барои муқовимат ба ҳолатҳои ғавқулода, бухронҳо ва ноустувории бозорҳо назаррас баланд мебардорад, зеро мавҷудияти захираҳо имкон медиҳад талафоти макроиқтисодӣ маҳдуд шуда, равандҳои барқарорсозӣ босуръат амалӣ гарданд. Дар чунин шароит, арзёбии самаранокии ҷаҳиш

корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ бояд аз доираи арзёбиҳои молиявӣ берун рафта, хусусияти комплексӣ ва бисёрсатҳӣ дошта бошад, ки ҷанбаҳои иқтисодӣ, логистикӣ, амниятӣ, институтсионалӣ ва идоракунии хавфхоро дар бар гирад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти захираҳои моддӣ давлатӣ тавассути Агентии захираҳои моддӣ давлатӣ амалӣ карда мешавад. Корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ нақши калидӣ дошта, самаранокии фаъолияти онҳо бевосита ба сатҳи омодагии иқтисодӣ миллий ба таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ таъсир мерасонад. Бо вучуди ин, таҳлили амалия нишон медиҳад, ки механизми арзёбии самаранокӣ аксаран ба нишондиҳандаҳои хароҷот ва нигохдории физикӣ захираҳо маҳдуд буда, ҷанбаҳои логистикӣ, амниятӣ, институтсионалӣ ва хавфӣ пурра инъикос намегарданд.

Хусусияти фарқкунандаи корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои иқтисодӣ онҳо асосан дар шакли пешгирии талафоти эҳтимолӣ ва таъмини устувории иқтисодӣ зоҳир мегарданд, на дар шакли тавлиди арзиши иловагӣ ба маънои классикӣ иқтисодӣ. Аз ин рӯ, арзёбии самаранокии онҳо бояд ҷиҳати таъсир ба устувории иқтисодӣ ва суботи иҷтимоӣ ва ҳамзамон қобилияти корхонаҳоро барои пешгирӣ ва коҳиши хавфҳои гуногун ба назар гирад.

Таҷрибаи байналмилалӣ, аз ҷумла Федератсияи Россия, нишон медиҳад, ки арзёбии самаранокии захираҳои моддӣ давлатӣ бояд ба асоси нишондиҳандаҳои интегралӣ ва индексҳои маҷмӯӣ асос ёбад, ки ҳолати умумӣ низомро ба таври дақиқ ва муқоисашаванда инъикос намоянд. Истифодаи чунин равишҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият медиҳад, ки самаранокии корхонаҳои нигохдорӣ дар як нишондиҳандаи ҷамъбасти арзёбӣ шуда, барои қабули қарорҳои стратегӣ заминаи илмӣ ва бозғайнимод фароҳам ояд.

Дар маҷмӯъ, тақмили низоми арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ давлатӣ дар шароити муносири рушди иқтисодӣ миллий барои баланд бардоштани сатҳи устувории иқтисодӣ, омодагии корхонаҳо ба таҳдидҳо ва таҳкими амнияти иқтисодӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти стратегӣ дорад. Ин масъала на танҳо аҳамияти назариявӣ, балки арзиши амалии баланд дошта, метавонад ҳамчун заминаи илмӣ барои тақмили сиёсати давлатӣ дар соҳаи захираҳои моддӣ истифода гардад.

Тақмили унсурҳои арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ давлатӣ дар шароити муносири рушди иқтисодӣ миллий яке аз масъалаҳои калидӣ таъмини амнияти иқтисодӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Дар шароити афзоиши хавфҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ, тағйирёбии муҳити геоиқтисодӣ ва осебпазирии занҷирҳои таъминот, нақши захираҳои моддӣ давлатӣ аз доираи анъанавӣ худ берун рафта, ба як механизми фаъоли танзими иқтисодӣ ва ҳифзи манфиатҳои миллий табдил ёфтааст. Аз ин лиҳоз, самаранокии фаъолияти корхонаҳое, ки нигохдорӣ, таҷдид ва омодакунии ин захираҳоро таъмин менамоянд, бояд ҳамчун нишондиҳандаи муҳими устувории иқтисодӣ ва идоракунии хавфҳо баррасӣ карда шавад.

Таҳлилҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки захираҳои моддӣ давлатӣ дар иқтисодӣ миллий на танҳо ҳамчун маҷмӯи дороиҳои захиравӣ, балки ҳамчун институти махсуси амнияти иқтисодӣ амал менамоянд. Ба андешаи Уланов В.Л. ва Ковалева А.И., иқтисодии захираҳои моддӣ давлатӣ қобилияти иқтисодӣ миллиро барои муқовимат ба бӯҳронҳо, ҳолатҳои фавқулода ва ноустувории бозорҳо ба таври назаррас боло мебарад, зеро он имкон медиҳад талафоти макроиқтисодӣ коҳиш дода шавад ва раванди барқарорсозӣ суръат гирад [1]. Дар чунин шароит, арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ бояд аз доираи ҳисоботи молиявӣ берун рафта, хусусияти комплексӣ ва бисёрсатҳиро касб намояд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти захираҳои моддӣ давлатӣ тавассути Агентии захираҳои моддӣ давлатӣ назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад, ки вазифаҳои калидӣ он ташаккул, нигохдорӣ, таҷдид ва истифодаи мақсадноки захираҳои стратегӣ ба ҳисоб меравад. Корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ дар ин низом нақши

асосӣ дошта, самаранокии фаъолияти онҳо бевосита ба сатҳи омодагии иқтисоди миллӣ ба таҳдидҳои дохилию беруна таъсир мерасонад. Бо вучуди ин, таҷрибаи амалкунанда нишон медиҳад, ки механизмҳои арзёбии фаъолияти ин корхонаҳо аксаран ба нишондиҳандаҳои хароҷот ва нигоҳдории физикии захираҳо маҳдуд шуда, ҷанбаҳои логистикӣ, амниятӣ, иҷтимоӣ ва хавфӣ пурра инъикос намеёбанд.

Самаранокӣ ҳамчун категорияи иқтисодӣ дар идоракунии захираҳои моддии давлатӣ дорои хусусияти махсус мебошад. Агар дар фаъолияти корхонаҳои истеҳсолӣ самаранокӣ асосан бо ғоида ва рентабель чен карда шавад, дар мавриди корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ натиҷаи иқтисодӣ аксаран ғайримустақим ва дар шакли пешгирии талафоти эҳтимолӣ ифода меёбад. Уланин С.Е. таъкид менамояд, ки дар шароити иқтисоди бозории танзимшаванда захираҳои моддии давлатӣ ҳамчун абзори мувозинаткунандаи бозор баромад намуда, арзиши воқеии онҳо дар ҳолатҳои бӯҳронӣ пурра ошкор мегардад [2]. Аз ин рӯ, арзёбии самаранокии чунин корхонаҳо бояд ба ҳисобгирии натиҷаҳои эҳтимолӣ ва таъсири дарозмуддат асос ёбад.

Таҷрибаи илмӣ кишварҳои дигар, аз ҷумла Федератсияи Россия, нишон медиҳад, ки арзёбии самаранокии захираҳои моддии давлатӣ бо истифода аз маҷмӯи нишондиҳандаҳои молиявӣ, логистикӣ, техникӣ ва институтсионалӣ анҷом дода мешавад. Таҳқиқоти бахшида ба фаъолияти Агентии захираҳои моддии давлатӣ нишон медиҳанд, ки устувории низоми захиравӣ на танҳо ба ҳаҷми захираҳо, балки ба сатҳи омодагии инфрасохтори нигоҳдорӣ, суръати сафарбаркунӣ ва сифати идоракунӣ вобаста аст. Дар ин замина, ворид намудани нишондиҳандаҳои сифатӣ ба низоми арзёбӣ аҳамияти хос касб менамояд.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор омилҳои маҳдудкунанда ба самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ таъсир мерасонанд. Ба ин омилҳо метавон фарсудаҷавии инфрасохтори техникӣ, маҳдуд будани захираҳои молиявӣ, норасоии кадрҳои баландихтисос ва таъсири хавфҳои табиӣ ишора намуд. Ҳамзамон, таҷрибаи истифодаи захираҳо дар ҳолатҳои ғавқулода нишон медиҳад, ки масъалаҳои логистика ва ҳамоҳангсозии байниидоравӣ дар баъзе ҳолатҳо самаранокии умумии низомро коҳиш медиҳанд. Васильев А.В. дар таҳқиқоти худ ба мушкилоти расонидани саривақтии кумакҳои гуманитарӣ ишора намуда, нақши омилҳои ташкилӣ ва логистикиро ҳамчун унсурҳои калидии самаранокӣ таъкид мекунад [3].

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, зарурати тақмили унсурҳои арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ ба миён меояд. Пеш аз ҳама, арзёбӣ бояд ба принсипи комплексият асос ёбад, яъне нишондиҳандаҳои молиявӣ танҳо ҳамчун як ҷузъи низоми умумӣ баррасӣ гарданд. Дар баробари ин, нишондиҳандаҳои логистикӣ, аз қабилӣ сатҳи омодагии анборҳо, суръати сафарбаркунии захираҳо ва эътимоднокии шабакаҳои таъминот бояд ба ҳисоб гирифта шаванд. Илова бар ин, арзёбии самаранокии амниятӣ, яъне қобилияти корхонаҳо барои пешгирии хавфҳо ва таъмини устувории иқтисодӣ дар ҳолатҳои ғавқулода, аҳамияти хос дорад.

Тақмили низоми арзёбӣ инчунин ворид намудани нишондиҳандаҳои интегралӣ ва индексҳои маҷмӯиро тақозо менамояд, ки имкон медиҳанд самаранокии умумии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддӣ дар як нишондиҳандаи ҷамъбасти инъикос ёбад. Чунин равиш дар таҳқиқоти марбут ба захираҳои стратегияи энергетикӣ, аз ҷумла ташаккули захираи стратегияи нафт, истифода шудааст ва натиҷаҳои мусбат додааст. Истифодаи ин таҷриба бо мутобиқсозӣ ба шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад сатҳи илмӣ ва амалӣ будани арзёбиро баланд бардорад.

Дар маҷмӯъ, тақмили унсурҳои арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ ҳамчун ҷузъи муҳими низоми амниятӣ иқтисодӣ бояд ба баланд бардоштани устувории иқтисоди миллӣ, самаранокии истифодаи захираҳои давлатӣ ва таҳкими иқтисоди зиддибӯҳронии давлат мусоидат намояд. Дар шароити

Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин равиш на танҳо аҳамияти назариявӣ, балки арзиши баланди амалӣ дошта, метавонад ҳамчун заминаи илмӣ барои тақмили сиёсати давлатӣ дар соҳаи захираҳои моддӣ истифода гардад.

Дар раванди тақмили арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ давлатӣ масъалаи муайян намудани меъёрҳои воқеан инъикоскунандаи натиҷаҳои фаъолияти онҳо аҳамияти махсус касб менамояд. Хусусияти асосии ин корхонаҳо дар он ифода меёбад, ки онҳо ба истеҳсоли маҳсулоти бозорӣ машғул набуда, вазифаи калидии онҳо нигохдорӣ, ҳифз, таҷдид ва омодагии захираҳои стратегӣ барои истифода дар ҳолатҳои фавқулода ва шароити бӯҳронӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, арзёбии фаъолияти онҳо бо истифода аз меъёрҳои анъанавии самаранокии корхонаҳои тиҷоратӣ, аз қабилӣ ғайриварӣ ё ғайриқабилӣ сармоя, на ҳамеша қобили қабул мебошад.

Дар таҳқиқоти илмӣ марбут ба захираҳои давлатӣ таъкид мегардад, ки самаранокии чунин низомҳо бештар дар қобилияти онҳо барои пешгирии талафоти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ифода меёбад, на дар тавлиди арзиши иловагӣ ба маънои классикии иқтисодӣ. Уланов В.Л. ва Ковалева А.И. нишон медиҳанд, ки таъсири воқеии захираҳои моддӣ давлатӣ ба иқтисоди миллӣ дар лаҳзаҳои шиддатёбии хавфҳо ва бӯҳронҳо зоҳир мегардад, замоне ки мавҷудияти захираҳо имкон медиҳад равандҳои манфии макроиқтисодӣ маҳдуд карда шаванд ва суботи иҷтимоӣ ҳифз гардад [4]. Аз ин рӯ, дар низоми арзёбӣ бояд нишондиҳандаҳои истифода шаванд, ки чунин натиҷаҳои ғайримустақимро инъикос карда тавонанд.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ давлатӣ бояд бо назардошти хусусиятҳои иқтисоди миллӣ, сатҳи рушди инфрасохтор ва омилҳои табиӣ анҷом дода шавад. Тоҷикистон ҳамчун кишваре, ки ба хатарҳои табиӣ, аз ҷумла зилзила, сел, ярҷ ва тағйирёбии иқлим осебпазир аст, ба низоми устувор ва самаранокии захираҳои моддӣ давлатӣ ниёз дорад. Дар чунин шароит, омодагии корхонаҳои нигохдорӣ барои расонидани саривақтии захираҳои моддӣ, ҳолати техникаи анборҳо ва сатҳи мутабиқшавии логистикӣ аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунанд.

Таҷрибаи амалии истифодаи захираҳои моддӣ давлатӣ дар ҳолатҳои фавқулода нишон медиҳад, ки ҳатто дар мавриди мавҷуд будани ҳаҷми кофии захираҳо, норасоии ҳамохангсозӣ ва камбудии логистикӣ метавонанд самаранокии умумии низомро коҳиш диҳанд. Васильев А.В. дар таҳқиқоти худ ба мисоли фаъолияти мақомоти ҳолатҳои фавқулода ишора намуда, қайд мекунанд, ки мушкилоти ташкилӣ ва идоракунӣ дар бисёр ҳолатҳо сабаби таъхир дар расонидани кумак мегарданд, ки ин ба афзоиши талафоти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ оварда мерасонад [5]. Ин ҳулосаҳо барои арзёбии фаъолияти корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ низ аҳамияти муҳим доранд.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, равиши тақмили арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигохдории захираҳои моддӣ давлатӣ бояд ба принсипи бисёрченака асос ёбад. Дар ин замина, самаранокии иқтисодӣ ҳамчун қобилияти корхона барои истифодаи оқилонаи захираҳои молиявӣ ва моддӣ баррасӣ мегардад, на ҳамчун тавлиди ғайриқабилӣ. Ҳамзамон, самаранокии логистикӣ бояд қобилияти корхонаҳоро барои таъмини ҳаракати зуд, беҳатар ва муттасили захираҳо инъикос намояд. Самаранокии амниятӣ бошад, дар сатҳи омодагӣ ба таҳдидҳо, ҳифзи захираҳо аз талафот ва таъмини устувории иқтисодӣ ифода меёбад.

Яке аз самтҳои муҳими тақмили арзёбӣ ворид намудани нишондиҳандаҳои сифатӣ мебошад, ки дар низоми амалкунанда аксаран нодида гирифта мешаванд. Ба чунин нишондиҳандаҳо метавон сатҳи тайёрии кадрҳо, ҳолати меъёрӣ-ҳуқуқии фаъолияти корхонаҳо, дараҷаи мутабиқшавӣ ба стандартҳои байналмилалӣ нигохдорӣ ва сатҳи ҳамохангсозии байниидоравиро дохил намуд. Таҷрибаи Федератсияи Россия нишон медиҳад, ки дар раванди рушди низоми захираҳои давлатӣ таваҷҷуҳи махсус ба тақмили

идоракунии кадрӣ ва меъёрҳои институтсионалӣ дода шудааст, ки ин ба баланд бардоштани самаранокии умумии низом мусоидат намудааст

Дар баробари ин, дар шароити муосир аҳамияти арзёбии хавфҳо ҳамчун ҷузъи таркибии самаранокӣ афзоиш меёбад. Корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ бояд на танҳо захираҳоро нигоҳ доранд, балки қобилияти пешгӯӣ ва идоракунии хавфҳои эҳтимолиро низ доро бошанд. Ба чунин хавфҳо метавон хавфҳои табиӣ, техногенӣ, иқтисодӣ ва ташкилӣ ишора намуд. Бауэр В.П. таъкид мекунад, ки институтҳои захиравӣ дар низоми амнияти иқтисодӣ бояд ҳамчун унсурҳои фаъоли зиддибуҳронӣ амал намоянд, на танҳо ҳамчун нигоҳдорандагони пассиви захираҳо [6]. Ин равиш зарурати ворид намудани нишондиҳандаҳои устуворӣ ва мутобиқшавиро ба низоми арзёбӣ асоснок менамояд.

Тақмили унсурҳои арзёбӣ инчунин метавонад тавассути истифодаи индексҳои маҷмӯӣ амалӣ гардад, ки якчанд нишондиҳандаҳои калидиро дар худ муттаҳид менамоянд. Таҷрибаи таҳияи индексҳои самаранокӣ дар соҳаи захираҳои стратегияи энергетикӣ, аз ҷумла ҳангоми ташаккули захираи стратегияи нафт, нишон медиҳад, ки чунин равиш имкон медиҳад ҳолати умумии низом ба таври возеҳ ва муқоисашаванда инъикос гардад. Бо мутобиқсозии ин таҷриба ба хусусиятҳои захираҳои моддии Ҷумҳурии Тоҷикистон, метавон воситаи муассири таҳлил ва қабули қарорҳои идоракуниро ба вуҷуд овард.

Дар маҷмӯъ, тақмили унсурҳои арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ бояд ба ташаккули низоми шаффоф, илмӣ асоснок ва амалӣ нигаронидашуда равона гардад. Чунин низом на танҳо имкон медиҳад фаъолияти корхонаҳо ба таври воқеӣ арзёбӣ карда шавад, балки ҳамчун абзори муҳими идоракунии стратегӣ ва таҳкими амнияти иқтисодӣ хизмат хоҳад кард. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар марҳилаи таҳкими асосҳои устувории иқтисодӣ қарор дорад, рушди чунин равиш метавонад яке аз омилҳои муҳими баланд бардоштани самаранокии сиёсати давлатӣ дар соҳаи захираҳои моддӣ гардад. Дар ин замина, арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ бояд ҳамчун раванди доимӣ ва динамикӣ баррасӣ карда шавад, ки мутобиқ ба тағйирёбии муҳити иқтисодӣ ва хавфҳо тақмил меёбад. Ин имкон медиҳад низоми захираҳои давлатӣ на танҳо вазифаҳои анъанавии ҳудро иҷро намояд, балки ба як унсури фаъоли таъмини амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил ёбад.

Тақмили унсурҳои арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ дар шароити муосири рушди иқтисоди миллӣ на танҳо масъалаи методологӣ, балки масъалаи дорои аҳамияти стратегӣ барои таъмини амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Хусусияти фарқкунандаи захираҳои моддии давлатӣ дар он ифода меёбад, ки онҳо ҳамчун абзори мустақими сиёсати бозорӣ истифода намешаванд, вале дар лаҳзаҳои буҳронӣ ва ҳолатҳои ғавқулода нақши ҳалкунанда мебозанд. Аз ин лиҳоз, самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории чунин захираҳо бояд аз нуқтаи назари қобилияти онҳо барои қоғиш додани хавфҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва амниятӣ арзёбӣ карда шавад.

Дар таҳқиқоти илмӣ таъкид мегардад, ки захираҳои моддии давлатӣ ба иқтисоди миллӣ таъсири мултипликативӣ доранд, зеро мавҷудияти онҳо имконият медиҳад равандҳои манфии макроиқтисодӣ маҳдуд карда шуда, устувории бозорҳо ҳифз гардад. Дар чунин шароит, самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳо бештар дар шакли натиҷаҳои пешгирикунанда зоҳир мегардад, на дар шакли ғоидаи мустақими молиявӣ. Ин ҳолат зарурати истифодаи равишҳои ғайрианъанавии арзёбиро ба миён меорад.

Таҷрибаи таҳқиқоти бахшида ба захираҳои моддии давлатӣ нишон медиҳад, ки дар шароити иқтисоди бозории танзимшаванда захираҳои моддӣ ҳамчун унсури мувозинаткунандаи низоми иқтисодӣ амал менамоянд. Уланин С.Е. таъкид мекунад, ки дар чунин иқтисод арзиши воқеии захираҳои давлатӣ танҳо дар шароити шиддатёбии хавфҳо

пурра ошкор мегардад, вақте ки онҳо метавонанд коҳиши истехсолот, афзоиши нархҳо ва ноустувории иҷтимоиро пешгирӣ намоянд [2]. Аз ин рӯ, арзёбии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳо бояд хусусияти дарозмуддат дошта, таъсири онҳо ба устувории иқтисодиро дар бар гирад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ дар доираи низоми ягонаи идоракунии амалӣ гардида, онҳо вазифаҳои калидии нигоҳдорӣ, таҷдид ва омодакунии захираҳоро иҷро менамоянд. Бо вучуди ин, таҳлили амалия нишон медиҳад, ки арзёбии фаъолияти онҳо аксаран ба нишондиҳандаҳои ҳисоботии харочот маҳдуд шуда, ҷанбаҳои сифатӣ ва амниятӣ ба таври кофӣ ба назар гирифта намешаванд. Ин ҳолат метавонад боиси паст шудани самаранокии умумии низоми захиравӣ гардад, махсусан дар шароите, ки иқтисоди миллӣ ба таъсири омилҳои беруна осебпазир мебошад.

Омилҳои логистикӣ дар фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддӣ аҳамияти махсус доранд. Самаранокии логистика на танҳо дар имконияти интиқоли захираҳо, балки дар суръати сафарбаркунии, мутобиқшавӣ ба шароити фавқулода ва ҷамоҳангсозии байниидоравӣ ифода меёбад. Таҳқиқоти вобаста ба фаъолияти мақомоти ҳолатҳои фавқулода нишон медиҳанд, ки мушкилоти логистикӣ метавонанд таъсири захираҳои мавҷудбударо ба таври ҷиддӣ коҳиш диҳанд. Аз ин лиҳоз, ворид намудани нишондиҳандаҳои логистикӣ ба низоми арзёбии самаранокӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти хос дорад.

Дар баробари омилҳои логистикӣ, ҷанбаҳои институтсионалӣ ва кадрӣ низ бояд дар арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддӣ ба назар гирифта шаванд. Таҷрибаи таърихӣ рушди низоми захираҳои давлатӣ нишон медиҳад, ки самаранокии фаъолияти чунин институтҳо бевосита ба сатҳи касбияти кадрҳо, устувории меъёрҳои ҳуқуқӣ ва шаффофияти идоракунии вобаста аст. Дар шароити муосир, ки равандҳои идоракунии торафт мураккаб мегарданд, нақши ин омилҳо боз ҳам афзоиш меёбад.

Яке аз самтҳои муҳими тақмили арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддӣ давлатӣ ворид намудани нишондиҳандаҳои марбут ба идоракунии хавфҳо мебошад. Хавфҳои табиӣ, техногенӣ ва иқтисодӣ метавонанд ба ҳолати захираҳо ва инфрасохтори нигоҳдорӣ таъсири манфӣ расонанд. Бауэр В.П. таъкид мекунад, ки институтҳои захиравӣ бояд ҳамчун унсурҳои фаъоли низоми амнияти иқтисодӣ баррасӣ шаванд, ки на танҳо ба оқибатҳои хавфҳо воқуниш нишон медиҳанд, балки онҳоро пешгирӣ менамоянд [5]. Аз ин рӯ, арзёбии қобилияти корхонаҳо барои пешгӯӣ ва коҳиши хавфҳо бояд ҷузъи таркибии низоми арзёбӣ гардад.

Дар таҷрибаи байналмилалӣ истифодаи индексҳои маҷмӯӣ барои арзёбии самаранокии захираҳои стратегӣ васеъ паҳн гардидааст. Таҳқиқоти баҳшида ба ташаккули захираи стратегӣ нафт нишон медиҳанд, ки муттаҳид намудани нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, логистикӣ ва амниятӣ дар як индекс имкон медиҳад ҳолати умумии низом ба таври дақиқ ва муқоисашаванда инъикос гардад. Бо мутобиқсозии чунин равиш ба хусусиятҳои иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон, метавон заминаи илмӣ барои қабули қарорҳои стратегӣ дар соҳаи захираҳои моддӣ фароҳам овард.

Дар маҷмӯъ, тақмили унсурҳои арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддӣ давлатӣ бояд ба ташаккули равиши комплексӣ ва илмӣ асоснок нигаронида шавад. Чунин равиш имкон медиҳад самаранокии фаъолияти корхонаҳо на танҳо аз лиҳози харочот, балки аз нуқтаи назари таъсири онҳо ба устувории иқтисодӣ ва амнияти миллӣ арзёбӣ гардад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар марҳилаи таҳкими асосҳои амнияти иқтисодӣ қарор дорад, рушди чунин низоми арзёбӣ метавонад ҳамчун яке аз абзорҳои муҳими сиёсати давлатӣ дар соҳаи захираҳои стратегӣ хизмат намояд.

Дар натиҷа, арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ бояд ҳамчун раванди доимӣ ва мутобикшаванда баррасӣ карда шавад, ки ба тағйирёбии муҳити иқтисодӣ ва хавфҳо ҷавобгӯ бошад. Ин имкон медиҳад низоми захираҳои давлатӣ ба як унсури фаъоли таъмини амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил ёфта, қобилияти иқтисоди миллиро барои муқовимат ба таҳдидҳои муосир тақвият бахшад.

Дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомдодашуда метавон хулоса кард, ки дар шароити муносири рушди иқтисоди миллий тақмили низоми арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ аҳамияти муҳими стратегӣ дорад. Захираҳои моддии давлатӣ на танҳо ҳамчун маҷмӯи дорониҳои захиравӣ, балки ҳамчун унсури муҳими таъмини амнияти иқтисодӣ ва устувории иҷтимоии давлат амал менамоянд. Аз ин лиҳоз, фаъолияти корхонаҳое, ки нигоҳдорӣ ва идоракунии чунин захираҳоро таъмин мекунанд, бояд бо истифода аз меъёрҳои муносири арзёбӣ таҳлил ва баҳогузорӣ карда шавад.

Таҳлил нишон дод, ки дар амалияи мавҷуда арзёбии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддӣ бештар ба нишондиҳандаҳои хароҷотӣ ва нигоҳдории физикии захираҳо асос меёбад. Аммо чунин равиш имконият намедиҳад, ки тамоми ҷанбаҳои самаранокии фаъолияти онҳо пурра инъикос карда шаванд. Хусусияти фаъолияти ин корхонаҳо дар он аст, ки натиҷаҳои иқтисодии онҳо аксаран дар шакли пешгирии талафоти эҳтимолӣ ва таъмини устувории иқтисодӣ зоҳир мегарданд, на дар шакли фоидаи мустақими молиявӣ.

Бо дарназардошти ин хусусиятҳо, дар мақола зарурати истифодаи равиши комплексӣ ва бисёрченака дар арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ асоснок карда шуд. Пешниҳод гардид, ки дар баробари нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, инчунин нишондиҳандаҳои логистикӣ, амниятӣ, институтсионалӣ ва идоракунии хавфҳо ба низоми арзёбӣ ворид карда шаванд. Чунин равиш имкон медиҳад сатҳи воқеии омодагии корхонаҳо ба ҳолатҳои ғавқулода, самаранокии истифодаи захираҳо ва устувории инфрасохтори нигоҳдорӣ ба таври мукамал муайян карда шавад.

Ҳамзамон, пешниҳод гардид, ки барои баланд бардоштани дақиқии таҳлил ва муқоисашавандагии натиҷаҳо истифодаи нишондиҳандаҳои интегралӣ ва индексҳои маҷмӯии самаранокӣ роҳандозӣ карда шавад. Ин равиш имкон медиҳад, ки самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддӣ дар як нишондиҳандаи ҷамъбаستӣ инъикос гардида, барои қабули қарорҳои идоракунии стратегӣ заминаи боэътимод фароҳам оварда шавад.

Бо дарназардошти хусусиятҳои иқтисодӣ ва географияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, тақмили низоми арзёбии самаранокии фаъолияти корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ метавонад ба баланд бардоштани сатҳи омодагии иқтисоди миллий ба таҳдидҳои дохилӣ ва беруна мусоидат намояд. Дар маҷмӯъ, татбиқи равиши пешниҳодшуда метавонад ҳамчун асоси илмӣ барои тақмили сиёсати давлатӣ дар соҳаи идоракунии захираҳои моддӣ хизмат намуда, ба таҳкими амнияти иқтисодии кишвар ва баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои давлатӣ мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Бауэр В.П. Роль институтов мобилизации резервов развития в обеспечении экономической безопасности России. – М., 2010.
2. Васильев А.В. О некоторых препятствиях в работе МЧС России по доставке гуманитарной помощи // Вестник МЧС России. - 2014. - № 4. - С. 45–52.
3. Гутник Б.Е., Смирнов М. Н. Федеральному агентству по государственным резервам - 75 лет! – М., 2006.

4. Уланин С.Е. Государственный резерв в условиях регулируемой рыночной экономики. – М.: Финансы и статистика, 2016.
5. Уланов В.Л., Ковалева А. И. Влияние потенциала государственного материального резерва на национальную экономику // Экономика и управление. – 2017.
6. Уланов В.Л., Ковалева А.И. О формировании стратегического резерва нефти в России в целях обеспечения экономической безопасности и макроэкономической стабильности // Экономика энергетики. - 2017. - № 3

БАХШИ ҲУҚУҚ ВА ТАЪРИХ, СЕКЦИЯ ПРАВА И ИСТОРИЯ. SECTION OF LAW AND HISTORY.

УДК 343.34:323.28

**ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМ ҲАМЧУН ПАДИДАИ НОМАТЛУБ ДАР ҶАҲОНИ
ҶОМЕАИ ИМРӮЗА**

Ҷабборов Баҳриддин Бурҳонович
мушовири таълими раёсати таълимӣ Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва
соҳибкории Тоҷикистон. E-mail: jabborov1962@mail.ru

Абдуллоева Латофат Музафаровна
омӯзгори калони кафедраи фалсафа ва таърихи Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва
соҳибкории Тоҷикистон. E-mail: abdulloeva21@inbox.ru

Дар мақолаи мазкур экстремизм ва терроризм ҳамчун падидаи номатлуби ҷомеаи ҷаҳонӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Мо банда дар ин мақолаи мазкур кушидаем то ҳадди аққал сабабҳои пайдоиш, омилҳои паҳншавии идеологияҳои тундрав ва таъсири манфии он ба суботи сиёсии давлатбарасӣ намоем. Махсусан пайдо шудани чунин гуруҳи ифротгарои дар байни ҷавонон, ки он ба нопадид гардидани ҳаёти онҳо ногузир мегардад то ҳадди аққал онро баён намудем. аз замонҳои қадим нисбати ин масъалаи муҳакикону олимон андешаҳои хешро иброз намудаанд, мавриди хонандагон пешниҳод намудем. Ҳамзамон дар мақола нақши Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки терроризм ва экстремизмро ҳамчун вабои аср таъкид кардаанд, мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Натиҷаи таҳлилҳои мақолаи мазкур нишон медиҳад, ки танҳо роҳи ҳамкори бо ҷомеа ва тарбияи насли насли наврас метавонад роҳи ҳалли ин зухуроти номатлуб гардад.

Калидвожаҳо: экстремизм, терроризм, гуруҳи ифротӣ, падидаи номатлуб, идеологияи тундгаро, вабои аср, ҳушёрӣ сиёсӣ, амнияти миллӣ.

**ЭКСТРЕМИЗМ И ТЕРРОРИЗМ КАК НЕЖЕЛАТЕЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ В
СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ**

Джабборов Баҳриддин Бурҳонович
учебный консультант Международного университета туризма и
предпринимательства Таджикистана.
E-mail: jabborov1962@mail.ru

Абдуллоева Латофат Музафаровна
старший преподаватель кафедры философии и истории Международного
университета туризма и предпринимательства Таджикистана.
E-mail: abdulloeva21@inbox.ru

В данной статье экстремизм и терроризм рассматриваются как нежелательные явления мирового сообщества. В статье предпринята попытка хотя бы выявить причины их возникновения, факторы распространения экстремистских идеологий и их негативное влияние на политическую стабильность государства. В частности, описано возникновение таких экстремистских групп среди молодежи, что неизбежно приводит к гибели людей. С давних времен исследователи и ученые высказывали свои мнения по этому вопросу, и мы представили их читателям. В то же время в статье исследуется роль великого лидера нации,

достопочтенного Эмомали Рахмона, который назвал терроризм и экстремизм чумой столетия. Результаты анализа, представленного в статье, показывают, что единственным решением этих нежелательных явлений может стать сотрудничество с обществом и воспитание молодого поколения.

Ключевые слова: экстремизм, терроризм, экстремистские группы, нежелательное явление, экстремистская идеология, чума века, политическая осведомленность, национальная безопасность.

EXTREMISM AND TERRORISM AS UNDESIRABLE PHENOMENA IN MODERN SOCIETY

Jabborov Bahriddin Burkhonovich

Academic Advisor, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

E-mail: jabborov1962@mail.ru

Abdulloeva Latofat Muzafarovna

Senior Lecturer of the Department of Philosophy and History, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

E-mail: abdulloeva21@inbox.ru

This article examines extremism and terrorism as undesirable phenomena in the global community. It seeks to capture their use from their well-known sources and their negative impact on the political situation of state tourism. Specifically, it describes the emergence of such extremist groups among young people, which inevitably leads to loss of life. Since ancient times, researchers and scholars have expressed their opinions on this matter, and we present them to our readers. At the same time, the article examines the role of the nation's great leader, the Honorable Emomali Rahmon, who called terrorism and extremism the plague of the century. The article's analysis demonstrates that the only solution to these undesirable phenomena is cooperation with society and the education of the younger generation.

Key words: extremism, terrorism, extremist groups, undesirable phenomenon, extremist ideology, plague of the century, political awareness, national security.

Масъалаи экстремизм ва тероризм дар назди имлҳои ҷомеашиносӣ, аз ҷумла сиёсатшиносӣ як аз самтҳои афзалиятнокест, ки диққати бештари олимону ба худ ҷалб намудааст. Олимон ва муҳақиқони мамлакатҳои гуногун ин навъ зухуротро дар доираи назарияи амниятӣ миллӣ, радикализиатсия ва таҳдиди ғайрианъанавӣ таҳлилу барасӣ менамоянд. Худи экстремизм ҳамчун ғайриқонуният ифротист, ки ба тағйири зӯрваронаи сохти конституционӣ, барангехтани адовати миллӣ, динӣ ва сиёсӣ барасӣ карда мешавад. Ва тероризм бошад, истифодаи зӯрварӣ ё таҳдиди он бо мақсади тарсонидани аҳоли ва таъсиррасонӣ ба қабули қарорҳои сиёсӣ мебошад.

Таҷрибаи таърихи нишон медиҳад, падидаҳои экстремизм ва тероризм ҳамчун шаклҳои идеология ва муборизаҳои сиёсӣ аллакай аз дунёи қадим вучуд доштанд. Махсусан дар Юнон ва Рим гурӯҳҳои сиёсӣ пайдо шуданд, ки баҳри расидан ба мақсадҳои хеш бо идеологияи зӯрӣ фишорона ва ғоратгариро бештар истифода намуда, одамонро ноҳақ мекуштанд. Мисоли равшани он шуда метавонад ғайриқонуният гурӯҳҳои ифротӣ дар шаҳри Афина. Дар шаҳри Афина раванди демократияи аввалин ташаккул ёфта буд. Аммо барқарории низоми демократӣ ҳамеша бо рақобати қавмҳо ва гурӯҳҳои сиёсӣ рӯ ба рӯ мегирифт, ки барои таъсир расонидан ба асамблея ва раёсати шаҳр кӯшиш менамуд. Ҳарчанд ки ин амалҳои онҳо ҳанӯз шакли муосирро терроризм надоштанд, аммо принсипи асосӣ

истифода аз таҳдид, хусумат барои расидан ба мақсадҳои хеш аллакай нишона аз ин идеология гардид.

Олимон ва муҳақиқони Юнони қадим низ дар асарҳои безаволи худ доир ба ин масъала андешарони намудаанд. Аз ҷумла Афлотун дар асараш “Ҷумҳурӣ” оиди масъалаи низоми сиёсӣ ва таҳдидҳои дохилӣ ва беруниро хуб барасӣ намудааст. Ӯ қайд кардааст, ки гуруҳҳои муҳолифин бо амалҳои таҳдид ва хусуматҳои шахсӣ метавонанд сулҳу субботи ҷомеаро ҳалалдор намоянд. Ҳамзамон Афлотун таъкид ба он менамояд, ки давлат бояд қудрати мувозинат ва сохтори мустаҳкам дошта бошад то ки ин гуруҳҳои хурди радикалии ифротӣ натавонанд ба амнияти ҷамъиятро ҳалалдор намоянд. [9, 163] Яъне аз нуктаи назари ӯ ин гуна гуруҳҳои ифротӣ метавонанд ба ормии ҷомеа ҳалалдор намоянд ва ба сохти сиёсии давлат ҳалал расонад. Ҳарчанд ки Афлотун мафҳуми экстремизм ва терроризмро ба маънои ҳозираш истифода накарда бошад ҳам вучуд доштани чунин гуруҳҳои сиёсии ифротгар дар ҳамон давраи замони низ вучуд доштанд. Афлотун ҳамзамон ба он ақида буд, ки барои он ки дар ҷомеа ин гуна гуруҳҳои ифротӣ пайдо нагарданд таълиму тарбияи наврасон баланд бардоштани сатҳи маърифатии аҳоли барномҳои қонунҳои муайянро қабул намоянд. Ӯ ҳамзамон пешниҳод менамояд, ки роҳбарон ва шахрвандон бояд аз рӯи ақлу маърифати хеш амал намоянд, то амнияти давлат ва тартиботи ҷамъиятӣ ҳифз гардад.

Олими дигари Юнони қадим Арасту низ аз назар ҳолӣ нест. Ӯ дар асари худ “Сиёсат” таҳдидҳои гуногун ба давлат аз ҷониби гуруҳҳои хурд ва шахсони манфиатдор баррасӣ мекунад. Арасту қайд менамояд, ки ҳар гуна гуруҳҳои хурд, ки манфиати шахсии худро аз қонун ва тартиботи давлат боло мегузоранд, метавонанд низоми давлатиро ҳалалдор намоянд. Маҳз чунин андешаронии Арасту заминаи дигари ташаққули гуруҳҳои экстремизм ва терроризм замина гузошт. Арасту дар баррасии ин масъала ҳамзамон таъкид менамояд, ки сохти давлат бояд қонуни мувозинат дошта бошад, то аз ифротгарӣ ва хушунат пешгирӣ карда шавад.

Дар асрҳои миёна низ оиди ин масъала таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Якчанд олимон ва муҳақиқони ин давра низ оид ба гуруҳҳои ифротӣ, ки ба сулҳу суботи ҷомеа ҳалалпазиранд мулоҳизарони намудаанд. Аз ҷумла яке аз файласуфи Шарқи исломӣ Абу Ҳамид Ғаззоӣ мебошад. Дар замони М. Ғаззоӣ нооромӣ, ҷангҳои дохилӣ ва ихтилофи динию сиёсӣ дар минтақаҳои Шарқи Наздик ва Форс мавҷуд буд ва ин ҳама ба хусумат оварда мерасонданд. Ӯ дар асараш “Эҳёи улум ад – дин” ба масъалаи таҳдиди гуруҳҳои ифротӣ ва шидид, ки ба оромии ҷомеа ҳалалпазир мегарданд, барасӣ кардааст. Ӯ қайд менамояд, ки амалҳои хусуматдошта метавонад ҷомеаро хароб созад ва сабаби нобоварии сиёсӣ гардад. Яъне ба ақидаи Ғаззоӣ агар фардҳо ё гуруҳҳои сиёсӣ, ки аз рӯи манфиати шахсӣ ё идеологӣ амал мекунанд қонунҳои ҷомеаро вайрон менамоянд, ин ба нооромии ҷомеа ва ҳалалпазиргаштани он рафта мерасад. Ногуфта намонад, ки Ғаззоӣ аз илми динӣ боҳобар буд ва махсусан ҷавоноро таъкид ба он мекард, ки ин гуна гуруҳҳои танҳои ҷойи заифии одамонро ба инobat мегиранду рафта ба чунин гуруҳҳои ифротӣ шомил мегарданд. Таъкид ба он мекард, ки динро хуб таҳлил кунед, омӯzed, тарбия гиред то ба чунин гуруҳҳо побанд нагрдед.

Муҳақиқи дигари ин марҳила, ибни Холдун буда, он низ дир ин масъала назари хешро баён намудааст. Ибни Холдун асараш дар “Муқаддима” қайд намудааст, ки ҳар як давлат давраи ҷавонӣ, камолот ва пирӣ дорад. Падидаҳои экстремизм ва терроризм одат дар давраи пирӣ, яъне заифии давлат пайдо мегардад. Ӯ дар масъалаи пайдо шудани гуруҳҳои ифротгарӣ дар ҷомеа якчанд сабабҳои онро пешниҳод намудааст:

- таасуб ва ифротгарӣ. Дар ин давраҳо гуруҳи “асабия” яъне гуруҳҳо ба ҳам ҳамбасташуда, дар ҷомеа мақоми махсус доштанд. Асабия яке аз гуруҳҳои таъсиррасоне буд, ки пешбурди ҷомеа ва давлатро ба ўҳда дошт. Ин ҳамбастагӣ ба ҳам омро мутаҳхид мекард ва онҳоро баҳри ҳимояи манфиатҳои умум ва амали гардидани ҳокимият водор месохт. Воқеан ҳам дар аввали инкишофаш асабия барои ҳимояи манфиати умум талош

меварзид. Баъдан вақте ки ҳамбастагӣ аз ҳад гузашт он ба таасуби кӯр кӯрона мубадал гардид. Чунки таасуби аз ҳад зиёд боиси пайдоиши гуруҳҳои ифротӣ гардид, ки дар ин ҳолат онҳо манфиати дигаронро рад намуда танҳои баҳри манфиати хеш корбари менамуданд.

- динсозии сиёсат ва тундгарой. Ногуфта намонад, ки воқеан ҳам дин бо сиёсат робитаи ногуастани аз дунёи қадим доштанд. Ва дар ҳама давраҳои таърихи дин ва сиёсат дар ҷомеа мақоми хоссаро соҳиб буд. Ибни Холдун таъкид ба он мекунад, ки ба дин даъват намудани мардум танҳо шиорҳо кофӣ нестанд. Барои идора намудани давлат дин қувваи хуб дорад вале дар бисёр мавридҳо гуруҳе пайдо мегарданд, ки бо шиорҳои бардуруғи худ мардумро ба манфиати хеш истифода менамоянд то ҳаде ки ба тундгарой роҳ медоданд. Ин гуна гуруҳҳо баҳри ғасби ҳокимият мардумро бо дин фиреб дода, онҳоро истифода медоданд. Ифротгароии динӣ дар аксар ҳолат дар ҳама қисмати мардумоне пайдо мегардид, ки онҳо аз лиҳози иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷомеа ақибмонда буданд, саводӣ кофии динӣ надоштанд, ки ин ба пайдошавии тундгароии ҷомеа ва нооромии ҷомеа оварда мерасонад. Аз ин маълум мегардад, ки ҳатто афкори ҷамъиятӣ нишон медиҳад, ки мардум динро кӯр кӯрона аз худ намуда, асоси маърифатии онро хуб дарк намекарданд ва фирефтаи гуруҳҳои ифротӣ мегардиданд.

- бетартибӣ ва таназули давлат. Дар ин марҳала масъалаи усутувории давлат ба ҳолати иҷтимоӣ он аҳамияти ҷиддӣ дода мешавад. Чунки маҳз бетартибӣ ва нооромӣ дар ҷомеа бештар дар ҳолати заифии давлат ва ноадолати дар он ба вучуд меояд. Яъне ба қавли ибни Холдун вақте ки сохтори сиёсии давлат ба ғасод, ноадолатӣ, сатҳи пасти зиндагӣ ва идоранамоеи давалат заиф гардидааст боварии мардум ба ҳокимияти сиёсӣ заиф гардидааст, ба вучуд меояд. Дар ин ҳолат гуруҳҳои ифротӣ кӯшиш менамоянд, ки дар чунин як вазъияти нооромии ҷомеа бо роҳи зӯрварии фишороварӣ ба ҷомеа таъсири худро мерасонанд. Аз ин лиҳоз давлат дар ҳама ҳолат бояд усутувории хешро нигоҳ дорад ва ба пайдо шудани чунин гуруҳҳо ҷораҳои ва нақшаҳои махсусро андешад.

- руҳияи мағлубшуда. Дар таҳлили равандҳои иҷтимоии ибни Холдун ба руҳияи ҷомеа аҳамияти ҷиддӣ додааст. Махсусан ӯ таъкид менамояд, ки мағлубшудагон ба ғолибон тақлид менамоянд, яъне кӯшиш мекунанд, ки тарзи зиндагӣ, фарҳанг ва арзишҳои волеи онҳоро қабул нанамоянд. Аммо дар чунин ҳолат тақлид имконпазир мегардад ё гуруҳҳо худро аз имкониятҳои иҷтимоӣ маҳрум тасаввур мекунанд аз ҷомеа ва қонунҳои ҷамъияти норозигӣ баён намуда, нисбати он нафрат пайдо менамоянд. Ин ҳолат низ метавонад тадриҷан ба эътирозҳои шадид ва баъзан ба рафторҳои хушунатомез оварда расонад. Маҳз ҳамин ҳолати ба пайдошавии гуруҳҳои тундрав ё ифротгар сабабгор мегарданд, зеро ин гуруҳҳои меҳонад бо роҳи муборизаи шадид вазъияти сиёсии ҷомеаро тағйир диҳанд.

Дар замони нав ва замони муосир масъалаи терроризм ва экстремизм умуман шакли дигар мегирад. дар ин марҳалаи таърихи низ нуқтаи назари олимону муҳаққиқон аз назар холи нест. Аз ҷумла Брюс Хоффман, Зигмунд Фрейд, Карл Маркс, Марк Юргенсмейер, Роберт Пейп ва дигарон нисбати ин падидаи номатлуб изҳори андеша намудаанд [4, 25 – 47]. ба қавли онҳо экстремизм ва терроризм шакли канораи зӯрварӣ ва фишороварие мебошад, ки баҳри нобуд сохтани шахсиятҳои бегуноҳӣ ҷомеа равона шудааст. Воқеан як аз шакли муборизаи шадидест, ки макон ва замони он муайян нест. Терроризм ва экстремизм дар замони муосир ватан надоранд. Ҳар гуна гуруҳҳои ифротие вучуд доранд, ки дар шаклҳои пинҳонӣ барномаҳои худро сохта баъзе одамони бесаводно низ истифода намуда, давлату миллатро нобуд месозанд.

Таҳлилҳои назариявии таърихӣ нишон медиҳад, ки экстремизм ва терроризм маҷроии иҷтимоӣ сиёсӣ шинохта шуда, маҳз ҳамин мафҳумҳо имкон медиҳад, ки навҳо ва шаклҳои ин гуна гуруҳҳои ифротгарой аз ҳам ҷудо карда шаванд ва таври амиқ таҳлилу баррасӣ гарданд [6, 34]. Экстремизм як шакли рафтори сиёсӣест, ки барои ҳал ё бартараф кардани ягон мӯҷароии иҷтимоӣ сиёсӣ ба вучуд омадааст. агар оиди экстремизм берун аз

мафҳуми мочарои иҷтимоӣ сиёсӣ андешаронӣ намоем, пас экстремизм хосияти падидаи сиёсӣ будани худро гум мекунад ва ба падидаи равонӣ диққати асосӣ ба субъектҳои мочароҳои иҷтимоӣ сиёсӣ дода мешавад. Маҳз субъектҳои мочаро низоми арзишҳо ва манфиатҳо доранд, ки метавонанд сабабагори мочаро гарданд ва роҳҳои ҳалли ин мочароро интихоб мекунанд. Аз ин нуктаи назар экстремизм ба таври васеъ ба ду навъи асосӣ чудо мегардад: байнидавлатӣ ва дохилидавлатӣ. Ҳангоми муайян намудани ягон навъи экстремизм танҳо як субъекте, ки усулҳои канораро дар раванди мочарои иҷтимоӣ сиёсӣ истифода мебарад, диққат додан зарур аст. Чунки одатан мочароҳои иҷтимоӣ сиёсӣ ҳадди аққал ду субъект дорад.

Ногуфта намонад, ки дар ҷомеаи муосир яке аз масъалаҳои мураккабтарину пурихтилофтарин ин масъалаи терроризм мебошад. Он дар навъ ва шаклҳои мухталиф ба миён меояд. Дар замони муосир терроризм яке аз падидаи манфуртарин шинохта мешавад. Терроризм ҳамчун падидаи номатлуб дар сатҳи гуногун ба амал меояд. Таҳлилҳои солҳои охир нишон медиҳад, ки на танҳо як ташкилот ва ё гуруҳу неруҳои гуногуни сиёсӣ, балки баъзе мақомоти давлатӣ низ метавонанд ба сифатҳои субъекти экстремизму терроризм баромад намоёнд.

Дар ҷомеаи муосир дар шакли экстремизму терроризми давлатӣ ба амал омадани фаъолияти радикалиро канора низоми пурмочарои олами муосирро боз ҳам мураккабтар гардонад, муносибати байналмилалиро пурмуқовимат менамоянд. Аз ин лиҳоз ҷомеаи муосир мебояд, ки на танҳо бар зидди ин гуна ташкилотҳои гуруҳҳои ифротӣ мубориза барад, балки монаи амалҳои ифротии давлатҳои алоҳида гарданд. Махсусан вақте ки давлатҳои абарқудрат ба амалҳои экстремисти ва террористии дигарро дастгирӣ менамоянд, ҳолатҳои пурмуқовиматии муносибатҳои байналмилалӣ пуршиддат гирифта боиси шиддат гирифтани босуръати мочароҳои сиёсӣ мегардад.

Ҳамин тариқ бояд ҳаминро зикр намуд, ки дар шароити муосир экстремизм ва шаклҳои гуногуни зуҳури он ба амнияти байналхалқӣ, миллию давлатӣ, ҳукуку озодиҳои конституционии одамон ва ягонагии ҳудудии давлатҳо хатари ҷиддӣ эҷод намоёнд. Мубориза ба ин падида бояд барои ҳар як давлат ва ҷомеаи инсонӣ масъалаи аввалиндарча гардад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз соли 2022-ум то имрӯз ҳазорон маротиба дар Паёмиҳои ҳарсолаи хеш ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар маҷмӯъ ба кулли мардуми мамлакат оид ба масъалаҳои экстремизм ва терроризм суханронӣ намуда, онро ҳамчун як падидаи номатлубе, ки ба нобуд сохтани ҷомеаи инсонӣ равона мегардад, баррасӣ менамоянд.

Ҳамасола дар баррасии мӯҳтавои Паёми Пешвои муаззами миллат, бештар ба масъалаҳои соҳаҳои асосии ҳаёти кишварро сиёсӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ғайра баррасӣ карда мешаванд. Яъне чун агар ба таври ҷузъӣ назар намоем, бештар ба масъалаҳои маориф, тандурустӣ, ҷавонон, варзиш, занон, таълиму тарбия, мудофия, сиёсати хориҷӣ, беҳтар намудани сатҳи некӯаҳволӣ ва ғайраро дар бар мегирад. Аммо дар оғози Паёми имсола пеш аз баррасии вазъи соҳаҳои гуногуни ҳаёти кишвар, вазъи мавҷудаи байналмилалӣ ба таври мухтасар дар Паёми навбатии Пешвои муаззами миллат баён гардид, ки ин маънои пурталотум гардидани вазъи сиёсии ҷаҳони шаҳодат медиҳад.

Чунки вазъи ҷаҳони сиёсии имрӯза, аз ҷумла давлатҳои исломӣ хеле муташанниҷ гашта, таъсири он ба тамоми мамлакатҳои олам, аз ҷумла мамлакати мо низ таъсир расондааст. Чунин рӯйдод имрӯз дар ҳаёти кишвар ба як маъракаи муҳими сиёсии давлатӣ мубаддал гардидааст [1].

Барои ба чунин ҳолат расидани мамлакатҳои ҷудогона ҳизбу ҳаракатҳои экстремистии террориста манфиатдор доништа мешаванд. Имрӯз олами ислом ба қатлу қитол, талаву тороч, ваҳшонияту даҳшат гирифтор шудааст ва аҷибтар аз ҳама он аст, ки

тамоми корҳои ғайришаръӣ, балки аъмоли куфр аз номи дини мубини ислом анҷом дода истодаанд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои муаззами миллат, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ибраз медоранд, ки «...Паёми имсола ба мақоми олии қонунгузори мамлакат ва мардуми шарифи Тоҷикистон дар шароита торафт мураккаб гардидани вазъи ҷаҳони муосир, густариш пайдо кардани зухуроти ниҳоят хатарноки асри нав терроризм ва экстремизм, вусъати бесобиқаи бархурди манофеи қудратҳо барои аз нав тақсим кардани ҷаҳон вобаста ба ин, боз ҳам печидаву муташанниҷ гардидани вазъи сиёсии сайёра, инчунин шиддат гирифтани бӯҳрони молиявӣ иқтисодӣ дар бисёр кишварҳои олам пешниҳод мегардад» [3].

Ҳамаи ин воқеияту рӯйдодҳо ҳақиқатеро таъкид менамоянд, ки мушкилота аср ва таҳдидҳои нав ба тамаддуни башарӣ мунтазам афзоиш ёфта, амнияти давлатҳои хурду бузурги олам ва ҳатто тақдирӣ тамоми аҳди башарро ба хатари ҷиддӣ рӯ ба рӯ сохтаанд. [5, 245]. Ин ҳодисаҳо бори дигар исбот намуданд, ки терроризм ва экстремизм, аз як ҷониб, чун вабои аср хатари глобалии ҷиддӣ буда, аз ҷониби дигар, аъмоли он гувоҳ аст, ки террорист ватан, миллат ва дину мазҳаб надорад, ҳамзамон як таҳдиде ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҷони ҳар як сокини сайёра аст. Ин зухуроти фалокатбор ҳеҷ умумияте ба дин, аз ҷумла дини мубини ислом надорад ва бо истифода аз номи ислом ба хоҷири ҳадафҳои сиёҳу гаразноки сиёсӣ содир карда мешавад.

Терроризм ва экстремизм яке аз проблемаи асосии имрӯза буда, махсусан ҷавононро бо ҳар гуна ваъдаҳои бардурӯғи динию дунявӣ ҷалб намуда, онҳоро ба ҷараёнҳои террористӣ сафарбар менамоянд. Террористҳо гурӯҳҳои хурде буда, ба ҷомеаи имрӯза бо ҳар гуна роҳ зиён мерасонанд [7]. Дар ҳар як сомонии сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ғайра мавзӯи асосӣ ба пайвастанӣ шаҳрвандон ба гурӯҳҳои тундрав равона шудааст, ки ин яке аз мушкилоти асосии ҷомеаи имрӯзаи мо мебошад [8, с. 6].

Ба оташи андешаи ботили ин гуна шахсон аз «Давлатӣ исломӣ» саркарда, то толибону ҳизбҳои дигари ба номи «исломӣ» рағбани бештар мерезанд. Хабарӣ воқеаҳои рӯзҳои охир дар давлатҳои Туркия ва Австрия, ки дар нашрия ва шабакаҳои серхонандатарини ҷаҳонӣ паҳн гардид, ин андешаро дар зехни онҳое, ки исломро чун дини террористон мешиносанд, боз ҳам қавитар карду дини исломро боз ҳам бадномтар.

Дар замони муосир сафи низомӣёну ҷангиёни гурӯҳҳои террориста аз ҳисоби ҷавонони ноогоҳу бесавод меафзояд ва ба назар мерасад, ки дар тамоми кишварҳо ҳамин гуна наврасони ба доми фиреб афтада кам нестанд ва онҳо ҷони худро беҳабар аз мақсаду мароми роҳбаронашон қурбон мекунанд. Ба назар мерасад, ки ноогоҳӣ аз асолати фарҳанги исломӣ ва камсаводӣ ҳамчун муҳдмтарин омили гумроҳшавии ин ҷавонон аст.

Имрӯз Тоҷикистон аз воқеаҳои ҷаҳони ислом бетараф буда наметавонад, зеро даргириҳои Шарқи Наздак ба ватани мо низ таҳдид дорад. Душманони миллати тоҷик бо ҳар роҳу восита меҳақанд фазои ороми киншари моро ҳалалдор намоянд, аз хориҷа истода тақдирӣ тоҷиконро ҳал намоянд, тариқи телевизионҳои махворавӣ ва шабакаҳои интернет ба ҳалқи азизи мо таҳдид мекунанд, сиёсати пешгирифтаи ҳукуматро, ки баҳри таъмини сулҳу субот ва тараққиёт равона шудааст, маврида интақом қарор медиҳанд ва меҳақанд, ки ба воситаи қувваҳои дохилӣ, аз ҷумла баъзе ҳизбу ҳаракатҳои “исломӣ”-и ватанӣ, инчунин баъзе афроди ҷинойтпеша таблиғот бурда, ҷавонони ноогоҳро фиреб диҳанд ва онҳоро ба муқобили ватану миллати худ барангезанд [2, с. 54].

Дар ин давраи ҳассос мо бояд бениҳоят хушёр ва эҳтиёткор бошем. Ба насли ҷавон ва наврас тарзи ҳаёти солим, бидуни ҳар гуна ҷангу ваҳшониятро тарғибу ташвиқ намоем. Таълиму тарбияро тавре ба роҳ монем, ки барои бекориву зоеъ рафтани вақти холи фурсат наёбанд.

Бештар ба забон омӯзиву ҳунармандӣ ҷалб гарданд, то дар оянда тавонанд зиндагии шоиста дошта бошанд. Ҳаргиз ба даъватҳои бардурӯғи аҷнабиён бовар накунам. Дар олами

ислом ҳеч гуна ҷиҳод нест. Ҳама ншорҳое, ки аз номи ислом аз тарафи экстремистону террористон садо медиҳанд ва одамон, баҳусус ҷавононро ба ҷиҳод ва барпо кардани хилофата исломӣ тарғиб менамоянд, дурӯғи маҳз аст.

Мо бояд ба наврасону ҷавонон фаҳмонем, ки бояд муттаҳдд, якдил ва дастаҷамъ бошем, ба иғвои хоинон дода нашавем, тамоми кӯншшро ба харҷ диҳем, то ин ки ватани худро аз дасисаҳои душманон эмин ниғаҳ дорем. Ба наели наврас ва ҷавон фаҳмонем, ки ҷиҳоди мо ҳифзу ҳдмояи ватан, обод кардани он, хизмати падару модар, тарбияи фарзандон, тарғиби некиву нақӯкорист.

Мо таҳти роҳбарии Асосгузори сулҳу ваҳдата миллӣ- Пешвои миллат, Президента Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон посбони сулҳу суботи кишвар мебошем.

АДАБИЁТ

1. Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм. М., 2006.
2. Зокиров Г.Н. Донишномаи сиёсӣ. Душанбе, 2015.
3. Караваев А.Г. Молодежь и антитеррор. М., 2013.
4. Кудратов, Н.А. Уголовно–правовая охрана основ конституционного строя и безопасности государства: проблемы доктрины, правоприменения и совершенствования законодательства : специальность 12.00.08 "Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" : диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук / Кудратов Некруз Абдунабиевич. – Душанбе, 2021. – 539 с. – EDN RXSNWC.
5. Кудратов, Н.А. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства. Учебно-методическое пособие / Н.А. Кудратов. – 2 издание. – Душанбе: Бахманруд, 2020. – 240 с. – EDN XQAWVJ.
6. Кудратов, Н. А. Национальная и государственная безопасность как видовой объект преступления против основ конституционного строя и безопасности государства / Н. А. Кудратов // Уголовная юстиция. – 2019. – № 13. – С. 29-33.
7. Уголовная политика: основные направления на современном этапе / Н. Ю. Лебедев, П. В. Яковин, Е.Н. Петухов [и др.]. – Новосибирск : Сибирский университет потребительской кооперации, 2023. – 169 с. – ISBN 978-5-334-00282-1.
8. Олшанский Д.В. Психология терроризма. Питер, 2002

УДК 343.9:341.4

ФОРМИРОВАНИЕ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Кудратов Н.А.

**Начальник управления науки и инноваций Международного университета
туризма и предпринимательства Таджикистана, доктор юридических наук,
профессор. E-mail: nek-kudratov@mail.ru**

Ширинджонов Ф.И.

**Кандидат юридических наук. Доцент Таджикского государственного
университета коммерции. Телефон: 936-66-37-13. E-mail: firdavsshr@mail.ru**

Организованная преступность существует давно, что касается транснациональной организованной преступности, насчитывает столетия, развиваясь от локальных банд до сложных транснациональных сетей. В данной статье рассматривается организованная преступность от ее исторического истока до современных проявлений. Рассматривается особенности существования организованной преступности в советский период, так как в современном понимании транснациональная организованная преступность начала развиваться и сформировалась на фоне распада СССР. Транснациональная организованная преступность имеет глубоко укоренившуюся историю, которая простирается на разные континенты и эпохи, бросая вызов усилиям правоохранительных органов. В этой статье представлен обзор эволюции транснациональной организованной преступности, прослеживая его происхождение от древних маршрутов контрабанды до современных сложных сетей. Понимание истории развития транснациональной организованной преступности поможет разрабатывать эффективные стратегии борьбы с этим сложным явлением.

Ключевые слова: история преступности, преступные группы, преступные организации, организованная преступность, транснациональная организованная преступность.

ТАШАККУЛИ ЧИНОЯТКОРИИ МУТАШАККИЛИ ТРАНСМИЛЛИ: ТАҲЛИЛИ ТАЪРИХИ-ҲУҚУҚӢ

Кудратов Н.А.

**Сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва
соҳибкорӣ Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.
E-mail: nek-kudratov@mail.ru**

Ширинҷонов Ф.И.

**Номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. Дотсенти Донишгоҳи давлатии тичорати
Тоҷикистон. Телефон: 936-66-37-13. E-mail: firdavsshr@mail.ru**

Чинояткорӣ муташаккил муддати тӯлонӣ вучуд дорад, чиноятҳои муташаккили фаромиллӣ бошад садсолаҳо пеш пайдо шуда, аз гурӯҳҳои чиноятпешаи маҳаллӣ то шабакаҳои мураккаби фаромиллӣ инкишоф ёфтааст. Ин мақола чинояти муташаккиро аз пайдоиши таърихӣ он то зухуроти муосир баррасӣ менамояд. Хусусиятҳои мавҷудияти чиноятҳои муташаккил дар давраи шӯравӣ баррасӣ мегардад, зеро дар фаҳмиши муосир чиноятҳои муташаккили фаромиллӣ дар пасманзари пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ инкишоф

ёфта, шакл гирифтанд. Чиноятҳои муташаққили фаромиллӣ таърихи тулонӣ дошта, аллакай ба қитъаҳо ва давраҳои гуногун паҳн гардида, талошҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқро душвор мегардонад. Ин мақола шарҳи таҳаввулоти чиноятҳои муташаққили фаромиллӣ пешниҳод гардида, пайдоиши он аз масирҳои қадимии қочоқ то шабақаҳои мураккаби муосир омехта мешавад. Фаҳмиши таърихи чиноятҳои муташаққили фаромиллӣ барои таҳияи стратегияҳои муассири мубориза бо ин падидаи мураккаб кумак хоҳад кард.

Калидвожаҳо: таърихи чинояткорӣ, гурӯҳҳои чиноятӣ, созмонҳои чиноятӣ, чинояткории муташаққил, чиноятҳои муташаққили фаромиллӣ.

FORMATION OF TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Kudratov N.A.

Head of the Department of Science and Innovation, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Doctor of Law, Professor.

E-mail: nek-kudratov@mail.ru

Shirinjonov F.I.

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Tajik State University of Commerce.

Phone: 936-66-37-13

E-mail: firdavsshr@mail.ru

Organized crime has been around for a long time, and in terms of transnational organized crime, it dates back centuries, developing from local gangs to complex transnational networks. This article examines organized crime from its historical origins to modern manifestations. The features of the existence of organized crime in the Soviet period are examined, since in the modern understanding, transnational organized crime began to develop and took shape against the backdrop of the collapse of the USSR. Transnational organized crime has a deep-rooted history that spans continents and eras, challenging law enforcement efforts. This article provides an overview of the evolution of transnational organized crime, tracing its origins from ancient smuggling routes to modern complex networks. Understanding the history of transnational organized crime will help develop effective strategies to combat this complex phenomenon. Key words: history of crime, criminal groups, criminal organizations, organized crime, transnational organized crime, global influence.

Key words: history of crime, criminal groups, criminal organizations, organized crime, transnational organized crime

В сегодняшних условиях традиционная проблема организованной преступности в контексте глобализации выходит на новый уровень, проявляющийся в исследовании ее транснационального характера. Долгое время транснациональные аспекты организованной преступности не привлекали достаточного внимания. Основные работы, посвященные изучению данной проблемы в постсоветском пространстве появились XX–XXI [2, 5, 6, 10, 12, 13, 14, 15, 23] что касается зарубежных научных публикаций, то данная проблема освещается уже несколько десятилетий [16, 17, 18, 21, 22,]. В западной юриспруденции интерес к транснациональной преступности возник в начале 1970-х годов, когда появились первые труды, исследовавшие международный терроризм. С тех пор незаконное обращение наркотиков и оружия, торговля людьми, организация незаконной миграции, транснациональные экономические преступления и иные транснациональные преступления стали предметом научных исследований. Как верно отмечают некоторые

авторы, организованная преступность всегда действовала, за пределами государственных границ.

Следует отметить, что концепция транснациональной организованной преступности, как мы ее понимаем сегодня, не существовала в той же форме в древнем мире или в средние века, безусловно, это были случаи организованной преступной деятельности, выходящей за пределы политических и географических границ. Важно признать, что термин «организованная преступность», возможно, не совсем отражает природу этой древней противоправной деятельности, поскольку социальные структуры, правовые системы и экономические условия сильно отличались от современных. Однако существование организованных групп, занимающихся незаконной деятельностью с целью получения сверхприбыли или власти, очевидно в различных исторических записях и отчетах. Так например, в Афинском государстве еще в 594 г. до н.э. впервые законом о фальшивомонетничестве предусматривалась смертная казнь [4, с. 8]. Также активно занимались преступным промыслом тевкры (ближневосточные пираты XV–XI вв. до н.э.) и лопатийцы (скирийцы) (древнегреческие пираты VI–IV вв. до н.э.) [15, с. 57].

Тем не менее, в современном понимании транснациональная организованная преступность начала развиваться и формировалась на фоне распада СССР [8, с. 38]. Следует отметить, что во времена СССР вопросам противодействия организованной преступности не уделялось необходимого внимания, поскольку считалось, что эта проблема не актуальна для советского государства, отгороженного от мира «железным занавесом». В то же время отмечалось, что организованная преступность – феномен для постсоветского пространства не новая [9]. По мере становления социалистического государства, укрепления правоохранительных органов, стабилизации экономической ситуации, их деятельность практически прекратилась. Хотя в советской криминологической литературе указывалось на распространенность в СССР преступного промысла, связанного с незаконными операциями с культурными и художественными произведениями, в том числе с их вывозом за пределы СССР с помощью иностранных дипломатов, приехавших в страну иностранцев выполнение совместных работ, а также туристов.

Однозначного ответа на зарождение организованной преступности в бывшем СССР нет. Можно предполагать, что это произошло не в период тоталитаризма и правления И.В. Сталина. Определенные криминальные группировки и банды существовали, однако тоталитарный режим исключал всякую возможность развития теневой экономики и теневого рынка через полную монополию производства и торговли, а также всеобъемлющее господство КПСС исключал коррупцию как явление.

«Хрущевская оттепель», характеризовавшаяся отходом от тоталитарной системы, относительной демократизацией, попытками реформирования в направлении либерализации и гуманизации политической и общественной жизни населения, отразилась и на криминальном мире. Профессиональная преступность в новых условиях приобретала другие качества, все более похожие на аналогичную в развитых западных странах. Появлялись иерархичность и сетевость преступных группировок, характеризовавшихся распределением территорий и сфер влияния, происходило слияние представителей преступного мира с представителями государственного сектора. Именно в этот период в криминальной среде особое значение приобретает термин «цеховики» (категория представителей экономической преступности) [1]. Представители этого криминального сообщества начали объединяться в сообщества с целью расширения своей нелегальной деятельности и посредством взяточничества защищать себя от социального контроля. Эти группировки успешно функционировали в государственном секторе, как по вертикали, так и по горизонтали. Поэтому фактически можно считать, что организованная преступность на территории СССР появилась в виде определенных кланов, «дельцов» и махинаторов в

сфере экономики, образовавшихся внутри государственных учреждений или организаций, основной целью которых было получение незаконной прибыли [5].

К концу 40-х – началу 50-х гг. в стране существовал ряд преступных сообществ с элементами организованности. Так называемые «особые школы» появились и действовали в местах лишения свободы. Криминальная специализация преступников была четко определена. «Преступные кланы» отличались характером деятельности, уровнем стойкости и приверженностью нормам друг от друга. Ярким примером деятельности «преступного клана» во время войны может быть деятельность расхитителей лекарств (дефицитных) посредством создания фиктивной воинской части.

Появление так называемого преступного кластера «вора в законе» в 70-х гг. XX ст. была спровоцирована активизацией теневой экономики и развитием так называемого «черного рынка» товаров и услуг. Подобные сообщества имели свои правила, такие как:

- обязанность безграничной преданность «воровской идее» (запрещалось предательство, заниматься общественно-полезной деятельностью, иногда иметь семью и поддерживать связь с родственниками;

- запрещалось иметь связи с правоохранительными структурами;

- быть честными по отношению к иным членам сообщества;

- «воры в законе» были обязаны следить за порядком в зоне и местах их дислокации и обеспечивать авторитаризм;

- привлекать новых членов, ввести работы с молодежью (привлекались новые члены, как правило деньгами, культом насилия, спиртными напитками, наркотикам, проститутками, шантажированием и т.д.

- запрещалось интересоваться политикой или быть потерпевшим и свидетелем в суде.

Именно в это время, были зафиксированы первые случаи отдельных проявлений организованной преступности. Организованная преступность в это время обладала взрывоопасной силой и стремительно развивалась. Поскольку «воры в законе» (как руководители) и должностные лица (иногда довольно высокопоставленные чиновники) действовали в пределах одной плоскости – это неизбежно толкало их на более тесные контакты. Этот же период характеризовался вторичным перераспределением государственных средств, так называемая экспроприация экспропрированного.

В это же время получил распространение так называемый специальный язык, характерный и понятный только участникам таких группировок [25, с. 606-610.]. Такой язык выполнял функцию определенного кодирования профессиональных понятий, делая его непонятным для окружающих, но прежде всего для представителей правоохранительных органов. Этот язык постоянно совершенствовался и модернизировался. Кроме того, в крупных городах СССР возникали так называемые центры преступности.

К середине 80-х гг. XX ст. в обществе успешно функционировали четко организованные асоциальные группировки: с одной стороны, это представители коррумпированной партийно-государственной бюрократии, с другой – мафиозные уголовные организации. В условиях хаоса именно представители этих группировок получили огромный стартовый капитал в результате проведения антиалкогольной кампании и смогли организовать устойчивые мафиозные группировки и в несколько раз приумножить свои нелегальные теневые доходы [10].

Значительный толчок в развитие организованной преступности осуществил принятый Закон «О кооперации в СССР» от 26.05.1988 г. № 8998-XI, разрешивший осуществление частной экономической деятельности [12]. Именно этот нормативно-правовой акт дал возможность уголовным «дельцам» легализовать свои незаконно полученные средства. По данным экспертов, около 60% кооператоров оказались ранее судимыми лицами, что сделало невозможным развитие тогдашнего кооперативного движения в СССР. К концу 80-

х гг. XX ст. начали формироваться крупные по размерам и разветвленные по структуре преступные группировки, а лидеры этих групп считались авторитетными лицами как в пределах, так и вне ее.

В своей деятельности члены группировок в совершенстве понимали и четко соблюдали субординацию по отношению к своим лидерам. О существовании иерархии и соответствующих правил поведения были ознакомлены все без исключения члены группировки, а противоречия и конфликты между отдельными организованными преступными группами решались через соответствующие механизмы и ритуалы, что свидетельствовало об отдельной субкультуре организованной преступности так называемой «русской мафии». Организованные преступные группы в то время формировались в подавляющем большинстве либо из лиц, прямо или косвенно имевших отношение к спорту, либо из лиц из устойчивой криминальной среды, при чем между обоими типами членов преступных группировок существовало серьезное противостояние за лидерство. Деятельность «спортсменов», как правило, регулировалась так называемыми «ворами в законе».

Во время существования Советского Союза (1922–1991 гг.) транснациональная организованная преступность действительно существовала, но ее динамика определялась уникальной политической и экономической структурой СССР. Советское правительство жестко контролировало различные аспекты жизни общества, включая экономику и правоохранительную деятельность. Однако некоторым видам преступной деятельности удалось выйти за пределы национальных границ, и в последние годы существования СССР наблюдался рост организованной преступности и незаконных предприятий. Можно выделить следующие аспекты организованной преступности в СССР:

Советская плановая экономика часто создавала нехватку или нормированию товаров, что способствовало развитию черного рынка, на котором люди занимались незаконной торговлей и контрабандой. Кроме того, хотя советское правительство официально не поощряло употребление наркотиков, незаконная торговля наркотиками существовала. Некоторые преступные сети занимались незаконным оборотом наркотиков, а близость к регионам, известным производством опиума (таким как Афганистан), означала, что наркотики могли пересекать советские границы.

С открытием советской экономики в 1980-х годах наблюдались случаи финансовых преступлений, включая растраты, отмывание денег и мошенничество. Эта деятельность может включать взаимодействие с международными финансовыми системами.

Распад СССР в 1991 году и последующий переход к независимым государствам ознаменовали период роста преступной активности по мере изменения экономического и политического ландшафта. После распада Советского Союза некоторые возникшие преступные организации продолжали заниматься организованной преступностью.

Наличие организованной преступности как трудности официально признано в 1989 году на II съезде народных депутатов СССР [3]. Это никак не означает, что организованная преступность появилась именно в это время. Просто долгие годы проблема умалчивалась, что само по себе способствовало росту и развитию этого угрожающего явления.

После распада СССР в результате ослабления влияния правоохранительных структур и разрушения спецслужб организованная преступность начинает более «открытую» деятельность [26, с. 32-29]. В отличие от зарубежных стран, где активно в то время развивались запрещенные и нелегальные виды деятельности, типа проституции, рэкета, азартных игр и незаконного оборота наркотиков, в постсоветской среде окончательно сформировался симбиоз экономической и уголовной преступности (представителей теневой экономики и профессиональных преступников) коррумпированных чиновников.

С 1988 г. криминальные элементы в СССР начали дестабилизировать ситуацию в стране. Огромное влияние на организованные группировки в Таджикистане тогда оказали

уголовные преступные группы, сформированные на территории зарубежных стран. Представители общего криминального сообщества объединялись в политико-теневые альянсы (уголовно-профессиональные объединения) с представителями экономической преступности, что давало им возможность стать так называемой «пятой властью» в определенных постсоветских государствах. Для своего успешного функционирования она обретает все более актуальные формы и методы своего существования, расширяет сферы влияния на властные структуры и общество, а также пытается ограничить государственное влияние на регулирование общественно-экономических процессов.

Темпы таджикской организованной преступности потрясающие, если в западе на это ушло около 150 лет, то в Таджикистане только 25-30 лет. Лидеры организованных преступных групп, обладая сверхдоходами от нелегальной деятельности, инвестировали теневую экономику, которая стала возможным в силу активизации коррупции.

Следующий этап становления организованной преступности начинается с 90-х гг. и продолжается до сегодняшнего дня, которое характеризуется стремительным количественным ростом и серьезными структурными изменениями организованных уголовных формирований. Именно в эти годы удалось законодательно установить определение понятий «организованная преступная группа» и «организованное преступное сообщество» а также характеризовать их квалифицирующие признаки.

Период с 1993 по 1997 гг., характеризуется увеличением активности и количества организованных преступных групп на территории Таджикистана. Однако современная организованная преступная деятельность содержит принципиальные отличия от прогрессивных организаций до индустриальных объединений и группировок. В настоящее время было ликвидировано сотни преступных группировок, в том числе те имели постоянный организованный характер. Тем не менее, как статистические данные свидетельствуют о невозможности властных и правоохранительных органов полностью ликвидировать устоявшиеся организованные преступные группы на территории Таджикистана.

Конец 1990-х годов отмечается тенденциями укрупнения состава организованных преступных групп. Если в 1992-1993 гг. в организованную преступную группировку входило два-три человека, то начиная с 1997 года – их численность составляла уже сорок человек. Этот же период характеризуется увеличением удельного веса преступных группировок с численностью более десяти человек.

Родиною транснациональной организованной преступности принято считать США. Формирование американской организованной преступности происходило в несколько этапов. В конце 90-х гг. XIX в. преступной организацией считалась группа людей, незаконно занимавшаяся получением нелегальной прибыли от организации запрещенного игорного бизнеса и проституции, а после введения так называемого «сухого закона» – изготовлением, продажей и реализацией наркотиков, алкогольных напитков, поддельных банкнот и т.п.

Таким образом, характеристика историко-правовых предпосылок становления и развития международного сотрудничества по предотвращению и противодействию транснациональной преступности позволили выявить, что история транснациональной преступности тесно связана с историей общечеловеческих представлений о природе преступлений. Определено, что появление так называемого преступного кластера «вора в законе» в 70-х гг. XX ст. была спровоцирована активизацией теневой экономики и развитием так называемого "черного рынка" товаров и услуг. Именно в это время были зафиксированы первые случаи отдельных проявлений организованной преступности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агапов П.В. Основы теории регламентации ответственности и противодействия организованной преступной деятельности / П.В. Агапов. — СПб. : С.-Петерб. ун-т МВД России, 2011. — 327 с.
2. Воронин Ю. А. Транснациональная организованная преступность: монография. Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. юрид. акад., 1997. 72 с.
3. Второй Съезд народных депутатов СССР, 12-24 дек. 1989 г. : [В 6 т.]. - М. : Известия, 1990-. - 21 см. Т. 3. - Москва : Верховный Совет СССР : Известия, 1990. - 572,[1] с.; ISBN 5-206-00141-4
4. Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами: из истории подделки денежных знаков. Москва, 1990. С. 6–12. С. 8
5. Гаврилов С.Т., Белоусов И.В., Покаместов А.В. История становления организованной преступности в России. Территория науки. 2013. № 6. URL: [file:///C:/Users/USER/Downloads/istoriya-stanovleniyaorganizovannoy-prestupnosti-v-rossii%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/USER/Downloads/istoriya-stanovleniyaorganizovannoy-prestupnosti-v-rossii%20(2).pdf) с. 151]
6. Горяинов К. К., Исиченко А. П., Кондратюк Л. В. Транснациональная преступность: проблемы и пути решения. Москва, 1997. 95 с.
7. Годунов И. В. Транснациональная организованная преступность в России. Пути и формы противодействия: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2002. 604 с.,
8. Евстифеева Е.В. Организованная преступность и торговля людьми: криминологический и уголовно-правовой анализ: специализированный учебный курс / под ред. Е.В. Кобзева Саратов: Сателлит, Саратовский центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции, 2004. С. 38.
9. Кривошеев В.В. Организованная преступность в Советской России: парадокс институционализации // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки. 2021. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizovannaya-prestupnost-v-sovetskoy-rossii-paradoks-institutsionalizatsii-chast-pervaya> (дата обращения: 13.04.2024).
10. Карышев В.М. История Русской мафии 1988-1994. Большая стрелка. URL: http://adhdportal.com/book_4099_chapter_1_ANNOTAIJA.html
11. Кудратов, Н. А. Чинойтҳо ба муқобили давлат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон / Н. А. Кудратов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2019. – No. 2(27). – P. 124-128. – EDN NCUTNY.
12. Кудратов, Н.А. Уголовная ответственность за диверсию по уголовным законодательствам Таджикистана и Украины: компаративистский анализ / Н.А. Кудратов // Теоретические и прикладные вопросы комплексной безопасности: Материалы III Международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 20 марта 2020 года. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет Государственной противопожарной службы Министерства Российской Федерации по делам гражданской обороны, чрезвычайным ситуациям и ликвидации последствий стихийных бедствий, 2020. – С. 203-206. – EDN LFMTYP.
13. Кудратов, Н.А. Цифровой экстремизм: угроза национальной безопасности и способы противодействия / Н.А. Кудратов, М. М. Акилова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. – 2025. – № 2(103). – С. 50-61. – DOI 10.24412/3005-8023-2025-2-50-61. – EDN YBDGZL.
14. Уголовная политика: основные направления на современном этапе / Н. Ю. Лебедев, П. В. Яковин, Е. Н. Петухов [и др.]. – Новосибирск: Сибирский университет потребительской кооперации, 2023. – 169 с. – ISBN 978-5-334-00282-1. – EDN ILTDEZ.
15. Хижняк Д. С. Формирование категории транснациональных преступлений как фактор развития современной методологии криминалистики: монография. Саратов: ИЦ «Наука», 2013. 128 с.

16. Репецкая А. Л. Транснациональная организованная преступность: дис. ... д-ра юрид.наук: 12.00.08. Иркутск., 2001. 388 с.,
17. Mueller G.O.W. Transnational Crime: Definitions and Concepts. Paper presented at the International Conference on Responding to the Challenges of Transnational Crime, Courmayeur, Italy, 25–27 September 1998.,
18. P. Williams and E. Savona. The United Nations and Transnational Organized Crime /. Portland; Oregon, 1996. , Richards J. R. Transnational Criminal organization, Cybercrime, and Money Laundering. CRC Press LLC. 1999. , .
19. Shelley L. Transnational Organized Crime. Journal of International Affairs. 1995. Vol. 48. № 2. P. 33–39.
20. Williams P. Transnational criminal organizations: Strategic Alliances. The Washington Quarterly. 1995. Vol. P. 240–249.
21. Williams P., Godson R. Anticipating Organized And Transnational Crime. Crime, Law and Social Change. Vol. 37. № 4. 2002. P. 311–355.
22. Jessup Ph. C. Transnational Law. New Haven, 1956. № 2. P. 43., Ed. by P. Williams and E. Savona. The United Nations and Transnational Organized Crime. Portland. Oregon. 1996,
23. Edwards A., Gill P. Transnational Organized Crime: perspectives on global security. The Routledge Handbook of Transnational Organized Crime / A. Felia, S. Gilmour (Eds.). London: Routledge, 2012, Godson R. Olson W. International Organized Crime. Society. 1995. Jan.- Feb. P. 155–156.
24. Хижняк Д. С. Формирование категории транснациональных преступлений как фактор развития современной методологии криминалистики: монография. Саратов: ИЦ «Наука», 2013. 128 с
25. Шкуратенко, Е. В. Уголовный жаргон - коммуникативный атрибут уголовной субкультуры (историко-правовой аспект) / Е. В. Шкуратенко // Правовая культура в современном обществе: Сборник научных статей, представленных на Международной научно-практической конференции «Правовая культура в современном обществе», посвященной 70-летию образования Могилевского института МВД; Научное электронное текстовое издание, Могилев, 16 мая 2018 года / Отв. ред. И. А. Демидова. Могилев: Учреждение образования "Могилевский институт Министерства внутренних дел Республики Беларусь", 2018. – С. 606-610.
26. Третьяков, В. И. Российская организованная преступность как элемент преступности транснациональной / В. И. Третьяков // Юрист-Правоведъ. – 2004. – № 3(10). – С. 32-39.
27. Woodiwiss Michael. Organized Crime and American Power: A History. Toronto: University of Toronto Press, 2001. 468 p.

УДК: 343.32

САМТҲОИ ТАКМИЛИ ҚОНУНГУЗОРИИ ЧИНОЯТӢ ВОБАСТА БА ЧИНОЯТИ ТАХРИБКОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Қудратов Н.А.

**Сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва
соҳибкорӣи Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.**

E-mail: nek-kudratov@mail.ru

Қурбонзода А.А.

**дегани факултети педагогика ва психологияи Донишқадаи омӯзгорӣи
Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, E-mail: afzuna.kurbonova@bk.ru**

Дар мақола дурнамои рушди қонунгузории ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба ҷиноятӣи таҳрибкорӣ (м. 309 ҚҚ ҚТ) баррасӣ шудааст. Муаллифон зарурати васеъ намудани мафҳуми таҳрибкориро бо дарбаргирии шаклҳои нави он, аз ҷумла киберӣ, иттилоотӣ, иқтисодӣ ва экологӣ асоснок менамоянд. Пешниҳоди таҳрири нави меъёр бо истифода аз усули криминализатсия ироа гардида, ҳамчунин зарурати мутобиксозии қонунгузорӣ ба стандартҳои байналмилалӣ ва таҳкими механизмҳои пешгирӣ таъкид шудааст. Хулоса бар он аст, ки тақмили моддаи мазкур ба баланд бардоштани самаранокии сиёсати ҷиноятӣ ва ҳифзи амнияти давлатӣ мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: ҷиноят, таҳрибкорӣ, кибертаҳрибкорӣ, амнияти миллий, эпидемия, заҳролудсозии оммавӣ

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В СФЕРЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ДИВЕРСИИ

Қудратов Н.А.

**Начальник управления науки и инноваций Международного университета туризма и
предпринимательства Таджикистана, доктор юридических наук, профессор.**

E-mail: nek-kudratov@mail.ru

Қурбонзода А.А.

**– декан факультета педагогики и психологии Таджикского педагогического
института города Пенджикента, E-mail: afzuna.kurbonova@bk.ru**

В статье рассматриваются перспективы развития уголовного законодательства Республики Таджикистан в части преступления диверсии (ст. 309 УК РТ). Обосновывается необходимость расширения понятия диверсии с учётом её современных форм, включая кибер-, информационные, экономические и экологические проявления. Предлагается новая редакция нормы с использованием метода криминализации, а также подчёркивается необходимость гармонизации законодательства с международными стандартами и усиления превентивных механизмов. Делается вывод о том, что совершенствование данной нормы способствует повышению эффективности уголовной политики и обеспечению национальной безопасности.

Ключевые слова: преступление, диверсия, кибердиверсия, национальная безопасность, эпидемия, массовое отравление

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN COMBATING SABOTAGE

Kudratov N.A.

**Head of the Department of Science and Innovations of the International University of
Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Doctor of Law, Professor.**

E-mail: nek-kudratov@mail.ru

Kurbonzoda A.A.

**Dean of the Faculty of Pedagogy and Psychology of the Tajik Pedagogical Institute of
the city of Penjikent, E-mail: afzuna.kurbonova@bk.ru**

The article examines the prospects for the development of the criminal legislation of the Republic of Tajikistan concerning the crime of sabotage (Article 309 of the Criminal Code). It substantiates the need to expand the concept of sabotage to include its modern forms, such as cyber, informational, economic, and environmental manifestations. A revised legal provision is proposed using the method of criminalization and the importance of aligning national legislation with international standards and strengthening preventive mechanisms is emphasized. The study concludes that improving this norm will enhance the effectiveness of criminal policy and ensure national security.

Keywords: crime, sabotage, cyber sabotage, national security, epidemic, mass poisoning

Дурнамои рушди қонуни ҷиноятӣ вобаста ба ҷинояти таҳрибкорӣ (м. 309 ҚҶ ҚТ) имрӯз дар партави таҳдидҳои муосири амниятӣ, рушди технологияҳои иттилоотӣ ва зухуроти нави ҷинояткории фаромиллӣ ба як самти афзалиятноки ислоҳоти ҳуқуқӣ ҷиноятӣ мубаддал шудааст. Таҳлил ва арзёбии илмии ин дурнамо дар асоси принсипҳои ҳифзи амнияти миллӣ, таъмини пешгирии самараноки ҷиноятҳо ва мутобикшавии меъёрҳои ҳуқуқӣ ба воқеиятҳои муосир сурат мегирад. Аз ҷумла:

Якум, васеътар намудани доираи таърифи ҷинояти таҳрибкорӣ (м. 309 ҚҶ ҚТ) дар ҚҶ ҚТ муосир бояд бо назардошти шаклҳои нави таҳрибкорӣ, аз ҷумла таҳрибкории киберӣ, иттилоотӣ, экологӣ ва иқтисодӣ, таъриф ва таснифи ҷиноятро васеъ намояд. Масалан, дар баробари таҳриби физикии объект, воридсозии вирусҳои рақамӣ ба зерсохторҳои ҳаётан муҳими давлатӣ низ бояд расман ба сифати шакли таҳрибкорӣ эътироф карда шавад;

Дуюм, мустаҳкам намудани масъулияти шахсони ҳуқуқӣ ва мансабдорон, дар шароити нави геополитикӣ, ки гуруҳҳои таҳрибкор ва экстремистии террористӣ метавонад бо дастгирии ниҳодҳои давлати хориҷӣ ё хусусӣ амал кунанд, қонунгузорӣ бояд ҷавобгарии саҳти шахсони мансабдорро дар ташкили чунин амалҳо пешбинӣ намояд;

Сеюм, ҷорӣ намудани меъёрҳои алоҳида барои омодаасозӣ ва таълими шахс барои таҳрибкорӣ, чунин раванд, ки метавонад дар шакли омӯзиш, машқҳои ҳарбӣ, тартиб додани нақшаҳо ва озмоиши воситаҳои таҳрибӣ сурат гирад, бояд ҳамчун ҷинояти алоҳида танзим шавад, ҳатто агар ҳуди амали таҳрибкорӣ ҳанӯз содир нашуда бошад. Қабул кардани чунин меъёр бо таҷрибаи қонунгузории давлатҳои пешрафта (масалан, ИМА, Олмон, Британияи Кабир) мувофиқ аст;

Чорум, мутобиксозии қонунгузории миллӣ ба санадҳои байналмилалӣ. Қонунгузории ҷиноятӣ бояд бо конвенсияҳо ва қатъномаҳои СММ, Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо, ташилотҳои зиддитеррористӣ мувофиқ карда шавад. Қатъномаи Шӯрои Амнияти СММ №1373 (2001) талаб мекунад, ки кишварҳо чораҳои зидди фаъолиятҳои таҳрибкориро террористӣ, аз ҷумла маҳдуд кардани дастрасӣ ба захираҳо, таҷҳизот ва технологияҳои хавфнокро андешанд;

Панҷум, таҳияи механизмҳои таҳқиқ, ҷилавгирӣ ва ҳифзи инфрасохтор, дар баробари санксияҳои ҷиноятӣ, бояд дар қонунгузорӣ маҷмӯи тадбирҳои пешгирии институтсионалӣ (мониторинг, назорати техникӣ, ҳушдордиҳии бармаҳал) пешбинӣ карда шавад. Дар ин замина, ташкили сохторҳои таҳассусии зиддитаҳрибӣ ва марказҳои таҳлили хавфҳо аҳамияти хоса пайдо мекунад.

Ҳамин тавр, дурнамои рушди қонунгузории ҷиноятӣ вобаста ба ҷинояти таҳрибкорӣ (м. 309 КҶ ҚТ) аз тақмили доимии категорияҳои ҳуқуқӣ, шинохти шаклҳои нави таҳдид, таҳкими ҳамкориҳои байналмилалӣ ва мутобиқсозии воситаҳои мубориза ба сатҳи рушди технологияҳои муосир иборат аст. КҶ ҚТ бояд дар ин раванд на танҳо таъкиби ҷиноятро таъмин намояд, балки воситаи муассири пешгирӣ ва ҳифзи амнияти давлатӣ, иттилоотӣ ва стратегӣ бошад.

Мавриди зикр аст, ки яке аз кирдорҳои хавфноки ҷиноятӣ, ки дар замони муосир метавонад бо мақсади заиф кардани амнияти иқтисодӣ ва иқтидори мудофиавии ҚТ истифода гардад, заҳролудсозии оммавӣ мебошад. Ин амал, ки метавонад бо истифодаи моддаҳои кимиёвӣ, биологӣ ё заҳрҳои синтетикӣ ба таври махфӣ ва густарда анҷом дода шавад, ба шумори шаклҳои мураккаби таҳрибкорӣ дохил мешавад. Аммо дар назар доштани он муҳим аст, ки ин навъи таҳрибкорӣ дар м. 309 КҶ ҚТ ҳамчун шакли алоҳида ва мустақим зикр нагардидааст. Тибқи таҳлили мазмунӣ м. 309 КҶ ҚТ (таҳрибкорӣ), таърифи амалҳои таҳрибкорона бештар ба таркиш, сӯхтор, харобсозии иншоот ё дигар шаклҳои бевоситаи осебрасонии физикӣ ба объектҳо рабт дода шудааст. Дар ҳоле ки заҳролудсозии оммавӣ, новобаста аз он ки он метавонад дар сатҳи инфрасохтори обтаъминкунӣ, системаҳои озукаворӣ, захираҳои стратегӣ ё воситаҳои ҳаётан муҳими тиббӣ сурат гирад, ба таври мустақим дар доираи моддаи мазкур пешбинӣ нашудааст.

Маҳз аз ҳамин рӯ, зарурати таҳияи меъёри ҳуқуқии махсус ё ворид намудани ислоҳот ба м. 309 КҶ ҚТ ба миён меояд, то ки чунин амалҳо ба таври мушаххас ва бевосита ҳамчун шакли таҳрибкорӣ бо интиҳои заҳролудкунии оммавӣ дар қонунгузорӣ танзим шаванд. Илова бар ин, дар таҷрибаи қонунгузории бисёре аз кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла ИМА, Британияи Кабир, Федератсияи Россия ва Олмон, истифодаи моддаҳои заҳролудкунанда бо мақсади таҳриб ва террор ҳамчун ҷинояти алоҳида тасниф карда мешавад. Хулоса, заҳролудсозии оммавӣ ҳамчун шакли таҳрибкорӣ дорои хавфи баланди иҷтимоӣ ва геостратегӣ буда, ба унсури муҳими ҷанги гибридӣ, терроризми кимиёвӣ ва амалиёти диверсионӣ табдил ёфтааст. Аз ин рӯ, бо дарназардошти таҷрибаи байналмилалӣ ва таҳдидҳои афзояндаи амниятӣ, ворид намудани тағйирот ба м. 309 КҶ ҚТ бо иловаи муқаррароти махсус оид ба заҳролудсозии оммавӣ зарур ва саривақтӣ мебошад.

Чунин намуди таҳрибкорӣ дар КҶ ҚШС Тоҷикистон соли 1961 ҷой дошт ва ба таври қонунӣ ҳамчун «заҳролудшавии оммавӣ» тавсиф шуда буд. Ибораи «заҳролудшавии оммавӣ» аз калимаҳои «омма» иборат аст, ки барои ифодаи шумораи зиёд истифода мешавад. Заҳролудшавии оммавӣ ҳамчун бемориҳои оммавии ғайрисироятӣ, ки пайдоиши онҳо бо омилҳои биологӣ, физикӣ, кимиёвӣ ё иҷтимоии муҳити зист, аз ҷумла объектҳои фаъолияти иқтисодӣ ва дигар фаъолиятҳо, маҳсулот, корҳо, хидматрасониҳо ба амал омадааст. Дар заҳролудшавии оммавӣ ҳеҷ аломати сироятёбӣ вучуд надорад, ки қобилияти ба вучуд овардани раванди сироятиро дар табиат ифода мекунад. Маҳз ин хусусият заҳролудшавии оммавиرو аз дигар навъҳои бемориҳои оммавӣ, аз ҷумла эпидемия фарқ мекунад.

Асосан заҳролудшавии оммавӣ тавассути истифодаи моддаҳои заҳролуд, ки ҳангоми ворид шудан ба организмҳои зинда бо системаҳои биохимиявии организм, ки вазифаҳои ҳаётии онро танзим мекунад, боиси фалаҷ шудани баъзе вазифаҳои бадан ё инхиروфи назарраси онҳо мегардад. Дар қонунгузории дохилӣ фаҳми ягонаи моддаҳои заҳролуд вучуд надорад. Дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ моддаҳои заҳронок низ ба таври гуногун таъриф карда мешаванд. Моддаҳои заҳронок моддаҳои мебошанд, ки ба бадани инсон таъсири бад доранд, ки истифодаи онҳо ҳатто дар вояи хурд ё бо миқдори каму зиёд метавонад боиси заҳролудӣ ё марг гардад. Ҳангоми омӯзиши моддаҳои заҳролуд ҳамчун ашёи қочоқ ва ғайриқонунӣ

истеҳсол, истеҳсол, харид, интиқол, интиқол, нигоҳдорӣ ё фурӯши моддаҳои заҳролуд, ё қавӣ, ё доруҳои заҳролуд ё сахттаъсир нишон медиҳад, ки инҳо аз рустанӣ ё аъзои бадани ҳайвонот ва минералӣ иборат мебошанд.

Усулҳои маъмултарини заҳролудшавии оммавӣ ҳаво ва ғизои моеъ мебошанд. Усули ҳавоӣ паҳн шудани моддаҳои заҳролудро тавассути пошидани онҳо дар ҳаво дар шакли газ, буғ ё туман дар бар мегирад, ки беамониат ворид шудани онҳоро тавассути роҳҳои нафас ба бадан таъмин мекунад. Усули ғизои моеъ аз олуида шудани бо моддаҳои заҳронокӣ манбаъҳои нӯшокӣ, ғизо, хӯроқи чорво иборат аст, ки ҳангоми заҳролудшавӣ тавассути рӯдаву меъда ба бадани одамон ё ҳайвонот ворид мешаванд. Хавфи зиёди ҷамъиятии кирдорҳои мавриди баррасӣ қарор гирифта дар он аст, ки онҳо метавонанд ба саломатӣ ё ҳаёти одамони зиёд ва ё ҳайвонот зарари ҷиддӣ расонанд. Расонидани чунин зарар дараҷаи хавфи амалҳоро зиёд мекунад ва бояд ҳангоми ҷазо додани шахси гунаҳкор баназар гирифта шавад ва кирдори мазкур ба андешаи мо бояд дар қисмати бандубастшавандаи м. 309 ҚҶ ҚТ ҷиноят криминализатсия карда шавад.

Ба андешаи мо криминализатсия намудани таҳрибкорӣ, ки бо роҳи паҳн шудани эпидемия, эпизоотия ё эпифитоз амалӣ мегарданд дар қонунгузории ҷиноятии ҚТ саривақтӣ мебошад. Ҳар як амал таҳрибкорӣ ба он муттаҳид карда мешавад. Онҳо амалҳои мебошанд, ки мутаносибан дар байни одамон, ҳайвонот ва рустаниҳо паҳн кардани баъзе бемориҳоро дар бар мегиранд. Ин шаклҳои таҳрибкорӣ дар моддаи 60 ҚҶ соли 1961 низ пешбинӣ шуда буданд. Дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ эпидемия ҳамчун раванди паҳншавии оммавии бемориҳои сироятӣ дар одамон фаҳмида мешавад, ки дар як муддати кӯтоҳ, вақте ки сатҳи бемории сироятӣ дар байни аҳоли дар як вақт аз сатҳи муқаррарӣ зиёдтар аст, рух медиҳад.

Бемориҳои сироятӣ боиси вайрон шудани саломатии инсонанд, ки барангезандагони микроорганизмҳои зинда (вирусо, бактерияҳо, риккетсияҳо, протозоҳо, занбӯруғҳо, гелминтҳо, фулусҳо, дигар паразитҳои патогенӣ), маҳсули фаъолияти онҳо (токсинҳо), сафедаҳои патогенӣ (прионҳо) мебошанд, ки аз шахсони солим сироят ёфтаанд ва моил ба паҳншавандаанд. Микроорганизмҳое, ки ин гуна бемориҳоро ба вучуд меоранд, бо патогенӣ тавсиф мешаванд, яъне қобилияти потенциалӣ барои ба вучуд овардани бемории сироятӣ дар макроорганизми як навъи мушаххас. Патогенӣ як хусусияти хоси генетикии микроорганизм аст, ки бо бисёр омилҳо муайян карда мешавад, ки асосии онҳо сироятёбӣ, инвазивӣ ва токсикӣ мебошанд.

Бемориҳои сироятӣ ба навъҳои зер тақсим мешаванд: а) хатарнок – ихтилоли шадид ва (ё) доимии саломатии беморони алоҳида, ки ба ҳаёт ва саломатии онҳо хатар эҷод мекунанд; б) махсусан хавфнок (аз ҷумла карантин: вабо, вабо, табларзаи зард) – ихтилоли шадид ва (ё) доимии саломатӣ дар шумораи зиёди беморон, ки бо ғавти баланд ва паҳн шудани босуръати байни аҳоли тавсиф мешавад. Паҳн шудани эпидемия одатан аз паҳн шудани бемориҳои махсусан хатарноки сирояткунандаи микроорганизмҳои онҳо иборат аст ва қодиранд дар як муддати кӯтоҳ паҳн шаванд. «Тарафи объективи таҳрибкориро таҳлил карда, олимони ёдовар мешаванд, ки амалҳое, ки ба паҳн шудани эпидемия нигаронида шудаанд, бояд паҳншавии микроорганизмҳои бемориҳои дахлдори сироятӣ ё кӯшиши паҳн кардани онҳо тавассути олуида кардани ғизо, об, хӯроқӣ, дору, таҷҳизоти тиббиро дар бар гирад, ё аз сабаби паҳн шудани векторҳои сироятёфтаи бемориҳои мувофиқ (ҳашарот ва ғ.)» [11].

Хавфи иҷтимоии амалҳое, ки ба паҳн кардани эпидемия нигаронида шудаанд, бештар дар хусусияти хатарноки бемориҳои сироятӣ ва қобилияти пешгирии онҳо зоҳир мешавад, на дар шумораи қурбонӣ. Ҳамин тавр, ҳатто чанд ҳолати бемории инсон бо бемориҳои махсусан хатарноки сироятӣ, ба монанди вабо эпидемия шумурдамешавад. Хусусияти хоси амалҳое, ки ба паҳн шудани эпидемия нигаронида шудаанд, дар он аст, ки онҳо одатан нисбат ба шумораи номаҳдуди одамон барои ноил шудан ба густариши бештари бемориҳои сироятӣ анҷом дода мешаванд. Албатта чунин ба назар мерасад, ки дар м. 309 ҚҶ ҚТ пешбини намудани чунин як шакли алоҳидаи таҳрибкорӣ шубҳанок аст, зеро амалҳое, ки ба паҳн

кардани эпидемия нигаронида шудаанд, яке аз зухуроти амалҳое мебошанд, ки ба куштори оммавӣ, осеби ҷисмонӣ ё зарари дигари саломатии онҳо нигаронида шудаанд. Яъне, дар эпизоотия паҳншавии назарраси бемориҳои сироятӣ ҳайвонот мушоҳида мешавад. Дар адабиёти илмӣ таърифҳои гуногуни эпизоотика мавҷуданд, ки ба таърифи ҳукукии ин мафҳум муҳолиф нестанд, балки онро танҳо бо баъзе аломатҳои хоси он комил мекунанд. Дар илми қонуни ҷинойтӣ, аксари муаллифони эпизоотияро ҳамчун ҷараёни муттасили паҳншавии оммавии бемориҳои сирояткунандаи ҳайвонот мефаҳманд, ки дар як муддати нисбатан кӯтоҳ дар як минтақаи калон рух медиҳад.

Хусусияти муҳимми ҳатари иҷтимоии амалҳое, ки ба паҳншавии эпизоотия нигаронида шудаанд, дар он аст, ки онҳо метавонанд ба саломатӣ ва ҳаёти бисёр ҳайвоноти ваҳшӣ ё ҳонагӣ зарар расонанд ё таҳти расонидани зарар қарор диҳанд ва аз ин рӯ дар муносибатҳои гуногуни иҷтимоӣ, аз ҷумла муҳити зист ё иқтисодӣ. «Аз ин рӯ, криминализатсия намудани ин кирдори ҷинойтӣ зарур мебошад, зеро ин метавонад оқибатҳои ҳатарноки иҷтимоӣ иқтисодӣ дар шакли аз даст додани имконият барои таъмини мардум, масалан бо ғизои гушти мегардад. Бояд дар назар дошт, ки бемориҳои сирояткунандаи ҳайвонот низ метавонанд ба одамон интиқол дода шаванд, яъне, ин амалҳои таҳрибкорона инчунин метавонанд ҳатари эпидемияро ба вучуд оранд, ки мисолаш ҳолатҳои маъруфи сирояти одамон ба бемориҳои паранда, ба истилоҳ зукоми паранда (вируси зукоми А (H5N1)» [8] мебошад.

Инчунин ба андешаи мо криминализатсия намудани амалҳое, ки ба паҳншавии эпифитотия нигаронида шудаанд, мувофиқи мақсад мебошад. Эпифитотия дар як ё якчанд воҳиди маъмурӣ-ҳудудии бемориҳои сирояткунандаи рустаниҳо паҳн шудааст, ки он аз паҳншавии маъмулии ин беморӣ дар қаламрав хеле зиёдтар аст. Олимони соҳаи муҳофияи шаҳрвандӣ эпизоотияро ҳамчун як омилӣ васеъ, ки дар замон ва фазо паҳншуда, бемории сирояткунандаи рустаниҳо, ки бо марғи сершумори зироатҳо ва нобуд шудани борварии онҳо, ки ба зиёда аз 50% сатҳи онҳо таъсир мерасонанд, мефаҳманд.

Ҳангоми таҳлили ин шакли таҳрибкорӣ, олимони А.М. Плешаков ва Г.С. Шкабин ба эпифитотия таърифҳои гуногун медиҳанд [9, С. 273-279]. Ҳамин тавр, паҳн шудани бемории сирояткунандаи рустаниҳост, ки иқтисод, ноҳия, вилоят ё кишварро фаро мегирад. Маълум аст, ки паҳн шудани бемории сирояткунандаи рустаниҳо, ки хоҷагиро фаро гирифтааст, эпифитотия доништа намешавад, зеро он бояд паҳншавии паҳншавии бемории сироятӣ дар ҳадди ақал як воҳиди маъмурӣ-ҳудудӣ бошад. Г.Б. Жунушова, Д.С. Мирний ва дигар олимони эпифитотияро ҳамчун паҳн шудани назарраси бемориҳои занбӯрӯғӣ, вирусӣ ё бактериологии зироатҳои кишоварзӣ, ҷангалҳо, обӣ ва дигар рустаниҳо медонанд [1, С. 104-108; 7, С. 148-153.]. Тавре ки қаблан дида будем, мавзӯи таҳрибкорӣ дар ин шакл, дар аксари ҳолатҳо дар рустаниҳои баланд тар аст. Усулҳои сироят кардани рустаниҳо ба бемориҳои сироятӣ ва паҳн шудани сироят метавонанд гуногун бошанд, аз ҷумла: 1) ҳок – ба рустаниҳо тавассути ҳок ва хошоки рустаниҳо сироят кардан, ки дар он ҷо микроорганизмҳо метавонанд ором бошанд; 2) тавассути ҳаво (барге-поя), ки дар он патогенҳо ба ҳаво пошида мешаванд ё тавассути моеъ паҳн мегардад; 3) тухмӣ (матритса-духтар) – сирояти кишт ва маводди ниҳолшинонӣ; 4) интиқолшаванда – паҳн шудани микроорганизмҳои бемориҳои сирояткунандаи рустаниҳо аз ҷониби векторҳо (ҳашарот, фулус ва ғ.).

Хусусияти хавфи иҷтимоии амалҳое, ки ба паҳн шудани эпифитотия нигаронида шудаанд, дар он аст, ки онҳо метавонанд ба бисёр рустаниҳо дар муносибатҳои муҳталифи иҷтимоӣ, аз ҷумла экологӣ ё иқтисодӣ ширкат варзанд, ё зарар расонанд. Аз ин рӯ, оқибатҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ хавфнок, ки ҳангоми ҳукми ҷинойткор бояд ба назар гирифта шаванд, инчунин паҳн шудани эпифитотия метавонад гуногун бошанд. Масалан, паҳн шудани эпифитотия метавонад ба бухрони озуқаворӣ ё гуруснагӣ боис гардад. Баъзе бемориҳои сирояткунандаи рустаниҳои мазкур метавонанд ба бадани инсон таъсири бад расонанд. Ҳамин тавр, ғалладонаҳо, ки аз зардоб зарар мебинанд, ки аз як шакли муайяни занбӯрӯғҳо ба вучуд омадаанд, дар донаҳои онҳо моддаҳои захрнок мавҷуданд, ки агар онҳо ба орд,

маводҳои ғизоӣ ҳӯрок ворид шаванд, боиси бемории чиддӣ дар ҳайвонот ва одамон мешаванд. Паҳн шудани эпифитоз метавонад на танҳо ба сарвати мавҷудаи миллий, балки ба зарари иқтисодӣ ва экологӣ анҷом ёбад.

Дар хотима гуфтан зарур аст, ки дар амал ҳолатҳои метавонанд ҷой дошта бошанд, ки дар якҷанд шаклдар як таҷовузи ҷинойтӣ муттаҳид карда шаванд ва он ҳам дар як шакли ҷинойт хотима меёбад ва ҳам шакли нотаом дорад. Масалан, шахсе, ки бо мақсади нобуд кардани объекти дорои аҳаммияти иқтисодӣ дар назди нерӯгоҳи барқ обӣ маводди тарканда гузошт, аммо боздошт шуд ва бино бар ин, таркишро анҷом дода натавонист. Дар асл ин кирдор дар бар мегирад: а) кӯшиши анҷом додани таркиш, ки ҳадафи он нобуд кардани объекти дорои аҳаммияти иқтисодӣ мебошад ва б) ҷинойти анҷомёфта дар шакли амалҳои, ки ба обхезии нигаронида шудаанд. Дар ин ҳолат ҷинойтро ҳамчун таҳрибкорӣ анҷомёфта дар шакли амалҳои, ки ба обхезӣ ва қатъ гардидани фаъолият муътадили иншоотҳо ва дигар амалҳо нигаронида шудаанд, бояд шумурд ва ҳангоми мавҷуд будани суиқасд содир кардани ҷинойт бояд ба сифати аломати вазнинкунанда ба назар гирифта шавад.

Ҳолатҳои бандубастшаванда барои таҳрибкорӣ, ки дар қисми 2 м. 309 ҚҚ ҚТ пешбинӣ шудаанд, айни ҳол танҳо такроран ва аз ҷониби гуруҳи муташаккил содир кардани ин ҷинойтро дар бар мегиранд. Бо назардошти хусусияти махсусан хавфноки таҳрибкорӣ ва оқибатҳои эҳтимолии он, зарур аст, ки доираи ҷунин ҳолатҳои бандубастшаванда густариш дода шавад. Ин пешниҳод ба талаботи таҳкими ҳифзи амнияти миллий, иқтисодӣ ва қобилияти мудофиавии кишвар ҷавобгӯ мебошад.

Ба андешаи мо, зарур аст, ки қ. 2 м. 309 ҚҚ ҚТ бо назардошти хавфи ҷамъиятии кирдорҳои таҳрибкорона такмил дода шавад ва ҷунин аломатҳои иловагӣ ба унсурҳои бандубастшаванда ворид карда шаванд:

1. Содир намудани таҳрибкорӣ (қ.1 м. 309 ҚҚ ҚТ) бо истифода аз мақоми хидматӣ, ҷунин ҳолатҳо метавонанд ба василаи суиистифода аз ваколатҳои хизматӣ, дастрасӣ ба иттилооти махфӣ ва захираҳои инфрасохтори муҳими давлатӣ амалӣ гарданд, ки хавфи онҳоро дучанд зиёд мегардонад. Содир намудани таҳрибкорӣ (қ.1 м. 309 ҚҚ ҚТ) бо истифода аз мақоми хидматӣ яке аз шаклҳои махсусан хавфнок ва мураккаби ҷинойти таҳрибкорӣ ба шумор меравад, зеро дар ин ҳолат шахс на ҳамчун ҷинойткори инфиродӣ, балки ҳамчун намоёнҳои сохтори давлатӣ, хизматчиҳои давлатӣ ё шахси дорои ваколати расмӣ амали ҷинойтиро содир мекунад. Хатарнокии ҷунин шакли таҳрибкорӣ аз он иборат аст, ки он тавассути суиистифода аз ваколатҳои хизматӣ, дастрасии махсус ба захираҳои муҳими давлатӣ, иттилооти махфӣ, инфрасохтори энергетикӣ, алоқа ва мудофиавӣ, инчунин қобилияти пинҳон нигоҳ доштани омодагӣ ва пайомадҳои амалиёт амалӣ мегардад. Аз нигоҳи ҳуқуқи ҷинойтӣ, ҷунин амал бояд ҳамчун аломатҳои вазнинкунандаи ҷавобгарии ҷинойтӣ шинохта шавад [3], зеро:

– шахс ба ҳангоми иҷрои уҳдадорӣҳои хизматӣ ва дар асоси эътимоди расмӣ давлат ба ӯ амал мекунад;

– истифодаи имкониятҳои хизматӣ имкони таъсири бештар, зарари калонтар ва пинҳон кардани ҷинойтро афзоиш медиҳад;

– ҷунин амали шахс метавонад ба безътимодӣ нисбат ба ниҳодҳои давлатӣ, фалаҷ шудани сохторҳои калидӣ ва аз байн рафтани суботи сиёсӣ оварда расонад.

Дар ин замина, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки дар қонунгузориҳои бисёре аз давлатҳо, аз ҷумла Россия (м. 281 ҚҚ РФ), ИМА ва кишварҳои Иттиҳоди Аврупо, таҳрибкорӣ бо истифода аз мақоми расмӣ ҳамчун ҷинойти вазнин ва ба унвони "хиёнат ба давлат" ё "амали диверсионӣ бо суиистифода аз ваколат" таҳлил мешавад. Дар шароити ҚТ, зарурати ҷорӣ намудани муқаррароти иловагӣ дар м. 309 ҚҚ ҚТ ё илова кардани қисми махсуси марбут ба содир гардидани таҳрибкорӣ тавассути истифодаи мақоми хизматӣ хеле муҳим мебошад. Ин тағйирот имкон медиҳад, ки қонунгузорӣ ба воқеияти таҳдидҳои муосир мутобиқ гардида, барои муқовимат бо таҳрибкорӣ институционалӣ ва ҷинойтҳои фарохшабакаи давлатӣ

шароити ҳуқукии устувор фароҳам гардад. Ҳамин тавр, содир кардани таҳрибкорӣ тавассути истифодаи мақоми хизматӣ на танҳо ҷинойти хусусияти таҳрибкорӣ доштааст, балки ҳамчун шакли хосаи хиёнат ба боварии давлатӣ, хатар ба амнияти миллӣ ва хилофи арзишҳои хизматӣ арзёбӣ мешавад ва бояд бо меъёри алоҳида ё бо таъкиди махсус дар м. 309 КҶ ҚТ инъикос ёбад.

2. Содир намудани таҳрибкорӣ дар ҳолати ҷангӣ ё дар замони ҷанг — дар чунин шароитҳо, таҳрибкорӣ метавонад ба ноустувории низоми мудофиавӣ, харобшавии инфрасохтори муҳим ва паст шудани қобилияти мудофиавии кишвар оварда расонад [6, С. 54-58]. Содир намудани таҳрибкорӣ дар ҳолати ҷангӣ ё дар замони ҷанг яке аз хатарноктарин шаклҳои ҷинойти таҳрибкорӣ маҳсуб ёфта, дорои хусусияти махсусан вазнин ва таъсири стратегӣ мебошад. Дар чунин шароитҳо, таҳрибкорӣ на танҳо амали зиддиқонунӣ, балки як унсурҳои ҷангии гибридӣ ё асимметрии шуда, ба устувории низоми мудофиавии давлат, қобилияти муқовимат бо душман ва ҳифзи амнияти миллӣ таъсири мустақим мерасонад. Дар шароити ҷангӣ, ки кишвар дар ҳолати изтироии ҳарбӣ қарор дорад, ҳама гуна амале, ки ба фалач шудани инфрасохтори низомӣ, вайрон кардани алоқаҳои стратегӣ, харобсозии пойгоҳҳо, пулҳо, анборҳои ҳарбӣ ё муассисаҳои давлативу мобилизатсионӣ оварда мерасонад, метавонад оқибатҳои фоҷеавӣ дошта бошад. Таҳрибкорӣ дар ин давра боиси заиф шудани қобилияти муқовиматӣ, паст шудани рӯҳияи неруҳои мусаллаҳ ва ҳалалдор шудани иртиботи сиёсӣ ва ҳарбӣ бо шарикон ва ҷомеаи шахрвандӣ мегардад. Аз нигоҳи ҳуқуқи ҷинойтӣ, чунин амалиёт бояд ба сифати ҷинойти махсусан вазнин бо муқаррароти вазнинтарини ҷавобгарӣ шинохта шавад. Бисёре аз қонунгузориҳои ҷинойтии кишварҳои ҷаҳон (аз ҷумла КҶ Россия, Литва, Кодекси низомии ИМА) таҳрибкории амалӣ дар шароити ҷангро ҳамчун шакли махсуси ҷинойт алайҳи амнияти давлат ва ҳамчун хиёнат ба Ватан арзёбӣ мекунад. Дар ин замина, КҶ ҚТ низ бояд чунин ҳолатро ба таври мушаххас бо илова ба м. 309 КҶ ҚТ инъикос намояд, масалан дар шакли қисми иловагӣ дар шакли «Содир намудани таҳрибкорӣ дар шароити ҷангӣ ё вазъияти низомии махсус», ки боиси ҷавобгарии шадидтар гардад. Хулоса, содир кардани таҳрибкорӣ дар ҳолати ҷангӣ як навъи махсуси диверсия мебошад, ки ба устувории мудофиавӣ ва бақои давлат таҳдид мекунад. Мутобиқ кардани қонунгузорӣ ба чунин ҳолат зарурати ҳаётан муҳим дошта, воситаи ҳуқукии муҳофизати иқтисодии мудофиавии кишвар ва таҳкими муқовимати миллӣ ба шумор меравад.

3. Таҳрибкорӣ, ки боиси қуштори оммавии одамон, расонидани зарари ҷисмонӣ ё зарар ба саломатии онҳо шудааст, чунин ҳолатҳо хавфи махсусан баланд дошта, на танҳо ба ҷони одамон, балки ба устувории суботи ҷамъиятӣ таҳдид мекунад кунанд [4; 10]. Таҳрибкорие, ки боиси қуштори оммавии одамон, расонидани зарари ҷисмонӣ ё зарар ба саломатии онҳо шудааст, дар ҳуқуқи ҷинойтӣ ба сифати яке аз шаклҳои махсусан хавфнок ва оқибатбахши ҷинойт шинохта мешавад. Ин навъи таҳрибкорӣ бо хусусияти оммавӣ ва таъсири бевосита ба ҳаёт ва саломатии инсонҳо фарқ карда, бо худ на танҳо зарари моддӣ, балки фалокати башариро дар пай дорад. Дар чунин ҳолат, шахс бо қасди пешакӣ ва огоҳона даст ба амале мезанад, ки оқибати он метавонад талафоти инсонӣ, тарси густарда, нооромии ҷамъиятӣ ва ҳатто парокандашавии низоми иҷтимоиву сиёсиро ба вучуд орад. Аз дидгоҳи тарафи объективии ҷинойт, чунин таҳрибкорӣ бо истифода аз воситаҳои хавфнок, яъне моддаҳои тарканда, захролудкунанда, оташгиранда, химиявӣ ё ҳатто кибердастгоҳҳои, ки инфрасохтори ҳаётан муҳимро фалач мекунад, анҷом дода мешавад ва на танҳо ба молу мулк, балки ба ҷони шахрвандон низ зарари саҳт мерасонад. Аз нигоҳи тарафи субъективӣ, чунин ҷинойт бо қасди бевосита, ғаразнокӣ ва нияти махсус содир мешавад. Ҷинойткор пешакӣ медонад ва меҳодад, ки амали вай метавонад боиси марги одамон ва захролудшавии оммавӣ гардад, вале ба ҳар ҳол даст ба он мезанад. Ин нишондиҳандаи дараҷаи ниҳони хавфи иҷтимоии шахс аст. Дар КҶ ҚТ, чунин ҳолат бояд бо муқаррароти махсус дар м. 309 КҶ ҚТ мустақам карда шавад. Хулоса, таҳрибкорие, ки ба қуштори оммавӣ ва осеби саломатии инсонҳо меорад, хатар на танҳо ба ҳаёти шахсони алоҳида, балки ба суботи умумии ҷамъият ва амнияти миллӣ

мебошад. Барои ҳифзи давлат ва шахрвандон аз чунин таҳдидҳо, мустаҳкамсозии ҷинойтшиносии ҳуқуқӣ ва механизми ҷавобгарӣ амри зарурист, то қонунгузорӣ тавонад ба воқеиятҳои муосир ҷавобгӯ бошад.

4. Таҳрибкорие, ки ба олудагии радиоактивӣ, захролудии оммавӣ, паҳн шудани эпидемияҳо, эпизоотияҳо ё эпифитотияҳо равона шудааст, ин гуна кирдорҳо метавонанд ба фочиаҳои оммавӣ оварда, ба ҳифзи саломатии аҳоли ва муҳити зист хатар эҷод кунанд [5, С. 203-206].

5. Таҳрибкорие, ки бо мақсади паҳншавии оммавии дигар бемориҳои сироятӣ дар байни одамон ва ҳайвонот содир шудааст, чунин амалҳо на танҳо ба амнияти саломатӣ, балки ба иқтисоди миллӣ, ки аз саломатии аҳоли ва захираҳои инсонӣ вобаста аст, таҳдид мекунанд.

Ворид намудани ин аломатҳои бандубастшаванда ба қ. 2 м. 309 КҶ ҚТ имконият медиҳад, ки ҳифзи амнияти миллӣ, иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ дар шароити муосири таҳдидҳои глобалӣ ба таври муассир таъмин гардад. Илова бар ин, чунин тақмилҳо ба мукамалгардии таркиби ҷинойти таҳрибкорӣ ва мутобиқати он бо меъёрҳои байналмилалӣ ҳуқуқи ҷинойтӣ мусоидат хоҳанд кард.

Содир кардани таркиш, сӯхтор ё дигар амалҳое, ки ба вайрон кардан ё зарар расонидани корхонаҳо, иншоот, хатсайрҳо, воситаҳои алоқа, иншооти таъмини зиндагии аҳоли ва объектҳои муҳими инфрасохторӣ равона гардидаанд, дар аксари ҳолатҳо метавонад ба оқибатҳои вазнин, аз ҷумла ҳалокати оммавии одамон, расонидани зарари ҷисмонӣ ё саломатии онҳо, олудагии радиатсионӣ, захролудии оммавӣ, паҳн шудани эпидемияҳо, эпизоотияҳо, эпифитотияҳо ва дигар бемориҳои сироятӣ хатарнок дар байни одамон ва ҳайвонот оварда расонад. «Ин гуна кирдорҳо, ки маъмулан бо мақсади заиф кардани қобилияти мудофиавии давлат, ҳалалдор кардани амнияти миллӣ ё ноором кардани суботи ҷамъиятӣ содир мегарданд, дорои хусусияти махсусан хавфнок буда, ҳамчун ҷинойтҳои вазнин ё махсусан вазнин ба ҳисоб мераванд. Аз ин рӯ, криминализатсияи чунин кирдорҳо саривақтӣ ва зарурӣ мебошад, зеро танҳо тавассути таъмини ҷавобгарии ҷинойтӣ ва татбиқи чораҳои самаранокӣ пешгирӣ метавон таҳдидҳои мазкурро бартараф намуда, амнияти ҷамъиятиро таъмин кард» [2, С. 242-248].

Ҳамин тавр, таҳлили дурнамои рушди қонунгузориҳои ҷинойтӣ вобаста ба ҷинойти таҳрибкориро баррасӣ намуда, ҳулосаҳои зеринро баровардан мумкин аст:

1) Дар шароити тағйирёбандаи амнияти ҷаҳонӣ ва афзоиши таҳдидҳои нави гибридӣ, таҳкими низоми ҳуқуқии муқовимат бо ҷинойти таҳрибкорӣ ба яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати қонунгузориҳои ҚТ таъдил ёфтааст. Рушди фанновариҳои рақамӣ, вусъати ҷинойткории трансмиллӣ ва истифодаи воситаҳои ғайримаъмулии таъсир ба зерсохторҳои давлатӣ талаб менамояд, ки қонунгузориҳои ҷинойтӣ ба воқеиятҳои муосир мутобиқ карда шуда, шаклҳои нави таҳрибкорӣ, аз ҷумла таҳрибкории киберӣ, иттилоотӣ ва иқтисодӣ, расман дар доираи ҳуқуқӣ эътироф гарданд. Илова бар ин, зарурати мустаҳкам намудани ҷавобгарии шахсони мансабдор ва ҳуқуқӣ, ҷорӣ кардани меъёрҳои алоҳида барои омодагории ҷинойткорӣ, ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ бо санадҳои байналмилалӣ ва таъсиси механизмҳои муосири мониторинг ва таҳқиқи хавфҳо мавқеи калидӣ дорад. КҶ ҚТ бояд на танҳо воситаи таъсири ҷазодиҳанда, балки абзори муассири пешгирӣ ва муқовимат бо зухуроти муосири таҳрибкорӣ, ҳифзи амнияти иттилоотӣ, иқтисодӣ ва мудофиавии кишвар бошад. Танҳо бо назардошти дурнамои таҳаввулоти геополитикӣ ва фанноварӣ имкон аст, ки муқаррароти ҷинойтӣ самаранок ва мутобиқ ба манфиатҳои стратегияи давлатӣ амал намоянд;

2) Таҳлил нишон медиҳад, ки таърифи ҳозираи ҷинойти таҳрибкорӣ дар м. 309 КҶ ҚТ асосан ба шаклҳои классикии таҳрибкорӣ, аз қабili таркиш, сӯхтор ва харобсозии иншоот нигаронида шуда, шаклҳои нави таҳдидноки таҳрибкориро, ки дар шароити муосир васеъ истифода мешаванд, фаро намегирад. Дар ҳоле ки амалҳое чун захролудсозии оммавӣ, паҳнсозии бемориҳои сироятӣ одамон (эпидемия), ҳайвонот

(эпизоотия) ва рустаниҳо (эпифитотия), ки тавассути усулҳои биологӣ, химиявӣ, радиологӣ ва ҳатто киберӣ содир мешаванд, аз ҷиҳати хавфнокӣ иҷтимоӣ ва стратегӣ дорои таъсири азим мебошанд. Аз ин рӯ, ворид намудани ин шаклҳои таҳрибкорӣ ба таркиби м. 309 КЧ ҚТ зарур аст, то ки қонунгузорӣ ба сатҳи таҳдидҳои воқеии амниятӣ мутобиқ гардад.

3) Шахсони дорои мақоми хизматӣ, ки дастрасӣ ба иттилооти махфӣ, захираҳои инфрасохторӣ ва иқтидорҳои муҳими давлатӣ доранд, метавонанд бо истифода аз ваколатҳои худ ба содир намудани таҳрибкорӣ даст зананд. Дар чунин ҳолатҳо, зарар метавонад фоҷиабортар ва оқибатҳо, сартосарӣ бошанд. Аз ин рӯ, истифодаи мақоми расмӣ ҳамчун воситаи содир кардани таҳрибкорӣ бояд ба сифати аломати вазнинкунандаи ҷавобгарии ҷиноятӣ ба таври равшан дар м. 309 КЧ ҚТ муқаррар карда шавад. Ин тағйирот на танҳо ба таҳкими ҳифзи амнияти давлатӣ кумак мекунад, балки боварии ҷомеаро ба сохторҳои давлатӣ ҳифз менамояд [12; 13].

4) Дар шароити ҷангӣ ва вазъи изтирории ҷарбӣ, ҳар гуна амали таҳрибкорона, новобаста аз шакли зоҳирии он, метавонад ба фалачи низоми мудофиавӣ, сушт шудани қобилияти муқовимат бо душман ва афзоиши осебпазирии давлат оварда расонад. Дар чунин ҳолатҳо, таҳрибкорӣ ба сифати ҷинояти махсусан хавфнок шинохта мешавад ва бояд ҷавобгарии шадидтар дар назар гирифта шавад. Ҷорӣ намудани қисми махсус дар м. 309 КЧ ҚТ бо номи “таҳрибкорӣ дар шароити ҷанг ё вазъи ҷарбӣ” мувофиқ ва саривақтӣ мебошад, зеро чунин амалҳо метавонанд ҳатто боиси шикасти давлатӣ гарданд [14; 15].

5) Дар шароити муосир, ки ҷаҳон бо таҳдидҳои нави биологӣ ва экологӣ рӯ ба рӯст, паҳн шудани моддаҳои заҳролудкунанда ва бемориҳои сироятӣ метавонад ҳамчун силоҳи таҳрибкорӣ истифода шавад. Чунин шаклҳои таҳрибкорӣ то ҳол дар м. 309 КЧ ҚТ ба таври алоҳида пешбинӣ нашудаанд, ки ин ҳолигии ҳуқуқиро ба вучуд меорад. Дар қонунгузори кишварҳои хориҷӣ, ба мисли Россия, ИМА, Олмон ва дигар давлатҳои Иттиҳоди Аврупо, чунин амалҳо ҳамчун ҷиноятҳои алоҳида шомил ва ҷиддан ҷазо дода мешаванд. Бинобар ин, ба КЧ ҚТ низ бояд ин меъёрҳо ворид карда шаванд ва амалҳои зикршуда ба таври мустақим криминализатсия шаванд.

6) Қонунгузори ҚТ бояд ба равандҳои тағйирёбандаи амнияти глобалӣ ва талаботи конвенсияҳо ва созишномаҳои байналмилалӣ мувофиқат кунад. Мисоли равшан дар ин самт истифодаи васеи воситаҳои биологӣ, кимиёвӣ ва радиоактивӣ дар ҷангҳои асимметрӣ, амалиёти гибридӣ ва терроризми муосир мебошад. Ин таҳдидҳо, ки ба амнияти ҷамъиятӣ, саломатии омма ва муҳити зист таъсири бевосита мерасонанд, бояд ба таври равшан дар қонунгузори милли танзим шаванд. Ворид намудани муқаррароти нав ва таҳрири м. 309 КЧ ҚТ бо дарназардошти таҷрибаи ҳуқуқии давлатҳои пешрафта имконият медиҳад, ки ҚТ низ сиёсати ҳуқуқии худро ба сатҳи байналмилалӣ расонад ва ба таҳдидҳои нави амниятӣ омодагии ҳуқуқӣ дошта бошад.

7) Рушди қонунгузори ҷиноятӣ дар самти такмил додани м. 309 КЧ ҚТ на танҳо талаботи вақти имрӯза, балки ҷавоби мустақим ба таҳдидҳои воқеии киберӣ, экологӣ ва биологӣ мебошад. Танҳо тавассути ин тадбирҳо метавон амнияти давлат ва ҷомеаро дар шароити ҷаҳони ноором ва рӯ ба муташанниҷ таъмин намуд.

АДАБИЁТ

1. Жунушова, Г.Б. Уголовная ответственность за совершение диверсии по законодательству Кыргызской Республики // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2022. – Т. 22, № 11. – С. 104-108.
2. Кудратов, Н.А., Зохидова, М.М. Уголовно-правовая характеристика объективной стороны диверсии // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – №8. – С. 242-248.

3. Kudratov, N. Features of subjective attributes of state treason: Criminal law and psychological analysis // Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. – 2020. – Vol. 12, No. 2. – P. 2863-2869. – DOI 10.5373/JARDCS/V12I2/S20201353. –

4. Кудратов, Н. Чинойтҳо ба муқобили асосҳои сохтори конституционӣ ва амнияти давлат: Воситаи таълимӣ-методӣ. – Душанбе: Бахманрӯд, 2019. – 237 с.

5. Кудратов, Н. А. Уголовная ответственность за диверсию по уголовным законодательствам Таджикистана и Украины: компаративистский анализ // Теоретические и прикладные вопросы комплексной безопасности: Материалы III Международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 20 марта 2020 года. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет Государственной противопожарной службы Министерства Российской Федерации по делам гражданской обороны, чрезвычайным ситуациям и ликвидации последствий стихийных бедствий, 2020. – С. 203-206.

6. Манойло, А. В. Информационные диверсии в конфликте на Украине // Вестник Академии военных наук. – 2022. – № 4(81). – С. 54-58.

7. Мирный, Д. С. Проблемы квалификации диверсий против объектов инфраструктуры связи // Проблемы экономики и юридической практики. – 2025. – Т. 21, № 1. – С. 148-153.

8. Назари, Саймуъмин Ятимов дар бораи нақши илм, иттилоъ ва китоб дар таъмини амнияти миллӣ [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://old.kmt.tj/nazari-saymumin-yatimov-dar-borai-nakshi-ilm-ittilo-va-kitob-dar-tamini-amniyati-milli> (санаи мурочиат: 26.11.2025).

9. Плешаков, А.М. Шкабин Г.С. Уголовная ответственность за диверсию с использованием животных // Военное право. – 2021. – № 2(66). – С. 273-279.

10. Сафаров, А. И. Экономические преступления: Учебное пособие / А.И. Сафаров, Ш.Н. Саидов, Н.А. Кудратов. Ответственный редактор Т.Ш. Шарипов. – Душанбе: "Империял-Групп", 2016. – 187 с.

11. Уголовное право России. Особенная часть: учебник / Под ред. Ф.Р. Сундурова, М.В. Талан. – М.: Статут, 2012. – 943 с.

12. Уголовная политика: основные направления на современном этапе / Н.Ю. Лебедев, П.В. Яковин, Е.Н. Петухов [и др.]. – Новосибирск: Сибирский университет потребительской кооперации, 2023. – 169 с. – ISBN 978-5-334-00282-1. – EDN ILTDEZ.

13. Kudratov, N. Features of subjective attributes of state treason: Criminal law and psychological analysis / N. Kudratov // Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. – 2020. – Vol. 12, No. 2. – P. 2863-2869. – DOI 10.5373/JARDCS/V12I2/S20201353. – EDN FCLLHS.

14. Kudratov, N.A. Extremist religious education and its influence on the security in the Republic of Tajikistan: criminal - legal and criminological aspects / N.A. Kudratov, A.A. Kurbonova // Актуальные проблемы современного государства, общества и права. – 2025. – No. 1(5). – P. 40-54. – EDN NBXPPV.

15. Kudratov, N.A. Economic aspects of countering extremism / N.A. Kudratov, N.I. Shokhzoda // Актуальные проблемы современного государства, общества и права. – 2025. – No. 1(5). – P. 54-66. – EDN OEZQCB.

УДК 343.9:341.4:327(575.3)

АКТУАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Кудратов Некруз Абдунабиевич

**Начальник управления науки и инноваций Международного университета
туризма и предпринимательства Таджикистана, доктор юридических наук,
профессор. E-mail: nek-kudratov@mail.ru**

Ширинджонов Фирдавс Изатуллоевич

**Кандидат юридических наук. Доцент Таджикского государственного
университета коммерции. Телефон: 936-66-37-13. E-mail: firdavsshr@mail.ru**

В современных условиях глобальной безопасности борьба с транснациональной организованной преступностью стала первостепенной задачей, требующей согласованного международного сотрудничества. В этой статье рассматриваются современные направления такого сотрудничества, освещаются ключевые стратегии и инициативы. Продолжающаяся эволюция транснациональной преступности требует инновационных подходов к международному сотрудничеству. Региональные альянсы и многосторонние соглашения играют решающую роль в борьбе с конкретными видами транснациональной преступности. Усилия по закрытию юридических лазеек и укреплению механизмов международного правового сотрудничества имеют первостепенное значение для обеспечения подотчетности и справедливости. Также многосторонние инициативы, направленные на борьбу с конкретными видами транснациональной преступности, такими как торговля людьми, незаконный оборот наркотиков и контрабанда оружия, способствуют скоординированным действиям в глобальном масштабе. Эти инициативы подчеркивают важность общей ответственности и коллективных действий в борьбе с многогранными угрозами.

Ключевые слова: международное сотрудничество, транснациональная организованная преступность, безопасность, стратегии, международные структуры, обмен информацией, торговля людьми, незаконная миграция, незаконный оборот наркотиков, контрабанда оружия, киберпреступления, международные конвенции, сотрудничество правоохранительных органов.

CURRENT TRENDS IN INTERNATIONAL COOPERATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN COMBATING TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME

Nekruz A. Kudratov

**Head of the Department of Science and Innovation, International University of Tourism
and Entrepreneurship of Tajikistan, Doctor of Law, Professor. E-mail: nek-kudratov@mail.ru**

Shirinjonov Firdavs Izatulloevich

**Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Tajik State University of Commerce.
Phone: 936-66-37-13. E-mail: firdavsshr@mail.ru**

In today's global security environment, the fight against transnational organized crime has become a paramount task requiring concerted international cooperation. This article examines current trends in such cooperation and highlights key strategies and initiatives. The ongoing evolution of transnational crime requires innovative approaches to international cooperation. Regional alliances and multilateral agreements play a critical role in combating specific types of transnational crime. Efforts to close legal loopholes and strengthen international legal cooperation mechanisms are paramount to ensuring accountability and justice. Also, multilateral initiatives aimed at combating specific types of transnational crime, such as human trafficking, drug trafficking and arms smuggling, promote coordinated action on a global scale. These initiatives highlight the importance of shared responsibility and collective action in combating multifaceted threats.

Key words: international cooperation, transnational organized crime, security, strategies, international structures, information exchange, human trafficking, illegal migration, drug trafficking, arms smuggling, cybercrime, international conventions, law enforcement cooperation.

ТАМОҶОЛҲОИ МУОСИРИ ҲАМКОРИИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР САМТИ МУҚОВИМАТ БА ҚИНОЯТКОРИИ МУТАШАККИЛИ ТРАНСМИЛЛӢ

Қудратов Некруз Абдунабиевич

Сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

E-mail: nek-kudratov@mail.ru

Ширинҷонов Фирдавс Изатуллоевич

Номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. Дотсенти Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. Телефон: 936-66-37-13. E-mail: firdavsshr@mail.ru

Дар шароити имрӯзаи амнияти ҷаҳонӣ мубориза бо қиноятҳои муташаккили фаромиллӣ ба вазифаи аввалиндараҷа табдил ёфтааст, ки ҳамкориҳои ҳамоҳангшудаи байналмилалиро тақозо мекунад. Ин мақола тамоҷулҳои кунунии ҷунин ҳамкориҳо баррасӣ намуда, стратегияҳо ва ташаббусҳои асосиро таъкид мекунад. Ташакули идомаёфтаистодаи қиноятҳои фаромиллӣ равишҳои инноватсионӣи ҳамкориҳои байналмилалиро тақозо мекунад. Иттифоқҳои минтақавӣ ва созишномаҳои бисёрҷониба дар мубориза бар зидди намудҳои алоҳидаи қиноятҳои фаромиллӣ нақши муҳим мебозанд. Қўшишҳо барои рафъи камбудии ҳуқуқӣ ва таҳкими механизмҳои ҳамкорӣи байналмилалӣи ҳуқуқӣ барои таъмини масъулиятнокӣ ва адолат муҳим аст. Инчунин, ташаббусҳои бисёрҷониба, ки ба мубориза бо намудҳои алоҳидаи қиноятҳои фаромиллӣ, аз қабилӣ савдои инсон, муҳоҷирати ғайриқонунӣ, қочоқи маводи муҳаддир ва қочоқи аслиҳа нигаронида шудаанд, ба амалиёти ҳамоҳангшуда дар миқёси ҷаҳонӣ мусоидат мекунанд. Ин ташаббусҳо аҳамияти масъулияти муштарак ва амали дастаҷамъиро дар мубориза бо таҳдидҳои гуногунҷанба таъкид мекунанд.

Калидвожаҳо: ҳамкорӣи байналмилалӣ, қиноятҳои муташаккили фаромиллӣ, амният, стратегияҳо, сохторҳои байналмилалӣ, табодули иттилоот, хариду фурӯши одамон, муҳоҷирати ғайриқонунӣ, қочоқи маводи муҳаддир, қочоқи аслиҳа, қиноятҳои киберӣ, конвенсияҳои байналмилалӣ, ҳамкорӣи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ.

Транснациональная организованная преступность – это проблема, которая наносит огромный ущерб экономике и подрывает национальную безопасность государств. В настоящее время содержание понятия «транснациональная организованная преступность»

раскрывается с учетом практической стороны и исследуется учеными как общеуголовное явление. В исследованиях современных ученых отмечаются неисчерпаемый перечень проблемных вопросов в сфере противодействия транснациональной организованной преступности. Однако сегодня, когда данное явление становится все более распространенным и трансформируется в различные свои проявления, посягающих на мировые ценности и глобальную безопасность, все спорные и неопределенные вопросы должны рассматриваться в краткосрочной перспективе с целью эффективного противодействия с ним.

Сотрудничество Республики Таджикистан с иными странами имеет решающее значение в борьбе с транснациональной организованной преступностью из-за трансграничного характера преступной деятельности. Он облегчает обмен информацией, гармонизирует правовые рамки, обеспечивает оперативное сотрудничество, усиливает наращивание потенциала, поддерживает международные организации, облегчает финансовое сотрудничество и способствует дипломатическому взаимодействию. Подобное сотрудничество имеет важное значение для разрушения преступных сетей, преследования преступников и содействия глобальной безопасности и стабильности. Следует отметить, что международное сотрудничество Республики Таджикистан в сфере противодействия ТОП осуществляется в следующих направлениях:

1) В сфере противодействия торговле людьми и организации незаконной миграции. В современных условиях международного сотрудничества государств особую актуальность приобретают преступления, связанные с нарушением прав человека, а именно с понятиями «торговля людьми» [22]. Торговля людьми это серьезное и множественное нарушение прав человека, направленное против достоинства, свободы, неприкосновенности частной жизни и права на самоопределение. Хотя явление торговли людьми существует уже много веков, его серьезность осознавалась лишь в начале XX века [2, с. 276]. Организация торговли людьми как транснациональная организованная преступность стремительно растет. В частности, в последнее время увеличилось количество преступных организаций, вовлеченных в торговлю людьми [12, с. 110]. Ведь даже в XXI в. это хорошо отлаженный транснациональный противоправный вид деятельности, приносящий колоссальные доходы преступникам и занимающий в криминальном мире лидирующие позиции по доходности. Согласно данным экспертов, годовой объем доходов от торговли людьми в мире составляет 7 млрд. долларов США [13], а каждый пятый пострадавший от торговли людьми – это ребенок.

Международное сотрудничество РТ в сфере противодействия торговле людьми осуществляется в рамках ряда международных нормативно-правовых документов, а именно: Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности [3], который служит комплексной основой для борьбы с различными формами транснациональной организованной преступности, включая торговлю людьми, конвенция ООН о борьбе с торговлей людьми и с эксплуатацией проституции третьими лицами от 02.12.1949 [4]; конвенция ООН о правах ребенка от 20.11.1989 года [5]; факультативный протокол к конвенции ООН о правах ребенка по торговле детьми, детской проституции и детской порнографии от 01.01.2000 года; протокол о предупреждении и прекращении торговли людьми, особенно женщинами и детьми, и наказании за нее, что дополняет Конвенцию ООН против транснациональной организованной преступности от 15.11.2000 [16]. Принята в 2000 году в качестве дополнения к Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности (UNTOC) определяет торговле людьми и излагает меры по предотвращению, судебному преследованию и защите жертв.

Основными стадиями торговли людьми в соответствии с Протоколом являются:

- вербовка;
- передача;

- перевозка [6];

При этом целями торговли людьми, как правило, являются:

- продажа;
- принуждение к занятию проституцией;
- трансплантация или насильственное донорство;
- привлечение к преступной деятельности;
- рабство и принудительный труд;
- использование шантажа, угроз, насилия;
- использование в порнобизнесе [17].

Иногда понятия «торговля людьми» и «организация незаконной миграции» отождествляют, считая сущность данных понятий синонимичными, поскольку оба преступления посягают на свободу человека. Однако все же отмечается разницу этих двух преступлений. Процесс перемещения нелегальных мигрантов включает определенные противоправные действия, которые криминализируются как преступление, и сопровождающие его действия и могут быть квалифицированы самостоятельными составами преступления. Так, например, незаконный въезд на территорию страны может включать в себя незаконное пересечение государственной границы, незаконную иммиграцию и сопровождаться фальсификацией документов и другой нелегальной деятельностью [23].

Противодействие и организацией незаконной миграцией осуществляется в рамках Международная организация по миграции (МОМ), основанная в 1951 году, является ведущей межправительственной организацией в области миграции и тесно сотрудничает с правительственными, межправительственными и неправительственными партнерами [15]. Конвенции международной организации труда № 29 (Конвенция о принудительном труде) [9] и № 105 (Конвенция об отмене принудительного труда) [10] касаются принудительного труда, распространенного аспекта торговли людьми. Важно отметить, что эти документы обеспечивают основу для международного сотрудничества, но их эффективность зависит от приверженности и реализации со стороны отдельных стран. Кроме того, в разных странах могут быть свои собственные внутренние законы и политика по борьбе с торговлей людьми. Представительство МОМ в Таджикистане начало работу в 1992 году в Душанбе.

Сложности рассматриваемых преступлений требуют совместных усилий стран для эффективного предотвращения, расследования, преследования и оказания помощи жертвам. Значительная часть дел о контрабанде мигрантов и торговле людьми носит транснациональный характер, и даже по делам внутри одной юрисдикции могут проходить потерпевшие или правонарушители, не принадлежащие к одной юрисдикции.

Среди основных достижений Таджикистана по вопросам международного сотрудничества по противодействию торговле людьми, можно отнести:

- введение горячей линии для лиц, ставших жертвами торговли людьми;
- усовершенствование существующего национального механизма взаимодействия субъектов, противодействующих и предотвращающих торговлю людьми;
- повышение кадрового потенциала в направлении предотвращения и противодействия торговле людьми;
- активное содействие Таджикистана в международных расследованиях; внесение соответствующих изменений в УК РТ по приведению в соответствие с требованиями международных конвенции определения понятия «торговля людьми»;
- наличие уголовной ответственности за торговлю людьми согласно УК РТ; повышение уровня и качества идентификации пострадавших и предоставление им соответствующей помощи.

2. Международное сотрудничество в сфере противодействия незаконному обороту наркотических средств. Рост масштабов злоупотребления наркотиками способствовал развитию мирового антинаркотического сотрудничества [14].

Распространение наркотиков во всем мире и злоупотребление ими вышло за рамки традиционной социальной или криминальной проблемы и все более активно проникает в сферу международной политики. Среди первых объектов глобальной экспансии были Таджикистан, РФ и другие государства, возникшие на постсоветском пространстве, так как именно эти новые неосвоенные ранее территории открылись для наркоторговцев, что позволило им серьезно расширить производство наркотиков, их транзит и сбыт. Сегодня Таджикистан, как и другие страны мира, находится под угрозой массового влияния со стороны транснационального наркобизнеса.

Современные транснациональные преступные группы, специализирующиеся на незаконном обращении наркотиков и психотропных веществ, — это хорошо законспирированные, материально-обеспеченные уголовные сообщества с четко определенной внутренней структурой, распределением сфер влияния и функций, с широко разветвленными межрегиональными или международными связями обеспечивающих серьезное противодействие правоохранным органам и физическое устранение конкурентов. Таджикистан из-за своего удачного географического расположения сегодня значительно популярна для транснациональных наркогруппировок и все чаще используется как транзитная территория, используемая для контрабанды наркотических средств и психотропных веществ. Сотрудничество между государствами имеет важное значение для эффективного решения сложных и взаимосвязанных проблем, связанных с транснациональной наркопреступностью.

Основами международного сотрудничества в данной сфере являются: Единая конвенция о наркотических средствах 1961[1], Конвенция о психотропных веществах 1971[7] и Конвенция ООН против борьбы с незаконным оборотом наркотических средств и психотропными веществами в 1988 году[8].

Ключевую роль в данном направлении играет УНП ООН [18]. Основные задачи УНП ООН включают содействие международному сотрудничеству в борьбе с незаконным оборотом наркотиков и транснациональной организованной преступностью, оказание помощи государствам-членам в наращивании их потенциала для решения этих проблем, а также поддержку разработки эффективных и научно обоснованных политик и программ. Работа УНП ООН охватывает широкий спектр областей, включая профилактику и лечение наркозависимости, реформу уголовного правосудия, антикоррупционные инициативы, усилия по борьбе с терроризмом, а также усилия по борьбе с торговлей людьми и преступлениями против дикой природы.

Комиссия по наркотическим средствам (CND), функционирующая при УНП ООН, является центральным директивным органом и решает вопросы наркотиков, включая контроль за тенденциями незаконного оборота и злоупотребления ими в мире. Основная цель создания научного координационного центра заключается в обеспечении более комплексного и последовательного подхода, к циклу решения проблемы с особым акцентом на предоставлении научно обоснованной информации и рекомендаций, необходимых для принятия важных политических решений.

Таджикистан активно сотрудничает с УНП ООН в направлении обмена информацией на выполнение соответствующих резолюций и положений Конвенций являющихся базисом правового обеспечения противодействия и предотвращения правонарушений в сфере незаконного оборота наркотических и психотропных веществ [11]. Эти конвенции предусматривают выполнение важных функций Комиссией по наркотикам и Международным комитетом по контролю за наркотиками.

Направлении противодействия распространению наркотических средств усовершенствования требуют следующие направления:

- привлечение внимания общественности к проблемам наркомании и ее негативных последствий путем проведения просветительско-знакомых мероприятий в , особенно среди молодежи;

- с целью налаживания взаимосвязей государственных органов и общественности целесообразно проведение регулярных открытых слушаний у парламентов и открытых встреч по предупреждению распространения наркотических средств и психотропных веществ;

- создание единого государственного органа, основной специализацией которого является сбор, обработка и анализ информации о распространении наркомании, распространении наркотических средств и психотропных веществ и преступлений, связанных с употреблением, распространением наркотиков с целью повышения отечественной антинаркотической политики государства;

- усовершенствование механизмов международного сотрудничества по обмену информацией и опытом, участию в научно-практических конференциях, семинарах и форумах с целью исследования существующих проблем развития и распространения наркомании и методики противодействия этому негативному явлению и преступлениям, связанным с ней;

- создание разветвленной системы реабилитационных центров при поддержке как государственных, так и частных структур с целью уменьшения уровня наркомании в стране и лечения больных.

Таким образом, нарастания масштабов злоупотребления наркотиками, обусловленное процессами глобализации, способствовало развитию мирового антинаркотического сотрудничества и объединению внутригосударственных и международных усилий в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, что стало неотложным вопросом в формировании безопасного существования стран мира. Международное сотрудничество в направлении противодействия незаконного распространения наркотиков на современном этапе находится в стадии развития, выработки новых форм контроля, а также методов предупредительного характера.

3. Сотрудничество в сфере противодействия транснациональной экономической преступности. Транснациональная экономическая преступность включает в себя широкий спектр незаконной деятельности. Транснациональная экономическая преступность, являясь глобальной проблемой для мирового сообщества, оказывает непосредственное влияние на функционирование экономических систем конкретных государств. Соответственно, противодействие этому негативному явлению – это задача не только мирового сообщества в целом, но и отдельных государств в частности. В этом направлении межправительственные организации приняли ряд действий и мер, закладывающих основу противодействия и предотвращения этого вида преступности на внутригосударственном уровне.

Экономическая преступность – это совокупность нескольких десятков составов преступлений, предусмотренных главой 27 УК РТ [19]. Если эти преступления включают в себя транснациональный компонент (совершенные на территории разных стран; лицами, проживающими или являющимися гражданами разных стран и т.п.) то они приобретают транснациональный характер. Некоторые авторы вполне обоснованно относят в состав транснациональных экономических преступлений и корыстные должностные преступления, особенно коррупцию.

Основой сотрудничества в данной сфере являются, таких международных документы как Конвенция ООН о борьбе с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ от 19 декабря 1988 г., Конвенция ООН по борьбе с транснациональной организованной преступности от 15 ноября 2000 г. и Конвенция ООН по борьбе с коррупцией от 3 октября 2003 г.[20, с. С. 147-150]

Унификация признаков действий, за которые предусмотрена уголовная ответственность, в нормах уголовного права разных государств является одним из средств противодействия с транснациональной экономической преступностью, поскольку преступные группировки активно используют значительные различия в законодательствах государств с целью осуществления своей деятельности. Очевидно, что определенный стандарт по этому направлению правотворчества должен устанавливаться нормами международного права.

Кроме того, в большинстве стран мира при содействии законодателей и органов государственной власти с целью противодействия отмыванию денежных средств существует урегулированный рынок виртуальных активов (США, Германия, Япония, и т.п.). В Таджикистане аналогичный мировым аналогам рынок виртуальных активов уже формируется, однако вне соответствующего нормативно-правового поля. Значительная часть рынка виртуальных активов Таджикистана функционирует «в тени», создавая потенциальные риски как для предпринимательства, да для государства в целом. С целью урегулирования данного вопроса необходимо принят закон Республики Таджикистан «О виртуальных активах», который урегулирует вопросы развития рынка виртуальных активов и адаптирует рекомендации FATF по финансовому мониторингу рынка виртуальных активов.

Руководствуясь международным опытом, целесообразно выделить приоритетные направления деятельности по противодействию легализации уголовных доходов, в которых:

- усиление контроля за валютными операциями, особенно международного характера;
- усовершенствование механизмов взаимодействия банков, правоохранительных и международных учреждений;
- развитие координации деятельности органов по выработке и осуществление стратегии борьбы с транснациональной экономической преступностью;
- разработка новых механизмов мониторинга и идентификации лиц, замеченных в связях с транснациональными организованными преступными группировками;
- развитие нормативно-правовой основы для взаимодействия отечественных правоохранительных органов с зарубежными правоохранительными органами и специализированными международными организациями.

Содействуя сотрудничеству между странами, мы можем эффективно решать сложности и проблемы, создаваемые трансграничной экономической преступностью, защищая глобальную финансовую целостность и способствуя безопасности и стабильности во всем мире. Стандартизация мер противодействия транснациональной экономической организованной преступности должна состоять в международно-правовой унификации мер противодействия путем заключения межведомственных, региональных и международных договоров и с учетом специфики национальных правовых систем государств-участников. Но основные меры по противодействию следует сосредоточить соответственно во внутривнутриполитической деятельности государств, которые должны быть направлены на борьбу с отдельными компонентами и детерминантами этого явления.

4. Сотрудничество в сфере противодействия транснациональной киберпреступности. Общеизвестен факт, что любой прогресс, приносящий в общественную жизнь новые блага и возможности, сопровождается, как правило, и

соответствующими негативными явлениями. С каждым годом киберпреступность становится все более массовой и опасной. По данным американской компании McAfee, специализирующейся на компьютерной безопасности и Центра стратегических и международных исследований (CSIS), хакерские атаки 2020 года нанесли материальный ущерб мировой экономике более триллиона долларов. Нанесенный ущерб выше аналогичного 2018 года на 50%. Следовательно, нанесенный ущерб составляет в 2020 году около 1% мирового ВВП. Транснациональная преступность трансформируется в киберпреступность, ведь скрывать свою криминальную деятельность в интернет-пространстве все проще.

Сотрудничество имеет первостепенное значение в борьбе с транснациональной киберпреступностью из-за сложного и взаимосвязанного характера киберугроз. Можно отметить, следующие положительные международного сотрудничества в данной сфере:

- позволяет правоохранительным органам и специалистам по кибербезопасности объединять ресурсы и опыт для эффективной борьбы с киберугрозами независимо от того, откуда они исходят;

- облегчает обмен разведывательными данными и информацией между различными заинтересованными сторонами, включая правительства, правоохранительные органы, организации частного сектора и международные организации об угрозах, что помогает выявлять возникающие киберугрозы, понимать схемы атак и принимать упреждающие меры по снижению рисков;

- помогает гармонизировать законы и правила, касающиеся киберпреступности, в разных юрисдикциях, чтобы киберпреступники не могли использовать правовые различия для уклонения от судебного преследования или безнаказанно осуществлять незаконную деятельность;

- способствует наращиванию потенциала и инициативам по обучению для повышения квалификации сотрудников правоохранительных органов, специалистов по кибербезопасности и других соответствующих заинтересованных сторон, что важно для обеспечения того, чтобы страны располагали необходимым опытом и инфраструктурой для эффективного противодействия киберугрозам;

- помогает в разработке и продвижении международных норм, стандартов и руководящих принципов ответственного поведения государств в киберпространстве;

- помогает свести к минимуму последствия атак и облегчить установление ответственности, что приведет к быстрому и соответствующему судебному преследованию преступников.

Центральная роль в координации этой борьбы отводится ООН, особенно ее основным органам: Генассамблеи, Совбезу ООН, а также разным многосторонним неформальным партнерам. Успех международного сотрудничества зависит от наличия унифицированных национальных законодательств в сфере противодействия киберпреступности, предусматривающих уголовную ответственность за совершение киберпреступлений.

Международному сотрудничеству может способствовать унификация двусторонних, региональных и многосторонних правовых документов, касающихся киберпреступности. Присоединение к региональным и многосторонним документам о борьбе с киберпреступностью и их ратификация также необходимы для предоставления этим документам обязательной юридической силы. Хотя единый глобальный акт, регламентирующий порядок предотвращения и противодействия транснациональной киберпреступности, до сих пор еще не выработан, однако международное сообщество в рамках регионального сотрудничества принимает определенный ряд мер по законодательному регулированию действий субъектов в киберпространстве.

Таким образом, международное сотрудничество имеет решающее значение в борьбе с таким направлением деятельности транснациональных организованных групп и

организации как торговлей людьми и организация незаконной миграции, торговлю наркотиками, транснациональными экономическими преступлениями, транснациональными киберпреступлениями, как правило, затрагивающие несколько юрисдикций. Международное сотрудничество требует многогранного подхода, учитывающего юридические, оперативные и гуманитарные аспекты. Обязательство стран работать вместе и объединять ресурсы имеет жизненно важное значение, для эффективной борьбы с этими сложными и широко распространенными преступлениями. Подобное сотрудничество может быть достаточно сложным и требует совокупности необходимых знаний, расчетов и понимания реальных практических проблем, возникающих в этом направлении. Нет сомнения в том, что получение опыта от использования механизмов международного сотрудничества будут весомыми.

ЛИТЕРАТУРА

1. Единая конвенция о наркотических средствах 1961 года от 30.03.1961г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.unodc.org/pdf/convention_1961_ru.pdf (дата обращения: 18.20.2023).
2. Кудратов, Н. А. Торговля людьми как транснациональное организованное преступление / Н. А. Кудратов, Ф. И. Ширинджонов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2021. – № 3(37). – С. 276
3. Конвенции о противодействии с транснациональной организованной преступности Принята резолюцией 55/25 Генеральной Ассамблеи от 15 ноября 2000 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/901808464> (дата обращения: 09.03.2022).
4. Конвенция о борьбе с торговлей людьми и эксплуатацией проституции третьими лицами [Текст] (Нью-Йорк, 2 декабря 1949 г.) // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан (АМО РТ). – 2001. – №1. – Ст. 6.
5. Конвенция о правах ребенка от 20 ноября 1989г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата обращения: 12.01.2023).
6. Кобец, П. Н. Противодействие преступлениям, совершаемым с целью торговли людьми и криминальной эксплуатации человека / П. Н. Кобец // Правопорядок: история, теория, практика. – 2023. – № 3(38). – С. 124-130. – DOI 10.47475/2311-696X-2023-38-3-124-130.
7. Конвенция о психотропных веществах (1971 г.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [convention_1971_ru.pdf](https://www.unodc.org/pdf/convention_1971_ru.pdf) (unodc.org) (дата обращения: 09.11.2021).
8. Конвенция о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ [Текст] (Вена, 20 декабря 1988 г.) // АМО РТ. – 2007. – №22. – Ст. 324.
9. Кудратов, Н.А. Незаконная миграция как угроза национальной безопасности Республики Таджикистан / Н.А. Кудратов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2019. – № 3(28). – С. 248-251. – EDN KCBDIQ.
10. Кудратов, Н. Чиноятҳо ба муқобили асосҳои сохтори конститутсионӣ ва амнияти давлат: Воситаи таълимӣ-методӣ / Н. Кудратов. – Душанбе: Баҳманрӯд, 2019. – 237 с. – EDN YPHNBV.
11. Кудратов, Н.А. Публичные призывы к осуществлению экстремистской деятельности и публичное оправдание экстремизма с использованием сети «Интернет» (на примере Республики Таджикистан) / Н.А. Кудратов // Вестник Владимирского юридического института. – 2020. – № 1(54). – С. 217-222. – EDN OJSDRV.
12. Кудратов Н.А. Преступления против конституционных прав и свобод человека и гражданина: Учебное пособие / Н.А. Кудратов. – Душанбе: Озар, 2013. –С.110

13. Қонуни ҚТ "Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани қўмак ба қурбонӣи савдои одамон": проблема ва мулоҳиза // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2015. – №. 2(26). – Р. 88-92. – С. 81.

14. Михайленко, А. Н. Антинаркотическая безопасность в системе международных отношений / А. Н. Михайленко, А. В. Кожухов ; Учебное пособие рекомендовано к изданию ученым советом Института права и национальной безопасности РАНХиГС. – Москва : РГ-Пресс, 2019. – 216 с.

15. Официальная веб-страница Международной организации по миграции. URL: <https://www.iom.int/>

16. Протоколу о предупреждении и пресечении торговли людьми, особенно женщинами и детьми, и наказании за нее, дополняющий Конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности, от 15 ноября 2000 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/protocol11.shtml(дата обращения: 12.12.2021).

17. Торговля людьми процветает во всех без исключения странах и регионах // ООН. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://news.un.org/ru/story/2019/01/1348092> (дата обращения: 19.03.2023).

18. Управление Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности Стратегия УНП ООН на 2021-2025 годы // Наркология. – 2021. – Т. 20, № 12. – С. 3-25.

19. Сафаров, А. И. Экономические преступления = Чиноятҳои иқтисодӣ: Учебное пособие = Воситаи таълимӣ / А. И. Сафаров, Ш. Н. Саидов, Н. А. Кудратов ; Ответственный редактор (Муҳаррири масъул) Т.Ш. Шарипов. – Душанбе: "Империял-Групп", 2016. – 187 с. – ISBN 978-99947-45-25-8. – EDN VRKTTN.

20. Уголовная политика: основные направления на современном этапе / Н. Ю. Лебедев, П. В. Яковин, Е. Н. Петухов [и др.]. – Новосибирск: Сибирский университет потребительской кооперации, 2023. – 169 с. – ISBN 978-5-334-00282-1. – EDN ILTDEZ.

21. Факультативный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии от 25 мая 2000 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.un.org/> (дата обращения: 30.11.2021).

22. Шарипов Т.Ш., Рауфов Ф.Х., Сафаров А.И., Раҳматҷонов Б.Н. Муқовимат ба савдои одамон. Воситаи илмӣ-амалӣ. – Душанбе-2015. – 256 с.

23. Ширинджонов, Ф. И. Проблемы криминализации незаконной миграции в уголовном законе Республики Таджикистан / Ф. И. Ширинджонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 5-2. – С. 282-290. – EDN YYGGCB.

УДК 347.4:340.5

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НОРМ ГРАЖДАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О СВОБОДЕ ДОГОВОРА В СТРАНАХ СНГ

Нодиров Ф.М.

к.ю.н. доцент кафедры права Международного университета туризма и
предпринимательства Таджикистана

Миралиев С.А.

к.ю.н. доцент кафедры права Международного университета туризма и
предпринимательства Таджикистана

Свобода договора в условиях рыночной экономики является необходимым элементом свободы вообще. Отсюда необходимость законодательного переосмысления данной категории. В действующем законодательстве установлены, как основные начала и принципы свободы договора, так и возможные случаи ее ограничения. Свобода договора, как основополагающее начало гражданского права, получила реальное воплощение в правовых нормах. О реальном развитии идеи свободы договора можно судить только при воплощении ее в практической деятельности хозяйствующих субъектов и других субъектов имущественного оборота.

Ключевые слова: договор, свобода, принцип, предпринимательство, деятельность, юридические лицо, законодательства, условий, волеизъявления, сторон, обеспечение, защита, права и обязанности

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ МЕЪЁРҲОИ ҚОНУНГУЗОРИИ МАДАНИ ОИД БА ОЗОДИИ ШАРТНОМА ДАР КИШВАРҲОИ ИДМ

Нодиров Ф.М.

номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи
байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Миралиев С.А.

номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи
байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Озодии шартнома дар замони иқтисодиёти бозоргонӣ унсури зарурии умумии озодӣ мебошад. Аз ин ҷо зарурияти таҷдиди ин ибора дар қонунгузории ҷорӣ мебошад. Дар қонунгузории амалкунанда асосҳои ибтидоӣ ва принсипи озодии шартнома ва ҳолатҳои имконии маҳдуд намудани он муқаррар карда шудаанд. Ҳамин тариқ, озодии шартнома ҳамчун принсипи асосии ҳуқуқи граждани дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ифода шудааст. Дар бораи рушди воқеии ғояи озодии шартнома танҳо дар он ҳолате суҳанрони намудан мумкин аст, ки агар он дар фаъолияти амалии субъектҳои хоҷагидор ва дигар субъектҳои муомилоти граждани татбиқ гардад.

Вожаҳои калидӣ: шартнома, озодӣ, принсип, соҳибкорӣ, фаъолият, шахси ҳуқуқӣ, қонунгузорӣ, шартҳо, ифодаи ирода, тарафҳо, таъминӣ, ҳимоя, ҳуқуқ ва уҳдадорӣ

COMPARATIVE ANALYSIS OF CIVIL LAW PROVISIONS ON FREEDOM OF CONTRACT IN THE CIS COUNTRIES

Nodirov F.M.

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Law, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan

Miraliev S.A.

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Law, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan

Freedom of contract in a market economy is an essential element of freedom in general. Hence, there is a need for legislative reconsideration of this category. The current legislation establishes both the fundamental principles of freedom of contract and the possible cases of its limitation. As a basic principle of civil law, freedom of contract has found its real embodiment in legal norms. The real development of the idea of freedom of contract can be assessed only through its implementation in the practical activities of business entities and other participants in property relations.

Keywords: contract, freedom, principle, entrepreneurship, activity, legal entity, legislation, conditions, expression of will, parties, enforcement, protection, rights and obligations.

Свобода договора как основной принцип договорного права занимает ведущее место в Гражданском кодексе Республики Таджикистан и берет свое начало со ст. 12 Конституции Республики Таджикистан, где речь идет о свободе экономической и предпринимательской деятельности [8, 52]. Признанные свободы в указанных сферах предопределяют и свободу договора, как важную сферу человеческой деятельности. В связи с этим п. 1 ст. 3 ГК РТ (п. 1 ст. 1 ГК РФ) предусматривает, что свобода договора является одним из основных принципов гражданского права. Далее, п. 2 ст. 3 ГК РТ (п. 2 ст. 1 ГК РФ) данной нормы гласит, что граждане и юридические лица свободны в установлении своих прав и обязанностей на основе договора и в определении любых не противоречащих законодательству условий договора. Такую же позицию законодателя обнаруживаем и в ст. 483 ГК РТ (ст. 421 ГК РФ), которая так и называется «Свобода договора».

Свобода договора выступает как решающее начало гражданского права в условиях регулируемого рынка, где договор должен выражать действительное свободное, инициативное вступление сторон в отношения друг с другом. Договор в условиях рыночной экономики превращается в единственный правовой акт организации хозяйственных связей автономных субъектов.

Свобода договора предполагает наличие подлинного желания и волеизъявления сторон вступать в договорные отношения. Такое волеизъявление проявляется, во-первых, в действиях по поводу заключения договора, во-вторых, в действиях по поводу определения условий договора, в-третьих, в действиях по поводу исполнения договорного обязательства [10, 7-8].

Следовательно, свобода договора является разновидностью «свободы вообще» [2, 74]. С.С. Алексеев определяет последнюю как возможность не связанного ничем выбора, решения, независимо ни от кого, ни от какой внешней силы. ... именно в условиях свободы получает простор состояние «постоянного антагонизма между всеми его ...» [4, 95] (состояние конкуренции, соперничества, состязания) [1, 84-88].

Свобода договора есть основа проявления автономии воли, и их взаимосвязь проявляется в различных аспектах: во-первых, это право самостоятельно решать, вступить в определенные договорные отношения или нет; во-вторых, право свободного выбора контрагента для заключения договора; в-третьих, предоставление договаривающимся сторонам широких возможностей при определении его условий, обусловленных наличием большого количества диспозитивных норм; в-четвертых, право заключать как

предусмотренные, так и не предусмотренные в ГК договоры; в-пятых, право выбирать вид договора и заключения смешанного договора; в-шестых, в установленных законом пределах - право выбора формы договора, порядка изменения и расторжения, способа обеспечения исполнения обязательства и др [3, 673; 143-144; 192-193].

Закрепление в гражданском праве принципа свободы договора означает одновременно отказ законодателя от понуждения к заключению договора на основе обязательного для сторон планово-административного акта. Однако это не означает, что вовсе не допускается ограничение[14, 142-147].

Свободу нельзя абсолютизировать, нет безграничной свободы, свобода также где-то кончается, поэтому субъект при наличии определенных границ должен считаться с объективными условиями и закономерностями [2, 18]. Свобода одних лиц ограничивается свободой и правами других лиц. В этом плане лицо считается свободным до вступления в соответствующие договорные отношения. С вступлением в договор лицо само ограничивает свою свободу, добровольно принимая на себя обязанности[11, 173].

Так, в социалистическом обществе юридическая мера свободы договора определена в законе. Применительно к различным видам договоров в законе устанавливались разные меры свободы. Так, по отношению к плановому договору, который заключалось на основании во исполнение планового акта, условия договора определены были именно этим актом, поэтому закон в отношении такого рода договоров устанавливает иную меру свободы, чем по отношению к договору неплановому. Но это не означает, что один договор менее свободен, чем другой. Просто грань между свободой и произволом у них разная. Юридической мерой свободы договора является не только право как всеобщая мера, в плановых договорах в качестве единичной меры свободы выступает именно акт планирования[12, 470-471].

В целях приведения соответствующего порядка, законодатель считал необходимым предусмотреть определенные ограничения свободы договора, отсутствие которого в договорном праве приведет к злоупотреблениям правами, к анархии в экономике, в конечном итоге – к подрыву государственности. В то же время полагают, что свобода договора относительна, поскольку участники хозяйственного оборота должны руководствоваться существующими законами, которые выступают в роли ограничения свободы договора. При этом нормы действующих законодательных актов прямо или косвенно формулируют пункты договоров [5, 34; 100].

По мнению В.А. Ойгензихта, регулирование необходимо, в том числе и в нормативных актах ..., регулирующих хозяйственные договоры, но это регулирование не должно быть зарегулированием и выступать как ограничитель договорной свободы, хотя в чем-то ограничение (от произвола монополий и от ущемления интересов потребителей) должно быть. Но это та необходимость, которая существует объективно и сформулирована, отражена в правовой норме [9, 119-120].

Поэтому и в ч. 3 ст. 14 Конституции РТ и в ст. 9 ГК РТ (ст. 10 ГК РФ) установлено, что осуществление прав и свобод человека и гражданина не должно нарушать права и свободы других лиц.

На основе конституционных положений устанавливается ряд ограничений, необходимых в целях ... защиты нравственности, здоровья, прав и законных интересов других лиц, обеспечения безопасности общества и государства, охраны окружающей среды (п.6, ст. 3 ГК РТ; п. 3-4 ст. 9 ГК РУз; п. 2 ст. 1 ГК РФ); - предотвращения действий граждан и юридических лиц, осуществляемых исключительно с намерением причинить вред другому лицу, а также злоупотребления правом в иных формах (п. 1,4 ст. 9 ГК РТ; п. 5 ст. 9 ГК РУз; п. 1 ст. 10 ГК РФ); - предотвращения использования гражданских прав в целях ограничения конкуренции, а также злоупотребления своим доминирующим положением на

рынке (п.2 ст. 9 ГК РТ; под п. 2 ст. 10 ГК РФ); - обеспечения защиты экономически слабой стороны в договоре (ст. 488, 490 ГК РТ; ст. 358, 360 ГК РУз; ст. 426, 428 ГК РФ).

Приведенные ограничения свободы договора в гражданско-правовом обороте должны отвечать требованиям справедливости, быть ... конституционно значимым целям защиты соответствующих прав, законных интересов и основываться на законе[13, 18-20].

Приведенные нормы позволяют с одной стороны ограничивать свободу договора, а с другой стороны позволяют установить пределы юридического содержания свободы договора. Таким образом, указанные нормы направлены на достижение разумного компромисса между общественной необходимостью и интересами обладателя права [7, 20].

В литературе выделяют две группы ограничения свободы договора, то есть – объективные ограничения, содержащиеся в гражданском кодексе и иных законах и нормативно - правовых актах, и субъективные ограничения, принятые на себя стороной договора добровольно, в рамках осуществления по своему усмотрению своих гражданских прав [2, 89].

Свобода договора, как основополагающее начало гражданского права, получила реальное воплощение в правовых нормах. О реальном развитии идеи свободы договора можно судить только при воплощении ее в практической деятельности хозяйствующих субъектов и других субъектов имущественного оборота.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Философия права. – С.84-88.
2. Губин Е.П., Сафиуллин Д.Н., Суханов Е.А. Указ. соч. – С.18.
3. Забоев К.И. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора. - Санкт - Петербург, 2003. – С.89.
4. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане// Соч. на немецком и русском языках. Т.1. -М., 1994. – С.95.
5. Денисов С.А. Преимущественное право на заключение договора как институт, устанавливающий пределы свободы заключения договора //Законодательство. -1997. -№2. – С.34; Чиквашвили Ш.Д. Жилищное право. –Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1989. –С.100.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т.1. -М.: Государственное изд-во политической литературы, 1955. – С.74.
7. Морозова Л.А. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву. (Материалы круглого стола) //Государство и право. -1998. -№7. – С.20.
8. Нодиров Ф.М. Договор как основание возникновения обязательства: проблемы теории и законодательства. Душанбе: Сино, 2012. С.52.
9. Ойгензихт В.А. Альтернатива в гражданском праве. -Душанбе: Ирфон, 1991. –С.119-120.
10. Рахманкулов Х.Р. Общие положения// Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Узбекистан. Том 1.–С.7-8.
11. Саватье Р. Теория обязательств. Юридический и экономический очерк. -М., 1972. – С.173.
12. Сулейменов М.К. Избранные труды по гражданскому праву. –С.470-471.
13. Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России. -Санкт-Петербург, 2003. – С.18-20.
14. Хаскашев Ш.Т. О свободе заключения гражданско-правовых договоров в сфере предпринимательского права//Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной памяти В.А. Ойгензихта. -Душанбе, 2004. –С. 142-147.

УДК 343.34:342.7

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ИНФОРМАЦИИ О ЧАСТНОЙ ЖИЗНИ КАК ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Олимзода Шердил

Соискатель отдела государственного права Института государства и права
Национальной Академии наук Таджикистана. E-mail: olimov-m@mail.ru

В статье исследуются теоретические и уголовно-правовые аспекты распространения информации о частной жизни личности. Раскрывается содержание понятия «распространение» как доведение сведений до третьих лиц без согласия субъекта, что влечёт утрату контроля над конфиденциальной информацией и нарушение права на неприкосновенность частной жизни. Проанализированы различные формы распространения информации, включая устные, письменные, печатные и электронные способы, а также особенности их реализации в современных условиях цифровизации и развития средств массовой коммуникации. Особое внимание уделено публичным формам распространения, усиливающим степень общественной опасности деяния. На основе научных подходов и правовых позиций обоснована необходимость дифференцированной уголовно-правовой оценки указанных деяний. Сделан вывод о том, что распространение конфиденциальной информации представляет собой умышленные противоправные действия, нарушающие установленный режим защиты частной жизни и способные причинить существенный вред личности.

Ключевые

слова:

частная жизнь, конфиденциальная информация, распространение информации, неприкосновенность частной жизни, уголовная ответственность, персональные данные, средства массовой информации, интернет, цифровые коммуникации, правовая защита, публичность

ПАҲНКУНИИ МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ ҲАЁТИ ШАХСӢ ҲАМЧУН ҶИНОЯТ

Олимзода Шердил

унвонҷӯи шӯъбаи ҳуқуқи давлатӣ Институтӣ давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии
илмҳои Тоҷикистон. E-mail: olimov-m@mail.ru

Дар мақола ҷанбаҳои назариявӣ ва ҷиноятӣ-ҳуқуқии паҳн намудани маълумот дар бораи ҳаёти шахсии инсон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Мазмунӣ мафҳуми «паҳнкунии» ҳамчун расонидани маълумот ба шахсони сеюм бидуни розигии субъекти он, ки боиси аз даст рафтани назорат бар маълумоти махфӣ ва вайрон гардидани ҳуқуқ ба дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ мегардад, ошкор карда шудааст. Шаклҳои гуногуни паҳнкунии маълумот, аз ҷумла усулҳои шифохӣ, ҳаттӣ, ҷопӣ ва электронӣ, инчунин хусусиятҳои татбиқи онҳо дар шароити муносири рақамикунӣ ва рушди воситаҳои ахбори омма таҳлил гардидаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба шаклҳои оммавии паҳнкунии равона шудааст, ки дараҷаи ҳавфнокӣи ҷамъиятии кирдорро зиёд менамоянд. Дар асоси равишҳои илмӣ ва мавқеъҳои ҳуқуқӣ зарурати баҳодиҳии дифференсиалии ҷиноятӣ-ҳуқуқии ҷунин кирдорҳо асоснок карда шудааст. Хулоса бар он аст, ки паҳн намудани маълумоти махфӣ амали қасдан зиддиқонунӣ буда, тартиби ҳифзи ҳаёти шахсиро вайрон намуда, метавонад ба шахс зарари ҷиддӣ расонад.

Калидвожаҳо:

ҳаёти шахсӣ, маълумоти махфӣ, паҳнкунии маълумот, дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ,

чавобгари чинояї, маълумоти шахсї, воситаҳои ахбори омма, интернет, коммуникатсияҳои рақамї, ҳифзи ҳуқуқї, оммавият

DISSEMINATION OF INFORMATION ABOUT PRIVATE LIFE AS A CRIME

Olimzoda Sherdil

Applicant of the Department of State Law, Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

E-mail: olimov-m@mail.ru

The article examines the theoretical and criminal law aspects of the dissemination of information about an individual's private life. The concept of "dissemination" is раскрывается as the communication of information to third parties without the consent of the subject, which leads to the loss of control over confidential information and violates the right to privacy. Various forms of dissemination are analyzed, including oral, written, printed, and electronic methods, as well as their implementation in the context of digitalization and the development of mass communication tools. Particular attention is paid to public forms of dissemination, which increase the degree of social danger of the act. Based on scientific approaches and legal positions, the necessity of a differentiated criminal law assessment of such acts is substantiated. It is concluded that the dissemination of confidential information constitutes intentional unlawful actions that violate the established regime of privacy protection and may cause significant harm to the individual.

Keywords:

private life, confidential information, dissemination of information, privacy protection, criminal liability, personal data, mass media, internet, digital communications, legal protection, publicity

Распространение информации о частной жизни — это умышленные действия, направленные на передачу, обнародование или доведение до сведения третьих лиц без согласия субъекта сведений, относящихся к его частной жизни, личной, семейной, профессиональной, имущественной, духовной и иных охраняемых законом сфер, доступ к которым ограничен в силу их конфиденциального характера. Такое распространение может осуществляться в устной, письменной, печатной, аудиовизуальной или электронной форме, включая публикацию в средствах массовой информации, размещение в сети «Интернет» и социальных медиа, передачу через мессенджеры, электронную почту или иные телекоммуникационные каналы, а также посредством демонстрации документов, фото-, аудио- и видеоматериалов, содержащих такие сведения. Независимо от формы и объема передаваемой информации, распространение без правового основания нарушает установленный законом режим охраны частной жизни и создает угрозу причинения морального, репутационного, имущественного или иного вреда субъекту, что может влечь уголовную или иную юридическую ответственность.

Распространение в уголовно-правовом смысле следует понимать как доведение определённых сведений до сведения хотя бы одного третьего лица, при котором утрачивается контроль субъекта над дальнейшей судьбой этой информации. В разъяснениях Пленума Верховного Суда РФ под распространением понимается широкий спектр действий, включающий публикацию сведений в печатных изданиях, трансляцию по радио и телевидению, демонстрацию в кинохроникальных программах и иных средствах массовой информации, размещение в сети Интернет, а также передачу с использованием любых других средств телекоммуникационной связи [4]. Сюда же относится изложение сведений в служебных характеристиках, публичных выступлениях, заявлениях, направленных должностным лицам, либо сообщение их в любой форме, в том числе устной, даже одному постороннему лицу.

Такое понимание корреспондирует и с толкованием термина в лексикографических источниках: в словаре русского языка «распространить» означает сделать что-либо широко известным, доступным многим, познакомить с чем-либо значительное число лиц [5; 6; 7; 8]. При этом в уголовно-правовом контексте ключевым является не масштаб, а сам факт передачи сведений хотя бы одному лицу, не уполномоченному на их получение, что уже образует вмешательство в сферу частной жизни и может влечь юридическую ответственность.

Б.Н. Кадников обоснованно указывает, что распространение сведений о частной жизни в публичном выступлении, публично демонстрируемом произведении, средствах массовой информации, а также в сети Интернет требует повышенной ответственности, поскольку в таких случаях виновный осознаёт не только противоправность, но и публичный характер своих действий, их потенциально более высокую вредоносность. Публичная форма передачи информации обеспечивает доступ к ней значительно более широкого круга лиц, что многократно усиливает последствия нравственного ущерба для потерпевшего [2].

Как справедливо отмечает автор, подобные ситуации могут включать выступления на крупных собраниях, заседаниях законодательных и исполнительных органов, трансляции на центральных телеканалах, публикации в популярных интернет-ресурсах и иных медиа с широкой аудиторией. В таких условиях воздействие на репутацию и психологическое состояние потерпевшего носит не локальный, а масштабный характер, а утрата конфиденциальности становится фактически необратимой. Именно поэтому подобные формы распространения заслуживают более строгой уголовно-правовой оценки и, при необходимости, выделения в качестве квалифицированного состава преступления.

П.П. Андрушко считает, что распространением конфиденциальной информации является незаконное доведение до сведения посторонних лиц информации о лице без его согласия, которая обязана сохранять ее в тайны, то есть ее разглашение, обнародование [1 с. 47]. По мнению М.И. Мельника, распространением конфиденциальной информации о личности есть сообщения устно, в письменном виде, посредством печати или сети Интернет такой информации неопределенному количеству лиц [3, с. 450]. Таким образом, обобщая позиции П.П. Андрушко и М.И. Мельника, можно сделать вывод, что распространение конфиденциальной информации о личности представляет собой умышленные противоправные действия, связанные с доведением таких сведений до сведения посторонних или неопределенного круга лиц без согласия субъекта, которому они принадлежат. Формы распространения могут быть разнообразными — устное сообщение, письменная передача, публикация в печатных изданиях, размещение в сети Интернет или передача иными способами, — но во всех случаях результатом является утрата субъектом контроля над конфиденциальной информацией и нарушение его права на неприкосновенность частной жизни [9].

Представляется, что под распространением конфиденциальной информации следует понимать умышленные действия, выражающиеся в доведении сведений, составляющих конфиденциальную информацию о личности, до сведения третьих лиц без согласия самого субъекта, а также в передаче материальных носителей, на которых такие сведения зафиксированы, независимо от формы и способа их передачи. Под распространением конфиденциальной информации, нарушающей неприкосновенность частной жизни след понимать разглашение информации в любой форме, то есть доведение до сведения хотя бы одного человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрушко П. Уголовно-правовая охрана конституционного права граждан на неприкосновенность частной жизни // Вестник Конституционного суда. 2005. №2. С. 43-50.

2. Кадников Б.Н. Уголовно-правовая охрана неприкосновенности частной жизни: научно-практическое пособие. 2-е изд. с изм. и доп. / под ред. проф. Н.Г. Кадникова. – М.: ИД «Юриспруденция», 2017 – 120 с.
3. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины. под ред. М. И. Мельника, М. И. Хавронюка. 4-е изд., перерабл. и дополн. К.: Юридическая мысль, 2007. 1184 с.
4. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 24 февраля 2005 г. "О судебной практике по делам о защите чести и достоинства граждан, а также деловой репутации граждан и юридических лиц" // Российская газета. N 50. 2005. 15 марта.
5. Словарь русского языка / Под ред. А.П. Евгеньевой, Е.А. Иванникова. М., 1983. С. 658.
6. Уголовная политика: основные направления на современном этапе / Н.Ю. Лебедев, П.В. Яковин, Е.Н. Петухов [и др.]. – Новосибирск: Сибирский университет потребительской кооперации, 2023. – 169 с. – ISBN 978-5-334-00282-1. – EDN ILTDEZ.
7. Kudratov, N. Features of subjective attributes of state treason: Criminal law and psychological analysis / N. Kudratov // Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. – 2020. – Vol. 12, No. 2. – P. 2863-2869. – DOI 10.5373/JARDCS/V12I2/S20201353. – EDN FCLLHS.
8. Kudratov, N.A. Extremist religious education and its influence on the security in the Republic of Tajikistan: criminal - legal and criminological aspects / N.A. Kudratov, A.A. Kurbonova // Актуальные проблемы современного государства, общества и права. – 2025. – No. 1(5). – P. 40-54. – EDN NBXPPV.
9. Kudratov, N. A. Economic aspects of countering extremism / N.A. Kudratov, N.I. Shokhzoda // Актуальные проблемы современного государства, общества и права. – 2025. – No. 1(5). – P. 54-66. – EDN OEZQCB.

УДК: 008:316.77

МАФҲУМИ «ФАЗОИ ИТТИЛООТӢ» ВА ТАЪСИРИ ОН БА ФАРҲАНГИ МИЛЛӢ

Саидов А.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон.
Ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Институти сайёҳӣ.
Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Борбад 48/5. [Тел. 559003304.](mailto:abdujabbor075@gmail.com)
abdujabbor075@gmail.com

Қосимзода О.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон.
Ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Институти сайёҳӣ.
Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Борбад 48/5 Тел. 939350193. Email:
saidqosimkayumkhon@mail.com.

Дар мақола мафҳуми фазои иттилоотӣ ҳамчун падидаи муҳими ҷомеаи муосир баррасӣ гардида, хусусиятҳои асосӣ ва нақши он дар ташаккул ва рушди фарҳанги миллий таҳлил карда мешавад. Муаллиф ба таъсири технологияҳои иттилоотӣ, коммуникатсионӣ, интернет ва муҳити рақамӣ ба равандҳои фарҳангӣ, арзишҳои миллий ва худшиносии фарҳангӣ диққати махсус медиҳад. Ҳамчунин масъалаҳои марбут ба ҳифз ва рушди фарҳанги миллий дар шароити ҷаҳонишавӣ ва густариши фазои иттилоотӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки фазои иттилоотӣ метавонад ҳам омили рушди фарҳанги миллий бошад ва ҳам дар сурати идора нашудан ба коста гардидани арзишҳои фарҳангӣ таъсир расонад.

Калидвожаҳо: фазои иттилоотӣ, фарҳанги миллий, ҷомеаи иттилоотӣ, технологияҳои иттилоотӣ, коммуникатсионӣ, ҷаҳонишавӣ, арзишҳои фарҳангӣ, муҳити рақамӣ, худшиносии миллий.

ПОНЯТИЕ «ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРОСТРАНСТВО» И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ КУЛЬТУРУ

Саидов А.Г.

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.
Ассистент кафедры гуманитарных и естественно-математических наук Института туризма. Адрес: Республика Таджикистан, Душанбе, Борбад 48/5. Тел. 559003304.
abdujabbor075@gmail.com

Косимзода О.К.

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.
Ассистент кафедры гуманитарных и естественно-математических наук Института туризма. Республика Таджикистан, Душанбе, Борбад 48/5. Тел. 939350193. Эл. почта:
saidqosimkayumkhon@mail.com.

В статье рассматривается понятие информационного пространства как важного феномена современного общества. Анализируются его основные особенности и влияние на формирование и развитие национальной культуры. Особое внимание уделяется воздействию информационно-коммуникационных технологий, интернета и цифровой среды на культурные процессы, национальные ценности и культурную идентичность. Также исследуются вопросы сохранения и развития национальной культуры в условиях

глобализации и расширения информационного пространства. Результаты исследования показывают, что информационное пространство может выступать как фактор развития национальной культуры, однако при отсутствии эффективного регулирования способно оказывать и негативное влияние на сохранение культурных ценностей.

Ключевые слова: информационное пространство, национальная культура, информационное общество, информационно-коммуникационные технологии, глобализация, культурные ценности, цифровая среда, культурная идентичность.

THE CONCEPT OF “INFORMATION SPACE” AND ITS IMPACT ON NATIONAL CULTURE

Saidov A. G.

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.
Assistant of the Department of Humanities and Natural and Mathematical Sciences
of the Institute of Tourism. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad 48/5. Tel.
559003304. abdujabbor075@gmail.com**

Qosimzoda O.K.

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.
Assistant Professor of the Department of Humanities and Natural Sciences of the
Institute of Tourism. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad 48/5 Tel. 939350193.
Email: saidqosimkayumkhon@mail.com.**

The article examines the concept of the information space as an important phenomenon of modern society. It analyzes its main characteristics and its influence on the formation and development of national culture. Particular attention is paid to the impact of information and communication technologies, the Internet, and the digital environment on cultural processes, national values, and cultural identity. The study also explores issues related to the preservation and development of national culture in the context of globalization and the expansion of the information space. The results show that the information space can serve both as a factor for the development of national culture and, if not properly regulated, as a source of challenges to the preservation of cultural values.

Keywords: information space, national culture, information society, information and communication technologies, globalization, cultural values, digital environment, cultural identity.

Дар марҳилаи муосири рушди тамаддун, ки бо суръати баланди рақамишавӣ ва густариши технологияҳои коммуникатсионӣ тавсиф мешавад, мафҳуми «фазои иттилоотӣ» ба яке аз категорияҳои калидии илмҳои гуманитарӣ табдил ёфтааст. «Фазои иттилоотӣ ин доираест, ки дар ин ё он дараҷа маҷмӯи фактҳои ҷаҳони воқеиро фаро мегирад. Фазои иттилоотӣ барои ҳар як фард дар қорқард қардани андешаҳо ва баровардани ҳукму қарору тасмимҳо мусоидат иродаи одамон аст. Фазои иттилоотӣ руҳияи иҷтимоиро дар оғуши худ мебарорад. Фазои иттилоотӣ ин маҷмӯи натиҷаҳои фаъолияти маънавии инсон аст. Фазои иттилоотӣ интиҳобро мушаххас менамояд. Ин интиҳоб метавонад, ки аз интиҳоби мол то интиҳоби президенти як нафар бошад» [19]. Фазои иттилоотӣ ҳамчун муҳити техникӣ ва як сохтори мураккаби иҷтимоӣ-фарҳангӣ баррасӣ мешавад, ки дар он равандҳои ташаккули хувият, мубодилаи арзишҳо ва таъсири мутақобилаи тамаддунҳо сурат мегиранд.

Муҳимтарин паҳлӯи ин масъала дар он зухур меёбад, ки фазои иттилоотӣ дорои табиати трансиллӣ буда, марзҳои анъанавии фарҳангиро қамранг месозад. Ин раванд, аз як сӯ, имкониятҳои бегобаро барои муаррифии мероси фарҳангии халқи тоҷик дар арсаи ҷаҳонӣ фароҳам меорад ва аз сӯи дигар, хатари «ассимилятсияи фарҳангӣ» ва гум шудани

асолати миллиро ба миён мегузорад. Хамин тариқ, таҳлили методологии мафҳуми мазкур заминаи назариявиро барои муайян кардани механизмҳои мутабоқишавии фарҳанги суннатӣ ба воқеиятҳои нави рақамӣ ташкил медиҳад.

Бисёре аз муҳаққиқон муҳити иттилоотиро дар робита бо масъалаҳои таълим ва тарбия таҳлил мекунанд ва онро ҳамчун муҳити таълимӣ тавсиф менамоянд [2], [10. С.53], [13], [15. С.68]. Дар ин замина таъкид мешавад, ки муҳити таълимӣ ҳамчун маҷмӯи захираҳои иттилоотӣ қисми таркибии фазои таълимӣ мебошад, ки ҳамчун миёнарав байни шогирд ва омӯзгор амал мекунад [5. С. 106]. Масалан, дар мактаб ё донишгоҳ фазои иттилоотӣ метавонад маҷмӯи китобҳо, интернет, лексияҳо ва таҷрибаҳои омӯзиширо дар бар гирад, ки ба шогирд кӯмак мекунад дониш ва фарҳанги худро густариш диҳад.

Дар доираи таҳқиқоти академӣ, мафҳуми «муҳит» ҳамчун категорияи бисёрҷабҳа ва байнифаннӣ баррасӣ шуда, дар илми муосир дорои якчанд ҷанбаҳои концептуалӣ ва сарбориҳои семантикӣ мебошад [16. С. 649]. Вобаста ба соҳаи таъбиқ ва заминаи таҳлилий, метавон таснифоти зерини ин мафҳумро пешниҳод намуд:

- ҷанбаи табиатшиносӣ ва физикӣ. Муҳит ҳамчун моддаи физикии фазопуркунанда фаҳмида мешавад, ки ҷисмҳо ё ҳодисаҳои табииро иҳота намуда, заминаи моддии мавҷудияти онҳоро ташкил медиҳад. Дар ин маънӣ, муҳит ҳамчун низоми физикӣ ва сфераи таъсири мутақобилаи объектҳо баромад мекунад;

- ҷанбаи глобалӣ ва стратегӣ. Муҳит ҳамчун маҷмӯи мураккаби шароитҳои табиӣ ва омилҳои иҷтимоӣ баррасӣ мешавад, ки дар доираи онҳо раванди таҳаввули ҷомеаи инсонӣ, фаъолияти ҳаётии он ва рушди тамаддунҳо сурат мегиранд. Ин таъриф ба нақши муҳит ҳамчун омили муайянкунандаи прогресси иҷтимоӣ таъкид мекунад;

- ҷанбаи антропологӣ ва экзистенциалӣ. Мафҳуми мазкур фазои мушаххаси иҷтимоӣ ва шароити рӯзгори инсонро ифода менамояд. Он фарогири муҳити бевоситаи атроф аст, ки дар он шахсият зиндагӣ ва фаъолият намуда, таҳти таъсири бевоситаи ин шароитҳо ташаққул меёбад;

- ҷанбаи сотсиологӣ. Муҳит ҳамчун маҷмӯи субъектҳо ва иттиҳодияҳои одамон фаҳмида мешавад, ки онҳоро шароитҳои умумии ҳаёт, манфиатҳои муштарак ва фазои ягонаи иҷтимоӣ бо ҳам мепайвандад. Дар ин маврид, муҳит ҳамчун омили ҳамгирӣ ва таҳкими робитаҳои байнишахсӣ баромад мекунад.

Хамин тариқ, дар забони муосири илмӣ мафҳуми «муҳит» аз як истилоҳи оддӣ ба як системаи мураккаби иҷтимоӣ-биологӣ ва фарҳангӣ табдил ёфтааст, ки омӯзиши он дар заминаи фарҳанги муосири тоҷик имкон медиҳад, то равандҳои мутабоқишавии миллат ба шароитҳои нави ҷаҳонишавӣ амиқтар таҳлил карда шавад.

Дар сурати баррасии инсон, мафҳуми «муҳит» тавассути терминологияи синергетика маънои сифатан нав пайдо мекунад. Мувофиқи ин равиш, муҳит ҳамчун фазои берун аз ҳудуди система таъриф дода мешавад, ки дар ҷараёни ҳамкорӣ мутақобила бо он равандҳои диссипатсия ва автопоэзис (худсозӣ)-ро дар системаҳои кушода таъмин менамояд [17].

Чунин тафсири методологӣ имкон медиҳад, ки фазои иттилоотӣ на ҳамчун як маҳзани статикӣ додаҳо, балки ҳамчун як муҳити динамикии синергетикӣ ва мудом таҳаввулбанда арзёбӣ карда шавад. Дар ин муҳит равандҳои иттилоотӣ ва фарҳангӣ дар ҳолати робитаи ногустастии органикию функционалӣ қарор доранд. Фазои иттилоотӣ ҳамчун муҳити фаъол ба системаи фарҳангии инсон таъсир расонида, боиси пайдоиши сохторҳои нави маънавӣ ва тағйирёбии устувории арзишҳои суннатӣ мегардад.

Вожаи «иттилоот», ки реша дар истилоҳи латинии «informatio» дорад, дар маънои аслии худ падидаҳои «ошноӣ», (фаҳмондан), «пешниҳод» ва «ташаққули мафҳум»-ро ифода менамояд [18. С.217]. Таҳлили этимологии ин мафҳум ба раванди «шаклбахшӣ» (аз латинии «forma» ва юнонии қадими «morphē») ишора мекунад, ки дар заминаи илмӣ ҳамчун ҷойгир кардани объект дар сохтори муайян ва тартиб додани унсурҳои пароканда

маънидод мешавад. Аз ин рӯ, дар назарияи иттилоот, ин категория на танҳо ҳамчун маҷмӯи додаҳо, балки ҳамчун натиҷаи тафсири семантикии (маъноии) нишонаҳо ва рамзҳо баррасӣ мешавад.

Дар низоми фарҳангшиносӣ, иттилоот ҳамчун «коди генетикии маънавӣ» баромад мекунад. Он дар шакли рамзҳои миллию фарҳангӣ, сохторҳои забонӣ, осори ҳунарий ва низоми анъанаҳо таҷассум ёфта, вазифаи асосии аксиологӣ (арзишӣ)-ро иҷро менамояд. Тавассути ин воситаҳо, ҷавҳари маънавӣ ва арзишҳои бунёдии миллати тоҷик аз қолаби абстрактӣ ба шакли мушаххаси иттилоотӣ гузашта, қобилияти интиқол (трансмиссия) ба наслҳои ояндаро пайдо мекунад.

Дар фазои фарҳангӣ, иттилоот на танҳо воситаи огоҳӣ, балки механизми марказии трансмиссияи (интиқоли) арзишҳои маънавӣ, анъанаҳои таърихӣ ва донишҳои ниёгон ба шумор меравад. Асосгузори кибернетика Н. Винер моҳияти ин равандро амиқ тафсир намуда, қайд мекунад, ки «иттилоот - ин нишонаи мазмунест, ки дар ҷараёни мутобиқшавии (адаптатсияи) мо ба ҷаҳони беруна ва мувофиқсозии эҳсосоти мо ба он ҳосил мешавад» [3. С.31]. Мувофиқи ин дидгоҳ, азхудкунӣ ва истифодаи иттилоот воситаи асосии зиндамонии инсон ва ҷомеа дар муҳити мураккабу тасодуфӣ мебошад.

Дар айни замон баҳсҳои илмӣ дар бораи табиат ва моҳияти иттилоот ҳамоно идома доранд. Яке аз масъалаҳои муҳими назариявӣ, ки то ҳол ба таври комил ҳал нагардидааст, масъалаи мақоми онтологӣ иттилоот мебошад. Яъне савол ба миён меояд, ки оё иттилоот танҳо ҳосияти объектҳои зиндаи худидоракунанда мебошад, ё ин ки он ба ҳамаи объектҳои моддӣ хос аст, ё худ танҳо дар доираи фаъолияти маърифатии инсон нисбат ба ҷаҳон вучуд дорад. Дар ҳолати охир иттилоот ҳамчун як шакли инъикоси воқеият арзёбӣ мешавад, ё ҳамчун синфи муайяни инъикосҳо, ки ҳангоми интиқол ба субъект сохтори худро нигоҳ медоранд [20. С.167].

Дар муҳити илмӣ ҳамчунин нуқтаи назари дигар низ мавҷуд аст, ки мувофиқи он иттилоот новобаста аз он, ки аз ҷониби субъект дарк карда мешавад ё не, вучуд дорад. Аз ин дидгоҳ иттилоот метавонад ҳам ҳамчун хусусияти объектҳо ва ҳам ҳамчун натиҷаи ҳамкориҳои байни онҳо ё муносибати онҳо бо субъект баррасӣ гардад. Баъзе муҳаққиқон ҳатто ба ҷунин ҳулоса мерасанд, ки иттилоотро метавон ҳамчун «субстансияи сеюми ҷаҳон» маънидод кард. Ба ибораи маъруфи Н. Винер, «иттилоот худ иттилоот аст, на материя ва на энергия» [3. С. 13]. Ин андеша нишон медиҳад, ки иттилоот дар баробари модда ва энергия ҳамчун унсурҳои бунёдии ҳастӣ баррасӣ шуда метавонад.

Ба андешаи Шрейдер, муҳити иттилоотӣ он муҳитест, ки дар доираи он фаъолияти илмӣ-тадқиқотӣ, фаъолияти лоиҳакашӣ ва муҳандисӣ, инчунин банақшагирӣ ва идоракунии илм ва техника амалӣ мегардад. Мазмуни муҳити иттилоотӣ аз шаклҳои гуногуни дискурс иборат аст: нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ, сабтҳои компютерӣ, мубоҳиса ва муколамаи доимии илмӣ, инчунин дониш ҳамчун шакли махсуси иттилоот, ки аз шахсияти муҳаққиқ ҷудо гардида, ба моликияти ҷамъиятӣ табдил ёфтааст [21. С. 3], [22. С. 73]. Дар ҷунин муҳит дониш ҳамчун натиҷаи фаъолияти инфиродӣ, арзиши фарҳангӣ ва иҷтимоӣ амал мекунад. Яъне дониш дар раванди муоширати илмӣ ва фарҳангӣ аз як насл ба насли дигар интиқол меёбад ва ба ҳамин тариқ ба унсурҳои асосии мероси маънавии ҷомеа табдил меёбад.

Функсияи миёнаравии муҳити иттилоотӣ, қабл аз ҳама, дар заминаи дастгирии коммуникатсияи илмӣ ва фароҳам овардани фазои мусоид барои муколамаи байнисубъективии муҳаққиқон зоҳир мешавад. Мувофиқи концепсияи мазкур, раванди эҷоди илмӣ бо марҳилаи нашри натиҷаҳо ва муаррифии онҳо ба ҷомеаи илмӣ анҷом меёбад; дар ин ҳолат муҳаққиқ бо истифода аз имкониятҳои муҳити иттилоотӣ ба аудиторияи васеи ҳамкорон муроҷиат менамояд [1. С. 2-9]. Дар таҳқиқоти муосири илмӣ ва дар ҳуҷҷатҳои меъёрии қабулшуда равишҳои гуногун нисбат ба тафсири муҳити иттилоотӣ пешниҳод гардидаанд. Баъзе олимони муҳити иттилоотиро ҳамчун муҳити ҳамкориҳои виртуалии

шабакавӣ арзёбӣ менамоянд, ки асоси технологии онро низоми автоматии иттилоотӣ ташкил медиҳад [6. С.58], [12. С.38].

Бояд қайд намуд, ки фазои иттилоотӣ дар ҷаҳони муосир танҳо як василаи интиқоли додаҳо набуда, дар баробари ин муҳити стратегии таъсиргузор ба ташаккули арзишҳо, ҷаҳонбинӣ ва ҳувияти иҷтимоӣ маҳсуб мешавад. Дар ҳамин замина, ин фазо ба фарҳанги миллий, ки маҷмӯи арзишҳо, анъанаҳо, забон, мероси таърихӣ ва тарзи зиндагии як миллатро дар бар мегирад, таъсири мустақим ва ғайримустақим расонида, чараёни худшиносии миллиро таҳти дигаргуниҳои ҷиддӣ қарор медиҳад. Маҳз дар ҳамин шароити муосири таърихи башарият, ки ҳамчун асри инқилоби ҷоруми саноатӣ ва таҳаввулоти бесобиқаи технологӣ арзёбӣ мегардад, рушди илму технология ва шабакаҳои иттилоотӣ ба омили асосии пешбарандаи сохтори ҷамъиятӣ табдил ёфтааст. Ин раванд дар фаъолияти давлатдорӣ миллии мо таҳти таваҷҷуҳи хоссаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дошта, дар Паёмҳои Сарвари давлат ҳамчун стратегияи гузариш ба марҳалаи нави рушд, яъне рақамизунонии комили низомҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ муайян шудааст [14].

Дар ин замина, соҳаи фарҳанг ҳамчун меҳвари ҳувияти миллий дар баробари имкониятҳои фароҳи техникӣ, бо ҷолишҳои нави экзистенсиалӣ низ рӯ ба рӯ гаштааст. Аз як ҷониб, рақамизунонии соҳаи фарҳанг имкон медиҳад, ки мероси ғании таърихӣ тамаддунии миллати тоҷик, аз қабилӣ дастанвисҳои нодир, ёдгориҳои меъморӣ ва намунаҳои фарҳанги ғайримоддӣ дар шакли маҳзанҳои электронии миллий маҳфуз дошта шуда, ба фазои иттилоотӣ ҷаҳонӣ ворид карда шаванд, ки ин амр ба тарғиби симои мусбати кишвар ва рушди туризми фарҳангӣ мусоидат мекунад. Аз ҷониби дигар, тавре ки дар пажӯҳишҳои муосири иҷтимоӣ ишора мешавад, фазои интернет ба далели набудани сензураи мутамарказ ва мавҷудияти низоми пинҳонкорӣ шахсият (анонимӣ), ба як муҳити осебпазир табдил ёфтааст, ки дар он раванди интиқоли иттилоот на ҳамеша бо меъёрҳои ахлоқӣ фарҳангӣ созгор мебошад [8. С.41]. Ин ҳолат махсусан дар самти тарбияи маънавии ҷомеа мушкilotи ҷиддиро пеш меорад, зеро мушаххас набудани ҳувияти қорбарон дар шабакаҳои иҷтимоӣ заминаро барои паҳншавии унсурҳои фарҳанги бегона, коҳиши арзишҳои миллий ва душвор гардидани қорҳои фаҳмондадиҳии идеологӣ миёни аҳоли фароҳам месозад.

Бо вучуди паҳлӯҳои мусбати технологӣ, мушоҳидаҳои муосири иҷтимоӣ нишон медиҳанд, ки инсонҳо вақти қобили мулоҳизаи худро дар фазои маҷозӣ сипарӣ намуда, ба воқеияти виртуалӣ ба таври амиқ ғулавар мегарданд, ки ин раванд мустақиман ба сохтори шуури қардӣ ва ҷамъиятӣ таъсир мерасонад. Махсусан, барои насли наврас ва ҷавонон шабакаҳои иҷтимоӣ ба манбаи асосии иттилоот ва омили қалидии иҷтимоишавӣ табдил ёфтаанд, ки дар заминаи додаҳои омории "Internet World Stats", бо қароғирии зиёда аз 4,4 миллиард қорбар дар сатҳи ҷаҳонӣ ва ба ҳисоби миёна 6 соат машғулият дар шабака, аҳмияти ин масъаларо дучанд месозад [23].

Таҳлили муназзами равандҳои иттилоотӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон нишон медиҳад, ки дар шароити густариши босуръати технологияҳои қарамӣ ва иртибототи шабакавӣ шабакаҳои ҷаҳонии интернет тадриҷан аз як воситаи оддии техникӣ интиқоли иттилоот ба муҳити мураккаби иҷтимоӣ фарҳангӣ табдил ёфтааст. Дар адабиёти муосири фарҳангшиносӣ ва сотсиология ин муҳит бештар ҳамчун «фазои фарҳангсоз» арзёбӣ мегардад, зеро он на танҳо интиқолдиҳандаи иттилоот, балки омили ташаккули ҷаҳонбинӣ, низоми арзишҳо ва шаклҳои нави муоширати иҷтимоӣ мебошад. Дар ҷунин шароит интернет ба яке аз механизмҳои қалидии иҷтимоишавии насли ҷавон табдил ёфта, ба раванди ташаккули худшиносӣ, фарҳанги коммуникативӣ ва ҷаҳонбинии онҳо таъсири мустақим мерасонад.

Дар асоси синтези маълумоти омории Кумитаи қор бо ҷавонон ва варзиши назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (2018) ва консепсияҳои сотсиологии муҳаққиқӣ амриқӣ

П. Колок метавон хулоса намуд, ки падидаи «интернет-ҷамоатҳо» (online communities) имрӯз ҳамчун шакли нави созмонёбии иҷтимоию фарҳангии ҷомеа зухур менамояд. Мувофиқи натиҷаҳои тадқиқоти зикршуда, 76,9%-и ҷавонон шабакаҳои иҷтимоиро манбаи асосии дарёфти иттилооти зарурӣ арзёбӣ намуда, 55,4%-и онҳо онҳоро ҳамчун воситаи густариши ҷаҳонбинӣ ва огоҳӣ аз равандҳои ҷаҳонӣ мешиносанд. Ин нишондиҳандаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар ҷомеаи муосир тадриҷан гузариш аз фарҳанги анъанавии «китобӣ» ба фарҳанги «экранӣ» ё «рақамӣ» ба амал омада истодааст. Дар доираи чунин тағйирот, воситаҳои рақамӣ ба манбаи асосии ташаккули дониш ва таҷрибаи иҷтимоӣ табдил ёфта, раванди истеҳсол, интиқол ва истеъмоли арзишҳои фарҳангиро низ ба қуллӣ дигаргун месозанд [11].

Аз ин нуқтаи назар, ташаккули «маърифати фарҳангии рақамӣ» (digital cultural literacy) ба яке аз вазифаҳои муҳимтарини сиёсати фарҳангӣ ва маорифӣ табдил меёбад. Маърифати фарҳангии рақамӣ на танҳо малакаҳои техникаи истифодаи технологияҳои иттилоотиро дар бар мегирад, балки дарки масъулияти ахлоқӣ, эҳтиром ба арзишҳои миллӣ ва қобилияти таҳлили интиқодии муҳтавои иттилоотиро низ фаро мегирад. Тавассути чунин равиш интернет-ҷамоатҳо метавонанд ба муҳити мусоиди рушди фарҳанги миллӣ ва тарбияи маънавии ҷавонон табдил ёбанд [7].

Хулосаи таҳлили паҳлӯҳои гуногуни фазои иттилоотӣ нишон медиҳад, ки он дар баробари фароҳам овардани имкониятҳои назарраси рушди иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, ҳамзамон дорои як қатор таҳдидҳои ҷиддӣ низ мебошад, ки метавонанд ба арзишҳои маънавӣ ва асолати фарҳангии ҷомеа таъсири манфӣ расонанд. Натиҷаҳои пурсиши сотсиологӣ ин воқеиятро бо нишондиҳандаҳои мушаххаси омӯрӣ тасдиқ менамоянд. Аз ҷумла, аксари мусоҳибон (72,4%) чунин мешуморанд, ки истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ ба бехуда сарф гардидани вақти шахсӣ мусоидат мекунад. Аз дидгоҳи фарҳангшиносӣ, ин ҳолатро метавон ҳамчун падидаи «эрозияи вақти иҷтимоӣ» арзёбӣ намуд, ки дар натиҷаи он қисми зиёди ҷавонон ба ҷойи машғул шудан ба худтакмилдиҳии маънавӣ, мутолиаи осори адабии классикӣ ва азхуд намудани ҳунару анъанаҳои миллӣ, вақти худро дар муҳити маҷозии камсамар сипарӣ менамоянд.

Ҳамзамон, далели он, ки 51,1% ҷавонон ба гурӯҳҳои дорои рафтори качрафторона (девиантӣ) шомил мегарданд, аз осебпазирии ҳувияти фарҳангӣ дар шароити густариши фазои иттилоотии беназорат дарак медиҳад. Дар муҳити маҷозӣ, ки дар он шахсият аксаран паси ниқобҳои виртуалӣ пинҳон мемонад, раванди «десошиализатсия», яъне дуршавӣ аз меъёрҳо ва арзишҳои анъанавии рафтори иҷтимоӣ, тадриҷан тақвият меёбад. Ин раванд бо коҳиш ёфтани муоширати мустақими иҷтимоӣ (33,5%) ва пайдо гардидани вобастагии равонӣ ба шабакаҳои иҷтимоӣ (26,2%) боз ҳам бештар мустаҳкам мегардад [7].

Бо дарназардошти он ки фарҳанги тоҷикӣ асосан бар пояи муоширати рӯ ба рӯ, одоби меҳмондорӣ ва робитаҳои зичи иҷтимоӣ, аз ҷумла муносибатҳои ҳамсоғӣ ва ҳешутаборӣ (субкултураи маҳалла) ташаккул ёфтааст, густариши чунин шакли «инзिवои рақамӣ» метавонад ҳамчун хатари ҷиддӣ арзёбӣ гардад. Зеро муоширати мустақим на танҳо воситаи табодули иттилоот, балки раванди муҳими интиқоли «қоди фарҳангӣ», таҷрибаи иҷтимоӣ ва арзишҳои маънавии наслҳо мебошад.

Ҳамин тариқ, таҳлил нишон медиҳад, ки таъсири фазои иттилоотӣ ба фарҳанги миллӣ хусусияти дуҷанба дорад. Аз як ҷониб, он метавонад ҳамчун воситаи муассири таблиғу муаррифии дастовардҳои фарҳангии миллат хизмат намояд, аммо аз ҷониби дигар, дар сурати истифодаи нодуруст метавонад ба коҳиш ёфтани арзишҳои маънавӣ ва заиф гардидани ҳувияти фарҳангӣ мусоидат кунад. Натиҷаҳои омӯрӣ хушдор медиҳанд, ки дар шароити набудани сиёсати муассири амниятӣ фарҳангӣ ва сатҳи пасти маърифати рақамии ҷавонон, фазои иттилоотӣ метавонад ба ташаккули ҷаҳонбинии фрагментарӣ ва камсамар замина фароҳам оварад.

Аз ин рӯ, дар шароити рақамикунонии ҷомеа хифз ва таҳкими «сипарҳои фарҳангӣ» аҳамияти махсус пайдо мекунад. Танҳо дар ин сурат метавон шароити фароҳам овард, ки мардум дар фазои густурдаи иттилоотӣ асолати миллии худро нигоҳ дошта, аз имкониятҳои технологияҳои муосир ба манфиати рушди фарҳанги миллии ва таҳкими давлатдорӣ миллии самаранок истифода наоянд.

АДАБИЁТ

1. Борщев В. Б., Шрейдер Ю. А. Нужно ли управлять наукой? / Научнотехническая информация 2008 Сер 2: Информационные процессы и системы № 10., С. 3.
2. Бутова В.Н. К вопросу формирования информационной среды вуза // Известия Регионального финансово-экономического института. Электронный научный журнал. 2013. № 1.
3. Винер Н. Кибернетика и общество. М.: Издательство иностранной литературы, 1958. 201 с.
4. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине / Пер с англ И В Соловьева; Под ред Г Н Поварова М: Советское радио, 1958. 216 с.
5. Кривых С. В. Соотношение понятий «среда» и «пространство» в социокультурном и образовательном аспектах // Мир науки, культуры, образования. 2011. № 2. С. 106-111.
6. Кревский И. Г., Глотова Т. В., Драгунов Д. Г., Матюкин С. В. Информационная среда сетевого взаимодействия вузов и реального сектора экономики // Современные проблемы науки и образования. 2014. № 6.
7. Махмадизода Н.Д. Таъсири мусбату манфии шабакаи интернет ба шуури ҷавонон. [Манобеи электронӣ] <https://amit.tj/tj/tasiri-musbatu-manfii-shabakai-internet-ba-shuuri-chavonon?page=77>. (Санаи мурочиат. 12.03.26)
8. Махмадизода Н.Д. Тарғибу ташвиқи идеологияи ифротгарой (экстремистӣ) дар шабакаҳои иҷтимоӣ ва таъсири таҳрибкоронаи онҳо ба шуури ҷавонон. Шабакаҳои иҷтимоӣ интернетӣ ҳамчун таҳдиди воқеӣ ба амнияти миллии. Мавади конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ (ш.Душанбе, 29-уми ноябри соли2022). С.41-47.
9. Максимов Н. В. Информационная среда науки и образования: от информационного обслуживания к распределенной системе управления знаниями // Информационное общество 2009 Вып 6. С.58-67.
10. Марков Н. Г. Инструментальные средства для создания единого информационного пространства промышленных компаний // Информационное общество. 2014. Вып. 3. С. 53-62.
11. Муродбекова М.Х, Юсупов С.З. Шабакаҳои иҷтимоӣ: истифода ва таъсири он ба ҷомеа. [Манобеи электронӣ] <https://ravshanfikir.tj/shinokhti-masoili-i-timo-va-sijos/shabaka-oi-i-timo-istifoda-va-ta-siri-on-ba-omea.html?tmpl=component&print=1> (Санаи мурочиат. 12.03.26).
12. Назаров М. М., Ковалев П. А. Российская информационная среда: использование телевидения и интернета в контексте межстрановых сравнений // Информационное общество. 2014. Вып. 1. С. 38-48.
13. Невесенко Е.Д. Социологический анализ Интернет-сообществ: новые подходы к изучению феномена. [Манобеи электронӣ] <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskiy-analiz-internet-soobschestv-novye-podhody-k-izucheniyu-fenomena> (Санаи мурочиат. 12.03.26).
14. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». <https://prezident.tj/event/missives/36370> (Санаи мурочиат. 12.03.26).

15. Соловьев И. В. О происхождении и содержании понятия «инфо-сфера». Инфосфера как объект исследования наук об информации // Фундаментальные исследования. 2013. № 6. С. 68—71.
16. Ушаков Д. Н. Толковый словарь современного русского языка. М.: Аделант, 2013. 800 с.
17. «Философский глоссарий / Под ред. Л. С. Лебедева. — [Манобеи электронї] / URL: www.term.ru (Санай мурочиат. 12.03.26).
18. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Л. Ф. Ильичева, П.Н. Федосеева, С.М. Ковалева, В.Г. Панова. М.: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
19. Чанд хосияти фазои иттилоотї. [Манобеи электронї] <https://journalism.tnu.tj/chand-hosiyati-fazoi-ittilooti35/> (Санай мурочиат: 09.03.2026)
20. Шаров А.А. Понятие информации в теории категорий // Семиотика и информатика, 1977. Вып. 8. С. 167-178.
21. Шрейдер Ю. А. Информационные процессы и информационная среда // Научно-техническая информация 2008 Сер 2: Информационные процессы и системы. № 9. С. 3-7.
22. Шрейдер Ю.А. Ценности, которые мы выбираем. Смысл и предпосылки ценностного выбора. М.: Эдиториал УРСС, 1999. 208 с.
23. Шахов Л.М. Положительное и негативное влияние интернета на социализацию молодежи. [Манобеи электронї] <https://elar.urfu.ru/handle/10995/78793> (Санай мурочиат. 12.03.26).

УДК 94(510+575):339.5

ТОРГОВЫЕ, КУЛЬТУРНЫЕ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ: КИТАЙ И СТРАНЫ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Давлатбекова Гулноз Фаромузона
ассистентка кафедры иностранных языков и межкультурных отношений,
гуманитарно – педагогического факультета Международного университета
туризма и предпринимательства Таджикистана
E-mail: davlatbekova.gulnoz@gmail.com

«Великий шелковый путь» на протяжении истории служил важной артерией для соединения территорий, развития торговли и культурного обмена. Этот путь способствовал распространению технологий, искусства и цивилизаций от Китая и Индии до Ближнего Востока и Средней Азии. На территории Таджикистана проходили различные маршруты Шелкового пути, отражающие богатое историческое и культурное наследие региона. Дипломатическая и торговая деятельность, например миссии Чжан Сяна, а также поддержка различных империй сыграли ключевую роль в функционировании и развитии этого пути.

Ключевые слова: Великий шелковый путь, Таджикистан, согдийцы, Китай, Ближний Восток, торговля, цивилизация, II век до н.э. – XIII век н.э.

РОБИТАҶОИ ТИҶОРАТӢ, ФАРҲАНГӢ ВА ДИПЛОМАТИӢ ДАР РОҶИ БУЗУРГИ АБРЕШИМ: ЧИН ВА КИШВАРҶОИ ОСИӢИ МАРКАЗӢ

Давлатбекова Гулноз Фаромузона
ассистенти кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангӣ,
факултети илмҳои гуманитарю педагогӣ
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон
E-mail: davlatbekova.gulnoz@gmail.com

«Роҳи Абрешим» дар тӯли таърих ҳамчун роҳе барои пайвастанӣ сарзаминҳои гуногун ва рушди иқтисодиву фарҳангӣ хизмат кардааст. Ин роҳ боиси мубодилаи молу фарҳанг, паҳншавии технологияҳо ва рушди тамаддунҳо аз Чин, Ҳиндустон, Миёнаи Шарқ ва Осии Марказӣ гардид. Дар Тоҷикистон роҳҳои гуногуни «Роҳи Абрешим» мегузаштанд, ки аҳамияти таърихӣ ва фарҳангии онҳо инъикос мекунанд. Қори дипломати ва тиҷоратӣ абарҳукумати Чин, ба мисли Чжан Сян, ва ҳимояти империяҳои гуногун дар давраи гуногун нақши муҳими ташаккули ин роҳро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: Роҳи Абрешим, Тоҷикистон, Согдиён, Чин, Миёнаи Шарқ, тиҷорат, тамаддун, асрҳои II пеш аз милод – XIII милодӣ.

TRADE, CULTURAL, AND DIPLOMATIC RELATIONS ALONG THE GREAT SILK ROAD: CHINA AND THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

Gulnoz Faromuzovna Davlatbekova
Assistant, Department of Foreign Languages and Intercultural Relations,
Faculty of Humanities and Education, International University of Tourism and
Entrepreneurship of Tajikistan
Email: davlatbekova.gulnoz@gmail.com

The Silk Road has historically served as a vital route connecting regions and fostering economic and cultural exchange. It facilitated the spread of goods, technologies, and civilizations from China and India to the Middle East and Central Asia. In Tajikistan, several branches of the Silk Road passed through, reflecting the rich historical and cultural heritage of the region. Diplomatic and commercial activities, such as Zhang Qian's missions, as well as support from various empires, played a crucial role in the development and maintenance of this route.

Keywords: Silk Road, Tajikistan, Sogdians, China, Middle East, trade, civilization, 2nd century BCE – 13th century CE.

На всех исторических этапах народов и наций дороги служат важным средством соединения географических частей и, в данном случае, улучшения условий жизни людей.

«Великий шелковый путь» сыграл большую роль в перемещении материальных и культурных ценностей, соединив уникальные цивилизации Ближнего Востока, Ближнего Востока, Дальнего Востока и Средней Азии. Название «Великий шелковый путь» впервые использовал немецкий географ Фердинанд фон Рихтгофен в 1877 году. История «Великого шелкового пути» свидетельствует о развитии и появлении цивилизаций. Исчезали города, религии, исчезали со сцены истории народы, изношенные тропы и караван – сараи погребались под песком, но им на смену пришли новые маршруты северной дороги или южные склоны высокогорий. «Великий шелковый путь» имеет свою историю, которая восходит ко 2 – 1 тысячелетию до нашей эры. Об этом свидетельствуют многочисленные археологические находки.

Через Таджикистан также проходил «Великий шелковый путь». Историки разделили его на четыре направления. Первая дорога «Сугди». Проходит по маршруту Коканд – Исфара – Канибадам – Худжанд – Истаравшан – Шахристон – Айни – Пенджикент – Заравшан – Анзоб – Душанбе. Второй способ – «Каротегини». Маршрут: Тирмиз – Дехнав – Турсунзаде – Гиссар – Душанбе – Кофарнихан – Файзабад – Рашт – Джиргаталь – Дарут – Курган – ущелье реки Кашгар (Китай). Третье направление – «Южное» и включает Душанбе – Норак – Дангара – Ховалинг – Хулбук – Рустай – Фархор – Пяндж – Колхозабад – Курган – Тюбе – Кубодиян. Четвертый маршрут – «Великий Памирский путь», который начинается из Балха и продолжается до Файзабад – Борпанджа. Четвертая дорога имеет три ответвления: Вахан, Шугнан и Каротегин – Памир. В каждом из названных городов и районов есть примета богатой истории и цивилизации таджикского народа[7]

«Основатель национального мира и единства, уважаемый лидер нации Эмомали Рахмон своей непоколебимой и целеустремленной решимостью призывал иностранных инвесторов к сотрудничеству и в ходе встреч и переговоров с главами государств и региональных и международных организаций, в частности, он обсудил вопрос о дорогах и связи. Он ведет непрерывное лоббирование возрождения Великого шелкового пути, и он прав. «Исторически наш регион, и особенно Таджикистан, располагался по четырем сторонам торговых путей, соединяющих Восток и Запад». Он подчеркнул. «Восстановление Великого шелкового пути – не требование той или иной традиции или моды, а необходимость научно и коммерчески обоснованной жизни» [2, с.44 – 45].

Следует отметить, что Великий шелковый путь в древнем мире был путем, по которому происходила торговля, общение и обмен цивилизациями между разными народами. Древние согдийцы занимали основное положение на этой дороге и держали под своим контролем торговлю во всех районах этой великой дороги. Китайские надписи и согдийские надписи вели успешную торговлю из восточных стран в западные и с юга на север.

Даже согдийский язык считался языком общения во всех регионах Шелкового пути. В Китае близ города Сиян в результате археологических раскопок выяснилось, что большая

часть согдийцев проживала в Китае постоянно. При рытье котлована строители случайно наткнулись на могилы, не похожие на традиционный китайский способ захоронения. По расположению согдийских стоянок видно, что это жители того места, откуда начинался Великий шелковый путь. Они обосновались в Китае и активно занимались бизнесом [8].

Эта дорога была открыта во втором веке до нашей эры и шла из Сианя через Ланьчжоу в Дуньхуан, где разделялась на две части: северная дорога начиналась из Турфана и шла через Памир в Фергану и Кыпчакские равнины, а южная дорога, минуя озеро Лобнор – южный угол пустыни Такла – Макан, пройдя через Яркенд и южную часть Памира в Бахтар и оттуда в Порт, Индию и Ближний Восток.

Древняя северная дорога была открыта по инициативе императора Уди, который нуждался в хороших лошадях для своей армии. Один из чиновников по имени Чжан Сян видел таких лошадей во время своего путешествия по Средней Азии в 138 – 126 годах до н.э. В 121 г. до н.э. первый караван верблюдов с шелковыми тканями и медными зеркалами отправился в Ферганскую долину через Турфанскую равнину, по Оташинским горам и отрогам Тянь – Шаня. Однако расширенная торговля была остановлена из-за разрушительных беспорядков, происходивших в этом регионе. Однако вскоре торговля была продолжена новым путем, т. е. южным путем» [5, с. 6].

«Следует отметить, что в становлении Великого шелкового пути, как магистрали стран Евразии, решающую роль сыграл древнекитайский правитель Чжан Сян. В 138 г. до н.э. он отправился с опасной дипломатической миссией к кочевникам племени юэцзи, чтобы привлечь их в союзники императора Хань в борьбе с кровными кочевниками, нападавшими на империю с севера. Чжан Сян был первым человеком, пришедшим из Китая в Среднюю Азию – Согд – Бахтар (нынешняя территория республик Узбекистана, Таджикистана и Афганистана). Там наблюдатель замечает, что спрос на китайские товары очень высок. Он вернулся в Китай в 126 г. до н.э. и представил императору доклад о прямом торговом интересе между Китаем и странами Средней Азии.

Несмотря на то, что Чжан Сяну не удалось заручиться военной помощью племени юэцжей, контролировавшего Бохтар, в борьбе с племенем хунну, собранные им сведения были очень важны для его страны. В 123 – 119 годах до н.э. китайская армия самостоятельно разгромила племя хунну и таким образом обеспечила лучший путь из Китая на Запад. С конца II века до нашей эры можно говорить о деятельности «Великого шелкового пути» как пути, соединяющем все великие цивилизации древнего мира – Китай, Индию, Ближний Восток и Европу. Эта огромная сеть караванных дорог служила людям более полутора тысяч лет» [1, с. 13 – 18]

«Период развития деятельности «Великий шелковый путь» относится к XI–II векам. В 1210 – 1250 годах монголы завоевали страны от Китая до России и Ирана и смогли на полтора века обеспечить единый режим контроля практически над всеми евразийскими торговыми путями. Хотя после смерти Чингисхана империя быстро распалась, государственные деятели Чингисхана установили свою «гармонию империи». Опять же, «Шелковый путь» контролировался четырьмя империями: империей Юань в Китае, Среднеазиатской империей (Чагатайский улус), империей Хулагу в Иране и Золотой Ордой в землях у Каспийского и Черного морей. Эти государства спорили между собой за отдельные участки торговых путей. Например, за Кавказ всегда воевали друг с другом Алтын Урд хан и иранский эльхан. Вообще правители обычно стремились обеспечить коммерческую безопасность независимо от национальности и религиозных убеждений» [3, с. 461 – 465].

«Великий шелковый путь» сыграл важную роль в развитии экономических и культурных связей между народами Китая, Передней и Средней Азии. Она послужила проводником в соединении всевозможных новшеств, в том числе в искусстве (танец,

музыка, изобразительное искусство, архитектура и т. д.), технологии (обработка и производство шелка, а также производство пороха, бумаги и т. д.). .)» [4, с. 46 – 49].

Этот торговый караванный путь был самым протяженным до периода капитализма, т. е. превышал 7 тысяч километров, и играл важную роль в установлении связей между странами с разными цивилизациями и разным социально – экономическим строем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ато, Хамдам Лионид. Чигрин. Рохи абрешими бузург. – Душанбе: Эчод, 2006. – 234 с.
2. А. Шарифзода. Хафт соли Эмомали Рахмон. Душанбе, 2013.
3. Гафуров, Б. Точикон: Таърихи кадимтарин, кадим, асрҳои миёна ва давраи нав – Душанбе: 2006, – 455 с.
4. Зиёев Х.М., Восиева Р.К.// Сухане чанд аз робитаҳои ду сарзамини тамадунофар. – Душанбе: Эр – граф, 2012. – С.46 – 49.
5. Махмадов А.Н. «Тоҷикистон ва Турфрон намунаи таърихи аз тамадуни Ориёи» (Тоҷикистон Хитой заминаҳои мадани, таърихи ва дурнамои стратеги). 21 – 22.05.2010. – Душанбе, 2010.
6. Эмомали, Рахмон. «Бунёдгузори сиёсати хориҷии Тоҷикистон». – Душанбе: Ирфон, 2012.
7. http://www.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=30237
8. [http://www.hakikati – sugd.tj/index.php/politics/2915 – ma – omi – e – joi – ro – i – buzurgi – abreshim – dar – ta – kimi – so – ibisti – lolii – kishvar](http://www.hakikati-sugd.tj/index.php/politics/2915-ma-omi-e-joi-ro-i-buzurgi-abreshim-dar-ta-kimi-so-ibisti-lolii-kishvar)

УДК 351.08(575.3):331.108

РАВАНДИ ТАШАККУЛИ СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ КАДРӢ ВА МАРҲИЛАҲОИ АСОСИИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Файзализод Абдурахмонҷон Файзали
ассисенти кафедраи «Идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ»-и Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон, Душанбе Ҷумҳурии Тоҷикистон,
E-mail: alijon-faberlic_1993@mail.ru

Дар мақолаи мазкур оид ба масъалаи тайёр намудан, хостагирӣ ва ҷобачокунии мутахассисони дорои малакаи баланди касбӣ ва ба талаботи бозори меҳнат мувофиқ дар сиёсати давлатии кишвари соҳибистиклол, бахусус дар марҳилаи кунунии рушди иқтисодиёти кишвар, ки бо раванди ҷаҳонишавӣ ва бархурди тамаддунҳо ҳамради аст, таваҷҷуҳ намудан ба тайёр намудани мутахассисони касбӣ, равнақи соҳаҳои илму техника, васеъ ҷорӣ кардани технологияи муосир, ҷалби васеи ҷавонону занони болаёқат ба идоракунии кишвар, манзур карда мешавад.

Калидвожаҳо. сиёсати давлатии кадрӣ, технологияи муосир, хизмати давлатӣ, хизматчиӣ давлатӣ, идоракунии давлатӣ, ҷобачогузориӣ кадрҳо, стратегия, концепсия, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, барномаҳои давлатӣ, мақомоти марказӣ, мақомоти маҳаллӣ.

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ И ЕЁ ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Файзализода Абдурахмонҷон Файзали
ассистент кафедры государственного и местного управления Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, г. Душанбе,
Республика Таджикистан.
E-mail: alijon-faberlic_1993@mail.ru

В данной статье рассматриваются вопросы подготовки, подбора и расстановки высококвалифицированных специалистов, отвечающих требованиям рынка труда в рамках государственной политики суверенной страны. Особое внимание уделяется современному этапу экономического развития республики, протекающему в условиях глобализации и столкновения цивилизаций. Автор подчеркивает значимость подготовки профессиональных кадров, развития сфер науки и техники, широкого внедрения современных технологий, а также активного привлечения талантливой молодежи и женщин к государственному управлению.

Ключевые слова: государственная кадровая политика, современные технологии, государственная служба, государственный служащий, государственное управление, расстановка кадров, стратегия, концепция, нормативно-правовые акты, государственные программы, центральные органы, местные органы.

THE PROCESS OF FORMING STATE PERSONNEL POLICY AND ITS MAIN STAGES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Faizalizoda Abdurahmonjon Faizali
Assistant of the Department of State and Local Governance, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Dushanbe, Republic of Tajikistan.
E-mail: alijon-faberlic_1993@mail.ru

This article examines the issues of training, selecting, and placing highly qualified specialists who meet labor market requirements within the framework of the state policy of a sovereign nation. Particular attention is paid to the current stage of the country's economic development, which aligns with the processes of globalization and the clash of civilizations. The author emphasizes the importance of professional training, the advancement of science and technology, the wide implementation of modern technologies, and the extensive involvement of talented youth and women in public administration.

Keywords: state personnel policy, modern technologies, civil service, civil servant, public administration, personnel placement, strategy, concept, regulatory legal acts, state programs, central authorities, local authorities.

Яке аз масъалаҳои муҳимтарине, ки дар радифи бунёди давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон ва таҳкими сулҳу ваҳдат дар кишвар аз рӯзҳои нахустини бунёди давлати навини тоҷикон таваҷҷуҳи хосаро тақозо мекард, хостагирӣ, тарбия ва ҷобачокуниву бозомӯзии кадрҳо мебошад. Аҳамияти бузурги ин масъаларо Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми соли 2012 ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бори дигар чунин таъкид намуда буданд: «Фаромӯш набояд кард, ки дар ҳама давру замон нерӯи инсонӣ бузургтарин арзишу дороии миллату давлат мебошад».

Ин ҳақиқати бебаҳс аст, зеро арзишмандии аслии ҷомеаи муосир на дар сарватҳои зеризаминӣ ва дигар бойгарӣҳо, балки пеш аз ҳама дар инсон, дониш ва боздеҳи ӯст.

Қабл аз таҳлили раванди ташаккули сиёсати давлатии кадрӣ дар кишвар қайд кардан ба маврид аст, ки воқеаи муҳими таърихӣ, ки на танҳо ҳуди тоҷикистониён, балки тамоми тоҷикони дунё онро бо тантана таҷлил намуданд, ин 33-умин солгарди Иҷлосияи таърихӣ Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки заминаҳои воқеии давлати навини тоҷиконро устувор гардонид. Зимни таҷлили он дар маҷлиси тантанавӣ дар пойтахти кишвар ва макони баргузории Иҷлосияи тақдирсозии миллат Президенти мамлакат тамоми бурду бохтҳои мардумро дар даври истиқлолият таҷлил карда, бо пешниҳоди самтҳои афзалиятноки пешрафти минбаъда дурнамои ояндаи кишвару миллатро муайян намуданд. Масъалаи андешидани силсилаи тадбирҳо доир ба тарбия ва ҷобачогузории дурусти кадрҳои болаёқат, поквичдон, забондон, дорои масъулияти баланди касбӣ, қобилияти қордонӣ, ташкилотчигӣ, тақмили малакаи қор бо технологияи муосир, фароҳам овардани фазои оштинапазир ба муқобили зухуроти коррупсионӣ дар байни қормандони тамоми зинаҳо, баланд бардоштани ҳавасмандии моддӣ ва маънавии мутахассисони касбӣ, варзида ёдрас гардида, барои кишвари тозаистиклол маҳз аз ҳамин Иҷлосияи тақдирсоз, ки минбаъд бо қабул гардидани фармону қарор ва қонунҳои хеле муҳиме, ки ба пешрафти иқтисодӣ кишвару беҳбудии некуаҳволии сокинони он мусоидат намуданд ва моро ба чунин рӯзҳои неқ расонданд, ибтидо гирифт.

Вобаста ба пешрафти кишвар сол то сол масъалаи тайёр намудан, хостагирӣ ва ҷобачокунии мутахассисони дорои малакаи баланди касбӣ ва ба талаботи бозори меҳнат мувофиқ дар сиёсати давлатии кишвари соҳибистиклоламон аҳамияти боз ҳам бештарро касб мекунад. Бахусус дар марҳилаи кунунии рушди иқтисодӣ кишвар, ки бо раванди ҷаҳонишавӣ ва бархурди тамаддунҳо ҳамради аст, таваҷҷуҳ намудан ба тайёр намудани мутахассисони касбӣ, равнақи соҳаҳои илму техника, васеъ ҷорӣ кардани технологияи муосир, ҷалби васеи ҷавонону занони болаёқат ба идоракунии кишвар, ташаккули ҳислатҳои масъулиятшиносӣ садоятманд ба Ватан, ҳештаншиносӣ хувияти миллӣ ва таҳкими робитаҳои илму истеҳсоли вазифаҳои муҳимтарини тамоми сохторҳои давлатӣ мебошанд.

Таҳқиқотҳо дар самти макро ва микроиқтисодиёт пурра собит намудаанд, ки дар байни таҳсилот, истеҳсолот, даромадноӣ ва тараққиёт робитаи ногусастанӣ аст ва иқтисодиёт дар заминаи илмӣ асос ёфта, устувортару кафолатнок аст. Ин нуқтаро Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни маъруза дар маҷлиси тантанавӣ ба ифтихори 33-солагии Иҷлосияи тақдирсоз бори дигар таъкид намуданд ва он бояд дастури фаъолияти тамоми сохторҳое, ки бевосита ё бавосита бо тайёр намудани кадрҳо ва ҷорӣ кардани технологияи муосир робита доранд, қарор гирад.

Боиси хушбахтист, ки дар баробари соҳиби дороиҳои беназири табиӣ будани кишварамон ҳамчунин аз захираи бузурги нерӯи инсонӣ ва маърифати ғании миллӣ пурра бархурдор мебошем. Беҳуда нест, ки таҳлилгарон ҷумҳурии соҳибистиклоли моро ба қатори минтақаҳои дохил менамоянд, ки қувваи қисми барзиёд ва маълумотнокиву нерӯи зеҳнии баланд дорад. Дар машварати ҷамъбасти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи натиҷаҳои соли 2012 Президенти мамлакат дар баробари баланд бардоштани нишондиҳандаҳои сифатӣ таваҷҷуҳ ба афзоиши теъдоди аҳоли низ ҷалб намуданд. Аз ин бармеояд, ки зарурати тайёр намудани мутахассисони баландихтисоси рақобатпазир на танҳо барои қонун кардани бозори меҳнати дохилӣ, балки барои баромадан ба бозори ҷаҳонии меҳнат ва афзун намудани сатҳ дар пешрафти иқтисодиёти кишвар хеле муҳим аст.

Бинобар ин, дар сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарки муҳимияти масъала тайёр намудани кадрҳои баландихтисосу ба талаботи даврон ҷавобгӯ чун яке аз вазифаҳои афзалиятнок ва стратегӣ муайян гардида, бо ибтикори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳо ва Барномаи амалӣ гардонидани он таҳия ва тасдиқ гардида, сиёсати кадрӣ мутобиқи он ба амал бароварда мешавад.

Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳо на танҳо барои амалӣ гардонидани сиёсати давлатӣ ва барномаи татбиқи он, балки беҳтаршавии сифати ҳайати кадрҳои дастгоҳи давлатӣ, тайёр кардани кормандон аз рӯйи ихтисос, бозомӯзӣ ва тақмили ихтисос, бахусус баланд бардоштани сифати иқтисодии меҳнатӣ, аз ҷумла кадрӣ (касбӣ, шахсӣ) таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад ва он тибқи талаботи Консепсияи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ гардонда мешавад.

Воқеан, фаҳмидани заминаҳо, зарурат ва раванди таҳияи Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳо ва Барномаи татбиқи Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои муайян намудани самтҳои пешбурди сиёсати давлатии кадрҳо ва натиҷаҳои он хеле муҳим мебошад.

АДАБИЁТ

1. Зенков, М.Ю. Зарубежный опыт управления: Государственная служба: Учебное пособие. – Новосибирск: НГАУ, 2004. – 130с
2. Идоракунии захираҳои инсонӣ дар хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Дастури таълимӣ). – Душанбе: “Эҷод” 2009. – 120 саҳ.
3. Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сомонаи расмӣ <https://www.ahd.tj>.
4. Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва баромадҳо дар Иҷлосияи таърихӣ Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сомонаи расмӣ <https://www.president.tj>.
5. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии хизмати давлатӣ». Душанбе 2021. – 412 саҳ.

UDK 94(574.2)

BOBOJON GAFUROV AND HIS ROLE IN THE FORMATION OF THE HISTORICAL SELF-AWARENESS OF THE TAJIK PEOPLE

Mehriniso Ilhomovna Ochilova

Doctor of Philological Sciences, Professor of Department of Foreign Languages and Intercultural Relations, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan

E-mail: ilhomzodaniso@gmail.com

This article is dedicated to the life and scholarly work of the prominent Tajik historian and orientalist Bobojon Ghafurov (1908–1977). Special attention is given to his monumental work «*Tajiks*», which explores the ancient, early, and medieval history of the Tajik people, their culture, science, literature, and spiritual values within the broader context of world history.

Ghafurov employed an interdisciplinary approach, combining historical sources, archaeological findings, linguistic data, and literary evidence. He thoroughly analyzed the relationship between Iranian and Indo-Aryan languages, emphasizing the shared cultural, religious, and social characteristics of ancient peoples. The study also highlights his contributions to the understanding of the Avesta and the historical and cultural heritage of Central Asia.

His work has had a lasting impact on Tajik historiography, strengthening national consciousness and promoting the name of the Tajik people internationally. Ghafurov's scholarly legacy continues to guide researchers and cultural figures, while his life remains a symbol of dedication to science and the nation.

Keywords: Bobojon Ghafurov, Tajiks, Tajik history, Iranian languages, Indo-Aryan studies, Avesta, Central Asia, historiography, national identity, oriental studies

БОБОДЖОН ГАФУРОВ И ЕГО РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО САМОСОЗНАНИЯ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

Очилова Мехринисо Илхомовна

Доктор филологических наук, профессор кафедры иностранных языков и межкультурных отношений Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана

E-mail: ilhomzodaniso@gmail.com

Данная статья посвящена жизни и научной деятельности выдающегося таджикского историка и востоковеда Бободжона Гафурова (1908–1977). Особое внимание уделяется его монументальному труду «Таджики», в котором исследуется древняя, ранняя и средневековая история таджикского народа, его культура, наука, литература и духовные ценности в более широком контексте мировой истории.

Гафуров использовал междисциплинарный подход, сочетая исторические источники, археологические находки, лингвистические данные и литературные свидетельства. Он тщательно проанализировал взаимосвязь между иранскими и индоарийскими языками, подчеркнув общие культурные, религиозные и социальные характеристики древних народов. В исследовании также освещается его вклад в понимание Авесты и историко-культурного наследия Центральной Азии.

Его работы оказали долгосрочное влияние на таджикскую историографию, укрепив национальное самосознание и популяризовав имя таджикского народа на международном уровне. Научное наследие Гафурова продолжает служить ориентиром для

исследователей и деятелей культуры, а его жизнь остается символом преданности науке и нации.

Ключевые слова: Бободжон Гафуров, таджики, таджикская история, иранские языки, индоарийские исследования, Авеста, Центральная Азия, историография, национальная идентичность, востоковедение

БОБОЧОН ҒАФУРОВ ВА НАҚШИ Ӯ ДАР ТАШАККУЛИ ХУДШИНОСИИ ТАЪРИХИИ ХАЛҚИ ТОЧИК

Очилова Мехринисо Илҳомовна

Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забонҳои хориҷӣ ва
муносибатҳои байнифарҳангии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ
Тоҷикистон. E-mail: ilhonzodaniso@gmail.com

Дар ин мақола ба ҳаёт ва фаъолияти илмӣ таърихшинос ва шарқшиноси барҷастаи тоҷик Бобочон Ғафуров (1908–1977) бахшида шудааст. Таваҷҷуҳи махсус ба асари бузургӣ ӯ «Тоҷикон» дода шудааст, ки таърихи қадим, ибтидоӣ ва асримиёнагии халқи тоҷик, фарҳанг, илм, адабиёт ва арзишҳои маънавии онҳоро дар доираи васеътари таърихи ҷаҳон меомӯзад.

Ғафуров аз равиши байнифанӣ истифода бурда, манбаҳои таърихӣ, бозёфтҳои бостоншиносӣ, маълумоти забонӣ ва далелҳои адабӣ омезиш дод. Ӯ муносибати байни забонҳои эронӣ ва ҳинду-ориёиро ҳамачониба таҳлил карда, хусусиятҳои муштараки фарҳангӣ, динӣ ва иҷтимоии халқҳои қадимро таъкид кард. Дар ин таҳқиқот инчунин саҳми ӯ дар фаҳмиши Авесто ва мероси таърихӣ ва фарҳангии Осиёи Марказӣ таъкид шудааст.

Осори ӯ ба таърихшиносии тоҷик таъсири пайдор гузошта, шуури миллиро тақвият дода ва номи мардуми тоҷикро дар сатҳи байналмилалӣ таълиф кардааст. Мероси илмӣ Ғафуров то ҳол ба муҳаққиқон ва шахсиятҳои фарҳангӣ роҳнамоӣ мекунад, дар ҳоле ки ҳаёти ӯ рамзи садоқат ба илм ва миллат боқӣ мемонад.

Калидвожаҳо: Бобочон Ғафуров, тоҷикон, таърихи тоҷикон, забонҳои эронӣ, омӯзиши ҳинду-ориёӣ, Авесто, Осиёи Марказӣ, таърихшиносӣ, ҳувияти миллий, омӯзиши шарқшиносӣ

«I believe that the lofty ideals, noble ideas, patriotic efforts, and selfless devotion of Bobojon Ghafurov to the development of science and enlightenment will become a guiding light for every conscious citizen of our country»

Emomali Rahmon

The Founder of Peace and National Unity, Leader of the Nation, and President of the Republic of Tajikistan, Emomali Rahmon, said the following during the 90th anniversary celebration of the Hero of Tajikistan, Bobojon Ghafurov:

«The fate of the Tajik nation, like that of other peoples of Iranian origin, has been extremely complex and full of ups and downs throughout the centuries. Tajiks, through their labor and struggle for freedom, through construction and creativity, through the intelligence and genius of their great sons in the fields of science, literature, and politics, by reaching the era of state revival and experiencing the bitterness of defeat, and through their pursuit of self-awareness and national consciousness, have enriched and colored their history» [3, p.3].

In the study of the history of our country and the destiny of the Tajik people, the contribution of scientists and researchers from various fields has been very significant. History has entrusted them with a noble mission. One of these great individuals is the renowned historian and orientalist

of Tajikistan, Bobojon Ghafurov, who introduced the name of our people to the world through his immortal work, «Tajiks».

It is widely known that this scholar's work, based on irrefutable historical facts and evidence, presents the ancient and historical past of our people - their language, way of life, labor, science, and culture.

The book «*Tajiks*» has played a worthy role in the study of historical sources and the clarification of truths about the lives of our ancestors. In this work, Bobojon Ghafurov's image as a serious historian, a prominent orientalist, and a competent specialist shines clearly. Emomali Rahmon specifically emphasizes this feature of Ghafurov's scholarly work:

«In his book «*Tajiks*», academician Bobojon Ghafurov studied the ancient, early, and medieval history of the Tajik people alongside the history of their science, literature, architecture, and spiritual-religious thought - all within the unified context of world history and from an academic point of view» [4, p.322].

The materials in the book «*Tajiks*» are considered highly valuable and important in the field of Tajik oriental studies. Already from the first chapters of «*Tajiks*», the reader, in addition to historical documents and archaeological findings, becomes acquainted with elements of language, script, and written texts of various Eastern peoples and Indo-Aryan tribes.

For example, in the first chapter of «*Tajiks*» - «*The Structure of Primitive Society and Its Decline in Central Asia*», Ghafurov discusses the history of Iranian languages and their kinship with Indo-European languages. He provides abundant and intriguing examples, and like a linguist, analyzes and explains the interconnections of ancient world languages within the framework of historical science [3, p.33–39].

Thus, the linguistic evidence of Indian and Iranian languages - showing their common origin - the deep similarities in religion and culture, social and political organization, economic activity, and lifestyle of Iranian and Indian tribes in the earliest periods of their recorded histories, and finally the original shared name of both peoples, all point to the ancestral unity of the Iranians and Indians during the «Aryan Era».

Therefore, Indo-Iranian unity is not only a linguistic phenomenon but also a true historical reality [3, p.33].

Taking into account the complexity of the task in this chapter, the scholar himself wrote:

«Many aspects of the ancient, early, and early medieval history of the Tajiks have not yet been studied as thoroughly as they should be. However, newly discovered materials are quite abundant. Often, issues related to these aspects cannot be definitively resolved. Therefore, alongside a pragmatic explanation of the facts, the author examines the theories of both Soviet and foreign colleagues, clearly presenting his own observations and viewpoints. Naturally, in this case, the narrative becomes more detailed, with increased references to historical sources and citations from research and publications in the fields of historiography, archaeology, numismatics, linguistics, epigraphy, and literary studies» [3, p.10].

As an orientalist, Bobojon Ghafurov meticulously demonstrated the development of Iranian peoples and languages, arriving at the conclusion:

«Iranian languages are closely related to the group of Indian or Indo-Aryan languages, which, in addition to the spoken dialects of today, include ancient dialects preserved in Vedic, Sanskrit, and Pali texts» [3, p.34].

Through the study and comparison of various Iranian and Indo-Aryan languages and numerous linguistic materials - words and phrases in both Hindi and Persian - the reader might even assume that a linguist is analyzing linguistic data [3, p.35].

From pages 33 to 38, a wide array of meaningful linguistic evidence is provided to compare these two ancient languages, which holds great scholarly value for Indo-Aryan linguistic studies.

The research method used by Bobojon Ghafurov relies heavily on historical sources and the works of orientalists to uncover scientific truth. This is essential for accurately reflecting historical realities. For example, the following quote confirms this approach:

«In our opinion, the hypothesis of I.M. Dyakonov regarding the spread of Indo-Iranian languages among the traditionally agrarian tribes of Central Asia in the later stages of their development - which occurred through various interactions with nomadic peoples - is close to the truth. During these interactions, ethnic commonalities emerged under the name 'Indo-Iranian,' along with their shared culture. This hypothesis, also supported by other researchers (e.g., B.A. Litvinsky), provides the most coherent explanation for the archaeological data obtained» [3, p.49].

In the second chapter of the work, titled «Society of Central Asia in the Early Iron Age» B. Ghafurov presents valuable scholarly information regarding the historical origins of the Avesta [3, p.54–63].

It should be noted that this section of the work is considered one of the first attempts by national scholars to study this extremely important historical and cultural source of our ancestors.

The academic value of this chapter lies in the fact that Bobojon Ghafurov, drawing on the research of European and Russian scholars as well as archaeological findings from both domestic and foreign excavations, conducts thorough analysis and reaches significant scientific conclusions.

He critically examines the assumptions and hypotheses of Avestan scholars, and by applying the principles of academic historiography - regarding the period, historical context, geographic and ethnographic setting, and sequence of events - he lays a solid foundation for uncovering historical truth.

Ghafurov's key academic insights into the study of the *Avesta* continue to serve as a guide for scholars in the field to this day.

The celebration of the 2700th anniversary of the Avesta, and the declaration of 2007 as the «Year of Aryan Culture and Civilization», once again encouraged orientalists to turn to the timeless work «*Tajiks*», drawing inspiration from the profound scientific conclusions of this outstanding scholar of our time.

In the study of the third chapter of «*Tajiks*», titled «The Culture of the 11th – Early 12th Century», and in the remaining chapters of the work as well, Bobojon Ghafurov examines a wealth of scholarly material, historical and literary sources, and the works of Persian and Tajik poets, scholars, and historians. In doing so, he reveals the historical mission and cultural contributions of these figures. However, the scope of this brief report does not allow for a full analysis of all those materials.

Our national leader, Emomali Rahmon, was absolutely right when he stated:

«One of the sources of national self-awareness is precisely the acquaintance with historical heritage. Unless society internalizes the powerful historical memory preserved in the cultural and scientific works of the past and benefits from the wisdom and intellect of its ancestors, it cannot achieve the desired progress in any area of life» [3, p.5].

Hafez of Shiraz once said:

«Seek out the root of virtue and the path of inquiry» [6, p.58].

It would not be an exaggeration to say that Bobojon Ghafurov lived his life according to this very maxim. His guidance continues to serve as a model for young scholars and researchers in the study of history, literature, and culture. For example, when Ghaffurjon Haidarov, a professor at Khujand State University, was writing his doctoral dissertation, Ghafurov advised him:

«In general, the role of intellectuals and cultural figures during the years 1917–1937 was significant. Do not forget this when writing your dissertation» [3, p.41–42].

Today, we are fortunate to take part in celebrating the 110th anniversary of the great historian and orientalist Bobojon Ghafurov, and one famous couplet comes to mind:

*The great are kept alive by the great,
The great are made eternal by other greats.*

The renowned scholar, noble individual, Doctor of Historical Sciences, Professor of Khujand State University, and passionate promoter of Tajik history, science, and culture, Usmonjon Ghafforov, wrote the following in his work *«The Scholar of the Age»*, dedicated to the memory of the late academic:

«Every century, every generation, and every nation has its prominent figures like Bobojon Ghafurov. His name has been inscribed in the book of life's history in golden letters. Every moment of this noble man's life - a distinguished representative of 20th-century civilization - is a source of inspiration for us» [5, p.3].

It is symbolic that we recently celebrated the 140th anniversary of the founder of modern Tajik literature and Hero of Tajikistan, Sadриддин Айнӣ. Bobojon Ghafurov revered Ayni as his teacher, a powerful writer, encyclopedist, and great son of the nation. He once humbly said:

«I am not the father of the nation - I am its son, and I only wish to serve it. The father of the nation was Ustod Ayni, who more than anyone else struggled for the revival of the Tajiks and achieved victory» [2].

The friendship and cooperation between these two great men played an immensely important role in preserving the name and identity of the Tajik people in modern history. Today, though they are no longer with us, their graves lie side by side - a lasting symbol of the eternal unity of the Tajik nation. In accordance with Ghafurov's own wishes, his body was laid to rest in Ayni Park in Dushanbe, next to the grave of Ustod Ayni.

The celebration of the 110th anniversary of the great orientalist and national scholar Bobojon Ghafurov once again reminds us of the unbroken lineage of our nation's heritage and its worthy descendants. As Allama Muhammad Iqbal of Lahore so beautifully put it:

An individual earns respect from the nation,

A nation finds order through its individuals [5, p.4-5].

Let me conclude with the following lines, which rightly honor the poet and the person:

Half the world takes pride in Bobojon Ghafurov,

For he explored the depths of global scholarship.

He wrote «Tajiks» - a true historical marvel,

And brought the name of the Tajik to the world once more.

Bobojon Ghafurov was not only a prominent historian and orientalist, but also a true patriot whose scholarly legacy continues to shape the national consciousness of the Tajik people. Through his monumental work *«Tajiks»*, he offered the world a comprehensive and well-researched account of the ancient, medieval, and modern history of the Tajik nation. His commitment to academic integrity, critical analysis, and cultural preservation laid a strong foundation for future generations of scholars.

By bridging historical facts with linguistic, archaeological, and literary evidence, Ghafurov strengthened the collective memory of the Tajik people and solidified their rightful place within the broader context of world civilization. His life and work remain a beacon for those striving to uncover and honor the cultural and intellectual treasures of their nation. Celebrating his legacy today is not only a tribute to his achievements but also a reaffirmation of the enduring value of history, heritage, and scholarly truth.

References:

1. Abdulloev, Sa'dullo. Ghafforov Usmonjon. Devoted to Science and Enlightenment. - Khujand: Rahim Jalil State Publishing House, 1997. - 167 p.
2. Bobojon Ghaffurov on Ustad Sadриддин Айнӣ. <https://www.shakuri.tj>
3. Ghaffurov, Bobojon. The Tajiks. - Dushanbe: Irfon, 1998. - 833 p.
4. Rahmon, Emomali. Immortal Figures. -Dushanbe: Er-Graf, 2016. - 364 p.
5. Usmonjon Ghafforov. A Scholar of His Time. - Khujand: Khorosan, 1998. - 375 p.
6. Fozilov, Mullojon. Advice and Wisdom of the Greats. - Dushanbe: Irfon, 1963. - 348 p.

УДК 821.161.1

МАҚОМИ ЗАН ДАР МЕРОСИ АДАБӢ ВА АНЪАНАҲОИ ЗАРДУШТӢ**Нуракова Наргис Чоршанбеевна****Муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷӣ ва робитаҳои байнифарҳангии
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибқории Тоҷикистон****E-mail: nargis_nurakova@list.ru**

Дар мақола таҳлили офариниши симои зан дар адабиёти асотири ва адабиёти классикӣ, махсусан дар матнҳои паҳлавӣ ва «Авасто», мебошад. Мақсад ин аст, ки симои зан ҳам ҳамчун олиҳа ва ҳам ҳамчун инсон дар манбаҳои қадима муайян карда шавад. Муаллиф нишон медиҳад, ки дар асотири қадим занон нақши пурнуфуз ва муқаддас доштаанд (Митра, Аноҳита, Иштор), ки тавассути парастии онҳо ва нақшҳои модарӣ ва иҷтимоӣ дар ҷомеа таҷассум ёфтааст. Ҳамзамон, дар матнҳои «Бундаҳишн» ва манбаҳои сурёнии зардуштӣ хусусиятҳои манфии симои зан низ вучуд доранд, ки бо таъсири Аҳриман ва боварҳои ахлоқии замон иртибот доранд. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар давраи паҳлавӣ занон ҳам ҳамчун шахсони озод ва соҳибхуқуқ ва ҳам ҳамчун мавҷудоти табиӣ ва модарӣ шинохта мешуданд.

Калидвожаҳо: офариниши симои зан, адабиёти асотири, адабиёти классикӣ, зан – олиҳа, зан – инсон, мероси фарҳангӣ, «Авасто», Митра, Аноҳита, Иштор, занони паҳлавӣ, боварҳои динӣ, хусусиятҳои мусбат ва манфии зан

**ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИН В ЗОРАДСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ И
ТРАДИЦИЯХ****Нуракова Наргис Чоршанбеевна****Старший преподаватель кафедры иностранных языков и межкультурных
отношений Международного университета туризма и предпринимательства****Таджикистана. E-mail: nargis_nurakova@list.ru**

Статья посвящена анализу создания образа женщины в мифологической и классической литературе, особенно в пахлавийских текстах и «Авесте». Цель работы показать, что образ женщины представлен как божественный и как человеческий в древних источниках. Автор отмечает, что в древних мифах женщины имели значительное и священное положение (Митра, Анахита, Иштар), которое отражалось через поклонение им и через материнские и социальные функции в обществе. В то же время в «Бундаҳишн» и сирийских зороастрийских текстах проявляются отрицательные черты женского образа, связанные с влиянием Аҳримана и моральными представлениями того времени. Анализ показывает, что в эпоху Пахлави женщины признавались как свободные и правоспособные личности, а также как природные и материнские существа.

Ключевые слова: создание образа женщины, мифологическая литература, классическая литература, женщина – божество, женщина – человек, культурное наследие, «Авеста», Митра, Анахита, Иштар, женщины эпохи Пахлави, религиозные верования, положительные и отрицательные черты женщины

**THE STATUS OF WOMEN IN ZOROASTRIAN LITERARY HERITAGE AND
TRADITIONS**

Nurakova Nargis Chorshanbeevna
Senior Lecturer, Department of Foreign Languages and Intercultural Relations
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan
Email: nargis_nurakova@list.ru

This article analyzes the creation of the image of women in mythological and classical literature, particularly in the Pahlavi texts and the Avesta. The aim of the work is to demonstrate that the image of women is presented as both divine and human in ancient sources. The author notes that in ancient myths, women held a significant and sacred status (Mithra, Anahita, Ishtar), which was reflected through their worship and through their maternal and social functions in society. At the same time, the Bundahishn and Syriac Zoroastrian texts display negative aspects of the female image, linked to the influence of Ahriman and the moral concepts of the time. Analysis shows that in the Pahlavi era, women were recognized as free and capable individuals, as well as natural and maternal beings.

Keywords: female image creation, mythological literature, classical literature, woman as a deity, woman as a human being, cultural heritage, Avesta, Mithra, Anahita, Ishtar, women of the Pahlavi era, religious beliefs, positive and negative traits of women

Симои зан дар фарҳанг ва адабиёти халқҳои Осиёи Миёна ҳанӯз аз замонҳои қадим мавқеи муҳим дошта, ҳамеша таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ҷалб кардааст. Аз мероси хаттии пеш аз ислом, ба мисли китобҳои муқаддаси «Авесто», то матнҳои паҳлавӣ ва осори классикӣ, замон дар адабиёт ва асотир нақшҳои гуногун доштанд: онҳо ҳам ҳамчун олиҳа ва ғариштагонӣ муқаддас ва ҳам ҳамчун инсонҳои иҷтимоӣ, модар ва ҳамсар тасвир мешуданд.

Офариниши симои зан дар асотир ва матнҳои классикӣ на танҳо ҷиҳати иҷтимоӣ ва динӣ, балки аз назари маънавӣ ва эстетикӣ низ аҳамияти калон дорад. Дар асотир замон намоёндогони қувваҳои табиӣ, маънавӣ ва ҳудуди инсонӣ буданд, ки тавассути онҳо мардум на танҳо арзишҳои ахлоқӣ ва иҷтимоиро меомӯхтанд, балки боварҳо ва орзуҳои худ дар замони қадимро низ таҷассум мекарданд.

Дар ин таҳқиқ, асосан матнҳои «Авесто», «Бундаҳишн» ва осори паҳлавӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, хусусиятҳои мусбат ва манфии офариниши симои зан баррасӣ мешаванд. Хусусиятҳои мусбат бештар дар симои занони пок, олиҳа ва модарона, ва хусусиятҳои манфӣ дар симои занони «аъмаломез» ё девзода, ки дар матнҳои паҳлавӣ ва сурёний нишон дода шудаанд, таҷассум ёфтаанд.

Ҳадафи асосии таҳқиқ нишон додани он аст, ки зан дар адабиёти асотирӣ ва классикӣ ҳам ҳамчун мавҷуди муқаддас ва ҳам ҳамчун шахсияти иҷтимоӣ нақши муҳим дорад ва омӯзиши ин мавзӯ имкон медиҳад, то равиши иҷтимоиву маънавии ҷомеаи гузашта бештар фаҳмида шавад.

Мардуми Осиёи Миёна дорои таърихи қадима ва мероси гаронбаҳое ҳастанд. Аз мероси хаттии қадима, ки то ба мо омада расидааст, китоби муқаддаси зардуштиён – «Авесто» ва ёдгориҳову катибаҳои замони Сосониён мебошад, ки ба забони паҳлавӣ ба қалам омадаанд. Дар асоати қадима хусусиятҳои офариниши симои занон хеле ҷолибу ғайриоддӣ ва ҳайратангез ба назар мерасад. Агар ба таърихи пеш аз исломии Хуросону Мовароуннаҳр назар андозем ва симои занонро дар ин давра ба таҳқиқ кашем, чанд нуктаи муҳимро бояд ба назар дошт. Нахуст ин ки зан дар адвори кӯҳан бар ҷӣ манзару пояе буда ва дигар ин замина муносибати иҷтимоӣ ва боварҳои динии давраи таҳқиқ, ки асоси иҷтимоиёти замонро ташкил медиҳад, ба зан ҷӣ мақомеро қоиладор буданд. Масалан, борҳо гуфта мешавад, ки дар назди арабҳои қадима зан манзалати хеле паст аз мардро доштааст. Аммо дар Эрони бостон, ки фарогири манотиқи имрузаи ҷаҳон давлатҳои форсизабон ва ғайрифурсиаст, ҳамчунон ки дар Юнони қадим расм буда, занон дорои мақомеро пурнуфуз,

хатто дар корҳои идории давлатӣ ҳам буданд. Танҳо зикри духтари Доро ва нуфузи у дар давлатдорӣ, ё маликаи масагетҳо Томирис нафарест, ки иддаои мо ба субут расад. Аз ин ру, агар аз руи боварҳои динӣ ва мақоми иҷтимоӣ зан дар замони паҳлавӣ ё умуман дар аҳди пеш аз ислом баррасӣ гардад, ба назари мо дурусттар хоҳад буд. Пас, метавон симои занро дар ин маврид бар ду пояи муҳим шинохт, ки яке зан ҳамчун фаришта ва олиҳа ва дигаре зан ҳамчун инсон аст.

Зан – олиҳа. Чунонки зикраш гузашт, дар Эрони бостон мардумон бар Худоҳо ҳам (ҳамчунон дар Рим ва Юнони қадим) ҷинсиятро қоиладар буданд. Аз ин хотир, дар зехни мардум ва сипас адабиёти ин адвор симои заноне, ки дорои қувваи фавқуттабиат будаанд, зиёд ба назар мерасад. Ба мучиби иҷтиноб аз тафсили мавзӯ ба чанд тан аз ин даста ба баррасии симои он мепардозем.

Митра, ки маънои хуршед ва офтобро дорад, симои инсонӣ дошта, аз давраҳои сайёрапарастӣ ба мардуми эрониноҷод ёдгор мондааст. У савораи аробаи нукрагин буда, осмонро давр мезанад ва иборат аз нуру равшанӣ мебошад. У дорои зиреҳи нукрагин ва мағлубнашаванда аст. Митра ҳудои тавоноу қаҳрамони дар об ғарқнашаванда ва дар оташ насузандаву тирногузар васф шуда, дар «Авасто» дорои мақоми шомих ва ҳамчун сардори лашкар тавсиф шудааст.

«Аноҳита» низ аз ҳудоҳои асотирии мардуми эрониноҷод буда, он фариштаи об низ номида шудааст. Маънои калимаи «Аноҳита» – пок ва беолоиш мебошад. Калимаи «Аноҳита» шакли қадимаи вожаи «ноҳид» аст, ки номи сайёра буда, онро Зухра низ меноманд. «Аноҳита» дар асотири қадима дар симои духтари зебо тасвир ёфта, онро мутрибаи фалак хондаанд. У ҷавонзани зебову баландқомат ва некукор аст. Мутобиқи маълумотҳои асотирий «Аноҳита» дар болои аробаи чораспа нишаста, обҳову боришоти оламро сарварӣ менамояд.

Аз гуфтаҳои болоӣ мушоҳида мешавад, ки зан дар асотири қадима дар симои ҳудову сарвари обу боришот ва нуру равшанӣ таҷассум ёфтааст ва бузургии онҳо дар он инъикос шудааст, ки аспҳои аробаи Аноҳита боду абру борону жола буда, худ бо ҷавохироту кафшҳои заррину нукрагин ороиш ёфтаанд. Митра ҳудои тавоно ва ғарқнашавандаву насузанда тасвир ёфта, Аноҳита дорои тавқи заррин дар гардан, тоҷи заррин бар сар ва ҷоме аз пусти 30 бабр чилвагар мешавад. Митраву Аноҳита маъбудаҳои нуру равшанӣ ва обу ҳосил шинохта шуда, афкори давраи модаршоеӣ гузаштагони моро таҷассум мекунанд.

Мардумони бостон дар сарзаминҳои, чун Миср, Канъон, Бобул, Юнон ва қисматҳои аз Австралия ва Африқову Чин парастандаи олиҳаҳои гуногун будаанд. Таҳқиқот дар маъноу мафҳуми асотири миллатҳову қавмҳои мазкур ба дурустӣ собит мекунанд, ки мардумони давраҳои қадим ба ҷинси занон бо диди ситоиш ва ҳатто парастии менигаристаанд [2, с.41].

Як хусусияти офариниши симои зан дар давраҳои бостон мутобиқи гуфтаҳои боло, он буд, ки зан дар ҷойгоҳи маъбуд қарор дошт ва уро ситоиш мекарданду мепарастиданд. Он вақт бӯе бо номи «Иштор» аз арҷмандтарин олиҳаҳо ба шумор мерафт. У олиҳаи ишқу ҷанг буд ва аз назари Бобулиёну Ошуриён низ бартарин олиҳа шинохта мешуд [2, с.42].

Аввалин инсоне, ки дар достонҳои қадима шинохта мешавад, Каюмарс мебошад. Вожаи мазкур дар сарчашмаҳои таърихӣ ба шаклҳои «гевмарс», «гаюмарс» ва «говмард» оварда шуда, маънои он ҷони зинда ва тани миранда аст. Мақсади мо дар ин рисола аз овардани вожаи мазкур дар он аст, ки аввалин ҷуфти инсонӣ, ки Машия ва Машёна номида мешаванду сурати зардуштии Одаму Ҳаввоанд, аз тухми у офарида шудаанд [2, с.444]. Симои онҳо дар достонҳои асотирий муҳофизи ҷаҳон аз бадӣҳои Аҳриман ва шахсони бегуноҳ инъикос шудаанд.

Дар «Осору – л – боқия»-и Абурайҳони Берунӣ бошад, чунин омадааст: «... ва Машия ва Машёна ин ду нафар ҳастанду панҷоҳ сол зиндагӣ карданд ва аз таому шароб бениёз

буданд. Ва ҳаргиз ҳечгуна ғаме дар дил надоштанд, то он ки Аҳриман ба сурати пирамарде ба онон зоҳир гашту гуфт меваҳои дарахтонро бихуред ва худ низ шуруъ ба хурдан кард. Ва низ шаробе барои эшон таҳия кард ва Машияву Машёна онро низ ошомиданд ва аз он руз аз балову ранҷ афтоданд ва ҳирс дар онҳо ёфт шуд ва бо якдигар ҳамбистар шуданд. Ва аз онҳо тифле пайдо шуд ва аз ҳирсе, ки доштанд, зодаи худро хурданд...» [1, с.141 – 142].

Чунонки мушоҳида мешавад, достони мазкур бо чанд хусусияташ ба достони Одаму Ҳавво қаробат дорад, аммо нуктаҳои дар ин достон ҷой дорад, ки фарқиятҳоро байни достони Одаму Ҳавво ва Машияву Машёна нишон медиҳад, монанди «ба сурати пирамарде омадани Аҳриман», «шуруъ ба хурдан кардани Аҳриман», «бо якдигар ҳамбистар шудани Машияву Машёна» ва «ба дунё омадани тифл аз онҳо». Аз ҳамин сабаб, симои Машия ва Машёна дар достони мазкур ба сурати манфӣ инъикос шуда, хусусияти ғайриинсониро дар худ таҷассум мекунад.

Дар мавриди офаринишу ҷойгоҳи зан дар матнҳои диниву классикии оини зардуштӣ, ки дар «Авасто» ба мушоҳида мерасад, зан офаридаи Аҳурамаздо аст, вале чаро дар матнҳои дигар ин дидгоҳ якбора заиф мешавад ва дар китоби «Бундаҳишн» – у баъзе матнҳои сурёнии зардуштӣ зан офарида аз «Ҷаҳӣ» аст. Ҷаҳӣ дар асотирҳои Эрони бостон деви модае аст, ки зоҳиран духтари Аҳриман аст. Занер Ҷаҳиро яке аз сарбозони Аҳриман муаррифӣ карда, уро чехраи мармуз дар урдугаҳи Аҳриман меномад. Дар «Бундаҳишн» Ҷаҳӣ аз наҷоди Аҳриман ва мавриди ҳашми Аҳурамаздо қарор гирифта, доништа мешавад, аммо дар матни сурёӣ Ҷаҳӣ, ки намояндаи навъи зан аст, ба суи шайтон гурехта ва ба у паноҳ мебарад [1, с.387].

Ҳатто аз ҳамин баррасии иҷмолӣ ҳам пеши назари мо чанд хусусияти симои зан ҳамчун маъбуд зуҳур мекунад. Яъне, дар баробари он ки симои занони худо ва фаришта будаанд, занони «аҳриманзода» ё ҳадди ақал симои шайтонидоштае ҳам вучуд доштанд. Гузашта аз ин, дар боварҳои пешин образи занҳое ба назар мерасад, ки на хусусияти инсонӣ доранду на симои худой.

Зан – инсон. Аз ин манзар, яъне мақоми иҷтимоӣ бар симои зан метавон чунин баён дошт, ки дар замони паҳлавӣ ҳам, ҳамчунонки маъбуд буда, симои занон бар ду гуруҳ мавсуф ва мазмун ҷудо мешавад. Матни «Авасто», ки асоси таҳқиқи ин фасл ҳисобида мешавад, бар тибқи анъанаҳои кутуби динӣ гоҳе бар насихату роҳандозии ҷомеаи нисвон ва гоҳи дигар бар танқиду мазаммати онон пардохтааст.

Хусусиятҳои мусбати офариниши симои зан. Сараввал ба хусусиятҳои мусбат нисбат ба офариниши симои зан дар оини мазкур мепардозем. Дар яке аз қисматҳои «Авасто», ки «Ясно» ном дорад, зан аз ду манзар мавриди баҳс қарор мегирад: «Нахуст ин ки зан ба унвони як гаваранда ба дини зардуштӣ аст, ки вичдони вай мавриди хитоб аст. Дар ин ҳолат у ба унвони гаварандаи дини зардуштӣ ба расмият шинохта мешавад. Зартушт уро меҳонад, то ба василаи андешааш дини некро баргузинад: «Пас беҳтарин гуфтаҳоро бо гуш бишнавед ва бо андешае равшан бингаред, сипас ҳар марду зан аз шумо, аз ин ду роҳи некиву бадӣ якеро барои худ баргузинад. Ин оинро пеш аз он ки рузи бузург, рузи баргузинии роҳи зиндагонии маънавиву моддӣ фаро расад, дарёбед ва нек бифаҳмед» [4, Ясно, ҷот. 30, банди 2].

Аз гуфтаҳои қаблӣ равшан аст, ки хитоби омиёнаи ин банд шомили ҳарду ҷинс – зану мард аст. Муҳимтарин хусусияташ он аст, ки вичдони зан фарқияте бо вичдони мард надошта, озод аст, ки ҳар он ҷӣ меҳонад, интиҳоб кунад. Ин нукта бозғуи он аст, ки дар ҷомеаи зардуштӣ зан ҳам ба мисли мард шахси озод ва соҳибхуқуқ шинохта мешудааст.

Дувум, бархурд аз зан дар ҳар даври замон, нақши табиӣ у дар зодану парвариши фарзанд аст, ки омили давомнокии насли башар мешавад. Ин вазифа сабаб мешавад, то зан ба иллати зарурати зистан бо дигарон ва парвариши фарзандон роҳу равиши пурпечутоби иҷтимоиро пазируфта, ба он гардан ниҳад. Маҳз ҳамин вазифа уро ба растагорӣ ҳоҳад расонид: «Он мард ё зан, ки аз барои ман, эй Аҳурамаздо, ба ҷой оварад ончиро, ки ту аз

барои ҳастӣ беҳтарин донистай, ростиро барои ростӣ ва шаҳриёрии андешаи нек, касоне, ки эшонро ба ниёиши шумо баргуморам, пас бо ҳамаи онон аз чинвадпул (пули сирот) хоҳам гузашт» [4, Ясно, хот.46, банди 10].

Дар ин ҷо низ марду зан ҳарду якҷоя бо якдигар бо даъвати Зартушт ба ширкат дар интиҳоби бузург даъват мешаванд ва ҳар як ҳуқуқ доранд тибқи хираду андешаи хеш роҳи худро интиҳоб намоянд. Албатта, дар оини зартуштӣ на танҳо интиҳоби оини нек (зартуштӣ) маҷбурӣ мушоҳида мешаваду хуруҷ аз он подоши маргро бо худ дорад, балки издивоҷи зани зартуштӣ бо марди ғайризартуштӣ низ мамнуъ ва ҷазои саҳтро доштааст [5, с.152].

Дар «Авасто», аз ҷумла «Фарвардин – яшт» ҳар ҷо аз мардони поку парҳезгор сухан ба миён омада бошад, бефосила пас аз он сухан аз ҷунин занон низ баён мешавад ва ба онҳо дуруд фиристода мешавад: «...фаравахрҳои мардони покдини мамолики Эронро меситоем, фаравахри занони покдини мамолики Эронро меситоем...» [4, Фарвардин – яшт, кардаи 31, банди 143]. Дар «Ҳафтан – яшт» низ, ки баъзе онро ба ҳуди Зартушт мансуб медонанд, омадааст: «Инҷунин мо занони ин заминро ...меситоем ва он занон, ки аз онӣ ту ҳастанд, аз партави ростӣ мумтозанд» [4, Ҳафтан – яшти бузург, Ясно, 38, банди 1].

Он чи гузашт, баёнгари хусусияти мусбати офариниши симои зан дар «Авасто» ва вазифаи модарии уст. Зан дар оини Зартушт, бар хилофи динҳои монанди ҷина, ки ҷинси занро шоистаи растагорӣ ва наҷот намедонанд, ҳамонанди мардон шоистаи гузар аз пули чинвад (сирот) ва вуруд ба бихишт муаррифӣ мешавад.

Дар осори паҳлавӣ тавзеҳи бештаре дар бораи хусусиятҳои офариниши симои занон омадааст, ки муҳимтарин меҳвари он хонадориву хидмат ба шавҳар аст. Дар Минуи хирад омадааст: «Пурсид доно аз Минуи хирад, ки ...рад (саркарда)-и занон кист? Минуи хирад посух дод: Зани ҷавони дурустгӯҳари устувор (боэътимод) некном, хушҳими хонаафруз, ки бимаш (мулоҳиза) нек ва падару ниёву шавҳару солори хешро дуст дорад ва зебо... аст. Бар занони хеш рад аст» [4, Минуи хирад, пурсиши 60, банди 1 – 7].

Хусусиятҳои манфии офариниши симои зан. Бисёре аз муҳаққиқон дар ихтилофоте, ки дар бораи зан дар матнҳои зартуштӣ вучуд дорад, таваҷҷуҳ кардаанд. Аз ҷумла, Чарлз Занер андешаҳои марбут ба хусусиятҳои манфии офариниши симои занро дар маъхазҳои паҳлавӣ, яъне «Бундаҳишн» – у матнҳои сурёнии мансуб ба Теодор нақл мекунад, ки барои офариниши зан ҳадафи мустақиле гуфта нашуда, уро ҳамроҳи мард ва василае барои таваллуду озоиши мард офаридааст. Дар матни паҳлавии зерин омадааст:

«Хурмузд хангоме ки занро офарид, гуфт, ки туро низ офаридам дар ҳоле ки туро сардаи патёра аз Ҷаҳӣ аст. Аз ман туро ёрӣ аст, зеро мард аз ту зода шавад (бо вучуди ин) маро низ, ки Хурмуздам, биёзорӣ. Аммо агар махлуқеро меёфтам, ки мардро аз у кунам, он гоҳ ҳаргиз туро намеофаридам, ки туро он сардаи патёра аз Ҷаҳӣ аст. Аммо дар обу замин гуиёҳу гусфанд, бар баландии куҳҳо ва низ он жарфои русто хостам ва наёфтам махлуқе, ки марди парҳезгор аз у бошад, ҷуз зан, ки аз (сардаи) Ҷаҳии патёра аст» [2, с.83 – 84]. Аз иборати «ҳаргиз туро намеофаридам» равшан аст, ки занро ночор барои мард офаридааст. Ҷунонки гузашт беҳтар аз онро наёфт, то мардро аз у биофарад, мадҳ нест, аммо аз он ҷо ки Аҳурамаздо гирифтори тозиши Аҳриман аст, манзури у он аст, ки дар он вазъият беҳтар аз зан вучуд надорад. Агар офариниш тавассути ҳуди Аҳурамаздо анҷом меёфт, шояд офариниши мард низ ба гунае дигар мешуд [3, с.390].

Ҷунонки ба назар мерасад, хусусияти манфӣ офарида шудани симои зан дар он аст, ки «Бундаҳишн» занро аз наҷоди Ҷаҳӣ (дев) медонад. Бинобар ин, дар ин асари паҳлавӣ симои зан ҳамчун махлуқи бад омада, офариниши уро аз руи ночорӣ сабт кардаанд.

Дар матни сурёнии Теодор омадааст: «Баъд аз он ки Аҳурамаздо занонро ба мардони росткор бахшид, онҳо ба суи шайтон гурехтанд. Замоне, ки Аҳурамаздо барои мардони росткор сулҳу шодӣ фароҳам овард, шайтон низ барои занон шодӣ фароҳам сохт» [3, с.387]. Муҳимтарин хусусияте, ки аз матни сурёний ба даст меояд, ин аст, ки зан зотан майл ба

шайтон дорад. Ақидае, ки бо андешаҳои зарвонии роиҷ дар замони Сосониён ва майл ба зухду дурӣ аз зану дунё бо адабиёти ибтидоии масеҳият мутобиқати комил дорад. Аз инҳо хусусиятҳои манфии офариниши симои зан дар оини зардуштӣ мушаххас мешавад. Таъсири ахлоқу образи Аҳриман ба симои манфии занон дар ин давра аз сабабҳои асосӣ шинохта мешавад.

Офариниши симои зан дар адабиёти асотири ва адабиёти классикии тоҷик на танҳо тасвири шахсияти зан, балки таҷассумгари арзишҳои иҷтимоӣ, маънавӣ ва фарҳангии ҷомеаи гузашта мебошад. Аз матнҳои қадимаи «Авасто», «Бундаҳишн» ва осори паҳлавӣ бармеояд, ки занон дар осори асотири ҳам ҳамчун олиҳа ва фариштагон, ки рамзҳои қувваи табиӣ ва маънавӣ ҳастанд, ва ҳам ҳамчун инсонҳои воқеӣ бо вазифаҳои иҷтимоӣ, хонадорӣ ва модарӣ тасвир шудаанд.

Хусусиятҳои мусбати симои зан, аз қабилӣ поквичдонӣ, некномӣ, масъулиятшиносӣ ва саҳми созанда дар зиндагии оилавӣ ва ҷомеа, дар матнҳои динӣ ва классикӣ ба таври равшан инъикос ёфтаанд. Аз тарафи дигар, матнҳои паҳлавӣ ва сурёни симои манфии занонро низ нишон медиҳанд, ки он бештар бо таъсири ақидаҳои Аҳриман ва ҷанбаҳои манфии ҷомеаи замон марбут аст.

Аз ин ҷиҳат, омӯзиши симои зан дар адабиёти асотири ва классикӣ имкон медиҳад, ки ҳам хусусиятҳои маънавӣ ва ахлоқии зан, ҳам нақши иҷтимоии ӯ дар ҷомеаи қадим бо назари илмӣ таҳқиқӣ фаҳмида шаванд. Ин таҳқиқ на танҳо арзиши фарҳангӣ ва таърихӣ матнҳоро равшан мекунад, балки барои таҳқиқи масъалаҳои гендерӣ ва мавқеи зан дар фарҳанг ва адабиёти миллӣ низ асоси мустаҳкам фароҳам меорад.

АДАБИЁТ

1. Берунӣ, Абурайҳон. Осору – л – боқия. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432с.
2. Заннер, Роберт Чарлз. Тулӯву ғуруби зардуштигарӣ / Зери наз. Темур Қодирӣ. – Техрон: Амир Кабир, 1389.
3. Маҳдавӣ, Яҳё. Қасаси Қуръони мачид баргирифта аз тафсири Абӯбакр Атиқи Нишопурӣ машҳур ба Сурободӣ. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1347. – С. 5 – 31.
4. Урён, Саид. Матнҳои паҳлавӣ. – Техрон: Созмони мероси фарҳангии кишвар, 1383.
5. Чуксӣ, Ҷамшед Гаршосп. Ситезу созиш. – Техрон: Қуқнус, 1381.

УДК: 78(575.3)+008(575.3)

САҲМИ МУҲАҚҚИҚОНИ ВАТАНӢ ДАР ТАҲҚИҚИ ФАРҲАНГИ МУСИҚИИ МИЛӢ ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛ

Нурматзода Ҳасан

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Номзади
илмҳои таърих, дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Институти
сайёҳӣ. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, Душанбе, район Фирдавси, улица
Борбад, 48/5. Телефон (+992) 934109622.**

Саидов Абдулаббор Гафурович

**ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Институти сайёҳии
ДБССТ. (abdujabbor075@gmail.com). Тел.559003304.**

Дар мақола, муаллиф саҳми пажуҳишгарони ватанӣ ба вижа санъатшиносонро дар таҳқиқотҳои фарҳанги мусиқии миллии мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор дода, маҳз ҷойгоҳи истиқлолиятро дар таъмини шароити мусоид ҷиҳати омӯзиши арзишҳои фарҳангӣ миллии ба вижа мусиқии миллии муҳим арзёбӣ мекунад. Қайд карда мешавад, ки таҳқиқотҳои мусиқии миллии тоҷик ҳанӯз дар солҳои 20- ум асри 20 оғоз гардида, вале дар даври истиқлол ин самт ташккул ёфта, мазмунӣ миллии гирифтааст. Дар натиҷаи таҳқиқоти мақола муаллиф саҳми олимони санъатшинос Н. Нурҷонов, А. Раҷабов, А. Низомӣ, Ф. Азизӣ, Н. Ҳақимов С. Худойбердиев, С. Раҳимов ва фарҳангшиносон Р. Раҳмонӣ, Д. Раҳимов, Ф. Муродов, Ҷ. Асрориён, С. Фатҳуллоев ва дигаронро тар таҳқиқи мусиқии миллии назаррас доништа, натиҷаи пажуҳиши олимони болозикрро дар шинохти ҳаёти мусиқии тоҷикон ва рушди мусиқии даврони истиқлол муҳим арзёбӣ мекунад.

Муаллиф гурӯҳиро ҳамчун як баҳши муҳими мусиқии миллии эътироф намуда, қайд мекунад, ки дар таҳқиқи он дар даври истиқлол саҳми К. Раҳимов, Ҷ. Асрориён, Д. Раҳимӣ хело назаррас мебошад.

Муаллиф дар хулосаи натиҷаҳои таҳқиқоташ қайд мекунад, ки таҳқиқоти фарҳанги мусиқии миллии аз дар даври истиқлол босамар буда, пешниҳод менамояд, ки таҳия ва нашри “Донишномаи мусиқии миллии тоҷик”, дар доираи ҷаҳонияти муассисаҳои олии касбии мусиқӣ ба хусус Донишқадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи М. Турсунзода ва Консерваторияи миллии Тоҷикистон ба номи Т. Сатторов тарбия ва ҷалби ҷавондонро ҷиҳати таҳқиқи мусиқии миллии ба вижа арзишҳои тарихӣ, ба роҳ мондани ҳарчи бештари лоиҳаҳои илмӣ – таҳқиқотиро дар самти омӯзиши фарҳанги мусиқии миллии муҳим ва саривақтӣ арзёбӣ мекунад.

Калидвожаҳо. Истиқлолият, таққиқ, мусиқӣ, фарҳанг, муҳаққиқ, олим, санъатшинос, пажуҳиш, таърих, Шашмақом, Фалак, Гурӯлӣ, фолклор.

ВКЛАД ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ В ИЗУЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

НУРМАТЗОДА ХАСАН

**Международного университета туризма и предпринимательства
Таджикистана. Кандидат исторических наук, доцент кафедры гуманитарных и
естественно-математических наук Института туризма / Адрес: 734055, Республика
Таджикистан, Душанбе, район Фирдавси, улица Борбад, 48/5. Телефон (+992)
934109622**

САИДОВ АБДУДЖАББОР ГАФУРОВИЧ

**ассистент кафедры гуманитарных и естественно-математических наук
Института туризма МУТПТ. (abdujabbor075@gmail.com), Тел. 559003304**

В статье автор рассматривает вклад отечественных исследователей, особенно искусствоведов, в изучение национальной музыкальной культуры, а также особо подчеркивает значение независимости в создании благоприятных условий для изучения национальных культурных ценностей, в частности музыки. Отмечается, что исследования таджикской национальной музыки начались ещё в 20-х годах XX века, однако именно в период независимости данное направление получило развитие и обрело национальное содержание.

В результате исследования автор оценивает как значительный вклад ученых-искусствоведов Н. Нурджанова, А. Раджабова, А. Низоми, Ф. Азизи, Н. Хакимова, С. Худойбердиева, С. Рахимова, а также культурологов Р. Рахмони, Д. Рахимова, Ф. Муродова, Дж. Асрориёна, С. Фатхуллоева и других в изучение национальной музыки. Подчеркивается важность результатов их научных трудов для понимания музыкальной жизни таджикского народа и развития музыки в период независимости.

Автор признаёт «гургули» как важную часть национальной музыкальной культуры и отмечает, что в период независимости значительный вклад в его исследование внесли К. Рахимов, Дж. Асрориён, Д. Рахими.

В заключении автор отмечает, что исследования национальной музыкальной культуры в период независимости являются продуктивными, и предлагает разработку и издание «Энциклопедии таджикской национальной музыки». Также подчеркивается важность подготовки и привлечения молодежи к исследованию национальной музыки, особенно её исторических ценностей, в рамках деятельности высших музыкальных учебных заведений, в частности Таджикского государственного института культуры и искусства имени М. Турсунзаде и Национальной консерватории Таджикистана имени Т. Сатторова, а также реализации большего числа научно-исследовательских проектов в данной сфере.

Ключевые слова: независимость, исследование, музыка, культура, исследователь, ученый, искусствовед, изучение, история, Шашмаком, Фалак, Гургули, фольклор.

**THE CONTRIBUTION OF DOMESTIC RESEARCHERS TO THE STUDY OF
NATIONAL MUSICAL CULTURE DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE**

NURMATZODA HASAN

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Candidate
of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Humanities and Natural
Sciences, Institute of Tourism. Address: 48/5 Borbad Street, Firdavsi District, Dushanbe,
734055, Republic of Tajikistan. Phone (+992) 934109622**

SAIDOV ABDUJABBOR GHAFUROVICH

**assistant of the department of humanities and natural-mathematical sciences of
Institute of tourism of IUTET. (abdujabbor075@gmail.com), Tel. 559003304**

In the article, the author examines the contribution of domestic researchers, particularly musicologists and art scholars, to the study of national musical culture, and emphasizes the role of independence in creating favorable conditions for the study of national cultural values, especially music. It is noted that research on Tajik national music began in the 1920s; however, it was during

the period of independence that this field developed significantly and acquired a distinct national character.

As a result of the study, the author highlights the significant contributions of scholars such as N. Nurjonov, A. Rajabov, A. Nizomi, F. Azizi, N. Hakimov, S. Khudoyberdiev, S. Rahimov, as well as cultural researchers R. Rahmoni, D. Rahimov, F. Murodov, J. Asroriyon, S. Fathulloev and others to the study of national music. Their research findings are considered important for understanding the musical life of the Tajik people and the development of music during the independence period.

The author also recognizes “Gurguli” as an important component of national musical culture and notes that during the independence period, K. Rahimov, J. Asroriyon, and D. Rahimi made significant contributions to its study.

In conclusion, the author states that research on national musical culture during the independence period has been productive and proposes the development and publication of an “Encyclopedia of Tajik National Music.” Furthermore, the importance of training and involving young researchers in the study of national music, particularly its historical values, is emphasized within the framework of higher musical education institutions, especially the Tajik State Institute of Culture and Arts named after M. Tursunzoda and the National Conservatory of Tajikistan named after T. Sattorov. The implementation of more scientific research projects in this field is also considered timely and essential.

Keywords: independence, research, music, culture, researcher, scholar, art historian, study, history, Shashmaqom, Falak, Gurguli, folklore.

Дар замони истиклолият соњаи фарҳанг ҳамчун таҷассумгари симои маънавии халқ, муттаҳидсозандаи нерӯҳои ақлониву зеҳнӣ, баёнгари таърихи гузаштаву муосир, анъанот, одобу ахлоқи ҳамида ва дигар муқаддасоти миллӣ дар ҷомеа мақоми арзанда касб намуда, ба шарофати сулҳу оромӣ ва ваъдати миллӣ, баъри фароҳам овардани фазои мусоиди ҷиҳати омӯзиши мероси боғановати фарҳангӣ ба вижа фарҳанги мусиқии миллӣ чораҳои зарурӣ андешида шудааст.

Бояд ёдовар шуд, ки доир ба таҳқиқи касбии фарҳанги мусиқии миллии мо ҳанӯз дар ибтидои садаи XX як зумра таҳқиқотҳо рӯи кор омада буданд. Аз ҷумла, соли 1928 бо ташаббуси олимони мусиқидон ва мардумшиноси рус Успенский В. А. ва Миронов Н. Н. дар Самарқанд Институти мусиқӣ ва хореография таъсис дода шуд, ки дар як муддат ба омӯзиши мусиқии миллии мардуми Осиёи марказӣ ба вижа тоҷикон машғул буданд. [2]

Соли 1937 дар Тоҷикистон кабинети илмӣ-таҳқиқотии мусиқӣ ташкил ёфт. Соли 1941 бо кӯшиши кормандони кабинети мазкур маълумуҳои мусиқии А. Ленский ва Н. Зубков «Мусиқии тоҷикон» ва «Мелодияҳои Помир» нашр гардиданд.[2]

Минбаъд бо ташаббуси санъатшиносон Ф. Кароматов, н. Нурҷонов, Визго Т.С., Беляев В.М. ва дигарон таҳқиқотҳои санъатшиносии мусиқии анҷом дода шуд.

Вале ҷи тавре, ки дар боло ишора кардем, дар дарони истиклол фазои мусоиди илмӣ ҷиҳати омӯзиши мероси фарҳангии халқи тоҷик аз ҷумла мусиқии миллӣ фароҳам оварда шуда, олимони дар ин самт корҳои зиёдеро анҷом доданд.

Дар сатрҳои зерин таҳқиқоти муҳаққиқонро дар самтҳои гуногуни мусиқӣ аз он ҷумла, таҳқиқотҳо дар самти таърихи фарҳанги мусиқии миллӣ – сарчашмаҳои мусиқии бостоншиносӣ, рисолаҳои мусиқии асримиёнагӣ, мусиқии суннатии касбӣ – Шашмақом, Фалак ва мусиқии суннатии халқӣ – гурғулий, фолклор, дар самти мусиқии касбӣ – бастакорӣ, раванди таълими мусиқӣ, сарояндагӣ ва навозандагии касбӣ ва ғайраро таснифот кардан ба маврид аст. Қобили зикр аст, ки дар ҳама самтҳои мусиқии миллии мо олимони ватанӣ таҳқиқотҳои назаррас анҷом додаанд. Вале бо назардошти васеъ будани доираи таҳқиқоти мавзӯ дар мақола танҳо масоили таҳқиқи мусиқии суннатӣ барасӣ хоҳад гардид.

Бояд қайд намуд, ки фарҳанги мусиқии тоҷик, дорои таърих ва анъаноти қадим буда, қадимати онро ҷағриёти бостоншиносӣ собит менамоянд ва ин бозёфтҳои дар осорхонаҳо

нигондорӣ ва муаррифӣ мешаванд. Дар омӯзиши соҳҳои мусиқии даврони қадим ва асрҳои миёнаи халқи тоҷик қори таъқиқи мусиқии Н.Г. Ҳақимов муассир аст. Ӯ дар асарҳои мукаммали илмӣ “Музыкальная культура раннесредневековой Уструшаны (соли 1995)” [13], “Музыкальная культура таджиков (китоби якум соли 2001 ва китоби дуюм соли 2004)” [14] соҳҳои мусиқиро ҳамчун падидаи таърихӣ, фарҳангӣ, ҳунарий ва зехнӣ таҳқиқ карда, ташаккули ҳунари мусиқиро марҳила ба марҳила нишон додааст. Ҳамзамон олими варзида доир ба истилоҳи мусиқӣ ва мусиқии суннатии Шашмақом асарҳои навиштааст, натиҷаҳои илмӣ он дар шинохти фарҳанги мусиқии халқи тоҷик нақши бориз хоҳад гузошт.

Дар омӯзиши ҳаёти мусиқии халқи тоҷик хизматҳои таърихӣ доктори илмҳои таърих, профессор устод Низом Нурҷонов (1923-2017) хеле бузург мебошанд. Масаллам аст, ки устод Нурҷонов Н. умре ҳаёти худро дар роҳи омӯзиши самтҳои гуногуни санъати фарҳанги халқи тоҷик бахшида, дар садаи XX аз ҷониби устод таҳқиқотҳои арзишманди санъатшиносии мардумшиносӣ гузаронида шудааст. Вале устод Н. Нурҷонов дар даврони истиқлолият якҷанд асарҳои илмӣ бунёди навиштаанд, ки дар рушди соҳаи санъатшиносии ва мусиқии тоҷик аҳамияти муҳимро молик мебошанд. [7]

Яке аз муҳаққиқоне, ки умри худро дар омӯзиши таърихи фарҳанги мусиқии халқи тоҷик бахшидааст, муаррихи фарҳанги мусиқӣ, Ходими хизматнишондодаи санъати Тоҷикистон (1991), дорандаи Ҷоизаи Иттифоқи оҳангсозони Тоҷикистон ба номи Борбад (1992), узви Иттифоқи оҳангсозони СССР ва Тоҷикистон (1991), узви Шӯрои ҷамъиятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (1993) доктори илмҳои таърих, профессор А. Раҷабов мебошад.

Профессор А. Раҷабов аз муҳаққиқони сермаҳсули таърихи назарияи мусиқии тоҷик ва дигар халқҳои эронинажод, инчунин мардуми Шарқ ба шумор меравад. Хизматаш бахусус дар таҳқиқи баррасии ҳаёту эҷодиёти поягузори мусиқии форс — тоҷик Борбад хеле калон аст. Мавсуф ташкилкунанда ва раиси Бунёди байналмилалӣ Борбад ва Маркази байналмилалӣ таҳқиқи мусиқии мардуми Ховар мебошад. Ба қаламаш асарҳои зиёди илмӣ рӯи қор омадаанд, ки дар шинохти таърихи фарҳанги мусиқии тоҷик нақши бориз доранд. Мусиқии замони Сосониён махсусан шинохти Бобадӣ Марвазӣ дар осори илмӣ А. Раҷабов мавқеи хоса дошта, асарҳои Аз Борбад то Сабо (2003), “Борбад ва замони ӯ (соли 2004)”, “Борбад эпоха и традиции культуры (2010), Эҷод ва илҳои мусиқӣ дар садаҳои IV-VII. — Душанбе, 2011, “Традиции классической музыкальной культуры эпохи Сасанидов (соли 2015) ва ғ. аз муҳимтарин таҳқиқотҳои олим мансуб ба мусиқии замони Сосониён дар даврони истиқлол мебошанд. [10]

Раҷабов А. дар баробари таҳқиқи мусиқии замони Сосониён солҳои охир ба омӯзиши мусиқии замони Сомониён ва фарҳанги мусиқии даврони баъдӣ халқи тоҷик машғул мебошад. Асарҳои илмӣ “Таджикская музыкальная культура и ее исторические традиции в XII-XVII вв (рисолаи докторӣ - соли 1994), Актуальные проблемы истории и теории таджикской музыкальной культуры (соли 2017), “Назар ба сарчашмаҳои ҳаёти мусиқии замони Аҳмади Дониш (2017)”, “Назмиддини Кавкабӣ ва рисолаҳои ӯ доир ба «Дувоздамақом», (соли 2018)”, “Устод Айни ва масоили таърихи назарияи фарҳанги мусиқии тоҷик (садаи XIX ва нимаи аввали садаи XX — соли 2018)”, “Назари нави таърихи сарчашмаҳои ба фарҳанги мусиқии замони Сомониён” (соли 2019). [10]

Вай мураттиб ва муҳаррири чандин китобу рисола ва маҷмӯаи илмӣ, аз ҷумла «Донишномаи Шашмақом», (2009), «Очеркҳои таърих ва назарияи маданияти халқи тоҷик» (ба забони русӣ, дар 7 ҷилд, солҳои 2007—2021) ва ғайра аст. Маҳз бо ташаббус ва мураттибии ӯ маҷмӯаҳои илмӣ “Зиёдулло Шаһидӣ ва суннатҳои бадеии мусиқии тоҷик” — соли 2014, “Анъана ва меросбарӣ дар фарҳанги театрии мусиқии мардумони Осиёи Марказӣ” — 2017, “Дамир Дӯстмуҳаммадов ва мусиқии касбии тоҷик” — 2017, “Борбад и классические традиции в музыкальной культуре Центральной Азии” — 2019, “Нӯлӣ

Абдулазиз ва анъанаҳои бадеии шеърҳои мусиқии мардумони Осиёи Марказӣ” – 2021 ва ғ. рӯи кор омадаанд.[10]

Яке аз санъатшиносоне, ки ҳам дар омӯзиш ва ҳам дар ташаккули мусиқии тоҷик дар даврони истиқлол хизматҳои назаррас кардааст, ки доктори илмҳои санъатшиносӣ, профессор А. Низомӣ мебошад. Китобҳои илмӣ А. Низомӣ “Суфизм в контексте музыкальной культуры народов Центральной Азии”- 1999, [5] “Таърих ва назарияи Шашмақом” - 2006, “Таърихи мусиқии тоҷик” 2014 [6], аз ҷумлаи муҳимтарин асарҳои устод А. Низомӣ доир ба мусиқии суннатӣ тоҷик мебошанд.

Дар омӯзиши мусиқии фолклорӣ ва касбии тоҷик метавон хизматҳои номзади илмҳои санъатшиносӣ профессор Худойбӯриев С. - ро ёдовар шуд. Мавсуф маҳс дар даврони истиқлол таҳқиқотҳои сахроӣ анҷом дода, дар асрҳои худ аз он ҷумла, “Мусиқии дутории тоҷик” – соли 2023 [16], “Савти хониш ва расму оинҳои намояндагони бахшҳои маҳаллӣ” – Эрон, 2023 [18] “Мусиқии суннати суғди бостонӣ” – Хучанд, 2008 [17], “Мероси мусиқии Мастҷоҳи қуҳӣ ва Яғноб” – Душанбе, 2016 [15], “Эҳёи мактабҳои суннатӣ – асолати ҳувиёти мусиқии миллӣ” – Хучанд, 2016 [19], масоили мактабҳои устоду шогирдро мавриди пажӯҳиш қарор додааст.

Қобили зикр аст, ки пас аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ дар радиои дигар арзишҳои фарҳангӣ дар омӯзиш ва сабти “Гуруғлӣ” низ дастовардҳои зиёде рӯи кор омаданд. Дар ин замон сабтҳои зиёде аз ҷониби радио ба хусус телевизиони тоҷик сурат гирифта, ҳоло дар бойгонии ин муассиса нигоҳдорӣ мешаванд. Дар аввали асри 21 ин ҳамоса таваҷҷуҳи муҳаққиқон Саидов Р. [11], Ҷ.Асрориён [1], Ф. Муродов [3], С. Фатхуллоев [12], Р. Раҳмонӣ, Д. Раҳимов ва дигаронро ба худ кашид. Онҳо роҷеъ ба гуруғлӣ китобу мақолаҳои дар дохил ва хориҷи кишвар ба нашр расонданд, ки ҳар кадоми онҳо дар фарҳанги маънавии тоҷикон ҷӣ нақше доштани ин ҳамосаро мавриди баррасӣ қарор доданд.

Соли 2010 аз ҷониби муаррих ва фарҳангшинос Ҷ. Асрориён китоби “Гуруғлӣ” рӯи кор омад, ки ба таври муфассал дар бораи ин асар бо диди хосса изҳори назар шудааст, ки ин барои хонандагон аҳамияти бузург дорад.

Доир ба “Гуруғлӣ” аз ҷониби санъатшинос Раҳимов К.С. пажӯҳишҳои ҷолиби илмӣ рӯи кор омада, асару мақолаҳои муҳиме нашр гардидааст.

Соли 2019 монографияи ӯ бо унвони “Таджикский эпос “Гургули” в традициях исполнительской школы Хикмата Ризо” нашр гардид, ки дар он масоили таърихи омӯзиши “Гуруғлӣ” - и тоҷик, масъалаҳои анъанавӣ устоду шогирд дар фазои гурғулихонии тоҷик ва аз ҳама муҳим рӯзгор ва саҳифаҳои ибратомӯзи гурғулихонӣ ва шоири халқӣ Ҳикмат Ризо маълумоти муфассал оварда шудааст.[9]

Яке аз олимаҳои, ки маҳз дар даврони истиқлол таҳқиқотҳои назарраси илмӣ дар самти санъати мусиқӣ анҷом додааст, мусиқшинос, доктори илмҳои санъатшиносӣ (2010), Арбоби хунари Тоҷикистон (2011) Ф. Азизӣ мебошад. Доираи фаъолияти илмӣ Ф. Азизӣ хеле васеъ буда, таърих ва назарияи Шашмақому Фалак, системаҳои таълимоти мусиқӣ, рисолаҳои мусиқӣ, равобити мусиқии ҳинду тоҷик (хусусан, эҷодиёти Амир Хусрави Деҳлавӣ), банотагирии мусиқии суннатӣ, эҷодиёти композиторон, мақолаҳои энциклопедиро фаро мегирад. Ф. Азизӣ яке аз муаллифони маҷмӯаи таълимии «Таърихи мусиқии Осиёи Миёна ва Қазоқистон» (Москва, 1995) барои консерваторияҳо мебошад. Ф. Азизӣ ба этнография рағбати зиёд зоҳир намуда, тахти роҳбарии ӯ қариб 20 экспедиция (аз он 5-то байналмилалӣ), ки сар то сари манотиқи Тоҷикистон: вилояти Суғд, (Исфара, Истаравшан, Панҷакент, Мастҷоҳи Қӯҳӣ, Хучанд); вилояти Хатлон (Балҷувон, Восеъ, Данғара, Қўлоб, Сари Хосор, Ҳамадонӣ, Шӯрообод), вилояти Мухтори Қӯҳистони Бадахшон (Бартанг, Барсем, Бидуҳт, Роштқалъа, Рӯшон, Сипонҷ, Хоруғ, Ванҷ, Дарвоз, Мурғоб)-ро дар бар гирифтаанд, сурат гирифтаанд. Беш аз 19 сол (1992-2011) ӯ ба омӯзиши бойгонии композитор, танбӯрии нодир, мусиқшинос, донандаи беҳамтои Шашмақом Фазлиддин Шаҳобов машғул аст. Дар натиҷаи ин фаъолият нахустин

мачмӯаи мақолаҳо бахшида ба ҳадамоти ин арбоби барчааст бо номи «Шихоби мусикӣ» (Душанбе, 2006) ва рисолаи мусиқии Фазлиддин Шаҳобов «Баёзи Шашмақом» бо шарҳу эзоҳоти илмӣ Ф. Азизӣ соли 2007, яъне баъд аз 34 соли даргузашти муаллиф, рӯи чопро дид. Бо саъю кӯшиши мусиқишинос Ф. Азизӣ ба муносибати 100-солагии Ф. Шаҳобов, соли 2011, сечилдаи Ф. Шаҳобов зери унвони «Осор ва пажӯҳиш» аз чоп баромад.[4, 11]

Ф. Азизӣ муаллифи бисёр лоиҳаҳо аст, ки дорои аҳамияти муҳими давлатианд; аз қабилӣ «Шашмақом – шоҳасари мусиқии классикии ҷаҳонӣ» (ЮНЕСКО, 2005-2007), «Бойгонии савтии Тоҷикистон: Фонди фолклории ба номи Р. Амонов. Тармими техникӣ ва фарҳангӣ» (Фонди Кристенсен, ИМА 2006-2008), «Дарсҳои маҳоратии Фалак дар Консерваторияи миллии Тоҷикистон» (Фонди Сорос, 2005), «Клавирҳои операҳои тоҷик» (2009), «Нахустфестивали наътҳои дар Тоҷикистон» (Душанбе, 2009), «Фалак – суннатҳои иҷроии он» (Кӯлоб, 2006), «Фалак: масъалаҳои таърихӣ ва назариявӣ» (Душанбе, 2009), , «Шашмақом: таърих, назария ва таълимоти муосир» (Душанбе, 2011) ва ғайраҳо, ки аз ҷониби Ҳукумати Тоҷикистон пуштибонӣ ёфтаанд. Таълифоти илмӣ ӯ аз ду монография, рисола, мачмӯаҳои банотагирифташуда, дастуру барномаҳои таълимӣ, мақолаҳои илмӣ иборат аст. Ф. Азизӣ яке аз ҷаҳор муаллифи нахустнашри «Донишномаи Шашмақом» (2009) мебошад.[11, 11-15]

Ҳамин тавр, дар баробари ҷунин устодон Эшонкулов М., Абдурашидов А. ва даҳҳо нафарони дигар дар таҳқиқи омӯзиши фарҳанги мусиқии халқи тоҷик саҳми назаррас гузоштаанд.

Аз таҳқиқоти мавзӯ бар меояд, ки дар даврони истиқлол бо ташаббусҳои беназири Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон фазои фарҳангии даврони истиқлол шаклан ва мазмунан ҳамчун фазои фарҳанги миллии ташаккул ёфта, ҷиҳати омӯзиши мероси фарҳанги миллии ба вижа мусиқии суннатӣ шароитҳои мусоид фароҳам оварда шудааст.

Вале дар баробари ҷунин дастовардҳои беназир ҳанӯз дар ин самт ба инобат гирифтани тадбирҳои зерин ҷиҳати боз ҳам дар сатҳи шоиста муаррифӣ намудани фарҳанги миллии ба манфиат хоҳад буд:

1. Донишномаи Шашмақом рӯи кор омадааст, аммо таҳияи “Донишномаи мусиқии миллии тоҷик” таҳқиқоти муҳим ва саривақтӣ мебошад.

2. Солҳои охир майлу рағбати мутахассисони соҳавии ҷавонон ба пажӯҳиши мусиқии миллии он қадар ҷоннок набуда, хуб мешуд агар муассисаҳои олии таълими мусиқии касбӣ (Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи М. Турсунзода ва Консерваторияи миллии Тоҷикистон ба номи Т. Сатторов), ва дигар муассисаҳои илмӣ – таҳқиқотӣ диққати ҷавонро ба ин самт ҷалб мекарданд.

3. Ҷиҳати таҳия ва роҳандозии ҳарчи бештари Лоиҳаҳои илмӣ – таҳқиқотӣ дар самти таҳқиқи мусиқии миллии ба манфиати соҳа хоҳад буд.

АДАБИЁТ

1. Асрориён Ҷ. Гурғули / Ҷ. Асрориён. – Душанбе, 2010. - 178 с.
2. Кабилова Б.Т. история композиторского творчества в Таджикистане. Душанбе, 2008. – С. 154 с.
3. Муродов Ф. Поэтика художественного слова в эпосе “Гуругли”: Дис... д-ра филол. наук / Ф. Муродов. – Душанбе, 2006.- 223 с.
4. Мусиқишиносон ва оҳангсозони Тоҷикистон. — Д., 2011.
5. Низомӣ А. Суфизм в контексте музыкальной культуры народов Центральной Азии. - Душанбе.- 1999;
6. Низомов А. Таърихи мусиқии тоҷик / А. Низомӣ. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2014. – 384 с.”
7. Нурджанов Н., Кабилова Б Музыкальное искусство Памира. – Кн. 5.Бишкек: ОсОО «V.R.S. Company», 2015. – 295с.

8. Ҳакимов, Н. Ғ. Фарҳанги истилоҳоти мусиқии «Шоҳнома» / Н. Ғ. Ҳакимов. – Худжанд, 1994. – 212 с.;
9. Раҳимов К. Таджикский эпос “Гургулӣ” в традициях исполнительской школы Хикмата Ризо. – Душанбе: «Ирфон», 2019. – 256 с.
10. Рачабов А. [Матн]: биобиблиография / Мураттибон: Ш.З. Суфизода, М.Ҳ. Азимова, Ё.А. Бердизода; Мухар. масъул; Н.Умарова; Мухар. библиографӣ: М.Ҳ. Азимова. – Душанбе, 2023. – 219 с.
11. Саидов Р. Фразеология таджикской народной поэзии на основе эпоса «Гуругли», четверостишия и байта: Дис...д-ра филол. наук/ Р. Саидов. – Душанбе, 1997. – 304с.
12. Фатхуллоев С. Идеино – эстетическое своеобразие эпоса «Гуругли» и его роль в духовной жизни таджикского народа: Дис... канд. филол. наук / С. Фатхуллоев. - Душанбе, 2004.- 124 с.
13. Ҳакимов, Н. Г. Музыкальная культура раннесредневековой Уструшаны / Н. Г. Ҳакимов. – Худжанд, 1995. – 64 с.
14. Ҳакимов, Н. Г. Музыкальная культура таджиков / Н. Г. Ҳакимов. – Худжанд, 2004. – Кн.2. – 605 с., с илл.
15. Худойбердиев С. Мероси мусиқии Мастчоҳи кӯҳи ва Яғноб” – Душанбе, 2016, 40 с.
16. Худойбердиев С. Мусиқии дутории тоҷик. – Хучанд. 2023, 215с.
17. Худойбердиев С. Мусиқии суннатии Суғди бостонӣ. – Хучанд. – 2008. – 27с.
18. Худойбердиев С. Савти хониш ва расму оинҳои намояндагони бахшҳои маҳаллӣ” – Эрон, 2023, 250 с.
19. Худойбердиев С. Эҳёи мактабҳои суннатӣ – асолати ҳувиёти мусиқии миллӣ” – Хучанд, 2016, 293 с.

УДК 343.575:004.738.5

СОМОНАҲОИ ТОРИК (DARK WEB) ҲАМЧУН ОМИЛИ МУОМИЛОТИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ МУҲАДДИР

Ширинҷонов Фирдавс Изатуллоевич

номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, и.в. дотсенти кафедраи ҳуқуқи тиҷоратӣ ва
зиддикоррупсионии Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии
Тоҷикистон, 734061, Душанбе, кӯчаи Деҳотӣ, ½. Телефон: +992936663713. E-mail:
firdavsshr@mail.ru

Ҳакимов Шаҳбоз Шодибоевич

унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи тиҷоратӣ ва зиддикоррупсионии Донишгоҳи давлатии
тиҷоратии Тоҷикистон. Суроға: 734055 Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе кӯчаи
Деҳоти ½ Телефон: 988-78-17-78. E-Mail: shahbozhakimov97@mail.ru

Дар ин мақола сомонаи торик «Darkweb» ҳамчун омили калидӣ дар паҳнкунии
ғайриқонунии маводи муҳаддир баррасӣ мешавад. Дар он ҷанбаҳои ҳуқуқии сомонаи
торик ва рушди криптовалюта, ки сатҳи баланди беномиро барои фурӯшандагони
маводи муҳаддир таъмин мекунад, баррасӣ мешаванд. Инчунин, дар он савдои
ғайриқонунӣ маводи муҳаддир ва психотропӣ тавассути хидматҳои почта, инчунин
нақши низомҳои пардохти электронӣ (эскроу) дар таъмини амнияти чунин муомилоти
ғайриқонунӣ таъкид мегардад. Муаллиф қайд мекунад, ки сарфи назар аз талошҳои
субъектҳои байналмилалӣ ва мутобиқшавии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба чунин
мушкилот, усулҳои амнияти рақамӣ бояд пайваста такмил дода шаванд.

Калидвожаҳо: ҷиноятҳои киберӣ, сомонаҳои торик, қочоқи маводи муҳаддир,
криптовалюта, беномӣ, ҷиноятҳои фаромиллӣ, амнияти рақамӣ.

ТЕМНАЯ СЕТЬ (DARK WEB) КАК ФАКТОР НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИКОВ

Ширинҷонов Фирдавс Изатуллоевич

кандидат юридических наук, и.о. доцент кафедры коммерческого и
антикоррупционного права Таджикского государственного университета коммерции.
Телефон: +992936663713. E-mail: firdavsshr@mail.ru

Ҳакимов Шаҳбоз Шодибоевич

соискатель кафедры коммерческого и антикоррупционного права Таджикский
государственный университет коммерции. Адрес: 734055 Республика Таджикистан г.
Душанбе ул. Деҳоти ½ Телефон: 988-78-17-78. E-Mail: shahbozhakimov97@mail.ru

В данной статье рассматривается «Dark Web» даркнет как одного из главных
факторов незаконного распространения оборота наркотических средств. В статье
исследуются правовые аспекты даркнета и развитие криптовалют, обеспечивающих
высокий уровень анонимности для наркоторговцев. Также отмечается торговля
наркотиков и психотропных веществ посредством почтовых сервисов, а также роль
системы электронных платежей (эскроу) в обеспечении безопасности подобных
незаконных сделок. Автор отмечает, что несмотря на усилия международные
субъекты, адаптации правоохранительных органов к подобным вызовам,
необходимо постоянно совершенствовать методы цифровой безопасности.

Ключевые слова: киберпреступность, Dark Web, темная сеть, незаконный оборот наркотиков, криптовалюта, анонимность, транснациональная преступность, цифровая безопасность.

DARK WEB AS A FACTOR IN ILLEGAL DRUG TRADE

Shirindzhonov Firdavs Izatulloevich

candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Commercial and Anti-Corruption Law of the Tajik State University of Commerce. Address: Republic of Tajikistan, 734061, Dushanbe, Dehoti street ½. Phone: +992936663713. E-mail: firdavsshr@mail.ru

Hakimov Shahboz Shodiboevich

candidate of the department of commercial law and anti-corruption of the Tajik State University of Commerce Address: 734055 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Dehoti Street/ Телефон: 988-78-17-78. E-Mail: shahbozhakimov97@mail.ru

This article examines the "Dark Web" as one of the main factors driving the illegal distribution of narcotics. It explores the legal aspects of the dark web and the development of cryptocurrencies that provide a high level of anonymity for drug dealers. It also highlights the trade of narcotics and psychotropic substances through postal services, as well as the role of electronic payment systems (escrow) in ensuring the security of such illegal transactions. The author notes that despite the efforts of international actors and the adaptation of law enforcement agencies to such challenges, digital security methods must be continually improved.

Keywords: cybercrime, dark web, drug trafficking, cryptocurrency, anonymity, transnational crime, digital security.

Солҳои охир афзоиши киберҷинояткорӣ ва истифодаи технологияҳои рақамӣ аз ҷониби ҷинояткорон масъалаи навсозии мунтазами равишҳои муқовимат бо ҷиноятҳои фаромиллиро мубрам намудааст [16]. Амнияти киберӣ мушкилоти стратегияи муҳими давлатӣ мебошад, ки ба ҳамаи табақаҳои ҷомеа тааллуқ дорад. Тавре дар адабиёт дуруст қайд мегардад. «Хусусияти фарқкунандаи ҷинояткории муосир дар он зоҳир мегардад, ки он қобилияти ҷалб ва истифодаи дастовардҳои пешрафтаи технологиро доро бошад»[7]. Аз ин лиҳоз масъалаҳои таъмини амнияти иттилоотии дар шароити рушди технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ҷиддӣ эътироф мегардад[6]. Интернет ва пайдо гаштани криптоасбоб барои муомилоти ғайриқонунӣ бо маводи мухаддир ва дигар моддаҳои мамнӯъ воситаи нав буда, муқовимат бо он қорқади консепсия ва ҷорабиниҳои муассирро талаб мекунад[8]. Ҳамасола даҳҳо манбаҳои веб, ки дар онҳо маводҳои мухаддир ғайриқонунӣ савдо карда мешавад баста мешаванд, ҳамзамон ин дар муқоиса бо мавҷудияти захираҳои азими махсусгардонидашуда дар «даркнет» ин шумора назаррас нест. Ин намуди фаъолият аксар вақт дар сомонҳои торик (Dark web) сурат мегирад, ки барои ҷустуҷӯгариҳои оддӣ дастрас нестанд ва барои дастрасӣ ба он барномаҳои махсус талаб карда мешавад».

Дар адабиёт истилоҳи " Dark web " сомонҳои торик барои тавсифи фаъолияти ҷиноятӣ, ҷиноятҳои киберӣ, таъмин ва тижорати маводи мухаддир ё стимуляторҳои ғайриқонунӣ, бозорҳои криптовалюта ва ҳакерӣ истифода мешавад. Дар ин бозорҳо, криптоасбобҳо ҳамчун усули пардохт махсусан маъмуланд, зеро беномии онҳо пайваст кардани қорбарро ба суратҳисоби мушаххаси бонкӣ душвор мегардонад[11].

Шабақаҳои иҷтимоӣ, барномаҳо барои табодули паёмҳои фаврӣ ва сайтҳои савдои электронӣ торафт бештар барои таблиғ ва фуруши маводи мухаддир,

стимуляторҳо ва ашён хоми онҳо истифода шуда истодаанд. Сомонаҳои торик солҳои охир мунтазам афзуда истодааст. Сомонаҳои торик як фазои пинҳон ва беном дар интернет аст, ки аз ҷониби низомҳои системаҳои ҷустуҷӯй (Google, Yandex, Rambler ва ғайра) индексатсия намешавад[13]. Дастрасӣ ба он бо истифода аз барномаҳои махсус (браузерҳо) ба монанди Tor, VPN ва серверҳои прокси Freenet имконпазир аст, ки имконоти техниро барои беномии корбар тавассути истифодаи протоколҳои шабакаи компютери ғайристандартӣ ва интиқоли маълумоти рамзгузоришуда фароҳам меоранд[10]. Сомонаи торик яке аз фазоҳои мусоиди содирашавии ҷинояткорӣ эътироф карда мешавад[1]. Дастрасӣ ба сомонаи торик ғайриқонунӣ нест, аммо харидани мол ва хидматҳои ғайриқонунӣ ҷиноят аст. Сабаби асосии гардиши маводи мухаддир ин робитаи зичи миёни пешрафти технологӣ ва ҷиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир ё моддаҳои психотропӣ мебошад.

Солҳои охир бо паҳншавии савдоҳои онлайнӣ тиҷорати маҷозӣ осонтар, дастрас ва арзонтар гардид. Ҳамзамон чунин рушд инчунин ба гардиши молҳои ғайриқонунӣ низ таъсир расонд, зеро ҷинояткорон, ба монанди савдогарони қонунӣ дар ҷустуҷӯи имкониятҳо барои густариши тиҷорати худ мебошанд. Интернет ба ҷинояткорон барои фурӯши маводи ғайриқонунӣ, ба мисли маводи мухаддир кӯмак намуд[9]. Вобаста ба ин муҳаққиқон дуруст таъкид мекунанд, ки “истифодаи «даркнет» дар савдои ғайриқонунии маводи мухаддир ва моддаҳои психотропӣ боиси пинҳон мондани аксари ин намуди ҷиноятҳо мегардад[3]. Сабаби асосӣ ин дар он аст, ки маҷмӯи зиёди иттилооти дар интернет ҷойгир гардида пинҳон гардида, дастрасӣ ба он кори осон нест[14]. Ҳамин тавр рушд ва тағйироти технологӣ барои намудҳои нав ва намудҳои анъанавии ҷиноятҳои марбут ба маводи мухаддир имкониятҳои зиёдро фароҳам овард, зеро онҳо барои осон кардани амалҳои ҷиноятӣ низ васеъ истифода мешаванд[15]. Сомонаи торик ин бозори маҷозие мебошад, ки тавассути **ҷустуҷӯи оддии веб он** дастрас нест ва дар он мақомоти ҳифзи ҳуқуқ наметавонанд соҳибон ва корбарони ин гуна вебсайтҳо муайян кунанд. Аз ин рӯ, шахсияти соҳибон ва корбарони вебсайтҳо бо истифода аз усулҳои пинҳонкорӣ махфӣ нигоҳ дошта мешавад[2]. Ин бозорҳо, ки шабакаи торик номида мешаванд, инчунин ҳамчун қисми рамзгузоришудаи интернет муаррифӣ мешаванд, ки бо фаъолияти ғайриқонунӣ ва ҷиноятӣ алоқаманд аст.

Дастрасӣ ба ин шабакаҳо тавассути браузерҳои махсус, ба монанди TOR (The Onion Router), имконпазир аст. Ин низоми трафики интернетро тавассути силсилаи серверҳои гуногун дар саросари ҷаҳон равона карда, робитаро рамзгузорӣ мекунанд. Ин раванд барои он тарҳрезӣ шудааст, ки суроғаи IP-и иштирокчиёни муомилот пинҳон бимонад ва макони аслии онҳо муайян нагардад. Дар асл, ин вебсайтҳо на ҳамчун мағозаи оддӣ, балки ба мисли платформаи *some.tj* фаъолият мекунанд; яъне онҳо фазое мебошанд, ки дар он фурӯшандагону харидорон мустақиман бо ҳам пайваست шуда, муомилотро анҷом медиҳанд ва фурӯшро назорат мекунанд. Ҳарчанд сомонаи торик аз нигоҳи корбарӣ ба платформаҳои машҳури тиҷоратии Amazon ё ebay шабоҳат доранд, тафовути асосии онҳо дар беномӣ аст, ки ҳангоми истифодаи ин шабакаҳо пурра таъмин карда мешавад.

Бозорҳои криптоасбӯрӣ ин падидаи нисбатан нав мебошад, ки ба фурӯшандагону харидорон имкон медиҳад транзаксияҳои онлайнро бе пешниҳоди ягон маълумоти шахсӣ анҷом диҳанд, ки ин то андозаи зиёд муҳити анонимиро фароҳам меорад[12]. Ин рушд боиси густариши тиҷорати онлайнӣ молҳои ғайриқонунӣ гардид ва ҳоло масалан дар Иттиҳоди Аврупо он ҳамчун соҳаи рӯ ба рушди ҷинояткории муташаккил баррасӣ мешавад, ки равишҳои анъанавии ҳифзи ҳуқуқро халалдор мекунанд. Шабакаи торик (Dark net) соли 1971 эътироф гардид, вақте

ки ду донишҷӯ аз Донишкадаи технологии Массачусетс ва Донишгоҳи Стэнфорд шабакаи ARPANET-ро (Advanced Research Projects Agency Network) барои тиҷорати маводи мухаддири ғайриқонунӣ (ба монанди марихуана) истифода бурданд. Шабакаи торик ҳамчун макони беҳатар барои онҳое тавсиф мешавад, ки маводи мухаддири ғайриқонуниро хариду фурӯш мекунанд. Ҳарчанд фоизи умумии муомилоти маводи мухаддир дар ин сохтор номаълум бошад ҳам, маълум аст, ки гуногунии намудҳои маводи мухаддири дастрас дар шабакаи торик ва арзиши муомилоти тавассути ин шабакаҳо анҷомёбанда пайваста меафзояд. Тибқи ҳисобҳо, аз се ду ҳиссаи пешниҳодҳо дар шабакаи торик ба маводи мухаддир ва боқимонда ба маҷмӯи дигари молҳо ва хидматҳои ғайриқонунӣ алоқаманданд. Бо вуҷуди он ки фурӯши маводи мухаддир дар ин бозорҳо дар муқоиса бо бозорҳои умумии чаканаи маводи мухаддир метавонад хурд ба назар расад, онҳо назаррас мебошанд ва ҳаҷми фурӯш рӯз то рӯз меафзояд. Қиёзаткорӣ муташаккил дар интернет бо суръати бесобиқа рушд мекунад ва ҳаҷми фурӯши маводи мухаддир бо истифода аз криптовалютаҳо дар байни солҳои 2023 ва 2024 беш аз **19%** афзоиш ёфта, ба қариб **2,4 миллиард доллар** расидааст. Сомонаи торик торафт махсусгардониди шуда истодааст: ҳоло қариб нисфи бозорҳои нава танҳо криптовалютаи махфии **Monero**-ро қабул мекунанд, то аз пайгирии мақомот эмин монанд.

Администраторони бозорҳои сомонаи торик торафт ботачрибаттар мегарданд. Бисёре аз майдонҳои савдо ва фурӯшандагон усулҳои гуногунро барои таъмини махфияти транзаксияҳо истифода мебаранд, аз ҷумла талаби истифодаи паёмҳои рамзгузоришуда дар платформа, пешниҳоди имконоти гуногуни пардохт (қабули криптовалютаҳои мухталиф) ва ҳифзи корбарон аз даҳлати мақомоти ҳифзи ҳуқуқ барои эҷоди муҳити беҳатартар.

Дар давоми чанд соли охир истифодаи хадамоти почта ва хаткашонӣ (куррьерӣ) барои гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир ба таври назаррас афзоиш ёфт. Низомии почта на ба мақсади таъиншуда истифода мешавад, ки ин боиси рушди ҷиддии хариди онлайнӣ маводи мухаддир тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ ва майдонҳои сомонаи торик гардид. Расонидани маводи мухаддир дар сомонаи торик аксаран тавассути хадамоти почтаи давлатӣ ё хусусӣ бидуни огоҳии гиранда сурат мегирад ва бастаҳо зуд-зуд ба қуттиҳои почтаи анонимӣ, нуқтаҳои автоматишудаи супориш ё «нуқтаҳои бастабандӣ» (packstations) барои гирифтани мустақилона ирсол мешаванд. Дар кишварҳои, ки қонунҳои сахт дар бораи махфияти мукотиба доранд, маводи мухаддири аз сомонаи торик фармоишшуда аксар вақт дар дохили мактубҳо ба дасти гиранда мерасанд.

Бартарии муҳимтарини сомонаи торик ҳам барои таъминкунандагон ва ҳам барои харидорон — ин махфияти транзаксия мебошад, зеро он тамоси ҷисмониро аз байн мебарад ва зарурати ба маконҳои хатарнок рафтани харидоронро барои дастрас кардани маводи мухаддир бартараф мекунад. Азбаски тиҷорат дар сомонаи торик зарурати дар як макон ҳузур доштани фурӯшанда ва харидорро аз байн мебарад, ба сомонҳои машғул ба савдои маводи мухаддир зичии баланди мизочон, ки барои нигоҳ доштани бозори маҳаллӣ лозим аст, талаб карда намешавад. Тибқи гузоришҳои охирин, беш аз **90%** маводи мухаддири дар сомонаи торик фурӯхташуда маҳз тавассути посилкаҳои хурди почтавӣ интиқол меёбанд. Ҳаҷми бузурги мукотибаҳои почтавӣ дар сатҳи байналмилалӣ имкон намедиҳад, ки ҳар як баста барои мавҷудияти маводи мамнуъ санҷида шавад.

Платформаҳои сомонаи торик таъминкунандагон ва харидорони анонимиро ба ҳам меоранд. Харидорони маводи мухаддир метавонанд аз муштариёни дигар дар бораи сифати маводи тавассути ин шабакаҳо фурӯхташаванда фикру мулоҳизаҳо (отзыв) гиранд ва бо ин васила эътимоднокии таъминкунандаро арзёбӣ кунанд.

Сомонаи торик инчунин метавонанд пардохти молҳои фурӯхташударо кафолат диҳанд; чун қоида, ин тавассути системаи **ҳисобҳои эскроу** (escrow accounts) анҷом дода мешавад, ки дар он муштариён маблағи барои мол пешбинишударо ба ҳисоби эскроу мегузаронанд, аммо пардохт ба таъминкунанда то лаҳзаи аз ҷониби муштарӣ гирифтани мол ба таъхир гузошта мешавад.

Сомонаи торик, ки торафт мукамалтар, барои корбарон қулайтар ва бехатартар мегардад ва онро инчунин «бозори пинҳонӣ» меноманд, барои фурӯшандагону харидороне, ки тавассути ин сайтҳо муомилоти маводи мухаддирро анҷом медиҳанд, муҳити амнтареро пешниҳод мекунад[5]. Гуфта мешавад, ки чунин сайтҳо хатарҳои сершумори марбут ба савдои кӯчагиро, аз қабилӣ маҷбуркунӣ, зӯроварӣ, дастгиршавӣ ва тамос бо дигар намудҳои маводи мухаддирро коҳиш медиҳанд, ки ин боз як бартарии сомонаи торик ба шумор меравад. Аз ин рӯ, маълум аст, ки ҷинойткороне, ки маводи мухаддирро тавассути фурӯшандагони кӯчагӣ паҳн мекунанд, торафт бештар бозорҳои шабакаи торикро ҳамчун канали иловагии паҳнкунӣ ва манбаи даромад истифода мебаранд.

Усулҳои анонимизатсия, ки дар бахшҳои интернетии маъруф бо номи сомонаи торик истифода мешаванд, ба корбарон имкон медиҳанд, ки бе хавфи ошкоршавӣ озодона муошират кунанд[4]. Ин усулҳо василаҳои қонуние мебошанд, ки барои ҳифзи махфияти шаҳрвандон ғайриқонуниро таҳия мекунанд. Ин хусусиятҳои сомонаи торик ҳамзамон соҳаи асосии таваҷҷӯҳи ҷинойткороне мебошанд, ки ба тиҷорати онлайнӣ маводи мухаддир машғуланд. Бо вуҷуди ин, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар саросари ҷаҳон усулҳои нави мубориза бо ин гуна ғайриқонуниро таҳия мекунанд. Истифодаи технологияҳои пешрафта барои мониторинги транзаксияҳои молиявӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ байни кишварҳо ба коҳиш додани ғайриқонунии бозорҳои пинҳонӣ нигаронида шудаанд. Масъалаҳои амниятӣ, қаллобӣ ва хатарҳои ҳуқуқӣ омилҳои асосие мебошанд, ки эътимодро ба ин гуна платформаҳо маҳдуд мекунанд. Маълумот дар бораи чораҳои амнияти рақамӣ ва ҳифзи қонун барои фаҳмидани мураккабии ин соҳа аҳамияти калон дорад.

Аз тарафи дигар, бисёр соҳаҳои ҷиной аз густариши дастрасӣ ё рушди технологияҳои марбут ба истеҳсолот ва индустрикунонии онҳо манфиат гирифтаанд. Яке аз чунин соҳаҳо бозори маводи мухаддир мебошад. Интизор меравад, ки дастовардҳо дар соҳаи технологияҳои бесарнишин (дронҳо) ба ҳар як соҳаи ҷинойтӣ, ки аз истифодаи механизми камназири интиқол ва расонидани молҳои ғайриқонунӣ баҳра мебарад, таъсир мерасонанд.

Ҳамин тавр, тиҷорат ва паҳнкунии маводи мухаддир ҳамчун намунаи барҷастатарини ин раванд оварда мешавад. Бо назардошти он, ки бесарнишинҳо (дронҳо) имкониятҳои худро барои интиқоли бор ба масофаҳои дур беҳтар мекунанд ва аз ҷиҳати нарх дастрастар мешаванд, тахмин зада мешавад, ки созмонҳои ҷинойи машғул ба савдои маводи мухаддир барои гузаштан аз назорати сарҳадӣ, бандарҳо ва фурудгоҳҳо ба технологияҳои бесарнишин бештар сармоягузорӣ хоҳанд кард. Ҳамин тариқ, дастовардҳо дар соҳаи технология ва интернет содир намудани ҷинойтҳои марбут ба гардиши ғайриқонунӣ маводи мухаддирро осон мекунанд ва дар натиҷаи ин таҳаввулот шумораи ҷинойтҳои содиршаванда меафзояд.

Ҳамин тавр, бозори криптоасбӯр ҳамчун падидаи нави иқтисодӣ хариду фуруши фаромарзиро бе муаянсозии шахсият харидор ва фурушандаро таъмин намуда, заминаи муфидро барои гардиши ғайриқонунӣ маводи мухаддир фароҳам меорад. Маҳз ҳамин тамоюл дар стратегияҳои амниятии Иттиҳоди Аврупо ҳамчун унсури калидии ҷинойткорӣ муташаккили фаромиллӣ эътироф мегардад. Васеъ паҳн гардидан ва дасрас гардидани бесарнишинҳо ва хадамоти почтавии таъминоти маводи

мухаддирро осон намуда, имкони убури сарҳадро бо ҳадди ақалли убури ҷисмонӣ фароҳам овард.

Рӯйхати сарчашма ва маводҳои истифодашуда:

1. Арсланова, А. Р. Даркнет как площадка для совершения преступлений / А. Р. Арсланова // Закон и право. – 2022. – № 7. – С. 140-142. – DOI 10.24412/2073-3313-2022-7-140-142.
2. Дафтари Созмони Милали Муттаҳид оид ба маводи мухаддир ва ҷинояткорӣ. Ҳисоботи ҷаҳонии маводи мухаддир 2014. Нью-Йорк: Гузориш СММ, фурӯши рақами E.14.XI.7, 2014.
3. Зинченко Д. С. Использование закрытого сетевого пространства (на примере Даркнета) как фактор латентности преступлений в сфере незаконного оборота наркотиков, совершаемых с использованием информационно-коммуникационных технологий / Д. С. Зинченко // Методология и методики проведения криминологических исследований и экспертиз (Долговские чтения) : Сборник материалов IV Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, Москва, 21–22 марта 2024 года. – Москва: Университет прокуратуры РФ, 2024. – С. 370-375. – EDN ATMTYR.
4. Иминов А. А. Предупреждение распространения и пропаганды употребления наркотиков и психотропных веществ несовершеннолетними в сети «Интернет» / А. А. Иминов // На страже закона. – 2023. – № 2(2). – С. 21-23. – EDN MWKADM.
5. Кадыков Д. А. Масштабы использования Даркнета в криминальных сферах / Д. А. Кадыков, Т. С. Артанкина // Правоохранительные органы России: проблемы формирования и взаимодействия: Материалы научно-практической конференции с международным участием, Псков, 11–12 ноября 2021 года. – Псков: Псковский филиал Академии ФСИН России, 2022. – С. 132-135. – EDN FCMJNF.
6. Кудратов, Н. А. Цифровой экстремизм: угроза национальной безопасности и способы противодействия ему / Н. А. Кудратов // Наука и безопасность. – 2025. – № 2(12). – С. 82-91. – EDN WXGEZG. С. 84
7. Кудратов, Н. А. Истифодаи зеҳни сунӣ дар пешгирии ҷинояткорӣ / Н. А. Кудратов, Т. М. Ғайратов // Осори Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2025. – № 3(67). – Р. 39-52. – EDN VYVYZA.C.42
8. Кудратов, Н. А. Таҳдид ва хатарҳои ҷиноятҳои киберӣ дар замони муосир / Н. А. Кудратов, М. М. Акилова // Илм ва амният. – 2025. – № 4(14). – Р. 67-77. – EDN OGDSGY. С. 73.
9. Малик В.И. Некоторые вопросы противодействия преступлениям, связанным с незаконным оборотом наркотических средств через сеть Интернет // Криминалистика: вчера, сегодня, завтра. 2021. № 2. С. 72–81.
10. Миронов, Р.В. Darknet как источник получения доказательной и иной информации при расследовании преступлений / Р. В. Миронов // Актуальные вопросы юридических наук. Сборник материалов V международной научной конференции. Краснодар, 2019. С. 38 - 40., Григорян, Д. К. Борьба за лидерство в современной «Даркнет» среде / Д. К. Григорян, Н. А. Продаевич // Юрист-Правовед. – 2025. – № 2(113). – С. 129-135.
11. Сильченко, Е. В. Криптовалюта как средство обезличивания при совершенном или совершающемся преступлении / Е. В. Сильченко, А. М. Васильев // International Law Journal. – 2023. – Т. 6, № 3. – С. 168-172.
12. Степаненко, Д. А. Цифровая валюта как атрибут криминальной экономики в современном обществе / Д. А. Степаненко, А. С. Степаненко // Всероссийский криминологический журнал. – 2022. – Т. 16, № 2. – С. 173-184.

13. Теневой Интернет как платформа для оказания криминальных услуг / Ю. М. Самойлова, И. С. Назаренко, Д. В. Меняйло, А. Э. Федосеев // Аграрное и земельное право. – 2025. – № 4. – С. 457-460.

14. Тертычная И.В., Бадзгарадзе Т.А., Проурзина О.Ю Особенности выявления, раскрытия и расследования преступлений в сфере незаконного оборота наркотических веществ, совершенных с использованием информационно-коммуникационной сети «Интернет» // Аграрное и земельное право. 2022. №9.

15. Ширинджонов, Ф. И. Транснациональные кибер преступления: понятие, признаки и проблемы противодействия / Ф. И. Ширинджонов // Академический юридический журнал. – 2024. – № 4(52). – С. 155-161.

16. Ширинчиков, Ф. И. Заминаҳои банақшагирии стратегии муқовимат бо ҷинояткории фаромилӣ / Ф. И. Ширинчиков // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – No. 3(55). – P. 179-185.

**БАХШИ ПЕДАГОГИКА ВА ЗАБОНҲО. СЕКЦИЯ ПЕДАГОГИКА И ЯЗЫКОВ.
SECTION OF PEDAGOGY AND LANGUAGES**

УДК 81'25:82-32

УСЛУБИ ТАРЧУМА ДАР ЯК ҲИКОЯИ АЗИЗ НЕСИН

Шарифова Гулистон Амриддиновна

доктори илмҳои филологӣ, Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ
Тоҷикистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Бехзод х.2., х.17, тел.: (+992)
907 702975, e-mail gulyasab51@gmail.com

Дар мақола услуб ва нигориши тарҷумаи яке аз ҳикояҳои адиби ҳаҷвнигори турк Азиз Несин, ки аз забони асли туркӣ тавассути забони русӣ ва баъдан ба забони тоҷикӣ сурат гирифтааст, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Пайвандҳои илмию адабӣ ва фарҳангии мардуми Тоҷикистону Туркия дар солҳои охир вусъати тоза пайдо карда истодааст. Як хусусияти муҳими ин робита баргардони асари бадеӣ аз як забон ба забони дигар, масалан ба забони тоҷикӣ мебошад. Дар ин маврид, ба тарҷумаи як ҳикояи адиби ҳаҷвнигори Туркия Азиз Несин, ки ду нафар адибу олими тоҷик ба забони тоҷикӣ баргардон кардаанд ва муқоисаи тарҷумаи ин ҳикоя зери назар омадааст. Баргардони осори адиб бо қалами тарҷумонҳои тоҷик сурат гирифта, барои боз ҳам хубтар ошно сохтани хонандаи тоҷик бо мардуми турк ва хусусан як нафар адиби номвар, ки хидмати ҳолисона намудааст, сухан меравад.

Калидвожаҳо: баргардон, тарҷума, забон, шеър, нависанда, ибора, муқоиса, мардум, ҳикоя, робита, инкишоф, адабӣ.

СТИЛЬ ПЕРЕВОДА В РАССКАЗЕ АЗИЗА НЕСИНА

Шарифова Гулистон Амриддиновна

доктор филологических наук, Международный университет туризма и
предпринимательства Таджикистана, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.
Бехзод 2. кв 17, тел.: (+992) 907 702975, e-mail gulyasab51@gmail.com

В статье анализируются стиль и перспектива перевода одного из рассказов турецкого сатирика Азиза Несина, который был переведен с оригинального турецкого языка через русский, а затем на таджикский. В последние годы научные, литературные и культурные связи между народами Таджикистана и Турции расширяются. Важной особенностью этих взаимоотношений является перевод произведения искусства с одного языка на другой, например, на таджикский. В данном случае основное внимание уделяется переводу рассказа турецкого сатирика Азиза Несина, который был переведен на таджикский язык двумя таджикскими писателями и учеными, и приводится сравнение этих переводов. Перевод произведений писателя, выполненный таджикскими переводчиками, призван лучше познакомить таджикских читателей с турецким народом, и в частности, с известным писателем, оказавшим искреннюю услугу.

Ключевые слова: перевод, язык, поэзия, писатель, фраза, сравнение, люди, история, связь, развитие, литературный.

TRANSLATION STYLE IN A STORY BY AZIZ NESIN

Sharifova Guliston Amriddinovna

Doctor of Philological Sciences, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Bekhod street 2 apt.17, tell: (+992) 907 702975, e-mail gulyasab51@gmail.com

The article analyzes the style and perspective of the translation of one of the stories by the Turkish satirist Aziz Nesin, which was translated from the original Turkish language through Russian and then into Tajik. Scientific, literary, and cultural ties between the peoples of Tajikistan and Turkey have been expanding in recent years. An important feature of this relationship is the translation of a work of art from one language into another, for example, into Tajik. In this case, the focus is on the translation of a story by Turkish satirist Aziz Nesin, which was translated into Tajik by two Tajik writers and scholars, and a comparison of the translations of this story is presented. The translation of the writer's works by Tajik translators is intended to better acquaint Tajik readers with the Turkish people, and in particular, a renowned writer who has rendered a sincere service.

Keywords: translation, language, poetry, writer, phrase, comparison, people, story, connection, development, literary.

Нимаи дуҷуми асри XX ва хусусан асри XXI, ки ҳамаи роҳҳо ба сӯи ҷамъияти боадолатонаи демократӣ равона шудаанд, давраи инкишофи пуравчи илму техника, даврони афзоиши донишу маърифати инсонӣ буда, он ҷӣ ба ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ва ҷӣ ба шууру тафаккури аҳли ҷамъият табaddулоти азиме дохил карда истодааст. Боигарии ҳаёти моддӣ ва маънавии даврони мо на танҳо эҳсосот, таассурот, тасаввурот ва тафаккури инсониро ғанитар гардонида, дар одамон донишу маърифати дақику васеи ҳозиразамонро ҷойгир кунонда истодааст, балки он ба ҳамаи шаклу соҳаҳои шуури ҷамъиятӣ, аз ҷумла, ба робитаҳои адабӣ низ таъсири амиқе расонида истодааст (1.10).

Пайвандҳои илмию адабӣ ва фарҳангии халқи Тоҷикистону Туркия низ дар солҳои охир вусъати тоза пайдо карда истодаанд. Як хусусияти муҳими ин робита баргардони асари бадеӣ аз як забон ба забони дигар, масалан, забони тоҷикӣ мебошад. Дар ин маврид ба муқоисаи тарҷумаи як ҳикояи адиби ҳаҷвнигори Туркия Азиз Несин, ки ду нафар адибу олими тоҷик ба забони тоҷикӣ баргардон кардаанд, таваккуф намоем.

«Ҳикояи худам» ва «Арзи ҳол» ном дорад ин ду ҳикоя, ки воқеан як асари ҳосаи тарҷумаиҳолист. Дар бӯстони адаби тоҷик пайдо гаштани ин ҳикоя таърихи аҷиб дорад. Охири моҳи сентябри соли 1968 дар шаҳри Тошканд ҷаласаи навбатии нависандагони кишварҳои Осиё ва Африқо доир гардид. Мулоқотҳои дӯстонаи адибони машҳури мамолики олам он айём маъмул буд ва тантанавӣ ҳоса дошт. Ба муносибати ин ҷашн аҳли қаламу маънии маҷаллаи «Садои Шарқ» намунаи таълифоти як зумра адибони маъруфро ба ҷоп расонид.

«Ҳикояи худам»-и Азиз Несин бори аввал дар ҳамин маҷалла (№ 9, соли 1968) ба самъи хонандагон расид. Тарҷума ба қалами адиби нуктадон, Раҳим Ҳошим мансуб буд. Баъди як моҳи ҷаласаи адибони номвар ва ҷопи ин ҳикоя асари мазкур дар се шумораи рӯзномаи вилоятии «Ҳақиқати Ленинобод» паёпай ҷоп шуд (24, 25, 26-уми октябри соли 1968). Пас аз ду сол, моҳи ноябри соли 1970 «Садои Шарқ» ҳикояи Азиз Несинро аз нав бо номи «Арзи ҳол»-ро манзури хонандагон гардонид (№ 11, соли 1970), ки онро аз рӯсӣ олими маъруф, бостоншинос Ёктам Пўлод ба тоҷикӣ баргардонида буд. Мутолиаи бодикқати ҳикояҳои «Ҳикояи худам» ва «Арзи ҳол» ошкор намуд, ки ду тан аз мутарҷимон ҳамон як таълифоти адиби туркро ба номҳои мухталиф тарҷума ва ҷоп кардаанд (1.11).

Тарҷумаи онон ҷӣ хусусиятҳо дорад? Санъати тарҷумаи кадоме бартар аст? Ҳангоми тарҷумаи ҳикоя кадом хусусиятҳои эҷодӣ Азиз Несин ба инобат гирифта шуд ва ба рӯҳияи айём мусоидат намуд? То ҷое, ки муяссар гашт, чанд хусусиятҳои тарҷумаи услубии ҳикоя ба назар расид. Қалб аз ҳама, маълум аст, ки Раҳим Ҳошим аз зумраи

тарҷумонҳои бомаҳорат буда, ин ҳикоя (ва даҳҳо осори адибони туркро) бевосита аз забони туркӣ ба тоҷикӣ баргардонидааст. Тарҷумаи Ёктам Пўлод, бешубҳа тавассути забони русӣ сурат гирифтааст. Яқин, дар санъати тарҷумаи эшон тафовути ҷиддӣ ворид шудааст. Баъдан, таҳлилу қиёс, муқоисаи ду тарҷумаи як ҳикоя амиқ ва аниқ сохт, ки Раҳим Ҳошим маънӣ, калима, мафҳум, ибора, таркиби луғавии ҳамон замонро, ки маъмул буд, бештар нигоҳ доштааст. Ин маънӣ, ин мазмун, ин ҳадаф барои ошкор намудани мақсади адиб хидмат кардааст. Дар тарҷумаи Ёктам Пўлод калимаҳо ва ибораҳои русӣ бештар истифода шудаанд.

Барои мисол чанд калима, ибора, ҷумларо, ки тарҷума шуда, вале ғояи асар тағйир наёфтааст, метавон овард. Чунончӣ, дар тарҷумаи Раҳим Ҳошим «Маҳалли носозгор», дар тарҷумаи Ёктам Пўлод «Вақти нобоб», дар тарҷумаи Раҳим Ҳошим «дар яке аз ҷазираҳои Туркия», дар тарҷумаи Ёктам Пўлод «дар яке аз ҷазираҳои шохзода» омадааст. Оид ба тарҷумаи унвони ҷазира Раҳим Ҳошим «ҷазираи Ҳақбелӣ», Ёктам Пўлод «ҷазираи Ҳайбалиада» навиштааст. Агар Раҳим Ҳошим ибораро «Ҳақбелӣ айлоқи давлатмандон...» тарҷума кунад, Ёктам Пўлод онро ба маъномаи макон овардааст: «он ҷо...». Чӣ навъе ки маълум, айлоқ аслан ҷоест, мавзеест хилват аз манзили зисти инсонӣ мебошад (3.102).

Раҳим Ҳошим «одами бетолё» нависад, Ёктам Пўлод онро «бахти баланд» гуфтааст, аммо ғояи ҳикоя, ҳарчанд ба ибораҳои антонимӣ баён гашт, нигоҳ дошта шудааст.

Хусусияти дигари услубӣ дар тарҷума нигоҳ доштани маънои аслии калима, мафҳум, ибора, фикр мебошад. Чунончӣ, Раҳим Ҳошим «испартаниҳои қадим», Ёктам Пўлод «раияти давлати қадими Спарта» навиштаанд, ки чандон вайрон нест.

Дар айни вақт, калима, ибора, мафҳум, фикр, ҷумлаҳои корбасти шудаанд, ки яке ихчаму мухтасар ва ба шакли ибораро фразеологӣ Раҳим Ҳошим «дунёи зебои зистанӣ», дигаре ҷумлаи алоҳида нигошта: «дунёи зеборо, ки барои бахту саодат офарида шудааст». Ба вуҷуд омадани ибораҳои «мамлакати сохти капиталистӣ» (Раҳим Ҳошим), «мамлакати капиталистӣ» (Ёктам Пўлод) низ аз ҳамин қабил мебошанд. Дар ин маврид бошад, аз баргардони мазкур носуфтагӣ баён низ ба ҷашм мерасанд. Масалан, Раҳим Ҳошим «соли 1933 қонуни фамилия – номи хонаводагӣ қабул кардан баромад». Ёктам Пўлод «соли 1933 қонунро баромад, ки мувофиқи он ҳар як турк бояд ба худ фамилия интихоб мекард». Ҳамин ҷумла тарзи русиаш: «в 1934 году вышел закон, по которому каждый турок должен был принять фамилию» (аз китоби русии «Рассказы для Вас» А.Несин. Москва «Художественная литература», 1976). Пинҳон нест, ки дар тарҷумаи Ёктам Пўлод фикр саҳеҳу равшан ба назар мерасад ва ба тарҷумаи русӣ низ мувофиқат мекунад. Боз иловаи дигар: Ёктам Пўлод дар ҷое ибораро «офицери навзӯхур»-ро ба кор бурдааст. «Офицери навзӯхур» яъне чӣ? Дар забони мо офтоби навулӯ, ситораи навулӯ мегӯянд, аммо «офицери навзӯхур» як андоза ғайри табиист. Раҳим Ҳошим барои ифодаи ин ибора «ҷавони навқирон»-ро ба кор бурдааст. Дар тарҷумаи русии ҳамин ибора ҷунин омадааст: «новоиспеченный офицер», ки то ба дараҷа ба мақсад мувофиқ аст. Дар бобати васеъ кор фармудани ибораро «савдои хоми наполеонӣ», «бемори наполеонӣ», «наполеонтарошӣ», ки ба қалами Раҳим Ҳошим мансуб аст, тарҷумон Ёктам Пўлод ҳар се ибораҳоро ҷунин тарҷума кардааст: «дарди худписандӣ», «дард», «беморӣ». Бармегардем, ба ибораро русӣ: «Каждый молодой офицер в душе мнит себя Наполеоном. Кое у кого мания величия остается на всю жизнь. Вообще-то чем быстрее отделиваешься от нее, тем лучше, ибо болезнь эта опасна и заразна». Албатта, Раҳим Ҳошим маънои аслии мақсади адибро бештар кушодааст: «ҳар командир мисли Наполеон шуданӣ» (2.10).

Дар айни замон, ба мушоҳида расид, ки барои барҷаста баромадани фикр мутарҷим Ёктам Пўлод заҳмати бештар кашида (шояд тарҷума аз забони русӣ сабаб шуда). Намуна аз Раҳим Ҳошим: «Ба санъати бузург будани шеър эътиқоди калон дорам, чунки бисёр касон барои шоир шуда натавоништан ба нависандашавӣ зӯр задаанд». Ёктам Пўлод: «Ман аминам, ки назм санъати бузургест ва беиба бо овози баланд эълон мекунам: онҳое, ки

шоири ҳақиқӣ шуда натавонистанд, ҳеч набошад, носир шудаанд». Агар ибораи тарҷума кардаи Раҳим Ҳошим «бисёр касон барои шоир шуда натавонистан»-ро ба тарҷумаи «онҳое, ки шоири ҳақиқӣ шуда натавонистанд» (Ўктам Пўлод) муқоиса намоем, бартарӣ ва афзалияти тарҷумаи дуввум маълум мегардад. Раҳим Ҳошим «рецепт-чора», Ўктам Пўлод "дастур ва дорувории тайёр" гуфтаанд, ки ба андешаи мо тарҷумаи дуввумӣ саҳеҳтар, комилтар ва равшантар мебошад.

Нихоят, далелҳои дигаре, ки мавриди зикр аст, ба тарҷумаи ном, унвони шаҳр, давлат, макон, мавзӯ тааллуқ доранд. Чунончӣ, Истамбулро чандин навъ тарҷума кардаанд: дар куллии устод Лоҳутӣ ба шакли «Истанбул», дар тарҷумаи Раҳим Ҳошим «Стамбул», дар тарҷумаи Ўктам Пўлод «Истамбул», дар тарҷумаи ба забони русии Г.Александрова ва К.Глазунова «Стамбул» омада. Кадоме аз ин тарҷумаҳо қобили эътироф ва шакли навишти дурусту беҳато мебошанд? Ба назари мо мафҳуми «Истамбул» дар забони мо, дар навишт беҳтар аст.

Кўшиши мо дар тадқиқоти мазкур ба равшан кардани ин маъниҳо равона шудааст ва то ҷое, ки муяссар гашт, чанд хусусияти тарҷумаи услубии ҳикоя ба назар расид.

Қабул аз ҳама, маълум аст, ки Раҳим Ҳошим аз зумраи тарҷумонҳои бомаҳорат буда, ин ҳикоя ва даҳҳо осори адибони туркро низ бевосита аз забони туркӣ ба тоҷикӣ баргардон кардааст. Тарҷумаи Ўктам Пўлод, бешубҳа, тавассути забони русӣ сурат гирифтааст. Яқин, дар санъати тарҷумаи эшон тафовути ҷиддӣ ворид шудааст. Баъдан таҳлили қиёсӣ, муқоисаи ду тарҷумаи як ҳикоя амиқ ва аниқ сохт, ки Раҳим Ҳошим маънӣ, калима, мафҳум, ибора, таркиби луғавии ҳамагон замонро, ки маъмул буд, беҳтар ва бештар нигоҳ доштааст. Ин маънӣ, ин мазмун, ин ҳадаф барои ошкор намудани мақсади адиб хидмат кардааст. Дар тарҷумаи Ў. Пўлод бошад табиатан калимаҳо ва ибораҳои русӣ бештар истифода шудаанд (3.90).

Саввум, азбаски Раҳим Ҳошим аз туркӣ, Ўктам Пўлод аз русӣ баргардонӣ намудаанд, тафовуте дар ҳаҷми ҳикоя низ ба вуҷуд омадааст. Аммо мазмун, ҳадафи аслии адиби ҳаҷвнигор дар ҳар ду тарҷума то ҳаққи имкон нигоҳ дошта шудааст.

Хулоса, тарҷумаи осори Азиз Несин ҳам аз забони туркӣ, ҳам тавассути забони русӣ сурат гирифтааст. Тарҷумонҳо Раҳим Ҳошим барои мухтасару мўъҷаз ифода намудани рўху ғоя ва фикру андешаи муаллиф, Ўктам Пўлод барои ҳарчӣ бештар барҷаста, пурратар, ҳаматарафа ифода намудани ҳадафу мақсади муаллифи асар кўшидаанд. Аз ҷониби дигар, тарҷумаи онон дар қадом шакле сурат гирифта бошад, барои боз ҳам хубтар ошно сохтани ҳонандаи тоҷик бо мардуми турк ва бо зиндагиномаи як нафар саромади адабиёти навини ин халқ хидмати ҳолисона намудааст.

АДАБИЁТ

1. Бабаев А.А. Азиз Несин. Биографическая справка. В Кн: Азиз Несин. Письма с того света. – М.: ИВЛ, 1960.
2. Несин А. Моя биография. – В кн: Любовные письма. – М.: Наука, 1966.
3. Несин А. Писатель, народ, власть. - //Иностранная литература. 1965, № 10.
4. Несин А. Мактубҳо аз он дунё. Ҳикояҳо. Тарҷумаи Ўрун Кўҳзод. Душанбе: Ирфон, 1978.
5. Несин А. Моя биография. – В кн: Любовные письма. – М.: Наука, 1966.
6. Раҳим Ҳошим. Ҳаҷнависи оташсухан. (Шоири озарӣ С.Тоҳирзода). //Тоҷик. Сов, 30.05.1962.
7. Раҳим Ҳошим. Ҳаҷнависи оташсухан. (Шоири озарӣ С.Тоҳирзода). //Тоҷик. Сов, 1962, 30 май.
8. Шарифова Г.А. "Равобити адабӣ ва нақши тарҷумаи бадеӣ", Душанбе "Ирфон" 2012, 129 с.

9. Шарифова Г.А. Таджикско-турецкие литературные взаимосвязи в XX веке. - // Душанбе, 2015, 280с.
10. Шукуров М. Пайванди замонҳо ва халқҳо. Душанбе. Ирфон, 1982.

УДК 37.037:796

АСОСҶОИ ПЕДАГОГИИ МАШҒУЛИЯТҶОИ ТАРБИЯИ ЧИСМОНӢ

Самадов Миршод Самадович

Номзади илмҳои педагогӣ, декани факултети табиатшиносӣ ва тарбияи ҷисмонии Донишқадаи омӯзгорӣи Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент. Суроға: 735500, шаҳри Панҷакент, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ. Тел.: (+992) 93-775-55-54; E-mail: mirshod264@gmail.com.

Дар мақолаи мазкур асосҳои педагогии машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ баррасӣ гардида, нақши машқҳои ҷисмонӣ дар таҳкими саломатӣ, рушди ҷисмонӣ ва тарбияи ҳамаҷонибаи хонандагон нишон дода шудааст. Муаллиф воситаҳои асосии тарбияи ҷисмонӣ, аз ҷумла машқҳои ҷисмонӣ, бозиҳои варзишӣ, омилҳои табиӣ ва табиат ва шароитҳои гигиениро таҳлил менамояд. Ҳамчунин вазифаҳои асосии тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таълимӣ, аз қабيلي мустаҳкам намудани саломатӣ, ташаккули малакаҳои ҳаракатӣ, инкишофи сифатҳои ҷисмонӣ ва тарбияи арзишҳои ахлоқию иродавӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи дуруст ва комплексии воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ барои рушди солими хонандагон ва баланд гардидани қобилияти қорӣ онҳо аҳамияти муҳим дорад.

Калидвожаҳо: тарбияи ҷисмонӣ, машқҳои ҷисмонӣ, бозиҳои варзишӣ, саломатӣ, рушди ҷисмонӣ, тарбияи хонандагон, омилҳои табиӣ, гигиена.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЗАНЯТИЙ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Самадов Миршод Самадович

кандидат педагогических наук, декан факультета естественных наук и физического воспитания Таджикского педагогического института в городе Панҷакент. Адрес: 735500, г. Пенджикент, Республика Таджикистан, проспект Рӯдаки. Тел.: (+992) 93-775-55-54; E-mail: mirshod264@gmail.com.

В данной статье рассматриваются педагогические основы занятий физическим воспитанием и их роль в укреплении здоровья, физическом развитии и всестороннем воспитании учащихся. Автор анализирует основные средства физического воспитания, такие как физические упражнения, спортивные игры, природные факторы и гигиенические условия. Также исследуются основные задачи физического воспитания в образовательных учреждениях: укрепление здоровья, формирование двигательных навыков, развитие физических качеств и воспитание морально-волевых качеств учащихся. Результаты исследования показывают, что комплексное и правильное использование средств физического воспитания способствует гармоничному развитию учащихся и повышению их работоспособности.

Ключевые слова: физическое воспитание, физические упражнения, спортивные игры, здоровье, физическое развитие, учащиеся, природные факторы, гигиена.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF PHYSICAL EDUCATION

Mirshod Samadov Samadovich

Candidate of Pedagogical Sciences, Dean of the Faculty of Natural Sciences and Physical Education at the Tajik Pedagogical Institute in the city of Panjakent. Address:

735500, Panjakent, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue. Tel.: (+992) 93-775-55-54; E-mail: mirshod264@gmail.com.

This article discusses the pedagogical foundations of physical education classes and their role in strengthening health, physical development, and the comprehensive education of students. The author analyzes the main means of physical education, including physical exercises, sports games, natural environmental factors, and hygienic conditions. The main tasks of physical education in educational institutions are also examined, such as improving health, developing motor skills, enhancing physical qualities, and fostering moral and volitional characteristics in students. The study shows that the proper and integrated use of physical education methods significantly contributes to the healthy development and increased working capacity of students.

Keywords: physical education, physical exercises, sports games, health, physical development, students, natural factors, hygiene.

Дар ҳаёти муосир истифодабарии машқҳои ҷисмонӣ на барои ноил шудан ба натиҷаҳои баландтарин, балки барои баланд бардоштани нигоҳдории саломатӣ равона карда шудааст. Воситаи самаранок дар ҳалли ин масъалаи глобалӣ пеш аз ҳама ин бозиҳои варзишӣ мебошад. Машқҳои муосири тарбияи ҷисмонӣ дар айни ҳол дар сатҳи болоравии эҷодӣ қарор дорад. Тарбияи ҷисмонӣ ин яке аз воситаҳои ташаккули ҷисмонии ҷавонон мебошад. тарбияи ҷисмонӣ яке аз варзиши оммавӣ дар ҷаҳон ба ҳисоб меравад.

Воситаҳои асосии тарбияи ҷисмонӣ ин машқҳои ҷисмонӣ, ки дар гимнастика, варзиш, бозиҳо ва сайёҳӣ истифода бурда мешавад; омилҳои табиӣ табиат (ҳаво, офтоб, об); шароитҳои гигиениӣ меҳнат ва тарзи зист мебошад.

Барои ба даст овардани натиҷаҳои дилхоҳ дар тарбияи ҷисмонӣ зарур аст ҳамаи воситаҳои он дар маҷмӯъ ва ба таври комплексӣ истифода бурда шаванд.

Машқҳои ҷисмонӣ. Таҳти мафҳуми машқҳои ҷисмонӣ амалҳои ҳаракатии бошуурона дар назар дошта мешаванд, ки махсус барои ҳалли вазифаҳои тарбияи ҷисмонӣ интихоб ва гузаронида мешаванд. Таъсироти машқҳои ҷисмонӣ аз як қатор шароитҳои иҷроии он вобаста мебошанд. Ин шароитҳоро чунин шарҳ додан мумкин аст:

- бевосита худ машқҳо, ки вобаста аз таъсирот ба организм гуногун мебошанд;
- вақт ва ҷойи иҷроии машқҳои ҷисмонӣ;
- воямуайянкунии (дозировка) машқҳои ҷисмонӣ, яъне давомнокӣ ва ҳаҷм, шумораи машқҳои иҷрошуда вобаста аз синну сол, ҷинс, сатҳи омодагии ҷисмонӣ ва вазъи саломатии машққунанда;
- методикаи истифодашавандаи машғулиятҳо.

Машқҳои ҷисмонии гуногун ба таври васеъ дар тарбияи бачагон ва наврасон истифода бурда мешаванд. Истифодабарии машқҳои ҷисмонӣ дар тарбияи бачагон аз мо талаб менамояд, ки таъсироти машқҳо ба организмро таҳти бақайдгирии қатъӣ қарор диҳем, аз рӯи нуқтаи назари илмӣ машқҳоро интихоб ва истифода барем, шароитҳои беҳтарини иҷроии машқҳоро фароҳам оварем. Танҳо чунин муносибат ба мо имкон медиҳад, ки вазифаҳои тарбияи ҷисмонӣ самаранок ва натиҷабахш иҷро карда шаванд [8:20].

Бозиҳо яке аз воситаҳои паҳнгардидаи тарбияи ҷисмонӣ ба шумор меравад ва бо худ ғайолияти бошуурона, ташаббускоронаи машққунандагонро ифода менамояд, ки барои расидан ба ҳадафҳои шартан гузошта шуда ва ихтиёран қабул шуда равона карда шудааст. Одатан бозиҳо ба варзишӣ ва бозиҳои серҳаракат чудо карда мешаванд.

Бозиҳои серҳаракатро бозии ташкил медиҳанд, ки барои тараққи додани омодагии ҷисмонии умумӣ равона карда шудаанд ва тайёрии махсуси онҳоро талаб наменамояд; онҳо дар асоси ҳаракатҳои оддӣ ва озод ба роҳ монда шудаанд ва мазмунан мураккабӣ надоранд.

Бозиҳои варзишӣ якчанд хусусиятҳои хоси варзишро доранд; чунин бозиҳо омодагии махсус ва ташаккули маҳорат варзиширо талаб менамояд. Бозиҳои варзишӣ

хусусияти мусобиқаӣ-муҳорибаӣ дорад ва иштирокчиёни бозӣ мақсади ба даст овардани ғалабаи дастаи худ ё ишғол намудани ҷойи аввалро доранд.

Бозиҳо дар тарбияи ҳамаҷониба ва ташаккули ҷисмонии бачагон аҳамияти муҳим дорад. Бозиҳои варзишӣ дар таркиби худ ҳамаи ҳаракатҳои ҷисмониро дар бар мегиранд (роҳ гаштан, давидан, ҷаҳидан, ҳаводихӣ, муқовимат намудан ва ғайра). Дар бозиҳо ҳаракатҳои ҷисмонӣ бо тавҷамкунии гуногун истифода бурда мешаванд.

Мунтазам гузаронидани бозиҳо дар протсессии тарбияи ҷисмонии бачаҳо барои ташаккули маҳорат ва малақаҳои асосии ҳаракатӣ, инкишофи суръат, ҷолоқӣ, қувва ва тобоварӣ мусоидат намуда, фаъолияти организми онҳоро беҳтар, қобилияти кориро зиёд ва мустаҳкам менамояд [7:37].

Омилҳои табиӣ байни воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ омилҳои табиӣ табиат – нурҳои офтобӣ, ҳаво, об ҷойи муҳимро ишғол менамоянд. Ҳангоми дуруст истифода бурдани ин омилҳо саломатии одам устувор шуда организми ӯ обутоб меёбад. Ин воситаҳо дар тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун воситаҳои ҳамроҳӣ буда дар машғулиятҳо ва машқҳои ҷисмонӣ истифода бурда мешаванд. Ин воситаҳо инчунин мустақилона дар тарбияи ҷисмонӣ истифода бурда мешаванд. Бештар ба таври васеъ ва муташаккилона воситаҳои табиӣ тарбияи ҷисмонӣ дар боғчаҳои бачагона, муассисаҳои миёна ва дигар муассисаҳои таълимӣ мавриди истифодабарӣ қарор дода мешаванд.

Нурҳои офтобӣ, ҳаво, об ба организми одам таъсироти сахт дорад. Бинобар ҳамин истифодабарии ин воситаҳо аз рӯи қоидаҳои муайян ва махсус коркард карда шуда ба роҳ монда мешаванд.

Шароитҳои гигиенӣ риояи шартҳои муҳими гигиенӣ дар тарбияи ҷисмонӣ нақши асосиро мебозад. Ин шартҳо речаи қатъии рӯз, ки тартиби қатъии фаъолияти ҳамаҷониба, тақсимоли оқилонаи вақти меҳнат ва истироҳат, ҳоб ва ҳӯрокхӯриро дар бар мегирад. Дар муддати дароз риоя намудани речаи муайяни рӯз барои мустаҳкам намудани саломатии одам мусоидат менамояд, руҳияи бардамиро таъсис дода қобилияти кориро баланд мебардорад [2:69].

Риояи дақиқи речаи рӯз дар инсон чунин сифатҳои муҳимро ба монанди интизомнокӣ, олуфтагӣ ва муташаккилиро тарбия менамояд.

Дар речаи рӯзи мактаббача бояд чунин амалҳо пешбинӣ шуда бошанд: машқи пагоҳирӯзӣ бо амалиётҳои обу тоби минбаъда, оқилона бо навбат машғул шудан дар мактаб ва иҷрои корҳои хонагӣ, машғул шудан бо варзиш, сайру гашт ва бозиҳо; мутолиаи китобу маҷаллаҳо; ба андозаи муайян ташриф овардан ба ҷорабиниҳои намоишӣ. Инчунин дар речаи рӯз тартиби қатъи ва вақти ҳӯрокхӯрӣ, истироҳат ва омодагии пеш аз ҳоб муайян карда мешаванд. Ҳамин тариқ речаи рӯз бо худ воситаҳои гуногуни тарбияи ҷисмониро ҳамчун намуда, истифодабарии оқилонаи воситаҳоро ба танзим мебарорад.

Барои машғулиятҳои машқҳои ҷисмонӣ як қатор дигар шартҳои гигиениро таъмин намудан лозим аст. Биноҳое, ки дар он дарсҳо, машғулиятҳои сексионӣ, мусобиқаҳои варзишӣ гузаронида мешаванд, бояд дар ҳолати тозагӣ нигоҳ дошта шаванд. Дар дохили бино ҳарорати мувофиқ ва таъминот бо ҳавои тоза муттасил пайдор карда мешаванд.

Лавозимот таҷҳизот ва ашёҳои варзишӣ дар машқҳои ҷисмонӣ истифодашаванда бо ҳаҷм, андоза, вазн ва сохт бояд ба синну сол, ҷинси машққунандагон мувофиқат карда бошад.

Либоси махсус барои машғулиятҳои машқҳои ҷисмонӣ шароити иҷрои машқҳои ҷисмониро хубтар гардонида, ба таъсири беҳтарини машқҳои ҷисмонӣ ба организм мусоидат менамояд.

Ба шарту шароитҳои гигиени инчунин гигиенаи шахсии машққунанда тааллуқ дорад. Гигиенаи шахсӣ ин маҷмӯи ҷорабиниҳое мебошанд, ки нигоҳдории саломатии одамро таъмин менамояд.

Талаботҳои асосии гигиенаи шахсӣ ин тозагии тан ва нигоҳубинӣ он мебошад; тозагии зерлибос ва либос, пойафзол, ҳучраи истиқоматӣ ва утолӣ корӣ; нигоҳдории покизақоронаи ашёҳои хонагӣ ва шахсӣ. Ба гигиенаи шахсии мактаббачагон инчунин тоза нигоҳ доштани ашёи хониш, китоб, дафтар мансуб мебошанд.

Ҳамин тариқ шарту шароитҳои гигиении бевосита ба протсессии тарбияи ҷисмони таалук доранд, бо маҷмӯи худ яке аз воситаҳои муҳими тарбияи ҷисмонӣ ба шумор мераванд [9:56].

Вазифаҳои асосии тарбияи ҷисмонии хонандагон дар мактабҳо ва муассисаҳои таълимии системаи маориф чунин мебошанд:

1. Мустаҳкам намудани саломатӣ, мусоидат намудан ба ташаккули дурусти ҷисмонӣ ва обутобёбии хонандагон мебошад. Ин вазифа дар қорҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш аз ҳама асоситарин дар мактаб ҳисобида шуда, бояд дар мадди аввали таваҷҷуҳи ҳар як омӯзгор ва тамоми коллективи педагогӣ бошад.

Синну соли мактабӣ – ин давраи сабазиши бо суръат ва ташаккули ҷисмонии бачагон мебошад. Аз ҳамин лиҳоз мактаб бояд ҷидду ҷаҳди зиёдро барои таъмини ташаккули ҷисмонии хонандагон равона намояд.

Иҷрои вазифаҳои мустаҳкам намудани саломатии хонандагон ва обутобдиҳии онҳо пеш аз ҳама дар рафти протсессии машғулиятҳои машқҳои ҷисмонӣ амалӣ карда мешавад. Асосан аксари машғулиятҳо дар ҳавои кушод гузаронида мешаванд. Ҳангоми гузаронидани машғулиятҳо дар дохили бино бояд ҳамаи қоидаҳои гигиенӣ риоя карда шаванд ва чунин шароитҳои гигиенӣ муҳаё шуда бошанд.

Аҳамияти хоса асосиро чунин машқҳо доранд ба монанди бозиҳо, давидан, ҷаҳидан, ҳаводихӣ, ки ҳангоми машғулият гуруҳи калони мушакҳо ташаккул меёбанд, системаҳои роҳи нафас ва рағу дил мустаҳкам мешаванд.

Вазифаҳои мустаҳкам намудани саломати инчунин бо як қатор дигар қорабиниҳои дар мактаб гузаронида шаванда ба роҳ монда мешаванд: дақиқаҳои ҷисмонӣ дар дарсҳо, гимнастика то оғози дарсҳо, муташаккилона гузаронидани танаффусҳо, мубориза бурдан баҳри тозагии синфхона ва дигар биноҳои мактабӣ, ташкили наҳорихи гарм ва таваҷҷуҳи доимии омӯзгорон ба ташаккули дурусти қаду қомати хонандагон мебошад.

Дар ташаккулёбии ҳамаҷарафаи хонандагон аҳамияти муайянро дурустии қаду қомат дорад. Бо қаду қомат ҳолати дурус ва ғаъолияти муътадили организм вобаста мебошад. Ҳамаи қорабиниҳои пешбинишуда ва машқҳо барои ташаккули қаду қомат чунин иқдом ва вазифаро иҷро менамояд.

Барои мустаҳкам намудани саломати ва обутобии бадан ба таври васеъ омилҳои табиӣ истифода бурда мешаванд.

Иҷрои вазифаҳои мустаҳкам намудан ва беҳтар намудани вазъи саломатӣ, мактаб бояд ба он диққати худро равона намояд, то ки ҳамаи хонандагон ба машқҳои ҷисмонӣ машғул бошанд.

2. Пешниҳоди маълумотҳои хусусӣ оиди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, таъсиси дониш ва маҳорати гигиенӣ.

Вазифаи мазкур аз додани ба хонандагон маълумотҳои зарурӣ дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш иборат мебошад: ба монанди ғоидаоварии машғулиятҳои иҷроӣ машқҳои ҷисмонӣ, риояи қоидаҳои гигиенӣ ва иҷроӣ дурусти ҳамаи машқҳои ҷисмонии мутобиқи барнома пешбинӣ шуда. Ҳамаи ин бо мустаҳкам намудани саломатӣ алоқаи бевосита дорад ва бо ҷидду ҷаҳди якҷояи мактаб, оила, ҷамъият ва ҳуди бачаҳо амалӣ гардонидани мешавад.

Нақши ҳалқунандаро дар ин иқдом тартиботи санитарӣ-гигиенӣ дорад, ки дар ғаъолияти тамоми мактаб, аз он ҷумла дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ, намунаи ибрати шахсии ҳамаи омӯзгорон ва қорандони мактаб ифодаи худро дорад. Чунин вазифа бо роҳи дар шакли дастраси гузаронидани суҳбатҳои муҳтасар ба роҳ монда мешавад. Ин гуна

сухбатҳо дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ, ҳангоми гузаронидан корҳои берун аз синфӣ ва дигар дарсҳо ба роҳ монда мешаванд.

Донишҳо оиди машқҳои ҷисмонӣ ва иҷрои он дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ аз тарафи бачаҳо омӯхта мешавад. Донишҳои азхудшуда барои беҳтар ва бошуурона муносибат намудани хонандагон нисбат ба машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ мусоидат менамояд.

3. Дар хонандагон ташаккул ва такмил додани маҳорат ва малакаҳои ҳаракатӣ, омӯзонидани намудҳои нави ҳаракатҳо ва амалҳои ҳаракатӣ мебошад.

Мундариҷаи барномаи тарбияи ҷисмонӣ барои мактабҳои миёна чунон тартиб дода шудаанд, ки бачаҳо муттасилона дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ иштирок намуда, дар ҳона машқҳои гуногунро иҷро намуда соҳиби маҳоратҳои муҳими ҳаракатӣ гарданд: роҳгардӣ, давидан, ҳаводихӣ, часпида баромадан, доштани мувозинат.

Ғайр аз ин муҳим мебошад, ки бачаҳоро ба машқҳои гуногуни ҷисмонии ғайри амалӣ омӯзонида бошем. Ҳамроҳи бачаҳо бозиҳои гуногуни варзишӣ ва серҳаракатро ба роҳ монда бошем, зеро дар бозиҳо тамоми имкониятҳои ҳаракатии гуногун намоён мегарданд.

Вазифаи омӯзгор аз он иборат мебошад, ки ҳамаи хонандагони ӯ муттасил ва фаъолона бо машқҳои ҷисмонӣ машғул бошанд.

4. Ташаккул ва такмили сифатҳои ҳаракатӣ ба монанди кувва, суръат, чолокӣ, истодагарӣ ва ғайра мутобиқи синну соли хонандагон мебошад.

Кувва, суръат, чолокӣ ва истодагарӣ – ин сифатҳои муҳим барои ҳар як инсон мебошад. Онҳо бо таъсиси маҳоратҳои ҳаракатӣ дар бачаҳо вобастагии зич дорад. Гузаронидани машқҳои гуногуни ҷисмонӣ дар суръати гуногун бо машқу амалҳои гуногун, дар муддати давомнок ё кӯтоҳи вақти барои такмили сифатҳои номбаршуда мусоидат менамояд.

5. Тарбияи ҷасорат, ҷидду ҷаҳд, интизомнокӣ, коллективизм, дӯстӣ, малакаҳои рафтори бомаданият, муносибати софдилона ба меҳнат яке аз вазифаҳои тарбияи ҷисмонӣ ба шумор меравад.

Ба тарбияи чунин арзишҳои маънавӣ ва сифатҳои иродавӣ тамоми протсессҳои тарбияи ҷисмонӣ мусоидат менамояд. Аксари машқҳои ҷисмонӣ (ҷаҳиш ба баландӣ, аз баландӣ, аз монетаҳо, нигоҳдории мувозинати тан), амалиётҳои мусобиқаӣ барои тарбияи матонат ва ҳиссиёти дӯстӣ мусоидат менамояд. Рафъ намудан ва паси сар намудани мушкilotҳои иҷроиши машқҳои ҷисмонӣ барои тарбияи истодагарӣ, интизомнокӣ мусоидат менамояд. Иштироки хонандагон ба корҳои таъмирий ва созиш додани майдончаҳои варзишӣ, таҷҳизонидани толорҳо бо ашё ва лавозимотҳо, нигоҳубини онҳо барои тарбияи мугосибати софдилона ба меҳнат ва муносибатҳои коллективӣ мусоидат менамояд.

6. Дар хонандагон тарбия намудани шавқи мустаҳкам ва одатҳои муттасил ба машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ба ҳисоб меравад.

Вазифаҳои мактаб аз он иборат мебошад, ки бачаҳо барои машғулиятҳои гуногуни ҷисмонӣ на танҳо дар мактаб балки дар ҳона ҳам одат намоёнд, ин машғулиятҳо ба зисти хонандагон устуворона татбиқ шуда бошад. Барои иҷрои ин вазифаи муҳим зарур аст, ҳамаи машғулиятҳоро бо бачаҳо ба таври шавқовар, бо мазмун ва мундариҷа, шаклҳои пешниҳоди маводи омӯхташаванда онҳоро завқманд намуда, ташкил шуда бошад. Ҳамаи ин машғулиятҳо бояд дар муҳити меҳробонии бузург аз ҷониби омӯзгорон, фароҳам овардани шароитҳои беҳтарин ва мусоид барои намудор намудани муносибатҳои дӯстонаи машққунандагон ба роҳ монда мешавад.

7. Таъсиси малакаҳои муташаккилӣ, омода намудани фаъолони ҷамъиятии тарбияи ҷисмонӣ.

Барои бомуваффақият гузаронидани корҳои варзишӣ-оммавӣ дар мактабҳо, барои гузаронидани машғулиятҳои пуарзиши тарбияи ҷисмонӣ ва машғулиятҳои берун аз синфӣ, кӯмаки амалии фаъолони тарбияи ҷисмонӣ барои омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ муҳим

мебошад. Барои иҷрои чунин вазифаҳо ба зиммаи хонандагон ташкил ва гузаронидани бозиҳо бо рафиқони худ, нишондиҳӣ ва гузаронидани машқҳо ҳангоми машғулиятҳои гуруҳӣ, кӯмак ба омӯзгор дар омода намудани ҷойҳои машғулият, бо роҳбарии гуруҳҳои наҷандон калон, доварӣ намудан дар мусобиқаҳо, вогузор карда мешавад [5:11].

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои тартиб ва тарзҳои гузаронидани машғулиятҳо, намуди дарсҳо ва хусусиятҳои онҳо тадқиқот бурда шудааст. Ҳамаи масъалаҳои таҳлилшуда ба мо имконият медиҳад, ки дар фаъолияти омӯзгорӣ таҷрибаи таълимӣ дар муассисаҳои миёна ҷорӣ шударо самаранок истифода барем.

Рӯйхати адабиётҳои истифодашуда:

1. Губанова Л.А. Бозиҳои варзишӣ барои ҳар рӯз. – Душанбе, 2005. -71.
2. Губанова Л.А. Қоидаҳои техникаи бехатарӣ дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ. – Душанбе, 2007. -22с.
3. Губанова Л.А. Меъёрҳои таълимӣ доир ба азхуднамоии малака, маҳорат ва рушди сифатҳои ҳаракат.
4. Кофман Л.Б. Настольная книга учителя физической культуры / Л.Б. Кофман. - М.: ФиС, 1998. - 157 с.
5. Лях В. И. Физическая культура. / 1-4 классы: учеб. для общеобразоват. учреждений, 14-е изд. – М.: Просвещение, 2013. -190 с.
6. Сафаров Ш. А., Губанова Л. А. Китобҳои дарсӣ, синфи 1-4 – Душанбе, 2009, -158 с.
7. Турсунов Н. Дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ дар синфи 4-ум, – Душанбе, 1985 -96 с.
8. Холодов Ж.К. Теория и методика физического воспитания / Ж.К. Холодов, В.С. Кузнецов - М.: «Академия», 2003. - 130 с.
9. Шишкина А.В., Алемпиева О.П., Брехов А.В. Физическая культура 1-2 кл., – Москва, 2013, Академикнига / Учебник 2013, -144 с.
10. Шишкина А.В., Алемпиева О.П., Брехов А.В. Физическая культура 3-4 кл., – Москва, 2013, Академикнига / Учебник 2013. -144 с.

УДК 811.222.8'373:811.222.8'366

ТАҒЙИРОТИ ЛУҒАВӢ ВА САРФИЮ МАӢНОИИ КАЛИМАӢОИ «ХОӢАР», «АММА» ВА «ХОЛА» ДАР ЗАБОНИ ТОЧИӢӢ

Муродзода Мукаррамаи Рачабали
дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Донишгоҳи байналмилалӣ
сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон

Забон рукаи муҳимтарини бақои миллат, пойдевори устувори давлати милли ва муҳимтар аз ин, воситаи муоширати ҷамъият ва василаи мубодилаи фикрии одамон мебошад. Калимаи «**хоҳар**» ҳам ба монанди **вожаҳои падар, модар, бародар, духтар** бостонӣ, умумихалқӣ, умумиистеъмол, серистеъмол ва сермахсул мебошад. Дар бораи анҷомаи-ар, ки пештар дар хусуси он ҳарф зада будем, аммо бо гумони ғолиб гуфтан метавон, ки агар қисмати аввали вожаи мазкур «**хоҳ**» аз «**хостан**» бошад, пас «**ар**» ба он маъноҳое, ки қаблан гуфта шуда буданд («**бароваранда, пайдокунанда, оваранда**») ва махсусан «**бароваранда**» омада бошад. Дар он сурат «**хоҳар**»-ро «**бароварандаи хостаҳои хонавода**» маънидод кардан мумкин мешавад.

Калимаҳои калидӣ: забони тоҷикӣ, лексика, семантика, этимология, истилоҳҳои ҳамаҷиба, адабиёти бадеӣ, тамосҳои забонӣ

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И МОРФОЛОГО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЛОВ «ХОӢАР», «АММА» И «ХОЛА» В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

Мурадзода Мукаррамаи Раджабали,
доцент кафедры гуманитарных и естественно- математических наук
Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана

Язык является важнейшим фактором сохранения нации, прочным фундаментом национального государства и, что особенно важно, средством общественного общения и обмена мыслями между людьми. Слово «**хоҳар**», подобно словам «**падар**» (отец), «**модар**» (мать), «**бародар**» (брат), «**духтар**» (дочь), является древним, общеупотребительным, широко распространённым и продуктивным словом. О суффиксе **-ар** уже говорилось ранее, однако можно предположить, что если первая часть слова «**хоҳ**» происходит от глагола «**хостан**» (желать), то суффикс **-ар** может иметь значения, о которых говорилось ранее («**производящий**», «**создающий**», «**приносящий**»), особенно в значении «**производящий**». В таком случае слово «**хоҳар**» можно интерпретировать как «**та, которая исполняет или приносит желания семьи**».

Ключевые слова: таҷикӣ тили, лексика, семантика, этимология, родственные термины, ҳамаҷиба адабиёт, тиливӣ контакти.

LEXICAL AND MORPHOLOGICAL-SEMANTIC CHANGES OF THE WORDS “KHONAR”, “AMMA”, AND “KHOLA” IN THE TAJIK LANGUAGE

Muradzoda Mukarramai Rajabali
Acting Associate Professor of the Department of humanities and natural-matematical of
the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan

Language is the most important factor in the preservation of a nation, a solid foundation of national statehood, and, above all, a means of social communication and exchange of ideas among

people. The word “**khohar**” (sister), like the words **father, mother, brother, and daughter**, is an ancient, widely used, and productive lexical unit. The suffix **-ar** has been discussed previously; however, it can be assumed that if the first part of the word “khoh” derives from the verb “**khostan**” (to want, to desire), then the suffix **-ar** may have meanings previously mentioned (“one who produces,” “one who creates,” “one who brings”), particularly in the sense of “producer.” In this case, the word “khohar” may be interpreted as “one who fulfills or brings the wishes of the family.”

Keywords: Tajik language, lexicology, semantics, etymology, kinship terminology, literary texts, language contact.

Забон рукни муҳимтарини бақои миллат, пойдевори устувори давлати миллӣ ва муҳимтар аз ин, воситаи муоширати ҷамъият ва василаи мубодилаи фикрии одамон мебошад, аз ин рӯ, дар замони истиқлол Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушд, тозагӣ, омӯзиш ва густариши он дар тамоми соҳаҳои ҳаёт пайваста ҷаҳд меварзад [16, 7].

Зарур ба ёдоварист, ки вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми ҷинсияти одамонро аз рӯйи муносибат ва алоқаи иҷтимоии онҳо ба ду гурӯҳ ҷудо кардаанд: а) гурӯҳи калимаҳое, ки номи мафҳумҳои ҳешовандиро далолат мекунад ва б) калимаҳое, ки мафҳумҳои ғайриҳешовандиро ифода мекунад.

Вожаҳои гурӯҳи аввалро дар луғатшиносӣ калима ва истилоҳоти ҳешутаборӣ (ҳешовандӣ) ном бурдаанд, ки онҳо як ҷузъи бузурги луғати забонамонро ташкил медиҳанд. Ин луғот аз қадим ба унвони вожаҳои заруриро ҳаётии мардуми эронитабор ва бархе аз онҳо чун унсурҳои муштараки оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ дар тӯли таърих ҳамвора такмилу ташаккул ёфта, бо роҳи воситаҳои гуногун сохта шудаанд. Ташаккули ин қабати луғавӣ бо ду роҳ сурат гирифтааст: аввалан, ин воҳидҳои луғавӣ бунёду идомаи таърихӣ гуфтори мардуми ҳавзаи оилаи хиндуаврупоӣ буда, тадриҷан дар ҳамнишинӣ бо дигар қавму миллатҳо ва ҳаводиси сиёсӣ иҷтимоӣ такмил ёфта, муродифот пайдо кардаанд ва барои ифодаи як мафҳум чандин вожа дар истифода қарор гирифтааст. Роҳи дигари такомули лексикаи ҳешутаборӣ тариқи роҳи василаҳои воҷасозӣ ва истилоҳсозии забон сурат гирифтааст, ки ҳам қолибҳои сермаҳсул ва ҳам қаммаҳсул дорад. Ҷанбаи асосӣ ва муҳими калима маъно ё маҷмуи маъноҳои он аст. Калимаҳо бо қиёфаи овозии устувори худ ба системаи маъноҳои гуногун далолат мекунад [2, 7с].

Калимаи «**хоҳар**» ҳам ба монанди **вожаҳои падар, модар, бародар, духтар** бостонӣ, умумихалқӣ, умумиистеъмол, серистеъмол ва сермаҳсул мебошад. Дар мақолаи забоншиноси Эронӣ Одили Ашқбӯс, ки номи «Нигоҳе ба решаи калимоти «модар, падар»-ро дорад, роҷеъ ба вожаи «хоҳар» омадааст: «**Хоҳар (خواهر)** аз решаи «х(в)ох» аст, яъне «он ки хоҳони хонавода ва озоиши он аст». Хоҳ+ар ё ор дар «Авасто» ба сурати хвангуҳар (**خَوَنگَهَر**) омадааст» [16].

Дар бораи анҷомаи-ар, ки пештар дар хусуси он ҳарф зада будем, аммо бо гумони ғолиб гуфтан метавон, ки агар қисмати аввали вожаи мазкур «хоҳ» аз «хостан» бошад, пас «ар» ба он маъноҳое, ки қаблан гуфта шуда буданд («бароваранда, пайдокунанда, оваранда») ва махсусан «бароваранда» омада бошад. Дар он сурат «хоҳар»-ро «бароварандаи хостаҳои хонавода» маънидод кардан мумкин мешавад.

Дар фарҳангҳои тафсирии тоҷикию форсии дастраси мо ин калима қариб якхелаю ҳамсон тафсир гардидааст. Масалан, дар ФТЗТ омадааст:

ХОҲАР خواهر ҳамшира, духтаре, ки бо писар ё духтари дигар аз як падару модар зоида шуда бошад [14, 454].

Дар «Луғатномаи Деҳхудо» меҳонем:

خواهر. [خوا / خاه] (1) دختری که از پدر و مادر با شخص یکی باشد و یا تنها از پدر و یا از مادر با هم یکی باشند. (ناظم الاطباء). همشیره. (آندراج). اخت. شقیقه. جز تو از پدر و مادر تو یا یکی از آن دو. (یادداشت بخط مولف)

خواهر رضاعي ؛ آن دختری با تو یا دیگری از یک پستان شیر خورده باشد. (یادداشت بخط مولف) چهارخواهر ؛ چهار عنصر (آب ، باد ، آتش ، خاک)

Баргардон: хоҳар. [хво/хоҳ] (навишт хвоҳар, талл. хоҳар М. М.) (исм) духтаре, ки аз падару модар бо шахс яке бошад ва ё танҳо аз падар ва ё аз модар бо ҳам яке бошанд («Нозил-ул-табоъ»). ҳамшира («Онандроҷ»). ахт, шақиқа. Чуз ту аз падар ва модари ту ё яке аз он ду (Ёддошт ба хати муаллиф (яъне, Деҳхудо. М.М.)). Хоҳари ризой: он духтаре бо ту ё дигаре аз як пистон шир хӯрда бошанд. Чаҳор хоҳар: чаҳор унсур (об, бод, оташ, хок) [18].

Фарқ дар шарҳи калимаи таҳти назар байни ду фарҳанг дар он аст, ки дар асари Деҳхудо муодили арабии он – «ахат» оварда шуда, маъноҳои иловагии хоҳар дар ифодаҳои «хоҳари ризой – духтаре, ки бо дигаре аз як пистон шир хӯрда бошад», «чаҳор хоҳар – чаҳор унсур: об, бод, оташ ва хок», «ду хоҳар – ду ситораи ҳамшафат дар ҳафтдодарон», «ҳафт хоҳар – ҳафтдодарон» низ оварда шудаанд.

Сабаби дар фарҳангҳои тоҷикӣ наовардани ин маъноҳо, ба фикри мо, он аст, ки маъноҳои номбурда дар забони тоҷикӣ дар истеъмол нестанд, масалан, «ҳафт хоҳар» дар тоҷикӣ «ҳафтдодарон» ном дорад ва калимаи арабии «ахат» ҳам дар забони муосири тоҷикӣ мустаъмал нест.

Бояд ёдовар шуд, ки вожаи «хоҳар» мисли калимаҳои ҳамгурӯҳи худ (падар, модар, бобо...) дар гуфтугӯи рӯзмарра дар баробари маънои дар луғатҳо додашуда, инчунин барои мурочиати боодобона нисбат ба занону духтарони ба мурочиаткунанда баробар ё хурдтар низ истифода мешавад ва ин аст, ки дар осори бадеӣ он ба ин маънӣ зиёд дучор меояд:

– Ғайри заводи нон дар дигар ҷо кор кардан намехоҳед, **хоҳар**, – пурсид мард аз модари ӯ [5, 383].

– Ин тавр ба ман нигоҳ накунад, **хоҳар**, мо одамони шумо фикр мекардагӣ нестем, одамгарӣ дорем [4, 211].

Биё, **хоҳар**, аз ин тараф гузар ва бигў, ки чӣ воқеа рӯй додааст [10, 247].

– Амаки бой «гандумро осие бар, хоҳаратро ҳам ҳамроҳ бар, ки пеш аз тўй шуда рафтаниш осиеро тамошо карда монад» – гуфтанд, ба **хоҳарам** гўед, ки тайёр шуда барояд [1, 56].

Дар ҷумлаҳои дар боло овардашуда вожаи хоҳар барои мурочиати эҳтиромона ба занону духтарон истеъмол гардидааст, дар мисолҳои зер бошад, маънои “фарзани як падару модар”-ро медиҳад:

– **Хоҳарҷонакам**, – нолишкунон ҳам шуда аз пешонии мурда бўсид чавонзан, – чаро ин кори бенура кардӣ, охир, вай ба як тори мўят намеарзад! Во **хоҳараки** ҳунармандам! [4, 78].

– Ин **хоҳари** ман аст, бачаҳо, ба ҳурмати Худо, **хоҳарам**. Ба хаёли Ҷўра, ҳама баҳри он хомўш гашта буданд, ки Нигораро ӯ «**хоҳарам**» гуфт [5, 260].

Калимаи «хоҳар» муродиф низ дорад. Вожаи «ҳамшира» муродифи мафҳуми он ба ҳисоб рафта, бо он маънои якхеларо ифода мекунам ва ба як мафҳуми умумӣ далолат мекунам. Воҳиди луғавии «ҳамшира» ҳам дар баробари вожаи «хоҳар» дар адабиёти бадеӣ истеъмоли густурда дорад:

Дар он вақтҳо писари калони бобоям, ки падари ман бошад, дар Бухоро меҳондааст, писари хурдаш, **ҳамширагонӣ** аз шавҳар мондааш, **ҳамширазодагонаш** ва занаш дар Соктаре зиндагонӣ мекардаанд [1, 18]. Ман якчанд рӯзи дигар бо шарикам-қозизода, дар он ҷо мондам ва аз он ҷо ба ин ҷо омадам, ки **ҳамшираро** бинам, баъд аз он ба пеши падару модар равам [1, 100]. Лекин дар ин миён воқеае рӯй дод, ки ман хотирҷамъона ба «чувориҳои ӯ» машғул шудам: дар вақти тангии аҳволи модарам яке аз тағоиҳоям – Алихон, ҳамроҳи як нафар ҳамдеҳааш барои дидани **ҳамширааш** – модарам, омад [1, 216].

Дар «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ «ҳамшира» нисбат ба «хоҳар» зиёдтар (22/18) мавриди қорбурд қарор гирифтааст.

Лексемаи «ҳамшира» аз лиҳози маншаъ, маълум аст, ки форсии тоҷикӣ, аммо таърихи

пайдоиши он чандон маълум нест. Дар ФЗТ (1969) шохид барои ин вожа аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ оварда шудааст:

Ҳамшира – яке аз ду касе, ки аз як пистон шир хӯрдаанд; хоҳар.

... Ки ман чун зи ҳамширагон бартарам

Ҳаме б-осмон андар ояд сарам [729].

Ин калима дар забони форсии Эрон ва дари Афғонистон низ мустаъмал аст. Дар «Луғатномаи Деҳхудо» ва дар ФЗТ, чи хеле ки дар байти Фирдавсӣ мушоҳида мешавад, маънои аввали ин вожа «он ки бо дигаре бидуни қаробати нисбат аз як пистон шир хӯрад; ҳар писар ё духтаре, ки бо дигаре аз пистони як доя шир хӯрад» тафсир гардидааст. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки дар ибтидо ин вожа муродифи **хоҳар** набудааст, балки ҳар ду чинсро – ҳам писар ва ҳам духтарро, ки аз пистони як зан ва он ҳам шояд модари биологии онҳо набуда, шир хӯрда бошанд, ифода мекардааст. Аммо дар давраи муосир дар забонҳои форсии бурунмарзӣ ва тоҷикии имрӯза вожаи «ҳамшира» танҳо маънои «ҳаҳар»-ро медиҳад ва ҳамчун муродифи мафҳумӣ онро иваз карда метавонад.

Ноғуфта намонад, ки калимаи «хоҳар» нисбат ба муродифаш «ҳамшира» хусусияти умумистеъмоли дорад. Ин калима тобиши ҷузъии маъноӣ ва услубӣ дорад. Масалан, ифодаҳои **хоҳари арӯс**, **хоҳарарӯс**, **хоҳари ӯғай**, **хоҳархонд** дар забони имрӯзаи тоҷикӣ мустаъмаланд, аммо **ҳамшираи арӯс**, **ҳамшираи ӯғай**, **ҳамширахонд** аз лиҳози мантиқ маъно дода наметавонанд. Аммо дар калима ва ибораҳои **хоҳарзода**, **хоҳари шафқат**, **хоҳари тиббӣ** калимаҳо бе ягон фарқи маъноӣ ва услубӣ якдигарро иваз мекунанд: **ҳамширазода**, **ҳамшираи тиббӣ** (шафқат)...

Аммо умедвор будем, ки тағои савдогарамон ба **ҳамширазода**гони худ ёрӣ дода, онҳоро аз мурдан нигоҳдорӣ хоҳад кард [1. 332].

Ибораҳои «ҳамшираи шафқат, хоҳари шафқат» аз ҷиҳати маъно фарқе надоранд, аммо дар истеъмолашон фарқ ҳаст, онҳо аз забони русӣ дар асоси калка ба забони тоҷикӣ гузаштаанд, ҳоло ҳамчун истилоҳи тиббӣ «ҳамшираи шафқат» ба таври расмӣ ба кор бурда мешаванд:

Ҳамшираи шафқат, ки дар теппаи сари ӯ дам ба дам компрессашро иваз карда меистод ва беором ба бодбезаш вайро бод мекард, ба ӯ нигоҳ карда ширин табассум намуд [6, 69].

Дари ҳучрае, ки Меҳрубони модар хобидааст, кушода шуд ва **ҳамшираи шафқат** – зани миёнсоли чашму абрусиёҳе, сӯзандоруҳо дар даст берун омад [5, 69].

Дар ҳолатҳои зиёд дар осори насри бадеӣ ба ҷойи ибораи «ҳамшираи шафқат» танҳо вожаи «ҳамшира» мавриди қорбурд қарор мегирад. Масалан, дар романи «Дар орзуи падар» ба ғайр аз мисоли дар боло овардашуда минбаъд дар мавридҳои дигар фақат «ҳамшира» ба кор бурда шудааст:

Ҳам сардӯхтур, ҳам **ҳамшираҳо** ҳамин суҳанонро такрор мекарданд, меғуфтанд, ки вақт меғузарад, дер мешавад... [5, 71].

Маълум аст, ки дар забони зиндаи ғуфтуғӯйии тоҷикии муосир вожаи «хоҳар», асосан, нисбат ба зан ё духтаре қорбурд мешавад, ки аз мурочиаткунанда дар синну сол хурд бошад, дар акси ҳол калимаи «апа» истифода мешавад.

Апа ۴۱ гуфт. 1. хоҳари калонӣ, ҳамшираи калонӣ. 2. мурочиати эҳтиромона нисбат ба зани бегона [14, 72].

Ин калима муродифи услубии вожаи «хоҳар» маҳсуб ёфта бошад ҳам, аммо ба воситаи осори бадеӣ ба забони адабӣ роҳ ёфта, махсусан, дар насри бадеӣ, нисбат ба он серистеъмолтар шуда истодааст. «Муродифҳои услубиро аз рӯйи нишонаҳои ба услубҳои гуногуни истеъмолии забон хос буданашон ба осонӣ фарқ кардан мумкин аст.

Чунончи, ин фарқ, яъне мансуби услуби умумии муошират, китобӣ ва ғуфтуғӯйӣ будан дар сегонаҳои **посбон** – муҳофиз, қаровул, **касал** – ранҷур, бетоб, **пешона** – чабин, пича, **каппа** – коза, чайла, **шикоф** – сӯроҳ, тарқиш, **майда** – кӯчак, хурд ифода ёфтаанд» [3, 64]. Пас, **хоҳар**, **ҳамшира** ва **апа** ба ин категорияи муродифӣ дохил шуда метавонанд, ки

хоҳар ба услуби умумии муошират, **хамшира** ба услуби китобӣ ва **апа** ба услуби гуфтугӯӣ дохил мешаванд.

– Марҳамат, **апа**, аз боло гузаред, – гуфт Аҳрор, ба курсии назди миз ишора карда [4, 51].

Дар матни боло воҳиди луғавии «апа» маънои мафҳуми ҳешутабориро ифода накарда, балки дар ҳикояи «Духтур ва мулло»-и Р. Махсумзод, ки дар китоби «Кафан киса надорад» омадааст, аз тарафи фарзанди кампири Соро – ба духтур – Заррина Қосимова ҳамчун мурочиат истифода шудааст.

– Хайр, ҳозир, – аз ҷояш хест мард, – як дақиқа дарро пӯш, апа [3, 70].

Дар ҷумлаҳои зайл калимаи таҳти назар ба маънои аслии худ ба кор рафтааст:

Пӯлод аз тўппии нав хеле хурсанд буд ва онро ҳар замон аз сараш гирифта ба **апааш** нишон медод [4, 42]. Нишон гўрро оғўш кард, чунон оғўш кард, ки гўё ба тапиши дили **апааш** гўш медода бошад, шонаҳояш меларзиданд [8, 42].

Калимаи **хоҳар** чун истилоҳи ҳешутаборӣ дар забони форсӣ [ПРС, 1983, 182] ба маънои ҳам апа ва ҳам хоҳари хурдӣ истифода мешавад. Дар забони тоҷикӣ ва шеваи шимолӣ ҳамчунин аст, аммо дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқӣ маҳз хоҳари хурдро ифода мекунад [ФЗТ, 1960, 498].

Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ калимаи **хоҳар** ва гунаҳои савтии он ҳарчанд хоҳари хурдро ифода намоянд ҳам, вожаҳои бо ин воҳиди луғавӣ сохта шуда: **хбрзб**, хоҳарзо, хбрзо, хуварзо, хоҳарзода, хбрзода на танҳо ба фарзандони “хоҳар”, балки ба фарзандони “апа” ҳам тааллуқ доранд, ки қаробати таърихӣ шеваҳоро нишон медиҳад. Вожаи **хоҳархун**, **хуҳархун** (хоҳархонд) дар забони форсӣ бо каме тағйироти овозӣ дар охири калима дар шакли **хоҳархонд** ва калимаи **қайсангъл** дар форсӣ бо вожаи **хоҳарзан** баён мегардад, вале вожаи **хоҳаршир** дар ин забон вонамехӯрад.

Дар забони форсӣ [12, 575] калимаи **бача** барои ифодаи фарзанд (ҳам писар ва ҳам духтар) хизмат мекунад, аммо дар забони адабии тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ ба фарзанди чинси мард далолат менамояд. Ин аст, ки калимаҳои **хоҳарбача**// **хуварбача**// **хуҳарбача** дар қолаби исму исм ташкил ёфтаанд ва маҳз писари хоҳари хурдро ифода мекунанд: дъ хоҳархун доръм да Муминавот (Хов); хорзо – му бай дъст – и вуно – ст (Ванҷ); Умрӣ ба мън - а хорзода меша (Ёх.). [15, 76]

ХОЛА خاله 1. хоҳари модар. 2. калимае, ки ба номи занони калонсол ба нишонаи эҳтиром илова карда мешавад: **Хуснияхола**, **Робнахола** ва ғ. [14, 444].

Холаҳоят чӣ шуд, ки моро ёд кардаанд, вақти дигар шутур кушӣ, намеоянд [8, 131].

Ба калимаи аслан арабӣ будани «хола» шубҳа нест, аммо дар ФТЗТ ишора ба маншаи он нашудааст, яъне мебоист ба тариқи зайл дарҷ мегардид: **ХОЛА** а. خاله 1. ...

Аҷиб аст, ки бародари модар «тағо» аз туркӣ - узбекӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудааст, хоҳари модар бошад аз забони арабӣ. Аҷибтараш ин аст, ки дар забони узбекӣ ҳам айнан чӣ хеле ки дар тоҷикӣ ҳаст, хоҳари падар «амма» (арабӣ) ва хоҳари модар «хола» ном гирифтаанд. Ин ҳодиса аз муносибати муштарақ ва қонунии забонҳои ҳамҷавор – ҳамсоя шаҳодат медиҳад.

Дар «Луғатномаи Деҳхудо» вожаи **хола** «хоҳари модар» шарҳ ёфта, шохид байте аз Носири Хусрав оварда шудааст:

نالش او را کشید مادر و فرزند
شربت او را چشید عمه و خاله
ناصر خسرو

Нолиши ўро кашид модару фарзанд,
Шарбати ўро чашид аммаву хола.
Носири Хусрав

Аз ин сарчашма маълум мегардад, ки вожаи таҳти назар ханўз дар асрҳои миёна дар забони дари тоҷикӣ мустаъмал будааст.

Дар осори бадеии муосири тоҷикӣ, хусусан дар насри он, вожаи «хола» ба маъноҳои дар луғатҳо овардашуда корбурди густурда дорад. Дар маводи тасвирии мо луғати мазкур ҳам ба маънои «хоҳари модар» ва ҳам ҳамчун «нидои эҳтиром ба занони аз мурочиаткунанда калонсол», ки дар луғатҳо ин маъно дода нашудааст, зиёд дучор омад: Зебӣ холачонашро бисёр нағз дид, вай зани олуфтаи шўхе буд, дутор менавохт [9, 132].

Фотимабону боре ба муносибати маросиме ба Шодоб ба хонаи холааш рафта буд, аз он ҷо бегоҳрӯзӣ баргашта дар хучраи шавҳараш ба ӯ чунин нақл кард... [10, 15].

Рӯзи дигар вай бо баҳонаи аёдати холаи занаш, ки бемор буд, ба Шодоби ҳамсоя равон шуд [10, 20].

– Не, холаҷон, лозим нест-гуфт Орзу, – ташвиш нақашед. Мо хоб меравем [4, 149].

– Умри барф ҳам он қадар дароз нест, хола, – гуфт ҷавонзан [4, 61].

Дар се ҷумлаи аввал вожаи «хола» барои ифодаи маънои якум ва дар ҷумлаҳои чорум ва панҷум он барои мурочиат ба зани калонсол истифода гардидааст.

Дар забони тоҷикӣ калимаи арабии **амм** барои ифодаи муносибати хешовандӣ омадааст. Ин калима имрӯз дар забони тоҷикӣ истифода намешавад, вале вожаҳои «амак» ва «амма», ки аз решаи ҳамин калима гирифта шудаанд, мустаъмаланд.

АММА а. **عمه** хоҳари падар (*хоҳ аз падар калон бошад, хоҳ хурд*) [13, 59]. Аз ишораҳои боло пайдост, ки вожаи арабӣ мебошад ва дар забони тоҷикӣ собиқаи зиёдтар аз ҳазорсола дорад, зеро шоҳиди қадимтарини ин калима дар ФЗТ (1969) дар байте аз Фирдавсӣ оварда шудааст (айнан):

АММА а. хоҳари падар.

Чу огаҳ шуд аз аммаи шаҳриёр,

Кучо Нуша буд номи он навбаҳор (Фирдавсӣ) [13, 63].

Баръакси калимаи «хола» «амма» дар адабиёти бадеии муосир хеле кам истеъмол гардидааст ва он ҳам танҳо барои ифодаи ҳамон як маъно, ки дар луғатҳо дарҷ гардидааст, яъне «хоҳари падар».

– **Амма**, ба Лола қасам, ки минбаъд хулқи бадатро дигар нақунӣ, на танҳо ман, Лола ҳам остонаатро зер намекунад [8, 293].

– Ҳамааш аз он худатон, **амма**, гиред, ба хона дароред, таъкид кард Меҳрубон [5, 288].

АДАБИЁТ

1. Айнӣ, С. Ёддоштҳо [Матн] / С. Айнӣ. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб / С. Айнӣ – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ ва Энциклопедияи Миллии Тоҷик, – 2009. 680 с.
2. Гадоев Н. Мавқеи калимаҳо дар матн [Матн] / Н. Гадоев// Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2024. – № 5-6 С.7-12
3. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. – Луғатшиносӣ [Матн] / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе, 2007. – 243 с.
4. Махсумзод, Р. Кафан кӣса надорад. Повест, ҳикояҳо ва андешаҳо [Матн] / Р. Махсумзод – Душанбе, 2009. – 256 с.
5. Мирзоев, К. Дар орзуи падар [Матн] / К. Мирзоев. – Душанбе: Адиб, 1990. – 400 с.
6. Муҳаммадиев, Ф. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Ф. Муҳаммадиев – Ҷ. 2. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 504 с.
7. Муҳаммадиев, Ф. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Ф. Муҳаммадиев – Ҷ. 2. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 504 с.
8. Одинаев, Ҷумъа. Гузашти айём. Роман [Матн] / Ҷумъа Одинаев. – Душанбе: Алиб. 1989. – 400 с.
9. Турсун, С. Се рӯзи як баҳор. Роман [Матн] / С. Турсун. – Душанбе: Адиб, 1988. – 356 с.
10. Улуғзода, С. Восеъ [Матн] / С. Улуғзода – Душанбе: Ирфон, 1979. – 368 с.
11. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. [Матн] – Душанбе, 2008. – 950 с.

12. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ [Матн] Зери таҳрири Д. Саймиддинов ва ғ. – Душанбе, 2006. – 784 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Ҷ.1. М. [Матн] Советская энциклопедия, 1969. –951 с.
14. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. [Матн] – Душанбе, 2008. – 945 с.
15. Хоркашев, С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳча [Матн] / Хоркашев С. – Душанбе: Маориф, 2014, – 233 с.
16. Хоҷазод С. Мушкилоти таълими забони тоҷикӣ ва дурнамои рушди он дар замони истиқлол [Матн] / С Хоҷазод// Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2024. –№ 4(111) С.7-13
17. [https:// www. amrdod. ir /](https://www.amrdod.ir/) [2010. نوامبر. 25].
18. لغت نامه دهخدا, انتشارات دانشگاه تهران, ویستا آرا. (Multimedia CD)

УДК: 821.111

МАСЪАЛАҲОИ ИНТИҚОЛИ УНСУРҲОИ ФАРҲАНГӢ ДАР ҶАРАӢНИ ТАРҶУМАИ ОСОРИ ШАРЛОТТА БРОНТЕ

Бадалова Наргис Турсунбаевна
муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷӣ ва робитаҳои байнифарҳангии
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон

Дар мақолаи мазкур масъалаи интиқоли унсурҳои фарҳангӣ дар тарҷумаи осори нависандаи англис Шарлота Бронте мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муаллиф хусусиятҳои фарҳангии ҷомеаи англисии асри XIX – ро, ки дар романҳои *Jane Eyre* ва *Shirley* инъикос ёфтаанд, таҳлил намуда, мушкilotи асосии тарҷумаи реалияҳои иҷтимоӣ, динӣ ва ахлоқиро баррасӣ мекунад. Дар асоси таҳлили муқоисавии матни асл ва тарҷума нишон дода мешавад, ки набудани муодили мустақими бисёре аз мафҳумҳои фарҳангӣ дар забони тоҷикӣ тарҷумонро водор месозад, ки аз стратегияҳои мутобиқсозӣ, тавзеҳ ва тарҷумаи тавсифӣ истифода барад. Хулоса мешавад, ки дониши амиқи фарҳангӣ шартӣ асосии тарҷумаи муваффақи осори бадеӣ мебошад.

Калимаҳои калидӣ: тарҷумаи бадеӣ, унсурҳои фарҳангӣ, реалияҳо, Шарлота Бронте, мутобиқсозии фарҳангӣ.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕДАЧИ КУЛЬТУРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ШАРЛОТТЫ БРОНТЕ

Бадалова Наргис Турсунбаевна
старший преподаватель кафедры иностранных языков и межкультурной
коммуникации Международного университета туризма и
предпринимательства Таджикистана.

В данной статье рассматриваются проблемы передачи культурных элементов при переводе произведений английской писательницы Шарлотты Бронте. Анализируются культурные особенности английского общества XIX века, отражённые в романах *Jane Eyre* и *Shirley*, а также основные трудности перевода социальных, религиозных и нравственных реалий. На основе сопоставительного анализа оригинального текста и перевода показано, что отсутствие прямых эквивалентов многих культурных понятий в таджикском языке требует от переводчика использования стратегий культурной адаптации, описательного перевода и комментариев. Делается вывод о важности культурной компетенции переводчика в художественном переводе.

Ключевые слова: художественный перевод, культурные элементы, реалии, Шарлотта Бронте, культурная адаптация.

PROBLEMS OF TRANSFERRING CULTURAL ELEMENTS IN THE TRANSLATION OF CHARLOTTE BRONTE'S WORKS

Badalova Nargis Tursunbaevna
Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages and Intercultural
Communication, International University of Tourism and Entrepreneurship of
Tajikistan.

This article examines the problems of transferring cultural elements in the translation of the works of the English writer Charlotte Bronte. The cultural characteristics of nineteenth – century English society reflected in the novels *Jane Eyre* and *Shirley* are analyzed, along with the main difficulties in translating social, religious, and moral realities. Based on a comparative analysis of the source text and its translation, the study demonstrates that the absence of direct equivalents for many cultural concepts in the Tajik language necessitates the use of cultural adaptation, descriptive translation, and explanatory strategies. The article concludes that deep cultural awareness is a key factor in successful literary translation.

Keywords: literary translation, cultural elements, realities, Charlotte Bronte, cultural adaptation.

Дар ҷаҳони муосир тарҷума ҳамчун воситаи асосии муоширати байни халқҳо ва фарҳангҳо аҳамияти махсус касб намулдааст. Хусусан тарҷумаи осори бадеӣ на танҳо интиқоли маъноӣ луғавӣ, балки бозсозии муҳити фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва маънавияи асарӣ асло дар бар мегирад. Дар ин раванд тарҷумон бо масъалаи интиқоли унсурҳои фарҳангӣ рӯ ба рӯ мешавад, ки аксаран дар фарҳанги забони қабулкунанда муодили мустақим надоранд.

Осори Шарлота Бронте яке аз намунаҳои барҷастаи адабиёти классикии англис маҳсуб ёфта, ҳаёти иҷтимоӣ ва ахлоқии Англияи асри XIX-ро инъикос менамояд. Ин асарҳо бо фарогирии амиқи реалиҳои фарҳангӣ, табақабандии иҷтимоӣ ва арзишҳои динӣ фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, омӯзиши мушкilotи тарҷумаи чунин унсурҳо аҳамияти назариявӣ ва амалии зиёд дорад.

1. Асосҳои назариявии интиқоли унсурҳои фарҳангӣ дар тарҷума

Дар илми муосири тарҷумашиносӣ мафҳуми «унсурҳои фарҳангӣ» ба воҳидҳои ишора мекунанд, ки бо ҳаёти таърихӣ, иҷтимоӣ ва маънавияи як миллат алоқаманданд. Ба андешаи П. Ньюмарк, реалиҳои фарҳангӣ калима ва ибораҳои мебошанд, ки ба як фарҳанг хос буда, дар фарҳанги дигар муодили пурра надоранд.

Ю. Найда таъкид мекунанд, ки ҳадафи асосии тарҷума бояд расонидани таъсири яқсон ба хонандаи тарҷума бошад. Ин назария дар тарҷумаи осори бадеӣ, махсусан ҳангоми интиқоли унсурҳои фарҳангӣ, аҳамияти хоса дорад.

1.1. Асосҳои назариявии интиқоли унсурҳои фарҳангӣ дар тарҷума

Мисоли 1

Матни асл (англисӣ):

I was a governess – a person not belonging to any class.

Тарҷума (шартӣ ба тоҷикӣ):

Ман мураббия будам – шахсе, ки ба ҳеҷ як табақаи иҷтимоӣ пурра тааллуқ надошт.

Таҳлил:

Дар ин ҷумла мафҳуми *governess* танҳо ҳамчун «мураббия» тарҷума мешавад, аммо маънои аслии фарҳангии он – ҷойгоҳи иҷтимоии ноустувори зан – танҳо тавассути тарҷумаи тавсифӣ интиқол меёбад.

2. Унсурҳои фарҳангӣ дар осори Шарлота Бронте

Романҳои Шарлота Бронте дар шароити ҷомеаи саҳт табақабандишудаи Англияи асри XIX эҷод шудаанд. Мафҳумҳои иҷтимоӣ, аз қабилӣ *gentleman, lady, governess*, на танҳо вазифа ё касб, балки мақоми иҷтимоӣ ва сатҳи ахлоқии шахсро муайян мекунанд.

Дар *Jane Eyre* симои *governess* ҳамчун зане, ки байни табақаҳои иҷтимоӣ қарор дорад, нақши калидӣ мебошад. Ин мафҳум дар фарҳанги тоҷикӣ мавқеи мушаххас надорад ва аксаран бо тарҷумаи тавсифӣ ё шарҳ интиқол меёбад.

Ғайр аз ин, унсурҳои динӣ ва ахлоқии протестантӣ дар рафтор ва ҷаҳонбинии қаҳрамонҳо нақши муҳим доранд, ки интиқоли онҳо ба фарҳанги дигар мушкilotи ҷиддиро ба миён меорад.

2.2. Мушкилоти интиқоли меъёрҳои ахлоқӣ ва фарҳангӣ

Мисоли 2:

Матни асл:

It is thoughtless to condemn a woman for the weakness which is the result of her position.

Тарҷума:

Беандешагӣ аст, ки занро барои сустие маҳкум кунем, ки натиҷаи мавқеи иҷтимоии ӯст.

Таҳлил:

Ин ҷумла андешаҳои феминистии Бронтеро инъикос мекунад. Дар фарҳанги англисии асри XIX чунин андешаҳо ҷасурона маҳсуб мешуданд, дар ҳоле ки хонандаи тоҷик метавонад онро ҳамчун изҳороти иҷтимоӣ қабул кунад, на эътирози фарҳангӣ.

3. Мушкилоти асосии тарҷумани унсурҳои фарҳангӣ

Яке аз мушкилоти асосӣ тарҷумани истилоҳҳои иҷтимоӣ мебошад. Масалан, истилоҳи *gentleman* дар забони англисӣ ҳам маънои иҷтимоӣ ва ҳам ахлоқӣ дорад, дар ҳоле ки муодилҳои тоҷикӣ ин паҳлӯҳоро пурра ифода карда наметавонанд.

Мушкилоти дигар ба интиқоли урфу одат ва меъёрҳои ахлоқӣ марбут аст. Масъалаи истиклолияти зан, муносибати ҷомеа ба занони мустақил ва маҳдудиятҳои иҷтимоӣ дар фарҳанги тоҷикӣ бо шакли дигар таҷассум меёбанд.

Инчунин, тарҷумани ишораҳои динӣ ва ахлоқӣ аксаран бо зарурати шарҳи иловагӣ ҳамроҳ мешавад, то хонанда мазмуни фарҳангии матнро дуруст дарк намояд.

3.3. Мушкилоти тарҷумани ишораҳои динӣ

Мисоли 3:

Матни асл:

I must keep in good health and not die.

Тарҷума:

Ман бояд саломатии худро нигоҳ дорам ва намурдам.

Таҳлил:

Ин ҷумла бо ахлоқи протестантӣ – масъулияти инсон дар назди Худо ва худ – алоқаманд аст. Бе шарҳи фарҳангӣ маънои аслии он заиф мегардад.

3.4. Мушкилоти тарҷумани унсурҳои марбут ба нақши зан дар ҷомеа

Яке аз хусусиятҳои муҳими осори Шарлота Бронте ин баррасии мавқеи иҷтимоии зан дар ҷомеаи англисии асри XIX мебошад. Қаҳрамонони зан дар асарҳои ӯ аксаран байни талаботи ҷомеа ва хоҳишҳои шахсӣ қарор мегиранд. Ин ҷанба дар тарҷума мушкилоти хос эҷод мекунад, зеро мафҳуми истиклолияти зан дар фарҳангҳои гуногун бо шаклҳои мухталиф дарк мешавад.

Мисоли 4:

Матни асл:

Women feel just as men feel; they need exercise for their faculties.

Тарҷума:

Занон низ мисли мардон эҳсос меkunанд; онҳо низ барои рушди қобилиятҳои худ ниёз ба фаъолият доранд.

Таҳлил:

Ин ҷумла андешаи пешқадами иҷтимоии нависандаро ифода мекунад. Дар фарҳанги англисии асри XIX чунин андешаҳо меъёршикан ҳисоб мешуданд. Дар тарҷума, агар заминаи фарҳангӣ ба назар гирифта нашавад, паёми иҷтимоии ҷумла метавонад заиф гардад ва ҳамчун андешаи умумӣ қабул шавад.

3.5. Тарҷумани муҳити маишӣ ва фазои фарҳангӣ

Муҳити зиндагӣ, тавсифи хонаҳо, тарзи муошират ва муносибатҳои ҳаррӯза низ дорои унсурҳои фарҳангии зиёд мебошанд. Шарлота Бронте бо истифодаи чунин тафсилот фазои иҷтимоии замонашро ба таври равшан нишон медиҳад.

Мисоли 5:

Матни асл:

The parlour was gloomy, with heavy furniture and dark curtains.

Тарҷума:

Меҳмонхона торик менамуд, бо ҷиҳози сангин ва пардаҳои сиёҳ.

Таҳлил:

Дар ин ҷо *parlour* на танҳо «меҳмонхона», балки рамзи муҳити иҷтимоии оилаҳои англисии асри XIX мебошад. Тарҷумаи мустақим маъноӣ фарҳангии пурраи онро пурра намерасонад ва дар чунин мавридҳо истифодаи шарҳи кӯтоҳ ё тавсифи васеъ мувофиқ аст.

Таҳқиқ нишон медиҳад, ки унсурҳои фарҳангӣ ҷузъи муҳими сохтори маънавӣ ва бадеии осори Шарлота Бронте мебошанд. Дар чараёни тарҷумаи чунин асарҳо тарҷумон бо мушкилоти зиёде рӯ ба рӯ мешавад, ки ҳалли онҳо дониши амиқи фарҳангӣ ва интиҳоби дурусти стратегияҳои тарҷумаро талаб мекунад. Омӯзиши ин масъала метавонад ба рушди тарҷумашиносии тоҷик ва баланд бардоштани сифати тарҷумаи осори бадеӣ мусоидат намояд.

АДАБИЁТ:

1. Назаров А. Асосҳои тарҷумаи бадеӣ. – Душанбе, 2015.
2. Раҳимов М. Масъалаҳои тарҷума ва услуб. – Душанбе, 2012.
3. Саидов Н. Мукаддимаи тарҷумашиносӣ. – Душанбе, 2018.

УДК: 378:004

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ

Ганиев Умед Авликулович

старший преподаватель кафедры иностранных языков и межкультурных
отношений гуманитарно-педагогического факультета Международного
университета туризма и предпринимательства Таджикистана. E-mail:ganievumed7@gmail.com

В данной работе рассматривается роль информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в процессе обучения английскому языку. Автор делится опытом использования цифровых ресурсов на уроках: электронных пособий, мультимедийных презентаций, аудио- и видеоматериалов, онлайн-тестов, флэш-игр и интернет-платформ. Отмечаются преимущества ИКТ в развитии коммуникативных навыков учащихся, формировании мотивации к изучению языка, индивидуализации обучения и активизации познавательной деятельности. Также анализируются трудности, с которыми сталкивается педагог при внедрении ИКТ, и обозначаются пути их преодоления. Работа может быть полезна учителям иностранных языков, методистам и педагогам, стремящимся повысить эффективность преподавания за счёт внедрения современных технологий.

Ключевые слова. ИКТ, английский язык, обучение, цифровые технологии, мультимедиа, интерактивные ресурсы, мотивация, коммуникативная компетенция, презентации, аудирование, электронные пособия, интернет-ресурсы, проектная деятельность.

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ МУОСИР БАРОИ РУШДИ МАҲОРАТҲОИ МУОШИРАТИ ДОНИШҶУЁН

Ганиев Умед Авликулович

Муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангӣ,
факултети гуманитарно педагогӣ, Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва
соҳибкорӣ Тоҷикистон. E-mail: ganievumed7@gmail.com

Ин мақола нақши технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ (ТИК)-ро дар таълими забони англисӣ баррасӣ мекунад. Муаллиф таҷрибаи худро дар истифодаи захираҳои рақамӣ дар синф, аз ҷумла китобҳои дарсии электронӣ, презентатсияҳои мультимедиявӣ, маводҳои аудио ва видеоӣ, тестҳои онлайн, бозиҳои флеш ва платформаҳои интернетӣ нақл мекунад. Бартариҳои ТИК дар рушди малакаҳои муоширати донишҷӯён, тақвияти анғезаи омӯзиши забон, фардикунонии таълим ва баланд бардоштани ҷаъолияти маърифатӣ таъкид шудаанд. Дар мақола инчунин мушкилоте, ки муаллимон ҳангоми татбиқи ТИК бо онҳо рӯбарӯ мешаванд, таҳлил карда мешаванд ва роҳҳои бартараф кардани онҳоро муайян мекунам. Ин мақола метавонад барои муаллимони забонҳои хориҷӣ, методистҳо ва омӯзгороне, ки мехоҳанд самаранокии таълимиро тавассути татбиқи технологияҳои муосир беҳтар кунанд, муфид бошад.

Калидвожа: ТИК, забони англисӣ, омӯзиш, технологияҳои рақамӣ, мультимедиа, захираҳои интерактивӣ, анғеза, салоҳияти муоширатӣ, презентатсияҳо, ғӯш кардан, дастурҳои электронӣ, захираҳои интернетӣ, ҷаъолиятҳои лоиҳавӣ.

USING MODERN TECHNOLOGIES TO DEVELOP STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS

Ganiev Umed Avlikulovich

**Senior Lecturer, Department of Foreign Languages and Intercultural Relations,
Faculty of Humanities and Education, International University of Tourism and
Entrepreneurship of Tajikistan. E-mail: ganievumed7@gmail.com**

This paper examines the role of information and communication technologies (ICT) in English language teaching. The author shares her experience using digital resources in the classroom, including electronic textbooks, multimedia presentations, audio and video materials, online tests, Flash games, and internet platforms. The advantages of ICT in developing students' communication skills, fostering motivation for language learning, individualizing instruction, and enhancing cognitive activity are highlighted. The paper also analyzes the challenges teachers face in implementing ICT and identifies ways to overcome them. This paper may be useful for foreign language teachers, methodologists, and educators seeking to improve the effectiveness of teaching through the implementation of modern technologies.

Keywords: ICT, English language, training, digital technologies, multimedia, interactive resources, motivation, communicative competence, presentations, listening, electronic manuals, Internet resources, project activities.

Современное общество невозможно представить без информационных технологий, которые активно проникают во все сферы жизни, включая образование. Особенно актуальным становится внедрение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в процесс обучения иностранным языкам. Изучение английского языка требует постоянного обновления форм и методов преподавания, направленных на развитие у учащихся коммуникативной компетенции и интереса к предмету. Применение ИКТ позволяет разнообразить учебный процесс, сделать его более наглядным, интерактивным и персонализированным. Цифровые технологии открывают широкие возможности как для преподавателя, так и для ученика - от организации аудирования и тренировки произношения до участия в международных проектах и общения с носителями языка. Настоящая работа посвящена описанию личного опыта использования ИКТ в обучении английскому языку, а также анализу его преимуществ и затруднений, с которыми может столкнуться педагог при их применении.

Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) прочно вошли в процесс обучения иностранным языкам, значительно расширив его возможности. Практический опыт подтверждает, что ИКТ обладают рядом преимуществ по сравнению с традиционными методами преподавания. Среди них особенно важны такие аспекты, как индивидуализация обучения, учет личных особенностей и способностей каждого студента, возможность работать в собственном темпе, активизация самостоятельной деятельности обучающихся, а также повышение их познавательной активности.

ИКТ представляют собой не только современное техническое оснащение, но и способствуют внедрению новых форм и методов преподавания, формируя инновационный подход к образовательному процессу. При этом ключевая цель обучения иностранному языку остаётся неизменной - формирование и развитие коммуникативной культуры студентов, а также обучение их практическому использованию языка.

Современное понимание коммуникативной компетенции в контексте преподавания иностранных языков восходит к определению американского лингвиста Д. Хаймза, который рассматривал её как совокупность знаний, необходимых для эффективной коммуникации в социально и культурно значимых ситуациях.

Однако овладение коммуникативной компетенцией на английском языке вне языковой среды остаётся непростой задачей, требующей комплексного подхода и эффективных педагогических решений.

Одной из важнейших задач преподавателя иностранного языка является организация ситуаций общения - как реальных, так и воображаемых - в рамках учебного процесса. Для этого целесообразно применять разнообразные методики и приемы, включая ролевые игры, дискуссии, творческие проекты и другие формы активного взаимодействия. Значительную помощь в решении этой задачи оказывают современные технологии - такие как компьютерные программы, интернет-ресурсы, обучение в сотрудничестве и проектная деятельность.

Возникает закономерный вопрос: что представляют собой информационно-коммуникационные технологии и интернет-средства в контексте образовательного процесса? Согласно *«Словарю методических терминов»*, информационные технологии - это совокупность методов и способов сбора, хранения, обработки, поиска, передачи и представления информации с использованием компьютеров и компьютерных сетей.

Термин «мультимедиа» дословно означает использование нескольких сред - текста, звука, графики, видео и анимации - что позволяет создавать более насыщенные и разнообразные формы подачи материала [2, 78].

С помощью компьютера на уроках возможно эффективно организовать индивидуальную, парную или групповую работу, внедрять интерактивные игры, презентации и другие активные формы обучения. Однако важно помнить, что технологии не могут полностью заменить учителя. Их применение должно быть продуманным и целесообразным - только тогда, когда они действительно способствуют достижению учебных целей и усиливают образовательный эффект.

Одна из приоритетных задач преподавателя иностранного языка - создание на уроке коммуникативных ситуаций, как приближённых к реальности, так и воображаемых. Для этого эффективно используются разнообразные методы и приёмы обучения: ролевые игры, дискуссии, творческие проекты и другие формы активного взаимодействия. Существенную поддержку в этом процессе оказывают современные технологии, включая компьютерные программы, интернет-ресурсы, методы обучения в сотрудничестве и проектные подходы.

В связи с этим возникает вопрос: что именно представляют собой информационно-коммуникационные технологии и интернет-средства в сфере образования? В *«Словаре методических терминов»* информационные технологии определяются как система методов и приёмов сбора, хранения, обработки, поиска, передачи и представления информации с использованием компьютеров и сетей связи.

Термин «мультимедиа» обозначает одновременное использование различных форм представления информации - текста, звука, графики, видео и анимации, - что делает процесс обучения более наглядным, насыщенным и разнообразным.

Использование компьютеров на уроке даёт возможность организовать как индивидуальную, так и парную или групповую работу, проводить интерактивные игры, презентации и другие формы активного обучения. Тем не менее, важно понимать, что ни одно техническое средство не способно заменить педагога. Работа с компьютером должна быть заранее спланирована и применяться только тогда, когда она действительно необходима и способствует достижению учебных целей [6, 135].

Использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в процессе обучения английскому языку способствует развитию интеллектуального и творческого потенциала учащихся. Сегодня интернет-ресурсы предоставляют широкие возможности для:

- компенсации дефицита учебных материалов;
- развития умений в области информационно-поисковой деятельности;

- объективной и оперативной оценки знаний обучающихся.

Наиболее часто используемые элементы ИКТ в учебном процессе включают:

1. Электронные учебники и пособия, демонстрируемые с помощью компьютера;
2. Мультимедийные проекторы;
3. Интерактивные доски;
4. Электронные энциклопедии и справочники;
5. Обучающие тренажёры и программы тестирования;
6. Образовательные интернет-ресурсы;
7. DVD- и CD-диски с иллюстративным материалом;
8. Интерактивные карты и атласы;
9. Участие в интерактивных конференциях и конкурсах.

Изучением вопроса применения ИКТ в преподавании английского языка как индивидуальной методической темы я занимаюсь с текущего учебного года, хотя отдельные элементы использовала и ранее. В рамках данной деятельности мне бы хотелось представить конкретные приёмы, методы и формы работы с ИКТ, которые я уже применяю или планирую внедрить в свою практику.

1. Аудиоматериалы к УМК В.П. Кузовлёва и Н.М. Лапы. Использование аудиоматериалов, размещённых на сайте www.prosv.ru, позволяет организовать полноценную тренировку навыков аудирования в рамках тем, изучаемых по школьной программе.

2. Разделы «Работа с микрофоном» в электронных пособиях. Данные модули способствуют развитию произносительных навыков. Графическая диаграмма позволяет визуализировать и корректировать ошибки в произношении.

3. Видеоматериалы и видеоролики. Просмотр и последующее обсуждение аутентичных видеофрагментов развивают восприятие живой речи на слух, пополняют лексический запас учащихся и способствуют запоминанию речевых конструкций, характерных для разговорной речи. Интересное содержание таких материалов служит дополнительной мотивацией к изучению предмета.

4. Флэш-игры и тренировочные упражнения. Игровые формы заданий позволяют устранить пробелы в знаниях, отработать грамматические структуры и закрепить новую лексику.

5. Использование PowerPoint-презентаций. Презентации применяются на различных этапах урока: при введении новой лексики, объяснении грамматических тем, обобщении и систематизации материала. Кроме того, учащиеся могут создавать собственные презентации, что развивает навыки самостоятельной и проектной деятельности.

6. Электронные тренажёры речевого общения. Такие программы не только позволяют запоминать новые слова и выражения, но и моделируют реальные ситуации общения, способствуя развитию диалогической речи.

7. Электронные тесты. Тестирование в электронном формате экономит учебное время, даёт объективную картину уровня знаний и способствует формированию навыков самоконтроля и самооценки.

8. Использование интернет-технологий. Интернет значительно расширяет образовательные горизонты. В своей работе можно использовать:

- видеоконференции;
- работу с англоязычными сайтами;
- онлайн-тестирование;
- участие в международных телекоммуникационных проектах;
- переписку со сверстниками из других стран;
- прослушивание и анализ аудиокниг.

При всех достоинствах ИКТ важно помнить, что они не заменяют личность педагога. Роль учителя остаётся ключевой в организации учебного процесса. Поэтому важно грамотно планировать время и место использования электронных средств, чтобы их применение было действительно целесообразным.

Проблемы, с которыми я сталкиваюсь в процессе применения ИКТ:

1. Несмотря на большое количество доступных электронных ресурсов, трудно подобрать материалы, точно соответствующие теме урока;
2. Затруднительно заранее спланировать, на каких этапах урока будут использоваться ИКТ;
3. Ограниченные возможности применения видеоматериалов и англоязычных текстов из-за низкого уровня подготовки отдельных учащихся.
4. Недостаточный уровень ИКТ-компетенций у части обучающихся;
5. Потребность в постоянном повышении собственной квалификации как пользователя современных цифровых образовательных ресурсов.

Применение ИКТ в образовательном процессе по английскому языку способствует не только повышению эффективности обучения, но и активному включению учащихся в познавательную деятельность. Использование аудио- и видеоматериалов, интерактивных заданий, онлайн-ресурсов и электронных тренажёров позволяет развивать все виды речевой деятельности, расширять словарный запас и формировать устойчивую мотивацию к изучению языка. Однако эффективность применения ИКТ во многом зависит от продуманности их интеграции в урок, уровня подготовки преподавателя и учащихся, а также доступности технических ресурсов. Несмотря на определённые сложности, использование информационных технологий остаётся важным и перспективным направлением в методике преподавания иностранного языка. В дальнейшем я планирую продолжить изучение возможностей ИКТ, расширять арсенал используемых ресурсов и повышать уровень собственной ИКТ-компетентности, чтобы обучение английскому языку было современным, интересным и результативным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барменкова О. И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи, 1993, № 3. -С. 20 – 25.
2. Кульневич С. В., Лакоценина Т. П. Совсем необычный урок. Ростов-на-Дону: Учитель, 2001. – 269 с.
3. Мусницкая Е. В. Обучаем, развиваем и воспитываем. // ИЯШ. 1989, № 3. – 130 с.
4. Пассов Е. И. Урок иностранного языка в средней школе. М.: Просвещение, 1988. – 51 с.
5. Рогова Г. В. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Просвещение, 1991. – С.64-66.
6. Обучение аудированию на уроках английского языка в средней школе. – М.:Знание, 2004. – 160 с.
7. Машбиц Е.И. Компьютеризация обучения: проблемы и перспективы. – М.: Знание, 1986. – 80 с.
8. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения. – М.: Педагогика, 1988. – 190 с.

УДК: 378.016:338.48

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Ахмедова Дилафрӯз

Ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Институти сайёҳии
ДБССТ. dilafruz.ahmedova.67@mail.ru

Ин тадқиқот ба омӯзиши омилҳои ташаккули салоҳияти коммуникативӣ дар донишҷӯёни соҳаи туризм бахшида шудааст. Дар натиҷаи пурсиш маълум гардид, ки аксарият интихоби ихтисосро бо шавқ ба сафар ва фарҳангҳо шарҳ медиҳанд. Донишҷӯён аҳамияти баланд доштани малакаҳои коммуникативиро барои муваффақияти касбӣ таъкид мекунанд. Забонҳои хориҷӣ ва фанҳои равоншиносӣ ҳамчун воситаҳои асосии рушди ин малакаҳо номбар шудаанд. Шаклҳои амалии таълим, аз ҷумла лоиҳаҳо ва таҷрибаомӯзӣ, бештар самаранок ҳисобида мешаванд. Монеаҳои асосӣ - монеаи забонӣ, камбудии таҷриба ва беэътимодӣ ба худ мебошанд. Донишҷӯён зарурати дастгирии равонӣ ва имкониятҳои бештар барои лоиҳаҳои байнифарҳангиро қайд мекунанд. Ҳамчунин, истифодаи технологияҳои муосир ба монанди симулятсияҳои онлайн ва VR муҳим шуморида мешавад. Ҳавасмандии асосӣ - қори муваффақ ва имкони муоширати озод бо хориҷиён аст. Дар маҷмӯъ, таҳқиқот нишон медиҳад, ки ташаккули салоҳияти коммуникативӣ бояд ба таври комплексӣ сурат гирад. Ин раванд бояд омилҳои педагогӣ, равонзабоншиносӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангиро дар бар гирад.

Калидвожаҳо: туризм, коммуникативная компетенция, забонҳои хориҷӣ, лоиҳаҳои байнифарҳангӣ, педагогика, равоншиносӣ, VR-технология, таҷрибаомӯзӣ, мотивация, карера.

ОМИЛҲОИ РУШДИ САЛОҲИЯТИ КОММУНИКАТСИОНИИ МУТАХАССИСОНИ ОЯНДА ДАР СОҲАИ САЙЁҲӢ

Дилафрӯз Ахмедова

Ассистенти кафедраи илмҳои гуманитарӣ, табиӣ ва риёзии Институти сайёҳӣ,
МУТПТ. dilafruz.ahmedova.67@mail.ru

Исследование посвящено анализу факторов формирования коммуникативной компетенции у студентов туристических направлений. Анкетирование показало, что большинство выбрали туризм из интереса к путешествиям и культурам. Студенты признают ключевую роль коммуникативных навыков для профессионального успеха. Наиболее значимыми дисциплинами названы иностранные языки, психология и педагогика. Практико-ориентированные формы обучения, такие как проекты и стажировки, оцениваются как наиболее эффективные. Основные трудности связаны с языковым барьером, недостатком практики и неуверенностью в себе. Отмечается необходимость психологической поддержки и расширения межкультурных проектов. Современные технологии (онлайн-симуляции, VR) рассматриваются как перспективные средства развития компетенции. Главным стимулом студенты считают карьерный рост и возможность свободного общения с иностранцами. В целом, исследование подтверждает необходимость комплексного подхода. Формирование компетенции должно учитывать педагогические, психолингвистические и социокультурные факторы.

Ключевые слова: туризм, коммуникативная компетенция, иностранные языки, межкультурные проекты, педагогика, психология, VR-технологии, практика, мотивация, карьера.

FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS IN THE FIELD OF TOURISM

Ahmedova Dilafruz

**Assistant of the department of humanities and natural-mathematical sciences of
Institute of tourism of IUTET. dilafruz.ahmedova.67@mail.ru**

This study explores the factors shaping communicative competence among tourism students. Survey results show that most chose tourism due to interest in travel and cultures. Students emphasize the crucial role of communication skills for career success. Foreign languages, psychology, and pedagogy are identified as key disciplines supporting competence development. Practice-oriented learning forms, such as projects and internships, are considered most effective. Major challenges include language barriers, lack of practice, and low self-confidence. The need for psychological support and expanded intercultural projects is highlighted. Modern technologies, including online simulations and VR, are seen as promising tools. Motivation is driven mainly by career prospects and the ability to communicate freely with foreigners. Overall, the findings confirm the necessity of a holistic approach. Competence formation must integrate pedagogical, psycholinguistic, and sociocultural factors.

Keywords: tourism, communicative competence, foreign languages, intercultural projects, pedagogy, psychology, VR technologies, internship, motivation, career.

Туризм сегодня это сфера, где каждое слово, каждый жест и даже интонация могут определять успех или провал взаимодействия. Будущий специалист в этой отрасли оказывается в ситуации, когда профессиональные знания сами по себе недостаточны. Клиент ждёт не только услуги, но и общения, которое создаёт атмосферу доверия, уважения и культурной открытости. Именно поэтому коммуникативная компетенция становится дополнительным навыком и основой профессиональной идентичности.

Современный туризм развивается в условиях глобализации, когда границы стираются, а культурные различия становятся частью повседневности. Специалисту приходится работать с туристами из разных стран, с разными языками, традициями и ожиданиями. В таких условиях умение общаться - это практический инструмент, позволяющий решать конфликты, предотвращать недопонимания и создавать положительный имидж компании.

Актуальность исследования факторов формирования коммуникативной компетенции определяется ещё и тем, что образовательные программы в вузах часто сосредоточены на теоретических знаниях - истории туризма, экономике, праве, менеджменте. Но именно коммуникативные навыки связывают теорию с практикой. Студенты должны научиться владеть иностранными языками, понимать психологию общения, уметь работать в команде, адаптироваться к культурным различиям и быстро реагировать на нестандартные ситуации. Без этого невозможно подготовить специалиста, способного быть конкурентоспособным на международном рынке.

Кроме того, туризм как отрасль имеет свою специфику: он требует высокой эмоциональной вовлечённости, умения создавать позитивный опыт для клиента, работать в условиях стресса и неопределённости. Коммуникативная компетенция здесь выступает как интегративное качество, объединяющее знания, навыки и личностные характеристики. Исследование факторов её формирования позволяет понять, какие педагогические условия,

какие дисциплины и какие формы практики действительно способствуют развитию этого качества у студентов.

Постановка проблемы в исследовании факторов формирования коммуникативной компетенции будущих специалистов в сфере туризма (на примере студентов Института туризма МУТПТ) требует внимательного рассмотрения содержания учебных программ и их соответствия профессиональным требованиям отрасли. На первых и вторых курсах студенты направлений «Экологический туризм», «Медицинский туризм» и «Курортно-лечебный туризм» изучают широкий спектр дисциплин: анатомию, физическую культуру, теорию и историю курортов, английский язык, культурологию, экономическую географию Таджикистана, новейшую историю Таджикистана, право, гистологию, научное религиоведение, социологию, основы туристической деятельности, таджикский и русский языки, экологию, лечебно-курортные ресурсы, информационные технологии, менеджмент туризма, физиологию человека, политологию, философию, технологию организации лечения, латинский язык, этику и эстетику, курортно-лечебные ресурсы, химию. Эти дисциплины формируют фундаментальные знания, обеспечивают естественно-научную, гуманитарную и профессиональную подготовку студентов. Однако при внимательном анализе становится очевидным, что акцент делается преимущественно на теоретическую базу и общую эрудицию, тогда как развитие коммуникативной компетенции остаётся недостаточно структурированным и целенаправленным. В учебных планах присутствуют языковые дисциплины, такие как английский, таджикский и русский языки, но они не всегда интегрированы в практико-ориентированные формы обучения, которые моделировали бы реальные ситуации профессионального общения в туризме.

Проблема заключается в том, что будущие специалисты получают обширные знания о физиологии, истории, праве, менеджменте и других областях, но не имеют достаточных возможностей для систематического формирования навыков межкультурного взаимодействия, ролевого общения, работы с клиентами и решения конфликтных ситуаций. Туризм как сфера деятельности требует от специалиста умения строить коммуникацию, которая создаёт доверие и положительный опыт для клиента.

Степень изученности темы можно охарактеризовать как достаточно широкую, но при этом неоднородную. В научной литературе накоплен значительный массив исследований, посвящённых как общим вопросам профессиональной подготовки в туризме, так и более узким аспектам - межкультурной коммуникации, проектной деятельности, педагогическим технологиям.

Так, работа Вихор Д.А., Бегидовой С.Н. и Медникова А.Б. [1] рассматривает технологию формирования коммуникативной компетенции у будущих бакалавров туризма, акцентируя внимание на практико-ориентированных методах и интеграции языковой подготовки в профессиональный контекст. Грибкова Г.И. и Зайцева Т.А. [2] анализируют проектную деятельность как средство формирования профессиональной компетентности, показывая, что именно активные формы обучения способствуют развитию навыков общения и взаимодействия.

Особое место занимают исследования Гургулиевой О.Х., которая в ряде публикаций [3. С. 231-235], [4. С. 278-281], [5. С. 166 -171], [6. С. 122 -126] и диссертационном исследовании [7] рассматривает формирование коммуникативной и межкультурной компетенции студентов в условиях таджикских вузов. Её работы охватывают широкий спектр вопросов: от особенностей учебно-воспитательной деятельности куратора-эдвайзера в кредитной системе до развития речевой компетенции студентов на занятиях по русскому языку. Важным вкладом является её анализ специфики формирования коммуникативной компетентности будущих специалистов туризма и гостеприимства в процессе изучения русского языка, что особенно актуально для многоязычного образовательного пространства Таджикистана.

Котлярова О.В. в своей диссертации [8] исследует формирование профессиональных компетенций у будущих специалистов туристической индустрии, а работы Матяш Н.В. и Володиной Ю.А. посвящены методике оценки проектной компетентности студентов, что также связано с коммуникативными аспектами [9]. Ожева С.Б. и её коллеги рассматривают профессионализацию будущих специалистов через взаимодействие образовательных структур и работодателей, а также культурный туризм как средство межкультурной коммуникации [10], [11].

Раздобарова М.Н. и Капичникова О.Б. акцентируют внимание на инновациях в формировании межкультурной коммуникативной компетенции студентов, подчёркивая роль новых педагогических технологий. Погодина В.Л. исследует образовательный туризм и его значение для формирования профессиональной компетентности, а Пяткова С.Г. рассматривает проектные профессиональные компетенции и организацию туристской деятельности [12. С.128-137].

Работы Столярчук Е.А. и Третьяковой Т.Н. с Сыромятниковой Ю.А. раскрывают коммуникативные особенности менеджеров туристических фирм и проектирование образовательных туров в контексте компетентностного подхода [13. С. 99-104].

Таким образом, степень изученности темы можно охарактеризовать как достаточно высокую: существует широкий спектр исследований, посвящённых как общим вопросам формирования компетенций, так и специфике коммуникативной подготовки в туризме. Однако большинство работ сосредоточено либо на языковой подготовке, либо на отдельных педагогических технологиях. Недостаточно изученными остаются комплексные факторы, влияющие на формирование коммуникативной компетенции именно в условиях многоязычного и межкультурного образовательного пространства Таджикистана, а также специфика её развития у студентов направлений «Экологический туризм», «Медицинский туризм» и «Курортно-лечебный туризм».

Цель исследования заключается в выявлении и анализе факторов, влияющих на формирование коммуникативной компетенции будущих специалистов в сфере туризма, а также в определении педагогических условий, способствующих её целенаправленному развитию в образовательном процессе Института туризма МУТПТ.

Для достижения этой цели ставятся следующие задачи:

- проанализировать теоретические подходы к понятию «коммуникативная компетенция» и её роли в профессиональной подготовке специалистов туризма;
- провести эмпирическое исследование (анкетирование и наблюдение) среди студентов для определения факторов, реально влияющих на развитие коммуникативной компетенции;
- выявить трудности, с которыми сталкиваются студенты при формировании коммуникативных навыков, и определить пути их преодоления;
- разработать рекомендации по совершенствованию педагогических условий и образовательных программ для более эффективного формирования коммуникативной компетенции.

Объект исследования - процесс профессиональной подготовки будущих специалистов в сфере туризма в Институте туризма МУТПТ.

Предмет исследования - факторы и педагогические условия, влияющие на формирование коммуникативной компетенции студентов направлений «Экологический туризм», «Медицинский туризм» и «Курортно-лечебный туризм» на ранних этапах обучения.

Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении факторов формирования коммуникативной компетенции будущих специалистов именно в условиях многоязычного и межкультурного образовательного пространства Таджикистана. В отличие от существующих работ, где акцент делается преимущественно на языковую

подготовку, отдельные педагогические технологии или проектную деятельность, данное исследование направлено на выявление целостной системы факторов, влияющих на развитие коммуникативных навыков студентов направлений «Экологический туризм», «Медицинский туризм» и «Курортно-лечебный туризм». Новизна проявляется также в том, что анализ проводится на ранних этапах обучения (первые и вторые курсы), когда закладываются основы профессиональной идентичности и формируются базовые навыки межкультурного взаимодействия.

Кроме того, исследование предполагает сопоставление теоретических подходов и эмпирических данных, полученных в результате анкетирования и наблюдения, что позволяет выявить реальные трудности студентов и определить педагогические условия, способные обеспечить целенаправленное развитие коммуникативной компетенции.

Практическая значимость исследования состоит в возможности использования его результатов для совершенствования образовательных программ и методик подготовки специалистов в сфере туризма. Выявленные факторы формирования коммуникативной компетенции могут стать основой для разработки новых учебных курсов, внедрения практико-ориентированных форм обучения (ролевые игры, симуляции, межкультурные проекты), а также для корректировки содержания существующих дисциплин.

Результаты исследования могут быть полезны преподавателям вузов при организации учебного процесса, так как они позволяют более точно определить, какие условия способствуют развитию коммуникативных навыков студентов. Для самих студентов практическая значимость заключается в повышении качества их профессиональной подготовки и конкурентоспособности на рынке труда.

Кроме того, выводы исследования могут быть использованы в деятельности туристических организаций, заинтересованных в подготовке кадров, обладающих высоким уровнем коммуникативной компетенции. Это создаёт предпосылки для укрепления имиджа туристической отрасли Таджикистана и повышения качества предоставляемых услуг.

Формирование коммуникативной компетенции будущих специалистов в сфере туризма невозможно рассматривать вне комплексного влияния педагогических, психолингвистических и социокультурных факторов. Педагогические факторы связаны с организацией образовательного процесса: содержанием учебных программ, методами преподавания, формами практико-ориентированной деятельности. Именно педагогическая среда задаёт условия, в которых студенты осваивают навыки общения, учатся работать в команде, участвуют в ролевых играх, проектной деятельности и межкультурных обменах. Недостаток практических форм обучения приводит к тому, что коммуникативная компетенция остаётся на уровне теоретических знаний, не переходя в реальные навыки.

Психолингвистические факторы отражают особенности усвоения языка и речевого поведения. Для студентов туристического профиля владение иностранными языками это средство коммуникации и инструмент профессиональной деятельности. Здесь важны такие аспекты, как развитие навыков аудирования, умение воспринимать речь в условиях многоязычной среды, способность адаптировать собственное речевое поведение к ситуации общения. Психолингвистический подход позволяет понять, как формируются механизмы восприятия и продуцирования речи, и как они влияют на успешность межкультурного взаимодействия.

Социокультурные факторы определяют контекст, в котором происходит коммуникация. Умение учитывать культурные различия, проявлять толерантность, адаптироваться к нормам поведения собеседника становится неотъемлемой частью профессиональной компетенции. Социокультурная среда формирует у студентов навыки межкультурного диалога, способность избегать конфликтов и находить общие точки соприкосновения.

Сфера туризма предъявляет особые требования к коммуникативной компетенции. Здесь общение не ограничивается передачей информации: оно становится частью услуги, фактором, определяющим впечатления клиента. Как отмечает Вихор Д.А.: «Особенностью профессионального общения в сфере туризма является умение располагать к себе собеседника, корректно вести диалог, уметь слушать, убеждать, креативно подходить к выбору решения возникающей проблемы, задачи, предвидеть и вовремя избегать возможной конфликтной или иной неблагоприятной ситуации и т.д. — всё это составляющие профессиональной коммуникации» [1]. Это высказывание подчёркивает, что коммуникативная компетенция в туризме выходит за рамки традиционного понимания и становится интегративным качеством, объединяющим языковые, психологические и культурные аспекты.

Результаты анкетирования студентов трёх направлений - «Экологический туризм», «Медицинский туризм» и «Курортно-лечебный туризм» позволяют сделать ряд выводов о мотивации, восприятии значимости коммуникативной компетенции и условиях её формирования в образовательной среде.

Прежде всего, обращает на себя внимание тот факт, что большинство студентов (41%) выбрали направление туризма из интереса к путешествиям и культурам. Это свидетельствует о высокой личной мотивации, связанной с межкультурным взаимодействием, что создаёт благоприятную основу для развития коммуникативных навыков. При этом значительная часть респондентов (29%) ориентируется на карьерные перспективы, что отражает прагматическую составляющую выбора профессии. Советы семьи и друзей (16%) и случайный выбор (14%) занимают меньшую долю, что подтверждает относительную осознанность профессиональной ориентации студентов.

Второй важный результат касается восприятия значимости коммуникативной компетенции (см. Диаграмма 1). Более половины студентов (55%) считают её «очень важной», а ещё треть (33%) — «важной». Таким образом, почти 90% респондентов признают ключевую роль коммуникативных навыков в профессиональной деятельности. Это подтверждает необходимость целенаправленного включения коммуникативных практик в образовательный процесс.

Диаграмма 1

Третий блок вопросов показывает, что студенты выделяют иностранные языки (45%) как основную дисциплину, способствующую развитию коммуникативных навыков. Это

закономерно, учитывая международный характер туризма. Однако значимыми также оказываются психология и педагогика (23%) и профессиональные дисциплины по туризму (22%), что отражает понимание междисциплинарного характера формирования компетенции.

Четвёртый аспект связан с формами учебной работы. Наибольшую эффективность студенты видят в ролевых играх и тренингах (34%), практике в туристических организациях (31%) и групповых проектах (25%). Лекции и теоретические занятия оцениваются лишь 10%, что подтверждает необходимость активных, практико-ориентированных методов обучения.

Пятый вопрос выявил, что главным стимулом для развития коммуникативных навыков студенты считают успешную карьеру в туризме (35%). Это подтверждает прагматическую направленность их мотивации: они осознают, что именно умение общаться является залогом профессионального успеха. Вторым по значимости фактором выступает возможность свободного общения с иностранцами (30%), что отражает интерес к межкультурному взаимодействию. Личное развитие (25%) также занимает весомую позицию, указывая на внутреннюю мотивацию студентов. Требования учебной программы (10%) воспринимаются как менее значимый стимул, что свидетельствует о том, что формирование коммуникативной компетенции для студентов скорее личная и профессиональная потребность, чем формальное требование.

Шестой вопрос показывает, что большинство студентов оценивают свой уровень коммуникативной компетенции как «средний» (52%) (см. Диаграмма 2).

Диаграмма 2

Лишь 18% считают его высоким, а 19% - низким. Это указывает на наличие потенциала для развития, но также и на определённые трудности, которые препятствуют достижению высокого уровня. 11% затруднились с ответом, что может свидетельствовать о недостаточной рефлексии студентов относительно собственных навыков.

Другой вопрос выявил основные трудности, возникающие в процессе общения: языковой барьер (37%), недостаток практики (26%) и неуверенность в себе (23%). Эти данные подтверждают необходимость усиления практико-ориентированных форм обучения и создания условий для регулярного общения в многоязычной среде. Различия в культурных нормах (14%) также играют роль, но они менее значимы по сравнению с языковыми и психологическими факторами.

Восьмой вопрос демонстрирует, что студенты считают наиболее эффективными педагогическими условиями практико-ориентированные занятия (40%) и межкультурные

проекты (25%). Использование современных технологий (20%) также воспринимается как перспективное направление, особенно в условиях цифровизации образования. Традиционные методы обучения (15%) занимают наименее значимую позицию, что подтверждает тенденцию к переходу от теоретических лекций к активным формам взаимодействия.

Последний вопрос окончательно закрепляет значимость коммуникативной компетенции: 53% студентов полностью согласны с утверждением, что она является ключевым фактором успеха будущего специалиста в сфере туризма, а ещё 27% — скорее согласны. Таким образом, более 80% респондентов признают её центральную роль в профессиональной подготовке.

Диаграмма 3

Анкетирование показывает, что студенты осознают важность коммуникативной компетенции и связывают её развитие с карьерными перспективами, межкультурным общением и личностным ростом. При этом они оценивают свой уровень как средний, указывая на наличие трудностей, связанных с языковым барьером, недостатком практики и неуверенностью в себе.

На основе анализа данных анкетирования можно заключить, что студенты осознают ключевую роль коммуникативной компетенции в профессиональной деятельности и связывают её развитие с карьерными перспективами, межкультурным взаимодействием и личностным ростом. При этом большинство оценивают свой уровень как средний, указывая на наличие трудностей (языковой барьер, недостаток практики и неуверенность в себе). Студенты демонстрируют явный интерес к практико-ориентированным методам обучения и межкультурным проектам, а традиционные лекции воспринимают как менее эффективные.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вихор Дарья Алексеевна, Бегидова Светлана Николаевна, Медников Андрей Борисович. Технология формирования коммуникативной компетенции у будущих бакалавров туризма. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-formirovaniya-kommunikativnoy-kompetentsii-u-buduschih-bakalavrov-turizma> (Дата обращения. 15.02.2026).

2. Грибкова Г. И., Зайцева Т. А. Проектная деятельность как средство формирования профессиональной компетентности бакалавров туризма//Вестник МГУКИ, № 4. — М., 2015. — С. 218-224.

3. Гургулиева О.Х. Формирование межкультурной компетенции в работе куратора - эдвайзера // Вестник педагогического университета (Таджикистан) / Научный журнал. - Душанбе, 2012, №3 (46). -С. 231-235.

4. Гургулиева О.Х. (в соавторстве). Особенности учебно-воспитательной деятельности куратораэдвайзера в условиях кредитной системы обучения // Вестник педагогического университета (Таджикистан) / Научный журнал. - Душанбе, 2012, № 3 (46). -С.278-281.

5. Гургулиева О.Х. Особенности развития коммуникативно-речевой компетенции студентов на занятиях по русскому языку в неязыковом вузе // Вестник таджикского национального университета /Научный журнал. Серия гуманитарных наук. -Душанбе, 2016. №3/5 (208). - С.166 -171.

6. Гургулиева О.Х. Проблема формирования коммуникативной компетентности будущего специалиста в сфере туризма и гостеприимства в процессе изучения русского языка. // Вестник таджикского национального университета /Научный журнал. Серия гуманитарных наук. - Душанбе, 2017. №3 (212). -С.122 -126.

7. Гургулиева Обида Хасановна. Педагогическая технология формирования коммуникативной компетенции студентов по русскому языку гуманитарных специальностей вуза (сферы туризма и гостеприимства) 13.00.02 – Теория и методика профессионального образования (педагогические науки). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук Душанбе – 2017. 26 с.

8. Котлярова, О. В. Формирование профессиональных компетенций у будущих специалистов туристической индустрии: автореф. дис. ... канд. пед. наук / О. В. Котлярова. - Челябинск, 2008. - 24 с.

9. Матяш Н. В., Володина Ю. А. Методика оценки проектной компетентности студентов [Электронный ресурс]//Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011. N 3 (17). [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://psystudy.ru>, (Дата обращения. 15.02.2026).

10. Ожева С.Б., Джабатырова Б.К., Липилина Е.Ю. Профессионализация будущих специалистов туристской отрасли посредством взаимодействия образовательных структур и работодателей // Инновационные направления развития в образовании, экономике, технике и технологиях: всерос. науч.-практ. конф.: сб. ст. Ставрополь: Ставролит, 2019. С. 35-40.

11. Ожева С.Б. Культурный туризм как эффективный способ межкультурной коммуникации // В мире научных открытий. 2010. № 4-10 (10). С. 115-117.

12. Раздобарова М.Н., Капичникова О.Б. Инновации формирования межкультурной коммуникативной компетенции студентов // Вестник ЮУрГГПУ. 2012. № 9. С. 128-137.

13. Столярчук Е. А. Коммуникативные особенности менеджеров туристской фирмы // Вестник СПбГУ. Сер. 12, Социология. 2011. № 1. С. 99-104.

УДК 81'373:81'42

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ОБ - WATER - ВОДА» ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Мавлоназаров С.С.

ассистент кафедры гуманитарных и естественно-математических дисциплин Института
цифровых технологий и искусственного интеллекта (ИТРЗС) Международного университета
туризма и предпринимательства Таджикистана.

Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33.

E-mail: sobir.m78@mail.ru

Статья посвящена исследованию фразеологических единиц таджикского и английского языков, содержащих компонент «об – water – вода». Основное внимание уделяется особенностям лексико-семантической реализации данного концепта в структуре устойчивых выражений.

В ходе анализа установлено, что фразеологизмы с компонентом «об – water – вода» формируют многослойную семантическую структуру, в которой природное значение воды трансформируется в символические и оценочные смыслы. В обоих языках вода выступает носителем универсальных когнитивных признаков, однако способы их языкового воплощения отражают культурно обусловленные различия.

Исследование показывает, что фразеология является одним из важнейших механизмов концептуализации реальности. Понятие «вода» функционирует как основной и выразительный образ, посредством которого формируются представления о нравственных нормах, жизненных процессах и внутренних состояниях человека. Фразеологизмы выступают своеобразными «культурными кодами» и метафорическим выражением народного опыта и мировоззрения, что способствует более глубокому пониманию менталитета и традиций того или иного народа.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, лексический, семантический, анализ, таджикский язык, английский язык, фразеология, вода и т.д

THE REPRESENTATION OF THE CONCEPT «ОБ - WATER - ВОДА» IN PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

Mavlonazarov S.S.

Assistant of the Department of Humanities and Natural-Mathematical Sciences, Institute of
Technology and Development of Protective Structures (ITRZS) of DBSSST, 734025,
Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. E-mail: sobir.m78@mail.ru

The article is devoted to a comparative study of phraseological units in the Tajik and English languages containing the component “об – water – вода.” The main attention is paid to the peculiarities of the lexico-semantic implementation of the concept in question in the structure of stable expressions.

The analysis has shown that phraseological units with the component “об – water – вода” form a multilayered semantic structure in which the natural meaning of water is transformed into symbolic and evaluative senses. In both languages, water functions as a carrier of universal cognitive features; however, the ways in which these features are linguistically expressed reveal culturally determined differences.

The study makes it possible to identify patterns in the formation of stable word combinations and to analyze their semantic structure and functional features. Phraseological units

are concise and figurative expressions of people's experience and worldview. They function as distinctive "cultural codes," the understanding of which helps to better comprehend the mentality and traditions of a particular nation.

Keywords: concept, cognitive linguistics, lexical, semantic, analysis, Tajik, English, metaphor, phraseology, water

БАРРАСИИ КОНСЕПСИЯИ «ОБ - WATER» ДАР ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мавлоназаров С.С.

ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзӣ, институти технологияҳои рақамӣ ва зехни сунъӣ (ИТРЗС) ДБССТ, 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, проспекти Рӯдакӣ, 33. E-mail: sobir.m78@mail.ru

Мақола ба таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ки мафҳуми «об – water» -ро ифода мекунад, бахшида шудааст. Таваҷҷуҳи асосӣ ба хусусиятҳои таҳлили лексикӣ-семантикӣ концепсияи баррасишаванда дар сохтори ибораҳои устувор равона гардидааст.

Дар чараёни таҳлил муайян карда шуд, ки фразеологизмҳо дар ҳар ду забон ҳамчун омили аломатҳои универсалии когнитивӣ баромад мекунад, вале тарзҳои ифодаи забонӣ ва иҷрои онҳо нишондиҳандаи хусусиятҳои муайяни фарҳангӣ мебошанд. Тадқиқот нишон медиҳад, ки фразеология яке аз муҳимтарин механизмҳои концептуализатсияи воқеият ба шумор меравад. Ҳамзамон, мафҳуми «об» ҳамчун нуқтаи асосии тасвирӣ ва сермаҳсул фаъолият намуда, ба воситаи он мафҳумҳои марбут меъёрҳои ахлоқӣ ва ҳолатҳои ботиниро баён карда шудааст.

Чунин тадқиқотҳо имкон медиҳад, ки қонуниятҳо дар ташаккули калимаҳои устувор ошкор карда шаванд, сохтори семантикӣ ва хусусиятҳои функционалии онҳо таҳлил карда шаванд. Фразеологизмҳо ифодаи мухтасар ва маҷозии таҷриба ва ҷаҳонбинии мардум мебошанд. Онҳо як навъ "рамзҳои фарҳангӣ" мебошанд, ки фаҳмиши онҳо барои беҳтар фаҳмидани менталитет ва анъанаҳои ин ё он халқ кӯмак мекунад.

Калидвожаҳо: концепт, лингвистикаи когнитивӣ, лексикӣ, семантикӣ, таҳлил, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, метафора, фразеология, об ва ғайра.

В настоящее время изучение концептов является одной из ключевых задач современной лингвистики и культурологии. Особое место среди них занимают универсальные, но при этом глубоко национально окрашенные концепты, такие как «**об - water - вода**». Этот концепт играет ключевую роль в самых разнообразных контекстах. Исследование его семантических особенностей в разных языках позволяет не только выявить универсальные закономерности человеческого мышления, но и раскрыть уникальные грани национального самосознания.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью всестороннего анализа концепта «**об - water - вода**». Этот концепт объединяет в себе элементы природного, культурного и познавательного характера, формируя при этом языковую картину мира.

Целью настоящей работы является исследование фразеологических единиц таджикского и английского языков, содержащих компонент «**об – water – вода**» с целью выявления его универсальных и национально-специфических характеристик.

Теоретической основой настоящего исследования стали работы таких выдающихся учёных, как Ш. Балли, А.А. Потебня, В.В. Виноградов, И.В. Арнольд, Н.Н. Амосов, А.В. Кунин, В.Н. Телия, Л.И. Ройзензон, В.М. Мокиенко, В.Г. Костомаров, Е.М. Верещагин, Н.Г. Комлев, а также таджикских исследователей: С. Айни, Н.А. Маъсуми, Д. Таджиева, М. Фозилова, Х. Маҷидова и других.

Среди этих источников по данной теме можно выделить словари и справочные издания: А.М. Тейлора (1948), Р. Зандворта (1958), П. Берга (1953), словарь Вебстера («6 тысяч слов», 1976, «9 тысяч слов», 1983; «12 тысяч слов», 1986), Н. Магера (1982), Лонгмана Гардиана (1986); М. Фозилова «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» (1963), (Словарь устойчивых выражений таджикского языка).

Эти исследования формируют важную теоретическую базу для дальнейшего изучения лексико-семантических особенностей концепта «**об** - **water** - **вода**» таджикского и английского языков.

С точки зрения Н. Г. Комлева, «национально-культурный компонент слова является органической частью его значения и тесно связан с культурным опытом данного народа». По его мнению, «язык как социальное явление через свои лексические единицы отражает не только материальную сферу жизни общества, но и духовные ценности, что делает культурное измерение неотъемлемой частью смысловой структуры слова» [Комлев, 1966, 41]

Систематическое изучение фразеологизмов в таджикской лингвистике сформировалось во второй половине XX века. Первоначально исследования базировались на русской фразеологической традиции, но вскоре получили самостоятельное развитие благодаря работам М. Шакурй, Д. Таджиева, Б. Камалиддинова и других. Важным этапом стало издание М. Фозилова «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик», которое значительно обогатило описательную базу таджикской фразеологии [Фозилов, 1963, 802].

Данный труд представляет собой одно из наиболее существенных достижений в области систематизации и описания фразеологического фонда таджикского языка.

Исследование Д. Таджиева посвящено фразеологическим единицам с базовым компонентом «**об**» - **вода**, где анализируются их структурные и семантические характеристики. Автор отмечает, что данный компонент обладает высокой продуктивностью и активно участвует в формировании образных фразеологизмов. По мнению Таджиева, «**об**» - **вода** выступает как словообразовательный и фразеобразующий элемент, что позволяет ему создавать устойчивые выражения, отражающие культурные и когнитивные особенности таджикского языка [Таджиев, 1966, 42–60].

Фразеологизм «**ба даҳон об гирифтан**» - «набрать в рот воды» относится к устойчивым выражениям с метафорическим значением. Он описывает состояние человека, внезапно замолкающего, теряющего дар речи или неспособного высказать мысль, чаще всего из-за смущения, страха, неожиданности или непонимания. В художественной литературе и разговорной речи эта идиома часто используется, когда персонаж оказывается в неловкой ситуации, не зная, как ответить на вопрос, или когда его застают неожиданно. Идиома создаёт яркий образ человека, «застывшего» и неспособного выразить свои мысли или чувства, передавая не просто молчание, а молчание, вызванное внутренним эмоциональным или психологическим напряжением. Например: “*Не! Ман нагуфтам, ки мардум ба даҳон об гиранд. Ман гуфтам, ки ҳар кор шарту шароит дорад*” [Ҳайҷо, 2015, 32]. - *Нет! Я не говорил, чтобы люди набрали в рот воды. Я сказал, что у каждого дела есть свои условия и обстоятельства*

Таким образом, данный фразеологизм отражает культурно-ментальные особенности таджикского языка и служит примером того, как лексические единицы могут передавать эмоциональные и когнитивные состояния человека в конкретном социокультурном контексте.

Английский лингвист А.В. Кунин в своих работах отмечает, “что многие английские фразеологизмы имеют переносное значение, и их невозможно в точности перевести на другие языки” [Кунин, 1984, 944].

В английском языке фразеологизмы, уходящие корнями в повседневный опыт и библейские традиции, придают речи яркость и образность. Фразеологизм **to be in hot water** - попасть в беду (обычно по собственной вине) буквально значит «быть в горячей воде» и

означает «оказаться в беде» или «быть в сложной ситуации» [Кунин, 1984, 98]. Этот фразеологизм используется, когда кто-то сталкивается с неприятностями или проблемами из-за своих действий.

Изучение концепта «**об** - **water** - **вода**» в таджикском и английском языках представляет собой перспективное направление когнитивно-лингвистических исследований. Сопоставительный анализ этих языков позволяет не только расширить представления о языковом и культурном разнообразии, но и способствует формированию целостной научной картины мира.

Таким образом, концепт, как ментальное образование, отражает особенности национального мышления, исторический опыт и мировоззренческие установки народа. Исследование этимологии, лексико-семантических полей и культурных коннотаций слов, связанных с водой, открывает возможность глубже понять народное наследие и выявить богатство культурных кодов.

Сопоставительный анализ концепта «**об** - **water** - **вода**» выявляет как универсальные, так и специфические особенности его семантики. В обоих языках «**об** - **water** - **вода**» ассоциируется с жизнью, чистотой, течением времени и различными эмоциональными состояниями. В то же время в таджикской культуре концепт «**об** - **water** - **вода**» приобретает особое сакральное и жизненно важное значение. Это отражается в многочисленных фразеологических единицах и народных поговорках, где «**об** - **water** - **вода**» выступает символом изобилия и духовного очищения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Комлев Н. Г. О культурном компоненте лексического значения слова // Вестник Московского университета. Серия: Филология. – 1966. – № 5. – С. 41–50.
2. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1984. – 944 с.
3. Таджиев Д. Т. Слово «об» – вода в современном таджикском языке // Труды Ин-та языкознания АН СССР. – М., 1952. – Т. 1. – С. 42–60.
4. Фозилов М. Фразеологический словарь современного таджикского языка: в 2 т. – Душанбе: Государственное издательство Таджикистана, 1963. – Т. 1. – 952 с.; Т. 2. – 802 с.

УДК 81'373:821.222.8

КАЛИМАСОЗИИ СИФАТҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНИ

Шахнозаи Турсунзода

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Дотсенти кафедраи забон ва фарҳанг. E-mail: shahnozaitursunzoda@gmail.com

Мақола ба омӯзиш ва таҳқиқи калимасозии сифатҳои мураккаби пайваст дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни бахшида шудааст. Мавзӯе, ки дар мақола баррасӣ шудааст, аз нигоҳи илмӣ актуалӣ буда, то имрӯз мавзӯи мазкур мавриди таҳқиқи алоҳида сурат нагирифтааст. Дар баробари ин мақоми калимасозии сифатҳои мураккаби пайвастро дар осори илмӣ олимону донишмандони замони муосир дида баромада, ҷойгоҳи ин усули калимасозиро дар замони муосир аз диди муҳаққиқон баррасӣ карда шудааст. Азбаски мавзӯи асосии мақоларо омӯзиш ва баррасии вижагӣҳои сифатҳои мураккаби пайваст дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни ташкил мекунад, муаллиф дар ҷараёни таҳқиқи моҳияти асосии масъала мақоми ин усули калимасозиро дар «Ёддоштҳо»-и устод Айни нишон додааст. Дар баробари таҳлили маводҳои адабӣ доир ба истифодаи пасванди таҳқиқшаванда маълумоти омӯрӣ додааст. Баъд аз баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои муҳимми баррасишаванда муаллиф дар хулоса нақши устод Айниро дар офаридани калимаҳои нави бо ин усул сохташуда, ки бевосита ба услуби фардии нависанда хос аст, нишон додааст.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, пасванд, ташаккул, забоншиносӣ, забоншинос, луғат, сарф, наҳв, забони тоҷикӣ, сифатҳои мураккаби пайваст.

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ СЛОЖНОСОЧИНЁННИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В «ВОСПОМИНАНИЯХ» САДРИДДИНА АЙНИ

Шахноза Турсунзода

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана,
доцент кафедры языка и культуры.
E-mail: shahnozaitursunzoda@gmail.com

Статья посвящена изучению и исследованию сложносочинённые прилагательных в «Воспоминаниях» С. Это прощается. Тема, обсуждаемая в статье, актуальна с научной точки зрения и до сегодняшнего дня не являлась предметом отдельного исследования. При этом рассмотрен статус словообразования сложных прилагательных в научных трудах учёных и ученых современности, а также обсуждено место этого способа словообразования в современную эпоху с точки зрения исследователей. Поскольку основной темой статьи является изучение и обзор особенностей сложносочинённые прилагательных в «Воспоминаниях» С. Организованный Айни, автор в процессе исследования основной сути вопроса показал состояние этого способа словообразования в «Воспоминаниях» мастера Айни. Наряду с анализом литературных материалов он предоставил статистические сведения об использовании исследуемого суффикса. Рассмотрев и решив важные рассматриваемые вопросы, автор в заключении показал роль Мастера Айни в создании новых слов, созданных этим методом, что непосредственно характерно для личного стиля писателя.

Ключевые слова: словообразование, суффикс, формирование, лингвистика, языковед, лексика, морфология, синтаксис, таджикский язык, сложносочинённые прилагательные.

IMAGING OF COMPLEX RELATED ATTRIBUTES IN SADRIDDIN AYNI'S “MEMORY”

Shakhnoza Tursunzoda

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Associate
Professor of the Department of Language and Culture.**

E-mail: shahnozaitursunzoda@gmail.com

The article is devoted to the study and analysis of compound adjectives in the “Memoirs” of S. Ayni. This issue is considered highly relevant from a scientific perspective and, to date, has not been the subject of a separate comprehensive study. The paper examines the status of word formation of compound adjectives in the works of classical and contemporary scholars, and also discusses the place of this word-formation method in the modern linguistic context. Since the main focus of the article is the investigation and overview of the specific features of compound adjectives in Ayni’s “Memoirs,” the author, in the course of the research, demonstrates the condition and development of this word-formation method in the works of the master Ayni. Along with the analysis of literary material, statistical data on the use of the studied suffix are also provided. Having examined and addressed the key issues, the author concludes by highlighting the role of S. Ayni in the creation of new words formed through this method, which is a distinctive feature of the writer’s individual style.

Keywords: word formation, suffix, formation, linguistics, linguist, vocabulary, morphology, syntax, Tajik language, compound adjectives.

Дар забоншиносии тоҷикӣ калимаҳои мураккаб ҳамчун ҷузъи ҷудонопазири таркиби ҷумла аз ҷониби муҳаққиқони соҳаи забон ҳамаҷониба мавриди таҳқиқи баррасии илмӣ қарор дода шудааст. Ин навъи калимаҳо ба давраи бостон пайванди ногусастанӣ дошта, яке аз сермахсултарин роҳи калимасозӣ шинохта шудаанд. Бинобар ин андешаҳо, аҳли таҳқиқ калимасозии калимҳои мураккабро ба давраҳои қадимтарини ташаккули таҳаввули забони тоҷикӣ мутааллиқ донистаанд.

Масалан, забоншиноси маъруфи тоҷик Д. Саймиддинов, ки дар хусуси таърихи забони тоҷикӣ осори мондагори илмӣ нигоштааст, дар бораи таърихи дуру дароз доштани калимҳои мураккаб чунин фармудааст: “Қолаби калимаҳои мураккаб, ки дар қадимтарин намунаҳои мероси хаттии ниёгонамон ба ҷашм мерасад, намунаи барҷастатаринаш катибаи Бесутун мебошад, ки дар он қолабҳои калимаҳои мураккаби тобеъи дида мешаванд” [10, 66]. Давраҳои оянда ё худ минбаъдаи шаклгирии забони форсӣ-тоҷикӣ-дарӣ ҳам яке аз роҳҳои пурмахсули калимасозии калимаҳои мураккаб ба ҳисоб гирифта шудааст. Бинобар ин маълумотҳо аввалин назарияҳо доир ба ин тарзи калимасозӣ дар луғатномаҳои муътамади даврони классикӣ маънидод карда шудаанд. Ин ҷиҳати масъалаи мубрамо забоншиносии хирфай Ш. Рустамов низ таъкид кардаанд [8, 58]. Солҳои баъдӣ, яъне пас аз Инқилоби Октябр аз ҷониби равшанфикрони ватандӯсту озодихоҳи миллат барои беҳбудии вазъи забони тоҷикӣ ва таълими самараноки он нахустин дастурҳои забони тоҷикӣ иншо шудаанд. Масалан, дар китоби “Сарфу наҳви забони тоҷикӣ”-и С. Ализода ва “Қоидаҳои забони тоҷикӣ”-и А. Фитрат роҷеъ ба калимасозии калимаҳои мураккаб ба таври мухтасар маълумоти муътамади илмӣ дарҷ шудааст. Бо таъия ба маълумоти дар асарҳои мазкур овардашуда бо боварии том метавон чунин хулосаи дақиқу амиқ баровард, ки дар давраҳои

минбаъдаи рушду инкишофи забони тоҷикӣ, махсусан, такмили назарияҳо дар бораи усулҳои калимасозӣ аз ин асарҳои ба истилоҳ заминавӣ ғоиди зиёд бурдаанд [2, 55].

Соли 1941 забоншиносони мумтоз Б. Ниёзмӯхаммадов ва Л. Бузургзода китоби «Морфологияи забони тоҷикӣ»-ро аз ҷоп бароварданд. Дар ин асари арзишманд, ки дар он замон яке аз асарҳои заминавӣ дар самти таҳқиқи омӯзиши системаи ҳиссаҳои нутқ ба шумор мерафт, дар бораи калимасозии мураккаб маълумоти нисбатан муфасссал ва илмӣ дарҷ шудааст. В. С. Расторгуева низ дар китоби «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ» доир ба ин масъала маълумоти густурдаи илмӣ овардааст [9, 529-570]. Дар китоби Ш. Н. Ниёзӣ зери номи «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» калимасозии мураккаб мавриди таҳқиқ ва омӯзиши ҳамаҷониба қарор гирифта, муаллифи асар доир ба ин усули калимасозӣ андешаҳои ҷолиби диққатро баён кардааст [5, 193].

Бо итминони комил метавон гуфт, ки дар давраҳои баъдӣ осори мазкур барои ривочу раванқи назарияи илмии калимасозии забони тоҷикӣ чун манбаъҳои гаронбаҳои илмӣ хизмат кардаанд.

Калимаҳои мураккабро бо дарназардошти муносибат ва алоқаи грамматикӣ байни ҷузъҳои он ба калимаҳои мураккаби пайваст, тобеъ ва омехта ҷудо кардаанд [3, 125-148]. Тамоми усулҳои сохта шудани калимаҳои мураккаб дар забон ҷойгоҳи виҷаро касб намуда, барои бойгари таркиби луғавии забон заминаи мусоид фароҳам меорад [6, 190].

Агар як замон дар вақти омӯзиши калимаҳои мураккаб бештар ба сохтори морфологияи ин намуди калимаҳо диққат дода мешуд, айни ҳол сохти калимаҳои мураккаб бо семантикаи онҳо якҷоя ба риштаи таҳқиқ кашида шуда, мавриди омӯзиш қарор дода мешавад, чунки семантикаи калимаҳои мураккаб ба муносибати байни ҷузъҳои он алоқаи кавӣ дорад [6, 98]. Дар баробари ин, як зумра забоншиносон дар вобастагӣ бо семантикаи ибора баррасӣ намудани хусусиятҳои маъноии калимаҳои мураккабро муносиб донистаанд. Забоншинос Л. С. Пейсиков ҳамин паҳлуи масъаларо дар осори гаронарзиши ба шоҳаҳои мухталифи илми забоншиносӣ бахшидааш ба таври хеле мукаммалу назаррас ва ҷамъӣ ба қалам додааст. Бинобар андешаи олимӣ зикршуда, алоқаи изофӣ маъмултарини навъи алоқаи байни калимаҳо дар забони форсӣ ба шумор рафта, дар баробари ин дар бораи бо алоқаи изофӣ сохта шудани калимаҳои мураккаб диққати ҳамаҷониба дода, ҷамъӣ изофатро яке аз роҳҳои ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани ибораҳои изофӣ донистааст. Чунончи, ӯ зикр менамояд: «Бархе ибораҳои изофӣ ҷараёни лексикализатсияро аз сар гузаронида, бо афтидани бандиҳои изофӣ ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани ибора ба амал меояд» [7, 103].

Дар бисёр асарҳои илмӣ, ки бевосита ба мавзӯи калимасозӣ робита доранд, ҳамин принсипро дидан мумкин аст. Масалан, дар қорҳои илмӣ олимони рус то солҳои навадум ҳам принсипи таъия ба сохтори калимаҳои мураккаб возеҳу равшан ба мушоҳида мерасад [ниг.: Земский А.М., Крючков С.Е., Светлаев М.В. Русский язык.- М.: 1980 : 115- 116]. Вале дар баробари ин муҳаққиқоне низ ба назар мерасанд, ки сохтори калимасозиро бо семантикаи он алоқаманд медонанд. Дар забоншиносии рус дар хусуси масъалаи мазкур аҳамияти махсус дода шудааст. Забоншиносони рус Б. А. Серебренников [11, 56], П. А. Соболева [12, 33] ва дигар олимони семантикаи калимаҳои мураккаб ва гурӯҳҳои семантикӣ онро мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Дар забоншиносии тоҷик ҳангоми шарҳи калимасозии ҳиссаҳои нутқ дар бораи семантикаи калимаҳои мураккаб дар тадқиқоти Ш. Рустамов ва дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” маълумоти кам ба назар мерасад. Забоншинос Ғаниева С. бошад, дар таҳқиқи анҷомдодааш таҳти унвони “Бархӯрди ономазиологияи нисбати калимаҳои мураккаби забони адабии тоҷикӣ” ба семантикаи калимаҳои мураккаб ҳамаҷониба таваҷҷуҳ намудааст [4, 45]. Ин таҳқиқгар бо таъия ба қорҳои илмӣ муҳаққиқони рус семантикаи калимаҳои мураккабро дар атрофи сохтори калимаҳои мураккаби исм+исм дар насри классикӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Зикр қардан зарур аст, ки наҳвиносон бо сабаби алоқаи хеле мустаҳкам доштани сохтори

ибора ба калимаҳои мураккаб – (универбҳо) семантикаи ин ду категорияи тамоман мухталифи забонро дар пайравии якдигар мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд.

Забоншиноси тоҷик С. Низомова доираи семантикии калимаҳои мураккабро васеъ доништааст, ки ин барои равшан муайян намудани «хусусияту характери шахс, ҳодисаву воқеаҳо ва муносибати онҳо» аҳаммияти калон дорад. Бинобар ақидаи муҳаққиқи номбурда, васеъ будани доираи семантикии ин гуна калимаҳо ба он вобаста аст, ки ҳар як ҷузъи ин гуна калимаҳо «дар алоҳидагӣ маънои ҷудогонаро ифода менамояд».

Хулласи калом, дар радифи сохти ҳар як калима ҳатман ба маънои луғавии он диққати ҳамаҷониба зоҳир намуда, дар вақти омӯзишу баррасии таркибии сарфии калимаҳои мураккаб семантикаи он шарҳу эзоҳ дода шавад. Дар ин қисмати кор мо ҳам ҷиҳати сохторӣ ва ҳам семантикии калимаҳои мураккабро, махсусан, сифатҳои мураккабро баррасӣ хоҳем кард.

Азбаски мақолаи мо ба масъалаи омӯзишу таҳқиқи калимасозии сифатҳои мураккаби пайваст дар “Ёддошҳо”-и Садриддин Айний бахшида шудааст, мо тасмим гирифтем, ки доир ба ин навъи калимасозии сифат маълумот дода, вижагиҳои ин типи калимасозии сифатро дар “Ёддошҳо”-и Садриддин Айний баррасӣ намоем.

Калимаҳои мураккаби пайваст бо хусусияти хоси калимасозии худ аз дигар навъҳои калимаҳои мураккаб (манзур калимаҳои мураккаби тобеъ ва омехта аст) фарқ карда, маъмултарин усули калимасозии калимаҳои мураккаб маҳсуб меёбанд. Ин навъи калимаҳои мураккаб бо роҳу воситаҳои гуногун аз асосҳои баробарҳуқуқ сохта мешаванд. Аз ҷиҳати тобиши маъноӣ бошанд, маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Дар калимасозии аксарияти ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ ин усули калимасозиро мушоҳида кардан мумкин аст. Махсусан, дар калимасозии исм, сифат ва зарф аз ин усули калимасозӣ баштар истифода мебаранд. Як нуктаро бояд ин ҷо таъкид намуд, ки дараҷаи истеъмоли ин усули калимасозӣ дар ҳар ҳиссаи нутқ вобаста ба хусусияти грамматикӣ ё худ имконоти дохилии ҳиссаи нутқ гуногун сурат мегирад. Масалан, дар як ҳиссаи нутқ сермаҳсул, дар ҳиссаи нутқи дигар каммаҳсул ва дар як ҳиссаи нутқи қомилан дигар бемаҳсул ба назар мерасад. Бо дарназардошти маълумоти манбаъҳои илмӣ ва махсусан осори ба грамматикаи забони тоҷикӣ ихтисосшуда роҳу усулҳои калимасозии калимаҳои мураккаб дар сохтани исмҳо ва махсусан зарфҳо мавқеи вижаро касб мекунад. Яъне аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки дар ҳиссаҳои номбаршудаи нутқ ин усули калимасозӣ ҳеле маъмул аст. Аммо баръакси ин ду ҳиссаи нутқ дар калимасозии сифат нисбатан доираи истеъмоли ин усули калимасозии калимаҳои мураккаб ҷандон васеъ нест. Забоншиноси шинохтаи тоҷик Ш. Рустамов дар китоби “Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик” ки ба мавзӯи калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик нигаронида шудааст, роҷеъ ба калимасозии мураккаби пайваст ягон қайдӯ ишора накардааст. Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” ва дар дастури таълимии С. Ҳалимов “Ҳиссаҳои номии нутқ” дар бораи калимасозии мураккаби пайваст бар таъя ба калимасозии исмҳо, сифатҳо ва зарф маълумоти то як дараҷа пурратар пешниҳод мешавад. Гуфтан ҷоиз аст, ки маълумоте, ки дар сарчашмаҳои илмӣ фавқуззикр, инчунин дигар асарҳои илмӣ маҳз ба ҳамин мавзӯ бахшидашуда дар бобати бо қадом усулҳо сохтани калимаҳои мураккаби пайваст ягон муқобилияти андеша ба назар намерасад.

Хоркашев С. дар монографияи худ таҳти унвони “Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа” дар хусуси сохти калимаҳои мураккаб диққати ҳамаҷониба додааст [13, 66].

Ҳангоми таҳқиқи баррасӣ ва омӯзиши маводи дастрасбудаамон маълум гардид, ки дар “Ёддоштҳо”-и устод Айний сифатҳои мураккаби пайваст дар асоси анъанаи калимасозии калимаҳои мураккаб, мувофиқи нишндоди сарчашмаҳои илмӣ бо роҳҳои зерин сохта шудаанд:

1. Аз такрори бевоситаи калимаҳо сохта шудаанд. Ин усули калимасозӣ дар “Ёддоштҳо”-и устод Айний яке аз каммаҳсултарин роҳи калимасозӣ маҳсуб ёфта, дар низоми ин қолаби калимасозӣ беш аз 22 калима дарёфт намудем: **дангар-рангар, тик-тик, суп-сурх, қатра-қатра, хим-хим, калон-калон, дароз-дароз, тӯб-тӯб, чакра-чакра, тозабатоза, тарсону ларзон, чалӣ-калон, дона-дона, сахт-сахт, порча-порча, пеш-пеш, хурд-хурд, хир-хир, кам-кам, гуногун, чонончон, рангоранг.**

Чунон ки аз таҳлилу баррасии сарчашмаҳои илмӣ бармеояд, дар ин қолаб сохта шудани калимаҳо ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ, ба мисли исм, сифат, зарф хос мебошад. Дар калимасозии калимаҳои мураккаби пайваст ҳиссаҳои мухталифи нутқ мавриди истифода қарор дода мешаванд. Азбаски рисолаи таҳқиқи мо бевосита ба калимасозии сифат дар заминаи асари тарҷумаҳои устод Садриддин Айний – “Ёддоштҳо” бахшида шудааст, мо тасмим гирифтем, ки мавқеи калимасозии сифатҳои мураккаби пайвастро ба риштаи таҳқиқ кашем.

Як нуктаи муҳимро бояд қайд намуд, ки дар тадқиқоти олимони тоҷик доир ба муносибат доштани калимаҳои мураккаби пайваст ба ҳиссаҳои нутқ фикрҳои, ки ихтилофи якдигаранд, мушоҳида накардем. Ба андешаи мо, сабаби асосии масъалаи мазкур ин аст, ки ҳангоми омӯзишу баррасии калимаҳои мураккаби пайваст олимони соҳа бешатар ба сохтори калимаҳои мазкур диққат додаанд. Ба семантикаи калимаҳои мураккаби пайваст бошад, таваҷҷуҳи аҳли илм дар соҳаи забоншиносии тоҷик бо нудрат ба назар мерасад. Аз мазмуну муҳтавои мисолҳои зикршуда бармеояд, ки онҳо аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ гуногун буда, лекин аз ҷиҳати тобиши маъноӣ то як дараҷа байнашон муҳдудият ба назар мерасад: онҳо, дар навбати аввал, ба воситаи такрор омадан, маънои зиёдиву камӣ, такрор ва миқдорро таҷассум кардаанд. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки қолабҳои калимасозӣ ҳам ба семантикаи калимаҳои мураккаб вобаста буда, дар онҳо таносуби шакл ва мазмун равшан зоҳир мегардад.

а). Аз такрори исм. Ин роҳи калимасозӣ дар маводи ҷамъовардаи мо корбурди ғаёол надорад. Исмҳои мухталиф дар ин қолаб омада, маъноҳои мухталифро ифода мекунанд: **дангар-дангар, тик-тик, қатра-қатра, тӯб-тӯб, чакра-чакра, дона-дона, порча-порча, хир-хир, пастак-пастак.**

Чунончи: Лаъличаро чаппа гузошта маро ба пеши вай шинонда химчаҳоро ба дастонам дод ва хуш ба паҳлуям нишаста найро ба лабонаш дошт. Ман химчаҳоро ба лаълича зада садои **дангар-дангар** мебаровардам, ӯ ҳам, гӯе ки сурнай менавохта бошад, хуштак мекашид... [1, 19]. Ман бо ӯ ангиштҳои пошхурдари **дона-дона** аз даруни барф чида дар он ҷо ғундоштан гирифтем. Аммо «Парвардигорхӯча» бо шикастани хум ва пош хӯрдани ангишт худро ба зери девор гирифта бо пушти нохонаш гарди ангишти ба ҷомааш нишастаро **оҳиста-оҳиста** тоза кард ва ба ангиштчинии мо тамошобин шуда истод. [1, 158]. Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам, чунки дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида буда, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам: дар барам курталозимии сафеди суфта буд ва аз рӯи вай ҷомае пӯшида будам, ки гулҳои **порча-порча** дошт ва дар сарам каллапӯши нав буд, ки модарам гулдӯзӣ карда буд [1, 17].

б). Аз такрорёбии сифат. Дар ин қолаб, аслан, сифатҳои асли истеъмол мешаванд. Дар ин вазифа аксаран сифатҳои **калон-калон, хурд-хурд, сахт-сахт** корбаст шудаанд. Калимаҳои **калон-калон, хурд-хурд, сахт-сахт** дар мисолҳои зерин аломати ашӯҳоро мефаҳмонад: Эргаш қисми **калон-калон**и онҳоро, ки хеле кам буданд, ба ман нишон дод [1, 36]. Дар он ҷоҳои биёбон ҳомаҳои **хурд-хурди** реги сурх ва талчаҳои **пастак-пастак** қатор шуда рафта буданд [1, 291]. Аломати бад шудани аҳволаш ин аст, ки нафасҳои **сахт-сахт** мекашад ва гулӯяш хишшос мезанад [1, 171].

Забоншиносии тоҷик Низомова С. Ф. дар рисолаи докториаш “Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публицистикаи Садриддин Айний” калимаҳои дар мисолҳои боло зикршударо

мансуби ду ҳиссаи нутқ: сифат ва зарф медонад. Ба андешаи мо, фикри Низомова С. Ф. дуруст ва саҳеҳ аст, зеро тобиши маъноӣ ва ба кадом ҳиссаи нутқ мансуб будани чунин хели калимаҳоро маҳз аз мазмуну муҳтавои умумии матн фаҳмидан мумкин аст. Забоншиносии номбурда ҳамин паҳлуи масъаларо низ дар рисолааш таъкид намуда, калимаҳои баланд, кӯтоҳ, саҳтро сифатҳои аслии ба қалам дода, дар шакли такрор омадани онҳоро дар мисолҳои дар поён зикршуда ба вазифаи зарфи тарзи амал омаданашонро таъкид намудааст: “Калимаҳои баланд, кӯтоҳ, саҳт сифатҳои аслии буда, дар ин қолаб таркиб ёфта, ба вазифаи зарфи тарзи амал омадааст: Модаркалонам баланд-баланд (чӣ тарз?) дуо хонда дафъи фалокатро аз Худо мепурсид ва барои ба кор рафтаистодагон ривочи кор металабид [Од., 39]. ...кӯтоҳ-кӯтоҳ (чӣ тарз?) нафас гирифта, – истода будам, аз он тараф (бо дасти худ тарафи Эронро нишон дода) ҳам аз ин тараф (тарафи Хиротро нишон дода) гард бархост [Ғул.,38]. Қутбия ки Ҳамдам-Фурма будани соҳиби садоро дид, дили аз садои ногаҳонӣ ба ларзишомедааш саҳт-саҳт ба тапидан даромад... [Ғул., 569]”.

Идораи рӯҳонии ин деҳа ба дасти мутаваллиҳо буд, ки онҳо аз ҷумлаи серзаминони хоҷагони миракони буданд ва идораи **мулкӣ-маъмурӣ** дар дасти тоҷикон буд... [1, 8]. ...дар барам курта-лозимии сафедаи суфта буд ва аз рӯи вай ҷомае пӯшида будам, ки гулҳои **порча-порча** дошт ва дар сарам каллапӯши нав буд, ки модарам гулдӯзӣ карда буд [1, 17].

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу омӯзиши маводи дастрас айён гардид, ки ин роҳи калимасозии сифат дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айни камистеъмол аст. Гарчанде ки дар дигар осори адиб бо ин усули калимасозӣ сохта шудани сифатҳо дар баробари исми зарфҳо мақоми шоистаро касб мекунад.

АДАБИЁТ

1. Айни С. Ёддоштҳо. Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи миллии тоҷик. – Душанбе, 2009. – 404 с.
2. Ализода С. Сарфу нахви забони адабии тоҷик. С. –Фитрат А. Қойидаҳои забони тоҷикӣ// С. Ализода–Фитрат. Душанбе: Маориф ва фарҳанг. 2010. -187с
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология / Муҳаррирони масъул: Ш. Рустамов, Р. Ғафоров.– Душанбе: Дониш, 1985. – Ҷ. 1. – 356 с.
4. Ганиева С. Словообразовательное значение сложных слов таджикского языка/ С. Ганиева //На материале литературных памятников X-XII вв. // Дис. .канд. филол. наук.– Душанбе, 1990. – 156 с.
5. Ниёзӣ, Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ / Ш. Н. Ниёзӣ // Очеркҳо оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ. Ҷузъи 7 – Сталинобод, 1954. – 50 с.
6. Низомова, С. Калимасозии сарфӣ дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ. [Матн]/С. Низомова–Душанбе: матбааи ВКД–2010.- 178 с.
7. Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка./ Л.С. Пейсиков -М.: Изд-во МГУ. 1975. -207 с.
8. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1972. –77с.
9. Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка. / В. С. Расторгуева // Таджики-русский словарь. -М.: Госиздат иностранных и национальных словарей. 1954.- С.529-570.
10. Саймиддинов Д. Вожасозии забони форсии миёна. -Душанбе: 2001, -310 с.
11. Серебренников Б. А. «Об относительной самостоятельности развития системы языка». / Б. А. Серебренников – М., 1967.
12. Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия. / П. А. Соболева – М., 1980 – 66с.
13. Хоркашев С. Ду нигоҳ ба масоили калимасозӣ. Хоркашев С. // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2014, №1 (56). – С.337-344.

УДК 811.222.5'366

ТАҲЛИЛИ ҚОНИШИНҲОИ ШАХСИ СЕЮМ ДАР ЗАБОНИ ВАХОНӢ**Неъматова Бибиқанд Мабатхоновна****н.и.ф., дотсенти кафедраи забон ва фарҳанги факултети гуманитарно педагогикӣ
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Нишони: ноҳияи
Синои шаҳри Душанбе, кӯчаи Раҳмон Набиев 262. E-mail: bibijon07@mail.ru.**

Аз таҳлили маводи овардашуда бармеояд, ки дар забони вахонӣ қонишинҳои шахси сеюм хусусияти ҳоси грамматикӣ доранд. Бар ҳилофи баъзе забонҳои дигар, дар ин забон шакли махсуси мустақили қонишини шахси сеюм вучуд надорад. Вазифаи он асосан тавассути қонишинҳои ишоратӣ иҷро мегардад. Яъне, шаклҳои **yaw** (ӯ, вай, он) ва **yawiš** (онҳо) ҳамчун қонишинҳои шахсии шахси сеюми танҳо ва ҷамъ истифода мешаванд. Ҳамчунин шаклҳои ишоратии **yəm, yət, yəmiš, yətiš** (ин, он, инҳо, онҳо) низ метавонанд дар нутқ вазифаи қонишини шахси сеюмро иҷро намоянд.

Ин қонишинҳо одатан ба шахс, предмет, ҳайвонот ё ҳатто мафҳумҳои абстракт ишора мекунанд ва бештар барои номбар кардани иштирокдоре истифода мешаванд, ки дар гуфтугӯ бевосита иштирок намекунад. Аз ҳамин сабаб онҳоро «шахси ғойб» низ меноманд. Дар ҷумла онҳо метавонанд вазифаҳои гуногуни грамматикӣ, аз ҷумла мубтадо, хабари номӣ, пуркунанда ва ҳол-ро иҷро намоянд.

Таҳқиқоти забоншиносон, аз ҷумла Т.Н.Пахалина, нишон медиҳад, ки дар забони вахонӣ қонишинҳои шахси яқум ва дуум нишондодҳои грамматикӣ чинсият надоранд ва бо сабаби аз байн рафтани категорияи чинс дар ин забон, чунин хусусият дар қонишинҳои шахси сеюм низ мушоҳида намешавад. Аз ин рӯ, фарқиати онҳо асосан аз рӯи шумора (танҳо ва ҷамъ) сурат мегирад.

Ҳамчунин дар нутқи гуфтугӯ баъзан ба ҷойи **yaw** ибораҳои **yəm(š)** ё **yət(š)** истифода мешаванд, махсусан вақте ки ғӯянда дар бораи шахси сеюм дар ҳузури ҳуди ӯ сухан мегӯяд. Илова бар ин, дар забони вахонӣ истифодаи пешвандҳои хурдию навозишӣ, мисли **-ək**, дар таркиби қонишинҳо низ маъмул мебошад, ки тобиши эҳсосӣ ва навозиширо ифода мекунанд.

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки қонишинҳои шахси сеюми танҳо ва ҷамъ дар забони вахонӣ аз ҷиҳати таърихӣ аз қонишинҳои ишоратӣ сарчашма гирифта, дар раванди рушди забон вазифаи қонишинҳои шахси сеюмро қабул намудаанд ва дар низомии грамматикӣ ин забон нақши муҳим мебозанд.

Калидвожа: забони вахонӣ, қонишин, қонишинҳои шахси сеюм, ишора қонишинҳо, хусусиятҳои грамматикӣ, шумораи танҳо ва ҷамъ, пешвандҳо, исми қонишинҳо, шаклҳои падежи.

АНАЛИЗ ЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНЕЙ ТРЕТЬЕГО ЛИЦА В ВАХАНСКОМ ЯЗЫКЕ**Неъматова Бибиқанд Мабатхоновна****кандидат филологических наук., доцент кафедры языка и культуры факультета гуманитарных и педагогических наук Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: район Сино города Душанбе, улица Рахмона Набиева, дом 262. E-mail: bibijon07@mail.ru.**

Анализ представленного материала показывает, что в ваханском языке личные местоимения третьего лица обладают специфическими грамматическими особенностями. В отличие от некоторых других языков, в этом языке не существует отдельной самостоятельной формы личного местоимения третьего лица. Его функцию в основном

выполняют указательные местоимения. Так, формы *yaw* (он, она, оно) и *yawiš* (они) используются как личные местоимения третьего лица единственного и множественного числа. Кроме того, указательные формы *yəm*, *yət*, *yəmiš*, *yətiš* (этот, тот, эти, те) также могут выполнять функцию местоимений третьего лица в речи.

Данные местоимения могут указывать на лицо, предмет, животное или даже на абстрактные понятия и чаще всего используются для обозначения участника, который непосредственно не участвует в разговоре. Поэтому их также называют местоимениями «третьего лица» или «отсутствующего лица». В предложении они могут выполнять различные синтаксические функции: подлежащего, именного сказуемого, дополнения и обстоятельства.

Исследования лингвистов, в частности Т. Н. Пахалиной, показывают, что личные местоимения первого и второго лица в ваханском языке не имеют грамматических показателей рода. Поскольку категория рода в языке утрачена, данная особенность отсутствует и у местоимений третьего лица. Следовательно, различие между ними в основном определяется категорией числа (единственное и множественное).

В разговорной речи иногда вместо *yaw* употребляются формы *yəm(š)* или *yət(š)*, особенно когда говорящий упоминает третье лицо в его присутствии. Кроме того, в ваханском языке широко используются уменьшительно-ласкательные суффиксы, например *-ək*, которые могут присоединяться и к местоимениям, придавая им эмоционально-оценочный оттенок.

Таким образом, можно заключить, что местоимения третьего лица единственного и множественного числа в ваханском языке исторически восходят к указательным местоимениям и в процессе развития языка приобрели функцию личных местоимений, занимая важное место в его грамматической системе.

Ключевые слова: Ваханский язык, местоимение, местоимения третьего лица, указательные местоимения, грамматические особенности, единственное и множественное число, префиксы, местоименные существительные, падежные формы.

ANALYSIS OF THIRD-PERSON PRONOUNS IN THE WAKHI LANGUAGE

Nematova Bibikand Mabatkhonovna

Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Language and Culture at the Faculty of Humanities and Pedagogy, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: Sino District, Dushanbe city, 262 Rahmon Nabiev Street. E-mail: bibijon07@mail.ru.

The analysis of the presented material shows that third-person pronouns in the Wakhi language have specific grammatical features. Unlike in some other languages, there is no independent form of a third-person personal pronoun in this language. Its function is mainly performed by demonstrative pronouns. Thus, the forms *yaw* (he, she, it) and *yawiš* (they) function as third-person singular and plural personal pronouns. In addition, the demonstrative forms *yəm*, *yət*, *yəmiš*, *yətiš* (this, that, these, those) can also serve as third-person pronouns in speech.

These pronouns may refer to a person, object, animal, or even abstract concepts and are most often used to denote a participant who does not directly take part in the conversation. For this reason, they are also referred to as pronouns of the “absent person” or third person. In sentences they may perform various grammatical functions such as subject, nominal predicate, object, and adverbial modifier.

Research by linguists, including T. N. Pakhalina, indicates that first- and second-person pronouns in the Wakhi language do not have grammatical gender markers. Since the category of

gender has disappeared in this language, this feature is also absent in third-person pronouns. Therefore, their distinction is mainly based on number (singular and plural).

In colloquial speech, the forms *yəm(š)* or *yət(š)* are sometimes used instead of *yaw*, especially when the speaker refers to a third person in their presence. Moreover, diminutive-affectionate suffixes such as *-ək* are widely used in the Wakhi language and may also attach to pronouns, giving them an emotional or expressive nuance.

Thus, it can be concluded that the third-person singular and plural pronouns in the Wakhi language historically originate from demonstrative pronouns and, in the course of language development, have acquired the function of personal pronouns, playing an important role in the grammatical system of the language.

Key words: Wakhi language, pronoun, third-person pronouns, demonstrative pronouns, grammatical features, singular and plural number, prefixes, pronominal nouns, case forms.

Чонишин ашѐ, аломат ва миқдорро ба таври умумӣ нишон медиҳад ва маънои мушаххаси чонишинҳо дар ҷумла муайян мешавад. То солҳои 20-30 дар забони тоҷикӣ ба сифати чонишини шахси сеюми ҷамъ (онҳо) калимаи эшон фаровон истифода мешуд, вале дар забони адабии муосири тоҷик калимаи эшон камистеъмол шуда, аҳён-аҳёнан дар назм истифода мешавад... [4, 52-53].

Дар забони ваҳонӣ чонишини шахси 3-юм ба шахс ва ё шахсе ишора мекунанд, ки дар нутқи ғӯянда *yaw* (он//вай), шахси II *yət* (ин), (*yəmiš* (инҳо,онҳо) иштирок надоранд ва иштирокдори пасивии муколама махсуб намешаванд. *Yaw-on*, *yət-in*, *yawiš-on*ҳо Мисол: *Yaw maži mlol kərtəy.*– Ў маро ранҷонд. *Yət žy kitob skət stol.*– Ин китобе, ки дар болои миз аст, аз ман аст. *Yawiš ya baf amsoya.*– Онҳо ҳамсояҳои хело хубанд.

Тавре Т.Н.Пахалина нишон додааст, ки барои ифодаи чонишинҳои шахсии шахси сеюми шумораҳои танҳо ҷамъи забони ваҳонӣ чонишинҳои ишоратӣ қорбурд мешаванд. Ба ғайр аз ин, тибқи мушоҳидаҳои ӯ «чонишини шахсии шахсҳои 1 ва 2-юм дар таркиби (сохти) худ нишондодҳои навъи грамматикӣ надоранд ва феълҳои мувофиқаткунанда ба онҳо аз ҷинси шахсӣ - воқеӣ вобастагӣ доранд, ки онҳо ба он ишора мекунанд [6, 52].

Дар бисёр забонҳо, масалан, дар забони русӣ, олмонӣ, чонишинҳои шахсии шахси 3-юм ҳам ба шахс ҳам ба ғайри шахс тааллуқ доранд ва бо ин низ чонишини ишоратиро ёдовар мешаванд [6,59-60].

Муҳаққиқ Б.А.Ильиш қайд менамояд, ки чонишинҳои шахси III дар ифодаи категорияи ҷамъ мавқеи алоҳида доранд ва фарқи чонишинҳои шахси III аз шахсҳои I ва II дар он аст,ки онҳо категорияи шумораю ҷинс доранд [5,44]. Аммо дар забони ваҳонӣ бо сабаби аз байн рафтани ҷинсият ин хусусият ҳам аз байн рафтааст.

Т.Н.Пахалина қайд мекунад, ки барои шахси 3-юм чонишинҳои субстантивӣ ишоратӣ истифода бурда мешаванд. Чонишинҳои шахсӣ-ишоратӣ (ё ин ки субстантивӣ, ки чонишини шахси сеюманд) (онҳо чонишини шахси 3-юманд) танҳо аз рӯи шумора тафовут доранд [7,52].

Чонишинҳои шахси 3-юм дар бисёр забонҳо ба шахс, ба предмет ва ҳодисаҳо истифода бурда мешуд, то он вақте, ки чонишинҳои шахси 1-ум ва 2-юм ба ишораи шахс истифода мешуд [6,142].

И.М.Стеблин-Каменский навиштааст, ки вазифаи чонишинҳои шахси 3-юмро ишораҷонишинҳои дараҷаи сеюм иҷро мекунанд [3, 565].

Аз андешаҳои забоншиносон маълум мегарданд,ки чонишинҳои шахси сеюм предмет (шахс)- ро нишон медиҳанд. Пас маълум аст,ки чонишинҳои шахси сеюм таърихан аз чонишинҳои ишоратӣ ба вуҷуд омадаанд.Чонишинҳои шахси сеюми танҳо *yaw*(вай, ӯ) ва шахси сеюми ҷамъ *yawiš* (онҳо, вайҳо) мебошанд. Пас маълум аст,ки дар ин ҳолатдар бобати шахсе ё предмете суҳан меравад, ки вай ба ғуфтугӯ бевосита иштирок надорад. Ба чонишинҳои шахси 3-юм маънои ишоратӣ хос ҳастанд. Мисол: *Žy vgyt dəməktab malim.*–

Бародари ман дар мактаб муаллим аст. Yaw maži jrāb ɣfak uəʔk kərtəu. – Ҷ маро ҷуроб бофтаи ёд дод.

Онҳо субъекти амал, рафтор, ҳолат маҳсуб мешаванд, ки аз субъекти нутқ, яъне шахси 1-ум хабар медиҳанд. Ҷонишини мазкур тобиши ишорино низ қабул менамояд. Аз ин маълум мегарданд, ки ҷонишинҳои шахси сеюм предметро (шахсро) нишон медиҳанд. Пас маълум аст, ки ҷонишинҳои шахси сеюм таърихан аз ҷонишинҳои ишоратӣ ба вучуд омадаанд. Ҷонишинҳои шахси сеюми ҷамъ уəmiš(инҳо), уətiš(инҳо) ва yawiš(онҳо) бештар ба вазифаи мубтадо, хабари номӣ, пуркунандаи бавосита ва ҳол меоянд.

Забоншинос Б.Сиев дар бобати ин мавзӯ чунин фикр доранд, ки ҷонишини шахси сеюми танҳо дар забони қадим шакли маҳсус надоранд. Маънои шахси сеюм ба воситаи ҷонишинҳои ишоратӣ huva-hva -ифода мешавад [10, 32].

Ш.Рустамов чунин ақида дорад, ки ҷонишини шахси сеюми ҷамъ ҳам маънои умумӣ дорад, бинобар ин, артикли-е доираи онро маҳдуд ва ҷумлаи пайрав аломати ҳамин гурӯҳи маҳдудро нишон медиҳад [8, 258].

Дар забони ваҳонӣ аз сабаби вучуд надоштани чинсият ҷонишини ишоратии yaw вазифаи ин шаклҳоро иҷро менамояд. Ҷонишинҳои шахси сеюми танҳо уəm, уət ва yaw бештар ба вазифаи грамматикӣ зерин меоянд:

-мубтадо: Yəm dəʔd azi xəşruy ki, tam ruɣ didʔak nəwost. – Духтараш ҷунон зебо, ки ба рӯиш нигоҳ кардан намешавад. Yaw žy tlaɓa tu. – Бай(кас) талабаи ман аст. Yəm syɣati maž xəʔtk. – Ин суратро ман кашидагиам. Yəm dostoni wuz joɣəm. – Ин дostonро ман мехонам. Yəm xəyək azi ya barvi višvətk ki, xən aynək rang. – Ин хоҳарак ҷунон ҳавлиро рӯфтааст, ки кас гумон мекунад, ки оина аст.

-хабари номӣ: Lup xun dəm dyor uəməɳ. – Хонаи калон дар деҳа аз онҳост. Yəɳ baf yašiš yawəɳ. – Аспҳои хуб (зотӣ) аз онҳо онҳост. Ya baf kitobiš yawəɳ. – Китобҳои зебо аз онҳо онҳост.

-пуркунанда: Yəmi marəɣ rand, wuz uəɳ lup səɣəm. – Ҷро ба ман деҳ, ман инро калон мекунам. Yəti təbiɓər disəɳ. – Ҷро ба табиб нишон деҳ. Tu yawi žiš dyɣ. – Ту ҷро гӯш кун.

Yawiš \yəmiš\ yətiš ҷонишинҳои ишоратӣ буда, ба вазифаи ҷонишини шахси сеюми ҷамъ кор фармуда мешаванд. Мисол: Yawiš baf xalg tu. – Онҳо одамони хуб буданд. Žy bosawod tlaɓa yawiš. – Талабаҳои босаводи ман онҳоянд. Yəmiš rə žy bəzd tor sponovdi, ki sak taw tər donišgoh kačəɳ. – Инҳо маро умедвор карданд, ки мо шуморо дар донишгоҳ дохил мекунонем.

Шаклҳои ҷудогонаи ҷонишини шахсии шахси III ҷамъ мисли исмҳо бо пасоянду пешояндҳо дар ҷумла ба вазифаҳои зерин меоянд:

- мубтадо: Yawiš sakər tyša təlqon rətəɳ. – Онҳо ба мо тӯшаи роҳ доданд. Yawiš xətər baf jay jwəl dəžg. – Онҳо ба ҳудашон ҷойи хубе харидаанд. Yawiš pərsimi nsyng ki, maž ya wurki žovoydəu. – Онҳо ба вақти хоб рафтаи буданд, ки ман баррачаро дуздидам.

- хабари номӣ: Yəz yordaməɳ mar kərti yawiš. – Дина ба ман кӯмак расониданд онҳо. Žy xiš təbori asl yawiš. – Хешу табори аслии ман онҳоянд.

-пуркунандаи бевосита: Yəz yawiš xə xun bənyodəɳ kartəu. – Дина онҳо бунёди хонаро рехтанд. Wudg yawiš xə qlingi wəzməɳ. – Имрӯз онҳо қалинашонро меоранд.

- ҳол: Yəɳvi rang olim to wudg nəwinətk. – Инҳо барин олим то имрӯз надидаам. Yəɳvi rang dilsuz əʔk pido nəwost. – Инҳо барин дилсӯз ҳеҷ ҷое пайдо намешавад.

Ҷонишинҳои шахсии шахси сеюми танҳо ва ҷамъ.

Ҷадвал 1.

Шахс	Шумора	Шаклҳои падежӣ	
		Асли	Ғайриасли

Сеюм	<u>Танҳо</u>	Ҷаw– вай Ҷаw-iš - онҳо	-
	<u>Чамъ</u>	Ҷәм-ин Ҷәмиš-инҳо Ҷәт-ин (самти дур) Ҷәтиš-инҳо (самти дур)	-

Шахси сеюм: Ҷаw (вай//он //ӯ), уаwіš (онҳо), а-уаwіš (он кас) – ба оне ишора мекунад, ки сухан дар бораи ӯ меравад ё ин ки дар бораи чизе мегӯянд. Ба саволи куу(кӣ) ва čiz (чӣ) ҷавоб медиҳанд.

Ҷонишини шахси 3-юм дар ҷадвали ҷонишинҳои ишоратӣ оварда мешаванд. Дар вазифаи шахси 3- юм ҳамчун шахс(инсон), ҳар кадом як объекти дигари нутқ,- ҳайвонот, предмет ва ё ҳатто ягон чизи абстракт низ бошад. Ҷаw гәүд.– Вай рафт. Ҷаw зы šač tuәtk.– Вай саги ман будааст. Ҷаw žы zmaп.– Ӯ фарзанди ман аст.

Ба ҷонишинҳои шахси 3-юм маънои ишоратӣ хос ҳастанд. Мисол: Жы vгыт dә мәktab malim. – Бародари ман дар мактаб муаллим аст.

Чунин ҷонишинҳоро барои ҳамин ишораҷонишинҳо меноманд. Ҷонишинҳои шахси сеюми танҳо уаw(вай, ӯ) ва шахси сеюми чамъ уаwіš(онҳо, вайҳо) мебошанд. Пас маълум аст,ки дар ин ҳолат дар бобати шахсе ё предмете сухан меравад, ки вай ба гуфтугӯ бевосита иштирок надорад. Аз ин лиҳоз ин ҷонишинҳоро шахси ғоиб низ меноманд: Ҷаw аži аjoib draxt ki әčкуу уаw upk пәхәtk.– Вай чунон дарахти аҷоиб аст, ки касе ӯро об надодааст. Ҷаw сә žы tatәп jda viti.– Вай аз падараш ҷудо гашт. Wuz-әm уаw сә kәгуар-әп zur бә zur wozomd-әу.– Ман ӯро аз ҳашар базӯр овардам.

Дар баъзе мавридҳо дар нутқи гуфтугӯӣ ба ҷойи ҷонишини шахси сеюми танҳо уаw(вай, ӯ) ибораи уәм(š) уәт (š) низ кор фармуда мешавад. Одатан ин ҳодиса дар мавридҳои рӯх медиҳад,ки гӯянда дар бораи шахси сеюм дар ҳузури ҳуди ӯ сухан ронад Мисол: Ҷәмš saki majbur cart.– Ин кас моро маҷбур мекунад. Ҷәтš dišt ki, sakәп gnaгog.– Ин кас медонад,ки мо гунаҳкорем. Ҷәмš dә sakәп joүdәу.– Ин кас бо мо мехонд.

Бояд қайд кард, ки пешвандҳои хурдию навозиш дар забони ваҳонӣ ба ғайр аз сифат дар ҷонишинҳо низ фаровон истифода мешавад. Мисол: sakәk (мо) уаwәk (он), уәтәk\ уәмәk (ин), wuzәk \ маžәk (ман), tuәk \ tawәk (ту) ва ғайра.

Ин аст,ки ба ишораҷонишинҳои уаwіš, уәтиš, уәмиš, метавонад ҳамроҳ шавад:

- пешванди хурдию навозишии -әк агар дар ҷумла бо пешванди іш якҷоя ояд, ифодаи навозишро ифода мекунад. Мисол: Ҷаwәkiš i dastnigar dәm dyor.– Онҳо як дастнигар дар деҳа ҳастанд. Ҷәмәkiš dә мәktab yark сарәп. – Инҳо дар мактаб кор мекунанд. Ҷәтәkiš ҳы joni da msofirәп iti.– Инҳо ҷонашонро бо он мусофирхӯрданд.

-пешванди хурдию навозишии -әк ҳам дар шакли танҳо ва ҳам шакли чамъ ифода меёбад. Мисол: Ҷаwәk ҳы sari randәt ҳы siri пәҳand.– Вай сарашро медиҳадусиарашро фоп намекунад. Ҷәмәk бә lup vitәу.– Ин ҳам калонакак шуд. Ҷәтәk mar i baf хәрjin wozomdәу.– Ин ба ман як халтаак (хӯрчинак) овард.

Корбурди субстантиви ишораҷонишинҳо ба истифодабарии исмҷонишинҳо ва ҷонишинҳои шахсӣ монанд аст. Номинатив: Ҷаw ҳы рәтр (әу) дәүti, уаwš niv пыwd.– Ӯ писарашро зад, вай ҳоло бошад гиря дорад.

Бояд қайд кард, ки пешвандҳои хурдию навозиш дар забони ваҳонӣ ба ғайр аз сифат дар ҷонишинҳо низ фаровон истифода мешавад. Мисол: sakәk (мо) уаwәk (он), уәтәk\ уәмәk (ин), wuzәk \ маžәk (ман), tuәk\ tawәk (ту) ва ғайра.

АДАБИЁТ

1. Аламшоев М.М. Система местоимений шугнанского языка (в сравнении с другими языками шугнано- рушанской группы памирских языков). / М.М.Аламшоев – Душанбе: 1994.- 304 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе: Нашриёти «Дониш». 1977. - 186 с.
3. Грюнберг А.Л. Языки Восточного Гиндукуша. Ваханский язык/ А.Л. Грюнберг. ,И.М. Стеблин-Каменский. – М, 1976.- 670 с.
4. Гулзода Н.Д. Забони тоҷикӣ. Дастури таълимӣ. – Душанбе:2019- 119 с.
5. Ильиш Б.А.Система личных местоимений в английском языке// Проблема сравнительной филологии. - М:.,Л.,1965.- С.189.
6. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. / К.Е. Майтинская . – Москва: 1969.- 294 с.
7. Пахалина Т.Н.Ваханский язык.- «Языки народов СССР».Т. I./ Т.Н.Пахалина.-М: 1966.- С.398-418.
8. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис.\ Ш. Рустамов.-Душанбе: 1988.- 344 с.
9. Сиёев Б. Таҳаввули пардигмаи ҷонишинҳои шахсӣ дар забони тоҷикӣ /Масъалаҳои забоншиносӣ /Б.Сиёев. – Душанбе: 1983.-С. 96 -100.
10. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ.-Душанбе:1972.-235 с.

УДК: 338.48:811

ОМОДАСОЗИИ ЗАБОНИИ МУТАХАССИСОНИ СОҲАИ САЙЁҲӢ: ТАЛАБОТ ВА ХУСУСИЯТҲО

Қурбонова Муътабар Мадихочаевна

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон, муаллими калони
кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ риёзӣ. Институти сайёҳӣ. Суроға: 734055, ш.
Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯч. Борбад 48/5.**

E-mail: mutabarkhonkurbonova@gmail.com.

Мақола хусусиятҳои фаъолияти касбии мутахассисони соҳаи сайёҳӣ дар шароити глобализатсия ва ҳамкорӣи байнифарҳангиро меомӯзад. Вай вазифаҳои асосии кормандони соҳаи сайёҳиро, вазъиятҳои муошират дар муҳити касбӣ ва таъсири онҳо ба талаботҳои омодаасозии забонӣ таҳлил мекунад. Ваҷоҳати махсус ба нақши забони хориҷӣ ҳамчун воситаи фаъолияти касбӣ ва инчунин ташаккули қобилияти муоширатии забони хориҷӣ дар мутахассисони соҳаи сайёҳӣ дода мешавад. Мақола зарурати интегратсияи омӯзиши забони касбӣ дар низомии омодаасозии кадрҳо барои соҳаи туризмро асоснок мекунад.

Мақола ба таҳлили хусусиятҳои фаъолияти касбӣ дар соҳаи сайёҳӣ дар шароити рушди робитаҳои байналмилалӣ мепардозад. Табиати муошират дар соҳаи туризм ва таъсири он ба ташаккули талаботҳо барои омодаасозии забонии мутахассисони оянда таҳлил мешавад. Забони хориҷӣ ҳамчун чӯзӣ асосии қобилияти касбӣ, ки самарабахшии муоширати байнифарҳангиро таъмин мекунад, арзёбӣ мегардад. Мақола зарурати роҳи омӯзиши забони касбӣ барои омодаасозии кадрҳои соҳаи сайёҳиро асоснок мекунад.

Калидвожаҳо: сайёҳӣ, фаъолияти касбӣ, омодаасозии забонӣ, забони хориҷӣ, қобилияти муошират, муоширати байнифарҳангӣ, фаъолияти сайёҳӣ, муоширати касбӣ, омодаасозии забонӣ, забони хориҷӣ, қобилияти байнифарҳангӣ, қобилияти касбӣ.

ЯЗЫКОВАЯ ПОДГОТОВКА КАДРОВ ТУРИСТКОЙ ОТРАСЛИ: ТРЕБОВАНИЯ И СПЕЦИФИКА

Курбонова Муътабар Мадиходжаевна

**Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана,
старший преподаватель кафедры гуманитарных и естественно-математических
научных дисциплин. Институт туризма. Адрес: 734055,
г. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Борбад 48/5.**

E-mail: mutabarkhonkurbonova@gmail.com

В статье рассматривается специфика профессиональной деятельности специалистов в сфере туризма в условиях глобализации и межкультурного взаимодействия. Анализируются основные функции работников туристической отрасли, коммуникативные ситуации профессионального общения и их влияние на требования к языковой подготовке. Особое внимание уделяется роли иностранного языка как инструмента профессиональной деятельности, а также формированию иноязычной коммуникативной компетенции специалистов туризма. Обосновывается необходимость интеграции профессионально ориентированного языкового обучения в систему подготовки кадров для туристической индустрии.

Статья посвящена анализу особенностей профессиональной деятельности специалистов туристической сферы в условиях интенсификации международных контактов. Рассматривается характер профессионального общения в туризме и его влияние

на формирование требований к языковой подготовке будущих специалистов. Иностранный язык анализируется как ключевой компонент профессиональной компетентности, обеспечивающий эффективность межкультурного взаимодействия. Обосновывается необходимость профессионально ориентированного подхода к языковой подготовке кадров туристической отрасли.

Ключевые слова: туризм, профессиональная деятельность, языковая подготовка, иностранный язык, коммуникативная компетенция, межкультурная коммуникация туристическая деятельность, профессиональная коммуникация, языковая подготовка, иностранный язык, межкультурная компетенция, профессиональная компетентность.

LANGUAGE TRAINING OF PERSONAL IN THE TOURISM INDUSTRY: REQUIREMENTS AND SPECIFICS.

Kurbonova Mutabar Madikhojaevna

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, senior teacher of the Department of Humanities and Natural Sciences. Institute of Tourism.and. Address: 734055, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, st. Borbad 48/5.

E-mail: mutabarkhonkurbonova@gmail.com

The article explores the specifics of the professional activities of specialists in the tourism industry in the context of globalization and intercultural interaction. It analyzes the main functions of tourism industry workers, communication situations in professional interactions, and their impact on the requirements for language training. Special attention is given to the role of foreign languages as a tool for professional activity, as well as the development of foreign language communicative competence in tourism specialists. The article justifies the need to integrate professionally-oriented language training into the system of personnel preparation for the tourism industry.

The article is dedicated to analyzing the features of professional activities in the tourism sector under the intensification of international contacts. It examines the nature of professional communication in tourism and its influence on the formation of language training requirements for future specialists. A foreign language is analyzed as a key component of professional competence, ensuring the effectiveness of intercultural interaction. The article justifies the necessity of a professionally-oriented approach to language training for tourism industry personnel.

Key words: tourism, professional activity, language training, foreign languages, communicative competence, intercultural communication, tourist activity, professional communication, intercultural competence, professional competence

Современная туристская индустрия является одной из наиболее динамично развивающихся сфер мировой экономики. Процессы глобализации, рост международной мобильности и расширение межкультурных контактов предъявляют повышенные требования к профессиональной подготовке специалистов туризма. Особую значимость в этой связи приобретает языковая подготовка, выступающая не только средством профессионального общения, но и важным фактором конкурентоспособности специалиста на рынке труда.

Сегодняшняя туристическая индустрия является одной из наиболее динамично развивающихся сфер мировой экономики, что обусловлено процессами глобализации, расширением международных контактов и ростом мобильности населения. В этих условиях существенно возрастает роль специалистов туризма, профессиональная деятельность которых носит ярко выраженный межкультурный и коммуникативный характер.

Эффективность работы в сфере туризма во многом определяется уровнем языковой подготовки специалистов, способных обеспечивать качественное обслуживание туристов, представлять туристский продукт и выступать посредниками в межкультурном диалоге.

Развитие туристической индустрии в современных социально-экономических условиях сопровождается расширением международного сотрудничества и ростом межкультурных контактов. [1. с. 352]. Туризм выступает сферой, в которой профессиональная деятельность напрямую связана с общением представителей различных языковых и культурных сообществ. В связи с этим возрастает значение качественной подготовки специалистов, способных эффективно осуществлять профессиональную коммуникацию на иностранном языке.

Профессиональная успешность работников туристической сферы в значительной степени определяется уровнем их языковой подготовки, так как иностранный язык является неотъемлемым инструментом выполнения профессиональных функций. Это обуславливает актуальность исследования специфики профессиональной деятельности специалистов туризма и требований к их языковой подготовке.

В ходе исследования использовались методы анализа научной литературы, обобщения педагогического и профессионального опыта, сравнительно-сопоставительный анализ и системный подход.

Профессиональная деятельность в туризме отличается комплексным характером и включает широкий спектр функций: организацию туристических услуг, консультирование клиентов, информационное сопровождение, координацию взаимодействия между участниками туристического процесса, а также обеспечение сервиса и безопасности туристов. [2, с.224].

Специфической чертой деятельности специалистов туризма является постоянное профессиональное общение, реализуемое в устной и письменной формах. Коммуникация осуществляется как с клиентами, так и с партнёрами, представителями принимающей стороны и коллегами, что требует высокой степени коммуникативной готовности и гибкости.

Кроме того, работа в туристической сфере предполагает функционирование в условиях межкультурного взаимодействия. Специалист должен учитывать культурные различия, национальные особенности поведения и речевого этикета, что существенно усложняет профессиональную коммуникацию и повышает требования к уровню языковой и социокультурной подготовки.

Профессиональная деятельность специалистов туризма характеризуется многофункциональностью и междисциплинарностью. [3, С.250].

В зависимости от профиля работы (менеджер по туризму, гид-переводчик, специалист по гостиничному сервису, туроператор и др.) она включает организационные, коммуникативные, информационные, маркетинговые и сервисные функции.

Одной из ключевых особенностей деятельности специалистов туризма является постоянное взаимодействие с представителями различных культур, национальностей и языковых сообществ. Это взаимодействие осуществляется в разнообразных профессиональных ситуациях: консультация клиентов, презентация туристского продукта, сопровождение туристических групп, разрешение конфликтных ситуаций, ведение деловой переписки и переговоров.

Кроме того, профессиональная деятельность в сфере туризма отличается высокой степенью ответственности, стрессоустойчивости и необходимости оперативного принятия решений. Ошибки в коммуникации, в том числе языковые, могут негативно сказаться на качестве обслуживания, имидже компании и уровне удовлетворённости клиентов.

Профессиональная деятельность специалистов туризма носит комплексный и многофункциональный характер. Она включает организационно-управленческую,

сервисную, коммуникативную и информационно-консультационную функции. [4.с.268]. Работники туристской сферы взаимодействуют с клиентами, партнерами, представителями различных культур и социальных групп, что обуславливает высокий уровень коммуникативной ответственности.

К особенностям профессиональной деятельности специалистов туризма относятся:

- а) постоянное межкультурное взаимодействие;
- б) ориентация на клиента и сервисный характер деятельности;
- в) необходимость оперативного принятия решений в нестандартных ситуациях;
- г) высокая степень эмоциональной и коммуникативной нагрузки.

Указанные особенности определяют ведущую роль языковой подготовки в системе профессионального образования специалистов туризма.

Иностранный язык в сфере туризма выступает не только как средство общения, но и как важнейший профессиональный инструмент. Владение иностранным языком позволяет специалисту эффективно выполнять свои должностные обязанности, расширять профессиональные возможности и повышать конкурентоспособность на рынке труда.

Особенностью использования иностранного языка в туризме является его функциональная направленность. Специалисту требуется не абстрактное знание языка, а умение применять его в типичных и нестандартных профессиональных ситуациях. Это включает владение профессиональной лексикой, клишированными речевыми моделями, а также навыками устной и письменной коммуникации.

Важную роль играет также знание социокультурных норм и правил речевого поведения, принятых в странах изучаемого языка. Недостаточный уровень межкультурной компетенции может привести к коммуникативным сбоям и снижению качества профессионального взаимодействия. [4, С. 154-160].

В профессиональной деятельности специалистов туризма иностранный язык выполняет прикладную функцию и используется как средство реализации профессиональных задач. Владение иностранным языком позволяет осуществлять обслуживание туристов, представлять туристический продукт, вести переговоры и деловую переписку, а также эффективно решать нестандартные профессиональные ситуации.

Языковая коммуникация в туризме носит ситуационно-обусловленный характер и требует от специалиста умения использовать язык в рамках типовых профессиональных сценариев.

Особое значение имеет знание специализированной лексики, устойчивых речевых формул и коммуникативных стратегий, характерных для туристической сферы.

Наряду с языковыми навыками важную роль играет межкультурная осведомлённость. Недостаточное понимание культурных норм и ценностей партнёров по общению может привести к коммуникативным трудностям и снижению эффективности профессионального взаимодействия.

Современные требования к языковой подготовке специалистов туризма выходят за рамки традиционного обучения иностранному языку. В центре внимания находится формирование иноязычной коммуникативной компетенции, включающей следующие компоненты: [с.7.45-67, 112-129].

- а) лингвистическую компетенцию (знание грамматики, лексики, фонетики);
- б) профессионально-речевую компетенцию (владение терминологией и речевыми моделями туристической сферы);
- в) социокультурную компетенцию (знание культурных особенностей и норм общения);
- г) дискурсивную компетенцию (умение строить связные высказывания в профессиональных ситуациях);
- д) стратегическую компетенцию (способность компенсировать языковые трудности).

Языковая подготовка должна носить профессионально ориентированный характер и быть интегрирована с профильными дисциплинами. Эффективными считаются методы обучения, основанные на моделировании реальных профессиональных ситуаций, использовании аутентичных материалов, проектной деятельности и ролевых игр. [4, С.85-98].

Современная система подготовки специалистов туризма ориентирована на формирование профессиональной иноязычной коммуникативной компетентности. Данная компетентность представляет собой интегративное образование, включающее несколько взаимосвязанных компонентов.

К основным компонентам языковой подготовки специалистов туризма относятся:

- а) владение языковой системой и нормами иностранного языка;
- б) способность использовать профессионально ориентированную лексику и терминологию;
- в) умение осуществлять коммуникацию с учётом социокультурных особенностей партнёров;
- г) навыки построения связных и логически организованных высказываний в профессиональных ситуациях;
- д) готовность применять компенсаторные стратегии при возникновении языковых трудностей.

Эффективная языковая подготовка предполагает использование профессионально ориентированных методов обучения, основанных на моделировании реальных коммуникативных ситуаций, анализе аутентичных материалов и междисциплинарной интеграции. [5, С. 100-112].

Таким образом, специфика профессиональной деятельности специалистов туризма определяет повышенные требования к их языковой подготовке. Иностранный язык становится неотъемлемой частью профессиональной компетентности и важным фактором успешной реализации профессиональных функций. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции специалистов туризма требует комплексного, профессионально ориентированного подхода, учитывающего особенности межкультурного взаимодействия и реальные условия профессиональной деятельности.

Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой и апробацией инновационных методик языковой подготовки специалистов туризма, а также с изучением влияния цифровых технологий на профессиональную коммуникацию в туристической сфере. Таким образом, профессиональная деятельность специалистов туристической сферы характеризуется высокой коммуникативной насыщенностью и межкультурной направленностью, что обуславливает повышенные требования к уровню их языковой подготовки. Иностранный язык выступает неотъемлемым элементом профессиональной компетентности и важным условием успешной реализации профессиональных функций.

Формирование иноязычной коммуникативной компетентности специалистов туризма должно осуществляться на основе профессионально ориентированного подхода, учитывающего специфику туристической деятельности и реальные условия профессионального общения. Дальнейшие исследования в данной области могут быть направлены на разработку инновационных моделей языковой подготовки с учётом цифровизации туристической отрасли.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ковалева, О.В. «Туризм: теория и практика». - М.: Издательство «Юрайт», 2020. - 352 с.
2. Шарова, И.А. «Языковая подготовка специалистов туристической сферы». - СПб.: Издательство «Академия», 2019. - 224 с.

3. Туризм и гостиничное дело: Учебник / под ред. Л.А. Ушаковой. - М.: Издательство «Флинта», 2018. - 400 с.
4. Николаева, Н.А. «Туризм: Профессиональная деятельность и навыки общения». - М.: Издательство «Транспорт», 2021. - 268 с.
5. Петрова, И.Н. «Основы межкультурной коммуникации в туризме». - М.: Издательство «ТК Велби», 2020. - 295 с.

УДК 811.222.8

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ МИР СКВОЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГИИ: КУЛЬТУРНЫЕ ЛАКУНЫ И ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ (ТАДЖИКСКИЙ– РУССКИЙ–АНГЛИЙСКИЙ)

Султонова Орзу Турсуновна

 ассистент кафедры иностранных языков и межкультурных отношений
 Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана.
 г. Душанбе, Республика Таджикистан. E-mail: sot_ayni@yahoo.com

В статье фразеология эмоций рассматривается как ключевой инструмент когнитивного моделирования политического дискурса. Эмотивно окрашенные фразеологизмы анализируются в качестве лингвокогнитивных маркеров, которые не только выражают чувства, но и активно структурируют медиaprостранство через систему бинарных оппозиций «свой/чужие» (friends/strangers, худй/бегонаҳо) и «угроза/защита» (threat/protection, таҳдид/муҳофизат). Сравнительный анализ российских, таджикских и англоязычных медиатекстов показывает, что эмоциональная фразеология активно формирует политическую повестку, задавая эмоциональные контрасты и идеологические оценки. Когнитивно-дискурсивный подход позволяет выявить универсальные и культурно-специфические схемы выражения эмоций, определяющие восприятие и интерпретацию политических событий. Таким образом, эмоциональная фразеология служит действенным инструментом идеологического воздействия и управления общественным мнением в современных медиа.

Ключевые слова: политический дискурс, фразеология эмоций, когнитивные модели, медиалингвистика, эмоционализация, идеологическое влияние, бинарные оппозиции, медиaprостранство.

ЧАҲОНИ ЭМОТСИОНАЛӢ АЗ НАЗАРИ ФРАЗЕОЛОГИЯ: ЛАКУНАҲОИ ФАРҲАНГӢ ВА ТРАНСФОРМАТСИЯҲОИ ТАРҶУМАВӢ (ТОҶИКӢ–РУСӢ– АНГЛИСӢ)

Султонова Орзу Турсуновна

 ассистенты кафедрои забонҳои хориҷӣ ва робитаҳои байнифарҳангии Донишгоҳи
 байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. ш. Душанбе, Ҷумҳурии
 Тоҷикистон. E-mail: sot_ayni@yahoo.com

Дар мақола фразеологияи эҳсосот ҳамчун воситаи калидии моделсозии когнитивии дискурси сиёсӣ баррасӣ мешавад. Фразеологизмҳои дорои ранги эҳсосӣ ҳамчун маркерҳои лингвокогнитивӣ таҳлил мегарданд, ки на танҳо эҳсосотро ифода мекунанд, балки инчунин фазои медиавиро тавассути низоми муқобилиятҳои дутарафа, аз қабилӣ «худӣ/бегонаҳо» (friends/strangers) ва «таҳдид/муҳофизат» (threat/protection), ҷабҳаҳои сохторбандӣ менамоянд. Таҳлили муқоисавии матнҳои медиавии русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ нишон медиҳад, ки фразеологияи эҳсосот дар ташаккули рӯшноии сиёсӣ нақши муҳим дошта, контрастҳои эҳсосӣ ва арзёбиҳои идеологиро муайян месозад. Равиши когнитивӣ-дискурсивӣ имкон медиҳад, ки моделҳои универсалӣ ва фарҳангӣ-хоси ифодаи эҳсосот муайян карда шаванд, ки дар дарк ва тафсири рӯйдодҳои сиёсӣ таъсиргуздоранд. Ҳамин тариқ, фразеологияи эҳсосот ҳамчун воситаи муассири таъсири идеологӣ ва идоракунии афкори ҷамъиятӣ дар расонаҳои муосир хизмат мекунад.

Калимаҳои калидӣ: дискурси сиёсӣ, фразеологияи эҳсосот, моделҳои когнитивӣ, медиалингвистика, эҳсосигардонӣ, таъсири идеологӣ, муқобилиятҳои дутарафа, фазои медиавӣ.

PHRASEOLOGY OF EMOTIONS AS A TOOL FOR COGNITIVE MODELING OF POLITICAL DISCOURSE

Sultonova Orzu Tursunovna

assistant of the department of Foreign Languages and Intercultural Relations at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Dushanbe, Republic of Tajikistan. E-mail: sot_ayni@yahoo.com

The article considers the phraseology of emotions as a key tool for cognitive modeling of political discourse. Emotively colored phraseological units are analyzed as linguistic and cognitive markers that not only express feelings, but also actively structure the media space through a system of binary oppositions "friends/strangers" and "threat/protection". A comparative analysis of Russian, Tajik, and English-language media texts shows that emotional phraseology actively shapes the political agenda by setting emotional contrasts and ideological assessments. The cognitive-discursive approach makes it possible to identify universal and culturally specific patterns of emotional expression that determine the perception and interpretation of political events. Thus, emotional phraseology serves as an effective tool for ideological influence and management of public opinion in modern media.

Keywords: political discourse, phraseology of emotions, cognitive models, media linguistics, emotionalization, ideological influence, binary oppositions, media space.

Современный политический дискурс все чаще характеризуется как эмоциогенная когнитивная система, где язык выполняет не только информативную, но и моделирующую функцию. В условиях цифровизации и гибридизации коммуникационных форм эмоциональные ресурсы языка становятся ключевым инструментом воздействия на массовое сознание, определяя восприятие политической реальности. Центральную роль в этом процессе играет фразеология эмоций, отражающая коллективные модели переживания и оценки, а также формирующая устойчивые бинарные оппозиции, такие как «свой – чужие» и «угроза – защита».

В современной политической лингвистике отмечается «эмоциональный поворот» [7; 9], в рамках которого эмоции рассматриваются как центральный элемент когнитивно-дискурсивного пространства. Эмотивизация политического общения проявляется в том, что фразеологические единицы (например, «играть на нервах», «лить крокодиловы слёзы») не просто передают чувства, но и конструируют определенные сценарии восприятия [2; 6]. Как показывают исследования, эти единицы действуют как маркеры идеологических фреймов, задающие эмоциональные контуры политических нарративов. Современная медиакоммуникация развивается по законам «интертейнизации», где эмоциональный импульс зачастую превалирует над рациональным аргументом [4].

Методологическую основу исследования составляет когнитивно-дискурсивный подход, рассматривающий политический дискурс как систему знаков, отражающую взаимодействие эмоций, мышления и власти. Данный подход позволяет анализировать фразеологию эмоций как важный механизм моделирования политической реальности.

В работах современных исследователей отмечается значительный рост интереса к проблеме взаимодействия эмоций и языка в политической коммуникации. Как подчёркивает Л. Г. Антонова (2024, с.8-9) [1] современная медиареальность «диктует новые законы, предлагает новые приёмы коммуникативного взаимодействия автора и читателя»

что сопровождается "уплотнением жанров" и усилением роли эмоциональных компонентов сообщения.

Особое значение для понимания когнитивных аспектов фразеологии имеют исследования К. В. Земляковой (2012, с.65) [5], которая отмечает, что "высказывание является отображением конкретной действительности и отражает глубинные отношения, существующие в рациональном мире". Этот тезис подтверждает, что фразеология эмоций не только выражает чувства, но и моделирует политическую картину мира.

Важным представляется анализ прагматического аспекта эмотивной фразеологии. И. В. Ерофеева (2023, с-143) [3] отмечает, что современные медиа "эксплуатируют эмоцию как ресурс вовлечения и соучастия аудитории", вводя понятие "духовного катарсиса". А. В. Зорина (2024, с.99, 102) [6] добавляет, что фразеологизмы являются "одним из наиболее продуктивных способов вербализации эмоций" и отражают "интенсивность переживания".

Исследования манипулятивного потенциала эмоциональной фразеологии представлены в работах В. И. Озюменко и Т. В. Лариной (2021) [9], которые доказали, что апелляция к эмоции страха в медиа служит механизмом манипуляции общественным сознанием. О. В. Барабаш (2025, с.131) [2] подчёркивает, что "включение фразеологизмов в медиатексты общественно значимой тематики" служит "приёмом конструирования образа политической действительности".

Ц. Тань (2025, с.186) [8] подчёркивает, что метафоры и фразеологизмы «вызывают эмоциональный отклик и формируют отношение аудитории к политическим событиям», превращая политический дискурс в объект массового восприятия.

Таким образом, эмоциональная фразеология выступает не только средством экспрессии, но и важным механизмом моделирования и управления восприятием в политической коммуникации.

Проведенный анализ выявил четыре ключевые функции эмотивных фразеологических единиц в политическом дискурсе:

Когнитивно-моделирующая функция проявляется в создании сценариев восприятия через семантические противопоставления типа «угроза - защита» и «мы - они».

Прагматическая функция обеспечивает эмоциональную адаптацию аудитории и манипулятивное воздействие.

Жанрово-стилистическая функция демонстрирует адаптацию фразеологических единиц к риторическим условиям различных типов СМИ.

Идентификационная функция позволяет аудитории ассоциировать себя с определенными политическими взглядами через эмоциональные маркеры.

Таблица сравнительного анализа фразеологии эмоций

(таджикский – русский – английский языки)

№	Фразеологическая единица	Язык	Буквальный перевод	Эмоциональная семантика	Когнитивная модель	Переводческая стратегия
1	играть на нервах	русский	воздействовать на нервы	раздражение, напряжение	ЭМОЦИЯ КАК ФИЗИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ	эквивалент (to get on someone's nerves)
2	to get on someone's nerves	английский	действовать на нервы	раздражение	ЭМОЦИЯ КАК ФИЗИЧЕСКОЕ ДАВЛЕНИЕ	эквивалент
3	ба асаб расидан	таджикский	дойти до нервов	раздражение, злость	ЭМОЦИЯ КАК ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ТЕЛО	эквивалент
4	лить крокодиловы слёзы	русский	плакать неискренне	лицемерие, ложная эмоция	ЭМОЦИЯ КАК МАСКА	частичный эквивалент (to shed crocodile tears)

5	to shed crocodile tears	английский	проливать крокодиловы слёзы	неискренность	ЭМОЦИЯ КАК ИМИТАЦИЯ	эквивалент
6	ашки сохта рехтан	таджикский	проливать искусственные слёзы	притворство	ЭМОЦИЯ КАК ФАЛЬСИФИКАЦИЯ	описательный перевод
7	сердце ушло в пятки	русский	сердце упало вниз	страх	ЭМОЦИЯ КАК ДВИЖЕНИЕ В ТЕЛЕ	частичный эквивалент
8	my heart sank	английский	сердце упало	страх, тревога	ЭМОЦИЯ КАК ПАДЕНИЕ	эквивалент
9	дилам аз хонааш баромад	таджикский	сердце ушло в пятки	страх, беспокойство	ЭМОЦИЯ КАК ДВИЖЕНИЕ	эквивалент
10	держат себя в руках	русский	контролировать себя	сдержанность	ЭМОЦИЯ КАК КОНТРОЛЬ	эквивалент (to keep oneself under control)
11	to keep oneself under control	английский	держат себя под контролем	самоконтроль	ЭМОЦИЯ КАК УПРАВЛЕНИЕ	эквивалент
12	худро идора кардан	таджикский	управлять собой	самоконтроль	ЭМОЦИЯ КАК УПРАВЛЕНИЕ	эквивалент
13	выйти из себя	русский	потерять контроль	гнев	ЭМОЦИЯ КАК ПОТЕРЯ КОНТРОЛЯ	эквивалент (to lose temper)
14	to lose temper	английский	потерять характер	гнев	ЭМОЦИЯ КАК ВСПЫШКА	эквивалент
15	аз худ рафтан	таджикский	выйти из себя	гнев	ЭМОЦИЯ КАК УТРАТА СЕБЯ	эквивалент

Проведённый сопоставительный анализ показывает, что эмотивные фразеологические единицы в таджикском, русском и английском языках демонстрируют как универсальные, так и культурно-специфические когнитивные модели.

К универсальным моделям относятся:

- «эмоция как физическое воздействие»;
- «эмоция как движение в теле»;
- «эмоция как контроль/потеря контроля».

В то же время выявлены культурные различия, проявляющиеся в образной основе фразеологизмов и степени их эквивалентности. Наличие культурных лакун обуславливает необходимость использования различных переводческих стратегий, включая эквивалент, частичный эквивалент и описательный перевод.

Таким образом, фразеология эмоций отражает как универсальные механизмы когнитивной интерпретации, так и национально-специфические особенности языковой картины мира.

Результаты исследования подтверждают, что фразеология эмоций выполняет функцию когнитивного упрощения сложной политической реальности. Через устойчивые выражения формируются эмоциональные рамки восприятия, которые закрепляются в массовом сознании.

Особую значимость приобретает феномен культурных лакун: не все фразеологизмы имеют прямые эквиваленты в других языках, что приводит к необходимости переводческих трансформаций (эквивалент, калькирование, описательный перевод).

Выявленная связь между эмоционализацией и «интертейнизацией» медиадискурса свидетельствует о том, что современные медиа ориентированы на усиление экспрессивного воздействия, а не только на передачу информации.

Таким образом, фразеология эмоций выступает универсальным инструментом когнитивного моделирования политической реальности. Она обеспечивает:

- структурирование медиадискурса;
- формирование идеологических установок;
- межкультурную репрезентацию эмоциональных моделей.

Полученные результаты расширяют представления о роли языка в современных медиа и открывают перспективы для дальнейших исследований в области сопоставительной фразеологии и медиалингвистики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонова, Л.Г. "Жанровый подиум" современной медиакommunikации / Л. Г. Антонова // Человек в информационном пространстве : Сборник научных материалов XX Всероссийской с международным участием междисциплинарной научно-практической конференции, Ярославль, 16–17 мая 2024 года. – Ярославль: РИО ЯГПУ, 2024. – С. 7-12.
2. Барабаш, О. В. Фразеология с семантикой игры в политическом медиадискурсе / О. В. Барабаш // Политическая лингвистика. – 2025. – № 2(110). – С. 126-132. – EDN CSZTAA.
3. Ерофеева, И. В. Технологии современного медиатекста региональных интернет-СМИ в условиях экономики переживаний и духовного катарсиса / И. В. Ерофеева // Медиатехнологии в условиях изменяющегося мира: тренды, проблемы, прогнозы : Сборник трудов / Редколлегия: Е.Н. Ежова (гл. ред.) [и др.]. – Ставрополь : Северо-Кавказский федеральный университет, 2023. – С. 141-146.
4. Желтухина, М. Р. Медиаизмерение политического дискурса в XXI веке: фобии - фейки - интертеймент / М. Р. Желтухина // Семиотико-семасиологическое измерение политического дискурса: Коллективная монография. – Москва: Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина, 2021. – С. 150-169.
5. Землякова, К.В. Факторы семантической сочетаемости предикатов с фразеологическими характеристиками качества процесса (на материале русского и английского языков) / К. В. Землякова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. – 2012. – № 25(284). – С. 64-69. – EDN PBNDMZ.
6. Зорина, А. В. Эмотивные фразеологизмы в политических интервью (на материале немецкого языка) / А. В. Зорина // Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе: Сборник научных трудов. – Орёл: Орловский государственный институт культуры, 2024. – С. 93-105.
7. Stepanov, V. N. Emotion vs conflict-generating communication in a hybrid media environment / V. N. Stepanov // RUDN Journal of Studies in Literature and Journalism. – 2023. – Vol. 28, No. 4. – P. 800-808. – DOI 10.22363/2312-9220-2023-28-4-800-808. – EDN ACFUEL.
8. Тань, Ц. Функция эмоционального воздействия образных единиц в медиатизированном политическом дискурсе / Ц. Тань // Эмоции, текст, дискурс: актуальные лингвистические аспекты: Сборник научных трудов, посвященных юбилею профессора Светланы Валентиновны Ионовой. – Москва: Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина, 2025. – С. 184-191
9. Ozyumenko, V. I. Threat and fear: Pragmatic purposes of emotionalisation in media discourse / V. I. Ozyumenko, T. V. Larina // Russian Journal of Linguistics. – 2021. – Vol. 25, No. 3. – P. 746-766.

УДК 81'373:821.222.1

МАВҚЕИ КАЛИМАҲОИ ИФОДАГАРИ РУСТАНИЙ (ФЛОРА) ДАР ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҒАЗАЛИЁТИ САЪДИ

Ёрахмадзода Шукрона Ҳабибулло

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Ассистенти кафедраи
забон ва фарҳанг. E-mail: sot_ayni@yahoo.com

Дар ғазалиёти Саъдии Шерозӣ воҳидҳои фразеологие, ки ифодагари рустанӣ (флора) мебошанд, нақши бисёр муҳим доранд. Шоир бо истифода аз чунин ибораҳо на танҳо тасвири зебо ва рангоранги бадеиро ба вучуд меорад, балки маъноҳои амиқи ишқӣ, ахлоқӣ ва фалсафиро низ ифода менамояд. Ибораҳои чун “дарахти гул”, “сарви равон”, “сарви хиромон”, “гули маънӣ”, “гулистони сафо” ва ғайра бештар ҳамчун киноя ва ташбеҳ барои васфи махбуба, зебӣ, латофат ва ҳолати рӯҳии инсон истифода шудаанд. Ин воҳидҳои фразеологӣ хусусияти услубии баланди шеърро таъмин намуда, ҷаҳонбинии шоир ва маҳорати суханварии ӯро равшан инъикос мекунанд. Ҳамин тавр, истифодаи унсурҳои флора дар фразеологияи ғазалиёти Саъдӣ як ҷузъи муҳими тасвири бадеӣ буда, ба осори ӯ ҷозибавӣ хос мебахшад ва таъсири эстетикӣ онро қавитар мегардонад.

Калидвожаҳо: Саъдии Шерозӣ, ғазалиёт, воҳидҳои фразеологӣ, рустанӣ, киноя, ташбеҳ, услуби бадеӣ, маъшуқа, зебӣ, тасвири бадеӣ, флора.

МЕСТО СЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ РАСТИТЕЛЬНОСТЬ (ФЛОРУ), ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ ГАЗЕЛЕЙ СААДИ

Ёрахмадзода Шукрона Ҳабибулло

ассистент кафедры языка и культуры Международного университета туризма и
предпринимательства Таджикистана. E-mail: sot_ayni@yahoo.com

В результате анализа было установлено, что в газелях Саъдии Шерозӣ фразеологические единицы, обозначающие растительность (флору), играют весьма важную роль. Поэт, используя такие выражения, не только создаёт красивую и яркую художественную картину, но и передаёт глубокие любовные, нравственные и философские смыслы. Такие выражения, как «цветущее дерево», «движущийся кипарис», «грациозный кипарис», «цветок смысла», «сад чистоты» и другие, чаще всего используются как метафоры и сравнения для описания возлюбленной, красоты, изящества и внутреннего состояния человека. Эти фразеологические единицы обеспечивают высокий художественный стиль поэзии и ярко отражают мировоззрение поэта и его мастерство слова. Таким образом, использование элементов флоры во фразеологии газелей Саади является важной частью художественного изображения, придаёт его произведениям особую выразительность и усиливает их эстетическое воздействие.

Ключевые слова: Саади Ширази, газели, фразеологические единицы, растительность, метафора, сравнение, художественный стиль, возлюбленная, красота, художественное изображение, флора.

THE ROLE OF FLORA-RELATED WORDS IN THE PHRASEOLOGICAL UNITS OF SAADI'S GHAZALS

Yorakhmadzoda Shukrona Habibullo

Assistant of the Department of Language and Culture, International University of Tourism and
Entrepreneurship of Tajikistan. E-mail: sot_ayni@yahoo.com

The analysis shows that in the ghazals of Саъдии Шерозӣ, phraseological units expressing flora (plant imagery) play a highly significant role. By using such expressions, the poet not only creates vivid and colorful artistic imagery, but also conveys deep themes of love, morality, and philosophy. Expressions such as “flowering tree”, “moving cypress”, “graceful cypress”, “flower of meaning” and “garden of purity” are mainly used as metaphors and similes to describe the beloved, beauty, elegance, and the inner state of a person. These phraseological units contribute to the elevated poetic style and clearly reflect the poet’s worldview and literary mastery. Thus, the use of floral elements in the phraseology of Saadi’s ghazals is an essential part of artistic expression, giving his works a special charm and enhancing their aesthetic impact.

Keywords: Saadi Shirazi, ghazals, phraseological units, flora, metaphor, simile, artistic style, beloved, beauty, artistic imagery.

Дар ҳама даври замон шоирон ва ё нависандагон дар осори пурарзиши худ аз калимаҳое, ки номи гулу растаниҳоро ифода менамоянд, истифода бурдаанд ва метавон гуфт, ки маҳз бо овардани чунин калимаҳо онҳо осори худро рангинтар намудаанд. Аз қабилӣ чунин шоирон Шайх Саъдии Шерозӣ ба ҳисоб меравад, ки дар осори пурғановати хеш аз калима ва ибораҳои фразеологие, ки ифодагари номи рустанӣ (флора) мебошад, мавриди истифода қарор додааст ва бо овардани ин воҳидҳои фразеологӣ ғазалиёти хешро пуробуранг намудааст. Чунончи дар байтҳои зерин:

“**Дарахти гул**”- киноя аз маҳбубаи зебо, хушқомат [3, с.326].

“**Сарвҳои чаман**”- ба маънои дилбари хушқомату хушрафтор [4, с.203].

Яке дарахти гул андар фазои хонаи мост,

Ки сарвҳои чаман пеши қоматаш пастанд. [1, с.157].

Дар байти боло Шайх Саъдии Шерозӣ аз ду воҳиди фразеологӣ истифода бурдааст. Ин воҳидҳои фразеологӣ “дарахти гул” ва “сарвҳои чаман” буда, шоир бо овардани ин ибораҳои фразеологӣ маҳбубаи худро аз дигар дилбарони замона боло доништа, васфи маъшуқаашро дар ғазал тасвир намудааст. Бояд гуфт, ки шоир воҳидҳои фразеологӣ дар боло омадаро ба ҳама маъноҳое, ки дар фарҳангҳо шарҳ ёфтаанд, мавриди қорбурд қарор додааст.

“**Гули маънӣ шукуфта**” дар фарҳангҳо шарҳу тавзеҳ наёфтааст. Аз ин лиҳоз дар байти зерин воҳиди фразеологӣ “гули маънӣ шукуфта”-ро аз рӯи матлаби овардашуда таҳлил менамоем. Шоир дар ғазал аз овардани воҳиди фразеологӣ “гули маънӣ шукуфта” ҳамоно маҳбубаеро дар назар дорад, ки дар ботини ӯ мазмуни калом ба монанди гул шукуфтааст.

То ба бӯстони замират гули маънӣ бишукуфт,

Булбулон аз ту фурӯ монда чу бӯтиморанд. [1, с.159].

“**Сарви хиромон**”- киноя аз рафтори зебои ёр [6, с.203].

Байти зерин фарогири ибораи фразеологӣ “сарви хиромон” буда, шоир бо овардани ин ибораи фразеологӣ дар ғазали худ рафтори зебои маҳи шаҳри Шерозро ба қалам оварда, матлаби хешро бо воҳиди фразеологӣ “сарви хиромон” баён намудааст. Чунончи:

Гӯянд маҳи паривори Шероз,

Чун сарви хиромон ба дар ояд. [1, с.186].

Дар ғазали дигар дар яке аз байтҳои ибораи фразеологӣ “сарви равон” ба назар мерасад, ки ҳамчун ибораи фразеологӣ ифодагари рустанӣ мебошад.

“**Сарви равон**” дар фарҳанг киноя аз қомати мавзунӣ маъшуқа; маҳбубаи хушқомат маънидод гардидааст [6, с.203]:

То туро чой шуд, эй сарви равон, дар дили ман,

Ҳеҷ кас менависандам, ки ба ҷои ту бувад [1, с.177].

Шоир дар байти боло ёре, ки бо қомати мавзунӣ худ дили ўро ба тасхир овардааст, ба риштаи қалам кашидааст.

“Ба сари хори муғелон рафтан”.

Дар байти дигар воҳиди фразеологӣ ифодагари рустанӣ истифода гардидааст. Ин воҳиди фразеологӣ “ба сари хори муғелон рафтан” мебошад, ки дар фарҳанг ба маънои ба сари буттаи хордоре, ки дар биёбони регзор мерӯяд, рафтан маънидод гардидааст [7, с.493]. Шоир низ ин воҳиди фразеологиро ба ҳамин маъно дар ғазали худ шарҳ додааст. Чунончи:

Ба сари хори муғелон биравам бо ту чунон

Ба иродат, ки яке бар сари дебо наравад [1, с.180].

“Гулистони сафо”.

Дар ғазали дигар ибораи фразеологӣ “гулистони сафо”, ки дар фарҳанг киноя аз дунёи равшан омадааст, мавриди қорбурд қарор гирифтааст [3, с.285]:

Ҳафтае меравад аз умру ба даҳ рӯз кашид,

К-аз гулистони сафо бўи вафое надамид [1, с.186].

“Сарви симин” киноя аз ёри хушрӯю зебо [4, с.203].

Дар ғазали дигар шоир ибораи фразеологӣ “сарви симин”-ро истифода кардааст, ки маънои ёри хушрӯю зеборо доро аст. Ин ибораи фразеологӣ ҳамчун ибораи фразеологӣ ифодагари рустанӣ дар байти зер мавриди истифода қарор гирифтааст.

Бар фарози сарви симинаш чу бихромад ба ноз,

Чашми шӯрангез бин, то наҷм бинӣ бар шаҷар [1, с.199].

“Гули сурӣ” дар фарҳанг ба ду маъно шарҳу тавзеҳ ёфтааст: а) гули сурх; б) киноя аз маҳбуба [3, с.282].

Дар байти зерин ибораи фразеологӣ “гули сурӣ” ҳамчун ибораи фразеологӣ ифодагари рустанӣ (флора) ба маънои гули сурх дар истифода қарор дорад.

Сунбул нишонда бар гули сурӣ, ниғаҳ кунед,

Анбар фишонда гирди суманзор бингаред [1, с.199].

“Дарахти гул ба бар омадан”.

Дар байти ғазали дигар шоир аз воҳиди фразеологӣ “дарахти гул ба бар омадан” истифода карда, онро киноя аз маҳбуба, яъне омадани маҳбуба ба бари маъшуқи худ шарҳу тавзеҳ додааст. Чунончи:

Гарам ҳаёт бимонад, намонад ин ғаму ҳасрат,

В-агар намирад булбул дарахти гул ба бар ояд [2, с.281].

Ибораҳои фразеологӣ, ки дар ғазалиёти Саъдии Шерозӣ ифодаҳои растанӣ (флора)-ро ифода мекунанд, дар ҷадвали зерин чунин ба тасвир омадаанд:

Ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологӣ, ки номгӯи растанӣро ифода мекунанд, дар ғазалиёти Саъдии Шерозӣ низ ҷаҳмрас мебошанд. Ин воҳидҳои фразеологӣ дар ғазалиёти шоир дар услуби баланди шоирона, ки бо завқу салиқаи баланди шоирӣ эҷод гардидаанд,

тавонистаанд дар дили хонандаи осори назмӣ, яъне ғазалиёти Саъдии Шерозӣ ҷойгоҳи махсусро доро гарданд.

Рӯйхати адабиёт

1. Саъдии Шерозӣ. Ғазалиёт. – Душанбе: “Адиб”, 2014. – 416 с.
2. Саъдии Шерозӣ. Куллийёт. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷ. 2. – Душанбе: “Адиб”, 1989. – 416 с.
3. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. М: С, Э. – 1969. – 951 с.
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. М: С, Э. – 1969. – 949 с.
5. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
6. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.
7. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (фарҳанги фразеологӣ). Ҷ.1. – Душанбе: Ирфон 1963. – 952 с;
8. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (фарҳанги фразеологӣ). Ҷ.2. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 807с.

УДК 951:953.2:891.371:39

ЗНАЧЕНИЕ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА И СОГДИЙСКИХ НАРОДОВ В КУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ КИТАЯ

Асадуллоева Замира Рахматуллоевна
ассистент кафедры иностранных языков и межкультурных отношений,
гуманитарно – педагогического факультета Международного
университета туризма и предпринимательства Таджикистана
E-mail: asaduloevazamira77@gmail.com

Статья посвящена истории возникновения и распространения таджикско – персидского языка и культуры иранских народов в Восточном Туркестане (Малая Бухара, современный Синьцзян). Рассматривается присутствие арийских и согдийских племён с древнейших времён, их роль в торговле, культуре и образовании региона, а также влияние таджикского языка через Великий шелковый путь и распространение ислама. Анализируются топонимы региона и литературные традиции, включая влияние «Шахнаме».

Ключевые слова: Восточный Туркестан, Синьцзян, таджики, таджикский язык, согдийцы.

НАҚШИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА ҚАБИЛАҲОИ СУҒДӢ ДАР ТАЪРИХИ ФАРҲАНГИИ ЧИН

Асадуллоева Замира Раҳматуллоевна
асисстенти кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангӣ,
факултети гуманитарно педагогӣ, Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ
Тоҷикистон. E-mail: asaduloevazamira77@gmail.com

Дар ин мақола таърихи таҳаввул ва густариши забони тоҷикӣ ва фарҳанги мардуми форсизабони минтақаи Шарқи Туркистон (Ҳиндустони Кичик ё Синҷян) мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муаллифон ба ҳузури қавмҳои эронӣ ва согдӣ дар ин минтақа аз давраи то милод то асрҳои миёна ишора намуда, нақши онҳо дар савдо, фарҳанг ва маърифат, инчунин таъсири забони тоҷикӣ ба ин минтақа тавассути Шоҳроҳи Абрешим ва паҳншавии исломро нишон медиҳанд. Мақола инчунин топонимия ва номҳои ҷуғрофии ин минтақа ва асарҳои адабии марбут ба «Шоҳнома»-ро таҳлил мекунад.

Калимаҳои калидӣ: Шарқи Туркистон, Синҷян, тоҷикон, забони тоҷикӣ, согдиҳо, Шоҳроҳи Абрешим, ислом, топонимия, таърих, фарҳанг

THE ROLE OF THE TAJIK LANGUAGE AND SOGDIAN TRIBES IN THE CULTURAL HISTORY OF CHINA

Zamira Rakhmatulloeva Asadulloeva
Assistant Professor, Department of Foreign Languages and Intercultural Relations,
Faculty of Humanities and Education, International University of Tourism and
Entrepreneurship of Tajikistan. Email: asaduloevazamira77@gmail.com

The article examines the history of the emergence and spread of the Tajik – Persian language and Iranian cultural influence in Eastern Turkestan (Little Bukhara, modern Xinjiang). It highlights the presence of Aryan and Sogdian tribes since ancient times, their role in trade, culture, and

education, as well as the impact of the Tajik language through the Silk Road and the spread of Islam. The study also analyzes regional toponyms and literary traditions, including the influence of the Shahnameh.

Keywords: Eastern Turkestan, Xinjiang, Tajiks, Tajik language, Sogdians, Silk Road, Islam, toponymy, history, culture

Ученые, изучающие и исследующие историю и культуру народов Средней Азии, считают Восточный Туркестан, т.е. Малую Бухару, одной из колыбелей цивилизации народа иранского происхождения и включают его в состав этнической территории таджикского народа. , и даже упоминание о том, что в предгорьях Тибета проживают племена иранского происхождения, были решены и этот регион расселения арийских народов был назван Великой Скифией. На самом деле обширные границы и невидимые пустыни этого края были заселены ариями еще до нашей эры, и на это указывал академик Б. Гафуров в своем шедевре «Таджикон» также подчеркивает, что: «В древности ареал распространения иранских языков и категорий был гораздо шире, чем в Средние века и Новое время. Она охватывала обширную территорию от Юго – Восточной Европы до Восточного Туркестана и от Урала до юга Ирана» [3, с.50], где их места и места проживания еще носили иранские названия.

По свидетельству многочисленных исторических источников и археологических исследований, в эпоху бронзы на территории Восточного Туркестана жили племена арийских сако и хутанов. Кроме того, историк Х. Шарифов отмечает, что: «До начала II века до нашей эры ираноязычные люди составляли основное население Западной и Центральной Монголии. Предки сегодняшних тюрков и монголов жили вокруг озера Байкал, Внутренней Монголии и Северной Маньчжурии. Одно время Алтай и Монголия считались исконно иранскими землями» [10, с.15].

Как показывают исторические источники и этнографические и лингвистические находки, массовое переселение наших соотечественников для спасения своих потомков и жизней началось еще во время завоевания Александром Македонским, и «...первое переселение согдийцев должно было иметь место уже после царствования Александра и резня Самарканда» [7, с.27]. Именно в этот период в этом регионе появляются первые села и города Согдишны. В дальнейшем этот процесс расширился, их влияние с каждым годом возрастало, и они постепенно захватили всю деловую и культурную жизнь этого региона. Еще в 3 веке до нашей эры согдийцы владели даже Шелковым путем и распространяли свою торговлю не только на Китай, но и на Японское море. В последующие века, особенно в V – VIII вв. н.э., деятельность согдийских переселенцев сильно развилась, они построили множество селений и городов вдоль торгового пути, и именно в этот процесс и время согдийский язык издается как язык общения между людьми этого региона [11, с.26 – 28]. В частности, при формировании согдийской диаспоры появились согдийские названия сел и городов, некоторые из которых, к сожалению, впоследствии были заменены уйгурскими (турецкими) и китайскими существительными. С другой стороны, во втором веке до нашей эры, когда был открыт Великий шелковый путь, в древности и средневековье связывавший Китай со странами Средней и Передней Азии, один из арийско – согдийских народов играл большую роль в торговле через этой дороге., и в этом случае Марко Поло упоминает еще, что: «К VI в. Согд достиг зенита торговой славы, а согдийский язык стал общепризнанным языком межнационального общения, от Мервы до Китая и Монголии» [6, с.11]. На самом деле согдийские купцы владели Шелковым путем в 3 веке до нашей эры и достигли Китая. Как мы уже упоминали, вдоль этой дороги было построено множество караван – сараев, деревень и поселений, а их диаспора насчитывала тысячи человек. «К III – IV вв. Вдоль Великой Шелковой дороги существовали большие согдийские колонии, и, в частности, на южном берегу озера Лобнор возникли четыре города, среди них знаменитый «Пугаоген»

(«Виноградный город»), где в центре цветут виноградные лозы» [5]. Например, в начале IV века н.э. только в городе Дуньхуан проживало более 1000 согдийцев. Даже согдийский язык использовался как язык общения не только между купцами и дипломатами, но и среди коренных жителей Восточного Туркестана [10, с.27].

Стоит отметить, что до появления и распространения таджикско – персидского языка в районе Синьцзянского бассейна в этом регионе были распространены сакайские диалекты, а затем в VIII – X веках, когда в Хутани были обнаружены письменные памятники, затем общесакайский язык условно называли хутани – сакайским языком [1, с.32]. В то же время стоит упомянуть, что между тем согдийский язык, в силу продвижения торговых дел носителями этого языка, согдийский язык «стал общепризнанным языком международного общения от Мерва до Китая и Монголии» [6, с.103].

После завоевания арабами Большого Хорасана (Средняя Азия) персоязычные мусульмане вместе с арабами постепенно занимаются пропагандой и распространением ислама в Восточном Туркестане (Синджанская котловина).

В ходе этого процесса таджикско – персидский язык постепенно вытеснял согдийский язык, и в этом процессе таджикско – персидский язык воспринял ряд соответствующих элементов согдийского языка [8, с.195].

Относительно распространенности этих языков (таджикско – согдийского и фарси) в тот же период китаевед А.Ш. Кадырбаев отмечает на основании письменных документов, что: «При этом, даже на северо – востоке Восточного Туркестана Турфанском оазисе во втором полувек 1 тыс. н.э. На тюркском языке были литературные и религиозные тексты (манихейские, буддийские, христианские), а не на персидском и согдийском языках» (курсив наш) [5].

Начиная с XI века согдийский язык постепенно вытеснялся персидско – таджикским языком, который наряду с сарыкульским языком использовался среди таджиков Синьцзяна до первой половины 20 века.

Таким образом, процесс возникновения и распространения таджикско – персидского языка в этом регионе дошел до того, что: «Достаточно сказать, что ирано – персидский язык утвердился в Китае под властью монголов. Исследователи и историки придерживаются мнения, что, хотя Синьцзянская котловина называлась Восточным Туркестаном, кашгарцы изучали таджикский язык в XVIII – XIX веках. Даже до этих веков в речи уйгуров наблюдалась иранская речь.

Китайский ученый А.Ш. По поводу цитирования слов в династии Юань (XIII – XIV) Кадырбаев отмечает, что: «в результате персидского культурного влияния есть некоторые слова, заимствованные из китайцев в эпоху Юань, например: мешок, бах – сто ; дашиман – ученый – мусульманский священник; делемиши (деервиши, дермиши) – дервиш, отшельник; намаси – молитва, мусульманский обряд, молитва. Хотя некоторые из этих слов и терминов пришли в фарси из арабского языка, они проникли в китайский язык через фарси и юаньское время. Такое слово, например, паломничество (хаджи) паломник... астрономические инструменты персидского происхождения» [5].

Следует отметить, что китайцы изменили ряд имен собственных (географических и личных) в соответствии с их произношением: Сарыкул – Сули, Ташгургон – Пули, Кеш – Ши, Сугд – Кан, Байон Охун – Бай Янку, Рухшан – Ан Лушан и Г.

Это творчество и влияние согдийцев и таджиков, несомненно, привело к возникновению ряда географических названий – топонимов. Позднее страшная буря монгольского нашествия и расправа над их слушателями в Средней Азии разбросала наших соотечественников по дальним уголкам Средней Азии, и даже в 1248 году вдали от Урумчи были город под названием Самарканд и одноименное село. построенные в Кашгарской области нашими перемещенными соотечественниками [11, с.81]. Особенно в последние века в результате кровавых событий большое количество наших соотечественников бежало

из Средней Азии в Восточный Туркестан и Индию, чтобы спасти свою жизнь и свои семьи, а другие непрерывно торговали с Восточным Туркестаном, чтобы найти пропитание и средства к существованию, что эти факторы также не повлияли на появление в этом бассейне географических названий иранского происхождения. Одним из интересных моментов в ономастике региона Синьцзян является то, что многие имена связаны с героями «Шахномы» и для каждого героя «Шохномы» есть история или легенда, такие как «Достни Рустама», «Дул – дули Али», «Захакок Морбоз», «Джойи Фархад», «Риваят Исфандияр» и др. распространены в народе, но сюжеты некоторых из них более или менее отличаются от точки зрения Фирдоуси, что делает эту тему интересной для изучения литературоведами и фольклористами.

В географических названиях Синьцзянской котловины Китайской Народной Республики присутствует ряд географических названий прародины согдийцев – долины Зарафшан, таких как Самарканд, Йорканд, р. название реки), Кашгар (Нефритовая гора), Артуч, Артуч Кашгар, Малый Артуч и др. . заметил, что каждый из них отражает очень далекую историю наших предков.

Топоформное или самотопонимическое окончание кат, встречающееся в формах: канд, кант, кент, канд, ката, када, кут (вахони) в составе сотен топонимов, является очень древним иранским элементом [1, с.44] в согдийском языке форма кат распространена и в топонимах Самарканда, Яркенда, Хараската (хвараш + кат, т.) Синьцзянского бассейна.

На самом деле названия региона Синьцзян интересны с точки зрения языковой принадлежности и свидетельствуют о влиянии таджикского языка в этом регионе. Такие как:

1. Простые таджикские ойконимы, то есть названия городов и сел таджикского происхождения: Ниё, Шанбе, Коча (название города), Хутан, Артуч, Пиль, Пишанг, Турфон, Сайрам, Гума, Кирпанг и др.

2. Вымышленные и сложные эпонимы таджикского происхождения: Хафтшахр, Йорканд, Самарканд, Навабад, Азодобад, Таджикабад, Куншахр, Чорсо, Сараки, Амборчи, Сарыкул, Шамолбог, Душанбе, Чоршанбе, Карамбог, Барногул, Казгуль, Шахриар, Пойгабон, Андионраста, Андижонсарай и г.

3. Таджикские ойконимы, выраженные в виде словосочетания: Гулбоги Кашгар, Артучи Кашгар, Бостонсарои Шамолбог, Кухна Дарвоза, Мойи Мубарак, Сарай уротеппагиян Такла – Макон и др.

4. Смешанные ойконимы, т.е. ойконимы, образованные от тюркских, таджикских и арабских элементов: Этишахр, Алтишахр, Юмолакшахр, Учтурфан, Карошахр, Кичик Артуч, Майдаулгун, Яшилколь, Чунгбозор, Устунгой, Хайитгони, Дадабозор, Янгихисор и др. [4, с.121].

По сведениям научных трудов и источников, до арабского завоевания и распространения ислама в Восточном Туркестане существовали различные религии и секты. В частности, большее влияние в этом регионе вплоть до арабского завоевания имела монашеская религия, представлявшая собой смесь религий того периода (иудаизма, христианства, вавилонско – халдейского учения, зороастризма) и его последователей, исповадовавшихся в рамках Маздаясно. По этой причине в этом регионе, как и в других регионах, были распространены имена людей арийской расы, что является предметом отдельного разговора.

Следует отметить, что ислам был введен в Малой Бухаре, т.е. в Восточном Туркестане, преимущественно насильственным путем. О том, что распространение ислама в этих местах осуществлялось путем кровопролития, свидетельствуют обширные поля сектантских боев – «шайданов» под Хутаном и между Яркендом и Янгихисаром [10, с.80]. Мусульманизация народов Восточного Туркестана таджикскими учеными и превращение центра этого региона в «колыбель тюркского ислама» (Кляшторный С.Г.) также является

заслугой таджикских ученых. Самое интересное, что распространение ислама в этой стране осуществлялось «на крыле персидского языка» (по словам секретаря Сайоки). На самом деле, «Это была очень тяжелая и кропотливая работа, наши ученые проповедовали с терпением и настойчивостью. Ему грозила опасность чуть ли не на каждом шагу» [11, с.81]. Племена тюркского происхождения постепенно принимали ислам путем пропаганды, убеждения и принуждения, и в этом контексте через таджикский язык среди мусульман стали использоваться переваренные таджикские и арабские лексические единицы.

Таким образом, проникновение и распространение лексических единиц таджикского языка и влияние и влияние таджикского языка в регионе Синьцзян напрямую связаны с Шелковым путем и распространением ислама.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абаев, В. И. Историко – этимологический словарь осетинского языка / В. И. Абаев. – М., Л., Т. 1. 1958. – 655 с.; Т. 2. 1973. – 448 с.; Т. 3. 1979 – 958 с.
2. Алимй, Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб / Ҷ. Алимй. – Душанбе, – 1995. – 198 с.
3. Гафуров, Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. / Б. Гафуров. Китоби якум. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 416 с.
4. Кабиров, Х. Ш. Этнолингвистическое исследование бытовой лексики языка таджиков Китая (на материале этнической группы сарыкольцев). – Душанбе, 2016. – 332 с.
5. Кадырбаев, А. Ш. «Таджики» Китая: история и современность / А. Ш. Кадырбаев. Электронный источник: [www. synologia. ru](http://www.synologia.ru)
6. Книга Марко Поло. – Алматы: Мактеп, 2004. – 616 с.
7. Қариб, Бадруззамон. Таваллуди забонҳои эронии миёнаи шарқӣ ва таҳаввули пажӯҳиш дар забонҳои эронии миёнаи ғарбӣ / Бадруззамон Қариб // Маҷмӯаи мақолати нахустин нахустин ҳамоиши миллии эроншиносӣ. Забон ва забоншиносӣ, ҷ. 2. – Техрон, 1383х. – С. 25 – 54.
8. Лившиц, В. А. Согдийские слова в таджикском языке / В. А. Лившиц // Изв. отд. общ. наук АН Тадж. ССР. – Сталинобод, 1957. – С. 31 – 43.
9. Саёқӣ, Саидмуҳаммад Дабир. Тоҷикони Чин / Саидмуҳаммад Дабир // Ошно, 1994. – №15. – С. 26 – 49.
10. Шарифов, Ҳ. Тоҷикони бурунмарзӣ / Ҳ. Шарифов. – Хучанд, 1996. – 294 с.
11. Шарифов, Ҳ. Яъқуббеки Бадавлат / Ҳ. Шарифов. – М., 2001. – 496 с.

УДК 821.222.1:1

ҒАЗАЛҲОИ ҲОФИЗ ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ХУДОҒОҲӢ ВА КАМОЛОТИ МАЪНАВИИ ИНСОН

Акрамова Мохрухсор Ҳомидҷоновна
номзади илмҳои педагогӣ, мудири кафедраи Ғазаҳои гуманитарӣ ва табиӣ-
риёзии Институти сайёҳии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ
Тоҷикистон. Тел.: (+992) 009.09.11.26. E-mail: mohakramova@mail.ru

Дар мақолаи мазкур ғазалҳои Ҳофизӣ Шерозӣ ҳамчун як мактаби мукаммали ахлоқӣ, маърифатӣ ва ирфонӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд. Муаллиф кӯшиш намудааст нишон диҳад, ки осори Ҳофиз на танҳо мероси адабӣ, балки низоми фалсафии тарбияи инсон буда, дар ташаккули ҳудӯғоҳӣ, тақмили ахлоқ, бедорӣи хирад ва нерӯи ботинӣи инсон нақши муҳим мебозад. Дар ғазалҳои шоир мафҳумҳои чун муҳаббат, ростӣ, озодандешӣ, масъулияти ахлоқӣ ва робитаи инсон бо Худо ба таври рамазӣ ва бисёрқабата ифода ёфтаанд. Таҳқиқ собит менамояд, ки ғазалҳои Ҳофиз ҳамчун мактаби зиндагӣ метавонанд дар рушди маънавии ҷомеаи муосир низ мавқеи хос дошта бошанд.

Калидвожаҳо: Ҳофизӣ Шерозӣ, ғазал, ахлоқ, хирад, ҳудӯғоҳӣ, ирфон, нерӯи ботинӣ.

СТИХИ ХАФИЗА КАК ИСТОЧНИК САМОПОЗНАНИЯ И ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Акрамова Мохрухсор Ҳомидҷоновна
кандидат педагогических наук, зав кафедрой гуманитарных и естественно -
математических наук, Международный университет туризма и
предпринимательства Таджикистана. Тел.: (+992) 009 09 11. 26. E-mail:
mohakramova@mail.ru

В данной статье газели Хафиза Ширази рассматриваются как целостная школа нравственности, мудрости и духовного самопознания. Автор анализирует поэтическое наследие Хафиза не только как литературное явление, но и как философско-нравственную систему формирования внутреннего мира личности. В газелях поэта через символы и метафоры раскрываются такие категории, как любовь, истина, свобода духа, моральная ответственность и связь человека с Богом. Исследование показывает, что творчество Хафиза способствует развитию внутренней силы человека и формированию духовных ценностей, актуальных и для современного общества.

Ключевые слова: Хафиз Ширази, газель, нравственность, мудрость, самосознание, духовность, внутренняя сила.

HAFEZ'S GHAZALS AS A SOURCE OF SELF-AWARENESS AND SPIRITUAL PERFECTION OF HUMAN BEINGS

Akramova Mohrukhsor Homidjonovna
candidate of pedagogical sciences, head of the department of humanities and natural
sciences, International university of tourism and entrepreneurship of Tajikistan.
Tel.: (+992) 009 09 11. 26. E-mail: mohakramova@mail.ru.

This article examines the ghazals of Hafez of Shiraz as a comprehensive school of ethics, wisdom, spiritual awareness, and inner human strength. The study highlights that Hafez's poetry

is not merely a literary heritage but also a philosophical and moral system aimed at the cultivation of human consciousness and inner harmony. Through rich symbolism and metaphor, the poet explores concepts such as love, truth, moral responsibility, spiritual freedom, and the relationship between humanity and God. The analysis demonstrates that Hafez's ghazals play a significant role in nurturing inner strength and spiritual development, maintaining their relevance in the modern world.

Keywords: Hafez of Shiraz, ghazal, ethics, wisdom, self-awareness, spirituality, inner strength.

Ҳофиз Шерозӣ яке аз бузургтарин шоирони адабиёти классикии форсу тоҷик буда, осори ӯ дар баробари арзиши баланди бадеӣ, дорои мазмуни амиқи ахлоқӣ, фалсафӣ ва тарбиявист. Ғазалҳои Ҳофиз ҳамчун мактаби беназири худшиносӣ, ҳудогоҳӣ ва ташаккули нерӯи ботинии инсон хизмат мекунад. Шоир тавассути рамз, ишқ, хирад ва танқиди риё инсонро ба дарки ҳақиқати ботин ва покии маънавӣ ҳидоят менамояд.

Маврид ба зикр аст, ки пеш аз ҳама, дар осори Ҳофиз Шерозӣ ахлоқи инсонӣ ва покии дилу ҷон мақоми асосӣ доранд. Ӯ инсонро ба ростқавлӣ, сидку вафо ва ростии ният ҳидоят менамояд. Ба андешаи Ҳофиз, зоҳирпарастӣ ва риё аз бузургтарин иллатҳои ахлоқист. Шоир ҳамеша риёкорӣ ва худнамоиро маҳкум намуда, покии дилу нияти софро болотар аз зоҳири ибодат медонад. Ин андеша дар тарбияи шахсият, махсусан ҷавонон, аҳамияти бузург дорад.

Ҳоча Ҳофиз Шерозӣ, бо сабку услуби ғазалҳои пурмуҳтавои худ оламгир шуда, боиси ифтихор ва сарбаландии мардуми. Аҷам гардидааст. Беш аз шашсад сол осмони фарҳангу адаби тамаддуни башариро чун хуршеди тобон нуру зиё бахшидааст.

Ғазалҳои шурангезу диловезаш ба дардҳо дармон, ба ҷонҳо сомон ҳадя намуда, зиндагии инсонҳои сайёраро боз ҳам ширину рангин намудаанд.

Аз ин хотир, пеши пояш бузургтарин шахсиятҳои дунё сари таъзим фуруд оварданд.

Мақому манзалати устод дар ғазалҳои Ҳофиз низ мавқеи калидии худро дорад ва ӯ муаллимро чароғи ҳидоят хонда гуфтааст, ки муаллим инсонро таълиму тарбия дода, ӯро шахсияти комил мегардонад ва ба сарчашмаи ҳаёт мерасонад. Дар сурудани ғазал асосан пайрави шоирони бузурги гузашта, Саъдӣ, Ҳоҷуи Кирмонӣ мебошад. Вале ӯ тавонистааст, ки аз устодони худ пеш гузашта, шакли ғазалро ба арши ало расонад.

Саъӣ нокарда дар ин роҳ ба ҷое нарасӣ,

Музд агар металабӣ, тоати устод бибар.

Дар андешаҳои панду ахлоқии хеш Ҳофиз одамони айбҷӯикунандаи атрофиён ва хешро бе айб дидаро хоҳиш мекард. Ҳофиз насли наврасро ба он даъват менамояд, ки ба дигарон айбҷӯӣ накарда, аз пайи ислоҳи айби хеш бошанд:

Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришт,

Ки гуноҳи дигарон бар ту нахоҳад навишт.

Ман агар некам, агар бад, ту бирав худро бош,

Ҳар касе он даравад оқибати кор, ки кишт [4.С 92.]

Дар андешаҳои панду ахлоқии хеш Ҳофиз тарафдори одамони покдилу покraftор мебошад ва таълим медиҳад, ки инсон бояд доим дорои ин сифати баланди одамӣ бошад, вучудаширо аз тамоми зиштиҳо пок нигоҳ дорад.

Дар андешаҳои педагогии хеш Ҳофиз насли наврасро ба хушахлоқӣ, боодобӣ бештар даъват намуда, таъкид менамояд, ки касе одоб надорад бо ӯ ҳамнишин нашаванд, зеро чунин одамон лоиқи сӯҳбат нестанд:

Ҳофизо илму адаб варз, ки дар маҷлиси шох,

Ҳар киро нест адаб, лоиқи суҳбат набувад.

Дар андешаҳои панду ахлоқии Ҳофиз насли наврасро ҳамчун насли ояндасози ҷомеа мебинад. Таъкид менамояд, ки барои оянда роҳбалад, ташаббускор ва ё масъулиятшинос

бошанд. Ба мардум хизмат карда тавонистан, бояд ҳар як инсон аввал мустақилона иродаи худро идора карда, эмотсияҳои манфии худро нигоҳ дошта тавонад. Дар заминаи хислатҳои мусбати иродавии характер насли наврасро ба таълиму тарбияи дуруст ҳидоят намояд. Тавассути хирад, дониш ва маърифати баландро ноил гардад, зеро онҳо оянда падару модар шуда, рисолаи таълиму тарбияи насли навро ба дӯш мегиранд, ки фармудааст:

Эй беҳабар, бикӯш, ки соҳибҳабар шавӣ,
То роҳрав набобӣ, кай роҳбар шавӣ.
Дар мактаби ҳақонӣ пеши адиби ишқ,
Хон, эй писар бикӯш, ки рӯзе падар шавӣ. [1.С 48.]

Ғазалҳои Хоча Шамсуддини Муҳаммад Ҳофиз барои насли наврас як мактаби ҳаёт ва зиндагиро мемонанд, ки метавонад ташаккули ҷаҳонбинӣ, ахлоқи нек, хирадмандӣ ва инсондӯстиро дар қалби онҳо парвариш медиҳад.

Яке аз меҳварҳои дигари эҷодиёти Шайх Ҳофиз масъалаи ахлоқ ва покии ботин аст. Ӯ ахлоқи воқеиро на дар зоҳири ибодат, балки дар софии дил мебинад. Ҳофиз риёкорӣ ва зоҳирпарастиро шадидан маҳкум карда таъкид кардааст:

Риё набошад агар дар миёни мо, Ҳофиз,
Чаро ба хилъати зӯҳд ин ҳама тафохур аст?

Тавассути мисраҳои болозикр шоир нишон медиҳад, ки ахлоқи ҳақиқӣ хислатҳои наҷиби инсониро дар ботин парварида, ӯро аз дигар рафторҳо ва хислатҳои манфӣ ба монанди худнамоӣ, ҳавобаландӣ ва таккабуру риёкорӣ дур намуда, бар покии ботин ва нияти пок асос меёбад. Чунин андеша дар тарбияи ахлоқии шахсият аҳамияти бузург дорад.

Ҷанбаи дигари муҳими панду ахлоқӣ дар эҷодиёти Ҳофиз инсонпарварӣ ва муҳаббат мебошад. Муҳаббат дар ашъори ӯ танҳо ишқи заминист балки ишқи маънавӣ, ишқи ҳақиқӣ ба инсон ва Худост. Ҳофиз бо забони ишқ инсонҳоро ба меҳрубонӣ, таҳаммулпазирӣ ва эҳтироми ҳамдигар даъват мекунад. Ин ғояҳо барои ташаккули фарҳанги муошират ва муносибатҳои солими психологӣ ва иҷтимоӣ замина фароҳам меоранд.

Инчунин дар осори Ҳофиз озодандешӣ ва ҳудогоҳӣ низ мавқеи хос доранд. Ӯ инсонро ба озод фикр кардан, дурӣ аз таассуб пайравии кӯр кӯрона даъват менамояд. Ин паёмҳои ахлоқӣ барои тарбияи шахсияти мустақил, соҳибандеша ва масъулиятшинос бисёр муҳиманд. Қаноат, сабр ва шукргузориро махсусан таъкид намуда, ташаккули сифатҳои иродвии шахсро тарғиб намудааст. Ӯ зиндагиро мактаби ибрат медонад ва инсонро ба дарки арзиши лаҳза, шукри неъмат ва сабр дар мушкилиҳо раҳнамун месозад. Ин сифатҳо асоси тарбияи устувории равонӣ ва ахлоқии шахсият мебошанд.

Яке аз дигар масъалаҳои муҳими эҷодиёти Ҳофиз омӯхтани илму дониш, ҷустуҷӯи ҳақиқат ва касб намудани фазилат яке аз вазифаҳои асосии инсон ба шумор меравад. Ҳофиз ба қувваи талиму тарбия боварии комил дошта, ташаккули шахсияти инсонро ба сеҳри ин қувва вобаста медонад. Ба ақидаи ӯ шахсе, ки худро бо илму маърифат зиннат медиҳад, мисли тиллоест, ки дар дохили дигар оҳанпораҳо ҷило мекунад ва шаби торро ба рӯзи равшан табдил медиҳад. Мувофиқи фармудаи Ҳофиз кӯшиш дар роҳи аз бар намудани илму дониш фазилати инсонист ва ҷавони муваффақ онест, ки ҳамаи мушкилоти зиндагиро мустақилона ҳал намуда, ба панди пирони хирад гӯш менамояд. Ба ақидаи Ҳофиз бе дониш ва маънавиёти бою рангин сармояи моддӣ ба ҳеч чизе арзише надорад:

Ҷон бе ҷамоли ҷонон майли ҷаҳон надорад,
Ҳар кас, ки ин надорад, ҳаққо, ки он надорад.
Сарманзили фароғат натвон зи даст додан,
Эй сорбон фуру каш, к-ин раҳ карон надорад.
Ҷанги ҳамидақомат меҳонадат ба ишрат,
Бишнава, ки панди пирон, ҳечат зиён надорад.

Эй дил, тариқи риндӣ аз мухтасиб биомӯз.
 Маст асту дар ҳаққи ӯ, кас ин гумон надрад.
 Аҳволи ганчи Қорун, к-айём дод бар бод,
 Дар гӯши фил фурӯ хон, то зар ниҳон надорад.
 Гар худ рақиб шамъ аст, асрор аз ӯ бипӯшон,
 К-он шӯхи сарбурида банди забон надорад.
 Кас дар ҷаҳон надорад як банда ҳамчу Ҳофиз,
 Зеро ки чун ту шоҳе кас дар ҷаҳон надорад. [2.С 86.]

Ғазли пурмӯҳтавои шоир тасдиқи гуфтаҳои болозикр мебошад, ки Ҳофиз ишора ба ишқи ҳақиқӣ, озодӣ ва осоиши қалбу рӯҳ, абади набудани дунёи моддӣ сухан ронда, таъкид мекунад, ки агар инсон аз муҳаббати ҳақиқӣ баҳравар набошад зиндагӣ ва дунё барои ӯ рангин набуда, ҳеч арзише надорад. Ба андешаи Ҳофиз, ишқ асоси маъноӣ ҳастии дунёи моддӣ аст ва бе он инсон аз ҳақиқати зиндагӣ маҳрум мемонад. Инчунин шоир ба ороиши ботинӣ ва роҳати рӯҳу чон ишора мекунад ва мегӯяд, ки дар зиндагӣ ягон чизи хуб ва сохтани зиндагии бароҳату бо фароғат ба осонӣ ба даст намеояд. Барои пайдор ва устувор ниғаҳ доштани он бояд талош варзид. Роҳи ишқ ва маърифат роҳест беохир ва саршор аз лаҳзаҳои ногаҳонӣ ҳасос ва пуртаъсир инсон бояд дар ҳама лаҳзаҳо қаноатпеша ва таҳаммулпазир буда, тасмими шитобу қатъи қабул накунад. Боз гашта таъкид намудааст, ки насихати пирони ҳақиқатомат, ки рамзи таҷриба ва хирад ҳастан сухани онҳо ҳаргиз зиён намеорад, зеро онҳо роҳи зиндагиро дидаанд шахди онро ҷашидаанд ва ҳақиқатро беҳтар мешиносанд ва маслиҳати муфид медиҳанд. Дар интиҳои ҳазал Ҳофиз ба бузургӣ ва асрори ишқ ишора карда, дар он бо ифтихори рамзӣ худро банди шоҳи ишқ меномад ва ишора мекунад, ки чунин бандагӣ болотарин мартабаи инсон аст. Шоир ба воситаи ғазал инсонро ба ишқи ҳақиқӣ ва самимият, мувофиқати ботин ва зоҳир, аз ҳирси дунё дурӣ чустан ва пайвасти рӯ овардан ба маърифат ва хиради ҷовидони ҳидоят намудааст.

Ҳофиз панди калонсолон ва бузургонро яке аз шартҳои пирӯзии инсон дониста, ҷавонро бар он даъват намудааст, ки панди пирони хирад ва насихати онҳо гӯш дода, аз таҷриба ва дониши онҳо омӯзанд то ки дар рӯзгори хеш пирӯз шаванд:

Насихат гӯш кун ҷоно, ки аз ҷон дӯсттар доранд,
 Ҷавонони саодатманд панди пири доноро.

Хоча Ҳофиз худнамоӣ, сохтакорию ниҳоят бад медид ва меҳост насли наврасро дар рӯҳияи ошкорбаёнӣ тарбия ёбанд. Гар чанде ҳудаш олими намоёнӣ ислом бошад, ба намоёндагони сохтакори дину мубини ислом нафрат дошт ва онро дар баъзе ғазалиёти худ мавриди накуҳиш қарор додааст. Ӯ дар осори худ диндорони риёкор, муллоёнӣ кӯрсаовод ва ҳамзамон муфтиёну воизони дурӯяву авомфиребро саҳт танқид карда, рафтору гуфтор ва кирдори онҳоро ношоиста дониста, дар тарбияи дурусти одамони кӯмаки босазое кардааст. Дар ин бобат шоир барҳақ гуфтааст:

Воизон, к-ин чилва дар меҳробу минбар мекунанд,
 Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунанд,
 Мушкиле дорам, зи донишманди маҷлис бозпурс,
 Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд?
 Оҳ,- оҳ, аз дасти саррофони гавҳарношинос!
 Ҳар замон хармуҳраро бо дурр баробар мекунанд.
 Субҳдам аз Арш меомад хуруше, ақл гуфт:
 «Қудсиён гуй, ки шеъри Ҳофиз аз бар мекунанд.» [2.С 58.]

Ӯ ошкоро таъкид менамояд, ки воизон, яъне он ваъзгуёне, ки аз минбар Худою расули барҳақ вайро ситоиш мекунанд, дар бораи аҳкоми дин, ваъз мегӯянд мусулмононро ба

ростию покӣ ҳидоят менамоянд, худашон дар амал, дар зиндагии ҳаррӯзаашон корҳое мекунанд, ки хилофи ваъзашон мебошад.

Ҳамин тавр, гуфторашон ба кирдорашон баробар нест. Чаро дигаронро ба тавба кардан ҳидоят мекунанду худ тавба намекунанд ё тавба камтар мекунанд? Албатта, чунин фикрҳои риндона, мазаммати ошкори намояндагони дини мубини Исломи ба таъби баъзе мақомоти расмии рӯҳонӣ созгор набуд.

Дӯстиву рафқоатро Ҳофиз ҷавҳари инсонӣ доништа, омро ба якдигарфаҳмиву аҳлу субот, ваҳдату ягонагӣ, ҳамдиливу рафқат раҳнамун месозад. Ў меҳост, ки инсонҳо бо ҳамдигар ғамхор бошанд, қадри якдигарро донанд ва дар рӯзҳои саҳт якдигарро дастгирӣ намоянд.

Дарахти дӯстӣ биншон, ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли душманӣ баркан, ки ранчи бешумор орад.
Чу меҳмони хароботӣ, ба иззат бош бо риндон,
Ки дарди сар кашӣ, чоно гарат мастӣ хумор орад.

Бешубҳа, Ҳофизро яке аз барҷастатарин шуарои ҷаҳон гуфтан мешояд, чунки қаламаш муъҷизакору суханаш ширин ва каломаш шӯрангезу дилҷасп мебошад ва ўро дилписанди тамоми омма, яъне оламгир намудааст. Чуноне, ки дар боло зикр шуда буд, дар пеши пояш бузургтарин шахсиятҳои дунё сар фуруд овардаанд. Аз асри XV сар карда, ашъори Ҳоҷа ба забонҳои англисӣ, франсавӣ, олмонӣ, италиявӣ, арабӣ, чехӣ, булғорӣ, русӣ, гурҷӣ, озарбойҷонӣ, ҳиндӣ, тоторӣ ва ғайра тарҷума ва нашр гардида буд.

Яке аз дохӣи пролетариати ҷаҳон Ф. Энгельс олмонӣ чунин меғӯяд: «Ашъори риндӣ бебок Ҳофизро, ки забонаш басо ширину хушсадост, дар асл ба форсӣ хондан хеле гуворост».

Бузургтарин намояндаи адабиёти ҷаҳонӣ шоири немиси асри XIX Гёте андешаҳои худро доир ба ашъори ин шоири тавоно ва илҳомбахш, пас аз ошноӣ пайдо карданиш бо эҷодиёти Ҳофиз навиштааст: "Эй Ҳофиз, сухани ту ҳамчун абадиёт бузург аст, зеро онро оғоз ва анҷом нест. Ту он сарчашмаи файзбахши шеър нишотӣ, ки аз он ҳар лаҳза мавҷе аз паси мавҷи дигар берун метароват". Ў чунон шефта ва муҳлиси шеъри шоир шуд, ки дар пайравии газалиёти Ҳофиз «Девони шарқию ғарбӣ»-ашро офарид.

Гёте дар ситиши Ҳофиз меғӯяд: «Ҳофиз бузургтарин ва босафотарин шоирест, ки ба зебоии ин ҷаҳон саҳт дилбастагӣ дорад. Барои касе, ки бо ӯ каме ошноӣ пайдо кардааст, Ҳофиз тамоми умр ҳамсафару шарикӣ меҳрубон хоҳад монд».

Ғазалҳои Ҳофиз ба адибони рус, аз ҷумла ба А. Пушкин, А. Фет, И. Чернишевский, А. Толстой, С. Есенин басо таъсири бузург бахшидааст.

Масалан, Л. Н. Толстой менависад, ки яке аз дӯстони наздикаш А. Фет бисёр вақташро ба тарҷумаи ашъори Ҳофиз сарф менамуд. Асосгузори адабиёти рус А. С. Пушкин ба Ҳофиз дилбастагии зиёд дошта, аз газалиёти Ҳоҷа завқ мебурду илҳом мегирифт.

Чернишевский дар маҳбас дар Калъаи Брест шеъри Пушкинро дар васфи Ҳофиз хонд, ҷашмонаш ашқдор гардиданд. Афанасий Фет дар сарсухан ба маҷмуаи «Аз Ҳофиз» маҳбубият, қудрату тавоноии шеъри Ҳофизро баён намуда, таъкид намуд, ки осори Ҳофиз барои тамоми инсоният хизмат мекунад ва ба ҷаҳониён баробар тааллуқ дорад. Яъне ӯ нобиға ва шоири умумибашарӣ будани Ҳофизро ҳанӯз дар ҳамон давра фаҳмида, эътироф карда будааст. [6.С 186.]

Яке аз шоирони тавоноӣ ибтидои асри XX-и рус С. Есенин ба Ҳоҷа ва умуман ба адабу фарҳанги тоҷикӣ форс муътақид будааст ва дилбастагии хосса доштааст. Бештар эътиқодмандии ин шоири рус ба Саъдӣ ва Ҳофиз будааст.

Хулоса, эҷодиёти Шамсиддин Муҳаммад Ҳоҷа Ҳофизӣ Шерозӣ мактаби бузурги ахлоқу тарбият ва манбаи бузурги инсонпарварӣ, озодаандешӣ, ҳудогоҳӣ мебошад. Ашъори ӯ дар ташаккули арзишҳои инсонӣ, маънавӣ ва ахлоқӣ саҳми назаррас дорад ва то имрӯз ҳамчун

манбаи муҳими тарбияи маънавӣ ба шумор меравад. Дар осори ӯ дарси ахлоқ, нақӯкорӣ, покдоманӣ, автору гуфтор, хоксорӣ, ақлу фаросат ва дигар сифатҳои ситудай инсонӣ мебошад. Ашъори ӯ дар ташаккули арзишҳои инсонӣ, маънавӣ ва ахлоқӣ саҳми назаррас дорад ва то имрӯз ҳамчун манбаи муҳими тарбия дар асоси факту далелҳои ҳаёти ташкил ёфтаанд, ва барои тамоми инсонҳое, ки ҳикмати ин маҳзани қиммбахоро ошно ҳастанд арзишманд мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Диван Хафеза (с вступительным словом Мухаммада Гуландама) Бехруз Имани. - Тегеран: Мероси Мактуб, 1394. - 92 с.
2. Диван Хафиза (на основе версий Казвини и Ханлари с сравнением авторитетных версий и комментариев, а также с полным объяснением и значением газелей и лексикой и терминологией). Составитель: Хусайнали Юсуфи. — Тегеран, 1381. 395. с.
3. Пятьдесят стихотворений Хафиза. Тексты и переводы собраны, снабжены предисловием и комментариями Дж. Артура Арберри, доктора литературы, члена Королевского колледжа литературоведов, Кембридж, в издательстве Университета, 1970 г. – 187 с.
4. Учение Хафиза. Гертруда Лоутиан Белл. Издательство «Октагон Пресс», Лондон, 1979 г., 186 с.
5. Х.Афзалов, Б.Раҳимов “Таърихи педагогикаи халқи тоҷик” Б.1994. 192 с.
6. Хофиз Шерозӣ. Девон. – Душанбе: Литератор, 2015. – 480 с.
7. Хофиз Шерозӣ “Саду як ғазал” Душанбе «Ирфон» 2009. 103 с.

УДК 37.017:392

ВАЗИФАҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚИ АНЪАНАҲОИ МИЛЛИИ ОИЛАВӢ ДАР ТАРБИЯИ АХЛОҚИИ НАСЛИ ЧАВОН

Бобоева Махбуба Чурахоновна
н.и.п., дотсенти кафедраи забон ва фарҳанги ДБССТ. Суроға: 734055, шаҳри
Душанбе, х. Борбад, 48/5. E-mail: mahbuba72@list.ru

Талбакова Шабнам Қурбоновна
унвонҷӯи кафедраи биология ва методикаи таълими он Донишгоҳи давлатии Кулоб
ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ суроға 735360, ҚТ., шаҳри Кулоб кучаи Сангак
Сафаров – 16. E-mail: mahbuba72@list.ru

Дар мақола вазифаҳо ва мазмунӣ асосии методҳои таҳқиқи масоили урфу одат ва анъанаҳои оилавӣ дар тарбияи ахлоқи насли ҷавон таҳлил карда шудаанд. Нуқтаи назари олимони оид ба вазифаҳои оила ва дар ин асос фикру ақидаҳои муаллиф оид ба таъсири урфу одат ва анъанаҳои оилавӣ дар ташаккули тарбияи ахлоқи насли ҷавон пешниҳод карда шудаанд. Муаллиф боварӣ дорад, ки агар оила анъанаҳои мусбӣ ва пешқадами худро надошта бошад, пас дар бораи ташаккули ҷунин сифатҳои мусбии ахлоқӣ, ба монанди интизомнокӣ, масъулиятшиносии, инсондустӣ, коллективизм ҳолати суҳан гуфтан намоёнад. Инчунин, дар мақола бӯҳрони тарбияи оилавӣ дар замони ҳозира муайян карда шуда, ҳамзамон ҷораҳои аз он баромадан пешниҳод шудаанд. Такид карда мешавад, ки ҳамоҳангии ҳаёти оилавӣ, мунтазам татбиқи намунаҳои он, таҷрибаи рафторҳои ҳамаи аъзоёни оила зинаи аввалин дар тарбияи масъулиятшиносии онҳо ба ҳисоб меравад. Дар мақола оиди анъанаи ҳисоботдиҳии аъзоёни оила ва муҳокимаи навигарии оилавӣ маълумот дода шудааст. Ҳисоботи ҷавонон оид ба муваффақиятҳо дар таълим, дар иҷрои корҳои ҷамъиятӣ ва корҳои хона дар назди падару модари худ ва шахсони калонсоли оила аллакай дар бисёр оилаҳо ба ҳукми анъана даромадааст.

Калидвожаҳо: бӯҳрони тарбияи оилавӣ, педагогикаи халқӣ, урфу одат ва анъанаҳои оилавӣ, фарҳанги оилавӣ, муносибат, тарбия, ахлоқ, падару модар, калонсолон, интизомнокӣ, ҷавонон, ваҳдати маънавӣ.

ОСНОВНЫЕ ЗАДАЧИ ИССЛЕДОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЙ В НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Бобоева Махбуба Джурахоновна
кандидат педагогических наук, доцент кафедры язык и культура ДБССТ. Адрес:
734055, г. Душанбе ул. Борбад 48/5. E-mail: mahbuba72@list.ru

Талбакова Шабнам Курбоновна
соискатель кафедры биологии и методики её преподавания Кулябского
государственного университета имени Абуабдулло Рудаки. Адрес: 735360,
Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангак Сафаров, 16. E-mail:
mahbuba72@list.ru

В статье проанализированы задачи и основное содержание методов исследования вопросов обычаев и семейных традиций в нравственном воспитании молодого поколения. Рассматриваются точки зрения ученых относительно функций семьи, а также на этой основе представлены размышления автора о влиянии обычаев и семейных традиций на

формирование нравственного воспитания молодежи. Автор считает, что если семья не обладает собственными положительными и прогрессивными традициями, то говорить о формировании таких нравственных качеств, как дисциплинированность, ответственность, гуманность и коллективизм, становится невозможным. Также в статье определяется кризис семейного воспитания в современное время и одновременно предлагаются пути выхода из него. Подчеркивается, что согласованность семейной жизни, ее регулярная реализация, а также практический опыт поведения всех членов семьи являются первым этапом формирования у них ответственности. В статье также приводится информация о традиции отчетности членов семьи и обсуждения семейных новостей. Отчеты молодежи о своих успехах в учебе, выполнении общественных обязанностей и домашних делах перед родителями и старшими членами семьи уже во многих семьях стали традицией.

Ключевые слова: кризис семейного воспитания, народная педагогика, обычаи и семейные традиции, семейная культура, отношения, воспитание, нравственность, родители, старшие, дисциплинированность, молодежь, духовное единство.

MAIN TASKS OF RESEARCH ON NATIONAL FAMILY TRADITIONS IN THE MORAL EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION

Boboeva Mahbuba Jurakhonovna

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Language and Culture, DBSST. Address: 734055, Dushanbe, Borbad Street 48/5. E-mail: mahbuba72@list.ru

Shabnam Kurbonovna Talbakova

applicant (researcher) of the Department of Biology and Methods of Teaching Biology at Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, 16 Sangak Safarov Street. E-mail: mahbuba72@list.ru

The article analyzes the tasks and main content of research methods concerning customs and family traditions in the moral education of the younger generation. The viewpoints of scholars regarding the functions of the family are considered, and based on this, the author presents ideas about the influence of customs and family traditions on the formation of the moral upbringing of youth. The author believes that if a family does not possess positive and progressive traditions, it becomes impossible to talk about the development of such positive moral qualities as discipline, responsibility, humanism, and collectivism. The article also identifies the crisis of family upbringing in modern times and proposes ways to overcome it. It is emphasized that harmony in family life, its consistent implementation, and the behavioral experience of all family members represent the first stage in the development of their sense of responsibility. The article also provides information about the tradition of accountability among family members and the discussion of family news. Reports by young people about their achievements in education, participation in social activities, and household responsibilities before their parents and elder family members have already become a tradition in many families.

Keywords: crisis of family upbringing, folk pedagogy, customs and family traditions, family culture, relationships, upbringing, morality, parents, elders, discipline, youth, spiritual unity.

Қайд кардан ба маврид аст, ки имрӯз бо шарофати истиқлолияти дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти васеъ фароҳам омадааст, ки ба педагогикаи миллӣ рӯ орем ва ба омӯзиши арзишҳои миллӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ халқи тоҷик аз нигоҳи нав назар афканем, яъне ҷанбаҳои мусбии онҳоро таҳқиқ намуда ба насли ҷавон бозкушоӣ намоем.

Бо назардошти ин олимони тоҷик дар ин самт таҳқиқотҳои арзишмандро анҷом дода, имкон фароҳам овардаанд, ки халқи тоҷик солҳои охир дар назди ҷомеаи ҷаҳонӣ таърихи қадима ва ҷаҳониро фарҳанги худро муаррифӣ намоянд.

Чӣ тавре ки олими намоёни тоҷик М. Лутфуллозода менависад, «муҳтавои таҳлилу таҳқиқи педагогикаи миллии тоҷик моро бояд ба масъалаҳои тарбияи шахсияти ҷаҳонӣ, созанда, эҷодкор, ватану ватандорӣ, эҳсоси ҳудуди миллии, раванг ва таҷаккули андешаи миллии, худшиносии таърихӣ, ҳамгироии арзишҳои миллии ва умумибашарӣ, педагогикаи мардумӣ ташкил намояд» [6, с. 48].

Омӯзиши афкори педагогии халқи тоҷик ва таҳлили нақши анъана ва одатҳои оилавӣ собит менамояд, ки ҳамоҳангии табиӣи зиндагии оилавӣ пайваста аз тарафи волидон таҷибӣ гардида, таҷрибаи мувофиқакунонии рафтори аъзоҳои хонавода ба он мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, фарзандон хостаҳо ва орзуҳои худро тобеи эҳтиётот ва манфиатҳои тамоми оила мекунаанд, ки инро чун зинаи аввали тарбияи масъулият дар онҳо арзёбӣ намудан мумкин аст.

Бояд таъкид намуд, ки сифатҳои мусбати шахсият наметавонанд фақат бо истифодаи дастур, муҷозот ё суҳбату насиҳатҳои забонзадаи доимӣ дар бораи интизом таҷаккул ёбанд. А.С. Макаренко ба падару модарон ҳидоят меод: «Моҳияти аслии кори тарбиявӣ асло на ба суҳбатҳои шумо бо насли ҷавон, на ба таъсири бевосита ба онҳо, балки ба созишҳои оилаи шумо, ба ҳаёти шахсӣ ва иҷтимоии шумо вобаста мебошанд» [6, с. 123]. Ин ба риоя кардани интизом дар оила, дар худ парваридани шуури боназму боинтизом будан дар ҷомеа, яъне воқеан масъулу масъулиятшинос будан барои сухан ва барои рафтори худ низ дахл дорад, ки дар ин сурат анъана ва одатҳои оилавии пешқадам аҳамияти бештар касб менамоянд.

Дар адабиёти илмӣ муҳаққиқони зерин анъанаҳои оилавию таҷсимбандӣ намуда андешаҳои худро баён намудаанд. Ю.П.Азаров 1], [И.А Арабов 2], [М.И. Ашуралиев 3], [И.В. Гребенников 5]. Лекин мо инро зарур мешуморем, ки қабл аз ҳама, сабабҳои бухрон дар риштаи маънавӣ - ахлоқии ҷомеаи муосирро баррасӣ намоем, чунки натиҷаи ин бухрон қосаҳои асосҳои анъанавии оилаи имрӯза мебошад. Ба ақидаи олимони, падидаҳои бухронӣ дар ҳаёти оилаҳо гуногунавъ мебошанд:

- вайрон шудани тасаввуроти ахлоқӣ дар бораи никоҳ дар оила (робитаҳои ҳамсарӣ дар ҷаҳони муосир дигар ифодагари муҳаббати содиқона ва ваҳдати маънавии зану шавҳар дар байни ҷавонон кам ба назар мерасад);

- таҷрибан назаррас набудани тасаввурот дар бораи зарурати вафодории абадии зану шавҳари дар ҷомеаи имрӯза;

- қабул карда шудани зану шавҳарӣ, тарбияи фарзандон чун як бори сангини номатлуб бар души занҳо (бештар аз 1 миллион оилаҳои ҷавони тоҷик солҳо боз фарзандону хонаводаи худро ба ҳолашон монда, ба хориҷи кишвар сафар намуда дар дигар кишварҳо қарор доранд);

- осеб дидани асосҳои хонаводагӣ: анъана - ҷурра вайрон шудани мартабаи муносибатҳои мутақобилаи оилавӣ, тарбияи фарзандон, амалан аз даст рафтани сохтори анъанавӣ дар ҳаёти оилавии ҷавонон;

- барҳам хурдани муносибатҳои ҳешовандии оилавӣ дар байни наслҳо; (одатҳои анъанавии гӯш кардан ба сухани қалонсолон ва эҳтиром ба солмандон дар қанор мондаанд ё бо муқобилаи ҷаҳлонаи ақидаи падару модарон ва омӯзгорон иваз карда шудаанд);

- дахл кардани бухрон амалан ба тамоми сатҳҳои ҳаёту ҷаҳолият ва робитаи мутақобилаи аъзоҳои оила (дар ҳаёти муосир нотавонии аъзои хонавода дар ҳамкорӣ ба мушоҳида мерасад);

- ошқоро шудани робитаҳои маҳрамонаи шахсӣ дар муносибатҳои мутақобилаи зану шавҳар, падару модарон ва фарзандон, омода набудани аъзоҳои оила ба баҳшиши айб ва надоштани муносибати хуб, муҳаббат иисбат ба якдигар;

- коста гардидани самимият дар муносибати мутақобила байни аъзоёни оила дар нақши иҷтимоии мард, зан, кӯдак ҷавонон, ҷой доштани сардаргумӣ;

- оила ба ҷойи он ки якпорчаю воҳид бошад, аксаран қобилияти ворид шудан ба ҳаёти муштарак бо якдигарро аз даст медиҳад ва дар натиҷа оила ба маҷмӯи инчиқиҳо ва хостаҳои алоҳидаи ҳар як узви он аз ҷумла ҷавонон табдил меёбад;

-буҳрону вайроншавии тарбияи оилавӣ (канда шудани ирсияти анъанаи педагогӣ дар оила, дар масоили авлавияти рушд ва тарбия дар давраҳои ғуноғуни навраси ва тасаввурот дар бораи қонунмандии ташаккули ҷаҳони маънавӣ - ахлоқии ҷавонон ҷой доштани нофаҳмиҳо);

- бинобар сабаби дар кӯдакистонҳо тарбия кардани фарзандони худ, омода набудани намоёндагонӣ насли калонсол ба иҷрои нақши иҷтимоии бобою бибӣ (онҳо ба усулҳои анъанавии нигоҳубини фарзандони насли ҷавон балад нестанд, аз иштироки ғаёл дар тарбияи набеаҳои калонсолтар бо ҳидояти хирадмандона ва содиқонаи худ парҳез мекунанд);

- натиҷаи буҳрони оила будани масъалаҳои сершумори давраи бачагӣ (шумораи наврасони дорой имкониятҳои маҳдудӣ ҷисмонӣ ба иллати вазъи саломатиашон зиёд аст, бисёр масъалаҳо ба сабаби вайрон шудани робитаҳои дохилихонаводагии падару модарон ва фарзандон ба вучуд меоянд;

- аз ҷониби ҷавонон надохтани малакаи мувофиқа кардани рафтори худ бо низомии муайяни қоидаҳо ва ҳидоятҳои ахлоқӣ;

- даст задан ба ҷинояткорӣ, майпарастӣ, нашьамандӣ, фосикӣ, пайдо шудани нуқс дар тарбияи маънавӣ - ахлоқӣ ҷавонон ва ниҳоят дар насли ҷавон ташаккул наёфтани эҳсоси масъулият дар баробари оила, ҷомеа, миллат ва давлат.

Бинобар ин, саҳми низомии таълиму тарбияи иҷтимоии ҷавонон дар тарбияи арзишҳои анъанавии оила заиф аст. Махсус бояд зикр ва таъкид кард, ки мавзӯи солеҳа будан, покдоманӣ, муҳаббат, ротқавлӣ, вафодорӣ дар мазмуни барномаҳои таълимӣ ва ғайра тақрибан садо намедиҳанд. Ҷомеаи муосир тасаввуротро дар бораи покдоманӣ заиф сохтааст, дар воситаҳои ахбори умум мавзӯи тарбияи оилавӣ кам матраҳ мегардад, фарҳанги оммавӣ ва воситаҳои иттилоотии ғайриқонунӣ ба аслиҳаи фасодшавии ахлоқӣ табдил ёфтаанд, онҳо зӯрию хушунат, аз байн бурдани шарму ҳайё дар муносибатҳои оилавӣ, «озодии ишқ», бадахлоқии ҷинсиҳо тарғиб мекунанд.

Ба ҳамин хотир, зимни омӯзиши масъалаи мазкур мо кӯшиш намудем, ки ғаёлияти оилаи муосири тоҷикро бобати истифодаи анъанаю одатҳо ба мақсади омӯзонидани насли нав ба риояи бошуурона ва иҷрои уҳдадорихои ҷамъиятии худ ва дар онҳо парваридани ахлоқи ҳамидаи инсонӣ, мавриди таҳлил қарор диҳем.

Мо дар таҳқиқоти худ тақсимбандии анъана ва одатҳои оилавино, ки аз ҷониби муҳаққиқ К. Пирлиев [7] анҷом дода шудааст, ба инобат гиртфтаем, бояд дар назар дошт, ки вай анъанаҳоро аз нигоҳи хусусият ба ду гурӯҳ ҷудо кардааст: халқӣ ва халқӣ - динӣ. Анъанаҳои халқӣ аз рӯйи ифодаи худ ба тантанавӣ - идона ва муқаррарӣ (ҳаррӯза) ва аз рӯйи мазмун ба анъанаҳои вобаста ба ҳолати шаҳрвандӣ, зинаҳои зиндагии ҷавонон ҳамчунин анъанаҳои нави байналмилалӣ, ки шакли ифодаи тантанавӣ - идона доранд ва ба анъанаҳои рафтор, меҳнат ва башарӣ, ки шакли ифодаи муқаррарӣ (ҳаррӯза) доранд, ҷудо мешаванд.

Ба ин қисми анъана ва одатҳо ҳисоботдиҳии мутақобила дар оила, роҳандозии маросими наҳорхӯрӣ бо иштироки ҳамаи аъзоёни оила, тақсими уҳдадорихои маишӣ истироҳату фароғат бо ширкати тамоми аъзоёни оила, таваҷҷуҳ ва ғамхорӣ дар ҳаққи якдигар дохил мешаванд. Таҳқиқоти анҷомдода ҳаққонияти суҳанони А.С. Макаренко тасдиқ мекунад, ки гуфта буд: «Наврасон дар ҷунин доираи анъана ва одатҳо зиндагӣ карда, худро дар муҳити қонуни дастаҷамъонаи худ эҳсос мекунанд, бо он ифтихор мекунанд ва кӯшиш менамоянд онро беҳбуд бахшанд» [6, 349].

Одати ҳисоботдиҳии мутақобила, назорат ва мубодилаи иттилоот аз тарафи аъзоёни ин ҳисоботдиҳии ҷавонон дар бораи муваффақияти худ дар таҳсил, дар иҷрои корҳои ҷамъиятӣ ва рӯзгор, назди волидон ва аъзоёни калонсоли оила, вобаста аз он, ки хонавода шаҳри аст ё деҳотӣ, ҷанбаи анъанавӣ дошта, марҳилаҳои гуногунро дар бар мегирад.

тариқи иҷрои вазифаҳои худ ба ҷомеа таъсир мерасонанд. Таҳти вазифаи маҷмӯи муносибатҳо ва алоқаҳои устувор ҷаҳмида мешаванд, ки байни аъзоёни оила ва оила ва ҷомеа ба вучуд омадаанд ва ба воситаи онҳо хонавода талаботи худро (хоҷагӣ - маиши, таваллуди кӯдак, маънавӣ, шахвонӣ ва ғайра) қонеъ месозад. Дар таърифи вазифаҳои оила чунин вазифаҳоро ҷудо намудан мумкин аст: дастгирии муттасилии биологӣ ҷомеа; дастгирии муттасилии фарҳангии ҷомеа; таъмини мавқеи иҷтимоӣ барои фарзандони худ. Оила ин ниҳоди назорати иҷтимоӣ, махсусан, барои насли ҷавон мебошад.

Ҳамин тариқ, оила дар фарзандон эҳтиром нисбати якдигарро тарбия менамояд, дар онҳо дарку ҷаҳмиши малакаи рафтори ахлоқӣ, аҳамияти якҷоя меҳнат карданро ташаккул медиҳад ва онҳоро ба чунин вазъ наздик месозад, ки қори ба нафъи умум ба талаботи инсонӣ табдил меёбад ва бад-ин тартиб замина барои ҷаъолияти амалии оянда гузошта мешавад.

АДАБИЁТ

1. Азаров Ю.П. Педагогика семейных отношений. Монография Ю.П. Азаров - М.: Изд-во Знание, 1976. - 236 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. - Л., изд - во ЛГУ. 1968.
3. Арабов И.А. Воспитание семьянина в традициях восточной культуры. Монография / И, Арабов. - М.: Илекса. 2008. - 351 с.
4. Ашуралиев М.И. Нравственное воспитание учащихся на педагогических традициях таджикского народа: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 /М.И. Ашуралиев. -Душанбе, 2007. -17 с.
5. Васильева Э.В. Семья и учебные успехи школьников. Социологические проблемы образования и воспитания / Э.В. Васильева. - М.: Педагогика, 1973. - С. 35 - 41.
6. Вопросы нравственного воспитания младших школьников: (сборник трудов). Отв.р.Т.В. Воликова. - М.: МГПИ, 1976
7. Гребенникова И.В. Сущность педагогического руководства семейным воспитанием / И.В. Гребенникова /Педагогические проблемы руководства семейным воспитанием. - М., 1980. - 97 с.
8. Гулмадов Ф. Ҳамгироии ташаккули донишҳои ахлоқӣ ва рафтори мактаббачагони хурдсол - Душанбе. 2014. 154 с.
9. Лутфуллоев М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик. Осори педагогӣ. /М. Лутфуллоев. - Душанбе: Маориф, 2015.-704 с.
10. Макаренко А.С. О воспитании. Монография / А.С. Макаренко. - М., 1990. - 450 с.
11. Нуров А. Арзишҳои миллии ва умуминсонӣ ва роли онҳо дар тарбияи ахлоқии насли наврас - Душанбе. 2007.210 с.
12. Пирлиев К. Народная педагогика и современность. Монография/К.
13. Пирлиев-Ашхабад, 1983, С. 11 -19.

УДК 070:004

НИЗОМИ БОСУРЪАТИ МУОСИРИ ВАСОИТИ АХБОРИ ОММАИ ЭЛЕКТРОНӢ

Начмиддинова Умринисо

**номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи забон ва фарҳанги
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон, Душанбе,
Тоҷикистон numriniso@mail.ru**

Мақолаи мазкур низ ба омӯзиши дараҷа ва сифати иштироки воситаҳои ахбори оммаи электронӣ дар ташаккули низоми арзишҳои маънавӣ ва завқи бадеӣ дар байни ҷомеаи кишвар бахшида шудааст. Дар замони имрӯза, ки равандҳои он қомилан тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеаро дигаргун сохтаанд, бартарияти технологияҳои иттилоотӣ дар он дида мешавад. Имрӯз оқибатҳои инқилоби иттилоотӣ арзишҳо ва афзалиятҳои тамоман дигарро ташаккул дода, тамоюли мубаддал шудани иттилоот дар тамоми соҳаҳои ҳаёт ба як манбаи стратегӣ ва мобилӣ табдил ёфтааст. Мавҷудият ва рушди ҷомеа дар шароити тамаддуни иттилоотӣ бидуни шабакаҳои иттилоотӣ, ки ба шарофати технологияҳои компютерӣ имрӯз вақти интиқол ва қоркарди иттилоотро қам қардаанд. Илова бар ин, ба шарофати системаҳои муосири коммуникатсия, сарҳадҳои фазоӣ ҷуғрофӣ аз байн бурда шуданд.

Калидвожаҳо: васоити ахбори оммаи электронӣ, ВАО, рақамикунонӣ, журналистикаи рақамӣ, интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ, коммуникатсияи оммавӣ, технологияҳои иттилоотӣ, медиакон, иттилоот, рушди ВАО

СОВРЕМЕННАЯ БЫСТРАЯ СИСТЕМА ЭЛЕКТРОННЫХ СРЕДСТВ ИНФОРМАЦИИ

Наджмиддинова Умринисо

**Кандидат филологических наук, доцент, кафедра языков и культуры
Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана,
Душанбе, Таджикистан numriniso@mail.ru**

Данная статья также посвящена исследованию степени и качества участия электронных средств массовой информации в формировании системы нравственных ценностей и художественного вкуса общества страны. В сегодняшнее время, когда ее процессы полностью трансформировали все сферы жизни общества, в ней просматривается доминирование информационных технологий. Сегодня последствия информационной революции сформировали совершенно иные ценности и приоритеты, и возникла тенденция превращения информации в стратегический и мобильный ресурс во всех сферах жизни. Существование и развитие общества в условиях информационной цивилизации были бы невозможны без информационных сетей, которые благодаря компьютерным технологиям сократили время передачи и обработки информации сегодня. Кроме того, благодаря современным системам связи были устранены пространственные и географические границы. Безусловно, такие факторы способствуют укреплению позиций средств массовой информации.

Ключевые слова: электронные средства массовой информации, СМИ, цифровизация, цифровая журналистика, интернет, социальные сети, массовая коммуникация, информационные технологии, медиaprостранство, информация, развитие СМИ

A MODERN, FAST SYSTEM OF ELECTRONIC INFORMATION

Najmiddinova Umriniso

PhD in Philology, Associate Professor, Department of Languages and Culture
International University of Tourism and Business of Tajikistan,
Dushanbe, Tajikistan numriniso@mail.ru

This article is also devoted to the study of the degree and quality of participation of electronic mass media in the formation of the system of moral values and artistic taste among the society of the country. In today's time, when its processes have completely transformed all spheres of social life, the dominance of information technologies is visible in it. Today, the consequences of the information revolution have formed completely different values and priorities, and the tendency has arisen for information to become a strategic and mobile resource in all spheres of life. The existence and development of society in the conditions of information civilization would not be possible without information networks, which, thanks to computer technologies, have reduced the time for transmitting and processing information today. In addition, thanks to modern communication systems, spatial and geographical borders have been eliminated.

Keywords: electronic mass media, mass media, digitalization, digital journalism, internet, social networks, mass communication, information technologies, media space, information, media development

Бо инъикоси густурдаи ҳаводиси Тоҷикистон дар расонаҳои маҳаллӣ ва байналмилалӣ маҳз аз таъсири ҷаҳонишавӣ дар Тоҷикистон оғоз меёбад. Ин давра бо ифтитоҳи саҳифаҳои гуногуни миллии интернетӣ, аз қабili сомонаи Агентии миллии иттилоотии «Ховар» www.khovar.tj, шабакаҳои телевизионӣ ва пайдоиши расонаҳои электронии милли алоқаманд аст.

Давраи сеюм бо ба даст овардани мақоми иштирокчии баробарҳукуки бозори ҷаҳонии иттилоотии Тоҷикистон фарқ мекунад. Дар ин ҷо метавон ба ҳашт забон роҳандозии радиои миллии «Овози тоҷик», паҳши моҳвораии телевизиони Тоҷикистон «Ҷаҳоннамо», муаррифии ҷумҳуриро дар шабакаи байналмилалии «Евронюс» ва ғайра мисол овард.

Ба шарофати равандҳои ҷаҳонӣ расонаҳои тоҷик тадриҷан ба сӯи чандрасонаӣ ҳаракат мекунанд.

Имрӯз аз байни 11 оҷонсиҳои хабарӣ ё расонаҳои интернетӣ, ки дар Тоҷикистон фаъолият доранд, бештар Агентии миллии иттилоотии «Ховар», Агентии иттилоотии «ASIA-Plus», «Озодагон», «Тоjnews» ва «Авесто» фаъолтар буда, дар бораи ҳаёти муосири ҷумҳурӣ ва ҷаҳонӣ маълумот медиҳанд.

Чунин расонаҳои интернетии милли дар шароити афзояндаи нуфузи сомонаҳои интернетии кишварҳои хориҷӣ бо назардошти сермиллатии кишвар ва минтақае, ки ҷумҳурӣ дар он ҷойгир аст, маълумот, ҳамчунин ба забонҳои тоҷикӣ, форсӣ, русӣ, англисӣ ва арабӣ маводи чандрасонаӣ пешкаш мекунанд. Ба андешаи мо, таъсиси сомонаҳои милли бо забонҳои минтақавӣ ба рӯҳияи замон мувофиқ буда, ба манфиати ҷумҳурӣ, ба манфиати халқу давлат хизмат мекунад.

ВАО-и интернетӣ бо редаксиҳои чандрасонаии худ дар Тоҷикистон дар манотиқи мухталифи кишвар, дар редаксиҳои ҳаҷмашон гуногун ва дар заминаи расонаҳои мухталиф – рӯзномаҳо, радио, телевизион, инчунин холдингҳои расонавӣ пайдо мешаванд.

Шумораи истифодабарандагони маводи чандрасонаи низ меафзояд. Ҳоло инҳо на танҳо корбароне ҳастанд, ки тавассути компютери шахсӣ ба интернет дастрасӣ доранд. Як роҳи ҳалли алтернативӣ ба технологияҳои мобилӣ, яъне телефонҳои мобилӣ (смартфонҳо) табиӣ ёфтааст, махсусан дар он минтақаҳои кишвар, ки дастрасии интернет аз компютерҳои фардӣ бо сабабҳои гуногун маҳдуд мебошанд.

Ҳоло шабакаҳои мобилӣ, ки ба стандартҳои муосиртари интиқоли маълумот гузаштанд, интиқоли суръати баланди иттилооти рақамиро таъмин мекунанд. Ҳоло мундариҷаи мултимедиявии интернетии ВАО (видео, аудио, акс, акси слайд, акси шарҳшуда, инфографика ва ғ.) на танҳо тавассути компютери шахсӣ, балки тавассути телефони мобилӣ низ дастрас шудааст.

Дар ин маврид раванди дигареро, ки бо чандрасонасозии ВАО-и тоҷик дар интернет алоқаманд аст, яъне интерактивии расонаҳои нави оммавиро бояд қайд кард.

Низоми муосири васоити ахбори оммаи электронӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол аз шаклу самтҳои гуногундошта иборат аст. Он шабакаҳои радио ва телевизион, инчунин, васоити ахбори оммаи интернетиро дар бар мегирад, ки хусусияти ҷопӣ надоранд. Ҳамаи ин ба дараҷаҳои гуногун воқеияти бадеӣ дошта, масъалаҳои ба фарҳанг ва санъати ҷумҳурӣ дахл доранд. Мақолаи мазкур низ ба омӯзиши дараҷа ва сифати иштироки воситаҳои ахбори оммаи электронӣ дар ташаккули низоми арзишҳои маънавӣ ва завқи бадеӣ дар байни ҷомеаи кишвар бахшида шудааст. Дар замони имрӯза, ки равандҳои он қомилан тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеаро дигаргун сохтаанд, бартарияти технологияҳои иттилоотӣ дар он дида мешавад. Имрӯз оқибатҳои инқилоби иттилоотӣ арзишҳо ва афзалиятҳои тамоман дигарро ташаккул дода, тамоюли мубаддал шудани иттилоот дар тамоми соҳаҳои ҳаёт ба як манбаи стратегӣ ва мобилӣ табдил ёфта истодааст. Мавҷудият ва рушди ҷомеа дар шароити тамаддуни иттилоотӣ бидуни шабакаҳои иттилоотӣ, ки ба шарофати технологияҳои компютерӣ имрӯз вақти интиқол ва қоркарди иттилоотро қам қардаанд, ғайриимкон ба назар мерасад. Илова бар ин, ба шарофати системаҳои муосири коммуникатсия, сарҳадҳои фазоӣ ҷуғрофӣ аз байн бурда шуданд. Албатта, чунин омилҳо ба таҳкими мавқеи расонаҳо мусоидат мекунанд. ВАО омилҳои муайянкунандаи ҷаҳонишавӣ мебошанд. Аммо, дар баробари ин, ҳуди ВАО таъсири омилҳои муайяни сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ доранд, ки ба ташаккул, тақсимот, аҳамият ва афзалиятҳои мавзӯии маҳсулоти иттилоотии онҳо таъсир мерасонанд.

Фарҳанги асри иттилоот як сохтори хеле мураккаб ва норавшан аст. Ин аз як тараф, инъикоси равандҳои мебошад, ки дар ҷомеа дар зери таъсири информатика, дигаргуниҳои ҳаёти иқтисодӣ, ҷамъиятию сиёсӣ ва маънавӣ ба амал меоянд. Аммо дар баробари ин, дар асоси таҷрибаи таърихӣ, идомадихандаи анъанаҳои даврони гузашта аст!

Қоршиносони Тоҷикистон бо эътирофи радди арзишҳои миллӣ ва минтақавӣ тавассути ҷаҳонишавӣ, зарурати ҳифзи анъанаҳоро медонанд. Вале анъанаҳои маънавӣ дар баробари ниғадории онҳо бояд бо назардошти дараҷаи ҳозираи фарҳанги инсон ва ҷамъият шарҳ дода шаванд. Агар мо хоҳем, ки ҳастии зиндаи анъанаҳои ҳудро нигоҳ дорем, набояд онҳоро ба ниғораҳои осорхонаҳо табдил диҳем. Онҳо бояд ба ҳаёти ҳаррӯзаи мо бо тағйиротҳо ва навосиҳо ворид шаванд. Онҳо бояд унсурҳои фаъоли эҷодиёти мо, фарҳанги мо гарданд, онҳоро аз нав дида баромадан, дар тафсири нав пешниҳод қардан лозим аст. Аммо ин қорро бо истеъдод қардан лозим аст.

Дар ин раванд, ба ВАО, ки аз рӯи ҳадафи ҳуд дар паҳн қардани анъанаҳои гуногуни фарҳангӣ ва маҳсули бадеӣ берун аз ҳудуди як кишваре, ки дар он фаъолият мекунанд ва сарчашма мегиранд, сарҳ меғузорад, нақши муҳим дорад. Ин як алтернативаи муассир ба таблиғи тарзи зиндагӣ ва дастурҳои ҷомеаи ғарбӣ, фарҳанги таҳмилшудаи ғарбӣ хоҳад шуд. Дар бораи фарҳанги оммавӣ аксар вақт танҳо ба таври манфӣ суҳан ронда, онро айбдор мекунанд, ки дар одамон ҳислатҳои инсондӯстона инкишоф дода наметавонад. Бо вучуди ин, фарҳанги оммавӣ, вақте ки он ҳамчун интиқолдиханда тавассути шабакаҳои ВАО, таблиғи мавзӯҳои ҷинсӣ ва зӯроварӣ бо мақсади баланд бардоштани рейтинг ва ғоида истифода мешавад, аз ҳислатҳои манфӣ пур мешавад. «Маводҳои фарҳангие, ки тавассути шабакаҳои интернетӣ, барномаҳои телевизионӣ ва радиой ба тамошобинон таҳмил қарда мешавад, бо мавҷудияти ҳуд дастуру арзишҳои муқаррарқардидаро рад қарда, бо моделҳои нави, ки ба талаботи бозор ҷавобгӯ мебошанд» [9, 177]. Бо ташкили оқилона ва

босаводонаи ҳамкории ВАО ва фарҳанг метавон ноил шуд, ки фарҳанги оммавӣ тавонад марҳалаи аввалин дар шароити олами ҷаҳонӣ дар роҳи шиносӣ ва ошноии тамошобинон бо намунаҳо ва падидаҳои фарҳангу санъат гардад.

Дар ҷаҳони муосир ҳам фарҳанг ва ҳам ВАО аз рӯйи сценарияи тамоман дигар рушд мекунад. Нишондиҳандаҳо дар шароити нав бозор, иқтисод ва талаботи шунавандагон мебошанд. Истифодаи усулҳои манипулятсия, ки бо заминаи технологияҳои муосири иттилоотӣ дастгирӣ мешавад, ВАО-ро ба абзори таъсиррасонӣ ба рӯҳия, эътиқод ва шуури ҷомеа табдил додааст. Воситаҳои ахбори омма ҳоло на танҳо ҳодисаҳои воқеиятро қайд мекунад, балки онро мувофиқи тартиби муайяни иҷтимоӣ месозад. Аксар вақт ба ҷойи огоҳ кардани омма, таъсир ба шунавандагон тавассути истифодаи иттилоотӣ дидаю доништа интиҳобшуда ва мазмунӣ ба шунавандагон пешкаш намудани он мушоҳида мешавад. Дар шабакаҳои СКС намоиши маҳсулоти фарҳангӣ, ки арзиши бадеии онҳо хеле шубҳанок аст, “аз аҳамияти эҷодии маҷмӯи принципҳо ва меъёрҳои ғайрифаъолияти фарҳангсозии ВАО шаҳодат медиҳад, ки ҳифзи ҷомеа аз таъсири манфии воситаҳои ахбори омма, аз ғум кардани мансубияти этникӣ ва анъана, аз завқи бад ва муносибати рӯякӣ ба фарҳангу ҳунар ҳимоят мекунад (8,286).

Тавре ки санадҳои меъёрии меъёрҳои ахлоқии журналистӣ вучуд доранд, мо эҷодии меъёрҳои ахлоқии ғайрифаъолияти журналистро дар фазои фарҳангӣ принципан муҳим мешуморем (4,502). Мо ҳамзамон, муҳим мешуморем, ки меъёрҳои дақиқи ғайрифаъолияти фарҳангсозии ВАО бо дарназардошти табдили функсияҳо ва синтези онҳо, на танҳо маҳдудиятҳо, балки ҳуқуқҳо, ҷанбаҳои зарурии роҳнамоии ғайрифаъолиятро, ки ба самти рӯзноманигор дар фазои фарҳангӣ мусоидат мекунад, таъмин намояд. Идеалӣ, дар шароити муосир, ҳадафи ғайрифаъолияти ВАО ин ташаккули тамаддуни нави постиндустриалии инсон бо ёрии фарҳанги бадеӣ мебошад, ки қодир аст на танҳо ҷараёнҳои иттилоотӣ ба ӯ ғайролона дарк кардашударо дарк кунад, балки онҳоро барои рушди маънавии ӯ идора кунад. Ва, инчунин, ба эҷодии ҳарчӣ бештари асарҳои нави фарҳангӣ, густариши фазои фарҳангӣ мусоидат намояд. Маъруфтарин мавзӯҳои расонаҳои хабарӣ дар Тоҷикистон кино ва мусиқӣ мебошанд. Васоити ахбори оммаи Тоҷикистон дар инъикоси ин мавзӯҳо бо хати равшан ва мавқеъ, яъне маводи тафреҳӣ фарқ мекунад.

Дар бораи системаи муосири арзишҳо сухан ронда, Т. Ғоибназарова қайд мекунад, ки: «Барои журналист дар ин самт се имкон вучуд дорад. Аввалан, ба баҳо додан ба санъат аз мавқеи ҳудуди санъат бармеояд, яъне критик-санъатшинос дар ин ҷо қор хоҳад кард. Дуюм, ин аст, ки санъатро барои мувофиқ буданаш — мақсади иҷтимоӣ, сиёсӣ ва таърихӣ он. Саввум, набудани мавзӯи ҳудуди муаллиф дар ин масъала ва бознашри мавод аз дигар сарчашмаҳо, бахусус, аз пресс-релизҳо» [3, 260]. Варианти сеюм барои агентҳои иттилоотӣ хос аст. Чунин сиёсати иттилоотӣ ба маънои муайян тарзи пешниҳоди хабарнигоронро ғайришахсӣ мекунад. Ташкилот як маводро ба ҳама нашрияҳо бо маълумот дар бораи ҷорабинии дарпешистода мефиристад. Ва дере нагузашта ҳамон матнӣ бюллетен дар оҷонсҳои хабарӣ пайдо мешавад, ки вобаста ба формати нашр каме тасҳеҳ шудааст. Мундариҷа ва муаррифии он сарчашмаи аслиро такрор мекунад (Азия-Плюс, АМИТ Ховар).

Мушкilot ва вижагиҳои санъати миллий, суннатӣ, ки аз ҷониби васоити ахбори омма пешниҳод карда мешавад, мо хусусияти вектори мавзӯии расонаҳои ватанӣ мешуморем. Ба ин муносибат қайд кардан мумкин аст, ки мавзӯи санъати вилоятӣ махсусан маъмул аст. Фарҳанги миллий на танҳо як чизи бостонӣ, осорхонаӣ ва экзотикӣ, балки хусусиятҳои амалкунанда ва инкишофёбандаро пайдо мекунад.

Аммо нобаробарии ошкори шумораи ҷорабиниҳои дар соҳаи фарҳанг ва санъат ба амаломата ва инъикоси онҳо дар ВАО-ро қайд кардан бамаврид аст. Ин тамошобинон ва журналистонро аз имкони мушоҳида кардани вазъи фарҳанг, аз кунҷҳои гуногун, аз

призмаи нутқҳои танқидӣ оид ба масъалаҳои актуалии фарҳанг ва санъат маҳрум мекунад.

Дар давоми қариб даҳ сол мавзӯҳои дӯстдоштаи журналистон дар санъат инҳо буданд: паст будани дараҷаи тайёр кардани кадрҳои касбӣ, маблағгузориҳои нокифояи соҳаи фарҳанг ва санъат, набудани ҳуди ҳаёти фестивал. Албатта, расонаҳо бо матраҳ кардани чунин масъалаҳо бо эълони мушкилоти ҷойдошта барои фарҳанг хидмати беандоза карданд. Аммо оё боре андеша кардаед, ки дар ҳоле ки сабабҳои мушкилиҳо таҳқиқ мешуд, тамошобинон чунин эҳсосе мекарданд, ки дар Тоҷикистон фарҳангу ҳунар вучуд надорад ва дар натиҷа таваҷҷуҳи тамошобинон ба ин самт гум шуд.

Дар воситаҳои ахбори оммавии бонуфузи ҷумҳурий танқиди ҷиддии санъат нест. Ва аллакай як насли аудитория ва рӯзноманигорон ташаккул ёфтааст, ки дар бораи ҷӣ будани баррасии босифат, касбӣ ва босаводона инъикос кардани як ҷорабиниҳои фарҳангӣ тасаввуроти дақиқ надоранд. Ин албатта, барои ҳуди ҷомеаи журналистӣ мушкил аст. Аммо дар баробари ин, ин мушкили вазъи ҷомеа аст, ки ба муносибат ба фарҳанги умумӣ ва ба он воситаҳои ахбори омма, ки кӯшиши дастгирӣ ва тарғиби онро доранд, алоқаманд аст. Нақши ҳуди фарҳангро низ набояд истисно кард. Дар ин бора Т.С. Ғоибназарова қайд мекунад: «Агар пештар дар бораи фарҳанг ҳамчун маърифатпарвар гуфтан мумкин мебуд, ки дар он эстетика авлавият ба донишу тарбия дода, ғайолияти иҷтимоӣ мефаҳмиданд, имрӯз санъати мо бо суръати баланд ҳаҷмашро гум мекунад: ҳам санъати оммавӣ ва ҳам санъати элита берун аз ҳудуди он қарор мегирад. Асос аз асарҳои гирифта шудааст, ки актуалӣ ва сиёсӣ мебошанд. Дар айни замон, офарандагон амалан аз тамошобинони худ маҳруманд, онҳое, ки кодиранд маҳсули эҷоди офарандагонро дарк кунанд, ба истиснои истеъмолкунандагони эҳтимолии онҳо. Ва барқарор кардани робита бо онҳо тавассути ВАО ба ташвиқи тафаккури эҷодӣ мусоидат мекунад. Дар кас чунин ҳис карда мешавад, ки дар мамлакати мо ҳомӯшии матбуот ифодаи андеша дар бораи асари бадеӣ аст» [5, 25]. Аз натиҷаи таҳлил чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки мавзӯи фарҳанг ва санъат имрӯз сусти омӯхта шудааст, дуюм, дар масъалаи инъикоси он қолабҳо мавҷуд буданд ва боқӣ мондаанд, сеюм, пасивияти ҳуди намоёндагони ВАО дар масъалаи инъикоси фарҳанг аён аст. Ва муҳимтар аз ҳама, симои фарҳанге, ки дар аудиторияи хонанда ташаккул меёбад, на ҳамеша мусбат аст. Ба ин қисмати иқтисодӣ, ки нашрияҳо ба афзоиши ғайида ва муомилот равона мекунад, таъсир расонд. Афзалиятҳои навиштани мавод дар бораи фарҳанги имрӯза соддагӣ, ҷасурӣ, ҳассосияти таъкидшуда, актуалии иҷтимоӣ сиёсӣ ва набудани навгонии расмӣ мебошанд.

Бо рушди телевизион ва тавсеаи интернет, ки дар охири садаи 20 ва ибтидои садаи 21, ба назари мо, маъмултарин васоити ахбори омма гардид, бисёре аз қоршиносони соҳаи журналистика ва иртибототи оммавӣ қоҳиши босуръат ва аз даст рафтани тамошобинони паҳши радиоро пешгӯӣ мекарданд. Аммо қоҳиши таваҷҷуҳ ба радио, ки аз қониби қоршиносони бадбин пешбинӣ шуда буданд, сурат нагирифт. Гузашта аз ин, асри иттилоотӣ ба радиои муосир як қатор сифатҳои нав бахшид, ки дар замони мо қомилан зухур мекунанд. Яке аз импулсҳои, ки ба радио имкон медидад, ки аз супоришу вазифаҳои муқаррарии худ берун гузарад, пешрафти техникӣ буд: ба шарофати усулҳои муосири интиқоли сигнал, алалхусус, технологияҳои рақамӣ, ки дар инкишофи воситаҳои ахбори омма, инчунин, ғайолияти хизматҳои техникӣ эҷодии стансияҳо айнан табаддулот ба амал овард, иқтидори информатсионӣ ва ҷандирии радиошунавонӣ умуман зиёд шуд.

Рушди сабти рақамӣ ва таҳрири компютерӣ, имкониятҳои интернет ва алоқаи мобилӣ, усулҳои нави интиқол ва қабули сигналҳои радио тавассути моҳвораҳо имкон доданд, ки радио, аз як тараф, дар миқдори оммавӣ ва суръати интиқоли иттилоот пешсафии худро нигоҳ дорад ва аз тарафи дигар, доираи эҷодии радиожурналистикаро хеле васеъ намояд, зеро сифати интиқоли садо ба таври назаррас афзуда, паҳши стереофонӣ гардид. (10.111) Радиостансияҳои шабақавӣ пайдо шуданд, ки ин маънои онро дошт, ки

чунин нишондиҳандаҳо ба монанди андозаи аудитория ва ҳудуди пахши барномаҳо ба таври назаррас тағйир ёфт. Масалан, имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон васеъшавии фаъолонаи диапазонҳои радиошунавонӣ идома дорад, технологияҳои спутникӣ инкишоф ёфта, интиқоли маълумотҳои рақамӣ такмил меёбад.

Мутобиқшавии пайвасти радио ба манофеи шунавандагон ба тағйироти сохторие, ки дар ҷомеаи муосири тоҷик рух дод, мусоидати ҷиддӣ кардааст. Масалан, агар дар давраи мавҷудияти радиоҳои давлатӣ радиоро асосан занони хонашин ва нафақахӯрон мешунаванд, имрӯз, ки дар мавҷи радио маҳсулоти радиоҳои ғайридавлатӣ бартарӣ дорад, аудиторияи асосии радиоро ронандагон ва ҷавонони муқими шаҳрҳои бузурги кишвар ташкил медиҳанд. Эҳтиёҷоти онҳо ба маҳсулоти хабарӣ пайваста меафзояд ва тағйир меёбад ва барои қонеъ кардани онҳо, стансияҳо барои навсозӣ, чандирӣ ва мобилӣ талош мекунанд. Ба шарофати хамин ҳислатҳо имрӯз радиошунавонӣ, ба қавли О. Арслонова, «дар сафи пешии равандҳои муттаҳидсозии каналҳои гуногуни иттилоотӣ – ба истилоҳ конвергенсия дар журналистика: эҷоди муҳити универсалии чандрасонаӣ (аз ҷумла каналҳои гуногун – аз матбуот то Интернет), ки дар он радиошунавонӣ ҷои махсусро ишғол мекунанд» [1, 24].

Дар айни замон давлат ва шахравандони он бо системаҳои мураккаби муносибатҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ пайваст мебошанд, ки барои онҳо масофа аҳамияти надорад ва ҳаёти одамон ҳарчи бештар ба иттилоот ва технологияҳои муосири иттилоотӣ вобастагӣ дорад. Муҳити иттилоотӣ, ҷараёнҳои иттилоотӣ ва таъсироти иттилоотии навҳои гуногунро дар бар мегирад ва бо маҷмӯи омилҳои динамики тавсиф мешавад, ки метавонанд ба инсон мустақим ё ғайримустақим, бевосита ё дурдаст таъсир расонанд. Он ҳамчун василае амал мекунанд, ки тавассути он ҷомеа меъёрҳо, арзишҳо, муносибатҳо ва қолабҳои рафториро ба шахс интиқол медиҳад.

Радио, ки дорои иқтидори беназири таъсиррасонӣ ба аҳолии кишвар аст, табиист, ки ҳамчун воситаи идоракунии иҷтимоии ҷомеа хеле фаъолона истифода мешавад. Бояд гуфт, ки сухан на факат ва на он қадар дар бораи ба тартиб андохтани рафтори ҷамъиятии аудиторияи бисёрҳазорнафара ва, албатта, на танҳо дар бораи қобилияти радио барои ҳавасманд гардондани ин ё он амалиёти одамон меравад, — сухан дар бораи таъсир расондан ба равандҳои ҷуқури инкишофи муҳити ҷамъиятӣ, маҳз дар бораи он омилҳое меравад, ки тараққиёти муътадили тамоми системаи мавҷудаи ҷамъиятию давлатиро таъмин мекунанд. Радиоҳои давлатӣ ва ғайридавлатии Тоҷикистон мисли дигар васоити ахбори оммаи кишвар барандаи рӯйдодҳои рӯзмарра ва таблиғгари ҳаёти ҷамъиятиву сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеа мебошанд. Радио аз ибтидои фаъолияти худ рисолати таърихӣ худро дар ободии фарҳанг ва ташаккули идеологияи пешқадам иҷро кардааст. (6,896)-(7,448). Дар марҳилаи аввал (солҳои 1930) радиои ватанӣ дар ташкили гузоришҳо дар маҳал мушкilotи техникӣ дошт. Аз ин рӯ, таҷрибаи ба воситаи радио даъват кардани нависандагон, олимони ҳодимони фарҳанг, коркунони пешқадами соҳаи фарҳанг ва санъат ҷорӣ карда шуд. Ин амал баъдан анъанавӣ шуд. Дар барномаҳои радиои чунин ҳодимони намоёни ҷумҳурӣ, монанди Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар, Ҷалол Иқромӣ, Абдусалом Дехотӣ, Муҳаммадҷон Раҳимӣ, Сухайлӣ Ҷавҳаризода, Сотим Улуғзода, устодони санъат Муҳаммадҷон Қосимов, София Тӯйбоева, Гулҷеҳра Бақоева, Тухфа Фозилова, Анвар Муллоқандов, Шамси Ҷӯраев, Мирбобо Зӣев иштирок дошт. Дар замони Шуравӣ тавачҷуҳи радиои ватанӣ ба самти адабӣ мерасид. Ҳодимони сершумори соҳаи фарҳанг ва нависандагон зуд-зуд меҳмони студия мешуданд ва асарҳои онҳоро мутолиа мекарданд. Гуфтан мумкин аст, ки дар ин давра баъзе маҳдудиятҳои жанрӣ мушоҳида карда мешуд — асосан дар эфир ахбор, радиолексияҳо, консултатсияҳои радиошунавонӣ пахш мешуданд. Қабл аз даврони истиқлол барномаҳои фарҳангӣ мусикӣ, аз қабил «Дар суҳбати адиб», «Ҷилои хунар», «Комуси Аҷам», «Озодзодагон» вучуд доштанд.

Бо ба даст овардани истиқлолият дар бахши барномаҳои сиёсӣ тағйироти кулӣ ба вучуд омад, барномаҳои нав – «Худшиносии омили рушд», «Фарҳанг – ҳастии миллат», «Идеологияи давраи гузариш» пайдо шуданд. Вазъияте, ки дар он замон дар кишвар ба вучуд омада буд, замина дод, ки расонаҳо ба яке аз василаҳои бедории ҳисси худшиносии миллӣ, ваҳдати миллӣ ва ғайра табдил шаванд. Мардуми тоҷик, ки вориси мероси ғании фарҳангӣ буда, ба эҳёи саҳифаҳои фаромӯшшудаи гузаштаи бузурги худ бо шавқу ҳавас шуруъ намуд. Дар ин бора У. Начмиддинова қайд мекунад, ки «Радиои тоҷик имрӯз бо беҳтарин барномаҳои маърифатӣ, иҷтимоӣ сиёсии худ дар барқарор ва тақвияти ҳам меъёрҳои демократӣ ва ҳам рӯҳи андешаи озод нақши муҳим дорад» [2, 8]. Дар замони муосир дар радио барномаҳои нави пурмазмун ва ҷолиб бо номҳои ҷалбкунанда пайдо шуда истоданд, ки дар онҳо масоили забону фарҳанги миллӣ баррасӣ гардида, роҳҳои баланд бардоштани худшиносии миллӣ муайян карда мешаванд. Аз ҷумла: «Ҷоҳи бегазанд», «Мерос», «Маънии рӯзгори мо», «Муколама», «Оламафрӯз», «Сафинаи ниёгон», «Нидои аср», «Оинаи таърих», «Солномаи адаби», «Равшангари дилҳо», «Рангинкамон», «Рози дил», «Навоҳанг», «Сумане аз чамане», «Ёднома», «Гулҳои худрӯй», «Дарсхонаи одамият», «Чашмандоз», «Фарҳанг», «Шакарханд», «Насихат гӯш кун, чоно», «Садои дӯст» ва ғайра.

Дар як муддати кӯтоҳ вазъ дар ҷомеаи Тоҷикистон ба таври кулӣ тағйир ёфт, ки ба фаъолияти радиои миллӣ асар гузоштааст. Мазмунҳои барномаҳои радио ва унвонҳои онҳо дигаргунӣҳои ҷашмирас ба амал омаданд. Аз замони истиқлол дар барномаҳои фарҳангӣ бештар ба мушкилоти тафаккури миллӣ ва ҳувияти миллӣ тавачҷуҳ зоҳир мешавад. Вақти зиёди эфирӣ ба саволҳои ояндаи кишвар бахшида шуда, барои кашидани риштаи пайвандӣ аз мероси бузурги гузаштаи тоҷикон ба ояндаи нави сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҷумҳурӣ саъй карда мешавад. Бояд гуфт, ки бозгашт ба мероси ғании фарҳангии миллат дер боз орзуи зиёиёни тоҷик боқӣ мондааст. Мақсади онҳо ислоҳоти давлатӣ дар сатҳи миллӣ буд, то як ҳаракати иҷтимоӣ, ки бо тафаккури миллӣ муттаҳид шуда, пеш аз ҳама манфиати халқи тоҷикро дар бар гирад.

АДАБИЁТ

1. Арсланова О.Р. Тенденции развития информационного радиовещания в современной России: автореф. дисс. канд. филолог. наук: 10.01.10. / Арсланова Ольга Рафаелевна. – М., 2009. – 24 с.
2. Начмиддинова У.С. Махсусияти жанрҳои гуфторҳои радиоҳои ҷумҳурӣ. 2012.
3. Блохин И.Н. Журналистика в этнокультурном взаимодействии / И.Н. Блохин. – СПб.: Изд. дом Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2013. – 260 с.
4. Велланский Д.М. Основные начертания общей и частной физиологии или физики органического мира / Д.М. Велланский. – СПб.: Изд. дом Санкт-Петербургского гос. ун-та, 1996. – 502 с.
5. Гоибназарова Т.С. Масс-медиа и искусство Таджикистана в контексте глобализации (на примере печатных СМИ): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Гоибназарова Тахмина Сонбназаровна. – Душанбе, 2014. – 25 с.
6. Грицанов А.А. Новейший философский словарь. Научное издание / А.А. Грицанов. – Минск: Изд. В.М. Скакун, 1999. – 896 с.
7. Гуревич П.С. Культурология: Учеб. пособие / П.С. Гуревич. – М.: Знание, 2011. – 448 с.
8. Гуревич П.С. Философия культуры / П.С. Гуревич. – М.: Знание, 1995. – 286 с.
9. Дедкова Т.Ф. Культурологическая проблематика / Т.Ф. Дедкова // Проблематика СМИ. – М.: Аспект Пресс, 2008. – С. 143-177.
10. Дворкина М.Я. Информационное обслуживание: социокультурный подход / М.Я. Дворкина. – М.: Профиздат, 2001. – 111 с.

УДК:82, 91

ОБРАЗ РУССКОГО ЧЕЛОВЕКА В ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА КАК: РАБОЧИЙ КРЕСТЬЯНИН, ТРУЖЕНИК ФРОНТА И ТЫЛА

Бабахонова Фируза Рахматджановна

Ассистент кафедры гуманитарных и естественно - математических наук
Института туризма, Международного университета туризма и предпринимательства
Таджикистана. E- mail: babahanovafiruza192@gmail.com

В данной статье исследуется социально-трудовой образ русского человека, рабочего, крестьянина, труженика фронта и тыла, в таджикской литературе XX века как важное художественное и идеологическое явление. Актуальность темы обусловлена необходимостью всестороннего изучения межкультурных связей и отражения интернациональных ценностей в литературе народов Советского Союза. В статье анализируются особенности художественного изображения данного образа в контексте исторических процессов, индустриализации, коллективизации и Великой Отечественной войны. Установлено, что образ русского рабочего выступает как символ технического прогресса и носитель производственной культуры, образ крестьянина, как синтез традиционных и социалистических ценностей, а образ участника фронта и тыла, как воплощение героизма и единства народов. Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении данного образа как развивающейся категории. Практическая значимость статьи выражается в возможности использования её результатов в преподавании таджикской литературы и в сравнительных исследованиях.

Ключевые слова: таджикская литература XX века, социально-трудовой образ, русский человек, рабочий, крестьянин, Великая Отечественная война, труженик тыла, социалистический реализм, интернационализм, художественный образ, идеология, межкультурное взаимодействие.

НАҚШИ ИНСОНИ РУС ДАР АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР АСРИ XX ҲАМЧУН КОРГАР, ДЕҲҚОН ВА МЕҲНАТКАШИ ФРОНТ ВА АҚИБГОҲ

Бабахонова Фируза Рахматджановна

Ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзӣ, Институти сайёҳӣ,
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. E- mail: babahanovafiruza192@gmail.com

Дар мақолаи мазкур образи иҷтимоӣ-меҳнатии инсони рус, коргар, деҳқон, меҳнаткаши фронт ва ақибгоҳ - дар адабиёти тоҷик дар асри XX ҳамчун падидаи муҳими бадеӣ ва идеологӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Мавзӯ бо назардошти зарурати баррасии ҳамаҷонибаи робитаҳои байнифарҳангӣ ва инъикоси арзишҳои интернационалӣ дар адабиёти халқҳои Иттиҳоди Шӯравӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Дар мақола хусусиятҳои тасвири бадеии ин образ дар заминаи равандҳои таърихӣ, саноатикунонӣ, коллективизатсия ва Ҷанги Бузурги Ватанӣ, таҳлил карда мешаванд. Муайян гардидааст, ки образи коргари рус ҳамчун рамзи пешрафти техникӣ ва интиқолдиҳандаи фарҳанги истеҳсолӣ, образи деҳқон ҳамчун ҳамгироии арзишҳои анъанавӣ ва сотсиалистӣ, ва образи иштирокчи фронт ва ақибгоҳ ҳамчун таҷассумгари қаҳрамонӣ ва ваҳдати халқҳо зухур мекунад. Навовариҳои илмӣ таҳқиқот дар баррасии муаммалӣ ин образ ҳамчун категорияи таҳаввулбанда зоҳир мегардад. Аҳамияти амалӣ мақола дар истифодаи натиҷаҳои он дар таълими адабиёти тоҷик ва таҳқиқоти муқоисавӣ ифода меёбад.

Калидвожаҳо: адабиёти тоҷик дар асри XX, образи иҷтимоӣ-меҳнатӣ, инсони рус, коргар, деҳқон, Чанги Бузурги Ватанӣ, меҳнаткаши ақибгоҳ, реализми сотсиалистӣ, интернационализм, образи бадеӣ, идеология, ҳамкориҳои фарҳангҳо.

THE IMAGE OF THE RUSSIAN PERSON IN TAJIK LITERATURE OF THE 20TH CENTURY AS A WORKER, PEASANT, AND LABORER OF THE FRONT AND REAR

Babakhanova Firusa Rakhmatullovna

Assistant Lecturer at the Department of Humanities and Natural Sciences, Institute of Tourism, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. E-mail: babahanovafirusa192@gmail.com

This article examines the socio-labor image of the Russian person, worker, peasant, and laborer of the front and rear, in Tajik literature of the twentieth century as a significant artistic and ideological phenomenon shaped within the Soviet cultural paradigm. The relevance of the study lies in the need for a comprehensive analysis of intercultural interactions and the representation of international values in the literature of the peoples of the USSR. The paper explores the specific features of this image in the context of major historical processes, including industrialization, collectivization, and the Great Patriotic War. It is established that the image of the Russian worker functions as a symbol of technological progress and a bearer of industrial culture; the peasant embodies a synthesis of traditional and socialist values; and the figures of the front-line soldier and rear laborer represent heroism, resilience, and unity of peoples. The scientific novelty of the study lies in the integrated approach to this image as a dynamic and evolving category. The practical significance of the research is determined by the possibility of applying its results in teaching Tajik literature and in comparative literary studies.

Keywords : Tajik literature of the 20th century, socio-labor image, Russian person, worker, peasant, Great Patriotic War, rear laborer, socialist realism, internationalism, literary image, ideology, cultural interaction.

Социально-трудовой образ русского человека — рабочего, крестьянина, труженика фронта и тыла — в таджикской литературе XX века представляет собой сложный художественный, творческий конструкт, сформированный и скомплектованный под влиянием историко-культурных и идеологических факторов эпохи. В условиях становления, и формирования советской литературы данный образ выполняет не только эстетическую, но и социально-нормативную функцию, становясь носителем ценностей труда, коллективизма и интернационального единства.

Его репрезентация, представлении в произведениях таджикских писателей демонстрирует процесс культурного диалога, в котором русский человек осмысливается как значимая фигура, способствующая модернизации и духовному развитию , совершенствованию общества.

Образ русского рабочего в таджикской литературе формируется , и складывается в контексте индустриализации и социалистического строительства, где он предстает как носитель технического прогресса и трудовой дисциплины. В художественных текстах он нередко выступает в роли наставника, воспитателя, руководителя передающего профессиональные навыки и новые формы организации труда. Так, подчеркивается его способность соединять практический опыт, и реальные навыки, компетенции с внутренней убежденностью: «Он учил не только работать с машиной, но и понимать её душу» [1, с. 112]. Данная характеристика отражает не только индивидуальные качества героя, личностные особенности но и его символическую функцию проводника новой

производственной культуры, что соответствует наблюдениям исследователей о типизации образа рабочего в социалистическом реализме [7, с. 64].

В образе русского крестьянина акцент переносится на традиционные ценности, такие как трудолюбие, связь с землей и нравственная устойчивость. Однако в таджикской литературе XX века этот образ претерпевает трансформацию, включая в себя элементы новой социалистической идеологии. Герой становится не просто земледельцем, но активным участником коллективизации и преобразования сельской жизни. «Земля для него - не просто поле, а судьба, которую он делит с народом» [8, с. 203], - эта реплика демонстрирует синтез личного и общественного начала. Как отмечает Рахимов, «образ крестьянина в литературе данного периода приобретает черты нравственного идеала, соединяющего традицию и новаторство» [6, с. 73].

Особую художественную выразительность, эмоциональность и смысловую наполненность приобретает образ русского человека в годы Великой Отечественной войны, когда тема фронта и тыла становится доминирующей. Русский солдат в таджикской прозе изображается как воплощение, олицетворение мужества, стойкости и патриотизма. Его образ нередко носит обобщенный, синтезированный характер, символизируя единство народов в борьбе против общего врага. «Мы стояли насмерть, потому что за нами была правда и народ» [2, с. 58], — подобные высказывания придают герою черты эпического, могучего величия. В научной литературе подчеркивается, что военная проза, окопная правда таджикских авторов формирует коллективный образ героя, в котором национальные различия уступают место общечеловеческим ценностям [5, с. 76].

Не менее значимым и существенным является образ труженика тыла, который в таджикской литературе рассматривается как равноправный участник исторического подвига. Его труд представлен как непрерывное усилие, неустанный труд, направленные на обеспечение фронта и достижение победы. «Мы работали без сна, потому что знали: каждый наш день — это шаг к миру» [4, с. 152], — эта фраза передает атмосферу самоотверженности, самоотречения и моральной ответственности. По мнению Каримова, «в литературе военного времени происходит переосмысление категории подвига, включающей в себя как боевые, так и трудовые достижения» [3, с. 57].

В более поздний период развития таджикской литературы наблюдается усложнение, затруднение социально-трудового образа русского человека. Писатели стремятся к более глубокому психологическому анализу, раскрывая внутренние противоречия, внутренний конфликт героя, его личные переживания и моральный выбор. Это свидетельствует о постепенном отходе от схематизма, и примитивизности и усилении реалистических тенденций. Тем не менее, даже в этих условиях сохраняется основная смысловая доминанта, стержневой мотив образа — его связь с идеей труда как высшей ценности. Как отмечает Саидов, «эволюция художественного образа не разрушает его идеологической основы, а лишь придает ей более сложную и многогранную форму» [7, с. 134].

Таким образом, социально-трудовой образ русского человека в таджикской литературе XX века представляет собой важный элемент художественного осмысления эпохи, в котором соединяются историческая конкретность и идейная концептуальность идеологическая обобщенность.

Через образы рабочего, крестьянина, солдата и труженика тыла литература формирует, и выстраивают представление о человеке труда как о носителе нравственной силы, гражданской ответственности и интернационального сознания. Данный образ выполняет значимую культурную функцию, способствуя формированию ценностных ориентиров и укреплению идеи единства народов.

Дополнительное осмысление социально-трудового образа русского человека в таджикской литературе XX века невозможно без обращения к более широкому кругу авторов и исследователей, чьи работы способствуют и стимулируют углублению и

конкретизации данного художественного феномена. В частности, в трудах Абдуллоева подчеркивается, что «литературный образ человека труда формируется на стыке идеологии и национальной традиции» [2, с. 58], что позволяет рассматривать и анализировать образ русского рабочего и крестьянина как результат синтеза культурных влияний. Данная позиция расширяет и обогащает кругозор представление о функциях образа, выводя его за пределы узко социального контекста.

Существенный вклад в разработку проблемы вносит также исследование Хусейнова, который акцентирует внимание на психологической составляющей образа, то есть психологический мир. По его мнению, «в позднесоветской прозе усиливается интерес к внутреннему миру героя, его личным переживаниям и моральным дилеммам» [12, с. 91]. Это наблюдение подтверждает тенденцию к усложнению художественной структуры образа русского человека, особенно в произведениях, посвящённых военной и послевоенной тематике.

В работах Мирзоева особое внимание уделяется интернациональному аспекту, межнациональный аспект, где образ русского человека рассматривается как средство художественного выражения идеи дружбы народов. Исследователь отмечает, что «через совместный труд героев разных национальностей литература формирует модель гармоничного сосуществования» [6, с. 73]. Данная концепция позволяет глубже понять роль русского героя как связующее звено, объединяющего начала в таджикской литературе.

Не менее значимой и важной является позиция Сафарова, который рассматривает образ труженика тыла как самостоятельный художественный тип. Он пишет: «труд в тылу приобретает в литературе статус подвига, равного фронтовому» [10, с. 119], тем самым подчеркивая расширение понятия героизма, отваги, доблести, самоотверженности в литературном сознании эпохи. Это особенно важно и актуально для анализа произведений, посвящённых Великой Отечественной войне.

Наконец, в исследованиях Юсупова поднимается вопрос, и затрагиваются темы о трансформации идеологической функции образа в постсоветский период. Автор отмечает, что «традиционный образ русского человека переосмысливается, приобретая черты исторической памяти и культурного наследия» [13, с. 142]. Это свидетельствует о продолжении жизни данного образа в литературе и его адаптации и приспособление к новым культурным условиям.

Таким образом, привлечение дополнительных, многих авторов и научных источников позволяет существенно расширить и углубить, интенсифицировать анализ социально-трудового образа русского человека в таджикской литературе XX века, выявляя его многослойную структуру и эволюционный характер.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айни С. Избранные произведения. — Душанбе: Ирфон, 1980.-112с.
2. Абдуллоев А. Литературный процесс в Таджикистане. - Душанбе: Дониш, 2005.- 58с.
3. Икромидж. Повести и рассказы. - Душанбе: Маориф, 1979.-57с.
4. Каримов Н. Литература и эпоха. - Душанбе: Адиб, 1998. -152с.
5. Лахути А. Избранная лирика. - Москва: Художественная литература, 1974.-76с.
6. Мирзоев Д. Интернациональные мотивы в таджикской прозе. — Душанбе: Ирфон, 2003. — 73с.
7. Назаров Ш. Военная тема в таджикской прозе. — Душанбе: Дониш, 2001.-134с.
8. Рахимов Б. Художественный образ и идеология. — Душанбе: Ирфон, 1992.-89с.
9. Саидов А. Проблемы социалистического реализма в таджикской литературе. - Душанбе: Дониш, 1987-118с.
10. Сафаров К. Тема труда в литературе XX века. - Душанбе: Адиб, 2008.- 119с.

11. Турсунзода М. Собрание сочинений. - Душанбе: Адиб, 1985.-203с.
12. Хусейнов М. Психологизм в советской литературе. - Москва: Наука, 2010.- 91с.
13. Юсупов Р. Литература и историческая память. - Душанбе: Дониш, 2015.- 142с.

УДК 821.111(73).09

РОМАНТИЗМ В АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ОСОБЕННОСТИ НАПРАВЛЕНИЯ И ЭТАПЫ ЕГО ФОРМИРОВАНИЯ

Давлятова Мохира Акбаровна
старший преподаватель кафедры иностранных языков и межкультурных
отношений Международного университета туризма и предпринимательства
Таджикистана. E-mail: mohira_1978@mail.ru

В статье рассматривается развитие романтизма в американской литературе первой половины XIX века. Анализируются три основных этапа романтического движения в США, особенности его идейно-художественной структуры и влияние социально-экономических факторов на становление жанров и тематик. Особое внимание уделяется таким чертам, как индивидуализм, трансцендентализм, приоритет чувств над разумом, свобода художественных форм и готические мотивы. Рассматриваются ключевые представители американского романтизма и их вклад в формирование национальной литературной традиции. Работа способствует более глубокому пониманию специфики американского романтизма в контексте мировой литературы.

Ключевые слова: романтизм, американская литература, XIX век, индивидуализм, трансцендентализм, готизм, исторический роман, литература США, Эдгар Аллан По, Фенимор Купер, культурное наследие

ROMANTICISM IN AMERICAN LITERATURE: FEATURES OF THE MOVEMENT AND THE STAGES OF ITS FORMATION

Mohira Akbarovna Davlyatova
Senior Lecturer, Department of Foreign Languages and Intercultural Relations,
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan
E-mail: mohira_1978@mail.ru

This article examines the development of Romanticism in American literature in the first half of the 19th century. It analyzes the three main stages of the Romantic movement in the United States, the specifics of its ideological and artistic structure, and the influence of socioeconomic factors on the development of genres and themes. Particular attention is paid to such traits as individualism, transcendentalism, the priority of emotion over reason, freedom of artistic form, and Gothic motifs. Key representatives of American Romanticism and their contribution to the formation of the national literary tradition are examined. This work contributes to a deeper understanding of the specific features of American Romanticism in the context of world literature.

Keywords: Romanticism, American literature, 19th century, individualism, transcendentalism, Gothicism, historical novel, American literature, Edgar Allan Poe, Fenimore Cooper, cultural heritage

РОМАНТИЗМ ДАР АДАБИЁТИ АМРИКО: ХУСУСИЯТҲОИ ҲАРАКАТ ВА МАРҲИЛАҲОИ ТАШАККУЛИ ОН

Давлятова Моҳира Акбаровна
муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангии
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. E-mail:
mohira_1978@mail.ru

Ин мақола рушди романтизми дар адабиёти Амрико дар нимаи аввали асри XIX баррасӣ мекунад. Он се марҳилаи асосии ҳаракати романтикӣ дар ИМА, хусусиятҳои сохтори ғоявӣ ва бадеии он ва таъсири омилҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба рушди жанрҳо ва мавзӯҳоро таҳлил мекунад. Таваҷҷӯҳи махсус ба хусусиятҳо ба монанди индивидуализм, трансцендентализм, афзалияти эҳсосот бар ақл, озодии шакли бадеӣ ва мотивҳои готикӣ равона карда шудааст. Намояндагони калидии романтизми амрикоӣ ва саҳми онҳо дар ташаккули анъанаи адабии миллӣ баррасӣ карда мешаванд. Ин асар ба фаҳмиши амиқтари хусусиятҳои хоси романтизми амрикоӣ дар заминаи адабиёти ҷаҳонӣ мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: романтизм, адабиёти Амрико, асри XIX, индивидуализм, трансцендентализм, готизм, романи таърихӣ, адабиёти Амрико, Эдгар Аллан По, Фенимор Купер, мероси фарҳангӣ

Романтизм, как одно из ключевых литературных и культурных явлений конца XVIII - первой половины XIX века, оказал значительное влияние на формирование национальных литератур разных стран, в том числе и Соединённых Штатов Америки. Возникший на фоне масштабных социальных, экономических и политических перемен, романтизм в Америке приобрёл свои особые черты, отражающие уникальный исторический опыт молодой страны. Данная статья посвящена анализу этапов развития романтизма в США, особенностям его идейно-художественного содержания, а также влиянию исторических процессов на становление американской литературы того времени. Особое внимание уделяется индивидуализму, трансцендентализму, роли чувств и свободе творческой формы, а также готическим мотивам, которые стали характерными для американского романтизма.

О. Г. Аносова, исследуя произведение Г. Э. Лессинга «Лаокоон», приходит к выводу, что первые признаки романтизма в искусстве и литературе проявляются уже во второй половине XVIII века [2, 5]. Среди названных факторов можно также выделить промышленную революцию в Англии, начавшуюся с изобретения ткацких машин. В результате многие рабочие потеряли работу и присоединились к движению луддитов - протестующих против использования новых машин и техники [1, 117].

Без сомнения, эти события оказали значительное влияние на культурную жизнь страны. Идеи романтизма формировались под воздействием чувств печали и упадка духа, вызванных идеями Просвещения, которые приобрели форму буржуазной истины и тем самым подорвали надежды народа на духовное возрождение человечества. Вместо них пришло ощущение безысходности, получившее универсальный характер. Поэты и писатели были обеспокоены политическим, экономическим и социальным положением страны, что отражалось в их произведениях через чувства отчаяния и разочарования.

Основным жанром этого направления стал лирический эпос, служивший выражением личных чувств и мыслей, что находит отражение в «Лирических балладах» и «Предисловии» У. Вордсворта. Большинство поэтов-современников считали роман менее значимым жанром по сравнению с эпической поэзией. Тем не менее, в английской литературе формировалась романтическая проза, выраженная в широком разнообразии исторического романа, социально-бытового романа у Дж. Остина и готического романа М. Шелли.

Представители романтизма стремились преодолеть все противоречия своего времени. Одной из важнейших черт мировоззрения романтиков является их неутолимое стремление к совершенству и обновлению. Романтики противопоставляли обыденную и низменную правду высокому, возвышенному поэтическому истину, делая её основополагающим принципом своей идеологии и эстетики. В связи с резким расхождением между идеалом и реальностью в романтизме у поэтов наблюдается склонность к чудесному и загадочному - ко всему тому, что выходит за рамки отверженной обыденности [8, 95; 2, 6].

Основным фактором развития романтизма в США в начале XIX века стало беспрецедентное экономическое развитие страны, благодаря которому Америка сравнялась по уровню прогресса с европейскими государствами.

Некоторые исследователи считают, что в Америке буржуазная революция 1775–1783 годов заложила фундамент для индустриализации страны [5, 18]. Однако надежды и ожидания просветителей от революции не оправдались: социальное противоречие между богатыми и бедными достигло своего апогея, на юге страны усилилось рабство темнокожих, а коренные индейцы были уничтожены.

Кардинальные изменения в экономической и социальной структуре США стали причиной особых черт американского романтизма. Он проявлялся в двойственности: с одной стороны - в национальной гордости за молодое государство, с другой - в разочаровании из-за утраты демократических идеалов. Тем не менее, представители американского романтизма в целом сохранили основные принципы европейского романтизма [6, 8].

Именно в эпоху романтизма появились наиболее значимые поэтические и прозаические произведения американских писателей, заложившие основу национальной литературы США.

Следует отметить, что литературоведы и критики СССР с 1940-х годов начали глубокое изучение американской литературы, но из-за Второй мировой войны первый том «Истории американской литературы» вышел лишь в 1947 году. Вторая часть появилась только в 1957 году из-за охлаждения отношений между СССР и США.

Первый раздел первого тома этой фундаментальной работы посвящён пуританской литературе и написан А. А. Елистратовым. Второй раздел включает научные размышления А. И. Стартсева об эпохе Просвещения и буржуазной революции, знакомит читателя с биографиями Франклина, Джефферсона и других. Во втором томе рассказывается о творчестве Вашингтона Ирвинга и Купера, которые были широко известны в Европе и СССР. В другом разделе А. И. Стартсев исследует жизнь и наследие писателей-трансценденталистов, таких как Эмерсон и Торо. Третий раздел, подготовленный Т. И. Силман, посвящён творчеству Эдгара По, Готорна и Мелвилла. Четвёртый раздел второго тома, охватывающий жизнь и произведения представителей аболиниционистского направления - Уиттиер и Бичер-Стоу, открывает новые горизонты для исследователей американской литературы [7, 214].

Авторы книги «История американской литературы» делят период романтизма в США на три этапа:

1. Начальный период (10-30-е годы XIX века). Период знакомства с реальностью, природой и историей государства.
2. Период зрелости (конец 30-х - середина 50-х годов). Начало этого этапа связано с экономическими потрясениями конца 30-х и развитием радикально-демократических движений. В творчестве писателей-романтиков появляются настроения отчаяния и трагизма.
3. Заключительный период (середина 50-х - конец 60-х годов). Период кризиса сознания и эстетики романтизма в американской литературе [6, 9].

А. М. Зверев в «Истории литературы США» выделяет два этапа романтизма: ранний романтизм (20–30-е годы), где главенствующими жанрами являются приключенческий роман и рассказы, и поздний романтизм (40–50-е годы). Основоположниками исторического романа считаются Фенимор Купер и Эдгар Аллан По, принадлежащие к позднему этапу романтизма [3, 39].

Основные черты американского романтизма включают:

1. Индивидуализм. В государстве, формировавшемся, естественным было внимание к личности и её месту в мире. В этот период широко использовалось понятие «я». Президент

Эндрю Джексон считал, что американцы, независимо от социального положения, способны на многое.

2. Трансцендентализм. Подобно своим британским предшественникам, представители американского романтизма стремились раскрыть отношение человека к природе. Писатели, такие как Ральф Уолдо Эмерсон и Генри Дэвид Торо, создали множество произведений о связи человека с природой. Они, как и романтики Англии, верили, что природа обладает высшей божественной силой [3, 180; 9, 139].

3. Чувства выше разума. В отличие от неоклассиков эпохи Просвещения романтики считали, что чувства превыше разума [2, 6]. Писатели создавали героев, в которых внутренний конфликт между добром и злом был центральным. Например, в произведении Натаниэля Готорна «Алая буква» персонажи борются с религией, пуританскими законами и собственными страстями. В «Моби Дике» Германа Мелвилла капитан Ахаб поглощён одержимостью охоты на белого кита, что отдаляет его от разума.

4. Свобода формы. Представители американского романтизма стремились создать собственный жанр. Жанр рассказа, который развивался благодаря росту литературных журналов XIX века, стал любимым у многих писателей, включая Готорна и Эдгара Аллана По. Уолт Уитмен и Эмили Дикинсон внесли новшества в поэтические традиции. Так, «Листья травы» Уитмена прославились своей бунтарской позицией против традиционных правил и метрик. Дикинсон, в свою очередь, переосмыслила традиционную балладу, используя творческие приемы, такие как анжамбеман и необычную пунктуацию.

5. Готизм. Романтизм часто обращался к готическим мотивам для исследования тёмных сторон человеческой природы и неясных чувств. Золотой век готизма и готический роман в Англии начался в конце XVIII века с таких произведений, как «Франкенштейн» Мэри Шелли и «Тайны Удольфо» Энн Рэдклиф, приобретя большую популярность. Произведения Эдгара Аллана По, одного из выдающихся представителей американского романтизма, охватывали темы мистики и загадочности. Натаниэль Готорн в «Дочери Рапачини» и «Падении дома Ашероу» совмещал повседневные сюжеты с элементами сверхъестественного.

Американцы, заселявшие западные территории, сталкивались с дикой природой, экологическими опасностями и территориями, где коренные индейцы боролись за свои земли. Эта опасная жизнь усиливала мрачные готические оттенки в произведениях романтиков.

Таким образом, романтизм в американской литературе представляет собой сложное и многогранное явление, тесно связанное с социально-экономическими и политическими преобразованиями в стране. Его развитие проходило через несколько этапов, каждый из которых отражал определённый исторический и культурный контекст. Американские романтики сумели сохранить основные идеи европейского романтизма, при этом придав им национальную специфику - проявляющуюся в усиленном внимании к индивидуализму, глубокому восприятию природы, экспрессивности чувств и экспериментам с художественными формами. Готические мотивы позволили авторам раскрыть тёмные стороны человеческой души и сложные противоречия общества. В результате творчество представителей романтизма заложило прочный фундамент для дальнейшего развития национальной литературы США и оказало влияние на мировую литературную традицию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Английская и американская литература: Курс лекций для школьников старших классов и студентов / Тексты, примеч. Н. Л. Утевской. - СПб.: Учитель и ученик КОРОНА принт, 2002.- 384 с.

2. Аносова О.Г. Литература романтизма: самоосознание в критике/ О.Г. Аносова//Вестник РУДН. Серия Вопросы образования. – 2007.-№4. – С. 5-9.

3. История литературы США. Том 2/ Под ред. А.М. Зверева и М.А. Толстановой. – М.: Наследие, 1999. – 460 с.
4. История литературы США: Учеб.пособие для студ. высш. учеб. Заведений/ Б. А. Гиленсон.– М.: Академия, 2003. – 704 с.
5. Литературная история Соединённых Штатов Америки/ Под ред. Р. Спиллера. – М.: Прогресс, 1979. – 645 с.
6. Несмелова О.О., Карасик О.Б. История американской литературы: учебное пособие/ О.О Несмелова, О.Б. Карасик. – Казань: Казан. ун-т, 2017. – 80 с.
7. Панов С.И., Панова О.Ю. «История американской литературы» в Советской Академии Наук/ Литература двух Америк. – 2016. – №1. – С. 164-242.
8. Пархоменко Р.Н. Эволюция романтизма в Германии: от литературы к политической мысли//Litera. – 2015. – №1. – С. 94-121.
9. American literature from 1600 through the 1850s / edited by Adam Augustyn. – New York: Britannica Educational Publishing in association with Rosen Educational Services, 2011. – 236 p.
10. The Cambridge history of American literature: prose writing 1820-1865/ Gen. Editor Sacvan Bercovitch, Associate Editor Cyrus Patell. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 860 p.

УДК 811.111'38

ПРЯМАЯ РЕЧЬ В АНГЛИЙСКИХ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЯХ

Зарифи Абдулхамид Бахтиёр

ассистент кафедры иностранных языков и межкультурных отношений
Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана

E-mail: zarifi_abdu@mail.ru

В данной работе исследуются лингвистические характеристики прямой и косвенной речи в английском и таджикском языках. Выделяются структурные, грамматические и стилистические различия между этими двумя способами представления речи, а также трудности, возникающие при переводе одной формы в другую. Особое внимание уделяется использованию прямой речи в повествовательных предложениях и тому, как такие конструкции трансформируются при переводе в косвенную речь. Анализ основан на примерах из литературных текстов и направлен на более глубокое понимание механизмов передачи косвенной речи в разных языках.

Ключевые слова: прямая речь, косвенная речь, повествовательное предложение, перевод, грамматическая вариация, английский, таджикский, синтаксис, сравнительное исследование.

DIRECT SPEECH IN ENGLISH NARRATIVE STRUCTURES

Zarifi Abdulhamid Bakhtiyor

Assistant Department of Foreign Languages and Intercultural Relations
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan

Email: zarifi_abdu@mail.ru

This paper examines the linguistic characteristics of direct and indirect speech in English and Tajik. Structural, grammatical, and stylistic differences between these two modes of speech presentation are highlighted, as well as the difficulties that arise when translating one form into another. Particular attention is paid to the use of direct speech in declarative sentences and how such constructions are transformed into indirect speech when translated. The analysis is based on examples from literary texts and aims to better understand the mechanisms of indirect speech in different languages.

Key words: direct speech, indirect speech, declarative sentence, translation, grammatical variation, English, Tajik, syntax, comparative study.

СУХАНИ МУСТАҚИМ ДАР СОХТМҲОИ ҲИКОЯИ АНГЛИСӢ

Зарифӣ Абдулҳамид Бахтиёр

ассистенти кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангии
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

E-mail: zarifi_abdu@mail.ru

Дар ин мақола хусусиятҳои забони нутқи мустақим ва ғайримустақим дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ баррасӣ мешаванд. Тафовутҳои сохторӣ, грамматикӣ ва услубӣ байни ин ду тарзи баёни нутқ, инчунин мушкилоте, ки ҳангоми тарҷумаи як шакл ба шакли дигар ба миён меоянд, қайд карда шудаанд. Таваҷҷӯҳи махсус ба истифодаи нутқи

мустақим дар ҷумлаҳои баёнӣ ва ҷӣ гуна ҷунин сохторҳо ҳангоми тарҷума ба нутқи ғайримустақим табдил меёбанд, равона карда шудааст. Таҳлил бар асоси мисолҳо аз матнҳои адабӣ анҷом дода шудааст ва ҳадафи он беҳтар фаҳмидани механизмҳои нутқи ғайримустақим дар забонҳои гуногун мебошад.

Калидвожа: нутқи мустақим, нутқи ғайримустақим, ҷумлаи баёнӣ, тарҷума, варианти грамматикӣ, забони англисӣ, забони тоҷикӣ, синтаксис, омӯзиши муқоисавӣ.

Передача чужой речи в письменной и устной коммуникации играет ключевую роль в процессе межличностного взаимодействия и межкультурной интерпретации. Прямая речь, как один из видов речевой репрезентации, позволяет наиболее точно передать содержание, интонацию и стилистические особенности высказывания. Косвенная речь, напротив, требует трансформации оригинального высказывания с учётом грамматических и синтаксических норм языка перевода. Эти два типа речевой передачи активно используются как в повседневной коммуникации, так и в художественной, научной и публицистической литературе.

Современные лингвистические исследования в области синтаксиса, морфологии, семантики и прагматики позволяют по-новому взглянуть на механизм передачи чужой речи и выявить ключевые различия между языками. В данной статье акцент сделан на сравнительном анализе использования прямой и косвенной речи в английском и таджикском языках, а также на рассмотрении лексико-грамматических преобразований, происходящих при переходе от одного типа речевой конструкции к другому. Особое внимание уделяется анализу повествовательных предложений, поскольку именно они чаще всего служат контекстом для использования прямой и косвенной речи. Рассмотрение подобных трансформаций важно как с точки зрения теоретической лингвистики, так и для практики перевода. Диалог является неотъемлемой частью речевой деятельности. Как особая форма коммуникации, он, в отличие от других видов общения, наиболее выразительно отражает тонкости, особенности и многообразие языковых явлений. Благодаря этому, языковые явления могут быть гибко использованы в самых различных коммуникативных задачах.

Современные достижения в области лингвистики способствуют развитию исследований в сфере преподавания иностранных языков, в частности, таких направлений, как синтаксис, морфология и теория перевода. Эти исследования вносят значительный вклад как в теоретическую, так и в прикладную грамматику, а также в теорию и практику перевода языковых единиц.

В свою очередь, семантика, прагматика и дискурсивный анализ существенно расширили подходы к изучению языковых явлений, учитывая их структуру, значение, функциональные особенности и аспекты перевода [1, 35].

Изучение природы и функций человеческого языка показывает, что язык, прежде всего, служит средством общения между участниками коммуникации. При этом осуществляется обмен, взаимодействие и передача информации в различных формах.

Дискурс охватывает все элементы, присутствующие в коммуникации, включая как текст, так и контекст. Текст представляет собой внешнюю, формализованную сторону дискурса. Однако, для полноценного восприятия содержания, говорящий побуждает слушающего учитывать контекст - то есть опираться на уже имеющуюся информацию о ситуации. Совокупность текста и контекста формирует единый дискурсивный акт.

Структура дискурса может включать следующие компоненты:

- форму и организацию текста;
- значение (семантическое содержание);
- цель (прагматическую функцию).

Структура включает фонетические, лексические, грамматические и стилистические особенности, которые являются специфичными для каждого языка. Это индивидуальная характеристика языковой системы. Значение, в отличие от структуры, носит универсальный характер и отражает понятия и чувства, которые говорящий стремится донести до адресата, побуждая его к пониманию, интерпретации или принятию сказанного. Таким образом, структура - это часть, а значение - целое.

Целью (или функцией) является то сообщение или намерение, которое говорящий стремится реализовать в процессе коммуникации [2, 43].

Форма выражения и способ передачи повествовательных предложений играют важную роль в процессе анализа речи. В соответствии с формой выражения, повествовательные предложения могут быть представлены как в письменной, так и в устной форме. В зависимости от способа изложения можно выразить собственные мысли или передать мысли другого человека либо дословно, либо передать их смысл.

Дословная речь - это речь, в которой чужие высказывания передаются без изменений. Напротив, **пересказ** (речь по смыслу) представляет собой передачу чужих слов с некоторыми лексическими, грамматическими и стилистическими изменениями. В дословной речи сохраняется не только смысл слов другого человека, но и их лексические, грамматические и стилистические особенности. Автор даже может попытаться с помощью интонаций - будь то высокий голос, радость, печаль или строгость - точно воспроизвести манеру и тон речи оригинального говорящего.

В пересказе же чужие слова выражаются в виде зависимых предложений и не имеют эмоциональной окраски. Пересказ обычно лишён экспрессии и чаще используется в научных, публицистических и других подобных текстах. Синтаксически дословная речь сохраняет самостоятельность, и включение авторских слов не меняет её грамматических характеристик.

Особенность дословной речи заключается в том, что она в предложении отчётливо отделяется от слов автора оригинальной интонацией. Авторские слова, как правило, состоят из двусоставного предложения (подлежащего и сказуемого), где сказуемое отражает факт высказывания, а подлежащее указывает на говорящего.

Дословную речь можно преобразовать в пересказ и наоборот. При этом изменяются многие элементы, такие как частицы, местоимения, а также лица и число подлежащего и сказуемого в зависимых предложениях, чтобы согласовать их с говорящим.

Поскольку исследование сосредоточено на использовании дословной речи в повествовательных предложениях, возникла необходимость подробно объяснить сами повествовательные предложения. Они либо подтверждают, либо опровергают наличие признака протекания действия, что приближает их к теме логического анализа.

С точки зрения интонации, различные виды повествовательных предложений (за исключением некоторых зависимых) практически не отличаются, так как они произносятся с нисходящей интонацией [3, 68].

Из наблюдений практического материала сравниваемых языков видно, что в повествовательных предложениях утвердительной формы, когда дословная речь заменяется пересказом, исходное высказывание автора выражается в зависимом предложении, которое обычно следует после главного. В английском языке, если сказуемое в главном предложении стоит в прошедшем времени, сказуемое в зависимом предложении должно соответствовать правилу согласования времён.

Если в дословной речи указывается лицо говорящего и глагол выражен глаголом «say», при переходе к пересказу его часто заменяют на «tell». После глагола, который выражает дословную речь, перед придаточным обычно ставится запятая (,) или двоеточие (:). Если глагол дословной речи стоит в повелительном наклонении, при переходе к

пересказу повелительная форма заменяется на герундий (отглагольное существительное) [4, 75].

Пример: - «*An hour ago he said he would come here tonight*» (Wilde).
- «*I told him I wouldn't give him an answer till tomorrow*» (Wilde).

Пересказ - это сжатое изложение чужих слов своими словами для слушателя. В этом способе передачи теряются разнообразие лексики, оттенки интонаций, эмоциональные нюансы, а основное содержание передаётся в привычных языковых структурах [4, 79].

Пример: - «Один из торговцев овцами сообщил Ёдгору, что Азимшоҳ некоторое время искал Ёдгора после его исчезновения и в конце концов узнал, что тот стал солдатом» - «*One of the sheep dealers said to Yodgor that Azimshoh searched Yodgor for a while after he disappeared, and then finally found out that he became a soldier*».

Хотя этот способ передачи лишён некоторых возможностей дословной речи, он сохраняет основной смысл чужих высказываний и поэтому в некоторых стилях языка (особенно в художественном и публицистическом) приобретает важное стилистическое значение как средство краткости и ёмкости выражения.

В результате изучения научных трудов, связанных с английским языком, выявлено, что при переходе от дословной речи (прямой речи) к пересказу (косвенной речи) в сопоставляемых языках наблюдается ряд изменений и отличий:

1. Знаки препинания, такие как двоеточие (:) или запятая (,), которые ставятся после главного предложения в прямой речи, а также кавычки («»), окружающие цитируемое предложение, при переходе к косвенной речи опускаются.

Пример прямой речи: - «*I'll try to get him to work far out,*» *the boy said*» [7, 12]. - Я сказал своему спутнику, что он тоже должен ездить дальше от берега, - сказал мальчик [7, 13]. В косвенной речи: - «*The boy said that he would try to get him to work far out*». - Мальчик сказал, что он сказал своему спутнику ездить дальше от берега.

2. Для преобразования прямой речи в косвенную в повествовательных предложениях в английском языке используется союз «**that**», который иногда опускается. В таджикском языке эквивалентом является союз «**ки**». Следует отметить, что в косвенной речи на английском, за исключением точки, выражающей конец мысли, другие знаки препинания не используются. Однако в таджикском языке после главного предложения ставится запятая (,) и союз «**ки**» что наглядно видно в следующем примере: - «*They said you would come out at four*» [10, 71]. - Мне сказали, что тебя освободят из тюрьмы в четыре часа [6, 68].

Если в таджикском языке опустить «**ки**», придаточное можно будет принять за прямую речь, что требует использования кавычек или иных знаков. Поэтому в таджикском языке в таких случаях союз «**ки**» должен быть обязательно.

3. При переходе от прямой речи к косвенной в повествовательных предложениях в английском и таджикском меняются личные и притяжательные местоимения.

а) Если в прямой речи подлежащее в первом лице единственного числа, то в косвенной речи оно передаётся в третьем лице единственного числа. Пример прямой речи: - «*I go now for the sardines,*» *the boy said*» [7, 18]. - Я иду за сардинами, - сказал мальчик [7, 19].

В косвенной речи: - «*The boy said that he went then for the sardines*». - Мальчик сказал, что он идёт за сардинами.

б) Если же говорящий пересказывает собственные слова, местоимения не меняются: - «*I told you once that I have no one in the world but you*» [9, 20]. - Однажды я сказал тебе, что в мире у меня нет никого, кроме тебя [8, 18].

4. а) Если в главном предложении прямой речи глагол «**to say**» употребляется без дополнения, при переходе в косвенную речь он не меняется.

Пример прямой речи: - «*Tomorrow is going to be a good day with this current,*» *he said*» [7, 12]. - Завтра будет хороший день, если течение не изменится, - сказал он [6, 13].

В косвенной речи: - He said that the next day was going to be a good day with that current.
- Он сказал, что завтра будет хороший день, если течение не изменится.

б) Если же глагол «**to say**» в главном предложении сопровождается дополнением, в косвенной речи он заменяется на «**to tell**».
Пример прямой речи: - «*You are doing well, my man,*» *he said to the man with the bandaged head* [7, 112]. - Ты поправляешься, мой друг, - сказал он мужчине с забинтованной головой.

В косвенной речи: - «*He told the man with the bandaged head that he was doing well*».
- Он сказал мужчине с забинтованной головой, что тот поправляется.

Таким образом, при переводе прямой речи (дословного цитирования) с английского языка в косвенную речь (пересказ) глагол в главном предложении подвергается изменению. Однако в таджикском языке таких изменений не наблюдается: глагол остаётся без изменений. Поэтому можно утверждать, что это явление характерно не для таджикского, а именно для английского языка.

В английской прямой речи глагол с дополнением выражается конструкцией типа «**said to the man**» (**to say**), а в косвенной речи меняется на «**told the man**» (**to tell**). В таджикском же языке и в прямой, и в косвенной речи в повествовательных предложениях используется один и тот же глагол «гуфт» (или «гӯяд»).

Следует отметить, что в английской прямой речи глагол с дополнением выражается с предлогом «**to**» - «**said to the man**», а в косвенной речи - без предлога: «**told the man**». Глагол «**to tell**» употребляется только в косвенной речи. Хотя в английском языке при переходе от прямой к косвенной речи происходит структурное изменение использования предлога «**to**», в таджикском языке эта разница не имеет существенного значения, поскольку обе конструкции переводятся одинаково - «ба мард гуфт».

Учитывание таких сходств и различий прямой и косвенной речи способствует устранению трудностей, возникающих при изучении данного языкового явления.

В заключение первой главы данного исследования были проанализированы орфографические и грамматические проблемы, связанные с прямой речью в английском и таджикском языках. Рассмотрены особенности, характерные для обеих сопоставляемых языков. В главе подробно освещены четыре основных варианта изменения компонентов предложений при переходе от прямой к косвенной речи и связанные с этим трудности. Особое внимание уделено прямой речи в повествовательных предложениях, лексико-грамматическим особенностям английского и таджикского языков, а также тонкостям грамматики и проблемам перевода. Были выделены два основных способа передачи чужой речи и объяснены различия между ними. Кроме того, частично рассмотрены стилистические различия между прямой и косвенной речью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hemingway E. The Old Man and the Sea / Э. Хемингуэй. - Душанбе: Нашриёти Бухоро, 2014. - 167 с.
2. Stevenson R.L. Treasure Island. - М.: Просвещение, 1981. - 142 с.
3. Voynich E.L. The Gadfly. - Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1958. - 335 с.
4. Айни С. Воспоминания (Ёддоштҳо). - Сталинабад: Маориф, 1960.
5. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Перевод с французского. - М.: Прогресс, 1974. - 273 с.
6. Бойболаев Б. Использование прямой речи в повествовательных структурах: лингвистический анализ // Сборник статей. - Худжанд: Ношир, 2018. - С. 105-111.
7. Войнич Э.Л. Гурмагас. - Душанбе: Маориф, 1982. - 316 с.

8. Джамshedов П., Шахобова М. Типологическое сопоставление таджикского и английского языков. - Душанбе, 1977.
9. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. - М.: ООО «Стандарт», 2016. - 720 с.
10. Стивенсон Р.Л. Остров сокровищ (тадж. пер.: Чазираи чавохирот). - Сталинабад: Государственное издательство Таджикистана, 1952. - 257 с.
11. Шахобова М., Джамshedов П., Усмонов К. Строй английского и таджикского языка. - Душанбе: Ирфон, 1984.

УДК 811.161'243

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКАЯ ЛЕКСИКА В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ НА ИНТЕРНЕТ-ПЛАТФОРМАХ

Зикрихудоева Пари Файзуллоевна
ассистентка кафедры иностранных языков и межкультурных
отношений Международного университета туризма и предпринимательства
Таджикистана. E-mail: zik81pari@mail.ru

Заимствования являются неотъемлемой частью любого языка и составляют значительную часть его лексики. Западноевропейские заимствования присутствуют и в персидском языке, способствуя научно – техническому прогрессу, развитию современной медицины и поддержанию международных дипломатических связей. Основная часть заимствований касается научной, технической, медицинской лексики и информационных технологий. Этот пласт лексики постоянно обновляется, и для лучшего владения персидским языком необходимо изучать пути заимствований. В персидском языке наиболее продуктивными являются фонетические заимствования, чаще всего реализуемые через транскрипцию. Заимствования активно используются в интернет – ресурсах, социальных сетях и форумах, формируя особую современную лексику пользователей, которая не входит в нормативную литературную лексикографию, но прочно закрепляется в языке.

Ключевые слова: заимствования, персидский язык, лексика, терминология, интернет, социальные сети, транскрипция, транслитерация, калькирование, технологии.

WESTERN EUROPEAN VOCABULARY IN THE PERSIAN LANGUAGE ON INTERNET PLATFORMS

Zikrikhudoeva Pari Fayzulloevna
Assistant Professor, Department of Foreign Languages and Intercultural Relations
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. E-mail:
zik81pari@mail.ru

Borrowings are an integral part of any language and constitute a significant layer of its vocabulary. Western European borrowings are present in Persian, contributing to scientific and technological progress, the development of modern medicine, and the maintenance of international diplomatic relations. Most borrowings pertain to scientific, technical, medical vocabulary, and information technology. This lexical layer is constantly evolving, and understanding the pathways of borrowings is essential for mastering Persian. In Persian, phonetic borrowings are the most productive, often realized through transcription. Borrowings are widely used in internet resources, social networks, and forums, forming a distinct modern lexicon for users that, while not part of the normative literary vocabulary, is firmly established and actively develops in the language.

Keywords: borrowings, Persian language, lexicon, terminology, internet, social networks, transcription, transliteration, calquing, technology

ЛУҒАТИ АВРУПОИ ҒАРБӢ ДАР ЗАБОНИ ФОРСӢ ДАР ПЛАТФОРМАҲОИ ИНТЕРНЕТӢ

Зикрихудоева Парӣ Файзуллоевна

**ассистенти кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангии
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. E-mail:
zik81pari@mail.ru**

Воридшавӣ ба забон чузъи чудонашавандаи ҳар забон буда, қисми зиёди луғати онро ташкил медиҳад. Воридшавиҳои ғарбии аврупоӣ низ дар забони форсӣ ҷой доранд. Онҳо барои пешрафти илмӣю техникаӣ, рушди тибби муосир ва нигоҳ доштани муносибатҳои дипломатии байналмилалӣ аҳамият доранд. Аксар воридшавиҳо ба луғати илмӣ, техникаӣ, тиббӣ ва технологияи иттилоотӣ марбутанд. Ин луғат пайваста нава мешавад ва барои беҳтар фаҳмидани забони форсӣ омӯзиши роҳҳои воридшавии калимаҳо муҳим аст. Дар забони форсӣ воридшавии фонетикӣ нисбат ба калкулятивӣ бештар маъмул аст. Дар интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ воридшавӣ бештар ба воситаи транскрипсия сураат мегирад. Ин воридшавиҳо бо забони адабӣ алоқаманд нестанд, вале дар лексикаи корбарони компютер ва интернет устувор ҷой гирифтаанд.

Калидвожа: воридшавӣ, забони форсӣ, лексика, терминология, интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ, транскрипсия, транслитерация, калкулятивӣ, технология

Займствования – неотъемлемая часть любого языка. Очень часто они составляют довольно крупный пласт лексики. Так, западноевропейские заимствования занимают свою нишу и в персидском языке. Без них невозможен был бы научно – технический прогресс в Иране, развитие современной медицины и поддержание международных дипломатических отношений. В основном западноевропейские заимствования касаются научной, технической, медицинской лексики, а также лексики информационных технологий. Не обошли заимствования и компьютерных и интернет – жаргонов.

Данный пласт лексики постоянно дополняется и обновляется и для лучшего владения персидским языком нужно изучать пути развития заимствований в языке.

Терминологический пласт любого языка в большинстве своем состоит из заимствованной лексики. Около 40% всей терминологии любого развитого языка приходится на заимствования. Такие заимствования считаются интернациональными, так как приходят во многие языки практически одновременно и активно используются. Так, в связи с развитием интернет – технологий и в персидском языке появляется большое количество иноязычной лексики. Заимствованная терминология, в отличие от бытовой лексики, приходит в язык письменным путем, поэтому устойчиво закрепляется в нем и процесс замены его собственным аналогом становится затруднительным. Именно поэтому деятельность Академии языка и литературы Ирана тесно связана с заимствованиями в лексике интернет – ресурсов.

Займствование – это элемент чужого языка (слово, морфема, синтаксическая конструкция и т. п.), перенесенный из одного языка в другой в результате языковых контактов, а также сам процесс перехода элементов из одного языка в другой. Под процессом заимствования подразумевается копирование языкового элемента из одного языка в другой, а также освоение слова в языке – рецепторе.

Так как в Иран новейшие технологии приходят именно с Запада, вместе с самими предметами и явлениями приходят и их названия. Так, для пользования компьютером носители персидского языка не придумывали новые слова, а брали их первоначальные названия из западных языков и подстраивали их под фонетические и графические особенности персидского.

По природе происхождения можно выделить несколько видов заимствованной терминологии: синтаксическое заимствование (калькирование) и фонетическое заимствование. Под калькированием подразумевается буквальный перевод слова, словосочетания или оборота речи с иностранного языка. Фонетическое заимствование

подразумевает собой полное копирование слова вместе с его произношением, приспособленное под графические особенности принимающего языка. Наиболее продуктивными видами заимствования в персидском языке являются фонетические заимствования.

С точки зрения освоения существует два вида фонетических заимствований:

- транскрипция – способ оформления заимствованной словарной единицы, при котором сохраняется или несколько видоизменяется ее звуковая форма, а передача заимствований осуществляется средствами нормальной орфографии и фонетики языка – рецептора;

- транслитерация – заимствование написания иноязычного слова, при котором буквы заимствуемого слова заменяются буквами языка – рецептора и читается по правилам заимствующего языка.

Лексику интернет – ресурсов персидского языка можно условно поделить на бытовую – доступную каждому пользователю, носителю языка и язык программирования – закрытую терминологическую систему, которой пользуются только в профессиональных сферах. Большему изучению подвергается бытовая лексика, так как она непосредственно влияет на состояние персидского языка.

Рассмотрим несколько случаев использования иностранной терминологии в интернет – ресурсах Ирана.

1) Социальные сети. В связи с глобализацией лексика социальных сетей подверглась влиянию иностранной лексики в наибольшей степени. Здесь мы можем увидеть следующие слова и выражения, связанные с разнообразными действиями, производимыми пользователями:

شُر کردن – [šer kardan] – делиться(ссылкой) – транскрипция английского слова *share* – делиться. В английском является глаголом, однако в персидский слово попало в качестве именной части сложного глагола;

لایک کردن – [lāik kardan] – «лайкать» – транскрипция английского слова *like* – нравиться. В английском является глаголом, однако в персидский слово попало в качестве именной части сложного глагола;

اد کردن – [ād kardan] – добавлять в список друзей – транскрипция английского слова *add* – добавлять. В английском является глаголом, однако в персидский слово попало в качестве именной части сложного глагола;

ایگنر کردن – [ignor kardan] – игнорировать запрос – транскрипция английского слова *ignore* – игнорировать. В английском является глаголом, однако в персидский слово попало в качестве именной части сложного глагола;

آپلود – [āplud] – загрузка. Транскрипция английского слова *upload*;

وبلاگ – [weblāg] – блог, или влог – транскрипция английского слова *blog(weblog)*;

2) Выражения, свойственные форумам и обсуждениям:

تاپیک – [tāpik] – форум, тема, обсуждение – транскрипция английского слова *topic*;

پست – [post] – пост – транскрипция английского слова *post*.

Форумы могут быть посвящены различным тематикам, которые также могут подразумевать собой наличие заимствований. Например, в форумах, посвященных фильмам и сериалам можно встретить следующее выражение:

باکس آفیس – [bāks āfis] – кассовые сборы – транскрипция английского словосочетания *box office*.

3) Общеупотребительные слова. К ним относятся названия техники и различных технологий.

سیستم عامل – [sistem – e āmel] – операционная система. Калька с английского выражения *operating system*;

نرم افزار – [narm afzār] – программное обеспечение. Калька с английского выражения *software*;

تبلت – [tablet] – планшет. Транскрипция английского слова *tablet*;

لپتاپ – [laptāp] – ноутбук. Транскрипция английского слова *laptop*;

دیسک سخت – [disk – e saxt] – жесткий диск. Транскрипция английского выражения *hardware*.

Помимо специализированной терминологии, характерной для определенных сайтов, существует и пласт общеупотребительной лексики интернет – ресурсов. Для примера можно обозначить следующие слова и выражения:

لینک – [link] – ссылка – заимствование, образованное с помощью транскрипции английского слова *link*;

سایت – [sāyt] – сайт – транскрипция английского слова *site*;

تگ – [tag] – тэг, или ключевое слово – транскрипция английского слова *tag*;

دانلود – [dānlo(u)d] – скачивание файлов – транскрипция английского слова *download* – загрузка/скачивать, загружать;

ایمیل – [i:meyl] – электронное сообщение – транскрипция английского выражения *e – mail*;

وایفای – [vāifāi] – транскрипция английского выражения *Wi – Fi*;

سرور – [server] – сервер – транскрипция английского слова *server*;

دامنه – [dāmane] – домен – транскрипция английского слова *domain*;

صفحه اصلی/اول/نخست – [sofhe – ye asli/aval/noxost] – главная/начальная страница. Калька английского выражения *main page*.

Из вышеперечисленных примеров видно, что как наиболее употребительный вид заимствования используется транскрипция. Это объясняется тем, что графическая система персидского языка значительно отличается от языков – источников заимствований, поэтому транслитерация используется гораздо реже. Калькирование также нашло свое распространение в персидском языке, однако эти заимствования в большинстве своем настолько органично входят в состав языка, что их тяжело отличить от исконно персидских слов.

Данные выражения не характерны для литературной лексики персидского языка, они не входят в ее нормативный состав. Однако, подобные выражения прижились и прочно закрепились в лексиконе компьютерных пользователей и на данный момент аналогов данным заимствованиям нет. Более того, она постоянно развивается и расширяется, поэтому для того, чтобы заменить подобные внедрения, потребуются большие усилия Академии языка Ирана и участие каждого носителя персидского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барышников А.Ф. Лексикология и фразеология персидского языка: Курс лекций. – М.: Типография военного краснознаменного института, 1982. – 234 с.
2. Восканян Г.А. Русско – персидский словарь: Ок. 30 000 слов. – М.: Рус. яз., 1986. 832 с.
3. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 600 с. ISBN 5 – 02 – 018177 – 3.
4. Рубинчик Ю. А. Персидско – русский словарь: в 2 – х тт. Свыше 60 000 слов. 3 – е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1985. Т. I. От ا до ژ. с. 800
5. Рубинчик Ю.А. Персидско – русский словарь: в 2 – х тт. Свыше 60 000 слов. 3 – е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1985. Т. II. От س до ی. с. 864

УДК 811.161.1

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОНЯТИЯ «АБРҮ (БРОВЬ)» В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

Каримова Сабрина Негматуллоевна
ассистентка кафедры иностранных языков и межкультурных отношений
Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана
E-mail: sabrinakarimova1111@gmail.com

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности концепта «абрӯ-бровь» в таджикском языке. Анализируется функционирование данной леммы в языковом сознании таджикского народа с учетом культурных, эстетических и символических представлений. Особое внимание уделяется семантическому разнообразию, синонимическим рядам, метафорическому и фразеологическому употреблению леммы «абрӯ», а также ее роли в описании внешности и психологического состояния человека. Материалом исследования послужили данные толковых и двуязычных словарей таджикского языка, а также примеры из художественной литературы. Проведенный анализ показывает, что концепт «абрӯ-бровь» представляет собой многогранный лингвокультурный феномен, отражающий национально-культурную специфику таджикского языкового сознания.

Ключевые слова: таджикский язык, лексика, семантика, концепт, абрӯ (бровь), лингвокультура, синонимия.

A STUDY OF LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF THE CONCEPT «EYEBROW» IN THE TAJIK LANGUAGE

Karimova Sabrina Negmatulloevna
Assistant Department of Foreign Languages and Intercultural Relations,
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan
E-mail: sabrinakarimova1111@gmail.com

The article examines the lexico-semantic features of the concept «abrū -eyebrow» in the Tajik language. The study analyzes the functioning of this lexeme in the linguistic consciousness of the Tajik people, taking into account cultural, aesthetic, and symbolic representations. Special attention is paid to semantic diversity, synonymic relations, metaphorical and phraseological usage of the lexeme abrū, as well as its role in describing a person's appearance and psychological state. The research is based on data from explanatory and bilingual Tajik dictionaries and examples from literary sources. The analysis demonstrates that the concept «abrū - eyebrow» is a complex and multifaceted linguocultural phenomenon reflecting the national and cultural specificity of Tajik linguistic worldview.

Keywords: Tajik language, lexis, semantics, concept, abrū (eyebrow), linguoculture, synonymy.

ОМУЗИШИ ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКӢ ВА СЕМАНИКӢИ МАФҲУМИ «АБРҮ» ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Каримова Сабрина Негматуллоевна
ассистенти кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангии
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Дар мақола хусусиятҳои луғавӣ-семантикии мафҳуми «абрӯ» дар забони тоҷикӣ баррасӣ мешаванд. Дар таҳқиқот ҷаъолияти ин лексема дар шуури забонии мардуми тоҷик бо назардошти намоёндагиҳои фарҳангӣ, эстетикӣ ва рамзӣ таҳлил карда мешавад. Таваҷҷӯҳи махсус ба гуногунии семантикӣ, муносибатҳои синонимӣ, истифодаи маҷозӣ ва фразеологӣ лексемаи абрӯ, инчунин нақши он дар тавсифи намуди зоҳирӣ ва ҳолати равонии шахс равона карда шудааст. Таҳқиқот бар асоси маълумот аз луғатҳои тафсирий ва дузабонаи тоҷикӣ ва мисолҳо аз манбаъҳои адабӣ анҷом дода шудааст. Таҳлил нишон медиҳад, ки мафҳуми «абрӯ» як падидаи мураккаб ва бисёрҷанбаи лингвофарҳангӣ буда, хусусияти миллӣ ва фарҳангии ҷаҳонбинии забонии тоҷикиро инъикос мекунад.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, луғат, семантика, мафҳум, абрӯ, лингвофарҳанг, муродифот.

Изучение концептов в лексической системе языка является одним из приоритетных направлений современной лингвистики, поскольку позволяет выявить глубинные связи между языком, мышлением и культурой. Анализ лексико-семантических полей отдельных понятий способствует более полному пониманию национально-культурной специфики языкового сознания и расширяет возможности когнитивно-лингвистических исследований.

Одним из значимых и культурно маркированных понятий в таджикском языке является концепт «абрӯ-бровь». Данная лексема не ограничивается обозначением анатомической части лица, а выступает носителем эстетических, эмоциональных и символических значений. В таджикской языковой традиции брови ассоциируются с красотой, выразительностью, характером человека и его внутренним состоянием, что находит отражение в богатстве лексических средств, синонимов, метафор и фразеологических единиц.

Целью настоящей статьи является анализ лексико-семантических особенностей концепта «абрӯ-бровь» в таджикском языке, выявление его семантической структуры, синонимических связей и культурных коннотаций. В качестве материала исследования используются данные толковых и переводных словарей таджикского языка, а также примеры из художественной литературы, что позволяет рассмотреть данную лексему в широком функционально-семантическом контексте.

Изучение концептов в лексической системе языка представляет собой важное направление в лингвистике, осуществляемое через подробный анализ лексики. Это не только способствует выявлению и описанию закономерностей языка, но и даёт возможность решать когнитивно-лингвистические задачи на прочной фактической основе.

Понятие «абрӯ - бровь» занимает важное место в культуре и языке таджикского народа, отражая богатый спектр эстетических, социальных и даже магических представлений. Анализ лексико-семантического поля данного понятия позволяет выявить уникальные особенности его функционирования в таджикском языковом сознании.

Бровь – это не просто часть лица, это символ красоты, силы, мудрости, а иногда и опасности.

В таджикском языке существует несколько лексем, обозначающих «абрӯ - бровь».

В современной таджикской культуре брови являются важным элементом внешности. мода на форму и цвет бровей постоянно меняется, и современные женщины используют различные косметические средства и техники для достижения желаемого эффекта.

Понятие «абрӯ - бровь» в таджикском языке представляет собой сложный и многогранный феномен, отражающий богатую культуру и историю таджикского народа. Лексическое разнообразие, метафорическое использование, роль в эстетических

представлениях, ритуалах и современной культуре – все это свидетельствует о значимости бровей в таджикском языковом сознании.

Слово «**абрӯ - бровь**» имеет уникальное и глубокое значение. Это не просто описание анатомической части лица, а своего рода символ красоты. В искусстве и литературе уделяют особое внимание именно этой части лица и являются средством выражения идеалов красоты и гармонии. На самом деле, в самом изгибе и форме бровей заключена целая история, которая может поведать о характере, жизненном пути и даже настроении человека.

В словаре «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» дается следующее определение лексемы, выражающие абрӯ: **Абрӯ//Абрӯӣ** хати камоншакли мӯйҳо, ки дар болои чашм қарор дорад, абрӯи қачи дунболадор, абрӯи ҳамида ва дароз, абрӯи мушқин, абрӯи сиёҳи ғафс, абрӯи пайваста, абрӯи ҳамида, абрӯ ба ҳам кашидан, абрӯ боло кашидан, абрӯ кушодан, абрӯ паррондан, абрӯ турш кардан, абрӯ чин кардан [ФТЗТ, 2008: 32]. (дугообразная линия роста волос, расположенная над глазами, изогнутая бровь, изогнутая и длинная, густые чёрные брови, изогнутые брови, а) сводить брови; б) пер. гневаться брови (при изумлении); повеселеть, обрадоваться; поводить бровями, кокетничать; злиться; хмурить брови) «Дасту пойхояшон, дисму чоношон, сару каллаашон, лабу даҳон чашму абруашон дар робита бо вазъияти психологӣ онҳо дар ҳаракатанд, бахусус лаб, рухсор, чашму абру ба дунбиш мебароянду рангҳои мухталиф мегиранд» [Сайфуллоев, 2013, 117]. Их руки и ноги, тело и душа, голова, губы и рот, глаза и брови - все это находится в движении в связи с их психологическим состоянием, особенно губы, щеки, глаза и брови приходят в движение и приобретают разные оттенки»

На основе примеров из «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» становится очевидным, что лексема «**абрӯ - бровь**» в таджикском языке играет роль в описании характерных черт человека и употребляется при характеристике внешности можно выделить ряд словосочетаний: **абрӯи баланд** - высокие брови; **абрӯи кашада** - длинные брови; **абрӯи мушқин** - густые чёрные брови; **абрӯи пайваста** - сросшиеся брови; **абрӯи ҳамида** - изогнутые брови; **абрӯ ба ҳам кашидан** - сводить брови; гневаться; **абрӯи боло кашидан** - поднимать брови (при изумлении); **абрӯ кушодан** повеселеть, обрадоваться, **абрӯ чин кардан** - хмурить брови и т.д. [ФТЗТ, 2008: 32]

В «Таджикско-русском словаре» даётся синонимы лексемы «**абрӯ - бровь**»: **хочиб** III кн. брови, **камони хочиб** - дуги бровей [ТРС, 2006, 720] **қош** - бровь, брови [ТРС, 2006, 328]

Данные «Таджикско-русского словаря» показывают, что лексема «**абрӯ - бровь**» в третьем значении определяется как «**хочиб** - кн. брови», например, **камони хочиб** - дуги бровей, а также лексемой «**қош** - бровь, брови», который также имеет значение «**бровь**».

Семантика «**абрӯкамон**» - с изогнутыми бровями, с бровями дугой может варьироваться в зависимости от контекста и культурных особенностей. В некоторых случаях, изогнутые брови могут ассоциироваться с кокетством, хитростью или даже надменностью. Однако, в большинстве случаев, они воспринимаются как признак красоты, молодости и жизненной энергии, как **абрӯ паррондан** - поводить бровями, кокетничать; **абрӯ турш кардан** – злиться и т.д. В описании лексемы «**абрӯ --бровь**» в основном участвуют прилагательные, выражающие их разнообразные формы и выразительность.

«**Абрӯ - бровь**», как элемент лица, занимает важное место в таджикской культуре, отражаясь в языке, литературе и народном творчестве.

Анализ лексики, связанной с понятием «**абрӯ - бровь**», позволяет выявить широкий спектр ассоциаций и коннотаций, которые придают этому слову глубокий символический смысл. Рассмотрим некоторые из этих понятий, в контексте семантических полей, определяющих значение «**абрӯ - бровь**». Слова, описывающие форму бровей, такие как «**камони** - дугообразные, **борик** - тонкие, **ғафс** - толстые, определяют эстетическое

восприятие и могут служить для характеристики внешности человека. Эти прилагательные часто используются для описания красоты возлюбленной. Например, **абрӯи камонӣ** - дугобразные брови является распространенным эпитетом, подчеркивающим изящество и привлекательность [ТРС,2006: 39]

Сиёҳ - черные, **қаҳваранг** - коричневые, **зардчатоб** - желтоватые – это лишь некоторые из прилагательных, используемых для описания цвета бровей. Цвет бровей, как и их форма, может быть важным элементом лица и нести определенную символическую нагрузку. Например, **абрӯи сиёҳ - черные брови** часто ассоциируются с молодостью и страстью.

Глаголы, описывающие действия, направленные на брови, такие как **оростан** - украшать, **чин кардан** - нахмурить, **тоза кардан** - выщипывать указывают действия, связанные с уходом за внешностью. Нахмуренные брови могут выражать гнев, печаль или задумчивость, в то время как ухоженные брови подчеркивают внимание к деталям и стремление к красоте [ТРС,2006: 41].

Брови часто сравниваются с другими объектами, такими как лук - **камон**, полумесяц - **хилол**, крылья птиц - **болу пар**. Эти метафорические сравнения обогащают значение слова «**абрӯ - бровь**», придавая ему дополнительные коннотации и связывая его с миром природы и искусства.

Фразеологизмы и пословицы, содержащие слово «**абрӯ - бровь**», отражают мудрость и жизненный опыт народа. Например, «**абрӯ дарҳам кашидан**» - нахмурить брови может означать проявление недовольства или гнева, а «**абрӯ боло кардан**» - поднять брови – выражать удивление или недоверие [ФТЗТ,2008: 32]

В словаре «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» дается следующее определение данной лексемы абрусӣх: «**Абрусӣх** مایسوریا он ки абрувони сиёҳ дорад, сиёҳабр [ФТЗТ,2008: 32] (Тот, кто имеет чёрные брови). «Шоҳин ба назари ман як одами миёнақади лоғарбадан, миёнариш ва чашму абрӯсиёҳ намуд» (Айни) - Мне казалось, что Шоҳин был похож на человека среднего роста, худощавого, со светлыми глазами и чёрными бровями.

Данные словаря «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» показывает, что в основном значении лексема **абрӯсиёҳ** «чернобровый описывает человека с черными бровями. Лексема **абрӯсиёҳ** «чернобровый, применяется для характеристики бровей и указывает на очарование женской красоты, отражая также ее положительный внутренний мир. Тёмные брови придают внешности изысканную строгость и таинственность, вызывая восхищение и притягивая взгляды.

Одним из признаков семантической системности лексики является способность их вступать в синонимические отношения. Семантическая общность, выражение одного понятия, наличие, семантических или стилистических оттенков - основные признаки синонимичности лексических единиц. Значение каждой лексики имеет специфические оттенки, которые обусловлены структурно-образной основой слов.

Синоним **абрӯкамон** «с бровями дугой» описывает человека с изогнутыми бровями, напоминающими форму лука. Это поэтическое и красивое описание, часто используемое в газелях таджикской и персидской литературе для описания красоты. Например,

«Он парӣ, абрӯкамон, охуи чашмаш масти хоб,

Ҳеч парвое надорад бар мани мискин – хароб» [Хамза,181].

(Эта пери, **с бровями дугой**, с манящими глазами газели,

Совершенно беспечно ко мне – истощённому).

В данном примере употребляется лексема **абрӯкамон** «с изогнутыми бровями», который описывает не только форму бровей, но и передает общее впечатление о красоте и очаровании женского образа. Использование этого слова в контексте любовной лирики подчеркивает особую привлекательность и загадочность возлюбленной, делая ее образ еще более пленительным и недостижимым.

Как отмечает М. Мухаммадиев «Синонимия играет важную роль в развитии и обогащении языка. Новые слова и выражения постоянно возникают и вливаются в синонимические ряды, расширяя возможности языка для точного и выразительного описания мира». [Мухаммадиев,1993: 31]

Синоним **абрўкушода** «радостный, весёлый, приветливый» в описании семантических признаков брови делает акцент на открытости и дружелюбии. Это качество отражает внутреннее состояние покоя и удовлетворенности, которое передается через выразительные черты лица [ФТЗТ,2008: 32]

Синоним **абруборик** «тонкобровый, с тонкими бровями» в описании семантических признаков брови подразумевает нежность и мягкость черт лица и часто ассоциируется с аккуратностью и утонченностью [ФТЗТ,2008: 32]

В данном примере **абруборик** «тонкобровый, с тонкими бровями» добавляют лицу выразительности и акцентируют внимание на взгляде, который становится более пронзительным и запоминающимся. Прилагательное **абрўфарох** «радостный, весёлый; приветливый, благожелательный» в описании семантических признаков брови указывают на позитивные коннотации.

Прилагательное **абрўхилол** «с бровями дугой» применяется к бровям, с дугообразными бровями» в форме полумесяца и описывает брови с изящным дугообразным изгибом. Такие брови признаны красивыми и изящными. В классической поэзии и культурных традициях, подобная форма бровей часто воспринимается как символ красоты и очарования. [ФТЗТ,2008: 32]

Синоним **барокабру** «бровастый» в описании семантических признаков брови подразумевает наличие густых, широких бровей. Это значит, что человек, описываемый как **барокабру** «бровастый» имеет брови с большим количеством волосков. В зависимости от контекста, это может быть воспринято как признак мужественности, силы (особенно для мужчин) или просто как выразительная черта лица. В контексте описания бровей, лексические единицы **камонабрў** «имеющий дугообразные», **абрўвони нимшикан** «изогнутые брови» акцентируют внимание на изяществе и утонченности образа.

В синонимический ряд лексемы **абрўсиёх**, также входит понятие **қошсиёх** - чёрнобровый описывает человека как носителя традиции и семейной гордости. Синоним **абрувони нозук** - тонкие брови описывает хрупкость и изящество. Тонкие брови подчеркивают рисунок лица, добавляя специфическое влияние на общее восприятие [ФТЗТ,2008: 32]

Прилагательное «**хилолабру** - с бровями в форме полумесяца» примыкает к ряду описаний семантических признаков бровей, связанных с формой. Как и «**абрўхилол**», описывает изогнутую, дугообразную форму бровей, напоминающую полумесяц. Это значит, что оба выражения указывают на схожие черты. Таким образом, «**хилолабру**» является синонимичным и очень близким по значению к «**абрўхилол**» в контексте описания формы бровей.

Слово **абрудароз** - с длинными бровями подчеркивает длину бровей как выразительную особенность внешности. Это может указывать на брови, которые заметно длиннее обычного или среднего размера. «**Абрудароз**» акцентирует внимание на длине бровей как отличительной и потенциально значимой детали внешнего облика [ФТЗТ,2008: 32].

Лексема **абрукалам, абрухилол** - с бровями дугой означает лицо, **қошсиёх** чёрнобровый описывает человека с ярко выраженной индивидуальностью и могучим характером, а чёрные брови становятся символом силы и уверенности.

Удивительно, как, будучи простой деталью, эти дуги становятся зеркалом многогранных человеческих черт и вносят свою лепту в общую картину неповторимого облика индивидуума. [ФТЗТ,2008: 32]

Словосочетание **абрувони сермӯй** - густые брови, **хилоли муанбар** - брови возлюбленной раскрывают всю красоту и нежность чувств. **Абрувони сермӯй** - густые и пышные брови придают лицу силу и уверенность, эти брови словно подчёркивают каждую эмоцию, играющую на лице своего обладателя. **Абрувони нозук** - изящные и тонкие брови, как нарисованные карандашом художника, они добавляют образу нежности и утончённости. И тогда брови становятся своеобразной рамкой для глаз, от которых сложно отвести взгляд.

Приведённые примеры словосочетаний применяются при описании внешности человека: **камони хочиб** - дуги бровей, **хочибони пайваста** - сросшие брови, **хочиб паррондан** - повести бровью, намекая на что-л., **хочибу қавоқи касе овезон будан** - пер. быть нахмуренным, иметь недовольное выражение лица, **хилоли муанбар** - брови возлюбленной и т.д.

Словосочетание **абрувони сермӯй** - густые брови подчёркивает густоту и делает лицо более выразительным. [ТРС, 2006: 32]

Существуют ряд лексем со значением противоположности, которые широко употребляются при описании черты лица в таджикском языке. К ним относится лексема «**беабрӯ – безбровий**».

В «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» данная лексема определяется как «**Беабрӯ** - **абрунадошта, беқош** [ФТЗТ, 2008: 161] (безбровий)

В таджикском языке лексема «**беабрӯ – безбровий**» применяется при описании человека, не имеющий бровей или имеющий едва заметные брови.

Таким образом, использование различных прилагательных для описания семантических признаков лексемы «**абрӯ - бровь**» показывает, что в языке всегда присутствует многослойность, в которой каждое слово может нести определенную информацию о культурных представлениях. В этом смысле, прилагательные становятся ядром который помогает нам вскрыть те скрытые аспекты и нюансы, которые связаны с этими лексемами.

Описания лексемы «**чехра - лицо**» в таджикском языке часто сопровождаются метафорическими выражениями, подчеркивающими особенные качества или состояния. Это явление тесно связано с поэтической традицией таджикского языка, где образы лица часто используются для выражения чувств и эмоций.

В различных культурах определенные формы лица могут интерпретироваться совершенно по-разному. Например, прямой взгляд, который в одних культурах воспринимается как знак уверенности и честности, в других может вызывать чувство агрессии и неприемлемости.

Любое слово содержит не просто констатацию объективных свойств, но и эмоциональный оттенок, оказывающий влияние на то, как читатель воспринимает и понимает написанное. Поэтому, при подборе словесного оформления, важно внимательно учитывать их коннотации и вероятное эмоциональное воздействие.

Следовательно, подбор слов при описании лексемы «**чехра - лицо**» играет важную роль в формировании восприятия и оценивания, как отдельной детали внешности, так и общей эстетической картины в целом.

Проведённый анализ показывает, что концепт «**абрӯ - бровь**» в таджикском языке представляет собой сложный и многослойный лингвокультурный феномен. Лексема «**абрӯ**» и связанные с ней производные и синонимичные единицы активно используются для описания внешности человека, его эмоционального и психологического состояния, а также для выражения эстетических и оценочных значений.

Богатство прилагательных, глаголов и фразеологических сочетаний, связанных с данным понятием, свидетельствует о высокой семантической продуктивности лексемы «**абрӯ**». Особую роль играют метафорические сравнения (лук, полумесяц, крылья птиц),

которые усиливают образность и художественную выразительность языка. Синонимические ряды, включающие такие лексемы, как абру́камон, абру́сиёх, абру́хилол, абруборик и др., отражают тонкие оттенки значения и позволяют более точно передать особенности внешнего облика и внутреннего мира человека.

Таким образом, понятие «абру - бровь» выходит за рамки чисто номинативного значения и выступает важным элементом таджикской языковой картины мира. Его изучение способствует более глубокому пониманию национально-культурных представлений, эстетических идеалов и выразительных возможностей таджикского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллозода Р. «Зарбулмасал ва маколҳо дар асарҳои С.Айни. Нашриёти давлатии Тоҷикистон. Сталинобод. 1968.-192с
2. Айни С. Куллийт. Нашриёти «Ирфон» Душанбе, 1969.- ҷ.9. -415с
3. Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово // Рус. речь. Новая серия. Вып. II. Л., 1928. – 493 с.
4. Атахон Сайфуллоев. Ойинаи барқади сухан (Меҳмон Бахтӣ ва эҷодиёти ӯ) - Душанбе, «Адиб», 2013.- 320 с.
5. Будагов Р.А. История слов в истории общества. М., Просвещение, 1971.-270с.
6. Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. Очерк истории (600-1258) // Пер. с англ. И. Дижур, предисл. В. Наумкина. М.: ГРВЛ, «Наука», 1988. 216 с.
7. Диван поэзии Рудаки // Предисловие и комментарии к тексту Расула Хади-заде и Али Мухаммади Хурасани. Душанбе, «Пайванд», 2008. -612 с. (на перс. яз.).
8. Доро Начот Фарҳанги Доро (луғатномаи барчидаи тафсири ва решашинохтӣ). Чилди 2. Душанбе, 2021,- 698 с.
9. Мухаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ / М. Мухаммадиев. – Душанбе: 1993 – 272 с.
10. Поэты эпохи Саманидов // Составители Худай Шарипов и Абдушуккур Абдусаттор. Душанбе, «Адиб», 1999. 236 стр. (на тадж. яз.).
11. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибора аз ду чилд), чилди 2 (нашри дувум) зери назари Сайфиддин Назарзода, Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон, Душанбе-2010.- 396.
12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ, (ибора аз 2 чилд), Ҷ. 1 А. – Н(нашри дувум). / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон. – Душанбе.: 2010, – 787 с.
13. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ // Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Институти забон ва адабиёти Рӯдакӣ. Нашри дувум бо илова, тақмил ва ислоҳ. Зери таҳрири Д. Саймиддинов, С.Д. Холматова, С. Каримов - Душанбе: «Чопхонаи Пайванд», 2006. - 813с.
14. Хайям Омар. Рубоиёти Умари Хайём. (Бо забонҳои тоҷики, англисӣ ва русӣ). – Душанбе: Эҷод, 2007. – 272 с.

УДК 81'27:37.02

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Кодири Бунавша Азизулло

**кандидат педагогических наук, декан гуманитарно – педагогического факультета
Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана**

E-mail: kodirova_b@list.ru

Изучение русского языка открывает широкую дорогу студенческой молодежи в выработке культуры речевого поведения – проявления общей культуры человека. Молодежь благодаря изучению русского языка осознает важные идеи мировоззренческого характера – о связи языка и российской действительности, языка и мышления, о значении культуры речевого поведения в повседневной жизни и профессиональной деятельности. В статье раскрывается понятие терминов «личность» и «языковая личность» с философской и психологической точки зрения, а также определяются языковые и коммуникативные задачи, которые развивают в студентах критическое восприятие речи, чувство уместности высказывания – коммуникативной целесообразности.

Ключевые слова: личность, языковая личность, коммуникативные задачи, интеллектуальные способности, общение.

ХУСУСИЯТҲОИ РУШДИ ИНКИШОФИ ЗАБОНӢ ДАР ҶОМЕАИ МУОСИР

Кодирӣ Бунавша Азизулло

**номзади илмҳои педагогӣ, декани факултети гуманитарӣ педагогӣ, Донишгоҳи
байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон**

E-mail: kodirova_b@list.ru

Омузиши забони русӣ роҳи васеи донишҷӯёро дар рушди фарҳанги суҳанронӣ мекушояд. Ба тӯфайли омузиши забони русӣ, ҷавонон аз ғояҳои муҳими ҷаҳонӣ огоҳанд – аз рӯи пайвастагии забон ва воқеияти Россия, забон ва тафаккур, дар бораи аҳамияти фарҳанги нутқ дар ҳаёти ҳаррӯза ва ғайроти касбӣ. Мақолаи мазкур мафҳуми истилоҳоти «шахсият» ва «шахсияти забонӣ»-ро аз нуктаи назари фалсафӣ ва раванӣ дида баромада, вазифаҳои забонӣ ва коммуникатсиониро муайян мекунад, ки дар ҷавонон дарки таносили суҳан, ҳисси алоқаманди изҳоротро инкишоф медиҳад.

Калимаҳои калидӣ: шахсият, шахсияти забонӣ, вазифаҳои коммуникатсионӣ, вазифаҳои зеҳнӣ.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF LINGUISTIC IDENTITY IN MODERN SOCIETY

Kodiri Bunavsha Azizullo

**candidate in pedagogical sciences, dean of the Faculty of Humanities and
Pedagogical Sciences, International University of Tourism and Entrepreneurship of
Tajikistan. E-mail: kodirova_b@list.ru**

The study of the Russian language opens up a wide road for student youth in developing a culture of speech behavior – a manifestation of the general culture of a person. Thanks to the study of the Russian language, young people are aware of important ideas of an ideological nature –

about the connection between language and Russian reality, language and thinking, about the importance of a culture of speech behavior in everyday life and professional activities. The article reveals the concept of such terms as «personality» and «linguistic personality» from a philosophical and psychological point of view, and also it defines linguistic and communicative tasks that develop in students a critical perception of speech, a sense of the appropriateness of the statement – communicative expediency.

Key words: personality, linguistic personality, communicative tasks, intellectual abilities, communication.

В рамках учебной дисциплины «Русский язык» решаются проблемы, связанные с формированием языковой личности студента. Как отмечают лингвисты, «современный этап развития антропоцентрического языковедения знаменует переход от изучения коммуникации, сознания, речевого поведения вообще к попыткам определения своеобразия коммуникативных проявлений, которые свойственны либо социальной группе, либо является характеристиками отдельно взятого индивида» [5, с.6].

Что же представляет собой языковая личность? Что можно вкладывать в его смысловое содержание и понятийное составляющее? Здесь необходимо раскрыть ценность данного понятия из понимания сути самой науки о личности в целом. В философской науке мы наблюдаем интересную трактовку понятия «личность»: человек, сформировавший себя как относительно развитую систему по отношению к окружающему его миру. А «личность» в науке – субъект научного познания, обладающий развитым чувством свободы и потребностью в ней умения принимать важные когнитивные решения.

В психологии «личность» – стабильное лицо с мотивационными убеждениями, которые формируются в процессе творческой деятельности на базе существующих связей из области биологических побуждений, социального и физического окружения, реальной ситуацией.

Термин «**языковая личность**» можно охарактеризовать как любой носитель определенного языка, способного использовать в своем речевом высказывании системных средств данного языка для восприятия и воспроизведения окружающей действительности (картины мира). Иначе говоря, говоря о языковой личности, мы имеем в виду степень овладения им речевой деятельностью, адекватного реагирования в конкретных ситуациях речевого акта.

Языковое сознание – характерное явление языковой личности с её способностью вступить в общения, демонстрировать стереотипы своего поведения, зафиксированных в языке, в значениях языковых единиц и смыслах текстов. Склонность личности к определенному речевому поведению объясняется тем, что из «всего богатства и многообразия каждая языковая личность выбирает, «присваивает» именно то, что соответствует устойчивым связям между понятиями в ее тезаурусе и выражает, тем самым, по Ю.Н. Караулову, вечные, неизменные для нее истины, в значительной степени отражающие, а значит, и определяющие ее жизненное кредо, ее жизненную доминанту [1, с.39].

Потребности языковой личности связаны с её лингвистической способностью и коммуникативной состоятельностью как предпосылки для овладения языком и осуществления речевого общения на сознательном уровне.

Сознание находит свое выражение в словах путем непосредственного взаимодействия психического и физиологического. Нас в данном феномене интересуют выражаемые ментальные составляющие посредством языковых знаков. Ментальные стереотипы это своего рода конкретные речевые установки и адекватные реакции, облакаемые в языковую или неязыковую форму и характеризующие языковую личность.

Характеризуя качества языковой личности, следует остановиться на речевом паспорте говорящего и о его языкового идиостиля. Речевой паспорт – представляет собой коммуникативные способности языковой личности, которые представляют ее во всей красе. Идиостиль говорящего это нечто не иное, как выбор им тех или иных средств общения с позиции логики: стиль предполагает выбор. Иначе говоря, если речевой паспорт – это аспект коммуникативной линии поведения языковой личности, то идиостиль – аспект его способности в контексте коммуникативной компетенции.

С позиции типология языковой личности можно рассуждать о следующих типах, характеризующих и раскрывающих её:

- 1) человек, для которого общение на родном языке намного легче и привычнее в коммуникативном пространстве;
- 2) человек, для которого привычным и естественным является общение на неродном (чужой) языке в его коммуникативной практике;
- 3) человек, который говорит на другом (неродном) языке преследует учебные цели, не относящиеся естественной среде коммуникации [1, с.42].

С позиций психолингвистики (теория речевой деятельности) можно выделить типы личностей, выделяемые в науке о психологии, выявить лингво коммуникативные компетентности личностей. Такая типология говорит о том, что уровень качественного измерения языковой личности представляют собой продуктивную деятельность участника акта общения.

В контексте социолингвистического анализа языковая личность воспринимается в плане социального типа, со своим статусом или роли. Такой анализ преимущественно будет направлен на выявление особенностей, которые характеризуют тот или иной тип личности: актера, политика, оратора, предпринимателя, бизнесмена и пр. По сути, представляется речевой портрет личности.

Как видно, языковая личность представитель интеллектуальной способности и силы, демонстрирующей свой когнитивно – познавательный потенциал, уровень восприятия и воспроизведения языковой картины мира. К тому же языковая личность не является прообразом личности вообще, какими являются, например, историческая личность, музыкальная личность, профессиональная личность и пр. Языковая личность – это нечто глубинное понятие, связанное с дополнительной в содержательном плане характеристики языкового субъекта. Последнее отражает существующее противоречие между устойчивой мотивационной установкой в овладении языком и способностью быть идентифицированным в качестве языковой личности.

В научной литературе встречаем тезис о том, что смысловая определенность понятия «языковая личность» имеет тесную связь с этнокультурными и национальными чертами социума. Так, можно говорить о языковой личности – носителя языка титульной нации, подтверждающей исторически обусловленные факты и события, составляющие национальные черты и признаки. Язык представляет собой составной и неотъемлемый признак нации, а языковая личность характеризуется как ее образ и реальное существование.

Безусловно, языковая личность не является копией национального сегмента, но, отыскивая в ней характерные признаки и черты, соотносимые с этим понятием, мы согласимся с академиком Д.С. Лихачевым: «Отрицать наличие национального характера, национальной индивидуальности, значит делать мир народов очень скучным и серым» [3, с.64].

Другим не менее важным вопросом является корреляция языковой личности с национальным образом и характером особенно в контексте формирования двуязычия и многоязычия. Не менее важен вопрос и о том, какое словосочетание мы должны употреблять для характеристики языковой личности, например, носителя родного языка,

одинаково хорошо владеющего несколькими языками: таджикским, русским, фарси, английским, узбекским и пр.? Это зависит от какого типа – двуязычия или многоязычия?

Одной из основных задач учебной дисциплины «Русский язык» в экономическом вузе считается формирование культуры речи на данном языке, соблюдение литературного языка и его норм в общении. С этой ориентацией построены учебники русского языка для экономических вузов. Важность нормативного аспекта культуры речи не вызывает сомнений. Стало общим критерием отмечать языковую подготовленность студентов. Ни в коем случае нельзя допускать использования в речи сленгов и жаргонов, искусственно созданной в последнее время определенной категорией носителей русского языка, в том числе СМИ.

Вполне объяснимо внимание лингвистов к русскому языку на современном этапе его функционирования. «Интересуют изменения, произошедшие в словарном составе русского языка. Это как раз тот временной отрезок, который формирует если не новое мировоззрение, то мироощущение, самоощущение человека»[4, с.98]. Можно добавить, в том числе, и лингвистическое мироощущение студентов. При выполнении лингвистических задач всё больше возникает потребность не только осмыслить, но и развивать себя как самостоятельную языковую личность.

Студенты должны прийти к осознанию того, что языковая личность – это каждый из нас, это тот, кто знает, что хочет сказать, и может из вариантных языковых средств выбрать, как сказать наилучшим образом в той или иной речевой ситуации.

В настоящее приоритетной становится задача повышения уровня коммуникативно компетенции студентов экономического вуза, что способствует смещению акцентов в сторону решения речевых задач, овладения речевыми жанрами и речевым этикетом. А это, в свою очередь, приводит к осмыслению различных ипостасей феномена «языковая личность».

Лингвисты выделяют разные типы языковой личности, поскольку их типология строится на разных основаниях. Наряду с понятием языковой личности возникло понятие коммуникативной личности в современной лингводидактике. Если языковая личность – это парадигма речевых личностей, то, наоборот, речевая личность – это языковая личность в парадигме реальной коммуникации.

Таким образом, участник коммуникативного процесса является непосредственным лицом его продуктивного субъекта, представляет собой «совокупность личностных феноменов – как личность языковая, личность речевая и личность коммуникативная [2, с.334].

Языковое сознание как один из главных признаков языковой личности реализуется в речевом поведении и связано с речевой активностью личности.

Языковая личность любого субъекта обучения в экономическом вузе характеризуется именно как речевая личность, поскольку он осуществляет подход к нему с позиций использования языка как средства общения.

В идеале студент должен свободно говорить и писать, выражать свои мысли по – русски, понимать устную и письменную речь», обладать достаточной коммуникативной и языковой компетенцией, чтобы обеспечить свои речевые потребности (общение, получение и передачу необходимой информации) в профессиональной, общественно – социальной и культурной сфере.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кодирова Б.А. Формирование и развитие интереса к изучению русского языка у студентов экономических вузов Таджикистана. Дисс. на соиск.уч.ст. канд. пед. наук./ Б.А. Кодирова. – Душ., 2018. – 197с.

2. Леонтьев А.А. Проблемы формирования личности. Избранные психологические труды. Изд. 2/ А.А. Леонтьев – М., 1995 – 368с.
3. Лихачев, Д. С. Концептосфера русского языка. / Д. С. Лихачев // Очерки по философии художественного творчества. – СПб.: Питер, 2005. – 165 с.
4. Сидорова, М. Ю., Савельев, М. С. Русский язык и культура речи / М. Ю. Сидорова, В. С. Савельев. – М., 2005. – 355 с.
5. Сиротинина, О. Б. Факторы, влияющие на развитие русского языка в ХХІ веке / О. Б. Сиротинина // Проблемы речевой коммуникации. Изд. Саратовского университета, 2007. – Вып.7. – С.29 – 42.

УДК 891.551:821.111

МУШКИЛОТИ ТАРЧУМАИ РУБОИЁТИ ХАЙЁМ БА АНГЛИСӢ ДАР НАЗАРИ ЭДВАРД ФИТСЧЕРАЛД

Мадаминов Немамат Зафарович
унвонҷуи кафедраи забонҳои хориҷӣ ва робитаҳои байнифарҳангии
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон
E-mail: madaminov_007@mail.ru

Мақолаи мазкур ба таҳлили тарҷумаи рубоиёти Умари Хайём ба забони англисӣ аз ҷониби Эдвард Фитсчералд баҳшида шудааст. Дар он заминаҳои таърихӣ шинохти Хайём дар Аврупо, нусхаҳои дастнавис ва марҳилаҳои асосии кори тарҷумонии Фитсчералд баррасӣ мегарданд. Муаллиф хусусиятҳои сабқӣ ва бадеии тарҷума, истифодаи тарҷумаи озод, ҳифзи рӯҳия ва ҳикмати рубоиёти Хайём, инчунин нақши ин тарҷума дар густариши шуҳрати ҷаҳонӣ шоирро таҳлил менамояд. Хулоса мешавад, ки тарҷумаи Фитсчералд ҳамчун падидаи муҳими адабиёти муқоисавӣ дар пайванди фарҳангҳои Шарқ ва Ғарб нақши калидӣ бозидааст.

Калидвожаҳо: Умари Хайём, Эдвард Фитсчералд, рубой, тарҷумаи озод, адабиёти муқоисавӣ, робитаи Шарқу Ғарб, дастнавис, таҳлили бадеӣ, шуҳрати ҷаҳонӣ.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА РУБАЙОТОВ ХАЯМА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЭДВАРДА ФИЦДЖЕРАЛЬДА

Мадаминов Немамат Зафарович
соискатель кафедры иностранных языков и межкультурных отношений,
Международный университет туризма и бизнеса Таджикистана
E-mail: madaminov_007@mail.ru

Статья посвящена анализу перевода рубаи Омар Хайям на английский язык, выполненного Эдвард Фицджеральд. Рассматриваются исторические предпосылки распространения творчества Хайяма в Европе, рукописные источники и основные этапы переводческой деятельности Фицджеральда. Особое внимание уделяется художественным особенностям перевода, принципам свободной интерпретации и сохранению философской глубины оригинала. Делается вывод о том, что перевод Фицджеральда сыграл ключевую роль в формировании мировой славы Хайяма и стал важным явлением в истории межкультурного литературного диалога Востока и Запада.

Ключевые слова: Омар Хайям, Эдвард Фицджеральд, рубаи, художественный перевод, свободный перевод, сравнительное литературоведение, диалог культур, Восток и Запад, мировая слава.

PROBLEMS OF TRANSLATING KHAYAM'S RUBAYOT INTO ENGLISH FROM EDWARD FITZGERALD'S POINT OF VIEW

Madaminov Nemat Zafarovich
aspirant Department of Foreign Languages and Intercultural Relations,
International University of Tourism and Business of Tajikistan
E-mail: madaminov_007@mail.ru

This article analyzes the English translation of the Rubaiyat by Omar Khayyam carried out by Edward FitzGerald. It examines the historical background of Khayyam's reception in Europe, the manuscript sources, and the main stages of FitzGerald's translation work. Particular attention is paid to the artistic features of the translation, the principles of free adaptation, and the preservation of the philosophical and poetic spirit of the original. The study concludes that FitzGerald's translation played a decisive role in establishing Khayyam's global reputation and became a significant milestone in the intercultural literary dialogue between East and West.

Keywords: Omar Khayyam, Edward FitzGerald, Rubaiyat, literary translation, free translation, comparative literature, intercultural dialogue, East and West, global reputation.

Шухрати Умари Хайём дар миёни мардуми Аврупо ва Амрико бештар тавассути тарҷумаи рубоиёти нодири ӯ ба назар расидааст, ки саршор аз зебӣ ва тафаккури бунёдии ҳакимона ва шоирона аст. Нобиғаи англисӣ, бо номи Эдвард Фитсчералд рубоиёти Хайёмро аз забони форсӣ ба забони англисӣ тарҷума карда, пешниҳоди ҳамагон кардааст. Ҳунари шоирии Фитсчералд дар забони англисӣ рубоиёти Хайёмро ба сурати шохкориҳои зебо ва ҷаҳонписанд ҷилвагар кардааст.

Шӯҳрати ҷаҳонии шоири асримиёнагии тоҷику форсро маҳз мақомии баланди асари Фитсчералд ибтидои поя гузошт, ки пештар ҳамчун риёзидон ва ситорашинос дар Эрон ва дигар кишварҳо маълуму машҳур буд.

Эдвард Фитсчералд дар баробари нишон додани маҳорати нависандандагӣ ба олами тарҷума ворид гашта, чун яке аз намоёнтарин донандагони руҳи забони форсӣ эътироф гаштааст. Вай дар тарҷумаи осори забони форсӣ ба забонҳои аврупоӣ ҳамчун саррофи сухан муносибат намуда, шохасарҳои адабиёти ҷаҳонро ба аврупоӣён муаррифӣ кардааст.

Эдвард Фитсчералдро як инсонӣ наҷиб, қаламкаши соҳир, тарҷумони рубоиёти Умари Хайём ба забони англисӣ мебошад. Шоири амрикоӣ Чеймс Росал Ловл Хайёмро «фарди ҷовид» ва рубоиёташро «марворидҳои парвардаи» дарёи афкори форсӣ, сурудҳои заррини шарқӣ» меномад.

Баҳси мо асосан сари масъалаи тарҷумаи рубоиёти Хайём ба забони англисӣ аз ҷониби Эдвард Фитсчералд меравад. Дар ин замина бояд чанд нуктаро пешакӣ баён намоям: Саду панҷоҳ сол пеш аз тарҷумаи Фитсчералд баъзе рубоиёти Хайём ба забони лотинӣ ва пас аз он ба забони олмонӣ тарҷума шудаанд. Чанд рубоии Умари Хайём нахустин бор дар соли 1700 мелодӣ ба забони лотинӣ дар китоби Томас Хайд «Таърихи динҳои эронӣ» бостон ва портҳо ва модҳо» ба ҷоп расида.

Пеш аз Фитсчералд ҳамчунин шарқшиноси олмонӣ Фридрих Рукерт чанд шеърӣ Хайёмро ба забони олмонӣ баргардонда буд. Дар китоби бо номи «Сарфу навҳи форсӣ» ҷопкардаи олими англис Уилям Ҷонс ба ду рубоии Хайём [бе зикри номаш] дучор мешавем.

Ба андешаи мо, минбаъд дастнависҳои рубоиёти Умари Хайём, ки дар китобхонаҳои Аврупо ва дигар мамлакатҳои ҷаҳон маҳфуз буданд, охишта – охишта дастраси ташнакомон, ҷӯяндагон ва муҳаққиқони ҷодаи илму адаб ва дигар илмҳои мегарданд. Аз ҷумла яке аз нусхаҳои рубоиёти Хайём, нусхаи дастнависи Китобхонаи Бодлеан, ки соли 1865 мелодӣ ҳар шаҳри Шерози Эрон китобат шудаасту фарогири 157 рубоӣ мебошад, ба дасти яке аз донишмандони англис Эдвард Кауэлл меафтад. Ӯ аз дӯстони Эдвард Фитсчералд буд. Ӯ дастхатро ба Фитсчералди шавқманду ошиқи адаби форсӣ медиҳад. Рубоиёти Умари Хайём Эдвард Фитсчералд ро ба ҳайрат мегузорад, шайдову ноором мекунад.

Ӯ тарҷумаи ҷовидонаи худро асосан дар заминаи ҳамин нусха анҷом додааст. Нусхаи ёдшударо соли 1898 мелодӣ Эдвард Хорал Олд наср тарҷума карда, ба нашр расонида буд. Он нусха дар китобхонаи Оксфорд нигоҳдорӣ мешавад. Э. Кауэлл баъд нусхаи Кембриҷии рубоиёти Хайёмро низ дастраси Фитсчералд менамояд [фарогири 252 рубоӣ, соли китобат 604]. Ин нусхари Артур Орбери соли 1952 мелодӣ ба таъб расонидааст.

Эдвард Фитсчералд июли соли 1856 ба тарҷумаи рубоиёти Умари Хайём оғоз мекунад. Ӯ аввал 32 рубоиро тарҷума мекунад. Баъд 75 рубоиро тарҷума ва ба нашр мерасонад. Андаке дертар адади тарҷумаҳояшро ба 110 расонида, онҳоро дар нашрҳои дуввум ва чаҳорум [солҳои 1872 ва 1879] ҷой медиҳад. Саранҷом миқдори рубоиёти тарҷумакардаашро ба 101 мерасонад. Фитсчералд рубоиёти Хайёмро чанд бор ҷоп намуда. Дар ҷопи якум 75 рубой, дар ҷопи баъдӣ 110 ва дар ҷопи панҷум 101 рубоии тарҷумакардаашро ҷой додаю бо номи «Рубоиёти Умари Хайём» достоне иншо ва онро ба таъб мерасонад.

Ин дoston хонандаи мағрибзаминро ба ҷунбу ҷӯш во медорад. Донишманди англис Чон Роскин доир ба рубоиёти Умари Хайём барҳақ гуфта: – «Латифтарин таронаҳоянд, ки монандашонронахонда ва надидаем».

Эдвард Фитсчералд дар ҷодаи тарҷумаи рубоиёти Умари Хайём беш аз бист сол ҷон коҳонда, бо ин корнамоии худ дар ҷаҳони мутамаддин як инкилоби фарҳангие ба вучуд овард ва дар пайванд намудани адабу андешаи Шарқу Ғарб саҳми носутурданӣ гузошт. Баъди ба англисӣ тарҷума шудани «гавҳарҳои шабтоб»-и Хайём, ки ақлу ҳуши инсонҳоро мерабоанд, назми ҷаҳонӣ таровати дигар пайдо кард.

Эдвард Фитсчералд бо ин хизмати ниҳоят вазнину ҷонкоҳ, вале бузургу нотақрораш ҳам номи Умари Хайём ва ҳам номи худро дар ҷаҳон ҷовидон гардонид. Аҳамияти шоиста ва мондагори тарҷумаи ин устои бузургро дар он мебинем, ки ӯ самимият, хирад, ҳикмат, нозукӣ, латофат, содагӣ, дилпазирӣ, рӯҳи ашъори Хайёмро ҳифз намудааст. Фитсчералд он қадар рубоиёти Хайёмро зебо тарҷума кардааст [бо иловаю эҷодкорихо, бо ворид кардани тағйирот, аз ду – се рубой як дoston эҷод кардан], ки ҷаҳони шеърҳои Ғарбро бо латофату сеҳри каломи Шарқӣ дар ҳайрат гузоштааст.

Ҳангоми муқоисаи тарҷумаи рубоиёти Умари Хайём ба забони англисӣ як қатор воҳидҳои забоние ба назар расиданд, ки аз ҷиҳати мазмун ва мундариҷа ҷолиби диққат буданд. Инҳо калима ва ибораҳои мебошанд, ки ҳангоми тарҷума аз тарҷумон диққати махсус, нуктасанҷӣ, эҳтиёткорӣ ва донишҳои заминавиро талаб мекунанд. Барои тарҷумон дар ин ҳолтанҳо донишдони ду забон, яъне забони асар ва забони тарҷума кофӣ набуда, балки донишҳои экстралингвистӣ низ заруранд. Тавре ки аз намунаҳои овардаамон пайдо гардид, муаллиф ба миқдори зиёд аз ибора ва воҳидҳои гуногун, навъҳои тарҷума моҳирона истифода бурдааст. Ин бошад, ба рубой обу ранги хуби бадеӣ ва ҷолибияти мазмунро бахшидааст. Мисолҳое, ки гирд овардаем, гуфтаҳои моро исбот месозанд.

Матни асл:

Эй дил, зи ғубори ҷисм, агар пок шавӣ,

Ту рӯҳи мучаррадӣ, бар афлок шавӣ.

Ишқ аст нишемани ту, шармат бодо,

К – ойиву муқими хиттаи хок шавӣ.

Матни тарҷума:

Why? If the Soul can fling the Dust aside?

And naked on the Air of Heaven ride,

Weren't not a Shame – were't it not a Shame for him

In this clay carcass crippled to abide?

Ин тарҷумон Эдвард Фитсчералд дар тарҷумаи ин байтҳо хонандаро бо санъати волеи тарҷумонии ҳудаш дар ҳайрат гузоштааст. Вожаҳои ибораҳои англисиро ҷунин интиҳоб ва ба ҷо гузоштааст, ки мутолаекунандаи ин сатрҳо ба ваҷҳ меояд ва оиди тасвири ишқу ошиқии шоир дар ҳайрат монда мебоҳад, ки ӯ ҳам дорои ишқи соф ва беғубор ва ҳаққонӣ гардад.

Байтҳои дигари шоирро, ки тарҷумони варзида Э. Фитсчералд тарҷума кардааст, намуна меорем:

Матни асл:

Афсӯс, ки сармоя зи каф берун шуд,
 В – аз дасти аҷал бaсe чигарҳо хун шуд.
 Кас н – омад аз он ҷаҳон, ки орад хабаре,
 Аҳволи мусофирон бигӯяд чун шуд?!

Дар ин мисраҳо устои рубой – Умари Хайём бо сад афсӯс аз абадӣ набудани сармоя ва ғанимат доштани умр ва бо самар гузаронидани он дарак медиҳад.

Матни тарҷума:

Strange, is it not? That of the myriads who
 Before us pass'd the door of Darkness through?
 Not one returns to tell us of the Road,
 Which to discover we must travel too,

Ин тарҷумаҳои байти дар боло овардашуда нишон медиҳад, ки тарҷумон Э. Фитсчералд дар ҳақиқат тарҷумоне мебошад, ки забони англисӣ ва забони форсиро ба таври мукамал бо тамоми нозукиҳои фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ хеле хуб омӯхтааст. Донишу маҳорату санъати баланди тарҷумонии ӯ на танҳо Хайёми бузургро балки ҳуди ӯро ҳам дар ҷаҳон машҳур намудааст.

Ҳайратгузор он аст, ки рубоиёти Хайём қариб ба ҳамаи забонҳои зиндаи ҷаҳон тарҷума гаштаанд ва ҷаҳони ҳазоррангаи ҳайратгузорро мемонанд. Албатта, тарҷумаҳо дар як поя нестанд, вале ин масъала мавзӯи баҳси дигаре хоҳад гашт. Тарҷумаи Эдвард Фитсчералд барои илму адаби ҷаҳон аҳамияти калон дорад. Аз ин рӯ бояд чанд нуқтаеро дар ин робита ғушзад намоям.

Тарҷумаҳои ин мутарҷими англис, пеш аз ҳама, тавачҷӯҳи бузургтарин ва тавонмандтарин олимону сиёсатмадорон, донотарин соҳибкасбону соҳибвазифаҳоро ба сӯйи худ кашидааст. Алфред Теннисон, ки дар боло ёдаш кардем, навишта: «Дар тамоми адаби англисӣ тарҷума ва ривоятро суроғ надорам, ки инсон чун суруши осмонӣ бад – ин шеваи баргардонда шуда бошанд.

Аз миёни садҳо нависандаву тарҷумонҳое, ки рубоиёти Хайёмро ба забонҳои дунё тарҷума кардаанд, Фитсчералд пештози ҳамагон аст, зеро хусусиятҳои хоси рубоиёти Хайём: содагӣ, раванӣ, сабк, навиҷдорӣ, истифодаи калимаҳо аз забонҳои худии қадим [шудан ба маънои «рафтани», «катб» ба маънои «кӣ туро», майи мураввач ва ғайра], фишурдагии матлаб [мӯҷазбаёнӣ], ба забон овардани табиат, эҷоди тимсолҳои ҷовид ва ғайра расида буд. Аз ин рӯ тарҷумааш зебост.

Бояд биафзоям: Эвард Фитсчералд чун ба он ҳадде расид, ки Умари Хайёмро шинохт, баъд бо ӯ хун пайванду андешапайванд гардиду то ба ҷое расид, ки ба ҷаҳону ҷаҳонбинии Умари Хайём борикинона ва олимона баҳо дода тавонист. Ӯ ба тарҷумаи озодӣ рубоиёти Хайём аз форсии тоҷикӣ ба забони англисӣ доди суханро дод. Ҳар андеша далел меҷаҳад. Бе ҷозибаву муҳаррик олам намечарҳад, бе таъсиргузоре, бе устоде гоҳ наметавон роҳи амики мурод пайдо кард. Номаҳои Э. Фитсчералд ба дӯстон, ҷавоби дӯстонаш ба ӯ, исботи раднопазири даъвии мост. Фитсчералд дар садҳо номааш диди олимонаи худро доир ба Умари Хайём баён кардааст.

Эдвард Фитсчералд аз нахустин тарҷумонҳои рубоиёти Умари Хайём аст, ки 61 рубоии ӯро ҳамчун шеър ба латинӣ низ баргардон карда буд. Донишманди англис Денисон Росс бо ёрии Стефан рубоиёти ёдшударо аз забони латинӣ ба забони англисӣ бармегардонад. Метавон Эдвард Фитсчералдро тарҷумони беҳтарини таронаҳои Хайём дар забони англисӣ донист. Тарҷумаи ӯ бешаканҷи шойгон аст. Аз ин ҷост, ки нахуст раиси «Анҷумани Хайём» дар Англия Чостин Макарти менависад: «Рубоиёти Хайёмро ҳамчун Инчили ишқу шодиву шароб ба ҳар кучо ки мефаҳтам, бо худ мебурдам.

Баъд аз ин ташаббуси Эдвард Фитсчералд, тарҷума намудани рубоиёти Умари Хайём миёни мутарҷимон ва донишмандони ҷаҳон ба хусни анъана даромада, ҳатто то ҳол густариш ёфта истодааст. Масалан, рубоиёти Умари Хайём дар давраҳои гуногун бо

забонҳои мухталифи дунё, аз қабилҳои англисӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, русӣ, полякӣ, белорусӣ, шведӣ, малаяламӣ, африкаансӣ, телугуӣ, ҳиндӣ, бенгалӣ, каннадагӣ, одиягӣ, ориягӣ, уэлсӣ, италянӣ, черсий, суаҳилий, чинӣ, корнуоллӣ, шотландӣ, албанӣ, таиландӣ, эстонӣ, нидерландӣ, арабӣ, курдӣ, арманӣ, осурӣ, суретӣ, финландӣ, венгерӣ, чехӣ, словенӣ, сербохорватӣ, вьетнамӣ, галисиягӣ, майтхилий, юнонӣ, латишӣ, санскритӣ, чопонӣ, амҳарикӣ, исландӣ ва даҳҳо забони дигар тарҷума гардида, аксарияти онҳо на аз матни асли форсӣ, балки аз рӯи нусхаи рубоиёти англисии Эдвард Фитсчералд иҷро шудаанд.

То як дараҷа аз рӯи ҳақиқат мебуд агар тасдиқ намоем, ки бе рубоиёти Хайём достони нобиғаофари Фитсчералд эҷод намешуд, аммо бе асари Фитсчералд ҳам, ҷаҳон Хайёмро, ки дарки асарҳояш як қисми фаҳмиши ҷаҳонбинии эстетикӣ ҳар як шахси фарҳангиро ташкил медиҳад, намешинохт.

Таҷрибаи таҳқиқоти шеърҳои Хайёми бузург ва тарҷумаи онҳо хусусан ба забонҳои русию англисӣ ва дигар исбот менамоянд, ки роли тарҷума ва тарҷумонӣ дар тарғибу ташвиқи адабиёти миллат ва ошно гардонидани халқу миллатҳои ҷаҳонро бо таърих, расму русум, адабиёт, фарҳанг ва маданияти халқи тоҷик нақши асосӣ ва муҳимро иҷро менамояд.

Мутарҷими хушсалиқа Э. Фитсчералд аз забони форсӣ оғаҳии комил дошта, барои ба ҳубӣ дарк намудани мазмуни ғоявӣ, шаклу рӯҳи рубоиёти Хайём муваффақ гаштааст.

АДАБИЁТ

1. The Gulistan or Rose Garden by Musle – Huddeen Sheik Saadi of Shiras. Translated from the original by Francis Gladwin with, an essay on Saadi s life and, genius by James Ross, and a preface by Ralhp Valdo Emerson. University Press: Welch, Bigelow, and Company, Cambrige, 1865.

2. Омар Хайам. Рубайат. Пер. с. перс. Г.Плисецкого. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1972, 198 с.

3. Али Даштӣ. Даме бо Хайём. Чопи Амири Кабир. Техрон, 1345, 279 с.

4. Восток – Запад: Исследования, Переводы, Публикации. Издательство «Наука» главная редакция восточной литературы. Москва, 1982, 293 с. Редколлегия: М.Л.Гаспаров, А.Б.Куделин, Е.М.Мелетинский, Л.З.Эйдлин.

5. Ғуломҳусайн Мусоҳиб. «Ҷабри Умари Хайём» (баргардон аз арабӣ ба форсӣ) интишороти анҷумани осори миллий, Техрон, 1339.

УДК 811.222.8

УСУЛҲОИ КОРБУРДИ МАСДАР ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мирзозода Эрач Музафар

**дотсенти кафедраи забонҳои хориҷӣ ва робитаҳои байнифарҳангии Донишгоҳи
байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон**

E-mail: vip.eraj@mail.ru

Мақолаи мазкур аз ҷониби муаллиф дар бораи нақши феълҳои масдар дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мавриди пажӯҳиши илмӣ қарор гирифтааст. Дар доираи ин масъалаи пажӯҳишӣ раванди ташаккул додани феълҳои масдар, роҳҳои корбурди онҳо дар илми забоншиносӣ бо хусусият ва мафҳумҳои иборавӣ дар мақолаи мазкур дарҷ гардидааст. Қайд кардан зарур аст, ки хусусиятҳои вижагӣҳои феълҳои масдар ва иборасозӣ дар забони англисӣ гуногуншакл ва мухталиф буда, бисёр муаммоҳоро дар бар мегирад, ки ба таври қушоду васеъ ҳал намудани онҳо аз манфиат холӣ нест.

Калидвожаҳо: вазифаҳои синтаксиси масдар, забони англисӣ, маҳз, пурқунанда, забоншиносӣ, ибораҳо, пажӯҳиш, ибораҳои феълӣ, ибораҳои сифатӣ.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФИНИТИВ В ТАДЖСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Мирзозода Эрадж Музафар

**доцент кафедры иностранных языков и межкультурных отношений,
Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана**

E-mail: vip.eraj@mail.ru

В данной статье автор исследовал роль инфинитивные глаголы и выражений в английском и таджикском языках. В контексте данного вопроса исследования в статье описывается процесс образования глагольных словосочетаний, способы их использования в лингвистике с указанием характера и выражений словосочетания. Следует отметить, что особенности инфинитивные глаголы и выражений в английском языке разнообразны и включают в себя множество задач, открытое и широкое решение которых полезно.

Ключевые слова: синтаксические инфинитивы, английский язык, лингвистика, словосочетания, исследование, глаголы, прилагательные, исследовательский перевод.

METHODS OF USING INFINITIVES IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

Mirzozoda Eraj Muzafar

**Associate Professor, Department of Foreign Languages and Intercultural Relations,
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan**

E-mail: vip.eraj@mail.ru

In this article, the author examines the role of infinitive verbs and expressions in English and Tajik. In the context of this research question, the article describes the formation of verb phrases and their uses in linguistics, indicating the nature and expressions of phrases. It should be noted that the features of infinitive verbs and expressions in English are diverse and include a variety of problems, the open-ended and broad solution of which is useful.

Keywords: syntactic infinitives, English language, linguistics, phrases, research, verbs, adjectives, research translation.

Вобаста ба самти пажуҳиши илмӣ масдар, дар натиҷаи муайян намудани мавқеъӣ вазифаҳои синтаксисии масдар дар забони англисӣ дастовардҳои олимони шинохтаи ватанию – хориҷӣ хеле назаррас мебошад, амсоли В.Г. Гак, И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов, К.Н. Качалова, Е.Е. Израелович, Ҷамшедов Пайрвона Ю.М. Скребнев ва дигарон.

Маҳз дар ҳамин натиҷаи вазифаҳои синтаксисии номбаршуда, дар қатори масдари феълҳои маъноӣ пурра дошта, масдари феълҳои пайвасткунанда истифода мешаванд, ки ба қисми хабарият пайваст мешаванд. Масдар кам дар танҳои мавриди омӯзишу баррасӣ қарор мегирад, одатан он маркази гурӯҳи масдарие мебошад, ки ҳол ва пуркунандаи тобеъии онанд, истифодаи мустақил барои масдар ҳосе нест.

Хусусияти вазифаҳои синтаксисии масдар дар забони англисӣ ба муносибати субъектӣ ва маъноӣ модалии он шакли пайдоиши ибораҳо пайдошаванда дар забоншиносии забони англисӣ ба миён гузошта мешавад, ки ҳангоми истифодаи он дар ҷумла мавриди омӯзиш ва таҳқиқ баррасӣ дар забони англисӣ мушаххас мегардад.

Маҳз дар ҳамин натиҷаи пажуҳиш масдар дар вазифаҳои синтаксисии зерин дар забони англисӣ истифода мешавад: масалан дар вазифаи мубтадо, қисми номии хабари номии таркибӣ, хабари таркибии феълӣ, хабари модалии мураккаб, муайянкунанда, пуркунанда, ҳол, ва инчунин масдар бо ибораҳои пайваст дар забоншиносии забони англисӣ алоқаманд аст.

Ҳамчун ҷузъи тобеъ масдар дар ибораҳои зерин истифода мешавад:

а) дар ибораҳои феълӣ:

He was busy....he liked **to give** it all of his attention [6, с. 61] – Вай банд буд...ба вай равона намудани тамоми диққаташ ба ин мақул буд; [тарҷумаи муҳаққик].

б) дар ибораҳои сифатӣ:

He had no desire **to stick** to anything ... [2, с. 69] – Вай хоҳиши нигоҳ доштани ягон чиз надошт...[тарҷумаи муҳаққик].

в) дар ибораи сечузъаи феълӣ ба мисли «ҷузъи объектӣ – хабарӣ»:

He watched her **take** bottle after bottle from the sideboard... [4, с. 71] – Вай мушоҳида кард, ӯ чӣ тавр шишаҳоро пайи ҳам аз буфет мегирифт...[тарҷумаи муҳаққик].

Масдар ҳамчун аъзои ҷумла вазифаҳои синтаксисии зеринро дорад:

а) мубтадо:

To know her is to love her. – Вайро шинохтан маъноӣ дӯст доштанаширо дорад ...[тарҷумаи муҳаққик]

Ду ҳолати истифодаи масдарро дар вазифаи мубтадо дар забони англисӣ ҷудо намудан мумкин аст:

1. Алоқа бо ягон субъект мавҷуд нест, ки ҳангоми баён кардани ҳақиқати бо вазъияти аниқ ғе шахси амалкунандаи аниқ пайваст набуда дида мешавад. Нишонаи расмӣ чунини изҳорот инҳоянд: шакла замони ҳозира дар хабари таркибии оддӣ бо шакли оддии феълӣ ва форма настоящего времени в простом составном сказуемом с простой глагольной формой и часто так называемое «назарияи мутаносиб», яъне мавҷуд будан масдар ҳам дар мубтадо ва ҳам дар хабар:

To exploit a person is **to make** money out of her without giving her an equivalent return – Истифодаи одам – маъноӣ ба воситаи ӯ маблағ кор кардан, бе баргардонидан ба ӯ маблағи баробарарзиширо дорад [тарҷумаи муҳаққик].

2. Алоқаи амалии масдар бо субъект ба дараҷаи кофӣ равшан мебошад дар мавридҳое, ки мулоҳиза бо вазъияти аниқ пайваст мебошад. Хабар бештар дар шакли замони гузашта ғе замони ҳозираи мутлақ мебошад; иҷрокунандаи амал ба воситаи ҷонишини соҳиби дар падежи объективӣ, исм дар падежи умумӣ ифода мешавад ғе аз контекст муайян мешавад:

To tend him became almost the sole business of her life – Нигоҳубини вай қариб ягона кори ӯ дар зиндагиаш шуд [тарҷумаи муҳақққ].

Дар вазифаи мубтадо иштирок карда, масдар бештар маънои хулосавии амалеро медиҳад, ки ба ягон субъект пайваст нест:

To reach the escarpment top meant another spell among the trees – Ба нуғи тиргак расидан дар байни дарахтон дигар ҷазобиятро ифода мекунад [тарҷумаи муҳақққ].

Дар мавридҳои дигар амали масдар ба субъекти семантикии бо мубтадо ифодашаванда муносибат дорад:

«I have no wish **to listen** to anybody's private conversation» – «Ман хоҳиши гуш кардани гуфтугӯи шаҳватангези касеро надорам.» [8, с. 15].

б) қисми таркибии ҳабар:

1. номӣ (ҳамчун предикатив):

All they do is to make trouble... [4, с. 12] – Кори онҳо мекунад ин мушкили эҷод кардан аст.

С. Барҳударов қайд менамояд, ки масдар муносибаи субъективии худро дар ибораҳои предикативӣ бо *for* дорад, ки дер – дер вомерхунд, инчунин дар таркиби қисмати номии ҳабар он маънои предикатив – сифатро муайян мекунад:

It's extremely funny for me **to be consoling** you – Барои ман далбардорӣ кардани ту бисёр аҷоиб аст [тарҷумаи муҳақққ].

2. Ҳабари феълии таркибӣ:

There seemed to be no sense in all this – Дар назар менамуд, ки ҳамаи ин ягон маъно надорад [2, с. 33].

She seemed to annihilate the whole vast organization [3, с. 30] – Дар назар менамуд, ки вай ҳамаи ташкилотҳои сершуморро нест мекунад [тарҷумаи муҳақққ].

3. ҳабари модалии мураккаб:

«So don't ask me. I can't tell» [3, с. 35] – «Инак манро напурсед. Ман гуфта наметавонам» [тарҷумаи муҳақққ].

4. бо ибораҳои: «would + масдар», «used + масдар», «come + масдар», «(is) going + масдар»:

«And we used to laugh at 'him.» – «Мо бо ҳазл кардани вай одат кардаем» [34: 12].

«I would like to think it over, Mr. Dersingham», ... – «Ман мехостам инро фикр кунам, ҷаноб Дерзингхем»..... [4, с. 46].

в) Пуркуанда: Leila had learned to dance at boarding school (Mansfield) – Лейла рақс карданро аз интернет омӯхт.

Баъди феълҳои *to allow*, *to order*, *to beg*, *to as*, *to request*, *to teach* мо бештар бо ду пуркуанда вомерхурем, ки яқеан бо масдар ифода гардидааст:

He asked me **to walk** in – Ӯ аз ман хоҳиш кард ба инҷо дароям.

Масдар метавонад бо пуркуандаи мураккаб ифода гардад:

I never saw **you act** this way before – Ман пештар ҳеҷ вақт надидабудам, ки шумо ин тавр амал карда бошед.

Профессори забоншиносӣ тоҷик Ҷамшедов П. дар китоби худ «Очеркҳои оид ба типологияи муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» қайд менамояд, ки «Бояд қайд кард, ки пуркуандаи бевосита – мафҳумест, ки бо пуркуандаи бавосита ва пешоянддор муносибат дорад, зеро пуркуандаи бевосита дар умум ҳолати муқарарии пуркуанда мебошад, вақте ки муносибатҳои объектӣ бо нол ифода мешаванд» [9, с. 22]. Ба андешаи Ҷамшедов П. масдар бо пешоянд пайваст шуда наметавонад, инчунин вазифаи пуркуандаи пешоянддору иҷро карда наметавонад.

г) муайянкуанда: I have no desire **to go** there – Ман хоҳиши ба онҷо рафтан надорам.

Дар вазифаи муайянкунанда масдар бо муайяншаванда бо мисли субъекти худ муносибат дорад, ғаъол ё мафъул, дар мавридҳое, ки муайяншаванда бо исми аниқ, ҷонишинҳои номуайяншахс ва инкорӣ, сифат ё шумора дар нақши аъзои моддӣ ифода.

Масдар дар вазифаи муайянкунанда бештар инчунин баъди калимаҳои the first, the second, the third, the last ва ғайра вомехурад ва аз рӯи мазмун ба ҷумлаи пайрави муайянкунандаи дорои хабар дар ҳамон замоне, ки феъл дар сарҷумла аст, баробар мебошад.

I'm sure he will be the first **to come** to the meeting – Ман боваридорам, ки ӯ яқум ба маҷлис меояд.

Масдар дар вазифаи муайянкунанда инчунин барои ишора намудани ашёи, ки бо исм ё ҷонишин ифода гардидааст истифода мешавад:

She gave him some water to drink – Вай ба ӯ об дод нушад.

д) Дар вазифаи ҳол масдар дар ҷунин ҳолатҳо истифода мешавад:

1. барои ифодаи мақсад:

And as he said this he tried **to make** Miss Matfield accept a friendly leer, ... – Ва чихеле, ки ӯ гӯфт вай кушиш намуд Мисс Метфилдро маҷбур созад, ки нигоҳи меҳрубона қабул кунад, ...

Пеш аз масдаре, ки мақсадро ифода мекунанд, метавонад пайвандакҳои in order, so as «барои он ки, ҷунки» ояд. Ин пайвандакҳо кам истифода мешаванд, ба хусус дар нутқи гуфтугӯӣ.

He worked hard so as (in order) not **to lag** behind the other students – Вай ҷиддӣ кор кард, то аз дигар донишҷӯён ақиб намонад.

2. барои ифодаи натиҷа (бо калимаҳои too, enough):

His eyes were sharp enough **to look** after his own interest (Heym)

– Ҷашмони ӯ бисёр тез буданд, то ки дар бораи нафъи худ ғамхорӣ кунад.

Дар ҷумлаи забони англисӣ пеш аз масдаре, ки натиҷаро ифода мекунанд пайвандакҳои in order ва so as истифода намешаванд. In order ва so as метавонанд танҳо пеш аз масдари ифодакунандаи мақсад оянд.

3. Барои ифода кардани муқоисаи тавасути пайвандакҳои as if ва as though сураат гиранда;

She nervously moved her hand towards his lips as if **to stop** him... – Вай беихтиёрон дасташро ба лабҳои ӯ дароз кард, гӯё ки меҳост ӯро манн кунад...

4. барои ифодаи баъзе ҳолатҳо:

She was driven away, never **to revisit** this neighborhood – Вай маҷбур буд, ки равад ва дигар ба инҷойҳо барнагашт.

е) Масдар бо калимаҳои марбути он як қатор ибораҳои фразеологиро ташкил мекунанд, ки ба сифати қисми мукаддимаии ҷумла истифода мешаванд [3, с. 21]: to tell the truth, to begin with, to be frank, to be sure, to say nothing but, ва ғайра.;

Now look here, **to begin with**, there's Turgis [3, с. 44] – Дар аввал ба Тарджиса тавачҷух зоҳир мекунем.

ж) Масдар метавонад бо зарфҳои пайвастанда (when, where, why, how), бо пайвандакҳо (whether, as if, in order, so as) ва бо ҷумлаҳои пайвастанда пайваст шавад (who, what, which):

«...but it's beginning **to look** as if we can't compete» [8, с. 15] – «...аммо ин ҷунин вонамуд мешуд, ки гӯё мо наметавонем мусобиқа кунем»;

Аз ин рӯ, лозим аст, ки ҳар як қисми синтаксии масдар дар забони англисӣ дар алоҳидагӣ омӯхта мешавад, зеро кори мустақилро талаб менамояд. Мо ин ҷиҳатро ба назар гирифта таҳқиқу таҳлили намудҳои феълро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ интиҳоб намудаем.

Ҳар грамматикае, ки омӯхта мешавад дар муқоиса бо грамматикаи дигар забонҳо, хусусан забони модарӣ омӯхта мешавад. Ҳангоме, ки мо забони хориҷиро бо забони модарӣ муқоиса мекунем, забони модарӣ чун забон – эталон, яъне ченкунанда хизмат мекунад, аммо сохти забони модарӣ ҳар ҳел шуданаш мумкин, чунки ҳар забон сохти хоси худро дорад. Маҳз бо ҳамин васоит мо фарқият ва монандии вазифаҳои синтаксии мадарро дар забони англисӣ аз нигоҳи сохтори грамматикаи ин забон нисбат ба грамматикаи забони модарии хеш баррасӣ намудем.

АДАБИЁТ

1. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. / Л.С. Бархударов и др. – М., 1973. – С. 273.
2. Гак В.Г. Об использовании идеи симметрии в языкознании Лексическая и грамматическая семантика английских языков. / В.Г.Гак. – Каленин, 1980. – С. 356.
3. Гак В.Г. Сравнительная типология английского и русского языков. / В.Г.Гак. – М. 1983. – С.280.
4. Джамshedов П. Tajik – English Dictionary. – Душанбе, 2008. – С. 947.
5. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. / И.П. Иванова и др – М., 1981. – С. 285.
6. Качалова К.Н., Израелович Е.Е. Практическая грамматика английского языка. В 2 – х томах\ К.Н. Качалова и др, 8 – е изд., перераб. и доп. Метдика, 2002. – С. 367.
7. Качалова, К.Н., Е.Е. Израилевич. Практическая Грамматика Английского языка. Москва, – 2013. – С. 386.
8. Норматов М. Забони адабии муосири тоҷик. Синтаксис воситаи таълим. – Душанбе, 2011. – С. 324.
9. Ҷамshedов Пайрвона ва дигарон. Очеркҳои оид ба типологияи муқоисавии забонҳои тоҷики ва англисӣ, – Душанбе: Ирфон, 1980. – С. 189.
10. Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. / Ю.М. Скребнев. – Москва, 2000. – С. 640.

УДК 82-31:821.111(73)

FRANCIS GLADWIN, AMONG THE EARLIEST ENGLISH TRANSLATORS OF SAADI'S GULISTAN

Mirzoeva Bogigul Sattorovna

**Senior Lecturer, Department of Foreign Languages and Intercultural Relations,
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan**

E-mail: boghi-55@bk.ru

This article explores the contribution of Francis Gladwin, one of the earliest English translators of «Gulistan» by Saadi Shirazi. It provides historical context for the translation and discusses the cultural and literary significance of «Gulistan» in Persian literature and its influence on Western literary traditions. Particular attention is given to Gladwin's background his proficiency in Persian, Arabic, and Urdu, his service in the East India Company, and his role in the Asiatic Society of Bengal. The article examines Gladwin's translation strategies, his efforts to preserve the stylistic and moral essence of Saadi's prose, and his impact on cross-cultural understanding between the East and the West. The paper also reviews other early European translations of «Gulistan» into French, German, Latin, and Dutch, highlighting the widespread reception of Saadi's work in world literature.

Keywords. Francis Gladwin, Saadi Shirazi, «Gulistan», Persian literature, translation, English language, cultural exchange, East and West, Orientalism, translation studies, literary heritage.

ФРЭНСИС ГЛЭДВИН, ОДИН ИЗ ПЕРВЫХ АНГЛИЙСКИХ ПЕРЕВОДЧИКОВ «ГУЛИСТАНА» СААДИ ШИРАЗИ

Мирзоева Богигул Сатторовна

**старший преподаватель кафедры иностранных языков и межкультурных
отношений Международного университета туризма и предпринимательства**

Таджикистана. E-mail: boghi-55@bk.ru

В данной статье рассматривается вклад Фрэнсиса Глэдвина, одного из первых английских переводчиков «Гулистана» Саади Ширази. В ней представлен исторический контекст перевода и обсуждается культурное и литературное значение «Гулистана» в персидской литературе и его влияние на западные литературные традиции. Особое внимание уделяется биографии Глэдвина, его владению персидским, арабским и урду языками, его службе в Ост-Индской компании и его роли в Азиатском обществе Бенгалии. В статье рассматриваются переводческие стратегии Глэдвина, его усилия по сохранению стилистической и моральной сущности прозы Саади, а также его влияние на межкультурное взаимопонимание между Востоком и Западом. В работе также рассматриваются другие ранние европейские переводы «Гулистана» на французский, немецкий, латинский и голландский языки, подчеркивается широкое признание произведения Саади в мировой литературе.

Ключевые слова: Фрэнсис Глэдвин, Саади Ширази, «Гулистан», персидская литература, перевод, английский язык, культурный обмен, Восток и Запад, ориентализм, переводоведение, литературное наследие.

ФРЭНСИС ГЛАДВИН, АЗ ҶУМЛАИ АВВАЛИН ТАРҶУМОНҲОИ АНГЛИСИИ «ГУЛИСТОН»-И САЪДӢ

Мирзоева Богигул Сатторовна
муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангии
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон
E-mail: boghi-55@bk.ru

Ин мақола саҳми Фрэнсис Гладвин, яке аз аввалин тарҷумонҳои англисии «Гулистон»-и Саъдии Шерозиро меомӯзад. Он барои тарҷума заминаи таърихӣ фароҳам меорад ва аҳамияти фарҳангӣ ва адабии «Гулистон»-ро дар адабиёти форсӣ ва таъсири он ба анъанаҳои адабии Ғарб баррасӣ мекунад. Дар мақола стратегияҳои тарҷумаи Гладвин, талошҳои ӯ барои ҳифзи моҳияти услубӣ ва ахлоқии насри Саъдӣ ва таъсири ӯ ба фаҳмиши байнифарҳангӣ байни Шарқ ва Ғарб баррасӣ мешаванд. Дар мақола инчунин тарҷумаҳои аввали аврупоии дигари «Гулистон» ба забонҳои фаронсавӣ, олмонӣ, лотинӣ ва ҳолландӣ баррасӣ шуда, пазируфта шудани васеи осори Саъдӣ дар адабиёти ҷаҳон таъкид шудааст.

Калидвожаҳо: Фрэнсис Гладвин, Саъдии Шерозӣ, «Гулистон», адабиёти форсӣ, тарҷума, забони англисӣ, мубодилаи фарҳангӣ, Шарқ ва Ғарб, шарқшиносӣ, тарҷумашиносӣ, мероси адабӣ.

Saadi Shirazi is one of the most prominent and enduring figures in Persian and Tajik literature, and has earned a worldwide reputation and position in the field of culture and literature. Sheikh Saadi's «Gulistan» is the most famous work of the poet in the Persian language, shining like a shining gem in the treasury of Persian prose. After its publication, this work has been considered a beloved book of Persian speakers and an inspiration for writers for centuries, and many magnificent works have been written in its wake. Saadi's «Gulistan» has spread not only throughout all Persian-speaking regions, but also among other peoples. The influence of Saadi's works on world literature is so great that these works have been followed and adapted since the time of their creation, and have been translated into other languages.

Ismail Ozar's book «Iranian Literature in World Literature», in a section titled «Saadi in the World», writes that André du Ryer (1580-1660) In 1636, at the beginning of the 17th century, a part of Sa'di's «Gulistan» was first translated into French under the title «L'Empire des Roses» (Gulistan or the Empire of Roses). In the introduction to his translation, André de Riou called Sa'di the «King of Turkish and Persian poetry». This translation made it possible for the French to become acquainted with Sa'di before any other poet [15, 359].

Andrew De Rio's translation was not without its shortcomings, European scholars, who first encountered one of the great works of Persian and Tajik literature, received it with great enthusiasm. After a short time, the fame of Sa'di spread in France, and literary critics of European countries received this spiritual guest from the East with great love and warmth. According to the table of contents in the book «Bibliography of Persian literature in the French language» this book has been fully translated into French nine times.

In the same century that André de Rio published a selected translation of «Gulistan», its translations into German, Latin, and Dutch were published.

A year after the publication of the French translation, a German translation of «Gulistan» by Friedrich Johann Oxenbach was published under the title «Rosengart» (The Garden of Flowers). It should be noted that Friedrich Johann Oxenbach based his translation from French into German on André de Riou's translation, which is very different from the Persian original of Saadi's work.

Another Latin translation of Gulistan, «Rosarium Politikum», was completed by Georgius Genthuis in Amsterdam in 1651. Georgius Genthuis translated Gulistan into Latin and also included the Persian text in his book. «Rosarium Politikum» is a literal translation and differs from André de Rio's French translation, «l'Empire des Roses». One of the features of Georgius

Genthuis' translation is that he simplified the original text of Gulistan, making it easier to learn Persian. He placed complex and difficult words in brackets, allowing readers to choose the one that best fits their meaning.

In 1654, Adam Olearius contributed to the translation of Saadi's works, translating Gulistan into German as «Persianischer Rosenthal» (Persian Valley of Flowers). This translation was made directly from the Persian language, and about a third of it was completed in prose. Olearius' translation is more precise and definite than the translations mentioned above.

The translation of Saadi's works flourished in the 18th–19th centuries and reached its peak of fame. In 1774, the English translator Stephen Sullivan translated a selection of «Gulistan» and made it available to English-speaking readers. At the same time as the aforementioned translations, «Duisberg» published its Dutch translation. In 1789, Oba Gudon translated and published Saadi's «Gulistan» for the third time in France.

A nineteenth-century English translation of Saadi's Gulistan by Edward Richesteck survives, first published by the Kama Shashtra Society in 1888. Scholars have given Richesteck high marks. Richesteck's text is a mixture of verse and prose, such that the English-speaking reader cannot tell which parts of the original text Saadi wrote in verse and which in prose. However, the Arabic words and phrases used in the text are translated in a style similar to the manuscript.

The complete translation of the book «Gulistan» was completed in the Shibhuqara environment. Francis Gladwin, who knew the love and connection of many people to Saadi and who himself had a special connection to Saadi, translated «Gulistan» into English in 1806. The translator had acquired information and knowledge from Urdu, Persian and Arabic languages and was closely familiar with Islamic culture. (9,12) Little is known about the biography of Francis Gladwin. It is known that he was an officer of the East India Company and served in the Bengal army. During the British rule of India, Warren Hastings taught Persian at Fort William College. He was also an active member of the Asiatic Society of Bengal. He spent the last years of his life in the city of Pant, India, and died there around 1813.

In the late eighteenth century, Francis Gladwin translated parts of Sa'di's stories, which had a moral aspect, in the form of a book called «Pandname» in 1791. His work is called «The Persian Writer into Persian and English», which consists of 12 parts and includes a study of the alphabet, a guide to the Persian language, pleasant anecdotes and Sa'di's admonitions. This book was published in Calcutta in 1801 and then in London. In 1798, he wrote a book entitled «The Rhetoric, prosody and Rhyme of the Persians», which is devoted to the topics of meaning, expression, rhyme and rhyme in Persian poetry.

In the field of cultural studies, he also authored several bilingual and multilingual dictionaries, the most famous of which is «A Concise and Useful Dictionary of the Persian and English Vocabulary», first published in 1770 and again in 1880 under the title «A Compendious Vocabulary» (English and Persian). In 1801, Francis Gladwin published the two-volume dictionary «A Dictionary of the Persian, Hindustani and English Vocabulary» in Calcutta.

Gladwin's translations from Persian into English include Abul Fazl Allami's «Ayini Akbari», Muhammad Abdullah Shirazi's «Alfaz-i-Adviya», Kashmiri's «Bayani Waqo'e», Sa'di's «Pandnama», Munshi Salimullah's «Tarihi (History) of Bengal», Muhammadhadi Mu'tamid Khan's «Guzidai Jahangirnama», Ziyauddin Nakhshabi's «Tutinama», Khoja Abdul Karim's «Safarnama», Amir Haidar Bilgromi's «Risola dar zikri ahkami ushr va khiroj va malikon zamin» and others.

Among all the works and translations of Gladwin, the translation of Saadi's «Gulistan» and his literary culture have been widely acclaimed and have been reprinted several times. Saadi's translation of «Gulistan», which was first published in Patna on January 12, 1806, was presented to the Commander-in-Chief of India, Marquis of Wellesley (1760-1842). The aforementioned translation has been printed and published many times, including 1806 - first edition, 1808 - revised edition, second edition, 1832 - third edition, 1834 - fourth edition, 1909 - fifth edition. In

London and Pakistan, the translation of «Gulistan» has also been published: in 1968 in London with the help of Rewin Levi, in 1980 and 1988 - in Pakistan.

The compiler of the book Francis Gladwin-Kamal Hajisaid Javadi, regarding the translation of this work, says the following: «In the translation of such a magnificent work, it is not possible to convey all the beauties, graces, and literary delights, and one cannot expect that the heartwarming and touching words that sit in the ears and souls of the reader and caress the soul will also be preserved in the translation. It is a pity that the English-speaking reader will never be able to derive the same pleasure from the translation of this work that the Persian-speaking reader of taste can derive from the words of Saadi» [9, 8].

The translator's goal, which is primarily to convey the essence of Sa'di's thought into English, has therefore lost the beauty of the poem's poetic language, and the reader can only access a small portion of that precious word.

Francis Gladwin, in translating Saadi's work, has strived to convey Saadi's message in a way that is both desirable and understandable, while at the same time being respectful. Maintaining the atmosphere of Saadi's prose and adhering to the style of «Gulistan» as much as possible is observed in Gladwin's translation. When it comes to explaining the material, the translator moves away from the realm of literal translation and turns to free translation, which is more faithful to poetry and verses. The translator has strived to convey Saadi's message in an English way that is both desirable and understandable, while at the same time being respectful.

Glodwin's translation has a unique and magnificent prose. Glodwin's prose is English prose of two centuries ago and sometimes close to the style of classical English literature, which is different from modern English prose. However, despite the fact that the translation has old English prose, it is understandable and will not present any difficulty for those familiar with English and Persian to read.

Because the translator was a cultural writer himself and familiar with Persian, Arabic, and Urdu vocabulary, he was able to find different English equivalents for many of the concepts and words in «Gulistan». The translator introduced some Persian terms and concepts into English for the first time, laying the foundation for a better understanding of the two cultures.

Gladwin has explained the concepts and meanings of Quranic verses, Arabic phrases, and proverbs in an acceptable manner and has also been more or less successful in providing synonyms for these terms, which testifies to his familiarity with Islamic terminology and concepts.

In conclusion, Saadi Shirazi's «Gulistan» is a clear example of his taste, and this effective work, with its content and coverage of moral stories, serves as a source of moral advice for all mankind and enjoys a special status and place among the best writings of mankind. The fact that the United Nations' lobby is adorned with Sheikh Saadi's famous verse, «The sons of Adam are members of one body, created from one gem», is proof of the high status of his words.

LITERATURE

1. Abdulmannoni Nasriddin. Collection of works. Volume five. «Commentary on Gulistan of Saadi». – Khujand: Publisher, 2013. -Pages 5 -9. (634)
2. Konrad N.I. K voprosu o literaturnykh svyazyah / N.I. Konrad // East and West. - M.: Главная редакция восточной литературы, 1966. – 520 p.
3. Najafi A. The issue of trust in translation // Knowledge Publishing House, issue 1, Ozar va day. – Tehran, 1341. – Pp. 5-11.
4. Saadi Shirazi. Gulistan. - Dushanbe: Education and Culture, 2008. -p.231
5. Sa'di. Flowers. Critical text / Sa'di; translation, preface and notes by R.M. Aliyeva. - M.: Izdatelstvo vostochnoi literatury, 1959. - 487 p.
6. Graf S. 197 (Jedes Geheimnis)-199 (wohl vertragen), Olearius Nr. 13-17, S.430 (von to kon).

7. Pirmajmaldin H., Ordoudarim . The study of proper name allusions in English translations of Sa'di's Gulistan// Translation studies, Volume 5, Number 19, 2007.-p. 5-22.
8. The Gulistan or Rose Garden of Sa'di Translated by Edward Rehatsek Edited and with an Introduction by David Rosenbaum. 1899. -335 p.
9. The Gulistan or Rose Garden by Shaikh Muslehu'ddin Sa'di of Shiraz Translated by Francis Gladwin and with Introduction and editing by Dr. SHS Kamal Haj Sayyed Javadi. - Alhuda, 2000.- 435p.
10. The Gulistan or Rose Garden by Shaikh Muslehu'ddin Sa'di of Shiraz. The full Persian-English vocabulary by John Platts and edited by Dr. SHS Kamal Haj Sayyed Javadi. – Alhudf, 2000. - 362 p .

УДК 81'42:37.014.3

ЗНАЧЕНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ В ПРОЦЕССЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ ИЗУЧАЮЩИХ ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК

Худоёров Фирдавси Рахматшоевич
 ассистент кафедры иностранных языков и межкультурных отношений,
 Международный университет туризм и предпринимательства Таджикистана
 E-mail: firikkhudoerov@gmail.com

Изучение иностранных языков является одной из важнейших составляющих личностного и профессионального развития в условиях глобализации. Владение хотя бы одним иностранным языком рассматривается как средство межкультурной коммуникации и необходимый инструмент успешной интеграции в образовательное, профессиональное и социальное пространство. Преподавание иностранного языка зависит от множества факторов, включая профессиональную подготовку преподавателя, опыт, методические знания, а также мотивацию и когнитивные способности учащихся. Цель статьи выявление и систематизация эффективных стратегий изучения иностранного языка, включая метакогнитивные, аффективные и социальные стратегии, способствующие созданию полноценной образовательной среды, преодолению языкового барьера, формированию устойчивой мотивации и развитию коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: иностранные языки, обучение, стратегии, метакогнитивные, аффективные, социальные, коммуникативная компетенция, мотивация, образовательная среда.

АҲАМИЯТИ СТРАТЕГИЯҲОИ МУОШИҚАТ ДАР РАВАНДИ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЗАБОНИ ХОРИҶИ

Худоёров Фирдавси Рахматшоевич
 ассистенты кафедр забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангӣ,
 Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон
 E-mail: firikkhudoerov@gmail.com

Таҳсили забонҳои хориҷӣ имрӯз яке аз ҷузъҳои муҳими рушди шахсӣ ва касбӣ дар замони глобализатсия мебошад. Муҳофизати дониши як забони хориҷӣ на танҳо воситаи коммуникатсияи байнифарҳангӣ аст, балки абзоре барои ҳамгироии муваффақ дар соҳаи таълим, касб ва иҷтимоист. Омӯзиши забонҳои хориҷӣ як равандест, ки ба омилҳои объективӣ ва субъективӣ вобаста аст, аз ҷумла дараҷаи омӯзгорӣ, таҷриба, малакаҳои методӣ, сатҳи мотивация ва қобилиятҳои когнитивии донишҷӯён. Мақсади мақола муайян кардани стратегияҳои самаранокӣ омӯзиши забонҳои хориҷӣ мебошад, аз ҷумла стратегияҳои метакогнитивӣ, афективӣ ва иҷтимоӣ, ки муҳити таълимиро барои фаро гирифтани забон, қоҳиши монеаҳои коммуникатсионӣ ва рушди компетенсияи коммуникатсионӣ мусоидат мекунад.

Калидӣ калимаҳо: забонҳои хориҷӣ, омӯзиш, стратегияҳо, метакогнитивӣ, афективӣ, иҷтимоӣ, коммуникатсия, мотивация, муҳити таълим.

THE IMPORTANCE OF COMMUNICATION STRATEGIES IN THE PROCESS OF LINGUISTIC SOCIALIZATION OF FOREIGN LANGUAGE LEARNERS

Khudoyorov Firdavsi Rakhmatshoevich
Assistant of Department of Foreign Languages and Intercultural Relations,
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan
Email: firikkhudoerov@gmail.com

Learning foreign languages is one of the key components of personal and professional development in the context of globalization. Proficiency in at least one foreign language is considered not only a tool for intercultural communication but also an essential instrument for successful integration into educational, professional, and social spheres. Foreign language teaching depends on various factors, including the teacher's professional preparation, methodological knowledge, experience, and students' motivation and cognitive abilities. The aim of this article is to identify and systematize effective strategies for foreign language learning, including metacognitive, affective, and social strategies, which contribute to creating a productive learning environment, overcoming language barriers, fostering sustained motivation, and developing communicative competence.

Keywords: foreign languages, learning, strategies, metacognitive, affective, social, communicative competence, motivation, learning environment.

Изучение иностранных языков на сегодняшний день является одной из важнейших составляющих личностного и профессионального развития в условиях глобализации. В современном обществе владение хотя бы одним иностранным языком рассматривается не только как средство межкультурной коммуникации, но и как необходимый инструмент для успешной интеграции в образовательное, профессиональное и социальное пространство. В этой связи вопрос повышения эффективности процесса обучения иностранным языкам приобретает особую актуальность.

Преподавание иностранного языка представляет собой сложный и многогранный процесс, в котором взаимосвязаны множество факторов – как объективных, так и субъективных. Оно зависит как от уровня профессиональной подготовки преподавателя, его методических знаний, опыта и личностных качеств (в частности, харизмы), так и от особенностей самих обучающихся: уровня мотивации, когнитивных способностей, стиля восприятия информации и степени включенности в учебный процесс. Таким образом, успешность обучения иностранному языку определяется не только методикой преподавания, но и стратегиями, которые используются как преподавателями, так и учащимися в рамках образовательного взаимодействия.

Историческое развитие принципов и подходов к обучению иностранным языкам демонстрирует значительное разнообразие методологических парадигм, напрямую связанных с метакогнитивными установками общества в разные исторические периоды. Так, ранее господствующий авторитарный подход, ориентированный преимущественно на преподавателя и грамматико – переводную методику, уступил место более гибким и личностно – ориентированным стратегиям обучения. Современные методисты и преподаватели всё чаще признают доминирующую роль обучающегося в образовательном процессе, рассматривая педагога не как основного источника знаний, а как фасилитатора и организатора условий для эффективного языкового развития.

В рамках данной статьи особое внимание уделяется классификации и анализу стратегий изучения иностранных языков, в частности – социальным и аффективным стратегиям, а также их сочетанию с метакогнитивными подходами. Рассматриваются условия, при которых создаётся полноценная продуктивная образовательная среда, способствующая преодолению языкового барьера, формированию устойчивой мотивации к изучению языка и развитию коммуникативной компетенции. Кроме того, затрагиваются аспекты формирования комфортной атмосферы на уроках, создания командного духа в

учебных группах, а также развития эмпатии по отношению к одноклассникам и носителям языка.

Целью настоящей статьи является выявление и систематизация эффективных стратегий изучения иностранного языка, обеспечивающих не только усвоение лексико – грамматического материала, но и формирование у обучающихся готовности к реальному межкультурному взаимодействию. Задачи исследования включают анализ исторических и современных подходов к преподаванию, рассмотрение роли метакогнитивных, аффективных и социальных стратегий, а также обоснование их значимости для создания полноценной образовательной среды.

В соответствии с мнением Я.К. Конрада, метакогнитивные стратегии не разделяют обучение на отдельные аспекты, тогда как аффективные стратегии направлены на контроль за учебной средой и создание положительного фона, препятствующего возникновению языкового барьера. Социальные стратегии направлены на установление контактов со всеми участниками учебного процесса [1, с. 27]. Поскольку общение считается конечной целью в изучении иностранных языков, основная компетенция студента заключается в умении создать соответствующую среду для общения на занятии.

В связи с этим можно утверждать, что социальные стратегии в сочетании с аффективными представляются ключевым фактором для создания полноценной продуктивной среды изучения иностранного языка. Более того, Я.К. Конрад приводит данные о трёх основных группах таких социально – аффективных стратегий: «Задавай вопросы», «Действуй вместе» и «Позитивное мышление» [2, с. 38].

Первая группа стратегий преследует цель формирования активной коммуникативной ориентации на уроке. Два из четырёх аспектов владения иностранным языком – чтение и аудирование – подразумевают рецептивный характер заданий. Стоит отметить, что студенты воспринимают информацию посредством чтения различных текстов или выполнения упражнений, проверяющих понимание информации. Несмотря на то, что указанные аспекты считаются основными в овладении языком, они не обеспечивают полноценного знания иностранного языка, поскольку главной целью является именно общение. Таким образом, чтение и аудирование создают основу для восприятия информации и помощи в её осмыслении, предоставляя возможность адекватной обратной связи, а следовательно, – участия студентов в письменной или устной коммуникации [2]. Поэтому без стратегий первой группы невозможно эффективно достичь взаимодействия между собеседниками на иностранном языке.

Наиболее распространёнными социальными формами работы в классе в рамках данной группы стратегий считаются работа в парах и группах [2]. Это подчёркивает тесную взаимосвязь между стратегиями первой и второй групп: первая сосредоточена на языковой подготовке, в то время как вторая – на создании благоприятной психологической атмосферы, сопровождающейся социальными формами работы в классе. Изначально базовой формой подготовки в рамках первой группы стратегий выступает самостоятельная работа, в которой каждый ученик стремится сформировать собственную языковую базу для дальнейшего её развития и совершенствования при использовании других форм работы. Выполняемые упражнения направлены на формирование и развитие базовых навыков, начиная с репродуктивных, затем переходя к репродуктивно – продуктивным. Для правильного представления и объяснения новой информации можно широко использовать фронтальную форму работы, однако даже при её применении желательно организовать ежедневное общение на иностранном языке в классе, особенно в одноязычных группах. Таким образом, с самого начала студенты учатся задавать вопросы и адекватно на них отвечать, что благоприятно влияет на снижение языкового барьера.

Вторая группа стратегий направлена на создание благоприятной среды для такой социальной формы работы, как партнёрство в группах. Умение находить контакт с другими

людьми в различных ситуациях необходимо для полноценного участия в жизни общества, независимо от используемого языка – родного или иностранного. Однако данный навык требует целенаправленного формирования и тренировки. При изучении иностранного языка обучение коммуникативным навыкам осложняется как самим языком, так и общей подготовкой участников. Человеку свойственно испытывать дискомфорт при использовании нового для него навыка, особенно в присутствии других учащихся. Поэтому акцент следует делать на том, что психологи говорят в таких случаях о необходимости формирования именно коллектива, а не просто группы – зачастую хаотичного набора людей. Коллектив – это те, кто способен совместно работать, распределяя нагрузку и ответственность за выполнение задач между всеми участниками. Преподаватель иностранного языка в этом смысле выступает скорее как психолог, чем как учитель другой дисциплины, поскольку именно он организует работу в классе так, чтобы учащиеся чувствовали себя командой, объединённой общими целями и задачами, чтобы страх совершить ошибку на глазах у других не возникал с самого начала.

В этом контексте социальные стратегии второй группы тесно связаны со стратегиями третьей группы, направленными на создание комфортной и уютной атмосферы общения в классе. Р. Оксфорд [3] называет эту группу «эмпатия по отношению к другим» и выделяет в ней две основные стратегии: эмпатия к партнёрам по языковым занятиям и к носителям языка. В языковых школах, находящихся в стране изучаемого языка, преподаватели часто не разделяют эмпатию к однокласснику и к носителю языка, так как занятия всегда проводят носители, воспринимаемые как источник знаний и консультанты.

По мнению Ю. Кветца, корпус нашего исследования имеет определённые недостатки, например, чрезмерную экспрессивность, а также [5, с. 44] отличия от собственной реальности и ценностей, которые зачастую воспринимаются негативно. Первое создаёт предпосылки для стереотипного мышления, которое подсознательно переносится из смоделированных учебных ситуаций на всех представителей культуры изучаемого языка. Чтобы избежать этого, широко практикуется явное акцентирование внимания на изучаемой социокультурной среде с использованием наглядных примеров из различных языковых разделов – лексики или грамматики [6].

В результате проведённого анализа можно сделать вывод о том, что эффективное изучение иностранного языка невозможно без целостного подхода, предполагающего использование комплекса метакогнитивных, аффективных и социальных стратегий. Историческая эволюция методов преподавания показывает, что смещение акцента с учителя на обучающегося, а также ориентация на личностные особенности последнего, способствует более глубокому и устойчивому усвоению языкового материала.

Особое значение в процессе формирования полноценной образовательной среды приобретают социальные стратегии, направленные на организацию взаимодействия между всеми участниками учебного процесса, а также аффективные стратегии, способствующие созданию благоприятной психологической атмосферы на занятии. Совокупность этих факторов позволяет значительно снизить уровень языковой тревожности, устранить коммуникативные барьеры и активизировать внутренние ресурсы обучающихся.

Одним из ключевых моментов является формирование у студентов коммуникативной направленности, умения работать в команде, активно задавать вопросы и взаимодействовать с другими участниками учебного процесса – как в парной, так и в групповой форме. В этом контексте преподаватель выступает не только как носитель знаний, но и как модератор, психолог и наставник, чья задача – создать комфортные условия для раскрытия потенциала каждого обучающегося.

Таким образом, можно утверждать, что оптимизация процесса обучения иностранному языку требует внедрения целенаправленных стратегий, направленных на создание мотивационно и эмоционально насыщенной среды. Только в таких условиях

возможно формирование устойчивых языковых навыков и развитие настоящей коммуникативной компетенции, соответствующей реалиям современного межкультурного общения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Conrad J.C. Lernstrategien als Voraussetzung eines modernen, schülerorientierten Fremdsprachenunterrichts. – Duisburg: Essen, 2006. – 236 с.
2. Молодых – Нагаева Е.Г. Обучение аудированию на практических занятиях немецкого языка [Электронный ресурс] // Общество: социология, психология, педагогика. – 2015. – № 6. – URL: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/spp/2015-6/pedagogics/molodykh-nagaeva.pdf (дата обращения: 22.09.2025).
3. Молодых – Нагаева Е.Г., Нордман И.Б. Использование элементов различных образовательных парадигм при обучении деловому иностранному языку [Электронный ресурс] // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 19. – URL: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2015/19/pedagogics/molodykh-nagaeva-nordman (дата обращения: 15.09.2015).
4. Oxford R. Language Learning Styles and Strategies: Concepts and Relationships // International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. – 2003. – Т. 41, вып. 4. – С. 271 – 278.
5. Quetz J., Handt G. von der. Neue Sprachen lehren und lernen: Fremdsprachenunterricht in der Weiterbildung. – Bielefeld, 2002. – 235 с.
6. Молодых – Нагаева Е.Г. Страноведение как фактор формирования межкультурной компетенции [Электронный ресурс] // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 18. – URL: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2015/18/pedagogics/molodykh-nagaeva.pdf (дата обращения: 05.02.2026).

УДК 891.551

ТАРҶУМАҶОИ АРАБИИ «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

Ҳайдарова Замира Юлдашевна
ассистенти кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангии
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон
E-mail: khaydarova091089@gmail.com

«Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ яке аз дostonҳои ҷовидонии адабиёти классикии форсу тоҷик ба шумор омада, дostonҳои он тавассути донишмандон ба забони халқҳои гуногуни ҷаҳон тарҷума ва гардидааст. Тарҷумаи дostonҳои ҷудогонаи он ба забони арабӣ низ аз падидаи адабӣ ва фарҳангии мардуми Арабу Аҷам ба шумор омада, Самир Молтӣ тарҷумони муосири араб аст, ки тарҷумаи арабии «Шоҳнома»-ро анҷом додааст.

Калидвожаҳо: «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, тарҷумаҳои арабии «Шоҳнома», забони тарҷума, Бундории Исфаҳонӣ, Абдулваҳҳоби Аззам, Самир Молтӣ

ПЕРЕВОД «ШАХНАМЕ» АБУЛКАСИМА ФИРДОУСИ НА АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Хайдарова Замира Юлдашевна
ассистент кафедры иностранных языков и межкультурных отношений
Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана
E-mail: khaydarova091089@gmail.com

«Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси является одним из вечных рассказов персидско – таджикской классической литературы, а его рассказы переведены учеными на языки разных народов мира. Перевод ее отдельных рассказов на арабский язык также является литературным и культурным феноменом арабского и неаджамского народа. Самир Молти – современный арабский переводчик, завершивший арабский перевод «Шахнаме».

Ключевые слова: «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси, арабские переводы «Шохнама», язык перевода, Исфахани Бундори, Абдул Ваххаб Аззам, Самир Молти.

TRANSLATION OF «SHAKHNAME» BY ABULQASIM FIRDOUSI IN ARABIC

Khaydarova Zamira Yuldashevna
Assistant of Department of Foreign Languages and Intercultural Relations, Tajik
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan
E-mail: khaydarova091089@gmail.com

«Shahnameh» by Abulqasim Firdousi is one of the eternal stories of Persian – Tajik classical literature, and his stories have been translated by scientists into the languages of different peoples of the world. The translation of her individual stories into Arabic is also a literary and cultural phenomenon of the Arab and non – Ajam people. Samir Molt is a modern Arabic translator who completed the Arabic translation of the Shahnameh.

Key words: «Shahnameh» by Abulqasim Firdousi, Arabic translations of «Shohnameh», language of translation, Isfahani Bundori, Abdul Wahhab Azzam, Samir Molt.

Абулқосим Фирдавсӣ дар ин осмони паҳновари илму адаб яке аз он ситорагони дурахшонест, ки бо андешаҳои олии дар силсилаи суҳанварони бузург ҷой дорад. Ҷакидаҳои оташбору пурмаънои шоир бо ҷозибии зебӣ, латофату ширинӣ ва малоҳату дилнишинӣ

дили оламиёнро тасхир намудааст. «Шоҳнома» дар ҳама кишварҳо дӯстон ва ошиқони зиёде дошта, дostonҳои ҷудогонаи он тавассути донишмандон ба забони халқҳои гуногуни ҷаҳон тарҷума ва дастраси хонандагони ҳар диёр гардидааст.

Шамсиддини Сомибек ба «Шоҳнома» чунин баҳо додааст: «Салосати «Шоҳнома» ба дараҷаест, ки агар ба наср нақл кардани ҳар кадоме аз байтҳои он хоҳиш карда шавад, ғайр аз суҳанҳое, ки ҳуди ҳазрати устод кор фармудааст, суҳани дигаре ёфтани мумкин нест. Устод мисли ин ки ба тарзи оддӣ суҳан мегуфта бошад, бо як салосати табиӣ шеър иншо кардааст» [9, с.17].

Адабиёти араб низ монанди бисёре аз адабиётҳои ҷаҳон бар мафҳими амиқ ва боарзиши «Шоҳнома» воқиф аст. Ба назар мерасад нахустин тарҷума аз «Шоҳнома» тавассути Асёри Малики Нишопурӣ ба анҷом расидааст, вале наметавон бо ин тарҷумаи истинод кард, зеро матни аз ин тарҷума ба дасти мо нарасидааст, то битавон дар бораи он ва таъсираш дар адаби арабӣ баҳс кард. Дар қарни ҳафтуми тарҷума арзишмандӣ тавассути Фатҳ ибни Алӣ Бундорӣ сеяки муҳтаво ва мафҳими «Шоҳнома» фароҳам шуд, ки чандон натавонист таъсиргуздор бошад.

Халқҳои араб ҳанӯз пеш аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба ҳамосаи қадимаи адабиёти форсу тоҷик «Худойнома», ки сарчашмаи шоҳномаҳост, тавассути тарҷума шинос шуда буданд. Шарқшиноси маъруфи англис Эдвард Браун дар китоби «Таърихи адабиёти Эрон» оид ба тарҷумаи матни паҳлавии «Худойнома» чунин маълумот медиҳад: **«This Pahlavi Chudoynama constantly alluded to by Arab writers such as Hamza, the author of Fihrist was translated into Arabic by Ibn Muqaffa in the eight century of our era, and so became generally known in the world of Arabic literature»**. Яъне, баъзе аз нависандагони араб, аз ҷумла Ҳамза ва соҳиби «ал – Феҳраст» овардаанд, ки матни паҳлавии «Худойнома» дар миёнаи асри чоруми мелодӣ аз тарафи Ибни Муқаффаъ ба забони арабӣ тарҷума шудааст ва ба ин сабаб тарҷума дар адабиёти араб асари муқаррарӣ ва маъруф аст [4, с.123].

Аз таҳқиқотҳои имрӯзаи ватаниву хориҷӣ ва пажӯҳишҳои адабиёти таъриқӣ маълум мешавад, ки мардумҳои арабҳо чӣ дар гузашта ва чӣ имрӯз ба «Шоҳнома» таваҷҷуҳи зиёд доштаанд. Таваҷҷуҳи арабҳо ё туркҳо бар «Шоҳнома» аҷиб нест, чун машҳур аст, ки дар ҷанги туркони усмонӣ барои тақвияту боло бурдани руҳияи сарбозони турк, барои онҳо «Шоҳнома» ё «Ҷангнома» – ҳоро меҳонданд, ё худ бо кӯмаки «Шоҳнома» сарбозони худро ба ҷанг ташвиқу таҳрик мекарданд. Гузашта аз ин намоёндагони ин қавмҳои миллатҳои дигар низ шефтаи «Шоҳнома» буданд, ки номҳои худ ва авлоди худро аз «Шоҳнома» интиҳоб мекарданд, мисли Алоуддин Кайкубодии Салҷуқӣ, ки ҳомии Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ буд. Ин гуфтаҳо далел бар он аст, ки гарчанде баъзе аз муҳаққиқон сабаби синтезаи арабҳо ва усмонӣҳоро нисбати «Шоҳнома» ангезаҳои мазҳабӣ медонанд, вале машҳур аст, ки онҳо ба асолат ва таъсиргузори ин асар боварӣ доштанд ва дар гоҳе дар таҳқиқи ҳадафҳои худ баҳра бурдаанд ва ё ҳадди ақал «Шоҳнома»-ро ба монанди як шохкори муҳиму бузург тавсиф намудаанд [6, с.130].

Аз шаҳодати сарчашмаҳои таърихӣ ва пажӯҳишоти муҳаққиқон бармеояд, ки дар марҳилаи аввалин ҳаракати тарҷума Ҷабала ибни Солим аввалин нафаре буд, ки достони «Рустам ва Сухроб» – ро, яъне ҷузъи аз «Шоҳнома» ё худ «Худойнома»-и қуҳанро ба арабӣ тарҷума кард. Дар марҳилаи дуюми нахзати тарҷума бошад, нахустин тарҷумаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба забони арабӣ тавассути Асирулмулки Нишопурӣ ба анҷом расид, вале чун матне ё поре аз ин тарҷумаҳо то имрӯз нарасидааст. Арабҳо пеш аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бо «Худойнома» тавассути тарҷумаи ибни Муқаффаъ шинос буданд ва инчунин мисли «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар ҳамон давра «Шоҳнома»-и худро, яъне «Шоҳнома»-и Саолибирӣ доштаанд.

Баъд аз «Шоҳнома»-и Саолибӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз ҷониби Бундории Исфahонӣ ба забони арабӣ тарҷума гардида, дар саҳнаи таърихи адабиёти араб рӯи кор омад, ки мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо мавриди истифодаи шоирону адабиёти давр

гардида буд. Аммо, баъд аз қарни 13, яъне баъд аз тарҷумаи Бундорӣ, наздик то нимаи дуҷуми қарни 19 як андоза таҳқиқи масъалаи мазкур дар адабиётшиносии араб аз пажӯҳиш бозмонд.

Аз рӯи далелҳое, ки бар мо аст маълум мешавад, ки таҳқиқ ва баррасии «Шоҳнома», пас аз қарни XII, яъне баъд аз тарҷумаи «Шоҳнома»-и Бундорӣ то андозае ҳомӯш шуданд. Аз рӯи гуфтаҳои муҳаққиқон маълум мегардад, ки таҳқиқи мавзӯҳои адабиёти форсӣ – тоҷик дар Аврупо наздики асрҳои XVII оғоз гашта бошад, вале дар мамлакатҳои араб дертар аз нимаи дуҷуми солҳои бистуми қарни XX зинда гардид. Аз он замон то имрӯз якҷанд нависандагону шоирони маъруфи араб ба ин мавзӯ даст задаанд, ки онҳо Абдулваҳҳоби Аззом, Абдулмачиди Бадавӣ, Абулфатҳи Бундорӣ, Самир Молтӣ, Исьод Абдулҳодии Қандил, Бадеш Муҳаммади Ҷумъа ва дигарон мебошад.

Мувофиқи маълумотҳо сарчашмавӣ соли 1932 китоби Абдулваҳҳоби Аззом таҳти унвони «الشاهنامه» бо забони арабӣ, дар ду ҷилд дар Қоҳира аз чоп баромад [2, 48]. Абдулваҳҳоби Аззом аввалин муҳаққиқ мебошад, ки ӯ барои хонандагони араб дар бобати Фирдавсӣ маълумоти муфассалро дастрас кардааст. Ӯ менависад, ки Фирдавсӣ дар Тӯс ба дунё омада, ҳамчун сарояндаи достонҳои қаҳрамонӣ дар байни мардуми форсу тоҷик шухрату эътибори зиёдеро касб намудааст ва барои навиштани «Шоҳнома»-и безаволи худ нисфи ҳаёти худро сарф намудааст. Абдулваҳҳоби Аззом қайд мекунад, ки Фирдавсӣ шоири забардаст мебошад, зеро ба ҳамосаи эҷодкардаи ӯ «Шоҳнома» дар олам асри ҳамаҷиш ёфтани ғайриимкон аст. Аз рӯи маълумоте ки ал – Фатҳ ибни Алӣ дар китоби «ал – Бундорӣ» меояд, ки Аззом дар бораи шарҳи ҳоли Бундорӣ ва муқоисаи тарҷумаи арабии ӯ тадқиқоти илмӣ бурдааст.

Пас аз анҷоми кори Аззом нимаи дуҷуми солҳои 50 инҷониб аз тарафи олимони араб якҷанд асарҳои таҳқиқӣ роҷеъ ба Фирдавсӣ ва осори ӯ дар мамлакатҳои араб анҷом пазируфтанд, ки байни онҳо маҷмӯаи «القصة في الادب الفارسي» – ин адабиётшиносии араб Абдулмачиди Бадавӣ, ҳамчунин китоби олими лубнонӣ Исьод Абдулҳодии Қандил таҳти унвони «فنون الشعر الفارسي» ва таҳқиқоти Бадеш Муҳаммади Ҷумъа бо номи «من روائع الادب الفارسي» маъруф ҳастанд.

Абдулмачид Бадавӣ дар китоби мазкур доир ба Фирдавсӣ аз «Шоҳнома»-и ӯ кори босазое кардааст. Ӯ аввалин дар хусуси ҳамосаҳои адабиёти форсу тоҷик «Худойнома» ва тарҷумаи ӯ ба забони арабӣ, ки аз тарафи ибн Муқаффаъ ба анҷом расидааст, оид ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки сарчашмаи ӯ «Худойнома» аст, мухтасар дар бораи шарҳи ҳоли Фирдавсӣ маълумот дода сипас ба тасвири паҳлавонон, ҳокимон, мунаҷҷимон, табибон ва ҷодугарон таваққуф мекунад.

Доктор Бадавӣ дар рисолаи худ асосан диққати худро ба ҷиҳатҳои тарбиявии «Шоҳнома» ҷалб намуда, чунин натиҷагирӣ намудааст, ки «Шоҳнома» тарғибкунандаи беҳтарин хислатҳои инсонӣ аз ҷумла росткорӣ, мардонагӣ, далериву паҳлавонист. Аз ин рӯ, ин асар на танҳо барои мардуми эронинаҷод аҳамияти хеле бузург дорад, балки барои тамоми инсоният ҳамчун асари тарбиявӣ муфид мебошад [1, с.13].

Исьод Абдулҳодии Қандил бошад, зимни таҳқиқи худ чунин натиҷабардорӣ менамояд, ки Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро соли 994 ба охир мерасонад ва бо маслиҳати яке аз дӯстонаш ин асарро ба Султон Маҳмуд тақдим мекунад, лекин Шоҳ мутаассифона заҳмати қашидаи шоирро ба назар нагирифта, ба ӯ маблағи ночизе медиҳад. Аз ҳамин сабаб дили шоир саҳт меранҷад ва дар хусуси ӯ ҳаҷвномае навишта, аз шаҳр баромада меравад. Бо гузашти айём, менависад

Исьод:

ولكن هذه [7, 97]. ويقال ان السلطان محمود ندم بعد فترة علي سلوك مع الفردوس و ارسل اليه الهدايا الثمينة الهدايا وصلت الي طبران عند ما كانت تشيع جنازة الفردوسي

Яъне, Султон Маҳмуд аз ин қораш пушаймон шуда, ҳадяҳои зиёде барои ӯ мефиристонад, лекин ҳадяҳо он даме ба Табарон мерасад, ки ҷанозаи Фирдавсӣ хонда

мешуд. Ҳамчунин Исьод дар охирин қораш порчаеро аз достони «Заҳҳок бо падараш»-ро нақл мекунад. Ӯ дар аввал достонро ба забони форсӣ иқтибос оварда, сипас дар поварақ ҳар яки ин мисраъҳоро тариқи тарҷумаи таҳтулафзӣ тарҷума мекунад.

Чунончи:

Яке мард буд андар он рӯзгор
 Зи дашти саворони найзагузор.
 Гаронмоя ҳам шоҳу ҳам неқмард,
 Зи тарси ҷаҳондор бо боди сард.
 Ки Мардос номи гаронмоя буд,
 Ба доду диҳиш бартарин поя буд.
 Мар ӯро зи дӯшиданӣ чорпой
 Зи ҳар як ҳазор омаданӣ ба ҷой.
 Бузу уштуру мешро ҳамчунин
 Ба дӯшандагон дода буд покдин.
 Ҳамон гови дӯшо ба фармонбарӣ,
 Ҳамон тозиаспи рамандафарӣ,
 Ба шир он касер, ки будӣ ниёз,
 Бад – он хоста даст бурдӣ фароз.

Тарҷумаи Исьод:

الترجمة قصة الضحك مع ابيه.
 – كان هناك في ذلك العصر رخل
 من بادية الفرسان اصحاب الرماح النافذة.
 – علي القدر ملكا و رجلا طبيا ايضا.
 وكانت ريحه باردة من خشية الله.
 – و كان اسم ذلك العظيم مرداس
 و قد بلغ من حيث العدل والسخاء اعلى درجة.
 – و كان يملك من البهائم الحلوب,
 من كل نوع انفسا.
 – من العنز و الجمال و الخراف,
 التي اعطاها ذلك التقي الحلابين.
 – و كانت الابقار الحلوب ألفية,
 و الخيل العربية كالجن.
 – و كل من كانت له الي البن حاختة,
 [7, c.58] كان يأخذ مطلوبه.

Дар ин ҷо, Исьод, тарҷумаи ҳарф ба ҳарфро интиҳоб намудааст, зеро вежагиҳои тарҷумаи таҳтулафзӣ, яъне иваз нашудани мавқеи калимаҳо, риоя нашудани хусусиятҳои грамматикӣ забони мақсад, ниҳоят тариқи назм ва дар қолаби назм дар ин тарҷума равшан ба назар мерасанд.

Гузашта аз ин, соли 1313 Абдулваҳҳоби Аззом, Абдулҳамиди Ибӯди Мисрӣ, Аҳмад Ҳомиди Саррофии Ироқӣ ва Ҷамил Сидикии Ироқӣ дар Эрон дар ҷашни «Ҳазораи Фирдавсӣ» иштирок намуда, дар ин маҳфил Ҷамил Садикии Ироқӣ шеър бо забони форсӣ бо матлаи «Ба Фирдавсӣ аз ман салом баред. Пас аз арзи ҳурмат паёме баред» кироат намуда ва Абдулваҳҳоби Изом низ мақолаеро бо номи «Мақоми Шохнома дар адабиёти олам» илова карда ва ҳамчунин 35 байт қасидаеро дар баҳри мутақориб ба унвони «Ало қабр ал – Фирдавсӣ» дар назди оромгоҳи Фирдавсӣ хондааст, ки чанд байт аз он қасида:

Абилқосим исмаъ сано ал – вафуд,
 Таназзам фика уқайидуд дурар,
 Абилқосим исмаъ нашида ал – хулуд,
 Ёураттила фика кулла ал – башар.
 Абилқосим исмаъ сано лисон уз – замон,

Бихулдика ва ҳува аз – занину, ақар.

Яъне «Эй Фирдавсӣ! Ситоишу тақдири фиристодагони адибро бишнава, ки риштаҳои марворидро дар мадҳи ту ба назм кашидаанд. Эй Фирдавсӣ! Таронаи ҷовидонагиро бишнава, ки мардумон бо овози некӯ дар саросари гетӣ онро бармехонанд. Эй Фирдавсӣ! Каломӣ рӯзгор дар ҷовидонагии ту эътироф мекунад».

Баъдан Аззом мақолаеро дар маҷаллаи «ар – Рисола» соли 1935, бо номи «ал – Қоҳира ва ат – Тус» мунташир мекунад, ки дар ин мақола натиҷа ва ҳулоса ва таассуроти худро аз сафари Техронӣ Тӯс ва ширкат дар ҷашни «Ҳазораи Фирдавсӣ» дар он нақл кардааст [3, с.45].

Дар гузашта аз ин, «Шоҳнома» – пажӯҳони зиёде дар ин самт таҳқиқоти судмандеро ба анҷом расонидаанд. Матни интиқодии «Шоҳнома», ки дар соли 1070 ба анҷом расидааст, ки яке аз беҳтарин ва боэътимодтарин матнҳои «Шоҳнома» ба ҳисоб меравад [2]. Аз ҷумлаи аз сарчашмаҳои муҳиме, ки олимону муҳаққиқон ҳангоми тартиб додани матни интиқодӣ баъд аз нусхаи Бритониё истифода бурдаанд, тарҷумаи арабии Бундорӣ мебошад.

Баъд аз тарҷумаи Фатҳ алӣ ибни Муҳаммади Бундорӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дуҷумин бор аз тарафи Самир Молтӣ ба забони арабӣ тарҷума шудааст, ки аз тарҷумаи Бундорӣ хеле ва хеле фарқ дорад. Самир Молтӣ яке аз тарҷумони муосири лубноӣ мебошад. Самир Молтӣ тарҷумаи худро бо тахти унвони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аввалин бор соли 1977 ва бори дуюм соли 1979 дар Бейрут нашр шудааст. Самир Молтӣ тамоми «Шоҳнома»-ро дар ҳаҷми 238 саҳифа тарҷума кардааст. Тарҷумаи мутарҷим аз 21 ҳикоя иборат мебошад, яъне дostonҳои «Шоҳнома» ба тариқи ҳикоя овардааст.

Дар ин тарҷумаҳо мазмун ва муҳтавои «Шоҳнома» хеле муҳтасар ва фишурда баён шудааст. Аз рӯи муоқоисаи дostonҳое ки аз тарафи мутарҷим тарҷума шудааст, ки асосан номаву хутбаҳо, силоҳи ҷангӣ, тавсифҳои майдони ҷанг, қаҳрамонҳоро хело кӯтоҳ ифода кардааст. Фирдавсӣ андарзҳои худро одатан пеш аз оғози воқеаҳои дoston зикр кардааст. Дар тарҷума номҳои баъзе қаҳрамонҳо, баъзе фаслҳои хурд, шикору бозиҳо ҳазф шудааст. Забони тарҷуми хело содда ва оммафаҳм буда ба забони адабии имрӯзаи араб хело наздик навишта шудааст. Дар ин ҷо гуфтан мумкин аст, ки аксари осори асри миёнагӣ, аз ҷумла тарҷумаи «Шоҳнома»-и Бундорӣ низ бо усули тарҷумаи тахтулафзӣ рӯи кор омада, аз рӯи назарияи илми тарҷуманигорӣ имрӯз ва зумраи тарҷумаҳои маъноӣ махсус мешавад. Тарҷумаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз тарафи Самир Молтӣ бошад, бо вуҷуди ҳамвору зебо буданаш, аз рӯи назарияи илми тарҷуманигорӣ имрӯз аз зумраи тарҷумаҳои (communicative) яъне «тарҷумаи иртиботӣ» шинохта мешавад.

Дар маҷмӯъ гуфтан мумкин аст, ки дар воқеъ саҳми олимону ҳунармандони мисриву ироқӣ ва суриягиву лубноӣ дар муаррифии «Шоҳнома»-и безавол басо назаррас мебошад. Дар ин қатор аз хидматҳои Яҳёи Хишоб, Абдунаим Муҳаммад Ҳасанайн, Муҳаммад Ғанимӣ Хилол, Шибл ал – Малот, Абдулқодири Муқаддам, Амин Райҳонӣ, Холид Муҳйиддин Бародӣ, Муҳаммад Зайд Абуҳадид, Самири Молтӣ ва даҳҳо нафари дигар метавон ёдовар шуд, ки то имрӯз бо таҳқиқоти худ ин асари бегазанро дар олами араб муаррифӣ карда истодаанд.

АДАБИЁТ

1. Абдулмачид Бадавӣ, ал – Қисса фи – л – адаб ал – форсӣ. – Қоҳира, 1964 с.
2. ал – Бундорӣ, ал – Фатҳ ибн Алӣ. «аш – Шоҳнома». ал – Фирдавсӣ. Ҷ.1 – 2. Тарҷума насран ал – Фатҳ ибн Алӣ, қоранаҳои бил асл ал – форсӣ ва акмала тарҷаматуҳо фӣ мавозеъ ва қадамалаҳо ад – дуктур Абдулваҳҳоб Аззом. – Техрон: Асадӣ, 1970. – 344 саҳ.
3. Аҳмад Пошзонус ва Алии Холиқӣ. Хадамоти тарҷумаи Абдулваҳҳоб Аззом ба адаби форсӣ ва арабӣ// Пажӯҳишҳои тарҷума дар забон ва адабиёти арабӣ, давраи 3, шумораи 8, 1392. – саҳ. 80 – 120.

4. Баҳром ибни Мардоншоҳӣ. «Худойнома». – Техрон: Қатра, 1394 с.
5. Жул Мул. Дебачаи «Шоҳнома». Тарчимаи Ҷаҳонгири Афкорӣ. Созмони китобҳои чайбӣ. – Техрон, с. 1345, (1967), с. 78.
6. Зоҳидов Н. Абдиёти арабизабони форсу тоҷик аз истилои араб то аҳди Сомониён. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1999.
7. Исьод Абдулҳодӣ Қандил. Фунун аш – шеър ал – форсӣ. Бейрут. 1981.
8. Нусхаи бойсанқурии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Китобхонаи салтанатии Самир Молтӣ. аш – Шоҳнома. Бейрут. 1979.
9. Улуғзода, Сотим Достонҳои «Шоҳнома». – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2011. 504 с.
10. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷ.1. Эҷод. – Душанбе. 2017. с.
11. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷ.1 – 10. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Камол Айнӣ ва Зоҳир аҳрорӣ, силсилаи «Ахтарони адаб» ҷ.3 – 12. – Душанбе Адиб, 2007 – 2010. Эрон, рақами 4752, с.9 .

УДК 37.02:811.111

THE EFFECTIVENESS OF THE CLUSTERING TECHNIQUE IN TEACHING ENGLISH VOCABULARY IN CLASSROOMS

Shokirova Muhabbat Muhammadjonovna

**A senior teacher of the department of Foreign Languages and Intercultural
Relations at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan**

E-mail: shokirova67@mail.ru

The article investigates the effectiveness of the clustering technique in teaching English vocabulary in classroom conditions. The study compares traditional translation-based instruction with an associative visual learning method. The experimental results demonstrate increased student motivation, vocabulary retention and communicative activity when clustering is applied. The method activates semantic memory networks and improves all four language skills: speaking, listening, reading and writing.

Key words: teaching English, vocabulary acquisition, clustering technique, interactive learning, lexical competence.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕТОДА КЛАСТЕРИЗАЦИИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ СЛОВАРНОМУ ЗАПАСУ В КЛАССАХ

Шокирова Мухаббат Мухаммаджоновна

**старший преподаватель кафедры иностранных языков и межкультурных
отношений Международного университета туризма и предпринимательства
Таджикистана**

E-mail: shokirova67@mail.ru

В статье исследуется эффективность кластерной техники при обучении английской лексике в условиях аудиторных занятий. Сравниваются традиционный переводной метод и ассоциативно-визуальный способ обучения. Эксперимент показал повышение мотивации, запоминания лексики и речевой активности студентов при использовании кластеров. Метод активизирует семантическую память и способствует развитию всех видов речевой деятельности.

Ключевые слова: обучение английскому языку, лексическая компетенция, кластерный метод, интерактивное обучение.

САМАРАНОКИИ УСУЛИ ГУРҶҲБАНДӢ ДАР ОМУӢЗИШИ ЛУҒАТИ АНГЛИСӢ ДАР СИНФХОНАҶО

Шокирова Мухаббат Мухаммадҷоновна

**муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои
байнифарҳангии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон**

E-mail: shokirova67@mail.ru

Дар мақола самаранокӣ усули кластерӣ ҳангоми омӯзиши луғати забони англисӣ дар шароити синфӣ таҳқиқ шудааст. Усули анъанавӣ тарҷума бо усули асосиативӣ визуализатсия карда мешавад. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи кластерҳо

хотирмонӣ, ҳавасмандӣ ва фаъолиятнокии гуфтории донишҷӯёро баланд мебардорад. Ин усулҳамаи чор маҳорати забонирорушд медиҳад.

Калидвожаҳо: таълими забони англисӣ, луғатомӯзӣ, усули кластерӣ, омӯзиши интерактивӣ.

English currently functions not only as a means of everyday communication but also as the primary language of science, technology, business, and intercultural interaction. For this reason, modern higher education increasingly focuses on the formation of communicative competence rather than the mechanical memorization of separate lexical units. Students must be able to understand, interpret, and actively use vocabulary in real communicative situations, not merely reproduce translations.

However, in many classrooms vocabulary instruction still relies on traditional translation-based techniques. Learners memorize word lists, repeat definitions, and complete substitution exercises. Such practices mainly engage short-term memory and often lead to rapid forgetting. Words remain isolated elements rather than parts of an integrated semantic system, which prevents students from using them fluently in speech.

Contemporary pedagogy emphasizes learner-centered and cognitively oriented teaching methods. Interactive approaches encourage students to participate in knowledge construction, activate prior experience, and establish meaningful connections between linguistic elements. Within cognitive psychology this process is associated with semantic memory networks, where information is stored not linearly but through associative links.

One of the techniques based on this principle is the clustering method — a visual and associative organization of vocabulary around a central concept. By grouping words according to semantic relations, learners perceive vocabulary as a structured system rather than a random collection. The technique stimulates analytical thinking, facilitates comprehension, and strengthens retention of lexical material. Moreover, clustering integrates receptive and productive language skills, supporting speaking, listening, reading, and writing simultaneously [7, p.97].

Thus, the relevance of this study lies in the need to determine whether the clustering technique can improve vocabulary acquisition in classroom conditions compared to traditional instruction methods and to explain its effectiveness from a cognitive-pedagogical perspective/

The issue of effective vocabulary acquisition occupies a central place in modern language pedagogy, where lexical competence is understood as a prerequisite for communicative competence rather than a by-product of grammar learning. Nation states that vocabulary retention depends on repeated contextual encounters and associative connections between lexical items, since words are stored in semantic networks rather than isolated lists [7, p.97]. Consequently, retrieval in real communication becomes faster when lexical units are organized meaningfully.

Methodological approaches in teaching English also emphasize contextualization and cognitive involvement. The communicative orientation of TESOL methodology requires students to process vocabulary through purposeful activity and interaction, which promotes deeper processing of meaning [9, p.14]. In composition pedagogy, clustering is described as a pre-writing technique that helps learners generate and organize ideas through associative relations rather than linear enumeration [3, p. 62]. Macdonald characterizes clustering as a chain of free associations where each concept activates another related concept, facilitating structured thinking and recall [6, p. 45].

In pedagogical theory the notion of cluster extends beyond a cognitive procedure and becomes a didactic model of knowledge organization. Davidova and Igoshev define an educational cluster as a system-forming structure that connects elements of knowledge and improves comprehension through relational organization [2, 28]. Krivikh similarly considers the cluster approach a means of structuring information and developing professional competence [5, p.51],

while Osechkina notes that clustering promotes analytical thinking and learner autonomy in university learning environments [8, p. 33].

Another strand of research links clustering with integration and learner motivation. Asadullin interprets integrative educational models as mechanisms that combine theoretical knowledge and practice into a holistic understanding [1, p.19]. Karamursov further argues that integrated learning environments increase student engagement and cognitive activity in higher education [4,p.44]. These findings imply that clustering may simultaneously function as a cognitive organizer and a motivational pedagogical strategy.

However, despite strong theoretical grounding, most studies consider clustering either as a general educational system or as a writing-development tool rather than a specific technique for teaching foreign language vocabulary. Psycholinguistic research confirms associative lexical storage [7, 97], and methodological works support contextual learning [9, p.14], yet empirical classroom comparisons between clustering and translation-memorization remain insufficient.

Therefore, existing literature establishes that lexical knowledge is network-based and learning improves through meaningful connections, while clustering provides a mechanism for organizing such connections. Nevertheless, the direct instructional effectiveness of clustering for vocabulary acquisition and communicative performance in EFL classroom conditions still requires experimental verification.

To determine whether the clustering technique improves vocabulary acquisition and communicative activity compared with traditional translation instruction.

Object: teaching English vocabulary in classroom conditions

Subject: influence of clustering technique on lexical competence and motivation

Students who learn vocabulary through associative clustering demonstrate higher retention and communicative activity than students taught through translation memorization.

The study involved 40 first-year university students. The participants were divided into two equal groups: a control group (n = 20), which received vocabulary instruction through the traditional translation-based method, and an experimental group (n = 20), which was taught using the clustering technique.

The instructional intervention lasted four weeks. Students completed a pre-test before the instruction, an immediate post-test after the instructional period, and a delayed test administered two weeks later to measure retention.

Results

Vocabulary retention (average score /100)

Stage	Control	Experimental	Stage
Pre-test	41	42	Pre-test
Post-test	63	81	Post-test
Delayed	55	78	Delayed

Retention in the experimental group was 39% higher.

Speaking activity

Group	Responses per lesson	Group
Control	8–10	Control
Experimental	18–22	Experimental

Students using clustering participated twice as actively.

Motivation survey

Answer	Control	Experimental
Interested	40%	85%
Neutral	35%	10%
Not interested	25%	5%

Discussion

The findings suggest that translation-based instruction primarily engages mechanical memorization, which leads to weaker long-term retention. In contrast, clustering appears to activate semantic associations, a structure more consistent with natural lexical organization in cognition. When lexical items are connected within meaning networks, retrieval during speech production becomes faster and more stable, supporting the relationship between lexical organization and communicative competence [3. 29].

The observed increase in classroom participation may be explained by the shift from passive reception of lexical material to active construction of meaning. The technique requires learners to analyze, categorize, and relate vocabulary items, which promotes deeper cognitive processing and sustained attention.

The study provides empirical evidence that clustering influences not only vocabulary retention but also communicative behavior and learner engagement under classroom conditions.

The technique can be implemented in both school and university contexts without technological support and is particularly applicable to mixed-ability groups due to its flexible and student-centered structure.

The study indicates that the clustering technique contributes to higher vocabulary retention and greater communicative activity compared with translation-based instruction in classroom conditions. The results suggest that organizing lexical material through semantic associations facilitates recall and supports learner engagement in language use.

Therefore, clustering may be considered an effective interactive strategy for vocabulary instruction, particularly in communicative learning environments, although further research is required to examine its impact on individual language skills and in different educational contexts.

LITERATURE

1. Asadullin R. Integration as a new form of pairing of education, science and practice in the region // Accreditation in Education. 2009.
2. Davidova N.N., Igoshev B.M. Educational cluster as a system-forming component // Pedagogical Education in Russia. 2014.
3. Langan J. College Writing Skills. McGraw-Hill, 2003.
4. Karamursov B. Continuing professional education at university complex // Higher Education in Russia. 2009.
5. Krivikh S.V. Cluster approach in professional education. 2014.
6. Macdonald A., Macdonald G. Mastering Writing Essential. Prentice Hall, 1996.
7. Nation I.S.P. Teaching and Learning Vocabulary. Heinle, 1990.
8. Osechkina L.I. Cluster approach in university activity // Higher Education in Russia. 2012.
9. Methodology of Teaching English to Speakers of Other Languages. British Council, 1988.

УДК 821.111 – 312

ПАТРИОТИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ ИДЕИ В «ГАМЛЕТЕ» ШЕКСПИРА И ЕГО ПЕРЕВОДЕ

Эмомов Исматулло Боронович

доцент кафедры иностранных языков и межкультурных отношений

Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана

Е-mail: iemomov@mail.ru

В статье рассматриваются патриотические и гуманитарные идеи трагедии У. Шекспира «Гамлет» и особенности их отражения в русском и таджикском переводах. Анализируются философская проблематика произведения, нравственный конфликт главного героя и его отношение к судьбе государства. Особое внимание уделяется переводческому мастерству М. Лозинского и С. Улугзоды, сумевших сохранить художественную выразительность и идейную глубину оригинала.

Ключевые слова: Шекспир, Гамлет, трагедия, гуманизм, патриотизм, художественный перевод, Лозинский, Улугзода, философия, литература.

АНДЕШАҶОИ ВАТАНДҶУСТОНА ВА БАШАРДҶУСТОНА ДАР «ҲАМЛЕТ»-И ШЕКСПИР ВА ТАРҶУМАҶОИ ОН

Эмомов Исматулло Боронович

дотсенти кафедраи забонҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байнифарҳангӣ,

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Е-mail: iemomov@mail.ru

Дар мақола ғояҳои ватандӯстӣ ва инсонпарварии ғоҷи «Ҳамлет»-и У. Шекспир ва хусусиятҳои инъикоси онҳо дар тарҷумаҳои русӣ ва тоҷикӣ баррасӣ мешаванд. Масъалаҳои ғалсафӣ, ихтилофи ахлоқии қаҳрамони асосӣ ва муносибати ӯ ба сарнавишти давлат таҳлил мегарданд. Ба маҳорати тарҷумонии М. Лозинский ва С. Улугзода, ки мазмун ва зебоии бадеии асарро ҳифз намудаанд, диққати махсус дода шудааст.

Калидвожаҳо: Шекспир, Ҳамлет, ғоҷа, инсонпарварӣ, ватандӯстӣ, тарҷумаи бадеӣ, Лозинский, Улугзода, ғалсафа, адабиёт.

PATRIOTIC AND HUMANITARIAN IDEAS IN SHAKESPEARE'S HAMLET AND ITS TRANSLATIONS

Ismatullo Boronovich Emomov

**associate Professor, Department of Foreign Languages and Intercultural Relations,
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan**

Email: iemomov@mail.ru

The article examines the patriotic and humanitarian ideas in Shakespeare's tragedy «Hamlet» and their interpretation in Russian and Tajik translations. The philosophical issues of the play, the moral conflict of the protagonist, and his attitude toward the fate of the state are analyzed. Special attention is paid to the translation mastery of M. Lozinsky and S. Ulugzoda, who preserved the artistic expressiveness and ideological depth of the original text.

Keywords: Shakespeare, Hamlet, tragedy, humanism, patriotism, literary translation, Lozinsky, Ulugzoda, philosophy, literature.

Творчество Уильям Шекспир занимает особое место в истории мировой литературы как вершина художественной мысли эпохи Возрождения. Среди его произведений трагедия Гамлет является не только выдающимся драматическим текстом, но и глубоким философским размышлением о судьбе человека, его нравственном выборе, долге и ответственности перед обществом. В этом произведении органично переплетаются гуманитарные и патриотические идеи, раскрывающиеся через внутреннюю борьбу главного героя и его стремление восстановить справедливость.

Образ принца Гамлета воплощает высокие моральные принципы, стремление к истине и непримиримость к злу. Его трагедия обусловлена не только личной утратой, но и осознанием нравственного разложения государства. Таким образом, проблема личного и общественного долга становится центральной в произведении.

Особое значение имеет изучение переводов трагедии на русский и таджикский языки, выполненных М. Лозинским и С. Улугзодой. Переводчики сумели передать не только художественную форму оригинала, но и его идейное содержание, сохранив философскую глубину, эмоциональную напряженность и гуманистическую направленность текста. Анализ оригинала и переводов позволяет глубже осмыслить патриотические и гуманитарные идеи трагедии, выявить особенности их художественного воплощения и интерпретации в разных культурных традициях.

Великий английский драматург и поэт открыл для себя мир бытия в городе Стратфорд, который в то время насчитывал 2000 жителей. Этот великий драматург смог отразить в своих произведениях жизнь и обычаи жителей этого города.

Детство Шекспира прошло в объятиях прекрасной природы его родины, и с этого периода началось его знакомство с миром растений и животных. С этого возраста он также начал изучать язык народа и устную литературу. Шекспир учился в одной из школ своего родного города. В 18 лет он женился на дочери соседнего землевладельца и переехал в Лондон в 1587 году. Ранний интерес и чувства этого чувствительного молодого человека к театру стали главной причиной его переезда в Лондон. В 1593 году он присоединился к одной из лучших театральных трупп своего времени, которую возглавлял один из самых талантливых актеров того времени, Джеймс Бербедж. В 1595 году члены этой группы художников основали новый театр под названием «Глобус», для которого Шекспир позже написал свои знаменитые драматические произведения [1, 11]. Первые пьесы Шекспира создавались в подражание и имитации драматургов того времени.

Однако с 1590 – х годов Шекспир начал писать собственные масштабные, насыщенные событиями драмы, и к концу 1590 – х годов его блестящие драматические способности были признаны современниками.

Покинув родной город Стратфорд, Шекспир стал актером. Вероятно, в начале своей карьеры он играл второстепенные роли на сцене, поэтому его первой биографической ролью был Роу, роль которого он написал в 1709 году и сыграл в одной из своих лучших пьес – «Гамлет».

Наряду со своими сценическими выступлениями, Шекспир писал пьесы для театра, и его пьесы были настолько важны для театра, что в 1599 году, когда был основан знаменитый театр «Глобус», Шекспир был одним из тех, кто внес свой вклад в его развитие. Творчество Шекспира было тесно связано с театром «Глобус», и поэтому он считался одним из самых демократичных театров Лондона того времени.

Трагедия Шекспира «Гамлет и принц Датский» считается самой известной пьесой английского драматурга. По мнению многих уважаемых искусствоведов, это одно из самых значимых творений гения, великая философская трагедия.

Она затрагивает важнейшие вопросы жизни и смерти, которые не могут оставить никого равнодушным. Шекспир, как мыслитель, проявил в этом произведении все свое

мастерство. Вопросы, поднятые в трагедии, имеют поистине универсальное значение. Не случайно на разных этапах развития мысли люди обращались к «Гамлету» за подтверждением своей точки зрения на жизнь и порядок вещей.

Справедливо будет сказать, что «Гамлет» привлекал внимание не только тех, кто склонен размышлять о смысле жизни вообще. Произведение Шекспира поднимает сложные моральные вопросы, которые никогда не были односторонними. Трагические ситуации, особенно мысли и печали его героя, глубоко трогают сердца читателя и зрителя.

«Гамлет» как подлинно художественное произведение привлекает многие поколения людей. Жизнь меняется, возникают новые понимания и интересы, и каждое молодое поколение находит в трагедии что – то близкое себе. Сила трагедии определяется не только ее популярностью среди читателей, но и тем фактом, что на протяжении четырех веков она занимала одно из первых, или, скорее, первое место в репертуаре театров западной цивилизации, а теперь и сцены театров других цивилизаций. Постановка трагедии всегда привлекала внимание зрителей, и мечта каждого актера – сыграть роль героя этой трагедии. Популярность «Гамлета» в последнее десятилетие еще больше возросла благодаря его экранизации и показу в синем зеркале.

Чувствительных и вдумчивых читателей волнует судьба многих литературных героев. Они сочувствуют им, жалеют их или радуются их участи, но между читателем и зрителем всегда существует дистанция, отделяющая их от прекрасных, звездных героев, созданных писателем. Гамлет занимает место в наших сердцах.

Чтобы понять Гамлета и посочувствовать ему, не обязательно ставить себя на его место – понимать, что отец был жестоко убит, а мать, в память о муже, предала его и вышла замуж за другого. Конечно, люди, хотя бы отчасти близкие к Гамлету, точно и ясно чувствуют всё, что пережил герой. Но даже когда жизненные ситуации не близки, Гамлет кажется близким читателям, особенно если они обладают присущими Гамлету внутренними качествами – склонностью к самоанализу, погружению в свою внутреннюю жизнь, болезненному восприятию несправедливости и угнетения, к тому, чтобы чувствовать чужую боль и страдания как свои собственные.

Первая пьеса Шекспира, поставленная в лондонском театре «Глобус» на площади перед замком, в которой главные роли очень искусно исполнили Бернардо, Франсиско, Марчелло и Горацио, пользовалась огромной популярностью у публики. Восхищение зрителей ролями и их исполнителями свидетельствует о великом писательском таланте великого поэта Шекспира. Например: Мы рассмотрим роль Бернардо, которую Шекспир написал с большим энтузиазмом и исключительным талантом.

Bernardo.

Last night of all,
When yond same star that's westward from the pole
Had made his course to illume that part of heaven
Where now it burns, Marcellus and myself,
The bell then beating one – [4, 17].

Следует отметить, что переводы пьес «Гамлета» с английского на русский и таджикский языки выполнены на высоком уровне. Например: слова Бернардо были переведены на русский язык переводчиком М. Лозинским с особым мастерством и талантом:

Бернардо

Минувшей ночью,
Когда вон та звезда левой Полярной,
Пришла светить то области небес,
Где блещет и теперь Марцелл и я,
Едва пробило час... [2, 139].

Из перевода строк пьесы Шекспира «Гамлет», исполненной на русском языке М. Лозинским, становится ясно, что переводчик владеет обоими языками на необходимом уровне.

В таджикском языке переводчик Сотим Улугзода также умело использовал необходимые и понятные слова и фразы, просто и ясно передав замысел поэта. Роль Бернардо в таджикском переводе настолько хорошо передана переводчиком, что очевидны навыки, опыт и обширные знания С. Улугзоды.

Бернардо

Дишаб, вакте ҳу ана он ситора
 Ҳамсои чапи ситораи Қутб,
 Пайдо шуду қитъае аз осмонро,
 Ки акнун ҳам дар он қитъа тобон аст,
 Равшан кард, ҳар дуи мо – Марселл ва ман...
 Шабаҳ медарояд [3, 9].

Таджикский перевод, как и английский, и его русский перевод, представлен таким образом, что облегчает восприятие его как идеологического и тематического единства. Перевод приведенных выше строк с английского на русский и с русского на таджикский демонстрирует высокое мастерство переводчиков М. Лозинского и С. Улугзоды. Русский вариант: «Минулевая ночь, Когда вон та звезда левей Полярной». В оригинале: **«Last night of all, When yond same star that's westward from the pole»**. В таджикском переводе: **«Дишаб, вакте ҳу ана он ситора»**.

Из этих переводов следует, что и М. Лозинский, и С. Улугзода в совершенстве владеют переводимым языком. Зная нюансы языка, они смогли привлечь внимание многих энтузиастов, поклонников и любителей творчества Шекспира и тем самым познакомить таджикского и русского читателя с плодотворным творчеством Шекспира.

Таким образом, трагедия Гамлет представляет собой многогранное произведение, в котором гуманитарные и патриотические идеи занимают центральное место. Через образ Гамлета Уильям Шекспир раскрывает сложность нравственного выбора личности, ее ответственность перед обществом и государством, а также неизбежность внутренней борьбы в условиях морального кризиса.

Патриотизм героя проявляется не в громких словах, а в глубоком переживании судьбы своей страны и стремлении очистить ее от несправедливости. Гуманизм трагедии выражается в защите человеческого достоинства, в сочувствии к страданиям личности и в утверждении нравственных ценностей.

Сравнительный анализ переводов М. Лозинского и С. Улугзоды показывает высокий уровень художественного мастерства переводчиков, сумевших сохранить идейную глубину, образность и эмоциональную силу оригинала. Благодаря их труду произведение стало достоянием русской и таджикской культур, способствуя межкультурному диалогу и укреплению духовных связей между народами.

Трагедия «Гамлет» продолжает оставаться актуальной и в наше время, поскольку поднятые в ней вопросы чести, долга, справедливости и человеческого достоинства сохраняют свое универсальное значение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аникст А.А., Трагедия Шекспира «Гамлет». Лит. Коммент.: Кн. Для учителя. – М.: Просвещение, 1986. – 124 стр.
2. Верга Карью Л. Ф. де, Шекспир У., Мольер, Гольдони К., Шеридан Р. Б., Гете И. В., Шиллер Ф., пьесы / Пер. с испан., англ., франц., итал. И нем.; Предисл. Ю. Кагарлицкого; Рис. А. Уральской. – М.: Дит. лит., 1984. – 670 с., 9 л. ил. – (Библиотека мировой литературы для детей, т. 33).

3. Шекспир У. Ҳамлет, шоҳзодаи Дания. Фочиа дар панҷ парда. Тарҷумаи С. Улуғзода. Душанбе, «Ирфон», 1978.

4. HAMLET, PRINCE OF DENMARK. William Shakespeare. This etext was prepared by Dianne Bean. Converted to TEX, pdf and ps by Carlos Campani, campani@ufpel.tche.br.

БАХШИ ИЛМҲОИ ДАҚИҚ. РАЗДЕЛ ТОЧНЫХ НАУК. SECTION OF EXACT SCIENCES

УДК 004.8:616.6

ЗЕҲНИ СУНӢЙ ДАР ТИБ: ДУРНАМОИШ ВА ТАТБИҚ ДАР УРОЛОГИЯ

Илолов А.М.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Доктори илмҳои химия, профессори иҷроқунанда, кафедраи хизматрасонии тиббӣ ва санаторию курортӣ, Институти сайёҳӣ. Телефон: 77 555 55 77. Почтаи электронӣ: ilolov2@gmail.com

Махмадаминова М.М.

Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ Сино. Аспиранти кафедраи ҷарроҳии умумии № 2. Телефон: 93 99 99901. Почтаи электронӣ: mmakhmadaminova@gmail.com

Ин мақола татбиқи кунунии зехни сунъиро дар амалияи урологӣ, аз ҷумла таҳлили тасвирҳои тиббӣ, таҳияи моделҳои пешгӯикунанда, ҷарроҳии роботӣ ва системаҳои назорати дурдасти беморон баррасӣ мекунад. Таваҷҷӯҳи махсус ба истифодаи алгоритмҳои омӯзиши мошинӣ ва шабакаҳои амиқи асаб барои ташҳиси барвакти саратони узвҳои таносул, ба монанди саратони простата ва саратони масона, равона карда шудааст.

Калидвожаҳо: зехни сунъӣ, урология, омӯзиши мошинӣ, ташҳиси тиббӣ, ҷарроҳии роботӣ, таҳияи доруҳо, маълумоти тиббӣ.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В МЕДИЦИНЕ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРИМЕНЕНИЕ В УРОЛОГИИ

Илолов А.М.

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана. Доктор химических наук, и.о. профессор кафедры медицинско-санаторного обслуживания Института туризма. Телефон: 77 555 55 77. E-mail: ilolov2@gmail.com

Махмадаминова М.М.

Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино. Соискатель кафедры общей хирургии №2. Телефон: 93 99 99901. E-mail: mmakhmadaminova@gmail.com

В данной работе рассматриваются современные направления применения искусственного интеллекта в урологической практике, включая анализ медицинских изображений, разработку прогностических моделей, роботизированную хирургию и системы дистанционного мониторинга пациентов. Особое внимание уделяется применению алгоритмов машинного обучения и глубоких нейронных сетей для ранней диагностики онкологических заболеваний мочеполовой системы, таких как рак предстательной железы и рак мочевого пузыря.

Ключевые слова: искусственный интеллект, урология, машинное обучение, медицинская диагностика, роботизированная хирургия, разработка лекарственных препаратов, медицинские данные.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MEDICINE: PROSPECTS AND APPLICATION IN UROLOGY

Ilolov A.M.

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Doctor of Chemical Sciences, Acting Professor, Department of Medical and Sanatorium Services, Institute of Tourism. Phone: 77 555 55 77. E-mail: ilolov2@gmail.com

Makhmadaminova M.M.

Tajik State Medical University named after Avicenna. Postgraduate Student, Department of General Surgery No. 2. Phone: 93 99 99901. Email: mmakhmadaminova@gmail.com

This paper examines current applications of artificial intelligence in urological practice, including medical image analysis, development of predictive models, robotic surgery, and remote patient monitoring systems. Particular attention is paid to the use of machine learning algorithms and deep neural networks for the early diagnosis of genitourinary cancers, such as prostate cancer and bladder cancer.

Keywords: artificial intelligence, urology, machine learning, medical diagnostics, robotic surgery, drug development, medical data.

В последние два десятилетия развитие цифровых технологий радикально изменило подходы к диагностике и лечению заболеваний. Одним из наиболее значимых направлений является применение искусственного интеллекта (ИИ) в медицине. Искусственный интеллект представляет собой совокупность алгоритмов и вычислительных методов, позволяющих компьютерным системам анализировать большие массивы данных, выявлять закономерности и принимать решения, приближенные по качеству к экспертным решениям специалистов. Современная медицина генерирует огромные объёмы данных: медицинские изображения, лабораторные показатели, геномные данные, электронные медицинские карты и результаты мониторинга пациентов. Традиционные методы анализа часто не позволяют эффективно обрабатывать такие массивы информации. Поэтому технологии машинного обучения и глубоких нейронных сетей становятся ключевыми инструментами анализа медицинских данных. Урология является одной из областей медицины, где применение искусственного интеллекта особенно перспективно. Урологические заболевания часто требуют комплексной диагностики, включающей визуализацию, лабораторные исследования и клиническую оценку состояния пациента. К наиболее распространённым урологическим патологиям относятся рак предстательной железы, рак мочевого пузыря, мочекаменная болезнь, хроническая болезнь почек и различные функциональные нарушения мочевыводящих путей. В этих условиях технологии искусственного интеллекта способны повысить точность диагностики, улучшить прогнозирование течения заболеваний и оптимизировать выбор методов лечения. Кроме того, использование ИИ способствует снижению нагрузки на медицинский персонал и повышению эффективности работы медицинских учреждений [1 с.12].

Целью данной статьи является анализ современных направлений применения искусственного интеллекта в урологии, а также оценка перспектив развития данных технологий в клинической практике.

Искусственный интеллект в медицине включает несколько ключевых технологических направлений. Одним из наиболее распространённых является машинное обучение (Machine Learning), которое позволяет алгоритмам самостоятельно обучаться на основе анализа данных без явного программирования каждого шага [2 с. 435].

Машинное обучение делится на несколько типов:

- обучение с учителем (supervised learning) — алгоритмы обучаются на размеченных данных;
- обучение без учителя (unsupervised learning) — алгоритмы выявляют скрытые структуры в данных;
- обучение с подкреплением (reinforcement learning) — система обучается на основе взаимодействия с окружающей средой.

Другим важным направлением является глубокое обучение (deep learning), основанное на использовании многослойных нейронных сетей. Эти методы особенно эффективны при анализе медицинских изображений, таких как МРТ, КТ и ультразвуковые исследования. В последние годы значительное развитие получили также большие языковые модели (Large Language Models), которые способны анализировать медицинскую литературу, помогать врачам в подготовке медицинских отчётов и отвечать на клинические вопросы [3 с. 113].

Одной из наиболее активно развивающихся областей применения ИИ является диагностика урологических заболеваний. Современные алгоритмы способны анализировать медицинские изображения и выявлять патологические изменения на ранних стадиях заболевания [4 с. 60].

Диагностика рака предстательной железы. Рак предстательной железы является одним из наиболее распространённых онкологических заболеваний у мужчин. Традиционная диагностика включает анализ уровня простатспецифического антигена (PSA), магнитно-резонансную томографию и биопсию. Алгоритмы искусственного интеллекта способны анализировать МРТ-изображения предстательной железы и выявлять подозрительные участки ткани с высокой точностью. Исследования показывают, что использование глубоких нейронных сетей позволяет повысить чувствительность диагностики и снизить количество ненужных биопсий. ИИ также применяется для автоматической сегментации предстательной железы на медицинских изображениях, что облегчает планирование хирургических вмешательств и лучевой терапии.

Диагностика рака мочевого пузыря. Цистоскопия является основным методом диагностики опухолей мочевого пузыря. Однако интерпретация изображений часто зависит от опыта врача. Использование алгоритмов компьютерного зрения позволяет автоматически анализировать изображения цистоскопии и выявлять даже небольшие опухолевые образования. Современные системы на основе глубоких нейронных сетей способны проводить сегментацию опухолей и классифицировать их по степени злокачественности.

Диагностика заболеваний почек. ИИ активно применяется для анализа компьютерной томографии и ультразвуковых исследований почек. Алгоритмы машинного обучения позволяют выявлять кисты, опухоли и другие патологические изменения. Кроме того, модели машинного обучения могут анализировать лабораторные данные пациентов и прогнозировать риск развития хронической болезни почек.

Прогнозирование развития болезней является одной из важных задач врачей с тем чтобы предупредить о возможных осложнениях в организме пациента. Наиболее перспективных направлений является использование ИИ для прогнозирования развития заболеваний. Прогностические модели позволяют оценивать вероятность осложнений, рецидивов и прогрессирования патологий. Алгоритмы машинного обучения могут прогнозировать риск рецидива рака почки после хирургического лечения. Такие модели учитывают множество факторов, включая возраст пациента, стадию заболевания, результаты гистологического исследования и другие клинические показатели. Прогностические системы также применяются для оценки риска развития мочекаменной болезни и вероятности повторного образования камней.

Современные роботизированные хирургические системы активно используются в урологии. Одной из наиболее известных является система “Da Vinci”, применяемая при простатэктомии, нефрэктомии и других операциях. ИИ может анализировать данные предыдущих операций и помогать хирургу оптимизировать траекторию инструментов. Алгоритмы машинного обучения используются для оценки риска осложнений и прогнозирования длительности операции. В перспективе возможно создание полностью автономных хирургических систем, способных выполнять отдельные этапы операций под контролем врача [2 с. 149, 5 с. 211, 7 с. 53].

Отдельным перспективным направлением развития медицинского искусственного интеллекта является применение алгоритмов машинного обучения для разработки и синтеза новых лекарственных препаратов. Традиционный процесс создания лекарств занимает в среднем 10–15 лет и требует значительных финансовых ресурсов. Основная сложность заключается в необходимости анализа огромного количества химических соединений и их взаимодействия с биологическими мишенями. Современные системы искусственного интеллекта способны значительно ускорить этот процесс. Алгоритмы глубокого обучения (многослойные нейронные сети) анализируют химические базы данных, предсказывают структуру молекул и моделируют их взаимодействие с белками и клеточными рецепторами. Такие технологии позволяют виртуально тестировать миллионы потенциальных соединений ещё до начала лабораторных экспериментов.

Интересным примером использования подобных подходов являются инициативы специалистов в области информационных технологий, которые применяют алгоритмы искусственного интеллекта для генерации на молекулярном уровне новых структур. В частности, ряд разработчиков, включая российского IT-специалиста Дороничева, продвигают концепцию применения генеративных моделей для синтеза лекарственных соединений. Суть идеи заключается в использовании нейронных сетей, способных проектировать новые молекулы с заданными фармакологическими свойствами.

Такие системы “обучаются” на огромных химических библиотеках и способны предсказывать: биологическую активность молекул; токсичность соединений; растворимость, фармакокинетику; вероятность успешного синтеза вещества. В перспективе подобные технологии могут использоваться и в урологии. Например, алгоритмы могут быть применены для разработки новых препаратов против рака предстательной железы, лечения инфекций мочевыводящих путей или создания более эффективных средств для растворения мочевых камней. [7 с. 53]

Несмотря на значительные преимущества, применение искусственного интеллекта в медицине связано с рядом серьёзных проблем. Одной из основных является вопрос ответственности за решения, принимаемые алгоритмами. В случае диагностической ошибки возникает вопрос, кто несёт ответственность: разработчик системы, медицинское учреждение или врач. Другой важной проблемой является защита персональных данных пациентов. Медицинская информация относится к категории особо чувствительных данных и требует строгих мер безопасности. Также существует проблема так называемой “алгоритмической предвзятости”. Если алгоритм обучен на ограниченном наборе данных, он может демонстрировать более низкую точность при работе с другими группами пациентов.

Развитие технологий искусственного интеллекта открывает новые возможности для урологии. В ближайшие годы ожидается значительное расширение применения ИИ в следующих направлениях: ранняя диагностика онкологических заболеваний; персонализированная медицина; интеграция генетических данных в клинические решения; интеллектуальные системы поддержки врачей; автоматизация анализа медицинских изображений. В долгосрочной перспективе возможно создание комплексных цифровых

экосистем здравоохранения, в которых искусственный интеллект будет интегрирован во все этапы медицинской помощи — от профилактики до реабилитации пациентов [8 с.91].

Искусственный интеллект становится одним из ключевых факторов трансформации современной медицины. В урологии применение ИИ уже демонстрирует значительные преимущества в области диагностики, прогнозирования и хирургического лечения. Несмотря на существующие технологические и этические ограничения, дальнейшее развитие алгоритмов машинного обучения и увеличение объёмов медицинских данных будут способствовать более широкому внедрению ИИ в клиническую практику. Таким образом, искусственный интеллект имеет потенциал значительно повысить эффективность медицинской помощи, улучшить качество диагностики и повысить уровень безопасности пациентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Alqahtani S. Systematic Review of AI-Assisted MRI in Prostate Cancer Diagnosis: Enhancing Accuracy Through Second Opinion Tools. *Diagnostics* 14(22):2576. 2024
2. Chen R. AI-assisted volumetric analysis of prostate. *European Urology*. 2023.
3. Kim D. MRI-based AI segmentation for prostate assessment. *Journal of Magnetic Resonance Imaging*. 2023.
4. Lee H. Deep learning for bladder cancer detection. *Medical Image Analysis*. 2023.
5. Patel S. Machine learning in chronic kidney disease prognosis. *Kidney International Reports*. 2023.
6. Rajkomar A., Dean J., Kohane I. Machine learning in medicine. *New England Journal of Medicine*. 2019.
7. Smith J., Johnson L. Artificial intelligence in urology: Current trends and future perspectives. *Journal of Urological Research*. 2023.
8. Wang X. Multitask CNN for early detection of bladder tumors. *Computers in Biology and Medicine*. 2024.

УДК 57(091)

РУШДИ ФАНИИ БИОЛОГИЯ АЗ АСРИ XV TO ЗАМОНИ МУОСИР

Тамризи М.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон. Ассистенти кафедраи хизматрасониҳои тиббӣ-осоишгоҳи Институти сайёҳӣ. телефон: 988889191 E-mail: tamrizimubin@mail.ru

Ҳаётов Ҷ.Б.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон
Ассистенти кафедраи хизматрасониҳои тиббӣ-осоишгоҳӣ. Телефон: 985153604. E-mail: hayotov1964@mail.ru

Хусравбекова З.Г.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон
Номзади илмҳои кишоварзӣ, и.в дотсенти кафедраи хизматрасониҳои тиббӣ-осоишгоҳӣ. Телефон: 935239668. E-mail: Zarto-74@mail.ru

Мақолаи мазкур ба омӯзиши марҳилаҳои асосии рушди фанни биология аз асри XV то замони муосир бахшида шудааст. Дар мақола ташаққули биология ҳамчун илми мустақил, саҳми олимони давлатҳо ва миллатҳои гуногун дар рушди ин фан, ташаққули қонунҳои асосии биология ва рушди биологияи муосир, аз ҷумла биологияи молекулярӣ баррасӣ карда мешавад. Аз асрҳои XVII–XIX биология ба як илми таҷрибавӣ табдил ёфт ва дар асри XX бо пайдоиши генетика, микробиология ва биологияи молекулярӣ давраи нави рушди худро оғоз намуд. Ин давра баъзан «асри тиллоии биология» меноманд, зеро дар ин замон кашфиёти муҳими илмӣ ба амал омаданд.

Калидвожаҳо: биология, биологияи молекулярӣ, генетика, қонунҳои биология, эволютсия, асри тиллоии биология, тадқиқоти биологӣ.

РАЗВИТИЕ БИОЛОГИИ С XV ВЕКА ДО СОВРЕМЕННОСТИ

Тамризи М.

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистан/
Ассистент кафедры медико-санаторных услуг Института туризма/ Телефон: +992 988889191 E-mail: tamrizimubin@mail.ru

Ҳаётов Дж.Б.

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.
Ассистент кафедры оздоровительного курортного обслуживания. Телефон: +992 985153604 E-mail: hayotov1964@mail.ru

Хусравбекова З.Г.

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.
Кандидат сельскохозяйственных наук, исполняющая обязанности доцента кафедры оздоровительного курортного обслуживания. Телефон: +992 935239668. E-mail: Zarto-74@mail.ru

Данная статья посвящена изучению основных этапов развития биологии с XV века до современного периода. В статье рассматриваются формирование биологии как самостоятельной науки, вклад ученых различных стран и народов в развитие этой науки, становление основных законов биологии, а также развитие современной биологии, в том числе молекулярной биологии. Начиная с XVII–XIX веков биология превратилась в экспериментальную науку, а в XX веке с развитием генетики, микробиологии и молекулярной биологии начался новый этап её развития. Этот период иногда называют «золотым веком биологии», поскольку именно в это время было сделано множество важных научных открытий.

Ключевые слова: биология, молекулярная биология, генетика, законы биологии, эволюция, золотой век биологии, биологические исследования.

THE DEVELOPMENT OF BIOLOGY FROM THE 15TH CENTURY TO THE PRESENT

Tamrizi M.

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan
Assistant of the Department of Medical and Sanatorium Services, Institute of Tourism.**

Phone: +992 988889191 E-mail: tamrizimubin@mail.ru

Hayotov J.B.

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan
Assistant of the Department of Medical and Health Resort Services.**

Phone: +992 985153604. E-mail: hayotov1964@mail.ru

Khusravbekova Z.G.

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan
Candidate of Agricultural Sciences, Acting Associate Professor of the Department of
Medical and Health Resort Services.**

Phone: +992 935239668/ E-mail: Zarto-74@mail.ru

This article is devoted to the study of the main stages in the development of biology from the 15th century to the present time. The paper discusses the formation of biology as an independent science, the contribution of scientists from different countries and nations to the development of this field, the formation of the fundamental laws of biology, and the development of modern biology, including molecular biology. From the 17th to the 19th centuries, biology became an experimental science, and in the 20th century, with the emergence of genetics, microbiology, and molecular biology, a new stage in its development began. This period is sometimes referred to as the “Golden Age of Biology,” as many important scientific discoveries were made during this time.

Keywords: biology, molecular biology, genetics, laws of biology, evolution, golden age of biology, biological research. Аннотатсия

Биология яке аз илмҳои асосии табиатшиносӣ буда, организмҳои зинда, сохтор, ҷабҳаҳои онҳо ва муносибатҳои онҳоро бо муҳити зист меомӯзад. Ин илм тамоми шаклҳои ҳаётро аз сатҳи молекулавӣ то сатҳи экосистема фаро мегирад. Рушди биология бо рушди илмҳои дигар, ба монанди физика, химия, тиб ва география алоқаманд мебошад. Дар давраҳои гуногуни таърихӣ олимони кишварҳои гуногун барои ташаккули ин илм саҳми калон гузоштаанд. Дар натиҷаи тадқиқот ва таҷрибаҳои илмӣ қонунҳои асосии биология ташаккул ёфтанд, ки онҳо принципҳои асосии ҳаётро шарҳ медиҳанд [6, с.

23].Махсусан аз асри XV, вақте ки илмҳои табиатшиносӣ босуръат рушд карданд, биология низ ба як соҳаи муҳими илмӣ табдил ёфт. Бо пайдоиши асбобҳои илмӣ, аз ҷумла микроскоп, имкониятҳои нави тадқиқоти биологӣ ба вучуд омаданд [7, с. 32].Мақсади мақолаи мазкур таҳлили марҳилаҳои асосии рушди фанни биология аз асри XV то замони муосир мебошад.

Таърихи биология аз давраҳои қадим оғоз мешавад, аммо ташаккули он ҳамчун илми мустақил ба асрҳои XV–XVI рост меояд. Дар ин давра давраи эҳёи илм ва фарҳанг (Ренессанс) ба амал омад ва олимони ба омӯзиши табиат ва организмҳои зинда тавачҷуҳи бештар зоҳир карданд [4, с. 17].Дар асрҳои миёна донишҳои биологӣ асосан ба тиб ва ботаника вобаста буданд. Аммо дар асри XV ва XVI тадқиқоти системавии табиат оғоз ёфт.Яке аз самтҳои аввалини рушди биология анатомия буд. Олими итолиёвӣ Андреас Везалий дар асри XVI тадқиқоти муфасссал оид ба сохтори бадани инсон анҷом дод. Китоби машҳури ӯ «Дар бораи сохтори бадани инсон» асоси анатомияи муосир гардид [2, с. 64].Дар асри XVII кашфи микроскоп ба рушди биология таъсири бузург расонд. Бо истифода аз микроскоп олими голландӣ Антони ван Левенгук аввалин шуда микроорганизмҳоро мушоҳида кард. Ӯ бактерияҳо, ҳуҷайраҳои хун ва бисёр организмҳои микроскопиро кашф намуд [7, с. 89].

Дар ҳамин давра илмҳои ботаника ва зоология низ рушд карданд. Табиатшиноси швед Карл Линней системаи илмӣ таснифи организмҳои зиндаро пешниҳод намуд. Ӯ ҳамаи организмҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо карда, барои ҳар як намуд номи илмӣ дуқисматӣ (биномӣ) пешниҳод кард [8, с. 54].

Ҳамин тавр, дар асрҳои XVII–XVIII асосҳои илмӣ биология ташаккул ёфтанд ва ин фан тадриҷан ба як соҳаи мустақили илмӣ табдил ёфт.

Дар рушди фанни биология олимони зиёди давлатҳо ва миллатҳои гуногун саҳми бузург гузоштаанд. Яке аз олимони машҳури биология Чарлз Дарвин мебошад. Ӯ назарияи эволюцияро пешниҳод кард, ки мувофиқи он ҳамаи организмҳои зинда дар натиҷаи интихоби табиӣ ва мутобикшавӣ ба муҳити зист инкишоф меёбанд. Асари машҳури ӯ «Пайдоиши намудҳо» яке аз муҳимтарин китобҳои илмӣ дар таърихи биология ба ҳисоб меравад [8, с. 112].Олими австриягӣ Грегор Мендел асосгузори генетика мебошад. Ӯ таҷрибаҳои худро дар растании нахӯд гузаронида, қонунҳои ирсиятро муайян кард. Қонунҳои Мендел нишон медиҳанд, ки аломатҳои ирсӣ аз падару модар ба насл тибқи қонунҳои муайян мегузаранд [9, с. 38].

Олими фаронсавӣ Луи Пастер дар рушди микробиология саҳми бузург гузошт. Ӯ исбот кард, ки бисёр бемориҳо аз микроорганизмҳо ба вучуд меоянд. Пастер инчунин вакцинаҳои аввалинро барои пешгирии баъзе бемориҳо таҳия намуд [10, с. 71].Дар соҳаи физиология олими рус Иван Павлов тадқиқоти муҳим анҷом дод. Ӯ фаъолияти системаи асаб ва рефлексҳои шартиро омӯхт. Тадқиқоти ӯ ба фаҳмиши механизми фаъолияти мағзи сар мусоидат намуд [6, с. 95].Дар асри XX олимони Ҷеймс Уотсон ва Френсис Крик сохтори молекулаи ДНК-ро муайян карданд. Ин кашфиёт яке аз муҳимтарин дастовардҳои илмӣ асри XX ба ҳисоб меравад ва ба рушди биологияи молекулаӣ асос гузошт [9, с. 14].

Дар раванди рушди биология як қатор қонунҳои асосӣ ташаккул ёфтанд, ки онҳо асоси фаҳмиши равандҳои ҳаётро ташкил медиҳанд. Яке аз муҳимтарин қонунҳо назарияи ҳуҷайра мебошад. Ин назарияро олимони Маттиас Шлейден ва Теодор Шванн пешниҳод кардаанд. Мувофиқи ин назария ҳамаи организмҳои зинда аз ҳуҷайраҳо иборат мебошанд ва ҳуҷайра воҳиди асосии сохторӣ ва функционалии организм мебошад [6, с. 27].

Қонунҳои ирсият, ки онҳоро Грегор Мендел кашф кардааст, низ дар биология аҳамияти калон доранд. Ин қонунҳо тарзи интиқоли маълумоти ирсиро аз як насл ба насли дигар шарҳ медиҳанд [9, с. 41].Назарияи эволюсияи Чарлз Дарвин яке аз асосҳои муҳими биология мебошад. Ин назария нишон медиҳад, ки организмҳои зинда дар раванди таърихӣ дарозмуддат тағйир ёфта, намудҳои нав ба вучуд меоянд [4, с. 56].Дар асри XX назарияи генетикаи молекулаӣ ташаккул ёфт. Мувофиқи ин назария маълумоти ирсӣ дар молекулаи

ДНК нигоҳ дошта мешавад ва тавассути равандҳои репликатсия, транскрипсия ва транслятсия амалӣ мегардад [9, с. 73]. Ин қонунҳо ва назарияҳо ба олимони имкон доданд, ки равандҳои мураккаби ҳаётро дар сатҳи ҳуҷайра ва молекула фаҳманд.

Дар асри XX ва XXI биология ба яке аз илмҳои пешрафтаи ҷаҳон табдил ёфт. Ин давраро баъзан «асри тиллоии биология» меноманд, зеро дар ин вақт кашфиёти зиёди илмӣ ба амал омаданд [6, с. 115]. Яке аз самтҳои муҳими биологияи муосир биологияи молекулярӣ мебошад. Ин соҳа сохтор ва ҷабҳияти молекулаҳои биологиро меомӯзад. Тадқиқотҳои биологияи молекулярӣ ба фаҳмиши механизмҳои ирсият, ҷабҳияти генҳо ва синтези сафедаҳо мусоидат карданд [9, с. 67]. Дар баробари ин генетика низ босуръат рушд кард. Олимони геноми организмҳои гуногунро таҳлил намуда, сохтори генҳоро муайян карданд. Лоихаи «Геноми инсон» яке аз лоихаҳои бузурги илмӣ асри XXI ба ҳисоб меравад [6, с. 201]. Биотехнология ва муҳандисии генетикӣ низ аҳамияти калон пайдо карданд. Бо истифода аз ин технологияҳо олимони метавонанд организмҳои навро ба вуҷуд оранд, доруҳои биологӣ истеҳсол кунанд ва бемориҳои ирсиро табобат намоянд. Илова бар ин, соҳаҳои нав, ба монанди биоинформатика, нанобиология ва экологияи муосир, ба рушди биология мусоидат мекунанд. Ин соҳаҳо ба ҳалли масъалаҳои муҳими глобалӣ, аз ҷумла ҳифзи муҳити зист ва таъмини амнияти озуқаворӣ мусоидат менамоянд [3, с. 88]. Ҳамин тавр, биологияи муосир ба як илми бисёрсамта табдил ёфтааст, ки дар пешрафти ҷомеаи инсонӣ нақши муҳим мебозад.

Рушди фанни биология аз асри XV то замони муосир раванди тӯлонӣ ва мураккаб мебошад. Дар давраи Ренессанс омӯзиши табиат ва организмҳои зинда ҷабҳол гардид ва тадқиқоти илмӣ дар соҳаи анатомия, ботаника ва зоология оғоз ёфт. Кашфи микроскоп имконият дод, ки олимони сохтори организмҳоро дар сатҳи ҳуҷайра ва микроорганизмҳо омӯзанд. Дар асрҳои XVIII–XIX биология ба як илми мустақил табдил ёфт. Дар ин давра систематикаи организмҳо, назарияи ҳуҷайра, қонунҳои ирсият ва назарияи эволютсия ташаккул ёфтанд. Саҳми олимони машҳур, ба монанди Карл Линней, Чарлз Дарвин, Грегор Мендел ва Луи Пастер, дар рушди биология хеле муҳим мебошад. Дар асри XX биология ба марҳилаи нави рушди худ ворид гардид. Кашфи сохтори молекулаи ДНК, рушди генетика ва биологияи молекулярӣ ба фаҳмиши равандҳои асосии ҳаёт мусоидат карданд. Ин давраро аксар вақт «асри тиллоии биология» меноманд, зеро дар ин замон бисёр кашфиёти муҳим ба амал омаданд. Дар замони муосир биология ба яке аз илмҳои калидии рушди ҷомеа табдил ёфтааст. Пешрафт дар соҳаҳои генетика, биотехнология, биоинформатика ва экология имконият медиҳад, ки масъалаҳои муҳими инсоният, аз ҷумла мубориза бо бемориҳо, ҳифзи муҳити зист ва таъмини амнияти озуқаворӣ ҳал карда шаванд. Ҳамин тавр, биология на танҳо илми омӯзиши ҳаёт мебошад, балки яке аз муҳимтарин воситаҳои пешрафти илмӣ ва иҷтимоии инсоният ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Альбертс Б. Биологияи молекулярӣ ҳуҷайра. – Москва, 2013. – 154 с.
2. Везалий А. Анатомияи инсон. – Лондон, 1543. – 120 с.
3. Глик Б. Биотехнология. – Москва, 2010. – 256 с.
4. Дарвин Ч. Интиҳоби табиӣ. – Лондон, 1859. – 502 с.
5. Дарвин Ч. Пайдоиши намудҳо. – Москва, 1987. – 383 с.
6. Кэмпбелл Н. Биология. – Москва, 2015. – 1460 с.
7. Левенгук А. Тадқиқоти микроскопӣ. – Амстердам, 1680. – 98 с.
8. Линней К. Системаи табиат. – Стокгоlm, 1735. – 824 с.
9. Лодиш Х. Биологияи молекулярӣ. – Москва, 2012. – 976 с.
10. Майр Э. Эволютсия ва гуногуншаклии ҳаёт. – Москва, 1990. – 550 с.

УДК 551.324:556(575.3)

КАМШАВИИ ПИРЯХҲО ВА ЗАХИРАҲОИ ОБӢ ДАР ҲАВЗАҲОИ ДАРӢҲОИ ТОҶИКИСТОН:МУШКИЛОТ ВА РОҲҲОИ ҲАЛ

Қаландаров Ахрор Аҳмадович

**Дотсенти кафедраи географияи иқтисодӣ ва экологияи Донишгоҳи байналмилалӣ
сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон.,Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри
Душанбе хiebони Борбад 48/5,Е-mail: kalandarov71List.ru . тел.:919 07 80 70.**

Назарова Гулҷехра Шодмоновна

**Мудири кафедраи фанҳои табиӣ –риёзии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои
хориҷӣи Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода суроға: шаҳри Душанбе ноҳияи Сино,
кучаи Мухаммадиев 46 утоқи 65. Е-mail: nazarova81List.ru тел.:553 55 81 55.**

Дар мақола муаллиф оид ба мушкилот ва тағйирёбии иқлим сабабҳои камшудани пиряхҳо ва захираҳои обӣ дар ҳавзаҳои дарёҳои Тоҷикистон омӯхта шуда, доир ба зарурат, моҳият ва захираҳои обӣ, андешаҳои олимону иқтисодчиёни ватанию хориҷӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шуд. Чӣхати муаянсозии моҳият ва мафҳуми захираҳои обӣ дар Тоҷикистон алоқамандӣ ва вобастагии тағйирёбии иқлим ба захираҳои обӣ дар Тоҷикистон шарҳ дода шуд. Ҳамзамон чӣхати таҳлилҳои минбаъдаи камшавии захираҳои обӣ, таснифоти онҳо пешниҳод карда шуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Дар мақола бо мақсади дар ҷомеаи ҷаҳонӣ, ҳамчунон ҳали масоили марбути соҳаро рӯи қоғаз оварда, дурнамои хуби онро пешбинӣ намудааст.

Калидвожаҳо: ҷомеаи ҷаҳонӣ, тағйирёбии иқлим, ҳифзи пиряхҳо, захираҳои обӣ, укёнуи ҷаҳонӣ, рушди иқтисодӣ, оби ошомиданӣ, гидрологияи дарёҳо, криосфера ва глятсиология муҳити зист, оби нушокӣ, офатҳои табиӣ.

ИСТОЩЕНИЕ ВОДНЫХ ЗАПАСОВ И ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В РЕЧНЫХ БАССЕЙНАХ ТАДЖИКИСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Қаландаров Ахрор Аҳмадович

**доцент кафедры экономической географии и экологии Международного
университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055,
Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Борбад 48/5,
Е-mail: kalandarov71List.ru. тел.: 919 07 80 70.**

Назарова Гулҷехра Шодмоновна

**заведующая кафедрой естественных наук и математики Таджикского
международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзоды. Адрес:
город Душанбе, Сино-район, улица Мухаммадиева, 46, кабинет 65.
Е-mail: nazarova81List.ru тел.: 553 55 81 55.**

В статье автор исследовал проблемы и причины сокращения ледников и водных ресурсов в речных бассейнах Таджикистана в связи с изменением климата, а также рассмотрел мнения отечественных и зарубежных ученых и экономистов о необходимости, природе и значении водных ресурсов. Для определения природы и концепции водных ресурсов в Таджикистане была объяснена взаимосвязь и зависимость изменения климата от водных ресурсов в Таджикистане. Одновременно для дальнейшего анализа сокращения водных ресурсов была предложена и представлена их классификация в Республике

Таджикистан. Статья, с целью внесения вклада в мировое сообщество, также предложила решения проблем, связанных с данной отраслью, и обосновала ее хорошие перспективы.

Ключевые слова: глобальное сообщество, изменение климата, защита ледников, водные ресурсы, мировой океан, экономическое развитие, питьевая вода, речная гидрология, криосфера и гляциология, окружающая среда, питьевая вода, стихийные бедствия.

DEPLETION OF WATER AND WATER RESOURCES IN THE RIVER BASINS OF TAJIKISTAN: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Kalandarov Ahror Akhmadovich

**Associate Professor of the Department of Economic Geography and Ecology of the
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: 734055,
Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Borbad avenue 48/5,
E-mail: kalandarov71List.ru . tel.:919 07 80 70.**

Nazarova Gulchekhra Shodmonovna

**Head of the Department of Natural Sciences and Mathematics of the Tajik International
University of Foreign Languages named after Sotim Ulugzoda Address: Dushanbe city,
Sino district, Mukhamadiyev street 46, room 65.
E-mail: nazarova81List.ru tel.:553 55 81 55.**

In the article, the author studied the problems and causes of the decline of glaciers and water resources in the river basins of Tajikistan in connection with climate change, and examined the opinions of domestic and foreign scientists and economists on the need, nature and significance of water resources. In order to determine the nature and concept of water resources in Tajikistan, the relationship and dependence of climate change on water resources in Tajikistan was explained. At the same time, for further analysis of the decline of water resources, their classification was proposed and presented in the Republic of Tajikistan. The article, with the aim of contributing to the global community, also put forward solutions to the issues related to the sector and provided for its good prospects

Keywords: global community, climate change, glacier protection, water resources, world ocean, economic development, drinking water, river hydrology, cryosphere and glaciology, environment, drinking water, natural disasters.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Иҷлосияи 27-уми Конфронси ҷонибҳои Конвенсияи қолабии СММ доир ба тағйирёбии иқлим дар Миср таваҷҷуҳи ҳозиринро ба таъсири манфии тағйирёбии иқлим ва таназзулҳои пирияхҳои ҷаҳон ва пирияхҳои Тоҷикистон ҷалб намуда, таъкид карданд, ки “Бо дарназардошти он ки пирияхҳо ва дигар манбаъҳои оби Тоҷикистон, ки дар ҳудудаш 60 фоизи захираҳои оби Осиёи Марказӣ ташаққули меёбад, ин раванд ба нақшаҳои истифодаи об дар кишварҳои минтақа мушқилоти иловагиро ба бор хоҳад овард. Дар ин замина, мо дар доираи Эътилофи обу иқлим пешниҳод намудем, ки соли 2025 “Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо” эълон карда шавад”[1].

Пешвои миллат оид ба вазъи имрӯзаи пирияхҳои Тоҷикистон андешаронӣ карда, таъкид доштанд, ки вазъи ба ин монанд дар пирияхҳои Помир низ ба вучуд омада истодааст. Обшавии бузургтарин пирияхи воқеъ дар хушкӣ - пирияхи Федченко (Ванҷах) дар Тоҷикистон, ки зиёда аз 75 километр дарозӣ дорад, намунаи возеҳи ин гуфтаҳо мебошад. Пажӯишҳо нишон медиҳанд, ки фақат дар тӯли 70-80 соли охир Ванҷах зиёда аз як километр ақиб рафта, майдони он то 44 километри мураббаъ кам шудааст. Зиёда аз ин,

ҳаҷми он 15 километри мукааб ихтисор гардида, суръати миёнаи ақибравии нӯги (забони) пирих дар як сол 16 метрро ташкил медиҳад[2].

Пешвои миллат пириххоро захираи асосии оби соф арзёбӣ карда, изҳор доштанд, ки обшавии босуръати онҳо дар баробари зиёдшавии истеъмоли об, ки бо афзоиши аҳоли ва рушди иқтисодӣ вобастагӣ дорад, метавонад ба оқибатҳои бағоят манфӣ оварда расонад. Президенти мамлакат таъкид доштанд, ки обшавии пирихҳои Арктика ва Антарктида боиси баландшавии сатҳи уқёнуси ҷаҳонӣ гардидааст ва ин омил, дар навбати худ метавонад ба ҳаёт ва нақӯаҳволии садҳо миллион сокинони Замин, хусусан дар кишварҳои хурди ҷазиранишин ва минтақаҳои наздизоҳилии онҳо, таҳдид ба бор орад.

Пирихҳои Тоҷикистон бо сабаби тағйирёбии иқлим босуръат об шуда истодаанд. Аз 14 ҳазор пирихҳои Тоҷикистон зиёда аз як ҳазораш комилан об шудааст. Мутобиқи ҳисоботи пешакӣ, то соли 2030 зиёдшавии истифодабарии об дар Осиёи Марказӣ 15-20%-ро ташкил медиҳад. Агар боз камшавии ҷараёни дарёхоро дар натиҷаи тағйирёбии иқлим ба ҳисоб гирем, вазъияти бавучудода хатарбор мегардад[3].

Тағйирёбии иқлими сайёра ва бар асари он зиёдшавии фалокатҳои табиӣ, чун обхезӣ, яхчу тармафарой, обшавии пирихҳо, муаммоҳои марбут ба зиёдшавии истеъмоли оби ошомиданӣ бинобар афзоиши аҳоли, хурӯҷи бемориҳои сирояткунанда ва ғайра таҳдидҳои муосири ҷаҳонӣ ба ҳаёт ва фаъолияти инсоният мебошанд.

Ванҷах дар Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон ҷойгир буда, ба даҳгонаи бузургтарин пирихҳои ҷаҳон шомил мешавад. Ванҷах қариб 50 шохоб дорад, ки баъзеи он бузургтарин пирихҳои Осиёи Марказӣ ба ҳисоб мераванд (Бивачий, Наливкин, Витковский, Академияи илмҳо ва ғайра). Масоҳати он ҳамроҳ бо тамоми шохобҳояш 651,7 километри мурабаъ ва дарозии он 77 километр мебошад. Ҳамагӣ дар низоми Ванҷах 45 пирих мавҷуд аст[4].

Баландии шохоби болоии пирих ба 7480 метр аз сатҳи баҳр мерасад, охири забонаи он дар водии дарёи Селдара (шохоби Муксу) то баландии 2910 метр паст фаромадааст. Ғафсии ях дар қисмати болоии пирих марзи 800 метрро убур карда, ҳаҷми умумии ях, бо шумули шохобҳои он ҳудуди 130 километри мукаабро ташкил медиҳад.

Яхшиносони тоҷик даҳсолаҳост, ки ба омӯзиши он машғуланд ва тавре маълум шудааст, Ванҷах ҳаракат мекунад. Давоми тақрибан 40 соли мушоҳидаҳо маълум шуда, ки суръати миёнаи солонаи ҳаракати ин пирих аз 63 то 89 см дар шабонарӯз тағйир карда, ба ҳисоби миёна 73 см дар шабонарӯзро ташкил медиҳад. Яъне, вақте шумо ин матлабро мутолиа мекунад, бузургтарин пирихи минтақа чанд миллиметр ҳаракат мекунад [5].

Аммо ба андешаи донишмандон, хабари ноумедкунанда ин аст, ки пирих ҳамасола дар ҳоли майда шудан аст ва ин раванд аз меъёри муқаррарӣ бештар сурат мегирад. Бино ба иттилои охирин, давоми 30 соли охир Ванҷах беш аз 3 километр масоҳати худро аз даст дода, сатҳи он 50 метр паст фаромадааст.

Яхшиносони тоҷик маълум кардаанд, ки боз як пирихи бузурги дигар – Зарафшон ҳам ба таври қобили тавачҷуҳ кам шудааст. Аз соли 1960 то 2019 микёси камшавӣ ё ақибнишинии он 4,8 километрро ташкил додааст. Бино ба маълумотҳо, суръати ақибнишинии он солона ба 80 метр баробар будааст. Мутахассисон ба ин натиҷа расидаанд, ки ҳиссаи аслии пирихҳои Тоҷикистон дар марҳилаи таназзул, яъне ақибнишинӣ қарор доранд. Камшавии дарозии пирихҳо мутаносибан сабаби коҳиш ёфтани масоҳат ва ҳаҷми онҳо мегардад.

Ҳангоми боздид аз пирихи Зарафшон дар соли 1979 марзи забонаи он аз нишона дар масофаи 200-250 метр қарор дошт. Пирих дар ҳоли камшавӣ аст ва ҳам аз рӯи масоҳат ва ҳам аз рӯи ҳаҷм кам мешавад. Акс аз маркази яхшиносии Оҷонсии обуҳавошиносии Тоҷикистон. Пирихҳои бузурги Тоҷикистон давоми 40 соли ахир аз ҳама бештар об шудаанд.

Бино ба иттилои Оҷонсии обуҳавошиносии Тоҷикистон, давоми 70-80 соли охир ҳарорати миёнаи солона дар кишвар, чӣ дар водихо дар баландии 1000 метр аз сатҳи баҳр ва чӣ дар куҳҳо дар баландии аз 2500 метр, боло рафтааст ва ин ба обшавии қисмати асосии пирияхҳо оварда мерасонад.

Абдурашид Тағойбеков, сармутахассиси маркази омӯзиши тағйирёбии иқлим ва қабати озони Оҷонсии обуҳавошиносии Тоҷикистон сабаби гармшавии ҳаворо дар Тоҷикистон ба раванди тағйирёбии глобалии иқлим рабт медиҳад.

Ба гуфтаи ӯ, аллакай ҳисоб шудааст, ки болоравии ҳарорати миёнаи солонаи ҳаво дар охири асри 21 дар Осиёи Марказӣ метавонад аз 3,7 то 5,6 дараҷа селсияро ташкил бидиҳад.

Ҳамзамон, афзоиши ҳарорат дар зимистон аз 3,0 то 5,8 дараҷа, тобистон аз 3,5 то 5,5 дараҷа селсияро ташкил медиҳад. Болоравии ҳарорат дар пасманзари коҳиши боришот тақрибан дар тамоми минтақа ба вуқӯъ мепайвандад.

Тағойбеков тағйирёбии босуръати иқлимиро ҳалқаи сарбастае меномад, ки худ инсонҳо бо роҳи рушди саноатсозӣ, корхонаҳои саноатӣ, истифодаи нафт, газ ва ангишт ба он таъсир мегузоранд.

“Агар кутоҳ карда гӯем, дар атмосфераи замин гази карбон ва газҳои гулхонаӣ аз меъёр зиёд шуда истодаанд. Ин ҳолат таъсири нигоҳ доштани гармиро ба вучуд меорад ва имкон намедиҳад, ки ба атмосфера равад – замин гарм мешавад ва сабаби обшавии пирияхҳо ва дигар пайомадҳои манфӣ мегардад, ки бар асари онҳо одамон дар тамоми сайёра ранҷ мекашанд. Бештар ҳодисаҳои табиӣ монанди хушксолӣ, сел, обхезӣ ва монанди ин ба вуқӯъ мепайвандад”, - шарҳ медиҳад ӯ.

Ба гуфтаи вай, агар раванди кунунии таназзули пирияхҳо 30-40 соли оянда идома кунад, бисёре аз пирияхҳои хурди Тоҷикистон комилан аз байн мераванд ва ин ба низоми оби баъзе дарёҳои Тоҷикистон, монанди Зарафшон, Қофарниҳон, Қаратоғ, Оби хинг таъсир мерасонад.

“Тахмин зада мешавад, ки масоҳати пирияхҳои кишвар дар қиёс ба имрӯз 15-20 дарсад кам мешаванд. Тахмин зада мешавад, ки ҳаҷми об дар пирияхҳо 80-100 километри мукааб кам мешавад. Бо усули ҳисоб муайян шудааст, ки ба гармшавии ҳаво нигоҳ накарда, баъзе пирияхҳои бузург боқӣ мемонанд”, - мегӯянд иқлимшиносони тоҷик [6, с-8].

Онҳо пешгӯӣ мекунанд, ки таъсири эҳтимолии таназзули пирияхҳо ба захираҳои об метавонад дар кутоҳмуддат ба афзоиши оби дарёҳо оварда расонад, аммо дар дарозмуддат ба эҳтимоли зиёд ба камбудии оби сабаб мешавад.

Баъзе коршиносони тоҷик роҳи ҳифзи захираҳои оби кишварро, ки дар пайи обшавии пирияхҳо коҳиш меёбанд, бунёди обанборҳои миёна ва хурд ва афзоиши ҷангалҳо дар навоҳии қуҳӣ медонанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1998 ба Конвенсияи СММ оид ба тағйирёбии иқлим шомил шуд. Дар ин давра Ҳамоҳангсозии Конвенсияи Кумитаи ҳифзи муҳити зист ва Агентии обуҳавошиносӣ муайян шудааст. Дар ин давра аз тарафи Кумита ва Агентӣ се ахбороти миллий оид ба тағйирёбии иқлим тайёр карда шуд. Ахборотҳои якум, дуюм ва сеюм дар сайтҳои Агентии обуҳавошиносӣ ва СММ (EPSS ва NFSS) ҷой дода шудааст [7.]. Ин ахборотҳо фарогири маълумотҳо аз вазорату идораҳои давлатӣ дар масъалаи тағйирёбии иқлим мебошанд.

Иқлими Тоҷикистон хеле дигаргун ва гуногун аст. Дар ин ҷо ҳам ҳолатҳои антарктикӣ ва ҳам субтропикиро дучор шудан мумкин аст. Масалан, ҳарорати ҳаво дар Помир метавонад то 63 дараҷа хунук шавад. Чунин ҳарорат дар Булункӯл соли 1968 ба қайд гирифта шудааст. Дар Антрактида, ки қутби хунуктарини сайёра мебошад, ҳавои аз ҳама хунук 89,3 дараҷа хунук ба қайд гирифта шуда буд. Ин рақамҳо ба ҳам наздиканд. Дар қисмати ҷануби Тоҷикистон, масалан, дар мамнӯъгоҳи “Бешаи Палангон” ҳарорати ҳаво то 48 дараҷа гарм мешавад. Боришот ҳам дар нуқтаҳои гуногуни кишвар аз ҳам фарқ мекунанд.

Масалан, дар Помири Ғарбӣ- Мурғоб боришот аз ҳама камтар аст. Дар маркази Тоҷикистон боришот хеле зиёд ба назар мерасад.

Маълумотҳое, ки аз соли 1940 то соли 2021 мавриди таҳлил қарор додем, нишондодҳо далели он ҳастанд, ки раванди тағйирёбии иқлим дар Тоҷикистон хеле аён ба чашм мерасад. Гармшавии иқлим факти инкорнашаванда аст. Танҳо дар тӯли 10 соли охир (солҳои 1998-2008) дар тамоми минтақаҳои кишвар офатҳои табиӣ ва ҳолатҳои фавқуллода ба амал омаданд. Тағйирёбии иқлимиро дар ҳама нуқтаҳои сайёра мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҳангоми сафар ба Антарктида дар солҳои 2008-2009 хунокии ҳаво то ба 30-35 дараҷа поён фаромада буд, ки ин далел нишондиҳандаи гармшавии иқлим маҳсуб меёбад. Агар 10 соли охириро ба соли 1990 муқоиса кунем, баландшавии ҳарорат аз меъёр зиёд ба мушоҳида мерасад. Раванди тағйирёбии иқлим нишон медиҳад, ки дар баландкӯҳҳо болоравии ҳарорат начандон зиёд, дар пастхамиҳо хеле зиёд ба мушоҳида мерасад. Вақте тағйирёбии иқлим мегӯем на танҳо гармшавии иқлим, инчунин хунукшавии иқлим ҳам дар назар дошта мешавад.

Аз тарафи коршиносони худӣ ва байналмилалӣ се модел тарҳрезӣ карда шудааст. Тибқи ин моделҳо пешгӯиҳои тағйир ёфтани иқлим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2030 ва то давраи 2100 пешниҳод карда шудааст. Аз ин се модел яке раванди камтар гармшавӣ, дигаре миёна ва сеюмӣ гармии аз ҳад зиёдро дарбар мегирад. Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки обнокӣ дар солҳои 2030, 2040 ва 2050 зиёд мешавад ва пас аз он рӯ ба камшавӣ меорад. Таҳлилҳои бисёрсоларо дида бароем, обшавии барфҳои болои ях то нимаи якуми моҳи август бояд мерасид. Аз сабаби баланд шудани ҳарорат ин раванд тезонида шуда, барфҳои болои ях барвақттар коҳиш ёфтанд. Бинобар ин моро зарур аст, ки стратегияи соҳилмустаҳкам куниро тарҳрезӣ кунем[8].

Мо масъалаи тағйирёбии иқлимиро дар нуқтаи гармтарини Тоҷикистон, дар мисоли ноҳияи Шаҳритус аз соли 1961 то соли 1989 мавриди таҳлил қарор додем, яъне миқдори рӯзҳое, ки ҳарорати ҳаво аз 40 дараҷа болоро маълум намудем, ки дар ҷадвали поён оварда шудааст Олимони Тоҷикистон дар масъалаи тағйирёбии иқлим дастовардҳои зиёд доранд, ки дар сатҳи байналмилалӣ эътироф гаштаанд. Аз ҷумла, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Осиёи Марказӣ аввалин кишваре мебошад, ки соли 2003 Нақшаи миллии худро таҳия намуд. Иҷроиши Нақшаи милли аз ҷониби тамоми ҳам сохторҳои ҳукуматӣ ва ғайриҳукуматӣ қатъӣ аст. Дар ин ҳуҷҷат нишон дода шудааст, ки барои мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим бояд чӣ гуна чораҳо андешида шаванд.

Тавре маълум аст, яке аз пирияхҳои бузургтарини кӯҳӣ – Ванҷах дар ҳудуди Тоҷикистон ҷойгир аст. Аз таҳлилҳои мо бармеояд, ки гармии иқлим ба пирияхҳо хеле таъсир гузоштааст. Пирияхҳои хурд нисбатан осеб пазиранд. Ба ақидаи яхшиносон пирияхҳои калон устуворанд. Агар пирияхҳои бузург об шаванд, ин фоҷиаи бузург аст. Таҳлилҳои ҷандинсолаи олимони нишон медиҳад, ки пирияхҳои калон хеле ақиб рафтаанд. Дар соҳаи яхшиносӣ таҳти унвони аббелатсия истилоҳе мавҷуд аст, ки мазмунан вобастагии обшавии пирияхҳо аз муҳити атрофро ифода мекунад. Аббелатсия мешавад поёни, мобайнӣ ва болоӣ. Аббелатсияи поёни ва мобайнӣ устувории пирияхро нишон медиҳанд.

Яке аз нишондодҳои асосии зиёдшавии аббелатсияи болоӣ пайдо шудани кӯлҳои болои яхӣ ва наздияхӣ мебошад, ки ба аҳоли ва хоҷагии халқ хатари ҷиддӣ дорад. Мутаассифона вақтҳои охир дар тамоми кишварҳои ҷаҳон ба пирияхҳо кам тавачҷуҳ кардаанд. Ҳолатҳои фавқуллода ҷомеаи ҷаҳониро водор сохт, ки ба омӯзиши пирияхҳо рӯй биёранд. Соли байналмилалӣ пирияхшиносӣ эълон карда шуд. Пешгӯӣ кардани ҳолати пирияхҳо зарур ва ҳатмӣ аст. Дар замони Шӯравӣ пешгӯии ҳолати пирияхҳо вучуд дошт[9].

Ҷуноне, ки маълум аст, соли 2012 пирияхи Хирсон, ки 800 метр дарозӣ ва қариб 200 метр баландӣ дошт, ҷаҳонро ба ҷаҳонӣ табдил дод, поён фаромада, пеши дарёи Абдуқаҳҳорро гирифт ва дар натиҷаи обҳезӣ ба хоҷагии халқ хисороти ҷиддӣ расонд. Ҳаракати ин пириях 2 июли ҳамон

сол ба қайд гирифта шуд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар тӯли солҳои 1960 то 2000-ум обшавии пирахҳо хеле зиёд ба мушоҳида расидаанд.

Аз ин чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст, ки мо бояд дар асоси далелҳои илмӣ пеши роҳи харобкориҳои табиатро гирем. Инчунин мо таъсири тағйирёбии иқлимиро ба ҷангалзорҳо низ муайян мекунем. Дар натиҷаи тағйирёбии иқлим сол аз сол талафоти ҷонӣ зиёд шуда истодааст[10].

Дар асоси Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва бо супориши Кумитаи ҳифзи муҳити зист мо як чадвалеро тартиб додем, ки дар он таъсири омилҳои иқлимӣ ва обуҳавоӣ ба бахшҳои асосии иқтисодиёт нишон дода шудааст.

Бо баррасии пешгӯии олимони майдони пирахии кишвар метавонад нисбат ба замони ҳозира 15-20% ва захираи оби пирахҳо 80-100 км³ мукааб кам шавад. Аммо пирахҳои калон ва боқӣ хоҳанд монд. Эҳтимол аст чоришавии обҳои пирахҳо ба дарёҳои Панҷ, Вахш ва Амударё дар маҷмӯъ аз аввал афзоиш ёбанд, дар як муддати муайян ва дар оянда баръакс, аз ҳисоби кам шудани захираҳои ях кам мешаванд. Тағйироти номусоид дар низоми гидрологии дарёҳо метавонад ҳам барои қишри осебпазири аҳоли ва ҳам барои тамоми минтақа оқибатҳои ҷиддӣ орад.

Боиси хушнудист, ки дар Тоҷикистон таҳқиқоти дар соҳаи омӯзиши вазъи пирахҳо, гляциология ва криосфера оғоз ёфт. Бо супориши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2018 Муассисаи давлатии илмӣ “Маркази омӯзиши пирахҳои Академияи миллии илмӣ Тоҷикистон” таъсис дода шуд. Айни замон, марказ экспедитсияҳои илмӣ-таҳқиқотиро дар саросари мамлакат мегузаронад, кашфиётиҳои илмиро дар соҳаи криосфера ва гляциология тақмил медиҳад, инчунин ҳолати омӯзиши пирахҳоро ба эътидол меорад, ки ин имкон медиҳад дар ояндаи наздик шумораи дақиқи пирахҳои мавҷудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шаванд. Инчунин, дар ҷумҳурӣ таҳқиқоти нави илмӣ ва бунёди дар соҳаи криосфера ва гляциология эҳё шуданд, ки ба кормандони марказ имкон медиҳад, ки ба омода кардани “Атласи пирахҳои Тоҷикистон” шурӯъ кунанд. Дар асоси дастовардҳои дар боло зикршуда, Тоҷикистон ба Системаи ягонаи глобалии мониторинги пирахҳо шомил карда шудааст ва Марказ узви Созмони Умумиҷаҳонии Метеорологии Криосфера ва Гидрология мебошад.

Марказ ҳамроҳ бо ҳамтоёни швейтсариягӣ ба пирахҳои Зулмарт ва Яккарча сафар намуда, экспедитсияҳои илмиро баргузар намуданд. Тавассути олимони МДИ “Маркази омӯзиши пирахҳои АМИТ” ва олимони Институти Фрибурги Швейтсария дар пирахҳои Помири Шарқӣ Зулмарт ва Яккарча, ки шохобаш дарёи Панҷро ташкил медиҳад истгоҳи автоматикии обу ҳавосанҷӣ насб карда шуд. Истгоҳи обуҳавошиносӣ дастгоҳи автоматикӣ ҳифзкунандаи маълумот насб буда, маълумоти пирахҳоро дар тӯли сол сабт ва нигоҳ медорад. Яке аз натиҷаҳои назарраси марказ истифодаи ҳавопаймоҳои бесарнишин барои омӯзиши пирахҳо бо дақиқи мушоҳидавӣ аз 5 то 7 сантиметр мебошад. Муқоисаи маълумоти моҳворагӣ ва иттилоотии гирифташудаи дронҳо ба мо имкон медиҳад, ки ҷойгиршавии пирахро дар харита дақиқ муайян кунем. Ғайр аз он, тадқиқот оид ба пирахҳо бо истифодаи GPS, GIS, Arc GIS, Qu GIS, Sanitel LandSAT гузаронида мешавад[11.].

Муқоисаи сатҳи миёнаи солонаи маҷрои оби дарёҳои асосии ҳавзаи Панҷ бо нишондиҳандаҳои оянда аз рӯи пешгӯиҳои моделҳои гидроиклимӣ нишон медиҳанд, ки то соли 2100 тадриҷан афзоиши маҷрои солонаи оби дарёи Панҷ дар назар аст. Аз ҷумла, ин ҳавфҳо дар шакли зерин зоҳир хоҳанд шуд: зиёд шудани талабот ба об, алахусус барои обёрӣ, аз ҳисоби баланд шудани ҳарорати ҳаво ва бухоршавӣ, ки ба норасоии об оварда мерасонад. Ин метавонад то охири асри мазкур руҳ диҳад ва ба соҳаи кишоварзӣ, воситаҳои зиндагӣ ва экосистема таъсир расонад[12.]. Давраҳои гармиҳои шадид ё хунук метавонанд бо таъсир ба саломатии одамон ва ҳайвонот ва истехсолоти кишоварзӣ таъсир расонанд. Зарар ба ҳаёт ва моликият, кишоварзӣ, воситаҳои зиндагӣ ва экосистемаҳо аз сабаби пайдоиши селҳои шадид (тармаҳои ногаҳонӣ, ҷараёнҳои дорои маводи таҳшинӣ, ки дар

натиҷаи боришоти шадид ва обшавии барф ба вуқӯъ омадаанд, хусусан дар мавсими баҳор) зиёд мешаванд. Ҳамасола обшор кардани дарёҳои аз пирахҳо обшуда. Тибқи пешгӯиҳои муҳаққиқон, тағирёбии асосии иқлим чунин хоҳад буд:

- Ҳарорати ҳаво дар ҳавзаи дарёи Панҷ аз соли 2010 то 2050 тақрибан $1,7^{\circ}\text{C}$ ва аз 2050 то 2100 $3,5^{\circ}\text{C}$ зиёд мешавад;
- Дар натиҷаи баланд шудани ҳарорати ҳаво бухоршавии миёнаи солона зиёд мешавад;
- Тағйироти ҷиддии хронологии бориши миёнаи моҳонаи борон ва барфро низ интизор шудан мумкин аст;
- Тағйироти тадриҷӣ дар тақсмоти мавсимии чараёни дарёҳо мушоҳида шуданаш мумкин аст, ки чараёни зиёдтар ба аввали сол дар натиҷаи обшавии барф ва яхҳои барвақтар бо сабаби баланд шудани ҳарорати ҳаво рух медиҳад;
- Мумкин аст шиддатнокӣ ва басомади сел ва обхезӣ афзоиш ёбад.

Дурнамои танзими пирахҳо.

Дурнамои континенталӣ, гармшавии иқлим ва натиҷаи таназзули системаи пирахҳо равандҳои ҷаҳонӣ мебошанд, ки тамоми сайёра, тамоми қитъаҳои Заминро фаро мегиранд. Дар ним асри ҳозира пирахҳои Ёзбекистон аз байн мераванд, дар тӯли якуним аср, бино ба ҳисобҳои пирахшиносони Қирғизистон, ҳамаи пирахҳои хурду миёнаи Тяньшан об мешаванд[10.]. Ва инсоният ҳанӯз наметавонад бо ин падида мубориза барад. Аммо ҳанӯзам роҳҳои мутобиқшавиро барои тағйирёбии муҳити зист дарёфт кардан зарураст. Мутахассисони пирахшинос тадбирҳоро оид ба идоракунии речаи пирахҳои кӯҳиро пешниҳод карданд аммо, пас аз санҷиши дақиқ, маълум шуд, ки тақрибан ҳамаи онҳо барои шароити Тоҷикистон номувофиқанд, аз он ҷумла:

- Бо роҳи сунъӣ зиёд кардани боришот ҳоло ҳам идома дорад. Аммо дар авҷи тобиштон, бо ҳарорати баланд ва намии пасти ҳаво, ба таври сунъӣ дар Осиёи Марказӣ ба амал омадани боришот ғайриимкон аст.

- Бо тарзи сунъӣ резонидани тарма. Дар ҳоли ҳозир танҳо дар баъзе роҳҳои кӯҳӣ ва қонҳои маъдан истифода мешавад, аммо татбиқи он дар ҳамаи минтақаҳои кӯҳии Тоҷикистон ғайриимкон аст. Бо кам шудани миқдори боришот ташаккули тармаҳо ва фаромадани тарма низ кам мешавад.

Ҳамин тариқ, тақрибан ҳамаи тадбирҳои номбаршуда оид ба танзими обшавии ях дар шароити Тоҷикистон мувофиқ нестанд. Танҳо ба ҳолати истисно “ҷамъ намудани чараёни об дар тирамоҳ дар обғундор” мебошад, яъне сохтмони обанборҳо дар кӯҳҳо. Онҳо бояд обҳоро ҷамъ намуда дар мавсим, вақте ки киштзорҳо ба он ниёз надоранд, захира кунанд. Хуб мешуд, ки сатҳи обанбор ба қадри имкон хурд ва чуқурӣ ба қадри имкон калонтар бошад: ин талафоти бухоршавиро кам мекунад. Дар айнаи замон, обанборҳо бояд бехатар бошанд, дар сурати пешрафт (яъне, сел, вайроншавии сарбанд дар натиҷаи заминларза), зарари онҳо бояд ҳадди аққал бошад. Чунин сарбандҳо метавонанд бо усули таркиш ё аз бетону оҳанӣ сохта шаванд, дар вақти пайдо шудан ҳолати садамавӣ бо тарзи автоматӣ бо канали обпарто ҷорӣ шаванд. Бояд партоби фавқуллода дар ҳолати лабрез шудан сохта шаванд. Обанборҳои бидуни нерӯгоҳҳои барқӣ обӣ, ки танҳо барои обёрӣ пешбинӣ шудаанд, аллакай дар ҷумҳурии мо мавҷуданд, масалан Селбур, Муъминобод, аммо онҳо дар водиҳо ҷойгиранд.

Роҳи дуҷониби ин сохтмон пойгоҳҳои обкашӣ аз дарёҳои калону хурд ба майдонҳои хурду бузург ва нишебиҳо мерасонад.

Истифодаи оқилонаи об ин сохтмони кубурҳои зеризаминӣ, обёрии чакрагӣ обёри зеризаминӣ сари вақт тамини иншоотҳои обгиранда, пойгоҳҳо обкаши каналҳо захираи захираҳо ва иваз кардани тамоми технологияи кишоварзии мо бо технологияи муосиртаре, ки дар кишварҳои Шарқи Наздик ва Миёна бо иқлими хушк ва камбориш истифода мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 23 декабри соли 2022.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи табиат» аз 27 декабри соли 1993 №903 «а»; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» аз 29 декабри соли 2010, № 673; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилооти экологӣ» аз 25 марти соли 2011, № 705; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мониторинги экологӣ» аз 25 марти соли 2011, № 707; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи аудити экологӣ» аз 26 декабри соли 2011, №785; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи экспертизаи экологӣ» аз 16-апрели соли 2012, №818.
3. Харитаи роҳ барои соли 2025: Соли байналмилалӣ ҳифзи пирахҳо.
4. “Тадқиқоти бунёдӣ оид ба омӯзиши вазъи пирахҳо дар Тоҷикистон оғоз ёфт” Маводҳои Муассисаи давлатии илмӣ “Маркази омӯзиши пирахҳои Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон” 2019, Душанбе.
5. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи аҳоли ва ҳудуд аз ҳолатҳои фавқулоддаи дорои хусусияти табиӣ ва техногенӣ» Душанбе, 2004с.
6. “Кадастри оби Ҷумҳурии Тоҷикистон”, наشري Муассисаи давлатии “ТоҷикНИИГиМ”, Душанбе, сах. 8. 2020.
7. Ҳисоботи асосӣ ТА 8647-ТАЈ: “Идоракунии захираҳои об дар ҳавзаи дарёи Панҷ” манбаъ Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, ноябри соли 2015.
8. Ҳисобот дар бораи “Муҳоҷирати дарёи Панҷ дарёи Аму дар давраи солҳои 2000 то 2019” Маркази миллии омор ва иттилооти Ҷумҳурии Ислонд NSIA, Шуоб Сабури 2019, Афғонистон.
9. “Тадқиқоти бунёдӣ оид ба омӯзиши вазъи пирахҳо дар Тоҷикистон оғоз ёфт” Маводҳои Муассисаи давлатии илмӣ “Маркази омӯзиши пирахҳои Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон” 2019, Душанбе.
10. Қонуни ҚТ «Дар бораи мудофияи граждани» Душанбе, 2004с.
11. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи аҳоли ва ҳудуд аз ҳолатҳои фавқулоддаи дорои хусусияти табиӣ ва техногенӣ» Душанбе, 2004с.
12. «Курси мухтасари МГ» Ғафуров Ф. Ғ. Малахов Ф. А. Душанбе, 2007с. «Мудофияи граждани» нашриёти «Ирфон» Душанбе, 1964с.
13. [Santer, B. D., et al., 2019: "Celebrating the Anniversary of Three Key Events in Climate Change Science," Nature Climate Change, 9, 180—182, doi: 10.1038/s41558-019-0424-x.](#)
14. [Battisti, David; Naylor. Historical warnings of future food insecurity with unprecedented seasonal heat \(англ.\) // Science : journal. — 2009. — Vol. 323, no. 5911. — P. 240—244. — doi:10.1126/science.1164363. — PMID 19131626.](#)
15. Резюме для политиков стр. 20 в [IPCC AR5 SYR, 2015](#)
16. [Emissions still increasing, according to leaked IPCC findings, with urgent action required to avert worst effects](#) Friday 17 January 2014
17. Техническое резюме стр. 39 в [IPCC AR5 WG1, 2013.](#)
18. Техническое резюме стр. 37 в [IPCC AR5 WG1, 2013.](#)
19. «Весьмавероятно» определяется как диапазон вероятностей 90—100 % (см. стр. 4 Резюме для политиков)
20. J. White and H. Fountain. [Spring Came Early. Scientists Say Climate Change Is a Culprit.](#) (англ.). NY Times (8 March 2018). Дата обращения: 2 января 2019.

УДК 338.43:338.45(575.3)

ТАЪСИСИ МЕЗОКОМПЛЕКСҲОИ АГРОСАНОАТӢ ДАР КОМПЛЕКСИ КИШОВАРЗИЮ САНОАТИИ ТОҶИКИСТОНИ ҶАНУБУ ҒАРБӢ (ДАР МИСОЛИ НОҶИЯҲОИ ҲАМАДОНӢ ВА ФАРҲОР)

Зайнураи Асадулло

ассистенти кафедраи географияи иқтисодӣ ва экологияи Донишгоҳи
байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон. Суроға: 734055, ш. Душанбе,
Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Борбад 48/5, E-mail: zaynuraiasadullo91@gmail.com
Телефон: (+992) 079231991.

Мақолаи мазкур дар асоси нишондиҳандаҳои рушди иқтисодӣ, маълумотҳои оморӣ ва ноҳиябандии иқтисодӣ омода гардидааст. Маҳз таваҷҷуҳи имрӯзаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳаи кишоварзӣ ба он оварда расонид, ки рушди соҳаи аграрӣ сол аз сол беҳтар гардида, деҳқон бо истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ сатҳи иҷтимоии худро беҳтар созад. Бо дарназардошти рушди иқтисодии мамлакат муаллифон ба он назаранд, ки месазад ҳудуди мамлакатро ба мезокомплексҳое ҷудо намуд, ки онҳо бо яқдигар рабобити кишоварзӣю саноатӣ дошта бошанд. Дар баробари ин ҳар як мезокомплексӣ агросаноатӣ имконият фароҳам меоварад, ки дар пайвастагӣ норасоӣ ва системанокии худро пурра гардонад, нақлиёт ва қувваҳои корӣи худро таъмин ва рушди иқтисодӣро тақмил диҳад. Мақсади асосии ташкили мезокомплексҳои агросаноатӣ таъмини зиндагии шоистаи мардум ва рушди устувори иқтисодӣ-иҷтимоӣ ҷумҳурӣ мебошад.

Калидвожаҳо: ноҳия, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, захираи меҳнатӣ, нақлиёт, мезокомплекс, чорводорӣ, кишоварзӣ, саноат, интенсивӣ, агросаноатӣ, маҳсулот.

СОЗДАНИЕ АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ МЕЗОКОМПЛЕКСОВ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ ЮГО-ЗАПАДНОГО ТАДЖИКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ ХАМАДАНСКОГО И ФАРХОРСКОГО РАЙОНОВ)

Зайнураи Асадулло

ассистент кафедры экономической географии и экологии Международного
университета туризма и предпринимательства Таджикистана.

Адрес: 734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Борбад 48/5.

E-mail: zaynuraiasadullo91@gmail.com

Тел.: (+992) 079231991

Данная статья подготовлена на основе показателей экономического развития, статистических данных и экономического районирования. Именно сегодняшнее внимание Правительства Республики Таджикистан к сельскохозяйственному сектору привело к тому, что развитие аграрного сектора с каждым годом улучшается, а деҳқанин за счет производства сельскохозяйственной продукции повышает свой социальный уровень. С учетом экономического развития страны авторы считают, что месазад разделил территорию страны на мезокомплексы, которые имеют сельскохозяйственные и промышленные связи друг с другом. В то же время каждый агропромышленный мезокомплекс предоставляет возможность последовательно восполнять свой дефицит и системность, обеспечивать свой транспорт и рабочую силу, улучшать экономическое развитие. Основной целью создания агропромышленных мезокомплексов является обеспечение достойной жизни народа и устойчивого социально-экономического развития республики.

Ключевые слова: район, экономический, социальный, трудовой ресурсов, транспорт, мезокомплекс, животноводство, сельское хозяйство, промышленность, интенсивный, агропромышленный, продукт.

CREATION OF AGRO-INDUSTRIAL MESOCOMPLEXES IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF SOUTHWESTERN TAJIKISTAN (USING THE EXAMPLE OF HAMADANI AND FARKHOR DISTRICTS)

Zaynurai Asadullo

Assistant of the Department of Economic Geography and Ecology, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

Address: 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbad Avenue 48/5.

E-mail: zaynuraiasadullo91@gmail.com

Phone: (+992) 079231991

This article has been prepared on the basis of economic development indicators, statistical data and economic zoning. It is the threefold attention of the law enforcement agencies of the Republic of Tajikistan to agriculture that has led to the fact that the development of the agricultural sector is improving every year, and the Dehkan is increasing his social status through the production of agricultural products. Taking into account the economic development of the country, the authors believe that mesazad divided the country's territory into mesocomplexes that have agricultural and industrial ties with each other. At the same time, each agro-industrial mesocomplex provides an opportunity to consistently fill its deficit and consistency, provide its own transport and workforce, and improve economic development. The main purpose of creating agro-industrial mesocomplexes is to ensure a decent life for the people and sustainable socio-economic development of the republic.

Keywords: district, economic, social, labor resources, transport, mesocomplex, animal husbandry, agriculture, industry, intensive, agro-industrial, product.

Омӯзиши ҳудудҳои комплекси кишоварзӣ саноатӣ дар асоси захираҳо ва шароитҳои табиӣ, имкониятҳои рушди замин, захираҳои меҳнатӣ ва хоҷагидорӣ ташкил карда мешавад. Дар натиҷаи омӯзиши хусусиятҳои зикргардида метавон ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо комплексҳои алоҳидаи агросаноатӣ ҷудо намуд. Таъсиси минтақаи комплекси агросаноатӣ ва зарурияти тақсими он рушди иқтисодии минтақаро устувор ва дурнамои онро таъмин мебахшад. Зеро, кишт, парвариш, ҷамъоварӣ, кашонидан, коркард ва ба маҳсулоти пухта пурра табдил додани ашёи хом коркард, фосилаи вақт ва масофаро талаб менамояд. Метавон ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба чунин мезокомплексҳои кишоварзӣ саноатӣ ҷудо намуд: комплекси агросаноатии Сир ё худ Тоҷикистони Шимолӣ, Зарафшон, Кофарниҳон, Вахш, Панҷу Сурхоб ва Помир. Тақсими мазкур дар асоси истифодабарии захираҳои табиӣ, алоқамандии кишоварзӣ бо саноат, захираҳои меҳнатӣ ва дигар омилҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ тақсимбандӣ кардан шудааст.

Тақсими ҳудуди ҷумҳурӣ ба комплексҳои агросаноатӣ дар асоси омилҳои мазкур дар соҳаи кишоварзӣ ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан ба манбаъҳои захираҳои обӣ, мавҷудияти заминҳои обёришаванда ва минтақаҳои гидрологӣ ва ҷойгиркунонии саноату захираҳои меҳнатӣ вобастагии зич дорад.

Дар тақсими агросаноатӣ дар соҳаи кишоварзӣ Тоҷикистонро ба ду ҳавзаи асосии обӣ тақсим мекунам, ки ҳар кадом барои кишоварзӣ аҳамияти хос дорад: ҳавзаи Сирдарё ва Амударё.

Дар ҳавзаи дарёи Омӯ чудо намудани ҳавзаи Вахш ва Панҷ аз аҳамият ҳолӣ нест. Маҳз ташаккули рушди кишоварзӣ дар ҳудуди вилояти Хатлон ба ин ду дарё вобастагии зич дорад.

Мусаллам аст, ки дарёи Панҷ аз лиҳози истифодабарӣ аз дигар ҳудудҳои гидрологӣ тафовут дошта, набудани обанборҳо ва сарбандҳо муаммоҳои худро дорад.

Инчунин бояд тазакур дод, ки рушди мезокомплексҳои агросаноатӣ бо дарназардошти захираҳои меҳнатӣ тақвият меёбад. Зеро захираҳои меҳнатӣ асоси омилҳои агросаноатӣ мебошад.

Ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон комплекси агросаноатии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ мавҷуд аст. Ин комплекс бо масоҳати 53,2 ҳазор км мураббаъ ва $\frac{3}{4}$ ҳиссаи даромади ҷумҳуриро медиҳад. Ба ин соҳаҳои муҳим 15% фондҳои асосӣ, қариб 23%-и фондҳои асосии истеҳсоли ва 60%-и аҳолии бевосита дар иқтисодиёти кишвар машғулбуда рост меояд. Ҳоло ҳоҷагии кишоварзӣ комплекси агросаноатии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ қариб 48% ҳаҷми умумии маҳсулоти ҷумҳуриро истеҳсол мекунад. [4,6,7]

Бо назардошти рушди иқтисодиёти мамлакат дар даврони соҳибистиклолӣ комплекси агросаноатии Тоҷикистони Ҷанубу Ғарбӣ рушди уствори иқтисодӣ-иҷтимоӣ дорад. Метавон бо дарназардошти комплекси ҳудуди ин комплекси агросаноатӣ онро ба якҷанд мезокомплекс чудо намуд. Ба монанди мезокомплекси Вахш, Кофарниҳон, Кӯлоб-Восеъ, Ҳамадонӣ-Фархор, мезокомплекси кӯҳистон (Муъминобод. Ховалинг, Ш.Шоҳин) ва Данғара-Балҷувон.

Мезокомплекси агросаноатии Ҳамадонӣ-Фархор дар ташаккули агросаноатӣ нақши муҳим дошта, аз рӯи хусусиятҳои аграрӣ-саноатӣ нисбатан ба дигар агрокомплексҳо фарқкунанда мебошад.

Мезокомплекси агросаноатии Ҳамадонӣ ва Фархор ба гурӯҳи 15 ноҳияҳои шомил мебошанд, ки асоси соҳаи кишоварзиашон аз оби дарёи Панҷ вобастагии зич дорад.

Ин мезокомплекси агросаноатӣ дар қисмати ҷанубу шарқи вилояти Хатлон ҷойгир шуда, масоҳати умумии он дар ба 1,7 ҳазор км мураббаъ (6,9 Ҷоизи масоҳати вилояти Хатлон) баробар буда, аҳолиашон беш аз 330,6 ҳазор нафар мерасад., ки ин 9,5 Ҷоизи аҳолии вилоятро ташкил додааст.

Шароити табиӣ мезокомплекси агросаноатӣ нисбат ба шароитҳои дигари вилоят муҳталиф мебошад. Мезокомплекси агросаноатии мазкур дар соҳили рости дарёи Панҷ ва ҳавзаи поёноби дарёҳои Сурхобу Тоҳироб ҷойгир буда, аз ҷиҳати хусусиятҳои релеф онро ба ду қисм тақсим кардан мумкин аст: қисми ғарбӣ ва шарқӣ. [6]

Қисми ғарбии мезокомплекси агросаноатиро кӯҳҳои пасти Сияҳкӯҳ (то 1750м) ишғол намудааст. Қаторкӯҳи Сияҳкӯҳ нисбатан ба дигар қаторкӯҳҳои вилоят паст буда, нуқтаи баландтарини он 1750 метрро ташкил медиҳад. Қуллаи баландтаринаш Шоҳи Аҳтам ном дошта, майдони умумии қаторкӯҳ ба 71374 га баробар аст. Дар заминаи асосии заминҳои наздикӯҳӣ метавон соҳаи боғпарварию ташаккул дод ва тақвият додани заминҳои pistaзори ин ҳудуд аз аҳамият ҳолӣ нест. [4,7]

Қаторкӯҳ 55% масоҳати мезокомплекси агросаноатиро фаро гирифтааст. Дар ҳудуди мезокомплекс теппаи Уртабӯз аз шимол ба ҷануб 18 км ва аз ғарб ба шарқ 9-10 км тӯл мекашад. Майдони теппа ба 8844 га мерасад. Асосан дар ҳудуди тепаи мазкур ғалла кишт карда мешавад. Дар ҳолати ташкил кардани қорҳои агротехникӣ ва обёрӣ намудани ин заминҳо имконияти парвариши дигар намуди зироатҳо мумкин аст. Дар баробари ин дар ҳудуди ин мезокомплекс пастҳаҳои Ҷӯбеку Фархор мавҷуд аст, ки ҳамвориҳо дар водии дарёи Сурхоб ҷойгир шудааст. [3,6]

Иқлими мезокомплекс хушки субтропикӣ буда, тобистони хеле гарм, зимистонаш мулоим мебошад. Он барои парвариши рустаниҳои гармидӯст мусоидат мекунад. Ҳарорати миёнаи июл $+25^{\circ}\text{C}$, $+30^{\circ}\text{C}$, январ то -5°C мешавад. Боришоти солна дар водихо 200 – 400 мм, дар кӯҳҳо то 800 мм.

Ҳарорати ҳаво вобаста ба фаслҳои сол ва баландии маҳал тағйир меёбад. Умуман, чамъи ҳарорати ғаёол дар қаламрави мезокомплексии агросаноатӣ 5400- 5500⁰С-ро ташкил медиҳад.

Барои обёрӣ намудани заминҳои кишоварзӣ ба ғайр аз дарёи Панҷ дар ин ҷо дарёҳои Сурхоб ва Тоҳироб мавҷуданд. Аммо мавсими серобии ин дарёҳо ба давраи кишт мувофиқ нестанд. Барои обёрӣ намудан аз ин дарёҳо сохтани обанборҳо лозим меояд.

Дар ҳоли ҳозир асоси иқтисодиёти мезокомплексро соҳаи кишоварзӣ ташкил медиҳад. Шароити тибӣ барои пешрафти кишоварзӣ мусоид буда, дар сохтори кишоварзӣ зироаткорӣ мавқеи асосӣ дорад. Таркиб ва сохтори растанипарварӣ гуногун аст. Майдони кишти зироатҳо (дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ) 46430 гектарро ташкил медиҳанд.

Дар байни соҳаҳои дар боло зикргардида ғаллакорӣ дар ҷойи аввал қарор дорад. Аз шумораи умумии заминҳои кишти мезокомплекс, ки 48011 га-ро ташкил додааст, 41,5 ғоизаш ба соҳаи ғаллакорӣ рост меояд.

Аз намуди ғалладонагӣҳо бештар дар ин мезокомплексии аграрӣ саноатӣ гандум ва ҷуворимакка кишт карда мешавад.

Дар ҷойи дуҷум зироати техникӣ (пахта ва картошка) меистанд, ки майдони кишти онҳо қариб 17216 гектарро ташкил додааст. [7]

Дар мезокомплексии мазкур сол аз сол бинобар сабаби рушди интенсивии соҳаи кишоварзӣ ҳосилнокии маҳсулот зиёд гардида истодааст.

Масалан, ин мезокомплекс дар истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ дар минтақаи Кӯлоб аз ҷиҳати истеҳсоли пахта, сабзавот дар ҷойи якум ва аз ҷиҳати истеҳсоли ғалла дар ҷойи дуҷум (баъди ноҳияи Данғара) қарор дорад.

Ҳосилнокии зироатҳои ғалладона (40с/га), пахта (24с/га), ползихо (308/га), мева (109с/га) ва ангур (183с/га) дар байни ноҳияҳои маъмурии минтақаи Кӯлоб дар ҷойи аввал меистад. Рушди соҳаи кишоварзӣ ба назари мо аз инҳо иборатанд:

1. Ҷорӣ намудани усулҳои нави агротехникӣ дар зироаткорӣ;
2. Истифодаи навъҳои серҳосили зироатҳо;
3. Истифодаи дурусти заҳрхимикатҳо ва ғайра.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар ин минтақа ин сол то сол зиёд гардидани заминҳои аз истифода баромада мебошад сабаби асосии он дар нодуруст истифодабарии заминҳо дар соҳаи кишоварзист. Ҳоло масоҳати заминҳои аз ғаёолият бозмонда беш аз даҳҳо гектарро ташкил додааст. Месазад дар натиҷаи тадбирҳои мухталиф роҳроеро пайдо намуд, ки заминҳои мазкур ба соҳаи кишоварзӣ ворид карда шавад.

Ба ғайр аз соҳаи зироаткорӣ дар мезокомплексии аграрӣ саноатии Ҳамадонӣ-Фархор соҳаи ҷорводорӣ ба маротиб рушд намуда истодааст. Бояд қайд намуд, ки соҳаи дуҷуми кишоварзӣ ин ҷорводорӣ ба ҳисоб меравад. Саршумори ҷорво дар мезокомплекс дар соли 2022 ба 299974 сар ва паранда 68914 сар мерасад. [1,7]

Парвариш ва нигоҳубини ҷорводорӣ аз як тараф масъалаи муҳим ба ҳисоб равад, аз тарафи дигар ҳосилнокӣ ва коркарди маҳсулот дар соҳаи саноат масъалаи дигарест, ки аз аҳамияти иқтисодӣ ҳоли нест.

Аз ин рӯ, иқтидори коркарди маҳсулоти соҳаи ҷорводорӣ яке аз муҳимтарин масъалаи рушди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Бо ин мақсад солҳои охир дар мезокомплексии агросаноатӣ истеҳсоли маҳсулоти ҷорво зиёд гардида, дар заминаи он корхонаҳои хурду калони коркарди маҳсулоти соҳа таъсис дода шудааст.

Саноат дар мезокомплексии мазкур суғ тараққӣ кардааст. Дар заминаи ашӣи хоми маҳаллӣ асосан корхонаҳои саноати сабук (пахтатозакунӣ, дӯзандагӣ, таъмири пойафзол) ва хӯрокворӣ (корхонаи нон, обҳои нушокӣ, гӯшту ҳасиб, равған) инкишоф ёфтаанд. Корхонаи калонтарини саноатии мезокомплекс заводи пахтатозакунӣ ба ҳисоб меравад.

Дар айни замон бунёди муассисаҳои нави саноатӣ дар шаҳраку рустоҳои калони ноҳия оғоз гардидаанд.

Барои тараққӣ ва рушди мезокомплекси агросаноатии Ҳамадонӣ-Фархор месазад чунин корхоро ба сомон расонид:

1. Таҳқиқи ҳамаҷонибаи соҳаи кишоварзӣ;
2. Рушди роҳҳои интенсивии маҳсулот;
3. Ба заминҳои кишт ҳамроҳ намудани заминҳои бекорхобида;
4. Бунёд ва азнавсозии корхонаҳои аз ғайролият бозмонда;
5. Ҷалби сармояи хориҷӣ;
6. Ташкили минтақаи озодӣ иқтисодӣ;
7. Ба вучуд овардани робитаи иқтисодӣ ба кишварҳои ҳамсоя;
8. Таъсиси роҳи оҳан ва обӣ (дар дарёи Панҷ);
9. Сохтани обанборҳо ва нерӯгоҳҳои барқӣ дар ҳудуди мезокомплекс;
10. Вусъат бахшидани корҳои геологӣ ва таъмини роҳҳои нақлиёт ва ғайра.

АДАБИЁТ

1. Кабутов М.К. Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе, 2005-208 с.
2. Муҳаббатова Х.М., Диловаров Р.Д., Раҳимов М.Р. Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии Тоҷикистон.-Душанбе: офсет, 2011-312 с.
3. Муҳаббатова Х.М., Раҳимов М.Р. Географияи Тоҷикистон . – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2011-120 с.
4. Нурназаров М., Раҳимов М. Хоҷагии халқи Тоҷикистон.-Душанбе, 1994-168 саҳ.
5. Пиров С., Раҳмонов А. Масъалаҳои истифодаи босамари заминҳои Тоҷикистон.-Душанбе: Ирфон, 1985- 96 с.
6. Раҳимов А.И., Баротов Ҷ.Қ., Мирзоев А.Қ. Географияи вилояти Хатлон. Нашриёти “Нури маърифат”, Хучанд – 2021, 142 с.
7. Раҳимов А.И., Баротов Ҷ.Қ., Мирзоев А.Қ. Ноҳияҳои маъмурии минтақаи Кӯлоб, Кӯлоб – 2023, 123 с.

УДК 613.2:635.64

АҲАМИЯТИ ҚАЛАМФУРИ ШИРИН ДАР ҒИЗОИ ИНСОН

Мирзоев Шучоатбек Давлятбекович

номзади илмҳои кишоварзӣ, дотсенти кафедраи географияи иқтисодӣ ва экологияи факултети гуманитарно-педагогикӣ ДБССТ, докторанти АИКТ, 734055, Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5, э-майл: shudjoatbek60@mail.ru

Бухариев Толибек Аҳмадович

доктори илмҳои кишоварзӣ, академики АИКТ, 734025, Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдаки, 21А, АИКТ, эл. почта: tolibekbukhoriev@yandex.ru,

Қаламфури ширин (*Capsicum annuum* L.) яке аз зироатҳои муҳими сабзавотӣ ба ҳисоб рафта, дар ғизои инсон нақши муҳим мебозад. Мақолаи мазкур ба омӯзиши арзиши ғизоӣ, таркиби биохимиявӣ ва аҳамияти қаламфури ширин барои саломатии инсон бахшида шудааст. Дар мақола хусусиятҳои ғизоӣ, миқдори витаминҳо, микроэлементҳо ва моддаҳои биологии ғайбӣ таҳлил карда шудаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки қаламфури ширин дорои миқдори зиёди витаминҳои С, А, гурӯҳи В, моддаҳои антиоксидантӣ ва нахи ғизоӣ мебошад. Истеъмоли мунтазами он ба беҳтар шудани ғайбияти системаи масуният, дилу рағҳо ва мубодилаи моддаҳо мусоидат менамояд. Ҳамчунин аҳамияти иқтисодӣ ва истифодаи он дар саноати ҳурукворӣ баррасӣ гардидааст.

Калидвожаҳо: қаламфури ширин, ғизои инсон, витаминҳо, антиоксидантҳо, сабзавот, саломатӣ

ЗНАЧЕНИЕ СЛАДКОГО ПЕРЦА В ПИТАНИИ ЧЕЛОВЕКА

Мирзоев Шуджоатбек Давлятбекович

кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры экономической географии и экологии гуманитарно-педагогического факультета ДБССТ, докторант ТСХА, 734055, Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5, э-майл: shudjoatbek60@mail.ru

Бухариев Толибек Ахмадович

доктор сельскохозяйственных наук, академик ТСХА, 734025, Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21А, ТСХА, эл. отправить по почте: tolibekbukhoriev@yandex.ru

Сладкий перец (*Capsicum annuum* L.) является одной из важных овощных культур и занимает значительное место в питании человека. Данная статья посвящена изучению пищевой ценности, биохимического состава и значения сладкого перца в рационе человека. В работе рассматриваются содержание витаминов, микроэлементов и биологически активных веществ. Результаты исследований показывают, что сладкий перец богат витаминами С, А, группы В, антиоксидантами и пищевыми волокнами. Регулярное употребление перца способствует укреплению иммунной системы, улучшению работы сердечно-сосудистой системы и нормализации обмена веществ.

Ключевые слова: сладкий перец, питание человека, витамины, антиоксиданты, овощные культуры, здоровье.

THE IMPORTANCE OF SWEET PEPPER IN HUMAN NUTRITION

Mirzoev Shudzhokatbek Davlyatbegovich

Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Geography and Ecology of the Faculty of Humanities and Pedagogy of the Russian Academy of Sciences, Doctoral Student of the Russian Academy of Natural Sciences, 734055, Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue, 48/5, email: shudjoatbek60@mail.ru

Bukhariev Tolibek Akhmadovich

Doctor of Agricultural Sciences, Academician of the TLCA, 21A Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Tajikistan, by e-mail: tolibekbukhoriev@yandex.ru

Sweet pepper (*Capsicum annuum* L.) is one of the most important vegetable crops widely used in human nutrition. This article examines the nutritional value, biochemical composition and health significance of sweet pepper in the human diet. The study analyzes the content of vitamins, minerals and biologically active compounds. Research results indicate that sweet pepper is rich in vitamin C, vitamin A, B-group vitamins, antioxidants and dietary fiber. Regular consumption of sweet pepper improves immune function, supports cardiovascular health and enhances metabolic processes.

Keywords: sweet pepper, human nutrition, vitamins, antioxidants, vegetable crops, health.

Дар шароити муосир масъалаи таъмини аҳоли бо маҳсулоти ғизоии солим ва дорои арзиши баланди биологӣ аҳамияти махсус пайдо кардааст. Сабзавот ҳамчун манбаи асосии витаминҳо, моддаҳои минералӣ ва нахи ғизой дар ғизои инсон нақши калидӣ мебошад. Яке аз чунин сабзавотҳо қаламфури ширин мебошад [1].

Қаламфури ширин (*Capsicum annuum* L.) ба оилаи Solanaceae мансуб буда, яке аз зироатҳои серғизо ва сервитамини сабзавотӣ мебошад. Тибқи маълумоти тадқиқотҳои илмӣ, меваи қаламфури ширин дорои миқдори зиёди витаминҳо, антиоксидантҳо ва моддаҳои минералӣ мебошад, ки барои фаъолияти физиологии организми инсон муҳим мебошанд [2].

Имрӯз қаламфури ширин дар бисёр кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла Тоҷикистон, Россия, Испания, Италия ва Нидерландия парвариш карда мешавад. Меваҳои он дар шакли тару тоза, хушкшуда ва ё дар саноати консервбарорӣ васеъ истифода мешаванд [3].

Ҳадафи асосии таҳқиқоти мазкур муайян намудани аҳамияти ғизой ва саломатии қаламфури ширин дар ғизои инсон мебошад.

Қаламфури ширин дорои таркиби бойи ғизой мебошад. Дар таркиби он витаминҳои С, А, Е, инчунин моддаҳои антиоксидантӣ мавҷуданд. Ин моддаҳо барои фаъолияти физиологии организм аҳамияти калон доранд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Арзиши ғизой дар 100 грамм маҳсулот

Нишондод	Миқдор
Калория	26 ккал
Сафеда	1,3 г
Равған	0,1 г
Карбогидрат	5,3 г
Нахи ғизой	1,9 г

Маълумотҳои ҷадвали 1. нишон медиҳад, ки қаламфури ширин маҳсулоти парҳезӣ ба ҳисоб рафта, барои ғизои солим мувофиқ мебошад.

Дар таркиби қаламфури ширин витаминҳои зерин мавҷуд мебошанд:

- а) витамини С
- б) витамини А
- в) витамини В6
- г) витамини В9
- д) витамини Е

е) витамини К

Махсусан миқдори витамини С дар қаламфури ширин хеле зиёд мебошад. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар 100 грамм қаламфури ширин метавонад то якчанд меъёри шабонарӯзии витамини С мавҷуд бошад (диаграммаи 1.) [4].

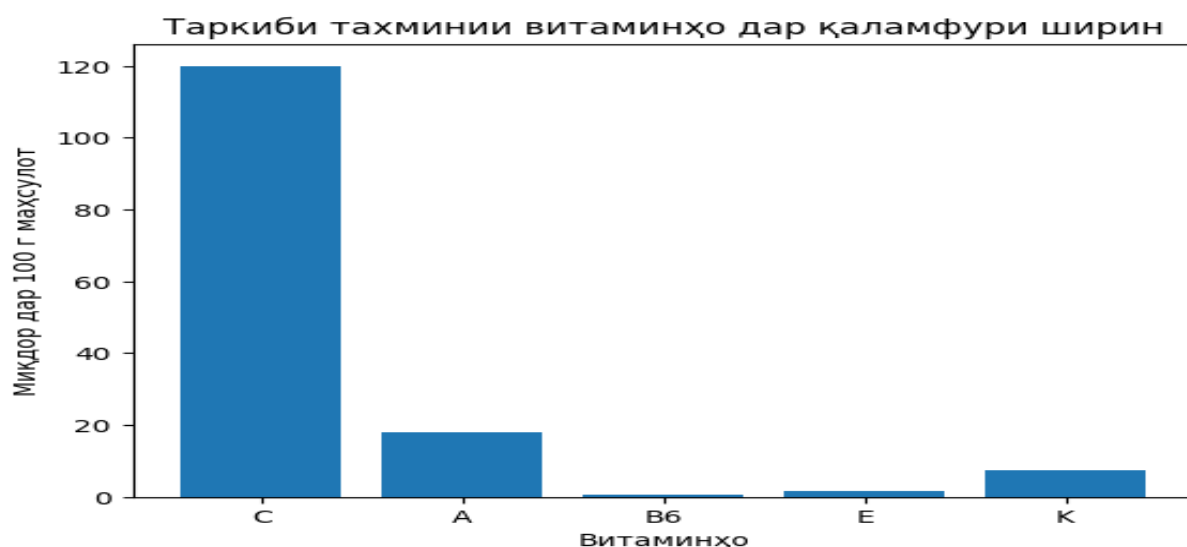
Моддаҳои биологӣ фаъоле, ки дар таркиби қаламфури ширин мавҷуданд, ба фаъолияти системаи масуният, дилу рағҳо ва мубодилаи моддаҳо таъсири мусбат мерасонанд [5]:

1. Таъвияти системаи масуният, миқдори зиёди витамини С дар қаламфури ширин ба баланд шудани муқовимати организм нисбат ба бемориҳои сироятӣ мусоидат мекунад. Витамини С инчунин антиоксиданти пурқувват буда, ҳуҷайраҳоро аз таъсири радикалҳои озод муҳофизат мекунад [6].

2. Пешгирии бемориҳои дилу рағҳо, дар таркиби қаламфури ширин витаминҳои С ва Р мавҷуданд, ки фаъолияти рағҳои хунро беҳтар намуда, хавфи бемориҳои дилро коҳиш медиҳанд.

3. Таъсир ба системаи ҳозима, нахи ғизой, ки дар таркиби қаламфури ширин мавҷуд аст, ба беҳтар шудани фаъолияти рӯдаҳо мусоидат менамояд. Ин моддаҳо равандҳои ҳазмро фаъол намуда, аз пайдоиши бемориҳои рӯда пешгирӣ мекунанд.

4. Таъсири антиоксидантӣ, қаламфури ширин дорои моддаҳои антиоксидантӣ, аз ҷумла каротиноидҳо, полифенолҳо ва флавоноидҳо мебошад. Ин моддаҳо аз рушди бемориҳои музмин ва саратон пешгирӣ менамоянд.

Диаграммаи 1.- Таркиби витаминҳо

Аҳамияти иқтисодӣ ва истифода дар саноати ҳӯрокворӣ. Парвариши қаламфури ширин дар бисёр кишварҳои ҷаҳон аҳамияти иқтисодӣ дорад. Он дар саноати ҳӯрокворӣ барои истеҳсоли салатҳо, консервҳо ва маҳсулоти гуногуни ғизой истифода мешавад.

Имрӯз қаламфури ширин дар бисёр кишварҳо ҳамчун қисми муҳими ғизои солим истифода мешавад. Он дар шаклҳои гуногун истифода мегардад: тару тоза, пухта, консервшуда, хушкшуда.

Дар саноати ҳӯрокворӣ қаламфури ширин барои истеҳсоли маҳсулоти зерин истифода мешавад: салатҳо, маҳсулоти консервшуда, соусҳо, маҳсулоти нимтайёр.

Илова бар ин, қаламфури ширин ҳамчун маҳсулоти парҳезӣ барои одамоне, ки бо бемориҳои мубодилаи моддаҳо, аз ҷумла диабет, гирифтор мебошанд, тавсия дода мешавад.

Хулоса. Қаламфури ширин яке аз зироатҳои муҳими сабзавотӣ буда, дорои арзиши баланди ғизой мебошад. Истеъмоли мунтазами он ба беҳтар шудани саломатии инсон мусоидат мекунад.

Дар асоси таҳлилҳои гузаронидашуда метавон чунин хулоса кард [4]:

- а) қаламфури ширин яке аз зироатҳои муҳими сабзавотӣ мебошад, ки дорои арзиши баланди ғизой мебошад.
- б) он манбаи муҳими витаминҳо, микроэлементҳо ва антиоксидантҳо мебошад.
- в) истеъмоли мунтазами он ба беҳтар шудани фаъолияти системаи масуният, дилу рағҳо ва мубодилаи моддаҳо мусоидат мекунад.
- г) қаламфури ширин дар ғизои солими инсон мавқеи муҳим дошта, метавонад барои пешгирии бемориҳои гуногун истифода шавад.

АДАБИЁТ

1. Аминов Н. Биологияи растаниҳои сабзавотӣ. Душанбе, 2019.
2. Бекмуродов А. Сабзавотпарварӣ. Душанбе, 2018.
3. Бухаров А.Ф. Биохимия овощных культур. Санкт-Петербург, 2019.
4. Мирзоев Ш.Д. Технологии парвариши навъҳои қаламфури ширин дар гармхонаҳои плёнкагии водии Ҳисор (монография) - Душанбе: Ирфон, 2025. - 175 с.
5. Литвинов С.С. Овощные культуры. Москва, 2020.
6. Пивоваров В.Ф. Овощеводство. Москва, 2021.

УДК 634:338.48(575.3)

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ САДОВОДСТВА В ГОРНЫХ РЕГИОНАХ ДЛЯ РАЗВИТИЯ АГРОТУРИЗМА ТАДЖИКИСТАНА

Хусравбекова З.Г.

**Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана.
Кандидат сельскохозяйственных наук, и.о. доцент кафедры медицинского и
санаторного обслуживания. E-mail: Zarto-74@mail.ru**

В статье рассматриваются перспективы создания и интенсивных садов в горных регионах для развития агротуризма Таджикистана. Анализируются природно-климатические условия страны, возможности повышения продуктивности сельского хозяйства путём внедрения новых технологий и роль агротуризма в социально-экономическом развитии сельских территорий. Особое внимание уделяется применению современных агротехнологий, включая использование клоновых подвоев для высокоурожайных сортов плодовых культур.

Ключевые слова: агротуризм, интенсивные сады, горные регионы, сельское хозяйство, устойчивое развитие, Таджикистан.

ИНТЕНСИФИКАТСИЯИ БОҒДОРӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ КӢҲӢ БАРОИ РУШДИ АГРОТУРИЗМИ ТОҶИКИСТОН

Хусравбекова З.Г.

**Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон
Номзади илмҳои кишоварзӣ, и.в. доценти кафедраи хизматрасониҳои тиббӣ-
осоишгоҳӣ. E-mail: Zarto-74@mail.ru**

Дар мақола дурнамои ташкили боғҳои интенсивӣ дар минтақаҳои кӯҳӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун яке аз самтҳои рушди агротуризм баррасӣ мегардад. Шароити табиӣ ва иқлимӣи кишвар ва таъсири онҳо ба рушди боғдорӣ таҳлил карда мешаванд. Имкониятҳои баланд бардоштани ҳосилнокии кишоварзӣ тавассути ҷорӣ намудани технологияҳои муосир асоснок карда мешаванд.

Диққати махсус ба нақши агротуризм дар рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳои деҳот, инчунин ба истифодаи технологияҳои инноватсионии аграрӣ, аз ҷумла истифодаи пояҳои клонӣ барои парвариши навъҳои серҳосили зироатҳои мевагӣ дода мешавад.

Калидвожаҳо: агротуризм, боғҳои интенсивӣ, минтақаҳои кӯҳӣ, кишоварзӣ, рушди устувор, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

INTENSIFICATION OF HORTICULTURE IN MOUNTAINOUS REGIONS FOR THE DEVELOPMENT OF AGRITOURISM IN TAJIKISTAN

Khusravbekova Z.G.

**International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan
Candidate of Agricultural Sciences, Acting Associate Professor of the Department of
Medical and Health Resort Services. E-mail: Zarto-74@mail.ru**

This article examines the prospects for establishing intensive orchards in the mountainous regions of the Republic of Tajikistan as one of the directions for the development of agritourism. The natural and climatic conditions of the country and their impact on the development of

horticulture are analyzed. The possibilities of increasing agricultural productivity through the introduction of modern technologies are substantiated.

Special attention is paid to the role of agritourism in the socio-economic development of rural areas, as well as to the application of innovative agricultural technologies, including the use of clonal rootstocks for cultivating high-yielding varieties of fruit crops.

Keywords: agritourism, intensive orchards, mountainous regions, agriculture, sustainable development, Republic of Tajikistan.

Таджикистан обладает значительным природным потенциалом для развития агротуризма. Большая часть территории страны представлена горными ландшафтами, которые сочетают уникальную природу, традиционный сельский уклад жизни и богатые аграрные ресурсы. Интерес к агротуризму постепенно растет, поскольку туристы стремятся познакомиться с сельской культурой, экологически чистыми продуктами и традиционными методами земледелия.

Важным направлением развития сельских территорий является создание интенсивных и супер-интенсивных плодовых садов, которые позволяют значительно увеличить урожайность и эффективность использования земельных ресурсов, которая отражается в Программе развития отраслей садоводства, виноградарства и цитрусоводства на 2025–2029 годы, утвержденная постановлением отрасли от 1 октября 2024 года № 521. Основная цель данной программы увеличение экспортного потенциала, закладка интенсивных садов, внедрение современных технологий полива и обеспечение продовольственной безопасности и включает меры по расширению площадей садов, внедрению современных агротехнологий и повышению экспортного потенциала сельскохозяйственной продукции. Эти меры играют важную роль в укреплении сельской экономики и развитии агротуризма. [1, 3].

Горные районы Таджикистана обладают уникальными природными условиями для агротуризма: живописные долины, разнообразие фруктовых культур и традиционные формы сельского хозяйства. Например, в сельских районах страны выращиваются абрикосы, яблоки, виноград, вишня и другие плодовые культуры, которые являются основой сельской экономики и привлекают туристов в период цветения и сбора урожая.

Агротуризм предполагает участие туристов в сельской жизни:

- сбор фруктов в садах;
- знакомство с традиционными методами выращивания культур;
- дегустацию экологически чистых продуктов;
- участие в сельских праздниках и фестивалях урожая[4].

Такая форма туризма способствует развитию местной инфраструктуры, повышению занятости населения и сохранению традиционной культуры сельских регионов.

Интенсивные сады представляют собой современную систему выращивания плодовых деревьев с высокой плотностью посадки и использованием современных технологий. В таких садах применяются:

- карликовые и клоновые подвои для высокоурожайных сортов плодовых деревьев;
- капельное орошение;
- современные методы удобрения и защиты растений.

Практика показывает, что интенсивные сады начинают приносить урожай уже через 3–4 года после посадки и отличаются высокой экономической эффективностью[5].

Переход на закладку интенсивных плодовых садов обеспечивает многократное возрастание их урожайности. Такая тенденция наблюдается в садоводстве развитых стран мира. Закладка интенсивных плодовых садов с использованием низкорослых компактных саженцев приобретает особенно важное значение в долинных, предгорных и горных

регионах, где ощущается недостаток пахотных земель. В настоящее время для создания интенсивных садов саженцы на слаборослых клоновых подвоях завозятся в основном из-за рубежа. Это дорого и неизвестно, как интродуцированные сорта будут адаптироваться в условиях Таджикистана. Поэтому необходимо разработать доступный, дешёвый способ размножения слаборослых саженцев косточковых культур на клоновых подвоях, формирующих компактные кроны деревьев.

Исходя из этого, изучение способов размножения клоновых подвоев и выращивание саженцев косточковых культур в условиях высокогорья Таджикистана считается актуальным [2].

В Таджикистане постепенно увеличивается площадь интенсивных садов. Например, в Согдийской области были созданы интенсивные яблоневые, черешневые и персиковые сады с использованием современных систем орошения.

Интенсивные сады могут стать важным элементом агротуристической инфраструктуры. Они создают привлекательные сельские ландшафты и позволяют организовывать различные туристические активности:

- экскурсии по фруктовым садам;
- участие туристов в сборе урожая;
- дегустацию фруктов и продуктов их переработки;
- проведение фестивалей фруктов и сельскохозяйственных ярмарок.

Такие проекты помогают диверсифицировать доходы сельского населения и стимулируют развитие малого бизнеса

Несмотря на то, что Таджикистан как аграрная страна имеет хороший опыт по закладке интенсивных и супер интенсивных садов и их реализации, изучение на научном уровне требует исследовательских доработок. Особенно такие научные подходы требуются для закладки интенсивных садов в высокогорных районах Таджикистана, например Западный Памир. Наши научные исследования на данной территории направлены на изучение приспособительных особенностей карликовых и высокоурожайных косточковых культур к климатическим условиям местности и конечно же увеличения площади этих садов.

Изучая результаты предыдущих научных работ и исследуя опыты в других условиях Таджикистана, нами было поставлено цель— определение способности клоновых подвоев к размножению для косточковых культур(сливовых) в условиях высокогорья (2300м над ур. моря) Западного Памира, так как и географическое расположение и климатические условия Западного Памира полностью отличаются от Северного и Центрального Таджикистана. Также будет целесообразно выявить адаптационные способности клоновых подвоев к данной местности. На данный момент имеются определённые привлекательные территории интенсивных садов для туристов в Дарвазский, Шугнанский, Рашткалинский и Ишканинский районах.

Несмотря на высокий потенциал, развитие агротуризма и интенсивных садов в горных регионах сталкивается с рядом проблем:

- недостаток инфраструктуры и дорог;
- ограниченные водные ресурсы;
- нехватка инвестиций и современных технологий;
- слабая маркетинговая стратегия продвижения туристических продуктов[6].

В то же время внедрение инновационных технологий, государственная поддержка и развитие международного сотрудничества могут значительно ускорить развитие агротуризма [3].

Развитие агротуризма и создание интенсивных садов являются перспективными направлениями устойчивого развития горных регионов Таджикистана. Совмещение

сельского хозяйства и туризма способствует повышению доходов сельского населения, созданию новых рабочих мест и сохранению природного и культурного наследия страны.

В будущем интеграция современных агротехнологий с туристической инфраструктурой может превратить сельские районы Таджикистана в привлекательные центры экологического и аграрного туризма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан до 2030 года. — Душанбе, 2016.
2. Охунчонов А. Агробιολογические основы размножения клоновых подвоев косточковых культур в условиях Северного Таджикистана Диссертация на соискание ученой степени кандидата сельскохозяйственных наук. -Душанбе. 2018.-с 4, 8.
3. Программа Министерства сельского хозяйства Республики Таджикистан по развитию садоводства и виноградарства.
4. Sharpley R. Turism and development in the developing World.- London: Routledge, 2009.
5. Ҳамроев Ф.Б. — Агротуризм ва омилҳои рушди он./Душанбе.-2021.с
6. <https://continent-online.com>

УДК 338.45:504.03

НАҚШИ КЛАСТЕРҲОИ САНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ ГУЗАРИШ БА ИҚТИСОДИ САБЗ

Нурублоева Мадинабону Мавлоновна
номзади илмҳои иқтисодӣ, иҷрокунандаи вазифаи дотсенти кафедраи соҳибкорӣ ва
иқтисодиёти соҳавии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон.
Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734055, ш. Душанбе, кӯч. Борбад, 48/5. Тел.: +992
111647878 E-mail: madisha.777.m@mail.ru

Дар мақола аҳамияти фаъолияти кластерҳои ҳудудию саноатӣ дар ташаккули рушди
устувори иқтисодӣ ва гузариш ба “иқтисоди сабз” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст.
Монеаҳои мавҷуда дар роҳи татбиқи инноватсияҳо таҳлил гардида, вазъи кунунии
инфрасохтори кластерӣ ва таъсири он ба рушди иқтисод арзёбӣ гардида, самтҳои ояндадори
рушд дар асоси кластерикунӣ, ҳамгироии илм, истеҳсолот, молия ва технологияҳои олии
муаррифӣ карда шудааст. Инчунин маълумотҳои омӯрӣ оид ба соҳаи саноат, ҳамчун соҳаи
аввалиндараҷаи иқтисоди миллӣ чамъ оварда шудааст.

Калидвожаҳо: корхонаҳои саноатӣ, кластерҳо, рушди иқтисод, иқтисоди сабз, рушди
минтақавӣ, рақобатпазирӣ, самаранокии истеҳсолот.

РОЛЬ ПРОМЫШЛЕННЫХ КЛАСТЕРОВ В ПЕРЕХОДЕ К ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Нурублоева Мадинабону Мавлоновна
кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры Предпринимательство и
отраслевая экономика Международного университета туризма и
предпринимательства Таджикистана. Адрес: Республика Таджикистан, 734055, г.
Душанбе, ул. Борбад, 48/5. Тел: 111647878 E-mail. madisha.777.m@mail.ru

В статье рассматривается значение деятельности территориальных и промышленных
кластеров в формировании устойчивого экономического развития и переходе к «зеленой
экономике» в Республике Таджикистан. Анализируются существующие препятствия на пути
внедрения инноваций, оценивается текущее состояние кластерной инфраструктуры и ее
влияние на экономическое развитие, а также представлены перспективные направления
развития, основанные на кластеризации, интеграции науки, производства, финансов и
высоких технологий. Также собраны статистические данные по промышленному сектору как
приоритетному сектору национальной экономики.

Ключевые слова: промышленные предприятия, кластеры, экономическое
развитие, зеленая экономика, региональное развитие, конкурентоспособность, эффективность
производства.

THE ROLE OF INDUSTRIAL CLUSTERS IN THE TRANSITION TO A GREEN ECONOMY

Nurubloeva Madinabonu Mavlonovna
Candidate of Economic Sciences, Acting Associate Professor of the Department of
Entrepreneurship and Sectoral Economics, International University of Tourism and

Entrepreneurship of Tajikistan. Address: Republic of Tajikistan, 734055, Dushanbe, Borbad St., 48/5. Tel.: 111647878 E-mail: madisha.777.m@mail.ru

The article examines the significance of territorial and industrial cluster activities in fostering sustainable economic development and facilitating the transition to a green economy in the Republic of Tajikistan. It analyzes existing barriers to innovation implementation, assesses the current state of cluster infrastructure and its impact on economic development, and identifies перспективные направления развития based on clusterization, integration of science, industry, finance, and high technologies. The study also presents statistical data on the industrial sector as a priority segment of the national economy.

Keywords: industrial enterprises, clusters, economic development, green economy, regional development, competitiveness, production efficiency.

Дар шароити тағйирёбии иқлими ҷаҳонӣ, кам шудани захираҳои табиӣ ва хатарҳои афзояндаи экологӣ, ҷомеаи ҷаҳонӣ торафт бештар ба модели иқтисоди сабз мегузарад. Иқтисоди сабз рушди устувор, истифодаи самараноки захираҳо, кам кардани партовҳои газҳои гулхонаӣ ва қабули технологияҳои аз ҷиҳати экологӣ тозаро дар бар мегирад.

Кластерҳои саноатӣ яке аз воситаҳои калидии суръат бахшидан ба ин гузариш мебошанд. Кластери саноатӣ - як гурӯҳи корхонаҳои ба ҳам алоҷаманд, ташкилотҳои тадқиқотӣ, муассисаҳои таълимӣ ва иншооти инфрасохторӣ мебошад, ки дар як минтақа ҷойгиранд ва бо ҳамдигар ҳамкорӣ меkunанд. Кластерҳо ба ҳамкорӣ, мубодилаи дониш, навоарӣ ва афзоиши рақобатпазирии минтақавӣ мусоидат меkunанд. [4,66]

Оид ба ташаккули кластерҳои минтақавӣ саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор барномаҳои мухталиф қабул шудаанд, аз он ҷумла Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисодиву иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 ва Консепсияи ташкил ва рушди кластерҳои агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 октябри соли 2020, № 566 тасдиқ шудааст. Дар Барнома ва Консепсияи мазкур гуфта шудааст, ки дар доираи ташаккули иқтисодиёти кластерӣ таъсиси маҷмааи иборат аз корхонаҳои саноати коркард таъмин карда шуда, бояд дар кишвар дар самтҳои афзалиятноки иқтисодиёт кластерҳои саноатӣ таъсис дода шаванд. [2,78]

Дар рушди иқтисоди сабз кластерҳои саноатӣ мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Яке аз ҷанбаҳои муҳимм ҷорӣ намудани навоариҳои экологӣ мебошад. Бо таъсиси кластерҳо ҳамгироии истеҳсолот, тиҷорат ва илм ба амал меояд, ки татбиқи технологияҳои “сабз”-ро осон мекунад. Тадқиқоти муштарақ имкон медиҳад, ки роҳҳои ҳалли каммасрафии энергия, манбаъҳои алтернативии энергия ва маводҳои нав бо таъсири ками экологӣ таҳия карда шаванд. Инчунин истифодаи оқилонаи захираҳо аст. Дар доираи кластер, имконияти таъсиси системаи ҳалкаи пӯшидае пайдо мешавад, ки дар он партовҳои як корхона барои корхонаи дигар ашёи хом мегарданд. Ин равиш партовҳоро кам мекунад ва захираҳои табииро сарфа мекунад. Дар баробари ин, ширкатҳое, ки ба кластерҳо аъзо шудаанд, метавонанд якҷоя ба навсозии таҷхизот, ҷорӣ намудани инноватсия, гузариш ба манбаъҳои энергияи барқароршаванда ва технологияҳои рақамӣ сармоягузорӣ кунанд ва бо ин васила партовҳои карбонро кам намоянд.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки таъсиси кластерҳо ба рушди инфрасохтори “сабз” низ мусоидат менамояд. Кластерҳо ба ташкили системаҳои нақлиёти аз ҷиҳати экологӣ тоза, ҷойҳои истеҳсоли аз ҷиҳати энергия самаранок ва системаҳои тозакунии об ва ҳаво мусоидат менамоянд. Нуктаи дигари муҳимм, ин ҳам бошад, дастгирии давлатӣ ва сармоягузорӣ мебошад. Барои ҳукумат дастгирии рушди устувори саноатикунони босуръат тавассути кластерҳо - тавассути пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ, грантҳо ва субсидияҳо – осонтар ва муфидтар аст, ки ин ҷолибияти сармоягузори минтақаро боз ҳам афзун менамояд.

Кластерҳои саноатӣ ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ дар соҳаи технологияҳои сабз, тақмили ихтисоси мутахассисон ва беҳтар шудани сатҳи зиндагӣ мусоидат мекунанд. Ғайр аз ин, рушди саноати аз ҷиҳати экологӣ тоза мавқеи кишварро дар бозори байналмилалӣ мустаҳкам мекунад.

Қобили қайд аст, ки соҳаи саноат соҳаи пешбаранда ва аввалиндараҷаи рушди устувор маҳсуб доништа шудааст. Мувофиқи маълумотҳои омӯрӣ ба ҳолати 1 январи соли 2026 дар ҷумҳурӣ 3 ҳазору 972 корхонаи саноатӣ бо 92 ҳазору 927 ҷойи корӣ ба қайд гирифта шудааст, ки нисбат ба соли пешина 198 корхона зиёд мебошад.

Дар ин давра дар қаламрави кишвар 396 корхонаи нави саноатӣ бо таъсиси 13 ҳазору 113 ҷойи корӣ сохта ба истифода дода шуд.

Аз ин шумора:

- дар ВМКБ 54 корхона бо 157 ҷойи корӣ,
- вилояти Суғд 144 корхона бо 847 ҷойи корӣ,
- вилояти Хатлон 85 корхона бо 700 ҷойи корӣ,
- НТҚ 50 корхона бо 290 ҷойи корӣ,
- шаҳри Душанбе 63 корхона бо 428 ҷойи корӣ ифтитоҳ гардидааст.

Аз ҳисоби корхонаҳои нав дар ҳамин давра зиёда аз 198,75 млн сомонӣ маҳсулот истеҳсол карда шуд.[1,255]

Дар Тоҷикистон ҳоло 3972 коргоҳу корхонаҳои истеҳсолӣ ба фаъолият машғул аст, ки аз 1316 адад ва ё 33,1% ба вилояти Суғд рост меояд.

Корхонаҳои саноатии Тоҷикистон якҷо бо соҳибкорони хусусии кишвар соли гузашта ба маблағи беш аз 66,7 млрд сомонӣ маҳсулот истеҳсол кардаанд.

Ин нишондод дар қиёс ба ҳамин давраи соли қаблӣ бо нархҳои муқоисавӣ 22,1% афзудааст.

Қобили қайд аст, ки омили асосии рушди суръати соҳаи саноат асосан аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми маҳсулоти саноати истихроҷ – 36,2%, саноати коркард – 10,5%, таъминоти нерӯи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво – 13%, таъминоти об, тозакунии, коркарди партовҳо ва маҳсулоти дуҷумдараҷа – 22,8% ба амал омадааст.

Дар ҳудуди кишвар 3972 коргоҳу корхонаҳои истеҳсолӣ, аз ҷумла дар соҳаҳои истихроҷ 362 адад, коркард 3437 адад, таъминоти нерӯи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво 72 адад ва таъминоти об ва коркарди партовҳо 101 адад фаъолият намуда истодаанд.

Аз ин шумора 1316 адад (33,1% аз шумораи умумии корхонаҳо) ба вилояти Суғд, 912 адад (23%) – ба вилояти Хатлон, 842 адад (21,2%) – ба шаҳри Душанбе, 712 адад (17,9%) – ба НТМ ва 190 адад (4,8%) – ба ВМКБ рост меоянд. [1,255]

Ҳамин тариқ, кластерҳои саноатӣ метавонанд ба омили пуриктидори гузариш ба иқтисоди сабз дар Тоҷикистон, кишваре бо иқтидори беназири табиӣ, захираҳои фаровони об ва ниёзҳои афзоида ба рушди устувор табдил ёбанд. Барои татбиқи бомуваффақияти ин стратегия, таҳияи механизмҳои равшани татбиқи кластерҳо, ки ба шароити миллӣ мутобиқ карда шудаанд, зарур аст.

Хуллас, кластерҳои саноатӣ дар гузариш ба иқтисоди сабз нақши муҳим мебозанд. Онҳо ба тамаркузи захираҳо мусоидат мекунанд, навоварино суръат мебахшанд ва рушди низоми устувори саноатиро тақвият медиҳанд. Дар шароити имрӯза, равиши кластерӣ ба яке аз самараноктарин механизмҳо барои ноил шудан ба устувории экологӣ ва иқтисодӣ табдил меёбад.

АДАБИЁТ

1. *Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистондар соли 2025 / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2025*

2. Консепсияи ташкил ва рушди кластерҳои агросаноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 октябри соли 2020, № 566 тасдиқ шудааст.

3. Махкамов Б.Б. Кластеризация промышленности по отраслям и регионам Республики Таджикистан / Б.Б. Махкамов, А.А. Шералиев // Экономика Таджикистана. – 2021. – № 4-2. – С. 239-246.

4. Нурублоева М.М. Диссертатсия дар мазуи “Ташаккул ва рушди кластерҳои ҳудудию саноатӣ дар минтақа” (дар мисоли вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон) Душанбе, 2023

МУНДАРИҶА. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENT.		
ПЕШГУФТОР		3
БАХШИ ИҚТИСОДИЁТ. СЕКЦИЯ ЭКОНОМИКИ. ECONOMY SECTION		
1.	Шохзода Н.И. Такмили заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва институтсионалии идоракунии сармоягузори хориҷӣ дар низоми хизматрасониҳои экологӣ	5
2.	Худоёров Ш.Х. Цифровизация дистрибуции как фактор повышения маркетинговой эффективности	11
3.	Солиев Б.Н., Шоимардонов М.Қ. Рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон: ҷанбаҳои таҳлили ретроспективӣ	21
4.	Бобохонова Ш.Х. Совершенствование формирования и развития рынка сбыта электроэнергии в Республике Таджикистан	32
5.	Зарипова Г.А. Хусусиятҳо, омилҳои ташаккул ва зухуроти таваккал дар муҳити соҳибкорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон	39
6.	Адолати Курбонали. Экономическая безопасность Таджикистана в сфере внешнеэкономической деятельности	48
7.	Сархатов Р.И. Амали сиёсати иқтисодӣ дар замони бӯҳронҳо ва таъсири он ба иқтисодиёти Тоҷикистон	56
8.	Абдуҳамидзода А.А. Рушди иқтисодиёти рақамӣ ва инноватсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: асосҳо ва самтҳои стратегӣ	62
9.	Алишоев Х.Х., Курбонов Э.Т. Соҳаи сайёҳӣ ва нақши он дар рушди иқтисодиёт	70
10.	Сархатов Р.И., Умарзода З.М. Кластер как рыночный институт развития пространственной экономики	75
11.	Сафаров Х.А., Арбобов Х.М., Ибодуллозода М.И. Таҳлили даромад ва хароҷоти бӯҷети давлатӣ ва сармоягузориҳои он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	84
12.	Одинаев Б.Х. Рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити саноатикунонии босуръат	89
13.	Марипова Ф.А. Рақамикунони пояи рушди устувори иқтисодиёти Тоҷикистон дар соҳаи кишоварзӣ.	97
14.	Ниеззода С.С. Захираҳои моддии давлатӣ: асосҳои ҳуқуқӣ ва механизмҳои идоракунии Ҷумҳурии Тоҷикистон	101
15.	Марипова Ф.А. Тамоюлҳои муосир дар маркетинги рақамӣ: идоракунии брендҳо ва таълими донишҷӯён	106
16.	Гурезов С.И. Методические подходы к измерению человеческого капитала	110
17.	Пирова Ш.С. Рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва бахши хусусӣ дар заминаи ҳадафҳои стратегии кишвар	118
18.	Ассоев М.М. Рушди технологияҳои инноватсионӣ оид ба самаранокӣ фаъолияти соҳибкорӣ хурд	123
19.	Ғаниев С.А., Нейматуллозода Ф.Н. Мафҳум ва хусусиятҳои равандҳои инноватсионӣ дар иқтисодиёти саноатӣ	126
20.	Бобоназарова С.М. Ҷанбаҳои назариявии идоракунии давлатии рушди соҳибкорӣ истеҳсолӣ	131
21.	Саидова М.С. Влияние изменения климата на состояние и развитие экономики Таджикистана	135

22.	Юсуфзода А.Қ. Хавфҳо ва устувори фаъолияти бонкӣ дар шароити бухрон	140
23.	Негматова З.А. Нақши институтҳо дар рушди устувори иқтисодӣ	146
24.	Ғафурзода С.Х., Таваккалов К.Қ. Асосҳо ва самтҳои тақмили механизми идоракунии давлатии рушди индустриалӣ-инноватсионии корхонаҳои саноатӣ дар шароити таъмини амнияти иқтисодӣ	151
25.	Орипов А.С. Тақмили ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти гумрук бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар самти пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ	158
26.	Рузиев О.А., Икромӣ Н.К., Ашурова М.О. Туристический потенциал сурхандарьинской области и образовательные возможности деновского института предпринимательства и педагогики	163
27.	Рузиев О.А., Икромӣ Н.К. Особенности организации сельскохозяйственного производства и факторы раскрытия экспортного потенциала сурхандарьинской области	170
28.	Нуров Н.Қ. Самтҳои афзалиятноки таҳкими сармояи инсонӣ ҳамчун омили рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ	178
29.	Шарифзода М.Ш. Асосҳои назариявии ташаккул ва рушди бонкҳои низомсоз дар низоми молиявии муосир	183
30.	Ниеззода С.С. Тақмили унсурҳои арзёбии самаранокии корхонаҳои нигоҳдории захираҳои моддии давлатӣ	187
БАХШИ ҲУҚУҚ ВА ТАЪРИХ, СЕКЦИЯ ПРАВА И ИСТОРИЯ. SECTION OF LAW AND HISTORY.		
31.	Чаббаров Б.Б., Абдуллоева Л.М. Экстремизм ва терроризм ҳамчун падидаи номатлуб дар ҷаҳони ҷомеаи имрӯза	196
32.	Кудратов Н.А., Ширинджонов Ф.И. Формирование транснациональной организованной преступности: историко-правовой анализ	203
33.	Кудратов Н.А., Қурбонзода А.А. Самтҳои тақмили қонунгузорию ҷиноятӣ вобаста ба ҷинояти таҳрибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	211
34.	Кудратов Н.А., Ширинджонов Ф.И. Актуальные тенденции международного сотрудничества Республики Таджикистан в противодействии транснациональной организованной преступности	221
35.	Нодиров Ф.М., Миралиев С.А. Сравнительный анализ норм гражданского законодательства о свободе договора в странах СНГ	231
36.	Олимзода Ш. Распространение информации о частной жизни как преступления	235
37.	Саидов А., Қосимзода О. Мафҳуми «фазаи иттилоотӣ» ва таъсири он ба фарҳанги миллӣ	239
38.	Давлатбекова Г.Ф. Торговые, культурные и дипломатические связи на великом шелковом пути: Китай и страны Средней Азии	247
39.	Файзализод А.Ф. Раванди ташаккули сиёсати давлатии кадрӣ ва марҳилаҳои асосии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	251
40.	Mehriniso I.O. Bobojon Gafurov and his role in the formation of the historical self-awareness of the Tajik people	254
41.	Нуракова Н.Ч. Мақоми зан дар мероси адабӣ ва анъанаҳои зардуштӣ	259
42.	Нурматзода Х., Саидов А. Ғ. Саҳми муҳаққиқони ватанӣ дар таҳқиқи фарҳанги мусиқии миллӣ дар даврони истиқлол	265
43.	Ширинҷонов Ф.И., Ҳакимов Ш.Ш. Сомонаҳои торик (dark web) ҳамчун омили муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир	272

БАХШИ ПЕДАГОГИКА ВА ЗАБОНҲО. СЕКЦИЯ ПЕДАГОГИКА И ЯЗЫКОВ. SECTION OF PEDAGOGY AND LANGUAGES		
44.	Шарифова Г.А. Услуби тарҷума дар як ҳикояи азиз Несин	279
45.	Самадов М.С. Асосҳои педагогии машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ	284
46.	Муродзода М.Р. Тағйироти луғавӣ ва сарфию маъноии калимаҳои «хоҳар», «амма» ва «хола» дар забони тоҷикӣ	290
47.	Бадалова Н.Т. Масъалаҳои интиқоли унсурҳои фарҳангӣ дар ҷараёни тарҷумаи осори Шарлотта Бронте	297
48.	Ганиев У.А. Использование современных технических средств для развития коммуникативных навыков у студентов	301
49.	Ахмедова Д. Факторы формирования коммуникативной компетенции будущих специалистов в сфере туризма	306
50.	Мавлоназаров С.С. Репрезентация концепта «об - Water - вода» во фразеологических единицах в таджикском и английском языках	315
51.	Шахнозаи Т. Калимасозии сифатҳои мураккаби пайваст дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний	319
52.	Нёматова Б.М. Таҳлили ҷонишинҳои шахси сеюм дар забони ваҳонӣ	325
53.	Қурбонова М.М. оморасозии забони мутахассисони соҳаи сайёҳӣ: талабот ва хусусиятҳо	331
54.	Султонова О.Т. Эмоциональный мир сквозь призму фразеологии: культурные лакуны и переводческие трансформации (таджикский–русский–английский)	337
55.	Ёрахмадзода Ш.Ҳ. Мавқеи калимаҳои ифодагари рустанӣ (флора) дар воҳидҳои фразеологии ғазалиёти Саъдӣ	342
56.	Асадуллоева З.Р. Значение таджикского языка и согдийских народов в культурном развитии Китая	346
57.	Акрамова М.Ҳ. Ғазалҳои Ҳофиз ҳамчун сарчашмаи ҳудӯғӣ ва камолоти маънавии инсон	351
58.	Бобоева М.Ҷ., Талбакова Ш.Қ. Вазифаҳои асосии таҳқиқи анъанаҳои миллии оилавӣ дар тарбияи ахлоқи насли ҷавон	357
59.	Начмиддинова У. Низомии босуръати муосири васоити ахбори оммаи электронӣ	362
60.	Бабахонова Ф.Р. Образ русского человека в таджикской литературе XX века как: рабочий крестьянин, труженик фронта и тыла	369
61.	Давлятова М.А. Романтизм в американской литературе: особенности направления и этапы его формирования	374
62.	Зарифи А.Б. Прямая речь в английских повествовательных конструкциях	379
63.	Зикрихудоева П.Ф. Западноевропейская лексика в персидском языке на интернет-платформах	385
64.	Каримова С.Н. Исследование лексико-семантических особенностей понятия «абрӯ (бровь)» в таджикском языке	389
65.	Кодири Б.А. Особенности становления языковой личности в условиях современного общества	396
66.	Мадаминов Н.З. Мушкилоти тарҷумаи рубоиёти хайём ба англисӣ дар назари Эдвард Фитсчералд	401
67.	Мирзозода Э.М. Усулҳои корбурди масдар дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	406
68.	Mirzoeva B.S. Francis gladwin, among the earliest english translators of Saadi's Gulistan	411

69.	Худоёров Ф.Р. Значение коммуникативных стратегий в процессе лингвистической социализации изучающих иностранный язык	416
70.	Хайдарова З.Ю. Тарҷумаҳои арабии «шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ	421
71.	Shokirova M.M. The effectiveness of the clustering technique in teaching english vocabulary in classrooms	427
72.	Эмомов И.Б. Патриотические и гуманитарные идеи в «Гамлете» Шекспира и его переводе	431
БАХШИ ИЛМҲОИ ДАҚИҚ. РАЗДЕЛ ТОЧНЫХ НАУК. SECTION OF EXACT SCIENCES		
73.	Илолов А.М., Махмадаминова М.М. Зехни сунъӣ дар тиб: дурнамоиш ва татбиқ дар урология	436
74.	Тамризи М., Ҳаётов Ҷ.Б., Хусравбекова З.Г. Рушди фанни биология аз асри XV то замони муосир	441
75.	Қаландаров А.А., Назарова Г.Ш. Камшавии пирияхҳо ва захираҳои обӣ дар ҳавзаҳои дарёҳои Тоҷикистон: мушкилот ва роҳҳои ҳал	445
76.	Зайнураи А. Таъсиси мезокомплексҳои агросаноатӣ дар комплекси кишоварзӣ саноатии тоҷикистони ҷанубу ғарбӣ (дар мисоли ноҳияҳои ҳамадонӣ ва фархор)	453
77.	Мирзоев Ш.Д., Бухариев Т.А. Аҳамияти қаламфури ширин дар ғизой инсон	458
78.	Хусравбекова З.Г. Интенсификация садоводства в горных регионах для развития агротуризма Таджикистана	462
79.	Нурублоева М.М. Нақши кластерҳои саноатӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди сабз	466

I - умин Конфронси байналмилалии байнисоҳавӣ: Инноватсия, рақамикунонӣ ва ҳамгироии илмҳо дар шароити таҳаввулоти ҷаҳонӣ. Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Н.А. Қудратов. – Душанбе: ДБССТ, 2026. 470 с.

I Международная междисциплинарная конференция: Инновации, цифровизация и интеграция наук в условиях глобальных трансформаций. Под редакцией доктора юридических наук, профессора Н.А. Кудратова. – Душанбе: МУТПТ, 2026. 470 с.

The 1.st International Interdisciplinary Conference: Innovation, Digitalization and Integration of Sciences in the Context of Global Transformations. Edited by Doctor of of Law, Professor N.A. Kudratov. Dushanbe: IUTET, 2026. 470 p.

Ба чопаш 02.04.2026 имзо шуд. Андозаи қоғаз 60x84 1/16.
Қоғази офсетӣ. Ҷузъи чопӣ 35,14. Адади нашр 100 нусха.

Подписано к печати 02.04.2026. Формат бумаги 60×84 1/16.
Бумага офсетная. Объем печатных листов – 35,14. Тираж – 100 экземпляров.

Signed for printing on 02.04.2026. Paper size: 60×84 1/16.
Offset paper. Printed sheets: 35,14. Print run: 100 copies.